

कृषि विकास रणनीति

सन् २०१५-२०३५

भाग १

नेपाल सरकार

कृषि विकास मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं

प्रधानमन्त्री

काठमाडौं, नेपाल

सन्देश

जननिर्वाचित संविधानसभाबाट संविधान जारी भएसँगै हामी नयाँ युगमा प्रवेश गरेका छौं । संविधानमार्फत राजनीतिक अधिकारहरूलाई संस्थागत गर्न हामी सफल भएका छौं । संविधानले सम्पूर्ण नेपालीलाई सार्वभौमसत्तासम्पन्न तुल्याउनुको साथै समाजमा सदियौंदेखि रहेका सबै प्रकारका विभेद र असमानतालाई अन्त्य गरेको छ । सबैलाई समान अधिकार, समान अवसर र समान मर्यादा प्रदान गरेको छ । अब हामी संविधानले परिकल्पना गरेअनुरूप सामाजिक न्याय र समाजवादको लक्ष्यमा पुग्न अर्थिक विकास र समृद्धिमा केन्द्रित हुनुपर्ने चरणमा प्रवेश गरेका छौं । हाम्रो अभियान सामाजिक न्याय सहितको समृद्धि आर्जन गर्नका लागि अविकास, गरिबी र पछोटेपनको विरुद्ध केन्द्रित हुन जरुरी छ ।

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा कृषिको महत्वपूर्ण भूमिका रहदै आएको छ । मुलुकको विभिन्न आवधिक योजनाहरूमा कृषि क्षेत्रको विकासलाई उच्च प्राथमिकतामा राखिदै आएको भएतापनि अपेक्षाकृत रुपमा यस क्षेत्रको विकास हुन सकिरहेको छैन । लाखौं युवाहरू रोजगारीका लागि विदेश पलायन हुने क्रम बढेसँगै कृषि मजदुरको अभाव हुँदा समग्र कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिमा समेत नकरात्मक प्रभाव देखिन थालेको छ । फलस्वरूप एकातर्फ वर्षेनी मुलुकको ठूलो धनराशी कृषिजन्य वस्तुहरू आयात गर्नका लागि विदेशीने गरेको छ भने अर्कोतर्फ हाम्रा खेतवारीहरू बाँझै रहने अवस्था बढदै गईरहेको छ । यिनै चुनौतिहरूलाई मध्यनजर गर्दै नेपाल सरकारले कृषि क्षेत्रको दीर्घकालीन सोच सहितको २० वर्षे कृषि विकास रणनीति तर्जुमा गरि लागूगरेको छ । यस रणनीतिले आगामी बीस वर्षसम्म नेपालको समग्र कृषि क्षेत्रलाई दिशानिर्देश गर्नेछ । यस अवधिमा नेपालको कृषि क्षेत्रको संरचनामा बहुआयामिक परिवर्तन आउने छ र निर्वाहमूखी अवस्थामा रहेको कृषि क्रमशः व्यवसायिक र औद्योगिक कृषिमा रूपान्तरण भई मुलुकमा रोजगारीका प्रशस्त अवसरहरू सिर्जना हुनेछन् भन्ने विश्वास लिएको छु । आशा गरौं सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रको दर्जाबाट विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने तथा सन् २०३० सम्ममा मध्य आय भएको देशमा रूपान्तरण हुने राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्न यो रणनीति कोशेढुङ्गा सावित हुनेछ । साथै, केही वर्षभित्रै नेपाल कृषि क्षेत्रमा आत्मनिर्भर हुँदै समृद्धिको मार्गमा अगाडि बढ्नेछ र कृषि पेशा आकर्षक, मर्यादित, सुरक्षित, र सम्मानजनक पेशाको रुपमा स्थापित हुनेछ ।

अन्त्यमा, यस रणनीतिको तर्जुमा एवम् कार्यान्वयन प्रक्रियामा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने, सम्पूर्ण सरोकारवाला निकायहरू, नेपाली कृषक दाजुभाइ तथा दिदिबहिनीहरू लगायत राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दै यस रणनीतिको सफल कार्यान्वयनको लागि शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

के.पी.शर्मा ओली

५ श्रावण, २०७३

फोन नं. : ४२१९६३५
४२१९८०८
४२१९५३३
४२१९६६५
४२१९६८७
४२१९५१५
फ्याक्स : ४२१९५३५
सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

पत्र संख्या:

सन्देश

च.नं.:

नेपालमा संविधान सभाबाट नया संविधान जारी भई कार्यान्वयनमा आईसकेको छ । नयाँ संविधानले दशकौ लामो द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन गर्दै दिगो शान्ती र आर्थिक सम्वृद्धिको लक्ष्य सहित महिला, आदिवासी जनजाती, मधेशी, मजदुर किसान सवै समुदाय, तह र तप्काका नागरिकहरुका आधारभूत हक र अधिकारहरुको प्रत्याभूत गरेको छ । अपार प्राकृतिक सम्पदा र सौन्दर्यको धनी देश नेपालमा कृषि, उर्जा र पर्यटन जस्ता उत्पादनशील क्षेत्रहरुको विकास गरी चाँडै नै आर्थिक सम्वृद्धि हाँसिल गर्न सकिने प्रशस्त संभावनाहरु रहेका छन् । यी र यस्ता उत्पादनशील क्षेत्रमा स्वदेशी तथा विदेशी लगानीलाई केन्द्रीत गरी औद्योगीकरणको माध्यमबाट मुलुकमा पूँजीवादी अर्थतन्त्रको प्रवर्द्धन गर्दै नेपाललाई समाजवाद तर्फ डोर्याउनु नै आजको प्रमुख आवश्यकता हो । यही आवश्यकतालाई मूर्तरूप दिनका लागि नेपाल सरकारले कृषि विकास रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुदृढीकरण, कृषिको व्यावसायिकरण, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा अभिवृद्धि, अधिकार सम्पन्न उच्च स्तरिय किसान आयोग गठन गरी कृषकको हक अधिकार संरक्षण आदि यस रणनीतिको प्रमुख विशेषताहरु रहेका छन् ।

कृषि पेशा अधिकांश नेपालीको जिविकोपार्जन र आमदानीको मुख्यश्रोत, खाद्य सुरक्षाको आधार स्तम्भ र गरिवी निवारणको प्रमुख क्षेत्रको रूपमा रहेको छ । बदलिदो राजनैतिक सन्दर्भ, कृषि क्षेत्रमा आएको परिवर्तन र यस रणनीतिले श्रृजना गरेको अनुकूल वातावरणले सरकारी, नीजि र सहकारी क्षेत्रहरुलाई लगानी गर्न थप प्रेरित गर्नेछ । साथै यस रणनीतिले यस अधिका कृषि क्षेत्रसंग सम्वन्धित नीति, रणनीति, आवधिक योजना विशेषत दीर्घकालीन कृषि योजनामा भएका कमी, कमजोरी, यसका सफल अभ्यासहरुलाई समाहित गरी कृषि क्षेत्रको मार्ग दर्शक नीतिको रूपमा रहने विश्वास मैले गरेकी छु । जोखिममा परेका वर्गहरु जस्तै भूमिहिन, सिमान्तकृत, लोपोन्मुख, अल्पसंख्यक समुदायको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र कृषिऔद्योगीकरणको माध्यमबाट आर्थिक रुपान्तरण गरी स्वदेशी पूँजी निर्माण गर्ने यस रणनीतिको मुख्य एजेण्डा रहेको छ ।

नेपाल सरकारले कृषि क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिदै कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धि र प्रतिस्पर्धी क्षमतामा सुधार गर्न यस रणनीतिको माध्यमबाट यसै वर्ष देखि सुधारका कार्यक्रमहरुको थालनी गर्नेछ । यस रणनीतिले कृषि क्षेत्रमा विद्यमान समस्याहरुको पहिचान, विगतका नीति, योजनाहरुको सवल र दुर्बल पक्षको विश्लेषण सहित समाधानका लागि कार्ययोजना समेत तयार गरेको छ । खाद्य र पोषण सुरक्षालाई सुदृढ गर्दै खाद्य संप्रभुता प्रत्याभुता गर्ने कार्यमा यस रणनीतिमा प्रविष्ट कानूनी, वैधानिक प्रकृत्यालाई कृषि विकास मन्त्रालयले अभिलम्ब प्रारम्भ गरी आगामी वर्षहरुमा यस रणनीतिको पूर्ण कार्यान्वयनमा लैजाने कुरामा सवैलाई विश्वस्त पार्न चाहान्छु ।

२०७३।०४।०९

२०७३।०४।०९
शान्ता मानवी
कृषि विकास मन्त्री

(नोट: कृपया पत्राचार गर्दा प.सं., च.नं. र मिति अनिवार्य रूपमा उल्लेख गरिदिनु होला ।)
E-mail: memoad@moad.gov.np, Website: www.moad.gov.np,

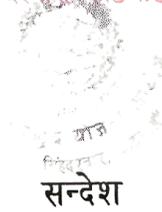
नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल

डा. युवराज खतिवडा

उपाध्यक्ष

पत्र संख्या:-

मिति:.....

नेपालको २० वर्षे कृषि विकास रणनीतिले कृषिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, कृषि पेशाको व्यवसायीकरण गर्दै प्रतिस्पर्धी क्षमताद्वारा कृषि क्षेत्रको द्रुत विकास गर्ने परिकल्पना गरेको छ । यस रणनीतिले कृषि व्यवसायमा समावेशीकरण प्रवर्द्धन, प्रतिस्पर्धी क्षमता वृद्धि र कृषिको दिगो विकास गर्न सरकारसंग निजी तथा सहकारी क्षेत्रको विकास र कृषिमा तिनीहरूको प्रभावकारी भूमिकाको अपेक्षा गरेको छ । त्यस्तै यसले बजार पूर्वाधारको सन्जाल, सूचनाको पूर्वाधार तथा सूचना संचार प्रविधि, र उर्जा पूर्वाधारहरू मार्फत् कृषि क्षेत्रको विकासलाई अगाडि बढाउने रणनीति लिएको छ । यस रणनीतिले समावेशी, दिगो, बहु-क्षेत्रीय, तथा पूर्वाधार सन्जाल वृद्धि मार्फत् खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि, गरिबी निवारण, ग्रामीण घरपरिवारको उच्च र समतामूलक आय र कृषकका अधिकार सुनिश्चित गर्ने नतिजाहरूको अपेक्षा गरेको छ ।

कृषि विकास रणनीतिले आगामी २० वर्षका लागि नेपालको समग्र कृषि क्षेत्रका कार्यक्रमहरूलाई मार्ग निर्देश गर्नेछ । यस अवधिमा नेपालको कृषि क्षेत्रको संरचनामा व्यापक र बहुआयामिक परिवर्तन आउने र कृषि क्षेत्रसंगै कृषिजन्य उद्योग व्यवसायको पनि अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ । यो रणनीति कृषि क्षेत्रभित्र र यससंग सम्बन्धित अन्य क्षेत्रसंगको समन्वय तथा सहकार्य र खासगरी ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी निवारणका लागि महत्वपूर्ण हुनेछ भन्ने विश्वास छ ।

कृषि विकास रणनीतिको कार्यान्वयनबाट मूलतः परम्परागत, निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई प्रतिस्थापित गर्दै कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण, औद्योगिकरण तथा विविधिकरणबाट कृषिमा अधिक आधारित परिवार/समुदायलाई सेवा र उद्योग क्षेत्र मार्फत बढी आय आर्जन गर्नसक्ने गरी रूपान्तरण गर्ने अपेक्षा राखिएको छ । यो रणनीति नेपालीको लागि पर्याप्त खाद्य उत्पादन तथा प्रभावकारी वितरण, गैर कृषि क्षेत्रसहितको ग्रामीण विकास, श्रमिक र जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि, व्यापार सन्तुलन, रोजगारी वृद्धि, कृषि क्षेत्रमा महिलाको भूमिका वृद्धि र जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोत-साधनको उचित व्यवस्थापनका लागि रूपान्तरण प्रक्रियाको वाहकको रूपमा स्थापित हुने विश्वास लिएको छु । अन्तमा, यस रणनीतिको निर्माणमा संलग्न सबै व्यक्तिहरूलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दै यसको सफल र उद्देश्यपरक कार्यान्वयनमा सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट समुचित योगदान पुऱ्याउनु हुनेछ भन्ने विश्वास व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

(डा. युवराज खतिवडा)

सिंहदरवार, काठमाडौं, नेपाल, फोन: ४२११९७०, फ्याक्स: ४२११७००

ईमेल: yrkhatiwada@npc.gov.np

वेबसाइट: www.npc.gov.np

नेपाल सरकार

कृषि विकास मन्त्रालय

फोन नं. { ४२९९६३५
४२९९८०८
४२९९५३२
४२९९६६५
४२९९६८७
४२९९६९५
फ्याक्स : ४२९९६३५

पत्र संख्या:

च.नं.:

भूमिका

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । देशको कूल गार्हस्थ उत्पादमा एक तिहाई भन्दा बढी योगदान गर्ने र करिब दुई तिहाई जनसंख्या रोजगारी तथा जिविकाका लागि यसै क्षेत्रमा निर्भर रहदै आएका छन् । नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सम्बन्धी हक हुने, खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने र कानून बमोजिम खाद्य सम्पत्तिको हक हुने सुनिश्चितता गरेको छ । अझैपनि करिब २९.६ प्रतिशत नेपाली जनता निरिपेक्ष गरिवीको रेखामुनी रहेको अवस्थामा निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिक एवं औद्योगिक कृषि प्रणालीमा रूपान्तरण गरी उत्पादनमुलक क्षेत्रमा प्रशस्त रोजगारी सृजना गर्ने र दिगो कृषि विकासको माध्यमबाट मुलुकको समग्र आर्थिक विकास र गरिवी न्यूनीकरणको राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न कृषि क्षेत्रले प्रशस्त सम्भावना राखेको छ । सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रको दर्जाबाट विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नती गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल गर्न उच्च, दिगो एवं समावेशी आर्थिक वृद्धि आवश्यक पर्ने र सो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण, व्यवसायिकरण, औद्योगिकीकरण र विविधिकरण गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ । खाद्यान्न तथा खाद्य पदार्थको मूल्यमा देखिने उतार चढाव, कृषि उत्पादन सामाग्रीको अपर्याप्त आपूर्ति, पूर्वाधार विकासको न्यून अवस्था, आर्थिक रूपले सकृय उमेर वर्गका जनशक्तिको दिनानुदिन विदेशिने क्रम बढ्दै जाँदा कृषि क्षेत्रमा देखिएको श्रम शक्तिको अभाव, उर्वर कृषि भूमिको अनुत्पादक क्षेत्रमा बढ्दो उपयोग र प्राकृतिक प्रकोप तथा जलवायु परिवर्तनका कारण सिर्जित समस्याहरुले कृषि क्षेत्रमा आशातित उपलब्धि हासिल गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको छ । तथापी राष्ट्रको सर्वाङ्गिक विकासको लागि सर्वप्रथम कृषि क्षेत्रको विकास गर्नु अपरिहार्य नै देखिन्छ । यिनै कुराहरुलाई मध्यनजर गर्दै कृषि क्षेत्रको विगत तथा वर्तमानका कामहरुको समीक्षामा आधारित रहेर १० वर्षे कार्ययोजना र मार्गचित्रसहित कृषि विकासको समष्टिगत २० वर्षे रणनीतिक योजनाको रूपमा २०७३/०४/१० गते नेपाल सरकारले कृषि विकास रणनीति जारी गरेको छ । दिर्घकालीन कृषि योजना (सन् १९९५-२०१५) को समाप्ति पश्चात आगामी २० वर्ष सम्म नेपालको समग्र कृषि क्षेत्रलाई दिशानिर्देश गर्न कृषि विकास रणनीतिको आवश्यकता परेको हो ।

“आर्थिक वृद्धिलाई गति दिने, जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने, खाद्यसंप्रभुता उन्मुख आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्र” कृषि विकास रणनीतिको दूरदृष्टि रहेको छ । सुशासन, उच्च उत्पादकत्व, नाफामुखी व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धा वृद्धि कृषि विकास रणनीतिका चार प्रमुख संभागहरु रहेका छन् । फ्यागसिप कार्यक्रम, आधार कार्यक्रम र अन्य कार्यक्रम गरि तीन प्रकारका कार्यक्रमहरु रहेको कृषि विकास रणनीति एक जीवन्त रणनीति हो । यस रणनीतिले वर्षेभरि ८० प्रतिशत भूभागमा सिंचाई हुने, जङ्गलले ढाकेको क्षेत्रफल कम्तिमा ४० प्रतिशत कायम रहने, कूल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि व्यापारको हिस्सा २० प्रतिशत पुग्ने, अतिरिक्त कृषि व्यापार ६९० मिलियन अमेरिकी डलर पुग्ने, कृषि कार्यक्रमको पहुँच भित्रका कृषक ३० प्रतिशत पुग्ने, कृषि क्षेत्रको कूल गार्हस्थ उत्पादनको औसत वृद्धिदर ६ प्रतिशत हुने, ग्रामीण क्षेत्रहरुमा गरीबी १० प्रतिशतमा भर्ने, खाद्यान्नमा आत्मनिर्भरता कायम भई ५ प्रतिशत अतिरिक्त निर्यात व्यापार हुने तथा खाद्यान्नमा आधारित पोषण प्रणालीको प्रवर्द्धन गरि प्रत्येक नेपाली जनताको खाद्य पोषण सुरक्षामा आमूल सुधार गर्ने जस्ता दुरगामी महत्वका लक्ष्यहरु लिएको छ । रणनीतिको कार्यान्वयन पश्चात यसका उपलब्धि र सिकाइका सम्बन्धमा संरोकारवाला निकायहरुको समन्वयमा हरेक पाँच वर्षमा समीक्षा र मुल्यांकन गरी अद्यावधिक गरिने व्यवस्था समेत यस रणनीतिमा रहेको छ ।

(नोट: कृपया पत्राचार गर्दा प.सं., च.नं. र मिति अनिवार्य रूपमा उल्लेख गरिदिनु होला ।)
E-mail: memoad@moad.gov.np, Website: www.moad.gov.np,

नेपाल सरकार

कृषि विकास मन्त्रालय

फोन नं. { ४२११६३५
४२११८०८
४२११५३२
४२११६६५
४२११६८७
४२११५१५
फ्याक्स : ४२११५३५

सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल ।

पत्र संख्या:

च.नं.:

यस रणनीति तयार पार्न प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरूपमा सहयोग पुर्याउनु हुने, व्यवस्थापिका संसदको कृषि तथा जलश्रोत समिति, नेपाल सरकारका विभिन्न विषयगत मन्त्रालयहरु, राष्ट्रिय योजना आयोग, एशीयाली विकास बैङ्क लगायत सम्पूर्ण विकास साभेदार निकायहरु, राष्ट्रिय किसान सन्जाल, नीजि क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, नागरिक समाज, बुद्धिजिवी समुदाय एवं समस्त नेपाली कृषक दाजुभाई दिदिबहिनी प्रति विशेष आभार व्यक्त गर्दछु । साथै भविष्यमा यस रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक सहयोग र सहकार्यको समेत अपेक्षा गर्दछु । अन्त्यमा, कृषि विकास रणनीतिको तर्जुमा, स्वीकृती एवं कार्यान्वयनमा समेत विशेष योगदान पुर्याउनु हुने कृषि विकास मन्त्रालयका सहसचिव, डा. सुरोज पोखरेल, डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी, उपसचिव, श्री ईन्द्रहरि पौडेल, कृषि अर्थ विज्ञ श्री सुशील खड्का लगायत सम्पूर्ण राष्ट्रसेवक कर्मचारी साथीहरु प्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

उत्तम कुमार भट्टराई
सचिव

विषय सूची

सारांश	१ - २८
१. परिचय	२९-३२
१.१ अन्तिम प्रतिवेदनको उद्देश्य	
१.२ विधि	
१.३ प्रतिवेदनको संरचना	
२. कृषि क्षेत्रको समीक्षा	३३- ६६
२.१ एपिपी अवधिमा कृषि क्षेत्रको विद्यमान अवस्था र विकास	
२.२ कृषि क्षेत्रको वृद्धि	
२.३ श्रम उत्पादकत्व	
२.४ उत्पादकत्व भिन्नता र सीमित व्यावसायिक उत्पादन	
२.५ कृषि व्यापार घाटा	
२.६ गरिबी	
२.७ खाद्य असुरक्षा	
२.८ कृषि क्षेत्रमा केही सकारात्मक सङ्केतहरू	
२.९ एपिपीका लक्ष्य र उपलब्धिहरू	
२.१० एपिपी कार्यान्वयनमा बाधाहरूको समीक्षा	
२.१०.१ कार्यान्वयन	
२.१०.२ डिजाइन पक्ष	
२.१०.३ ढाँचा पक्ष	
२.१०.४ द्वन्द्व	
२.१०.५ राजनीति र नीति	
२.१०.६ लगानी	
२.१०.७ क्षमता र मानव संसाधन	
२.१०.८ योजनाहरू	
२.११ सारांश तथा एपिपीबाट सिक्िएका ज्ञान	
२.१२ एडिएसका प्रमुख मुद्दाहरूको सारांश	
३. एडिएसको कार्यदिशा	६७- ८२
३.१ नेपालको कृषि क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने भावी प्रवृत्तिहरू	
३.२ कृषि रूपान्तरण	
३.३ कृषि श्रमशक्ति	
३.४ सहरीकरण	
३.५ आहारमा (Diet) परिवर्तन:	
३.६ विश्वव्यापीकरण र व्यापार	
३.७ बाहिरी बसाइँ सराई (outmigration)	
३.८ हरित प्रविधि र न्यून कार्बन उत्सर्जन	
३.९ विविधीकरण	
३.१० वितरण प्रणाली	
३.११ गुणस्तर र सुरक्षा	
३.१२ ऊर्जा लागत	

- ३.१३ जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप र विश्व सङ्कट व्यवस्थापन
- ३.१४ खस्कंदो प्राकृतिक स्रोतहरू
- ३.१५ वित्तीय अनुशासन
- ३.१६ कार्यदिशा कथन
- ३.१७ कार्यदिशाका मुख्य तत्त्वहरू
- ३.१७.१ आत्मनिर्भरता
- ३.१७.२ दीगोपना
- ३.१७.३ प्रतिस्पर्धात्मकता
- ३.१७.४ समावेशिता
- ३.१७.५ आर्थिक वृद्धि
- ३.१७.६ सुधारिएको जीविका
- ३.१७.७ खाद्य र पोषण सुरक्षा
- ३.१८ लक्ष्य र सूचकहरू
४. रणनीतिक रूपरेखा ८३- १०४
- ४.१ एडिएसका लागि कृषि रूपान्तरणको तात्पर्य
- ४.२ कृषि विकास र गरिबी न्यूनीकरण
- ४.३ एडिएसको रूपरेखा: प्रभाव, उपलब्धी, प्रतिफल र क्रियाकलापहरू
- ४.४ एडिएसको प्रभाव
- ४.४.१ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा
- ४.४.२ गरिबी न्यूनीकरण:
- ४.४.३ कृषि व्यापारबाट हुने वचत
- ४.४.४ ग्रामीण घरपरिवारको उच्च र उचित आमदानी
- ४.४.५ कृषकहरूको मजबुद गरिएको अधिकार
- ४.५ एडिएसका उपलब्धी र प्रतिफल
- ४.५.१ सुधारिएको शासन
- ४.५.२ उच्च उत्पादकत्व
- ४.५.३ नाफामूलक व्यवसायीकरण
- ४.५.४ प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि
- ४.६ एडिएस, विकेन्द्रीकरण र नयाँ संघीय संरचना
- ४.७ एडिएस तथा कृषि पर्यावरणीय विविधता
- ४.८ एडिएस र किसानहरूको समाजिक आर्थिक विविधता
- ४.९ एडिएस तथा सहरीकरण
५. एडिएस कार्य योजनाका क्रियाकलापहरू १०६- १६८
- ५.१ उपलब्धि, प्रतिफल र क्रियाकलापहरू
- ५.२ उपलब्धी १ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू: सुधारिएको प्रशासन
- ५.२.१ विश्वसनीय नीति प्रतिबद्धतासँग सम्बन्धित प्रतिफल १.१ अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू
- ५.२.२ एडिएस कार्यान्वयनमा संलग्न संस्थाहरूको बीच सहकार्य प्रवर्द्धन गर्न प्रतिफल १.१ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.२.३ एकीकृत योजनामा प्रतिफल १.३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.२.४ प्रभावकारी कार्यान्वयन सहायतामा प्रतिफल १.४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.२.५ एडिएस अन्तर्गत लैङ्गिक समानता र सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशी सयन्त्र स्थापनामा प्रतिफल १.५ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

- ५.२.६ समसामायिक प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि उत्पादन १.६ सँग सम्बन्धित गतिविधिहरू
- ५.२.७ एडिएस को योजनामा नागरिक समाजको सहभागिता, कार्यान्वयन र अनुगमनमा प्रतिफल १.७ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.२.८ एडिएस समन्वय र कार्यान्वयनमा सम्मिलित प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा प्रतिफल १.८ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.२.९ अति विपन्न वर्गको उन्नत खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सम्बन्धी क्रियाकलापहरू
- ५.२.१० कार्या सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली प्रतिफल १.१० सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३ उपलब्धी २ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.१ कृषक र कृषि व्यवसायीको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने विकेन्द्रित प्रसार प्रणालीको प्रतिफल २.१ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.२ कृषकहरू तथा कृषि उद्यमहरूको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली सम्बन्धी प्रतिफल २.२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.३ कृषि शिक्षा प्रणाली सबलीकरणको सम्बन्धमा प्रतिफल २.३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.४ जग्गालाई सक्षमतापूर्वक तथा टिकाउ हिसाबले उपयोग गरेका पर्याप्त ठूला किसानहरूबाट निर्मित कृषि क्षेत्रको सन्दर्भमा प्रतिफल २.४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.५ समान र सम्भाव्य तवरले विस्तारित सिँचाई क्षेत्र र सुधारिएको सिँचाई क्षमता र व्यवस्था प्रतिफल २.५ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.६ समयमै सुपथ मूल्यका कृषि बीउ तथा मलमाथि पहुँच प्रतिफल २.६ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.७ संसाधन र क्षमता अभिवृद्धिमा पर्याप्त लगानी गरी बीउविजन परिकल्पना २०२५ लगायतका विद्यमान बीउविजन नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन प्रतिफल २.७ सँग सम्बन्धी क्रियाकलापहरू
- ५.३.८ मल आपूर्तिको लागि छोटो अवधिको स्वीकार्य, मध्यम र दीर्घकालका लागि रणनीति र उत्पादनमा सुधार गर्ने लक्ष्य भएको व्यावहारिक समाधान प्रतिफल २.८ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू ।
- ५.३.९ नेपाली पशुपालन प्रणालीलाई उपयुक्त विभिन्न जातका सुधारिएका पशु नश्लहरू कृषकहरूलाई उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा प्रतिफल २.९ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.१० निजी क्षेत्रको माध्यमबाट कृषकहरूलाई विविध यन्त्रीकरण विकल्पहरूमा पहुँच सम्बन्धी प्रतिफल २.१० सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.११ जलवायु परिवर्तन, विपद्हरू, समानुकूलन (resilience)को सम्बन्धमा प्रतिफल २.११ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.१२ दीगो खेती असल कृषि अभ्यासहरू र असल पशु चिकित्सा तथा पशुपालन अभ्यासहरू तर्जुमा र अनुसरण प्रतिफल २.१२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.३.१३ प्राकृतिक संसाधन व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधार गर्ने एक विहङ्गम र समुदाय आधारित भश्य तरिका सहितको जीविकोपार्जन उत्पादनमा आधारित वन प्रतिस्पर्धात्मक, कृषि मैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापन अभ्यासमा परिणत प्रतिफल २.१२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.४ उपलब्धी ३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू: नाफामूलक व्यवसायीकरण
- ५.४.१ कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानी वातावरणको सम्बन्धमा प्रतिफल ३.१ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.४.२ व्यावसायिक कृषिका लागि करार नीति प्रतिफल ३.२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.४.३ सक्षम व्यावसायिक कृषि क्षेत्रलाई सहयोग गर्ने कर नीतिको सम्बन्धमा प्रतिफल ३.३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.४.४ विविध प्रतिस्पर्धात्मक एवं मागप्रेरित वित्तीय र कृषि उत्पादन आपूर्ति गर्ने कृषिवित्त र विमा आपूर्तिकर्ताहरू प्रतिफल ३.४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

- ५.४.५ साना किसानहरू र कृषि उद्यमहरूको मूल्यथप लाभहरूमा वृद्धि गर्ने प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य शृङ्खलाको प्रतिफल ३.५ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.४.६ ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार प्रतिफल ३.६ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.४.७ बजार सूचनाका लागि कृषि बजार सूचना र सूचना सञ्चार प्रविधि उत्पादनहरू प्रतिफल ३.७ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.४.८ ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाहरू प्रतिफल ३.८ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.५ उपलब्धी ४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू : प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि
- ५.५.१ बजार पूर्वाधार विकास प्रतिफल ४.१ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.५.२ नव प्रवर्तनकारी साना र मझौला कृषि उद्यमहरूको विकास प्रतिफल ४.२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.५.३ खाद्य र कृषि उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि प्रतिफल ४.३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.५.४ खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा प्रतिफल ४.४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- ५.६ अन्य कार्यक्रमहरू
- ६ लागतहरू १६९ - १९४
- ६.१ लागत अनुमानको दृष्टिकोण
- ६.२ विस्तृत लागत
- ६.३ खास महत्वका र आधार कार्यक्रम पूरक हो दोहोरो हैन
- ६.४ निजी क्षेत्र, समुदाय, सहकारी र किसानबाट लगानी
- ६.५ कृषिका लागि एडिएस लागत र सरकारी बजेट
- ६.६ लागत सूची
- ६.७ एडिएसको चालु र पूँजीगत लागत
- ६.८ उपक्षेत्रानुसार लागत
- ७ कार्यान्वयन व्यवस्था १९५ - २१६
- ७.१ परिचय
- ७.२ परम्परागत र नवीनतम तरिकाहरू
- ७.३ एडिएस संस्थागत संरचनाको सिंहावलोकन
- ७.४ प्रधान मन्त्री
- ७.५ राष्ट्रिय योजना आयोग
- ७.६ राष्ट्रिय कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन समिति
- ७.७ राष्ट्रिय कृषि विकास रणनीति समन्वय समिति र यसका उप समितिहरू
- ७.८ केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास समिति
- ७.९ एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई
- ७.१० एडिएस ट्रस्ट कोष
- ७.११ कृषि विकास मन्त्रालय
- ७.१२ अरू मन्त्रालयहरू तथा निकायहरू
- ७.१३ एडिएस कार्यक्रमहरू
- ७.१४ अन्य कार्यक्रमहरूका लागि बहिर्गमन रणनीति
- ७.१५ एडिएस खास महत्वका कार्यक्रमहरू
- ७.१६ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम
- ७.१७ विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि र शिक्षा कार्यक्रम
- ७.१७.१ सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू
- ७.१७.२ विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान पद्धति
- ७.१७.३ कृषि शिक्षा प्रणालीसँग एकीकरण

७.१८ मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम	
७.१८.१ मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरू	
७.१९ नव परिवर्तन र कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रम	
७.२० अगुवा सरोकारवालाहरू: कृषकहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्र	
७.२१ नागरिक समाज संगठनहरू	
७.२२ कृषि र सम्बन्धित निकायहरूमा संगठनात्मक परिवर्तनहरू	
७.२३ एपिपीका लागि बहिर्गमन रणनीति	
८. खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	२१७- २२२
८.१ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा : परिभाषा र लक्ष्यहरू	
८.२ खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुशासनमा एडिएस सम्भाग १ को योगदान	
८.३ खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा उत्पादकत्वको प्रभाव एडिएस सम्भाग २ को योगदान	
८.४ व्यवसायीकरणको सम्बन्धमा एडिएस सम्भाग ३ को खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान	
८.५ एडिएस सम्भाग ४ प्रतिस्पर्धात्मकताको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान	
८.६ एडिएसमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अनुगमन र मूल्याङ्कन	
९. अनुगमन र मूल्याङ्कन	२२३- २२८
९.१ परिचय	
९.२ एडिएसको अनुगमन र मूल्याङ्कन	
९.३ कार्यदिशा, उपलब्धीहरू र प्रतिफलहरू अनुगमन	
९.३.१ अनुगमनलाई राम्रो कार्यसंपादनसँग जोड्दा	
१०. मार्गचित्र	२२९- २३२
१०.१ सरकारको प्रतिबद्धता	
१०.२ एडिएस कार्यान्वयनका लागि नीति नियमहरू	
१०.३ महत्वपूर्ण सरोकारवालाहरूबीच सहमति	
१०.४ विकास साभेदारहरूको सहयोग	
१०.५ एडिएसका पूर्व कोशेदुङ्गा	
१०.६ एक जीवित रणनीतिक रूपमा एडिएस	
परिशिष्ट १: सन्दर्भ सूची	२३३-२३७

तालिकाहरूको सूची

- तालिका १: एडिएस कार्यदिशाका लागि सूचकहरू र लक्ष्यहरू
- तालिका २: एडिएसका प्रतिफल, परिणाम, र कार्यक्रमहरू
- तालिका ३: एडिएसको १० वर्षे बजेट/लागत र वार्षिक औसत
- तालिका ४: एडिएस कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीति तथा नियमका उदाहरणहरू
- तालिका ५: कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रमुख सूचकहरू
- तालिका ६: नेपाल र छिमेकी देशहरूको प्रगति सूचकहरू
- तालिका ७: नेपालको कृषि र अन्य क्षेत्रमा श्रम र भूमिको उत्पादकत्व
- तालिका ८: कृषि जमिनका सूचकहरू
- तालिका ९: देशहरूको उत्पादकत्व तुलना
- तालिका १०: तोकिएका वस्तुहरूको उत्पादकत्व भिन्नता
- तालिका ११: नेपालका लागि प्रतिस्पर्धात्मकताका सूचकहरू
- तालिका १२: उच्च मूल्यका खाद्यान्न, अन्न, जडिबुटी र दुग्ध पदार्थ को आयात र निर्यात (सन् २०१२/१३, २०१३/१४ र २०१४/१५ को औसत)
- तालिका १३: जनसङ्ख्या र गरिबी
- तालिका १४: कृषि व्यापार सूचकहरूमा भएको वार्षिक वृद्धि १९९६/९७-२००३/०४ (%)
- तालिका १४ ख: विनिर्माण प्रतिष्ठानबाटको जनगणनाहरूको आधारमा कृषि व्यापार सूचकहरू भएको वार्षिक वृद्धि (१९९६/९७ = १०० मूल्यमा)
- तालिका १५: पूर्वाधार प्रगति
- तालिका १६: एपिपी लक्ष्य र उपलब्धिहरूको सारांश
- तालिका १७: एडिएसका प्रमुख मुद्दाहरूको सारांश
- तालिका १८: एडिएस कार्यदिशाका लागि सूचकहरू र लक्ष्यहरू
- तालिका १९: एडिएस प्रभावका सूचकहरू
- तालिका २०: एडिएसका रणनीतिक सम्भागका लक्ष्यहरू
- तालिका २१: सुधारिएको शासनको उपलब्धिको प्रतिफलहरू
- तालिका २२: उच्च उत्पादकत्वको उपलब्धि-२ का लागि प्रतिफलहरू
- तालिका २३: नाफामूलक व्यवसायीकरण उपलब्धि ३ का लागि प्रतिफलहरू
- तालिका २४: प्रतिस्पर्धाको उपलब्धि ४ का लागि प्रतिफलहरू
- तालिका २५: सन् २००१/०२ र २०११/१२ जग्गा स्वामित्व बाँडफाँड
- तालिका २६: विभिन्न खेती आकार ग्रामीण घरधुरीमा एडिएसका असरहरू
- तालिका २७: एडिएसका उपलब्धि र प्रतिफलहरू
- तालिका २८: सुधारिएको शासनका लागि उपलब्धि १ सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- तालिका २९: उच्चतम उत्पादकत्वसँग सम्बन्धित उपलब्धि २ का क्रियाकलापहरू
- तालिका ३०: पानीको स्रोत अनुसार सिँचाइ लक्ष्य
- तालिका ३१: नाफामूलक व्यवसायीकरणका लागि परिणाम ३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- तालिका ३२: प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि उपलब्धि ४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू
- तालिका ३३: अन्य कार्यक्रमहरू
- तालिका ३४: एडिएस कार्य योजनाको १० वर्षीय लागत सारांश
- तालिका ३५: सरकारी र निजी क्षेत्रबाट लगानी
- तालिका ३६: सम्बद्ध निकायको आर्थिक कृयाकलाप अनुसार २०१६-१७ को साङ्केतिक कृषि बजेट
- तालिका ३७: कृषिमा बजेट भुकावको अन्तर्राष्ट्रिय तुलना
- तालिका ३८: प्रस्तावित कार्यान्वयन निकाय र प्रतिफल अनुसार एडिएस कार्य योजना लागत

- तालिका ३९: उपलब्धि अनुसार पाँच वर्ष अवधिको लागत (रु दश लाखमा)
- तालिका ४०: प्रतिफल अनुसार पाँच वर्षको लागत (रु. दश लाखमा)
- तालिका ४१: चालु र पूँजीगत लागत सारांश
- तालिका ४२: प्रतिफल अनुसार चालु र पूँजीगत खर्च
- तालिका ४३: उपक्षेत्र अनुसार लागत
- तालिका ४४: क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार उपक्षेत्र लागत
- तालिका ४५: एडिएस कार्यान्वयनका प्रमुख पात्रहरू
- तालिका ४६: एडिएसका खास महत्वका र आधार कार्यक्रमहरू
- तालिका ४७: एडिएसमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका सूचकहरू र लक्ष्यहरू
- तालिका ४८: सुधारिएको सुशासन सम्बन्धी परिणाम १ को लागि प्रतिफल सूचकहरू
- तालिका ४९: उच्च उत्पादकत्व सम्बन्धी परिणाम २ को लागि प्रतिफल सूचकहरू
- तालिका ५०: नाफामूलक व्यवसायीकरण सम्बन्धी उपलब्धि ३ को लागि प्रतिफल सूचकहरू
- तालिका ५१: बृद्धि भएको प्रतिस्पर्धात्मकता सम्बन्धी उपलब्धि ४ को लागि प्रतिफल सूचकहरू
- तालिका ५२: एडिएसको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीति नियमहरूका उदाहरणहरू

चित्रहरूको सूची

- चित्र नं. १: कृषि विकास रणनीतिको रणनीतिक रूपरेखा
चित्र नं. २: एडिएस कार्यान्वयन तथा समन्वय संयन्त्रहरू
चित्र नं. ३: एडिएस खर्चहरूको बाँडफाँड
चित्र नं. ४: नेपालको कृषि क्षेत्रको न्यून विकासको चरण
चित्र नं. ५: कृषिजन्य कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धि
चित्र नं. ६: खाद्य र कृषि उत्पादनको खुद आयात
चित्र नं. ७: कृषि क्षेत्रमा सरकारी खर्चको प्रवृत्ति
चित्र नं. ८: कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादनको प्रतिशतमा सरकारी खर्च
चित्र नं. ९: कृषि क्षेत्रमा दाताको सहयोग (रु.करोडमा)
चित्र नं. १०: सफल रणनीतिका तत्त्वहरू
चित्र नं. ११: देश अनुसार कृषि श्रम शक्ति (कुलको %)
चित्र नं. १२: वृद्धि र गरिबी न्यूनीकरण
चित्र नं. १३: कृषि विकास रणनीतिको रणनीतिक रूपरेखा
चित्र नं. १४: पानीको स्रोतबाट सिँचाइ लक्ष्य
चित्र नं. १५: एडिएस खर्चहरूको बाँडफाँड
चित्र नं. १६: अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कृषिमा प्रतिशत बजेट खर्चको क्रम
चित्र नं. १७: पाँच वर्ष अवधिको लागतांश
चित्र नं. १८: चालु र पूँजगत लागत सारांश
चित्र नं. १९: उपक्षेत्र अनुसारको लागत
चित्र नं. २०: एडिएस कार्यान्वयन र संगठन संयन्त्र

बाकसको सूची

- बाकस १: कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित दिगो विकास लक्ष्यका सङ्केतहरू
बाकस २: एडिएस संयन्त्र

संक्षिप्त शब्दावली

अगैसस	अन्तर्राष्ट्रिय गैह्व सरकारी संस्था
अमू	अनुगमन तथा मूल्यांकन
अम	अर्थ मन्त्रालय
ऊम	ऊर्जा मन्त्रालय
एकासको	एडिएस कार्यान्वयन सहायता कोष
एकासइ	एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई
एपिपी	दिर्घकालीन कृषि योजना
एडिएस	कृषि विकास रणनीति
एटिएफ	एडिएस ट्रष्ट कोष
एटिएफ	कृषि विकास रणनीति ट्रस्ट कोष
कृविबै	कृषि विकास बैंक
केतवि	केन्द्रिय तथ्यांक विभाग
कृसं	कृषक संगठन
कृविम	कृषि विकास मन्त्रालय
कान्यासंमाम	कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय
केकृविकास	केन्द्रिय कृषि विकास कार्यान्वय समिति
कूगाउ	कूल गार्हस्थ उत्पादन
खापोसुका	खाद्य तथा पोषण सुधार कार्यक्रम
खाप्रगुनिवि	खाद्य प्रविधि गुण नियन्त्रण विभाग
गाविस	गाउँ विकास समिति
गैसस	गैह्व सहकारी संस्था
जेसी	लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण
जिकृविस	जिल्ला कृषि विकास समिति
जिविस	जिल्ला विकास समिति
डोलिडार	स्थानीय पूर्वाधार तथा कृषि सडक विभाग
नकृउका	नव प्रवर्तन कृषि उद्यम कार्यक्रम
नीअससम	नति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा
नेउवामस	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ
नेविप्रा	नेपाल विद्युत प्राधिकरण
नेराबै	नेपाल राष्ट्र बैंक
पसेवि	पशु सेवा विभाग
भूसुव्यम	भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
भूजस्रोविबो	भूमिगत जलस्रोत विकास बोर्ड
मूश्रुविका,	मूल्य श्रृंखला विकास कार्यक्रम
मूश्रुविक	मूल्य श्रृंखला विकास कम्पनी
मूश्रुविग	मूल्य श्रृंखला विकास गठबन्धन
राकृअको	राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष
राकृअविको	राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष
राएकास	राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति

राएसस	राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति
रायोआ	राष्ट्रिय योजना आयोग
राअस	राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थान
वभूसंम	वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय
वाआम	वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
ववि	वन विभाग
विखाका	विश्व खाद्य कार्यक्रम
विप्रशिका	विकेन्द्रित विज्ञान प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम
विप्रम	विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
विसा	विकास साभेदारी
साकृप्रसेके	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र
सगनिम	सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय
सुप	सुदुर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र
सानीसा	सार्वजनिक-नीजि साभेदारी
संमास्थाविम	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
संरा	संयुक्त राष्ट्र
स्थाविम	स्थानीय विकास मन्त्रालय
स्वाजम	स्वास्थ्य तथा जनशंख्या मन्त्रालय
संरासं	संयुक्त राष्ट्र संघ
शिम	शिक्षा मन्त्रालय
क्षेकृविस	क्षेत्रीय कृषि विकास समिति
क्षेकृअके	क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र

मुद्रा विनिमय दर (Currency Equivalentents)

(नेपाल राष्ट्र बैंकको २०७० आषाढ ६ को सटही दर अनुसार)

नेपाली रुपैया	–	अमेरिकी डलर
रु ९५	=	\$ १.००

सारांश (SUMMARY)

- १) कृषि विकास रणनीति (यसपछि 'एडिएस' भनिएको) को प्रतिवेदन कृषि विकास मन्त्रालयले राष्ट्रिय किसान सञ्जालसँगको सहकार्यमा र एसियाली विकास बैंक लगायतको प्राविधिक सहायता टोली (TA Team) को सहयोगमा तयार गरेको हो । यसमा एसियाली विकास बैंक (ADB), कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD), युरोपेली युनियन (EU), खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO), विकास र सहायताका लागि स्विस नियोग (SDC), जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (JICA), अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि डेनमार्क नियोग (DANIDA), विश्व खाद्य कार्यक्रम (WFP), अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि संयुक्त राज्य अमेरिकी नियोग (USAID), अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (DFID), विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अस्ट्रेलियाली नियोग (AusAID), र लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय (UN Women) को सहयोग र नेपाल सरकारको लगानी रहेको छ ।
- २) कृषि विकास मन्त्रालयले अन्तिम रूप दिएपश्चात् कृषि विकास रणनीतिमा व्यवस्थापिका संसद्को कृषि तथा जलस्रोत समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगबाट विशेष रुचि एवं स्वामित्व लिइयो । व्यवस्थापिका संसद्को कृषि तथा जलस्रोत समितिबाट दस्तावेजलाई थप प्रभावकारी बनाउनका लागि विभिन्न सरोकारवाला निकायहरू; जस्तै— राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल सरकारका मुख्य सचिव एवं सम्बन्धित मन्त्रालयहरू (कृषि विकास, सिँचाइ, ऊर्जा, वाणिज्य तथा आपूर्ति, उद्योग, सहकारी तथा गरिवी निवारण, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात, सहरी विकास, अर्थ, भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन र शिक्षा) सँग विभिन्न तहमा छलफल र परामर्श गरियो । साथै सम्बन्धित विज्ञ, किसान एवं मूल्य शृङ्खलाका प्रतिनिधिहरूसँग पनि सुझाव सङ्कलन गरी कृषि विकास मन्त्रालयलाई सुझाव (परिशिष्ट-६) सहित पृष्ठपोषण गरियो । त्यस्तै रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत र साधनको सुनिश्चितता गर्नका लागि सो समितिको तर्फबाट दातृ निकायहरूसँग पनि विभिन्न चरणमा छलफल र बैठक सम्पन्न गरियो । यसैबीच राष्ट्रिय योजना आयोगबाट समेत सुझावहरू प्राप्त भए (परिशिष्ट-७) । बृहत् परामर्श र अभ्यासबाट प्राप्त ती महत्वपूर्ण सुझावहरूलाई कृषि विकास मन्त्रालयले कृषि विकास रणनीतिको अभिन्न अङ्गका रूपमा ग्रहण गरेको छ । यी सुझावहरूलाई नीतिगत, कार्यक्रम र संस्थागत गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरी प्राप्त भएका सबै संस्थागत सुझावहरू यस दस्तावेजमा समावेश गरिएको छ भने नीतिगत सुझावहरूलाई पनि अधिकतम सम्बोधन गरिएको छ । त्यसै गरी सम्बन्धित मन्त्रालयहरू तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूबाट प्राप्त सुझावहरूलाई भविष्यमा नीति तर्जुमा र ऐननियम निर्माणका क्रममा सम्बोधन गरिने छ । त्यस्तै राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्राप्त सुझाव र कृषि तथा जलस्रोत समितिबाट प्राप्त कार्यक्रम तहका सुझावहरूलाई आवधिक योजना, वार्षिक कार्ययोजना र सरोकारवाला निकायको बजेट निर्माणको क्रममा सम्बोधन गरिने छ । रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्न प्राप्त सुझावहरूमा आधारित भई राष्ट्रिय योजना आयोगको परामर्शमा विभिन्न सूचकहरू निर्माण गरी चौमासिक रूपमा कृषि विकास रणनीतिको कार्यान्वयन स्थितिका बारेमा कृषि विकास मन्त्रालयले समितिलाई रिपोर्टिङ गर्ने छ ।
- ३) यस प्रतिवेदनको उद्देश्य १० वर्षे कार्ययोजना र मार्गचित्रसहित कृषि क्षेत्रको विगत तथा वर्तमानका कामहरूको समीक्षामा आधारित कृषि विकासको समष्टिगत २० वर्षे रणनीतिक योजना प्रस्तुत गर्नु हो ।

कृषि क्षेत्रको विश्लेषण (ASSESSMENT OF THE AGRICULTURE SECTOR)

- ४) **नेपालमा कृषि क्षेत्रको विद्यमान अवस्था (Current situation of the Agriculture Sector in Nepal):** नेपालको कृषि न्यून विकासको स्थितिमा छ। देशका करिब दुई तिहाइ जनसङ्ख्या कृषि क्षेत्रमा संलग्न छन् तापनि यस क्षेत्रको उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकता न्यून छ। उन्नत कृषि प्रविधिको उपयोग सीमित छ। खेती गरिएका अधिकांश क्षेत्रमा अन्नबाली लगाइए पनि कृषि क्षेत्रमा खाद्य व्यापार घाटा बढ्दो छ। कुपोषणको स्थिति पनि उच्च छ। केही उप-क्षेत्रहरू जस्तै दुग्ध प्रशोधन, कुखुरा पालन, चिया, तरकारी, बीउ र माछापालनमा केही उत्साहजनक सङ्केत देखिएका छन्। तैपनि समग्रमा यी सकारात्मक सङ्केतहरू कृषिमा संलग्न ठूलो जनसङ्ख्यालाई गरिबीबाट माथि उठाउन, कुपोषण घटाउन तथा खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गराउन प्रत्यक्ष रूपमा अभै पर्याप्त छैनन्।
- ५) **विगतको स्थिति (Past Situation)** सन् १९९५-९६ मा 'दीर्घकालीन कृषि योजना' (एपिपी) का रूपमा दीर्घकालीन कृषि रणनीतिक योजना सुरु गरिएको बेला नेपालको कृषि क्षेत्र आजको भन्दा भन्ने कमजोर अवस्थामा थियो। नेपालमा हाल कृषि क्षेत्र न्यून विकास स्तरको भएकाले विगत दुई दशकमा जीवनस्तरमा आएको सुधार तथा हिजोको तुलनामा आज समग्र कृषि क्षेत्रमा भएको सुधारलाई विसाईदिएको छ। उत्पादकत्व, पूर्वाधार, खाद्य सुरक्षा, र गरिबीमा सुधार आएको छ। यद्यपि खाद्य तथा कृषि व्यापार घाटा र प्रतिव्यक्ति जमिनको उत्पादकत्व जस्ता केही सूचकाङ्कहरू पहिलेभन्दा पनि कम देखिएका छन्।
- ६) **अपेक्षित वृद्धि हासिल हुन नसक्नु (Inability to achieve anticipated growth)** विगतका तुलनामा केही प्रगति भए पनि नेपालमा कृषि अभै न्यून विकासको अवस्थामा छ। नेपालले कृषि क्षेत्रमा सुधार गरेको छ तापनि मुलुकले जे उपलब्धि गर्ने योजना बनाएको थियो त्यसका आधारमा र तुलनात्मक रूपमा छिमेकीहरूले सोही अवधिमा गरेको प्रगतिलाई हेर्दा सुधार एकदमै कम छ। नेपालमा कृषिका साथसाथै अन्य अर्थतन्त्रको वृद्धि र परिवर्तन पनि मन्द गतिमा छ। कृषिको सवालमा नेपालको कृषिगत वृद्धि मन्द (१९९५/९६-२०१५/१६ सम्म करिब ३.२ प्रतिशत) मात्र छैन, ज्यादै अस्थिर पनि छ। नेपालका युवा र केही सर्वाधिक उत्पादनशील श्रमशक्ति अन्यत्रै कामको खोजीमा रहेका छन्। सन् २०१४/१५ मा करिब ५.१३ लाखले नेपाल छोडेका छन् र यो प्रवृत्ति विगत १० वर्षदेखि बढ्दो छ। प्रवासीहरूले ठूलो परिमाणमा विप्रेषण पठाएका छन्, जुन प्रतिवर्ष करिब ६.१ बिलियन अमेरिकी डलरभन्दा बढी (सन् २०१५ र १६ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३०.९ प्रतिशतभन्दा बढी) हुने गरेको छ। तर यी अधिकांश स्रोत-साधनहरू लगानी र पूँजी निर्माणमाभन्दा पनि ऋण तिर्न र उपभोग गर्नमै खर्च हुने गरेको छ।

७) **कमजोर वृद्धि कारकहरू (Factors of Weak Growth Performance)** बितेका दुई दशकहरूमा कृषि विकासको वृद्धि कमजोर देखिनुमा केही कारणहरू छन् । यस अवधिमा सन् २००६ मा अन्त्य भएको १२ वर्षे द्वन्द्वकालले कृषि क्षेत्रमा नकारात्मक असर छोड्यो । गाउँका लाखौं परिवारहरू जग्गा जमिन छाडेर सहरतिर पसे—अधिकांश काठमाडौं उपत्यकामा र अरूहरू विदेशतिर गए । ग्रामीण जनसङ्ख्याको यो पलायनले ती क्षेत्रहरूमा कामदार र लगानी अभावको स्थिति पैदा गर्‍यो । तीव्र गतिमा भइरहेको सहरीकरणले गर्दा सहरी क्षेत्रसँगै जोडिएको उर्वर कृषियोग्य जमिनको ठूलो भाग आवासीय प्रयोजनहरूमा उपयोग हुँदै गइरहेको छ । राजनीतिक अस्थिरताले गर्दा दिगो सरकारका साथै नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरू लागू गर्नमा निरन्तरता दिने प्रतिबद्ध नेतृत्वको अभाव रहन गयो । कृषिकै पक्षमा भनेर नीतिहरू प्रचुर मात्रामा आए तापनि अधिकांश नीतिहरू दस्तावेजकै तहमा रहन गए । कतिपय अवस्थामा नीति कार्यान्वयनका निम्ति सहयोगी कानून र स्रोत-साधनहरूको अभाव रहन गयो । तर्जुमा गरिएका योजनाहरूको सन्दर्भमा कहिलेकाहीँ कमजोर योजना तर्जुमा भए भने कतिपय अवस्थामा लक्ष्यहरू महत्त्वाकाङ्क्षी र कार्यान्वयनका लागि संस्थागत क्षमता अपर्याप्त रहन गयो । त्योभन्दा पनि सार्वजनिक र निजी दुवै क्षेत्रको लगानी सीमित रहँदै आएको छ । दीर्घकालीन कृषि योजना (एपिपी) को पहिलो २० वर्षको अवधिमा कृषिमा सरकार र विकासका साझेदारहरूको लगानी सन् २००५ सम्म कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादनको तुलनामा घटेको भए पनि त्यस पछिको दशकमा बढेको देखिन्छ । निजी क्षेत्रको लगानी पनि त्यति धेरै हुन सकेन । सो अवधिमा मानव संसाधनको क्षमता सीमित रहन गयो । निजामति कर्मचारीहरूका लागि प्रोत्साहन न्यून रह्यो भने दक्ष पेसाकर्मी र कामदार राम्रो अवसरको खोजीमा विदेश जाने क्रम बढ्यो ।

८) यिनै कारकहरूले गर्दा दीर्घकालीन कृषि योजना (एपिपी) एउटा मिश्रित प्रतिफल रहेको योजना बन्न पुग्यो । सडक पूर्वाधार, बागवानी र सामुदायिक वनजस्ता केही क्षेत्रहरूमा यसले लक्ष्य हासिल गर्न सकेको थियो भने, अन्नबाली, मलखाद र बीउका सन्दर्भमा अपेक्षाभन्दा कम प्रगति रहन गयो । यसैगरी, पशुपालन र सिँचाइमा मिश्रित प्रतिफल रहन गयो भने समग्र कृषिजन्य कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदर कमजोर रह्यो । दीर्घकालीन कृषि योजनाको तर्जुमा प्रविधिको प्रयोगमा केन्द्रित अवधारणामा आधारित थियो जुन खासगरी हरित क्रान्तिमै ज्यादा केन्द्रित हुँदा नेपालका सबै कृषि भूभागमा र कृषि पर्यावरणका लागि उपयुक्त हुन सकेन । स्रोत-साधनहरू, नीतिहरू र यसका कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक पर्ने संस्थाहरूका पक्षबाट सीमित सहयोग भएकाले दीर्घकालीन कृषि योजनाको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर भयो । यसको स्वामित्व पनि फितलो रह्यो । कृषि क्षेत्रका मुख्य सरोकारवालाहरू किसान, निजी क्षेत्र र सहकारी आदिका लागि यसको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुने वातावरण बनेन । भूमि र भूमिसँग सम्बन्धित समस्याहरू समाधान नगरी यसै छाडिएका थिए । एडिएस को तर्जुमाका क्रममा दीर्घकालीन कृषि योजनाको अनुभवबाट सिकिएका पाठहरूलाई समेटिएको छ । यी पाठहरूमध्ये सुशासनको सुनिश्चितता, सरोकारवालाहरूको प्रभावकारी सहभागिता, जमिनका सवालहरूको सम्बोधन, विकेन्द्रित अनुसन्धान र प्रसारका साथै व्यापारीकरण तथा प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि मुख्य छन् ।

एडिएस र कृषिको रूपान्तरण प्रक्रिया (ADS AND THE PROCESS OF AGRICULTURAL TRANSFORMATION)

- ९) कृषि विकास रणनीतिले आगामी २० वर्षका लागि नेपालको कृषि क्षेत्रलाई मार्गनिर्देश गर्ने छ। यस अवधिमा नेपालको कृषि क्षेत्रको संरचनामा व्यापक र बहुआयामिक परिवर्तन आउने र कृषि क्षेत्रसँगै कृषि व्यवसायको पनि अभि वृद्धि हुने अपेक्षा गरिएको छ। कृषि र अन्य क्षेत्रहरूबीचको समन्वय खास गरी ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी निवारणका लागि महत्त्वपूर्ण हुने छ। ती क्षेत्रमा समग्र रूपमा बलियो अर्थतन्त्र, व्यवस्थित ग्रामीण अर्थतन्त्र र रोजगारी सिर्जनाका लागि कृषिमा आधारित गैर-कृषि गतिविधिहरू विकासका न्यूनतम आधार हुने छन्।
- १०) यस परिप्रेक्ष्यमा एडिएसले कृषि क्षेत्रभित्रका जटिलताहरू सम्बोधन गर्न र उत्पादनका क्षेत्रहरू (बाली, पशुपन्छी, मत्स्यपालन, वन) मात्र नभई प्रशोधन क्षेत्र, व्यापार तथा अन्य सेवाहरू (भण्डारण, ढुवानी तथा सञ्चालन, वित्त, बजारीकरण, अनुसन्धान, प्रसार) लाई समेत समावेश गर्नु सान्दर्भिक हुने छ।
- ११) एडिएस को तर्जुमा मूलतः कृषिमा आधारित समुदायलाई सेवा र उद्योग क्षेत्रबाट बढी आय आर्जन गर्न सक्ने गरी कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण गर्ने अवधारणामा आधारित छ। नेपालीको लागि खाद्य उत्पादन तथा वितरण, गैर कृषि क्षेत्रसहितको ग्रामीण विकास, श्रमिक र जमिनको उत्पादकत्व वृद्धि, व्यापार सन्तुलन, रोजगारी र युवा पलायन, कृषि क्षेत्रमा महिलाको भूमिका र जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोत-साधनको व्यवस्थापन आदिका लागि रूपान्तरण प्रक्रियाको उपादेयता स्थापित हुने छ। एडिएसले कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण प्रक्रियालाई गति दिने र नेपाली समाजको आकाङ्क्षा तथा समस्याहरूबीच सही तालमेल सुनिश्चित गर्ने छ।

एडिएस को परिकल्पना (VISION OF THE ADS)

- १२) सरोकारवालाहरूबाट निम्न अनुसारको एडिएस परिकल्पना तर्फ अगाडि बढ्न एडिएस को कार्ययोजना एवं मार्गचित्र तर्जुमा गरिएको हो : “आर्थिक वृद्धिलाई गति दिने, जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने, खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने, खाद्य सम्प्रभुताउन्मुख आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्र” कार्यान्वयनका क्रममा एडिएस परिकल्पना अनुरूपको प्रगति अनुगमन गर्नका लागि तय गरिएका विभिन्न सूचक तथा लक्ष्यहरू तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएका छन्।

तालिका १: एडिएस परिकल्पनाका लागि सूचकहरू र लक्ष्यहरू (Indicators and Targets for ADS Vision)

परिकल्पनाका सम्भाग	सूचकहरू	२०१५ को अवस्था	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष)
आत्मनिर्भरता (Self-reliant)	खाद्यान्नमा आत्मनिर्भरता	खाद्यान्नमा १६ प्रतिशत व्यापार घाटा	० प्रतिशत व्यापार घाटा	०-५ प्रतिशत अतिरिक्त निर्यात व्यापार	०-५ प्रतिशत अतिरिक्त निर्यात व्यापार
दिगोपन (Sustainable)	वर्षेभरि सिँचाइ	२५.२ प्रतिशत	३५ प्रतिशत	६० प्रतिशत	८० प्रतिशत
	माटोमा प्राङ्गारिक पदार्थ	१.९६ प्रतिशत	३.० प्रतिशत	३.९२ प्रतिशत	४ प्रतिशत
	हैशियत	३.७२ मिलियन	२.८८ मिलियन	२.५६ मिलियन	१.६ मिलियन

परिकल्पनाका सम्भाग	सूचकहरू	२०१५ को अवस्था	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष)
	विग्रिएको जमिन (degraded land)	हेक्टर	हेक्टर	हेक्टर	हेक्टर
	जंगलले ढाकेको	४४.७ प्रतिशत	४४.७ प्रतिशत	४४.७ प्रतिशत	४४.७ प्रतिशत
	जमिनको उत्पादकत्व (कृषिक्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादन प्रति हेक्टर)	३,२७८ अमेरिकी डलर	४,१८४ अमेरिकी डलर	५,३३९ अमेरिकी डलर	८,६९७ अमेरिकी डलर
	कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि व्यवसायको प्रतिशत	८ प्रतिशत	९ प्रतिशत	११ प्रतिशत	१६ प्रतिशत
प्रतिस्पर्धी (Competitive)	कृषि व्यापार सन्तुलन	व्यापार घाटा १,१२३ मिलियन अमेरिकी डलर	व्यापार घाटा १,०७३ मिलियन अमेरिकी डलर	व्यापार घाटा ८८२ मिलियन अमेरिकी डलर	व्यापार बचत ५०८ मिलियन अमेरिकी डलर
	कृषिजन्य निर्यात	२५५ मिलियन अमेरिकी डलर	४५६ मिलियन अमेरिकी डलर	८१४ मिलियन अमेरिकी डलर	२,५९८ मिलियन अमेरिकी डलर
समावेशी (Inclusive)	महिलाको वा संयुक्त स्वामित्वमा रहेको कृषियोग्य जग्गा प्रतिशत	१६ प्रतिशत	२० प्रतिशत	३० प्रतिशत	५० प्रतिशत
	कृषि कार्यक्रमको पहुँचभित्रका कृषक प्रतिशत	१८.२ प्रतिशत	२२ प्रतिशत	२६ प्रतिशत	३२ प्रतिशत
वृद्धि (Growth)	कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादनको औसत वृद्धिदर	२.२३ प्रतिशत (*)	४ प्रतिशत	५ प्रतिशत	६ प्रतिशत
जीविकोपार्जन (Livelihood)	कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादन/कृषि श्रमिक	८३५ अमेरिकी डलर	१,०२९ अमेरिकी डलर	१,२६८ अमेरिकी डलर	१,९२६ अमेरिकी डलर
	ग्रामीण क्षेत्रहरूमा गरीबी	२४.३ प्रतिशत	१९ प्रतिशत	१५ प्रतिशत	९ प्रतिशत
खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	खाद्य जनित गरिबी (**)	२७.६ प्रतिशत	१९ प्रतिशत	१३ प्रतिशत	६ प्रतिशत

परिकल्पनाका सम्भाग	सूचकहरू	२०१५ को अवस्था	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष)
(Food and Nutrition Security)	पोषण	पुङ्कोपन (stunting) ३७.४ प्रतिशत, कम तौल (underweight) ३०.१ प्रतिशत, सुकेनास (ख्याउटेपना) लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत ११.३, बिएमआई (Body Mass Index) कम भएका महिलाको प्रतिशत १८.१	पुङ्कोपन (stunting) २९ प्रतिशत, कम तौल (underweight) हुने २० प्रतिशत, सुकेनास लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत ५, बिएमआई कम भएका महिलाको प्रतिशत १५	पुङ्कोपन (stunting) २० प्रतिशत, कम तौल (underweight) हुने १३ प्रतिशत, सुकेनास लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत २, बिएमआई कम भएका महिलाको प्रतिशत १३	पुङ्कोपन (stunting) ८ प्रतिशत, कम तौल (underweight) हुने ५ प्रतिशत, सुकेनास लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत १, बिएमआई कम भएका महिलाको प्रतिशत ५

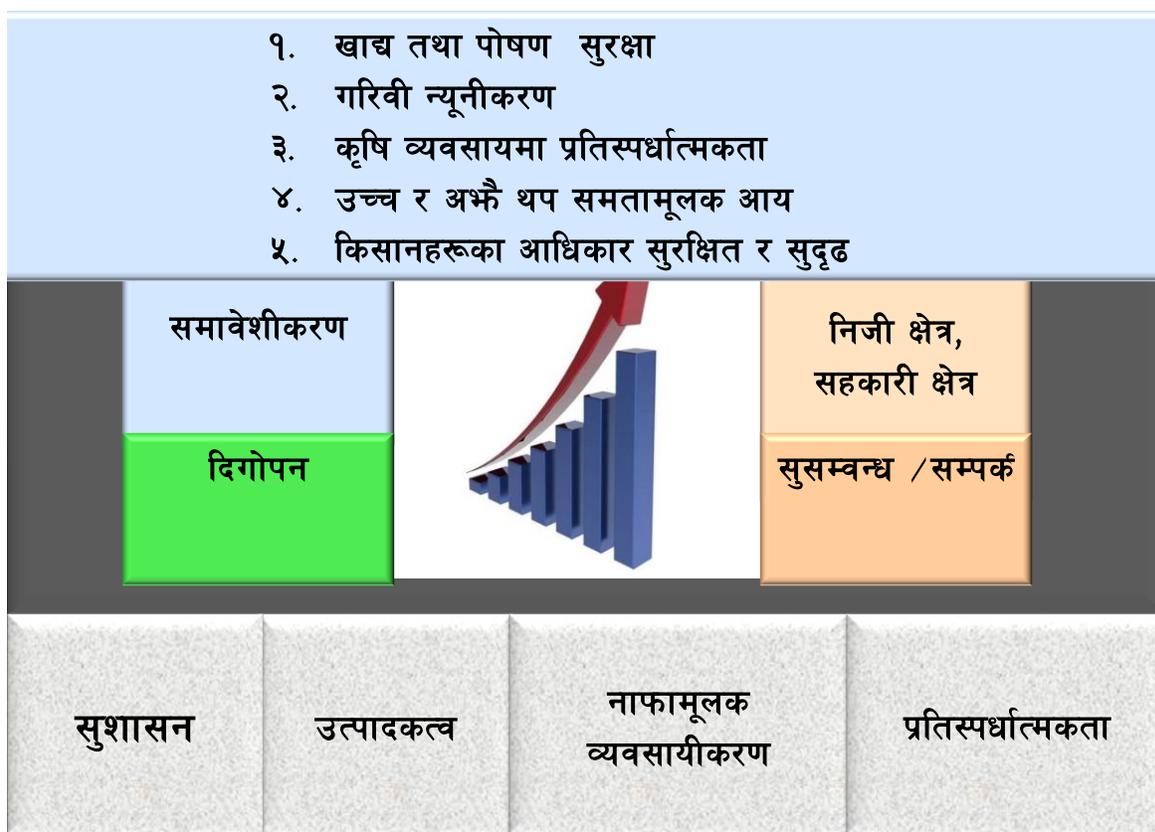
(*) तीन वर्षको अनुपात सन् २०१५/१६ मा अन्त्य

(**) घरघुरी बजेट सर्वेक्षण सन् २०१४/१५, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण र वार्षिक घरघुरी सर्वेक्षणका तथ्याङ्कहरू कृषिको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग सहसम्बन्धित (correlated) गरिएको

रणनीतिक रूपरेखा (STRATEGIC FRAMEWORK)

१३) एडिएस को परिकल्पना (Vision) पूर्ण गर्नलाई चार रणनीतिक सम्भागहरू: सुशासन, उत्पादकत्व, नाफामूलक व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धी क्षमताद्वारा कृषि क्षेत्रको द्रुत विकास गरिने छ । समावेशीकरण (सामाजिक तथा भौगोलिक दुवै) प्रवर्द्धन, प्रतिस्पर्धी क्षमता, दिगोपन (प्राकृतिक स्रोत साधन तथा आर्थिक दुवै), निजी तथा सहकारी क्षेत्रको विकास र बजार पूर्वाधारको सञ्जाल (उदाहरणका लागि कृषि सडक, सङ्कलन केन्द्रहरू, प्याकेजिङ्ग घरहरू, बजार केन्द्रहरू), सूचनाका पूर्वाधार तथा सूचना सञ्चार प्रविधि, र ऊर्जा पूर्वाधारहरू (उदाहरणका लागि ग्रामीण विद्युतीकरण, नवीकरणीय एवं वैकल्पिक ऊर्जाका स्रोतहरू) मार्फत् विकासलाई अगाडि बढाइने छ । समावेशी, दिगो, बहु-क्षेत्रीय, तथा पूर्वाधार सञ्जाल वृद्धिमार्फत् खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि, गरिबी निवारण, सुदृढ र प्रतिस्पर्धी कृषि व्यापार, ग्रामीण घरपरिवारको उच्च र समतामूलक आय र कृषकका अधिकार सुनिश्चित गर्ने नतिजाहरू अपेक्षित छन् ।

चित्र १ ले एडिएस को रणनीतिक रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ—

चित्र १: कृषि विकास रणनीतिको रणनीतिक रूपरेखा

एडिएस रूपरेखाका सम्भागहरू (COMPONENT OF THE ADS FRAMEWORK)

१४) **सुशासन (Improved Governance):** एडिएस मा सुशासन भन्नाले नीतिहरूको तर्जुमा गर्ने, परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा सरकारको क्षमतालाई बुझाउँछ। यस्तो क्षमताको अभावमा एडिएस सफलतापूर्वक कार्यान्वयन हुन सक्ने छैन। सुशासनका प्रमुख तत्वहरू अन्तर्गत जवाफदेहिता, सहभागिता, पूर्वानुमान क्षमता र पारदर्शिता पर्दछन्।

१५) कृषि क्षेत्रको विकासका लागि पटक-पटक प्रतिवद्धताहरू जनाए पनि यस क्षेत्रलाई सहयोग गर्ने नीतिहरू या त विकसित गरिएनन् वा विकसित गरिए पनि तिनीहरूको कार्यान्वयन गरिएनन्। नीति, कार्यक्रम र आयोजना कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा नेतृत्व तहको पटक-पटकको परिवर्तनहरूले समस्यालाई भन् जटिल बनाएको छ। साथै नीतिको एकरूपतामा पनि समस्याहरू देखिएका छन्। यसको नतिजा स्वरूप नीतिको विश्वसनीयता गुमेको छ। यसअघिका कार्यक्रमहरू असफल हुनुमा यी कारणहरू पनि जिम्मेवार छन्। यस्तो परिस्थिति आउन नदिन एडिएसले नीतिको प्रतिवद्धतामा थप विश्वसनीयताका लागि स्पष्ट लक्ष्य निर्धारण गरेको छ। त्यसका लागि प्रमुख सरोकारवालाहरू (सरकार र नागरिक समाज दुवै) लाई योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सहभागी गराउने छ र उपयुक्त तथा नियमित रूपमा अनुगमन गर्ने छ। एडिएसले कृषि क्षेत्रमा विभिन्न निकायहरू र विभिन्न तहहरू (केन्द्रीय र स्थानीय) मा तथा विभिन्न सरोकारवालाहरू (सरकार, नागरिक समाज, विकासका साझेदारहरू) बीच

समन्वय र प्रभावकारी योजना आवश्यक पर्ने जटिलतालाई ठम्याएको छ । सुशासनका उपलब्धि हासिल गर्नका लागि प्रभावकारी समन्वय र योजना निर्माण मुख्य प्रतिफल (Output) हुने छन् । सुदृढ क्षमता भएको कृषि विकास मन्त्रालयको नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा अन्तर्गतको कृषि विकास रणनीति समन्वय शाखा (कार्यान्वयन सहायता इकाई) ले विभिन्न संस्थाहरूबीच एडिएस कार्यान्वयनका लागि सहजीकरण गर्ने छ । एडिएस का समावेशी पक्षहरू (लैङ्गिक, पिछडिएका वर्गहरू, भौगोलिक रूपमा पिछडिएकाहरू) लाई उपयुक्त संयन्त्रहरूको माध्यमबाट समावेश गरिने छ । यसले पनि सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने छ र एडिएस को योजना निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा नागरिक समाजलाई जवाफदेही बनाउने छ । सरकार र नागरिक समाजभित्रबाट छानिएका संघसंस्थाहरू (जस्तै- किसानहरू, निजी क्षेत्र र सहकारीहरूका संघसंस्थाहरू) का मानव संसाधनको क्षमताले एडिएस को सञ्चालन व्यवस्था सुदृढ गराउनमा समष्टिगत रूपमा योगदान दिने छन् ।

१६) सर्वाधिक पिछडिएका वर्गको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अवस्थाहरूमा सुधार ल्याउने भरपर्दा कार्यक्रमहरू नभईकन एडिएस र यसले खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा दिने योगदानप्रति खासै विश्वसनीयता कायम हुन सक्दैन । एडिएस का समष्टिगत लक्ष्यहरूमध्ये एउटा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुधार गर्नु हो । यो एउटा दीर्घकालीन लक्ष्य हो; जसका लागि एडिएस का अन्य सबै सम्भागहरूले योगदान गर्छन् । यद्यपि अल्पकालीन अवधिका लागि एडिएस मा सुशासनको कार्यान्वयन भएको मुख्य कसी भनेको सर्वाधिक पिछडिएका समूहहरूका सबैभन्दा जरुरी आवश्यकताहरू पूरा गर्ने सरकारको क्षमता नै हो । सुशासनको यो पक्ष पूरा भए/नभएको परीक्षणलाई सम्बोधन गर्न सुशासन अवयव अन्तर्गत रहने गरी एडिएस मा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सम्बन्धी खास महत्त्वका (Flagship) कार्यक्रम समावेश गरिएको छ । यसले बहुक्षेत्र पोषण योजना (MSNP) र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना (FNSP) सँग निकट रूपमा समन्वय गर्ने छ ।

१७) एडिएस को परिकल्पना हासिल गर्नमा सुशासन सम्भवतः एउटा सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण सम्भाग हो । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कार्यसम्पादन र नतिजामा आधारित सुधारिएको व्यवस्थापन आवश्यक पर्दछ । नतिजामुखी व्यवस्थापन प्रणाली स्थापनाका लागि आवश्यक उपायहरू यही सम्भागभित्र परीक्षणको रूपमा व्यवस्था गरिने छ ।

१८) **उत्पादकत्व वृद्धि (Higher Productivity):** जमिन र श्रमको उत्पादकत्व वृद्धि नै एडिएस को आधारशिला हो । कृषि उत्पादकत्व वृद्धिका लागि उपयुक्त प्रविधिहरूको अवलम्बन गर्नु आवश्यक हुन्छ । साथै बजारको माग र आश्रित किसानहरूको खाद्य सुरक्षाको आवश्यकतासँग सामञ्जस्य राख्दै कसरी कृषि उत्पादनको सामर्थ्य र दिगोपन बढाउने भन्ने जान्नु आवश्यक हुन्छ । कृषिजन्य उत्पादकत्व बढाउनका लागि अपनाइने उपायहरू अन्तर्गत (क) प्रभावकारी कृषि अनुसन्धान र प्रसार (ख) कृषिजन्य सामग्रीहरूको प्रभावकारी उपयोग (ग) प्राकृतिक स्रोत-साधनहरू (जमिन, पानी, माटो र वनजङ्गल) को कुशल तथा दिगो परिचालन र उपयोग र (जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपहरूबाट बचाउन सक्ने क्षमता पर्दछन् ।

१९) एडिएस मा निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, गैर सरकारी संस्थाहरू, अगुवा किसानहरू, कृषक पाठशाला लगायत अन्य निकायहरूसँगै सरकारी क्षेत्र पनि एउटा निकाय हुने छ र त्यसमार्फत् प्रविधिको विकास र प्रसार हुने छ । यद्यपि सरकारी क्षेत्रको भूमिका अन्य निकायका प्रयासहरूलाई समन्वय गर्नमा, नीतिहरू र योजनाहरूको कार्यान्वयनमा

सहजीकरण गर्नमा, कार्यान्वयन अनुगमन गर्नमा र नियमहरूको लागू एवं नियमनमा मुख्य रूपमा जिम्मेवार रहने छ ।

- २०) कृषि प्रसारका लागि यस अघि नै विभिन्न निकायहरू संलग्न छन् र आउँदो समयमा उनीहरूको संलग्नता अझ महत्त्वपूर्ण हुने छ भन्ने तथ्य एडिएसले मनन गरेको छ । सार्वजनिक प्रसार सेवामा मानवसंसाधनको सङ्ख्यामा वृद्धि वकालत गर्नुभन्दा पनि एडिएसले विद्यमान मानव संसाधनको क्षमता विकास गर्ने र उनीहरूको जिम्मेवारीलाई सेवाको प्रसार गर्ने भूमिकाबाट समष्टिगत रूपमा कृषिजन्य सेवाहरूको विस्तारमा सहजीकरण गर्ने भूमिकातर्फ रूपान्तरण गर्ने क्षमता प्रवर्द्धन गर्दछ । यो भूमिका परिवर्तनका लागि कृषि विकासका कार्यक्रमको वास्तविक (गाउँ विकास समिति) तहमा प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्ने उद्देश्यले ३,१५७ सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू स्थापना गरिने छन्; जहाँ प्रत्येक सामुदायिक सेवा केन्द्रमा कृषि, पशु र कृषि सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित प्राविधिकहरू कम्तीमा १, १ जना रहने छन् ।
- २१) रणनीतिको सफलताका लागि उत्पादनको आधारभूत माध्यमको रूपमा रहेको जमिनमा किसानहरूको पहुँच गम्भीर र महत्त्वपूर्ण छ भन्ने तथ्य पनि एडिएसले महसुस गरेको छ । जग्गा-जमिनसँग सम्बन्धित गम्भीर सवालहरू जस्तै, मोहियानी हक, खण्डीकरण, जमिनको गुणस्तर घट्ने, भूउपयोग योजना आदि एडिएस को कार्य अवधिमा सम्बोधन गरिनु आवश्यक छ र तिनीहरूको समाधानका लागि जमिनको उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सन्तुलित र दक्षतापूर्ण संयन्त्र यकीन गर्न र किसानहरूका संघसंस्थाहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउनु आवश्यक छ । जमिनको उत्पादकत्व बढेको कुरा किसानहरूले पाउने अतिरिक्त लाभहरू र ग्रामीण घर परिवारहरूको जनजीविकामा प्रतिविम्बित हुनुपर्दछ । यसका अतिरिक्त कृषिको संरचनामा साना किसानहरू, निर्वाहमुखी किसानहरू र महिला किसानहरूको बाहुल्य रहेको अवस्थामा प्रविधिको प्रसार, बजार व्यवस्थापन, वित्त र मालसामानका प्रबन्धहरू (Logistics) मार्फत् ठूलो मात्रामा वृद्धि हासिल गर्न किसान तथा महिला संघसंस्थाहरू र सहकारीहरूको प्रवर्द्धन गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ ।
- २२) गुणस्तरीय सामग्रीको समयमै उपलब्धताले उत्पादकत्वको स्तर निर्धारण गर्दछ । दीर्घकालीन रूपमा प्रविधिको पहुँच र अवलम्बनका साथै प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापनका क्रममा उपभोग गरिने समग्र उत्पादन सामग्रीको कुल उत्पादकत्व (Total factor productivity) मा नै कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकता निर्भर गर्दछ भन्ने तथ्यलाई एडिएसले आत्मसात गरेको छ । लक्षित वर्गमा पुग्ने सवालहरू वा बजार असफलताहरूलाई सम्बोधन गर्न अनुदान एउटा अल्पकालीन उपाय हुन सक्छ तर दीर्घकालीन रूपमा भने उत्पादकत्वको दिगो सुधारका लागि अनुदान त्यति भरपर्दो, वैज्ञानिक वा प्रभावकारी समाधान हुन सक्दैन । एडिएस दिगो तथा भरपर्दो प्रविधिहरूको विकास र अभ्यासहरूको अवलम्बनमा केन्द्रित हुने छ र किसानहरूलाई उनीहरूको आवश्यकता अनुसारका उपयुक्त सामग्री र प्रसार सेवा छनौट गर्न नमुनाको रूपमा भौचर प्रणाली लागू गरिने छ ।
- २३) **नाफामूलक व्यवसायीकरण (Profitable Commercialization)** एडिएस मा नाफामूलक व्यवसायीकरणबाट प्राप्त हुने उपलब्धि कृषिको रूपान्तरणबाट हासिल हुने उपलब्धिको एक हिस्साका रूपमा रहने छ । यो रूपान्तरण प्रक्रियामा, अधिकांश हिस्सा केवल जीविकाका लागि मात्र खेतीपाती गरिँदै आएको कृषि, मूलतः निर्वाहमुखी (अन्य जीविका वा घरपरिवारको खाद्य सुरक्षाका विकल्पहरू उपलब्ध नभएको) अवस्थाबाट अधिकांश हिस्सा

व्यवसायीकरणको उद्देश्य लिएको कृषितर्फ उन्मुख हुनुका साथै स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोडिएको हुने छ ।

२४) व्यावसायिक कृषितर्फ रूपान्तरित हुनुका लागि विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन आवश्यक हुन्छ । यसका लागि केवल किसानहरूमा मात्र नभई आधारभूत रूपमा कृषिजन्य उत्पादनहरू र सेवाहरूलाई व्यवसायीकरण गर्ने कार्यमा संलग्न कृषि-उद्यमहरू र सहकारीहरूमा पनि केन्द्रित हुनुपर्छ । यी उद्यमहरूमा सामग्री प्रदायकहरू, उत्पादन कम्पनीहरू, बजारीकरण गर्ने सहकारीहरू, भण्डारण सञ्चालकहरू, मालसामानको प्रवन्ध गर्ने कम्पनीहरू, कृषि प्रशोधनकर्ताहरू, कृषिजन्य तथा खाद्य उत्पादनहरूको आयातकर्ता र निर्यातकर्ताहरू, वितरकहरू, व्यापारीहरू, कृषि र कृषिजन्य उत्पादनमा आधारित सहकारीहरू र कृषिजन्य सेवा प्रदायकहरू (वित्तीय सेवा प्रदायकहरू, विमा प्रदायकहरू, व्यावसायिक सेवा प्रदायकहरू लगायत) पर्दछन् । यी उद्यमहरू साना, मध्यम र ठूला हुन सक्ने छन् ।

२५) नाफामूलक व्यवसायीकरणका लागि विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन तथा प्रक्रियाहरूको समायोजन हुन आवश्यक पर्छ । उदाहरणका लागि लगानीको वातावरण अनुकूल बनाउन र दक्षतापूर्ण व्यावसायिक कृषि प्रवर्द्धनका लागि करारका व्यवस्थाहरू सुदृढ गराउन कर र वित्तीय सेवाहरूमा सुधारहरू आवश्यक पर्दछ । एडिएसले अर्थतन्त्रको सन्तुलनको सुनिश्चितता हासिल गरी राष्ट्रिय आय र रोजगारीमा प्रभाव पार्नका लागि सीमित सङ्ख्यामा मूल्य शृङ्खलाहरूको प्राथमिकता तोक्नुपर्ने आवश्यकतालाई पनि जोड दिन्छ । अन्त्यमा एडिएसले व्यावसायिक कृषिलाई प्रवर्द्धन गर्न भौतिक तथा संस्थागत पूर्वाधारहरूको (कृषि सडकहरू, बजारसम्बन्धी जानकारी र बजार अनुसन्धान प्रणालीहरू) सुधारमा पनि सहयोग गर्दछ ।

२६) **प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि (Increased Competitiveness):** द्रुत गतिमा वृद्धि हुने कृषिले अभैसम्म पनि गरिवीको रेखामुनि रहेका नेपालका लाखौं जनतालाई गरिवीबाट माथि उठाउने सबैभन्दा राम्रो उपायको प्रतिनिधित्व गर्दछ । एसियाली अर्थतन्त्रको अनुभवबाट के देखिएको छ भने, कृषिको वृद्धिमा उत्प्रेरणा जगाउने उपायहरूमध्येको एउटा सबैभन्दा सफल उपाय भनेको कृषिगत उद्यमीहरूलाई लगानीका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नु र ज्ञान तथा उत्पादन सामग्रीमा पहुँच बढाएर उच्चतम उत्पादकत्व हासिल गर्नु हो । दिगो वृद्धिका लागि संरचनागत परिवर्तनहरू र सुधारहरू आवश्यक छन्; जसलाई विश्वव्यापी मूल्यको उतार-चढावले प्रभाव पार्दैन, जुन वृद्धि एउटा खराब एवम् प्रतिकूल मनसुनले पनि कम हुँदैन र बाह्य लगानीमा मात्र निर्भर रहँदैन । त्यसैले एडिएसले प्रतिस्पर्धात्मकतालाई मुख्य जोड दिएको छ । सक्षम, मेहेनती र दक्ष मानव स्रोत, विश्व बजारमा नेपाललाई चिनाउन सक्ने एउटा स्पष्ट पहिचान भएको र उत्पादकत्वलाई बढाउन सक्ने र मुलुकको प्राकृतिक अवसरहरूमा आधारित नयाँ उत्पादनहरू र प्रक्रियाहरूसँगै नवीनता ल्याउन सक्ने नेतृत्वदायी खुबी र दृढ इच्छाशक्तिमा प्रतिस्पर्धात्मकताको जग रहेको हुन्छ ।

२७) यो सोच हासिल गर्नका लागि, निजी क्षेत्रको ऊर्जा र सिर्जनशीलता अत्यावश्यक छ । सञ्चारको युग र राम्रो शिक्षाले नेपाली उत्पादकहरूलाई अझ राम्रा अभ्यासहरूको अध्ययन गर्न र बजारका सूचनामा पहुँच कायम गर्न सक्ने बनाएको छ; जबकि स्थायित्व, जमिनको बढ्दो बजार भाउ र विप्रेषण (रेमिट्यान्स) ले लगानी गर्न सकिने रकम जुटाइदिएको छ ।

२८) यी परिवर्तनहरूलाई आत्मसात गर्न कृषिको प्रवर्द्धन र प्रतिस्पर्धात्मकताका लागि छुट्टै अवधारणाको आवश्यकता पर्दछ; जसले एकातिर उत्पादक अर्थात् किसानहरूका साथसाथै निजी र सहकारी क्षेत्रको अपरिहार्य भूमिकालाई सम्बोधन गर्दछ भने, अर्कातिर सरकारबाट प्रतिस्पर्धात्मकताका साथै गरिबको विकास उन्मुख वृद्धिको अनुगमन गर्ने, नियमन गर्ने तथा सहजीकरण गर्ने भूमिकालाई पनि सम्बोधन गर्ने छ। यसरी सरकारको सुदृढ सहभागितामा निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रको ऊर्जा र नवीनताको सम्मिश्रण मार्फत् सकारात्मक सार्वजनिक उपलब्धि सुनिश्चित गराउनुलाई नै प्रायः सार्वजनिक-निजी साभेदारी भन्ने गरिन्छ। यी साभेदारीहरूको सार भनेकै कुनै न कुनै रूपको 'अतिरिक्त सम्भावना' सिर्जना गर्नु हो; जुन अरूहरूको संलग्नताबाट सम्भव हुँदैन। सरकारी पक्षबाट हेर्दा, यसले आफ्नो लगानी वृद्धि गर्ने अवसर पाउँछ र उपलब्धिहरूलाई एकत्रित गर्न सक्छ भने निजी र सहकारी क्षेत्रका लागि सार्वजनिक कोषमा वृद्धि हुँदा उच्च-जोखिम उच्च-सम्भावनाका आयोजनाहरूमा लगानी गर्न डराउने अवस्थालाई कम गर्छ।

२९) **किसानहरूका अधिकार (Farmers' Rights):** एडिएसले योजना तर्जुमा, कार्यक्रम कार्यान्वयन र रणनीतिको कार्यान्वयनमा किसानहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न संस्थागत संयन्त्र प्रदान गर्दछ। खासगरी एडिएसले केन्द्रीय तहहरूमा हुने समन्वय समितिहरूमा, कार्यान्वयन समितिको निर्देशक समितिहरूमा र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को (नार्क) समितिमा, ३,१५७ गाविस स्तरीय सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूको समितिमा कृषक प्रतिनिधिहरूको सुनिश्चितता गरेको छ। यसै गरी उनीहरू व्यावसायिक कृषि सञ्जालहरू र मूल्य शृङ्खला विकास सञ्जालहरूमा पनि आवद्ध हुने छन्। कृषि क्षेत्रको नीति तर्जुमाका साथै अनुगमनका क्रममा उनीहरूसँग परामर्श गरिने छ। उनीहरू जिल्ला तहमा रहने खाद्य सुरक्षा कार्यसञ्जालका सदस्यहरू रहने छन्। यी सबै संस्थाहरूमा आफ्ना प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति गराएर किसानहरूले एडिएस मा आफ्ना अधिकारहरू सुदृढ र सुनिश्चित भएको पाउन सक्ने छन्।

३०) यसका अतिरिक्त, एडिएसले अन्तरिम संविधानका सिद्धान्तहरूको परिधिमा रही खाद्य सुरक्षाहरू र खाद्य सम्पुर्णतासँग सम्बन्धित कानून निर्माण कार्यलाई पनि प्रवर्द्धन गर्ने छ। किसानहरूका अधिकारहरूबारेको बुझाइलाई अभि गहन बनाउन ती अधिकारहरूको संवर्द्धन गर्न, तिनीहरूको अनुगमन गर्न खास पहलहरू गरिने छ र उनीहरूको सुरक्षालाई एडिएस को सुशासनको रणनीतिक संभाग अन्तर्गतका गतिविधिमा समेटिने गरी विकास गरिने छ।

३१) किसानहरूका अधिकारहरूलाई सुनिश्चित गर्न र विभिन्न नीतिगत/संरचनागत संयन्त्रमा किसानको प्रतिनिधित्वका लागि एक उच्च स्तरीय अधिकार सम्पन्न र स्थायी प्रकृतिको किसान आयोग गठन गरिने छ। किसान आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी खास विवरण, बनावट र नियमन एडिएस को कार्यान्वयनको सुरुआती चरणमा नै विकास गरिने छ।

३२) **व्यावसायिक किसान, निर्वाहमुखी किसान र भूमिहीनहरू (Commercial farmers, Subsistence farmers, and the Landless):** बेग्ला बेग्लै कृषि-पर्यावरणीय क्षेत्रहरूका लागि बेग्ला बेग्लै प्रकारको कृषि वर्गीकरणको पद्धति अवलम्बन गरिनुपर्दछ भन्ने तथ्यलाई एडिएसले पहिचान गरेको छ। एडिएसले विज्ञान तथा प्रविधिको विकेन्द्रीकरणलाई प्रोत्साहन गर्दछ र समुदायलाई उनीहरूका आवश्यकता पूर्ति गर्न प्रविधि विस्तार, अनुसन्धान र शिक्षा प्रणालीलाई पुनः अभिमुखीकरणको अवसर प्रदान गर्दछ। साना व्यावसायिक किसानहरूलाई समेट्ने सेवाहरू साधारणतया निर्वाहमुखी किसानहरूका लागि अनुपयुक्त हुन्छन्। साना व्यावसायिक किसानहरूप्रति

लक्षित संस्थाहरूको सन्दर्भमा (उदाहरण मूल्य शृङ्खला), साना व्यावसायिक किसानहरूका लागि अपनाइएको पद्धतिलाई आत्मसात गर्न सक्नेजति समेटिन सक्ने छन् भने त्यस बाहेकका अन्य निर्वाहमुखी कृषकहरू छुट्टने छन् । त्यसकारण एडिएसले समुदायमा आधारित कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू मार्फत् र मूल्य शृङ्खला विकासमा खासगरी विपन्नका लागि बजार पद्धति मार्फत् निर्वाहमुखी किसानहरू र व्यावसायिक किसानहरूका लागि उपयुक्त विभिन्न तौरतरिकाहरू प्रवर्द्धन गर्दछ । खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा प्रत्यक्ष योगदान, ग्रामीण क्षेत्रमा गैर-कृषि क्षेत्रको रोजगारी विस्तार र कृषिमा आधारित उद्यमहरूको विकासको समष्टिगत स्वरूपले ग्रामीण क्षेत्रका भूमिहीन घरपरिवारहरू एडिएसबाट परोक्ष रूपमा लाभान्वित हुनेछन् ।

३३) एडिएस को २० वर्षे कार्यान्वयन क्रममा कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणको प्रक्रिया अघि बढ्ने छ र ग्रामीण क्षेत्रका अधिकांश घरपरिवारहरूले या त गाउँकै गैर-कृषि क्षेत्रमा वा सहरी क्षेत्रमा रोजगारी पाउने छन् । उच्च आमदानीको अवसरको आकर्षणले वा ग्रामीण क्षेत्रमा नाफामूलक रोजगारी र आकर्षक जीवनस्तर नहुनुको विकर्षणको कारणले ग्रामीण घर परिवारहरूको एउटा उल्लेखनीय सङ्ख्याले गाउँबाट पलायन हुने क्रम पनि सँगसँगै जारी नै रहने छ । जुनसुकै प्रक्रियाबाट भए पनि नेपालमा कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण बढ्ने छ तापनि व्यावसायिक कृषि मूलभूत रूपमा स-साना स्वामित्वका गतिविधि (दुई हेक्टरभन्दा कम जमिन भएका किसानहरू) मा सीमित रहने छ । खेती किसानीमै जीविकोपार्जन गरी त्यसैमा आश्रित रहने प्रकारको खेतीपाती पनि लामो समयसम्मका लागि व्यावसायिक कृषिसँगै अस्तित्वमा रहिरहने छ । कुल कृषिमा संलग्न जनसङ्ख्यामा भने यसको हिस्सा घट्ने छ । एडिएसले कृषिको व्यवसायीकरणलाई तीव्र बनाउँदै साना व्यावसायिक किसानहरूको आय र निर्वाहमुखी किसानहरूको जीवन स्तर दुवैमा सुधार गर्ने छ र साथै गैर-कृषि क्षेत्रमा वृद्धि र रोजगारी सृजनाको अवसर बढाएर भूमिहीन/सीमान्तीकृत भूमिहीनहरूलाई समेट्ने छ ।

३४) एडिएस का गतिविधिहरूको प्रभाव तीन समूहका किसानहरूमा पर्ने छ- व्यावसायिक, निर्वाहमुखी र भूमिहीन । व्यावसायिक किसानहरू एडिएस का अधिकांश कार्यक्रमहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुने छन् । केही पक्ष/वस्तु/विषयहरूमा प्रभाव प्रत्यक्ष र निकै दृढो हुने छ । उदाहरणका लागि, सिँचाइ, यान्त्रिकीकरण, मूल्य शृङ्खला विकास र निकासीहरूलाई लिन सकिन्छ । कृषिमै जीविकोपार्जनका लागि आश्रित रहेका परिवारहरू पनि अधिकांश एडिएस का प्रक्रियाहरूबाट प्रभावित हुने छन् । जमिन (जस्तै- मोहियानीको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने, जग्गा भाडामा दिने, सहकारी खेती, ह्रास भएको जमिनलाई सुधारने), समयमै गुणस्तरीय कृषि सामग्रीको उपलब्धता (जस्तै- निर्वाहमुखी किसानहरू लक्षित कुपन, सुधारिएको प्रतिरोधात्मक क्षमता), र लघुवित्त तथा कृषि विमासम्मको पहुँच जस्ता लैङ्गिक, सामाजिक र भौगोलिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित एडिएस का प्रावधानहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव निकै बलियो छ । जमिन नभएका वा जमिन नभए सरहका जनता पनि खाद्य तथा पोषण कार्यक्रमहरू, लैङ्गिक तथा सामाजिक/भौगोलिक समावेशीकरण, वन पैदावारसम्मको पहुँच र साना तथा मझौला उद्यमहरूको विकाससँग सम्बन्धित एडिएस का प्रावधानहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित हुने छन् ।

एडिएस को कार्यान्वयन (IMPLEMENTATION OF THE ADS)

३५) एडिएस को कार्यान्वयन भन्नाले के गर्ने, कसरी गर्ने भन्ने जानकारी लिने र त्यसलाई कार्यान्वयनमा लैजाने भन्ने जनाउँछ । कार्यान्वयन “के गर्ने” भन्दा एडिएस को विषय वस्तु खास गरी परिकल्पना (Vision), उपलब्धिहरू (Outcomes), प्रतिफलहरू (Outputs) र क्रियाकलापहरू (Activities) भन्ने बुझ्नुपर्दछ । “कसरी” कार्यान्वयन भन्ने पक्ष योजनाअनुसार काम भएको सुनिश्चित गर्न आवश्यक संयन्त्रहरू परिचालित गर्ने भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।

एडिएस को 'के' (THE WHAT OF THE ADS)

३६) एडिएस अन्तर्गत ४ सम्भागहरू (Components), ३५ प्रतिफलहरू (Outputs), र २३२ ओटा कृष्याकलापहरू (Activities) पर्दछन् । तालिका २ मा उपलब्धिहरू र प्रतिफलहरू उल्लेख गरिएका छन् । मूल प्रतिवेदनमा हरेक गतिविधिलाई सविस्तार दिइएको छ । प्रतिवेदनले प्रत्येक क्रियाकलापको विस्तृत विवरण समेटेको छ । एडिएसका प्रतिफल र क्रियाकलापहरूलाई विभिन्न कार्यक्रमहरूमा- आधार कार्यक्रमहरू (Core Programs), खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू (Flagship Programs) र अन्य कार्यक्रमहरू (Other Programs) मा वर्गीकरण गरिएको छ । आधार कार्यक्रमहरू र खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू तालिका २ मा सूचीकृत गरिएका छन् । अन्य कार्यक्रमहरूमा कृषि विकास मन्त्रालयद्वारा हाल कार्यान्वयन भइरहेका कार्यक्रमहरू छन् र तिनीहरूलाई आधार कार्यक्रमहरू र खास महत्त्वका कार्यक्रमहरूमा सूचीकृत गरिएको छैन । यी विद्यमान अन्य कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन गरिने छ र तिनीहरूलाई भविष्यमा आधार कार्यक्रमहरू र खास महत्त्वका कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्दै लगिने छ ।

तालिका २: एडिएस का सम्भागहरू, प्रतिफलहरू र कार्यक्रमहरू (Components, Outputs, and Programs of the ADS)

सम्भाग (Component)	सङ्ख्या	प्रतिफल (Output)	कार्यक्रम (Program)
१. सुशासन (Improved Governance)	१.१	नीतिगत प्रतिवद्धताको विश्वसनीयता	आधार
	१.२	एडिएस को कार्यान्वयनमा संलग्न विभिन्न निकायहरूबीचको सुदृढ समन्वय	आधार
	१.३	एकीकृत योजना	आधार
	१.४	प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहायता	आधार
	१.५	एडिएस मा लैङ्गिक समानता र सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशीकरणका लागि स्थापना गरिएका संयन्त्रहरू	आधार
	१.६	एडिएस को समयमै र प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन	आधार
	१.७	एडिएस को योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि कृषक र कृषि मुख्य शृङ्खला कर्ताहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने संयन्त्रको स्थापना (जस्तै किसान आयोग)	आधार
	१.८	एडिएस को समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न भएका मुख्य निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि	आधार
	१.९	सर्वाधिक पिछडिएका समूहहरूको सुधारिएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकार	खास महत्त्वका कार्यक्रम - खाद्य पोषण सुरक्षा कार्यक्रम
	१.१०	कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीहरू स्थापित प्रोत्साहनहरूसँग सम्बद्ध गराइएको	आधार
२. उच्च उत्पादकत्व (Higher Productivity)	२.१	किसानहरू र कृषि-उद्यमीहरूका आवश्यकताहरूप्रति जवाफदेही विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली	खास महत्त्वका कार्यक्रम - विकेन्द्रित विज्ञान प्रविधि र शिक्षा कार्यक्रम

सम्भाग (Component)	सङ्ख्या	प्रतिफल (Output)	कार्यक्रम (Program)
	२.२	किसानहरू र कृषि-उद्यमीहरूका आवश्यकताहरूप्रति जवाफदेही विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणाली	खास महत्त्वका कार्यक्रम - विकेन्द्रित विज्ञान प्रविधि र शिक्षा कार्यक्रम
	२.३	सुदृढ कृषि शिक्षा प्रणाली	खास महत्त्वका कार्यक्रम - विकेन्द्रित विज्ञान प्रविधि र शिक्षा कार्यक्रम
	२.४	जमिनलाई प्रभावकारी र दिगो ढङ्गबाट उपयोग गर्ने किसिमको पर्याप्त फार्म साइज सहितको खेती क्षेत्र	आधार
	२.५	समतामूलक र दिगो हिसावले विस्तारित सिञ्चित क्षेत्र र सुदृढ सिँचाइ प्रभावकारिता एवं व्यवस्थापन	आधार
	२.६	सहज र सरल मूल्यमा गुणस्तरीय कृषि सामग्रीमा पहुँच	आधार
	२.७	स्रोत साधन र क्षमता निर्माणमा पर्याप्त लगानीका माध्यमबाट बीउ विजनको राष्ट्रिय दृष्टिकोण २०१३-२०२५ का साथै विद्यमान बीउ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन मार्फत् उचित मूल्यमा समयमै, गुणस्तरीय बीउविजनहरूको पहुँच हुन सक्ने सुधारिएको र विकेन्द्रित बीउ प्रणालीको व्यवस्था	आधार
	२.८	अल्पकालीन अवधिको लागि स्वीकार्य, मध्यम र दीर्घकालीन समयावधिको लागि स्पष्ट रणनीतिका साथ उत्पादकत्वमा सुधारका लागि मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधान	आधार
	२.९	नेपालको खेती प्रणाली र वातावरण सुहाउँदो उन्नत नश्लका पशुहरूको उपलब्धता	आधार
	२.१०	किसानहरूमा यन्त्र, उपकरणहरूको पहुँच	आधार
	२.११	जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोपहरू, मूल्यमा अस्थिरता र अन्य विपद्हरूको स्थितिमा पनि किसानहरूमा सुधारिएको समानुकूलन क्षमता	आधार
	२.१२	दिगो कृषि/पशुपालन, असल कृषि अभ्यासहरू (GAP), असल पशु चिकित्सा र पशुपालन अभ्यास (GVAHP) स्थापना र अवलम्बन गरिने	आधार
	२.१३	प्राकृतिक स्रोत साधन व्यवस्थापन तथा जीवनयापन सुधारका लागि एकत्रित एवं समुदायमा आधारित भू-व्यवस्थापन अवधारणासहित निर्वाहमुखी उत्पादनजन्य वन पैदावारलाई प्रतिस्पर्धी, कृषि मैत्री तथा	आधार

सम्भाग (Component)	सङ्ख्या	प्रतिफल (Output)	कार्यक्रम (Program)
		समावेशी वन व्यवस्थापन व्यवहारमा विकास गरिने ।	
३. नाफामुखी व्यवसायीकरण (Profitable Commercialization)	३.१	कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानीको वातावरण	आधार
	३.२	व्यावसायिक कृषिका लागि करार प्रबन्धहरू	आधार
	३.३	प्रभावकारी व्यावसायिक कृषि क्षेत्रका लागि सहयोगी कर नीति	आधार
	३.४	प्रतिस्पर्धी एवं मागमा आधारित विविध वित्तीय तथा कृषिजन्य विमा उत्पादनहरू	आधार
	३.५	साना किसानहरू एवं उद्यमीहरूको फाइदा एवं मूल्य अभिवृद्धि गर्ने खालका प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खला	खास महत्वका कार्यक्रम – मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम
	३.६	विस्तारित ग्रामीण सडक सञ्जाल	आधार
	३.७	बजारको जानकारी (Market intelligence) का लागि कृषि बजार सूचना, सूचना प्रविधि तथा सञ्चार (ITC) का उत्पादनहरूको उपयोग	आधार
	३.८	विस्तारित ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाहरू	आधार
४. प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि (Increased Competitiveness)	४.१	बजार पूर्वाधारहरूको विकास	आधार
	४.२	नयाँपनका साना तथा मझौला व्यावसायिक कृषि उद्यमहरू	खास महत्वका कार्यक्रम – नव-प्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमशीलता कार्यक्रम
	४.३	खाद्य र कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि	आधार
	४.४	खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर अभिवृद्धि	आधार

एडिएस 'कसरी' (THE HOW OF THE ADS)

३७) एडिएस को कार्यान्वयनले विद्यमान संयन्त्रहरू र नयाँ संयन्त्रहरूको सम्मिश्रणहरूलाई समेटेछ । कृषि क्षेत्रका लागि रणनीतिहरू र योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकामा एउटा संस्थागत संरचना परिकल्पना गरिएको छ; जहाँ राष्ट्रिय योजना आयोगले समष्टिगत रूपमा नीतिगत संयोजनको कार्य गर्दछ, कृषि विकास मन्त्रालयले कृषिसम्बन्धी कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नमा नेतृत्व बहन गर्दछ । सम्बन्धित अन्य निकायहरूले कार्यान्वयनमा सघाउने छन् । उदाहरणका लागि सिँचाई विभागले सिँचाई विकासको नेतृत्व गर्दछ भने स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभागले कृषि सडकहरूको नेतृत्व गर्दछ । वन विभाग र भू-संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन विभागले जङ्गल क्षेत्रको जमिनको संरक्षण तथा संवर्द्धनको नेतृत्व गर्दछन् । कृषि विभाग र पशु सेवा विभागले कृषि तथा पशुपालन विस्तारको नेतृत्व गर्दछन् । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले कृषिसम्बन्धी अनुसन्धानको नेतृत्व गर्दछ ।

३८) कार्यक्रम र योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकाका आफ्नै तर्क र औचित्य छन् । तथापि योजना तर्जुमा, एकीकृत योजना, नीति अनुगमन, खरिद र वित्तीय व्यवस्थापन लगायतका कार्यहरूमा कार्यान्वयन निकायको कमजोर क्षमता र समन्वयको कमी जस्ता कारण र कृषिगत रूपान्तरण प्रक्रियाका सन्दर्भमा र बदलिँदो विश्व परिवेशमा देखिएका नयाँ आयामहरू जस्तो कि, तीव्र गतिमा बढिरहेको वसाइँ सराइ, विश्वव्यापी मूल्य शृङ्खलाको प्रभुत्व, निरन्तर रूपमा नवीनता र अनुकूलन खोजिरहने नयाँ प्रविधिहरू जस्ता कारणले गर्दा परम्परागत शैलीबाट गरिँदै आएको समन्वयको पाटो कमजोर देखिएको छ ।

३९) नेपालमा कृषि कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकामा कृषि क्षेत्रका मुख्य सरोकारवालाहरू किसान, सहकारीहरू र निजी कृषि उद्यमीहरूको विकासमा केन्द्रित रहने गरी सरकारी निकायहरू अग्र भागमा छन् ।

४०) परम्परागत संयन्त्रहरूले भविष्यका लागि उपयोगी पाठ दिनुका साथै दिशाबोध पनि गर्दछन् । स्पष्टतः राष्ट्रिय योजना आयोग, कृषि विकास मन्त्रालय तथा अन्य सम्बद्ध निकायहरूले एडिएस मा एउटा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ र यो भूमिका मान्यताप्राप्त एवं सुदृढ हुनुपर्छ । तसर्थ, परम्परागत सक्रिय संयन्त्रहरू पनि आफ्नो कार्यान्वयन क्षमतामा सुधार गर्दै मुख्य सरोकारवालाहरू (कृषकहरू, सहकारीहरू, र निजी क्षेत्र) लाई कृषि विकासको प्रकृत्यामा साभेदारको रूपमा अगाडि वढाउनुपर्ने हुन्छ । अभै भन्नुपर्दा नेपालमा कृषि नीतिहरू र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकाले तीव्र गतिको वृद्धि र गरिबी न्यूनीकरण गर्ने अपेक्षित नतिजा दिन सकेको छैन ।

नयाँ संयन्त्रहरू (NEW MECHANISMS)

४१) कार्यान्वयनमा सुधार ल्याउनका लागि एडिएसले केही नयाँ संयन्त्रहरूको प्रस्ताव गरेको छ । नयाँ संयन्त्रहरू विद्यमान संयन्त्रहरूकै जगमा निर्माण भएका छन् र तिनले पुराना संयन्त्रहरूलाई सहयोग गर्ने छन् र सुदृढ बनाउने छन् । स्पष्ट भन्नुपर्दा राष्ट्रिय योजना आयोग, कृषि विकास मन्त्रालय र अन्य सम्बद्ध निकायहरूका अतिरिक्त एडिएस को प्रभावकारी कार्यान्वयन किसान, कृषि खाद्य शृङ्खलाका कर्ताहरू, संघसंस्थाहरू, प्राथमिकता प्राप्त राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू, र प्रमुख सरोकारवालाहरूको सम्मिश्रणमा भर पर्ने छ । विद्यमान र नयाँ संयन्त्रहरूबीचको सम्बन्ध चित्र २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

निकायहरू (Institutions)

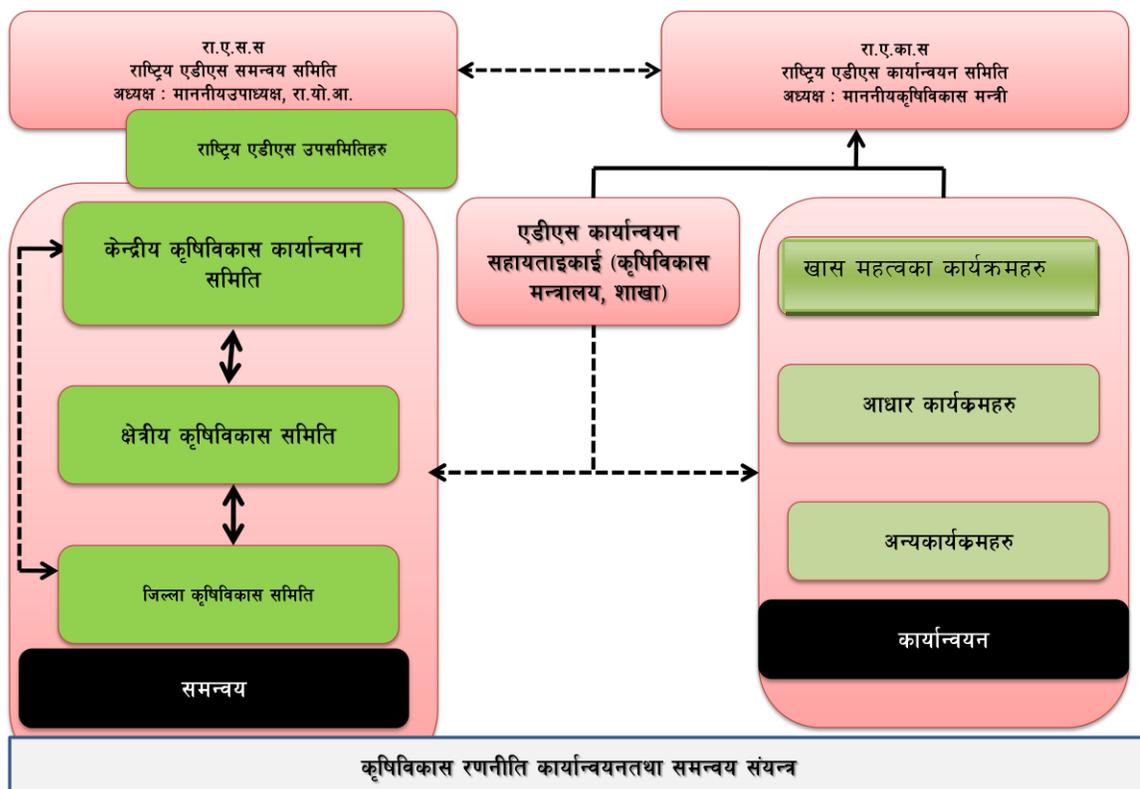
१. राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति (राएसस)
२. राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति (राएकास)
३. एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाई (एकासइ)
४. एडिएस कार्यान्वयन सहायता कोष (एकासको)

खास महत्त्वका र आधार कार्यक्रमहरू (Flagship and Core Programs)

१. खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम (खापोसुका)
२. विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि र शिक्षा कार्यक्रम (विप्रशिका)
३. मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम (मूशृविका)
४. नव-प्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमशीलता कार्यक्रम (नकृउका)
५. आधार कार्यक्रमहरू (Core Programs)

प्रमुख सरोकारवालाहरू (Leading Stakeholders)

१. कृषि विकास मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग लगायत सरकारी निकायहरू
२. किसानका संघसंस्थाहरू
२. सहकारी संघसंस्थाहरू
३. निजी क्षेत्रका संघसंस्थाहरू

चित्र २: एडिएस कार्यान्वयन तथा समन्वय संयन्त्रहरू

राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति

- ४२) माननीय कृषि विकास मन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति स्थापना गरिने छ; जसमा राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्ष, सह-अध्यक्ष र राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्य (कृषि क्षेत्र), कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालयका उपकुलपति, अर्थ, सिँचाइ, वन, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास, सहकारी तथा गरिवी निवारण, भूमि सुधार तथा व्यवस्था, र शिक्षा मन्त्रालय का सचिवहरू, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघका अध्यक्ष, नेपाल उद्योग परिसंघका अध्यक्ष, राष्ट्रिय किसान सञ्जाल/किसान आयोगका प्रतिनिधि सदस्यहरूका रूपमा र कृषि विकास मन्त्रालयका सचिव सदस्य सचिवका रूपमा रहने छन् । स्वतन्त्र पेसाकर्मीहरू, दातृ निकायका प्रतिनिधिहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू र प्राज्ञिकहरूलाई पर्यवेक्षकका रूपमा सहभागी गराइने छ । एडिएस कार्यान्वयन समिति एडिएस को कार्यान्वयन भएको सुनिश्चित गर्नमा जिम्मेवार रहने छ र यसको बैठक द्वैमासिक रूपमा बस्ने छ । समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारमा निम्न पक्षहरू समावेश हुने छन् :
- (क) जिम्मेवार संस्थाहरूमा नीतिगत, प्रशासकीय र कानुनी परिवर्तनहरू गरी एडिएस कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने ।
  - (ख) आन्तरिक (सार्वजनिक र निजी) र बाह्य दुवै स्रोतहरूबाट स्रोत परिचालन भएको सुनिश्चित गर्ने ।

- (ग) सम्बद्ध मन्त्रालय र सरोकारवालाहरूलाई एडिएस का कार्यक्रमहरू र आयोजनाहरू तल्लो तहदेखि राष्ट्रिय तहसम्म कार्यान्वयन गराउनमा सहजीकरणका लागि मार्गनिर्देशन गर्ने ।
- (घ) एडिएस कार्यान्वयनमा सहायता उपलब्ध गराउने प्राविधिक सहयोगका लागि आयोजना निर्देशन समिति (Project Steering Committee)का रूपमा काम गर्ने ।
- (ङ) राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगको संलग्नतामा एडिएस को आवधिक मूल्याङ्कन गर्ने र सुझावहरूको समायोजन गर्ने ।
- (छ) भविष्यमा वन्ने संघीय संरचनाहरू अनुसार एडिएस का कार्यक्रमहरूलाई संस्थागत संरचनाहरूमा समायोजन गर्ने ।

समन्वय समितिहरू

- ४३) राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा रही सम्बद्ध निकायहरूको समन्वय गर्ने राष्ट्रिय समिति हो । यो समिति कृषि विकास मन्त्रालयमा रहने एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईबाट उपलब्ध सचिवालय सेवा मार्फत् सबलीकरण हुने छ र एडिएस का सान्दर्भिक विषयहरूको समन्वयको जिम्मेवारी सहितको देहायको उप समिति मार्फत् प्रवर्तित हुने छ जस्तै :
- (क) कृषि, सिँचाई र प्रसारबीच समन्वय (विशेषगरी कृषि विभाग र सिँचाई विभागबीच)
  - (ख) सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र (जस्तै- नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, कृषि उद्यम केन्द्र, नेपाल उद्योग परिसंघ, कृषि व्यवसाय संघहरू, साना तथा मझौला उद्योग संघहरू), सहकारी क्षेत्रहरू (जस्तै- नेपाल सहकारी महासंघ) र किसानका संघसंस्थाहरू (जस्तै, राष्ट्रिय किसान सञ्जाल)बीच समन्वय ।
  - (ग) सरकारी क्षेत्र र गैर-सरकारी संघसंस्थाहरू (NGOs)/अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू (INGOs) बीचको समन्वय ।
  - (घ) सरकार र विकासका साझेदारहरूबीच समन्वय ।
  - (ङ) अनुसन्धान-प्रसार-शिक्षासँग सम्बद्ध संघसंस्थाहरू (नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्-कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय, वन अध्ययन संस्थान, कृषि क्याम्पसहरू, व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम केन्द्र)हरूबीच समन्वय ।
  - (च) कृषि विकास र खाद्य पोषण सुरक्षा र खाद्य स्वच्छता (कृषि विकास मन्त्रालय र स्वास्थ्य मन्त्रालय, राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा निर्देशन समिति) बीच आपसी समन्वय ।
- ४४) कृषि मन्त्रालयका सचिवले अध्यक्षता गर्ने केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिले (केकृविकास) आवधिक रूपमा कृषि कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा संलग्न निकायहरूको बैठक बोलाउने र तिनका गतिविधिहरूमा समन्वय गर्ने छ । एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाई मार्फत् सञ्चालन हुने क्षमता अभिवृद्धि मार्फत् केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिलाई सबलीकरण गराइने छ । यस्तै प्रकारको समन्वय संयन्त्र क्षेत्रीय र जिल्ला तहमा पनि विद्यमान छन् । क्षेत्रीय स्तरमा क्षेत्रीय कृषि निर्देशकले समन्वय गर्ने क्षेत्रीय कृषि विकास समिति (क्षेकृविस) र जिल्ला तहमा जिल्ला विकास समितिका सभापतिले अध्यक्षता गर्ने जिल्ला कृषि विकास समिति (जिकृविस) छन् । यी सबै संयन्त्रहरूलाई एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाईको सहयोग र राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको समन्वयमा सुदृढ गराइनु र पुनः क्रियाशील गराइनु आवश्यक छ ।

४५) आवधिक जानकारी मार्फत् जिल्ला कृषि विकास समितिहरू, क्षेत्रीय कृषि विकास समितिहरू र केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिबीच प्रभावकारी सञ्चार सुनिश्चित गरिनुपर्छ । केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिले राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिसँग समन्वय गर्ने छ । एडिएस को वार्षिक प्रतिवेदन केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिले एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाई मार्फत् राष्ट्रिय योजना आयोगमा पेस गर्ने छ ।

एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाई

४६) एडिएस को कार्यान्वयनमा विभिन्न निकायहरू र सरोकारवालाबीच समन्वयको जरुरत पर्दछ । कार्यान्वयनका लागि नीतिगत विश्लेषण र तर्जुमा, अनुगमन र कानुनी र नियमन क्षमताहरू आवश्यक पर्दछन्; जुन हाल त्यति सक्रिय भएको पाइन्न । नीतिमा सक्षम, कानुनी र विश्लेषण क्षमता भएको, कृषि विकास मन्त्रालयप्रति जिम्मेवार एक इकाईले नीति र कार्यान्वयनबीचको खाडल पूर्ति गर्न तथा एडिएस का कार्यान्वयन निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नमा राम्ररी योगदान पुऱ्याउन सक्ने छ ।

४७) एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाईका कार्यहरू निम्न अनुसार हुने छन् :

- (क) सम्बन्धित कार्यान्वयन निकायहरूका लागि नीति विश्लेषण तथा नीति अनुगमन र एकीकृत योजना निर्माणमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने,
- (ख) एडिएस को कार्यान्वयनका लागि नीति तथा नियमहरूको तर्जुमा र संशोधन गर्न सहयोग गर्ने,
- (ग) एडिएस अनुगमनका लागि एउटा प्रणाली र डाटाबेस विकसित गर्न सघाउने,
- (घ) एडिएस को कार्यान्वयनका लागि नीति तथा नियमहरूको तर्जुमा र संशोधन गर्न सहयोग गर्ने,
- (ङ) एकीकृत आवधिक योजनाहरू (वार्षिक र पञ्चवर्षीय योजनाहरू, तथा संशोधन/अद्यावधिक एडिएस योजना) तर्जुमा गर्न सहयोग गर्ने,
- (च) राएसस, राएकास र एकासकोलाई सचिवालय र व्यावसायिक सेवा प्रदान गर्ने,
- (छ) सहायता समन्वय संयन्त्रहरू (राएसस, राएकास, केकृविकास, क्षेत्रीय, जिकृविस) लाई क्षमता, बन्दोबस्तीको प्रबन्ध र विश्लेषण इकाईहरूका सन्दर्भमा सहयोग पुऱ्याउने,
- (ज) सम्बन्धित नीतिहरूको अनुगमनका साथै एडिएसलाई कार्यान्वयन र यसलाई संस्थागत गर्ने कार्यमा सहायता पुऱ्याउने,
- (झ) एडिएस का राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूको सञ्चालनमा सहजीकरण गर्ने जस्तै-खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा कार्यक्रम प्रबन्धकहरूलाई सल्लाह सेवा प्रदान गर्ने,
- (ञ) क्षेत्रगत नीतिहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू तथा दिशा निर्देश अनुरूप बनाउन सहयोग गर्ने,
- (ट) एडिएस का लागि कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली विकसित गर्न र त्यसलाई संस्थागत गर्न सघाउने र एडिएस का कार्यसम्पादनमा संलग्न निकायहरूमा कार्यसम्पादनमा आधारित पद्धतिलाई संस्थागत गर्ने,
- (ठ) एडिएस कार्यान्वयनका लागि आवश्यकताअनुसार विद्यमान तथ्याङ्क सङ्कलन प्रणालीहरूसँगको सहकार्यमा रणनीतिक महत्त्व भएका तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने,
- (ड) विकास साभेदारका लगानी तथा कार्यक्रमहरूलाई एडिएस कार्यान्वयनसँग समझदारी कायम हुने गरी समन्वय गर्ने,
- (ढ) कृषिका लागि क्षेत्रगत अवधारणाको सम्भावनाको मूल्याङ्कन गरी सम्भव भएसम्म तर्जुमा गर्ने र यदि त्यस्तो पद्धति नेपाल सरकारले अनुसरण गरेमा त्यसको कार्यान्वयनमा सहायता गर्ने र

(ण) वैकल्पिक नीतिहरूका लागत र प्रतिफलहरू विश्लेषण गर्न अध्ययनहरू गराउने (जस्तै, धान र गहुँको न्यूनतम समर्थन मूल्य) ।

एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष (ATF)

४८) यस क्षेत्रमा लगानी गर्ने सबै विद्यमान ढाँचाहरू यथावत् रहने छन् । यस अन्तर्गत थप भनेको बहुदातृ निकायले सहयोग गर्ने एडिएस ट्रस्ट कोष (एटिएफ) को स्थापना हुने छ । यसको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालय जिम्मेवार रहने छ । एटिएफका स्रोत-साधनको उपयोग देहायका कार्यहरूमा गर्न सकिने छ (क) एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाईलाई सहयोग गर्ने कुनै पनि प्राविधिक सहायता (ख) एडिएस को खास महत्त्वका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने सरकारी र गैर सरकारी निकाय (ग) स्वीकृत कार्य सम्पादन व्यवस्थापन योजनाहरू अनुरूप एडिएस को कार्यान्वयनमा जिम्मेवार पक्षहरू (व्यक्ति र समूह) का लागि उल्लेखनीय कार्यसम्पादन पुरस्कारहरू, र (घ) एडिएस कार्यान्वयन र रणनीतिको आवधिक (उदाहरण: दुई वर्षीय) समीक्षाको भुक्तानी ।

एडिएस कार्यक्रमहरू (ADS PROGRAMS)

४९) एडिएस तीन फरक-फरक प्रकारका कार्यक्रमहरू: आधार कार्यक्रमहरू (Core programs), खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू (Flagship programs) र अन्य कार्यक्रमहरू (Other programs) मार्फत कार्यान्वयन गरिने छ । आधार कार्यक्रमहरू प्रायः मन्त्रालय वा विभागीय स्तरका निकायहरूमा पहिलेदेखि कार्यरत निकाय मार्फत कार्यान्वयन गरिन्छन् । खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू नव प्रवर्तित एवं तिनका गतिविधिहरू बहु-क्षेत्रीय प्रकृतिका हुने हुनाले तिनको सञ्चालनका लागि छुट्टै संरचनाहरू आवश्यक पर्दछन् । अन्य कार्यक्रमभित्र ती कार्यक्रम पर्दछन्; जुन हाल कार्यान्वयन गरिदै आएका भए पनि प्रस्ताव गरिएका खास महत्त्वका कार्यक्रम र आधार कार्यक्रमभित्र पर्दैनन् । अन्ततोगत्वा एडिएसले खास महत्त्वका र आधार कार्यक्रम गरी दुई प्रकारका कार्यक्रम मात्र समावेश गर्ने गर्दछ । हाल सञ्चालनमा रहेका अन्य कार्यक्रमहरूलाई आवधिक मूल्याङ्कनको आधारमा नयाँ खास महत्त्वका वा केन्द्रीय कार्यक्रमको रूपमा समावेश गर्दै लगिने छ ।

खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू (FLAGSHIP PROGRAMS)

५०) एडिएसले केही प्राथमिकतामा परेका राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूको परिकल्पना गर्दछ, जसको वरपर प्रशस्त सहमति, स्रोत र साधन तथा प्रभावकारी व्यवस्थापन परिचालन हुन सकोस् । यी प्राथमिकताभित्र परेका राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूलाई 'एडिएस खास महत्त्वका कार्यक्रम' भनिने छ । एडिएस का खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू यस प्रकार छन् :

- (क) खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम (खापोसुका)
- (ख) विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम (विप्रशिका)
- (ग) मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम (मूशृविका)
- (घ) नव प्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमशीलता कार्यक्रम (नकृउका)

खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम

- ५१) खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको उद्देश्य अन्त्यन्तै पिछडिएका वर्गहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुधार गर्नु रहेको छ । यस अन्तर्गत तीन ओटा सहायक कार्यक्रमहरू रहने छन्- विश्वव्यापी कृषि तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमको एक भागको रूपमा तय भएको नेपाल खाद्य सुरक्षा परियोजना, खाद्य तथा कृषि संगठनको सहयोगमा तर्जुमा भएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना र खापोसुका का परिपूरकको रूपमा तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिने नयाँ राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा योजना । नयाँ राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा योजना तर्जुमा गर्दा तथ्यमा आधारित सूचना प्रणालीहरू जस्तै नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली र जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण र अन्य सूचना स्रोतहरूको आधारमा गरिने छन् ।
- ५२) खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमका सह-कार्यक्रमहरूको साभ्ना विशेषता भनेको गरिब, उपेक्षित समूहहरू तथा भौगोलिक रूपमा विकट क्षेत्रहरू (उदाहरणका लागि कर्णाली) लाई लक्षित गर्ने हो । यी कार्यक्रमले गर्भवती र स्तनपान गराउने कृषक महिलाहरू लगायत लक्षित लाभ प्राप्त गर्ने वर्गको उत्पादकत्व, आयस्रोत र पौष्टिक मान्यताहरूको सुधारका लागि हस्तक्षेप प्रवर्द्धन गर्दछ । एडिएस सामान्य रूपमा र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम खासगरी नेपाल सरकारद्वारा पहिले नै अनुमोदित पञ्चवर्षीय कार्यक्रमहरू बहु-क्षेत्रीय पोषण योजना र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजनासँग आवद्ध हुने छ ।

विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम

- ५३) कृषक तथा कृषि उद्यमहरूप्रति अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाको जवाफदेहिता बढाउनका लागि अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाबीचको समन्वयलाई बढावा दिँदै प्रसार र अनुसन्धान प्रणालीलाई विकेन्द्रित गर्नेतर्फ विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम लक्षित छ ।
- ५४) नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालयबाट नियुक्त कार्यक्रम व्यवस्थापक मार्फत् यो कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने छ । विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम व्यवस्थापकले नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, कृषि अध्ययन संस्थानहरू जस्तै कृषि विश्वविद्यालयहरू तथा क्याम्पसहरूबीच समन्वय सुनिश्चित गर्ने र विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि र शिक्षा कार्यक्रम सम्वद्ध नतिजा दिने गतिविधिहरूको कार्यान्वयनको सहजीकरण गर्ने छ ।
- ५५) विकेन्द्रित प्रसार प्रणालीमा तीन ओटा मुख्य कार्य समावेश हुने छन् : (क) प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने (ख) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रलाई सहयोग पुग्ने सेवा प्रदान गर्न हाल चालू रहेका र प्रस्तावित कृषि तथा पशु सेवा केन्द्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र (ग) कृषकहरूलाई उपलब्ध उत्कृष्ट कृषि सामग्री र प्रसार सेवा प्रदायकहरूसम्म पहुँच पुऱ्याउनका लागि भौचर प्रणाली (Voucher system)को प्रवर्द्धन गर्ने ।
- ५६) विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणालीका लागि नार्कको विकेन्द्रीकरण, नयाँ राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थानहरूको स्थापना (जस्तै- राष्ट्रिय बागवानी अनुसन्धान संस्थान, राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य अनुसन्धान संस्थान र राष्ट्रिय जलचर तथा

मत्स्यपालन अनुसन्धान संस्थान), नार्क अन्तर्गत राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष (नार्क) को स्थापना र सुदूर पश्चिमी क्षेत्र लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा अनुसन्धान केन्द्रहरूको स्थापना आवश्यक हुने छ ।

५७) एकीकृत कृषि शिक्षा प्रणाली अन्तर्गत त्रिभुवन विश्वविद्यालय एवं कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालयका लागि सहयोग गर्ने, कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालयमा कृषि व्यवसाय विभाग र प्रविधि प्रसार विभागको स्थापना गर्ने, प्राविधिक विद्यालयहरूको क्षमता विकास गर्ने, र क्षेत्रीय कृषि कलेजहरूको स्थापना गर्ने विषयहरू पर्दछन् ।

५८) विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम (डिएसटिइपी)को कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पूँजी एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष मार्फत् जम्मा गरिने छ, जसमा नेपाल सरकार र विकास साभेदारहरूको योगदान रहने छ । विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम मार्फत् कार्यान्वयन निकायहरू— नार्क, कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, कृषि विश्वविद्यालय र कृषि क्याम्पसहरूमा प्रवाहित हुने कोषको वितरणको जिम्मेवारी डिएसटिइपी प्रबन्धकको हुने छ ।

मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम

५९) मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रमको उद्देश्य विस्तृत र एकीकृत कदमहरू मार्फत् गरिबहरूलाई फाइदा हुने किसिमले सुदृढ मूल्य शृङ्खला सम्बन्ध कायम हुने, बढ्दो उत्पादक किसानहरू, सहकारी, सरकारी र निजी क्षेत्रको लगानी र क्षेत्रीय प्रभाव सहितको परिणाम निस्कने प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खलाको विकास गर्नु हो (प्रारम्भिक रूपमा पाँच ओटा मूल्य शृङ्खला प्रस्ताव गरिएका छन्—मकै, दुग्ध, तरकारी, मुसुरो र चिया) । नेपालमा हाल भैरहेका वा विगतमा भएका मूल्य शृङ्खलाहरूभन्दा फरक किसिमको मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रममा देहाय अनुसारका नयाँ विशेषताहरू हुने छन् :

- (क) यसले मूल्य शृङ्खलाको सबै चरणहरूको (बीउदेखि अन्तिम उत्पादन, उत्पादनदेखि प्रशोधन, बजार पूर्वाधारदेखि सडक पहुँच र सञ्जालीकरण, पोष्टहाभेष्ट प्रविधिदेखि गुणस्तरको आश्वस्तता र निर्यात) विकासमा जोड दिने छ
- (ख) यो सञ्जालहरूलाई सुदृढ पार्ने र प्रभावकारी लगानीको सुनिश्चितता गर्ने उद्देश्यले कृषक, व्यापारी, प्रशोधक, सामग्री तथा सेवा प्रदायक र मूल्य शृङ्खला अन्य सरोकारवालाहरूको संगठनहरूमथि आधारित हुने छ,
- (ग) यसले जिल्ला बाहिरसम्मको सम्बन्ध स्थापित गर्ने र त्यसलाई विस्तृत गर्दै राष्ट्रिय प्रभाव हासिल गर्ने छ,
- (घ) यसले एउटै जिल्ला वा विभागसँग मात्र नभई विभिन्न जिल्ला, विभाग र मूल्य शृङ्खलाका पात्रहरूसँग मिलेर काम गर्दछ ।

६०) मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रमको व्यवस्थापक नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालयबाट छनौट गरी नियुक्त गरिने छ । निजले निश्चित मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरूका प्रमुख कार्यकारी अधिकारीहरूसँग समन्वय गरी निश्चित मूल्य शृङ्खला सह-कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने छन् । मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम व्यवस्थापकले नेपाल सरकार, विकास साभेदारहरू र अन्य लगानीकर्ताहरू उदाहरणका लागि— लगानी बोर्डको सहयोग मार्फत् मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरूलाई कोष उपलब्ध गराउन सहजीकरण गर्ने र कार्यक्रमको समष्टिगत अनुगमन र मूल्याङ्कन सुनिश्चित गर्दछन् ।

६१) मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरू (मूश्रुविग), कृषक तथा तिनीहरूका संगठन, उद्यमीहरू, सेवा प्रदायकहरू, सेवा सञ्चालकहरू, भण्डार गृहका व्यवस्थापकहरू, सहकारीहरू र मूल्य शृङ्खलाका अन्य पात्रहरूले अपनत्व ग्रहण गरेको समाजका रूपमा रहने छ । तिनीहरू नियम अनुसार दर्ता गरिएका हुन्छन् । यी सबै मूश्रुविग का पात्रहरूको समान विशेषता भनेको तिनीहरू सबै व्यावसायिक रूपमा एउटा निश्चित मूल्य शृङ्खलामा आवद्ध भएका र यसको व्यावसायिक विकास प्रवर्द्धनका लागि इच्छुक रहेका हुने छन् ।

६२) प्रत्येक मूश्रुविगको मूल्य शृङ्खला विकास कोषसम्म पहुँच हुनेछ । मूश्रुविगका सदस्यहरूले कानून अनुसार एउटा बोर्ड मनोनित गर्दछन् । कृषि विकास मन्त्रालयले एक निश्चित मूल्य शृङ्खलाका लागि कार्यक्रम सञ्चालनको व्यवस्था गर्न एकजना प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको चयन गर्दछ । प्रत्येक मूश्रुविगको बोर्डमा ६ जना निर्वाचित र ७ जना मनोनित सदस्य हुन्छन् । नेपाल सरकारले विभिन्न निकायहरू— कृषि विकास मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, रायोआ., उद्योग मन्त्रालय, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, उद्योग वाणिज्य महासंघ तथा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सदस्य मनोनित गर्ने छ । नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूबाट मनोनित भएका ७ जना सदस्यमध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्तिले बोर्डको अध्यक्षता गर्ने छ । प्रत्येक गठबन्धनको व्यवस्थापनले गठबन्धनको बोर्डबाट अनुमोदन गराउन एउटा व्यवसाय योजना र एउटा लगानी योजना तयार पार्दछ । मूश्रुविगका गतिविधिहरू र लेखा परीक्षण नेपाल सरकारको प्रचलित कानून बमोजिम हुने छ ।

नव प्रवर्तन तथा कृषि-उद्यमशीलता कार्यक्रम

६३) कर सुविधा (Tax incentives), कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर (Agribusiness incubators) र पूरक अनुदान (Matching grants) मार्फत् कृषिमा नव प्रवर्तन र कृषि उद्यमशीलता विकास प्रवर्द्धन गर्नु नव प्रवर्तन तथा कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रमको लक्ष्य हो । यस कार्यक्रमका मुख्य लाभग्राहीहरूमा सूक्ष्म, साना र मझौला निजी उद्यमी, सहकारीहरू लगायत युवा, महिला र उपेक्षित समूहहरू जस्ता लक्षित वर्गहरू हुने छन् ।

६४) कृषि विकास मन्त्रालयबाट नियुक्त कार्यक्रम व्यवस्थापक मार्फत् यो कार्यक्रम सञ्चालन हुने छ । नकृउका व्यवस्थापकले कर सुविधा, कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर तथा पूरक अनुदान मार्फत् नव प्रवर्तित साना तथा मझौला कृषि उद्यम वृद्धिलाई सहजीकरण गर्दछन् ।

६५) नव प्रवर्तन तथा कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रमको सञ्चालनका लागि आवश्यक पूँजी एटिएफ अन्तर्गतको नव प्रवर्तन तथा कृषि उद्यमशीलता कोष (नकृउको) मार्फत् जम्मा गरिने छ; जसमा नेपाल सरकार र विकास साभेदारहरूको योगदान हुने छ । नकृउको मार्फत् कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर र पूरक अनुदानका लागि प्रवाहित हुने कोषको वितरणको जिम्मेवारी नकृउका कार्यक्रम व्यवस्थापकको हुने छ ।

प्रमुख सरोकारवाला : कृषकहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्र

६६) एडिएस को समन्वय र कार्यान्वयनका लागि सरकारी निकायहरू जिम्मेवार हुने छन् भने एडिएस को प्रमुख सरोकारवालाहरूमा कृषक, सहकारी, निजी कृषि उद्योग, र तिनका संगठनहरू (उदाहरणका लागि राष्ट्रिय किसान सञ्जाल, राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, वीउविजन व्यवसायी संघ, डेरी उद्योग संघ) हुने छन् । यस्तै संगठनहरू

जिल्ला स्तरमा पनि रहेका छन् । कृषक र सहकारीको सवालमा गाउँ विकास समितिसम्मै यस्ता संगठनहरू रहेका छन् । यसैगरी थुप्रै सङ्ख्यामा राष्ट्रिय र स्थानीय वस्तुगत वा व्यापार संगठनहरू छन् । एडिएसले व्यावसायिक कृषक, निर्वाहमुखी कृषक र साना तथा सीमान्तीकृत कृषकका साथै लघु, साना, मझौला र ठूला कृषि उद्यमीहरूलाई समेट्छ ।

६७) एडिएसले कृषक संगठनहरू, सहकारी संगठनहरू, र निजी संगठनहरूको स्वामित्व र सहभागितामा मात्र आफ्नो सफलता निर्भर रहने मान्यता राख्दछ । कृषि क्षेत्रका विगतका नीतिहरूभन्दा फरक किसिमले एडिएसले कार्यक्रम सञ्चालनको सुरुको चरणमा कृषक संगठनहरू एवं सरोकारवालाहरू समेतलाई संलग्न गराई उक्त संलग्नतालाई कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र आवधिक पुनरावलोकनको समयसम्मै निरन्तरता दिने छ ।

६८) एडिएस का प्रमुख सरोकारवालाहरूको अधिकार :

- (क) एडिएस नीति र लगानी निर्णयहरूमा सहभागिता र प्रभाव राख्ने
- (ख) एडिएस को अनुगमनमा सहभागिता
- (ग) एडिएस को योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनसँग सम्बन्धित सूचनामा पहुँच

६९) यसै गरी एडिएस का प्रमुख सरोकारवालाहरूको कर्तव्य :

- (क) एडिएस को योजना निर्माण र कार्यान्वयनका समयमा आउन सक्ने समस्याहरूको समाधानमा सहयोग पुऱ्याउने
- (ख) एडिएस को सन्दर्भमा निर्णय तर्जुमा प्रक्रियालाई छिटो छरितो बनाउन योगदान दिने

७०) एडिएस मा प्रमुख सरोकारवालाहरूको अधिकारलाई निम्न प्रकारले संस्थागत गरिएको छ :

कृषक संघ/संगठन, सहकारी संगठन र निजी क्षेत्रका कृषि उद्यम संगठनका प्रतिनिधिहरू एडिएस को प्रमुख निर्णय तथा समन्वय निकायका सदस्य रहन्छन् र उक्त निकायले योजना तयारी तथा तर्जुमा, कार्यान्वयन, र अनुगमन लगायत एडिएस को निम्न कुराहरू हेर्दछ :

- (क) राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति र केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति
- (ख) एडिएससँग सम्बन्धित राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिका उप-समितिको
- (ग) जिल्ला कृषि विकास समिति र क्षेत्रीय कृषि विकास समिति
- (घ) नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् बोर्ड
- (ङ) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रका सरकारी निकाय
- (च) कृषि विकास मन्त्रालयको नीति विश्लेषण शाखा अन्तर्गत नयाँ नीति निर्माणको पुनरावलोकनका लागि गठित नीति पुनरावलोकन टोली
- (छ) एडिएस को अद्यावधिक र पञ्चवर्षीय पुनरावलोकन एवं मूल्याङ्कनका लागि गठित स्थायी निर्देशन समिति
- (ज) नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली, जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जाल

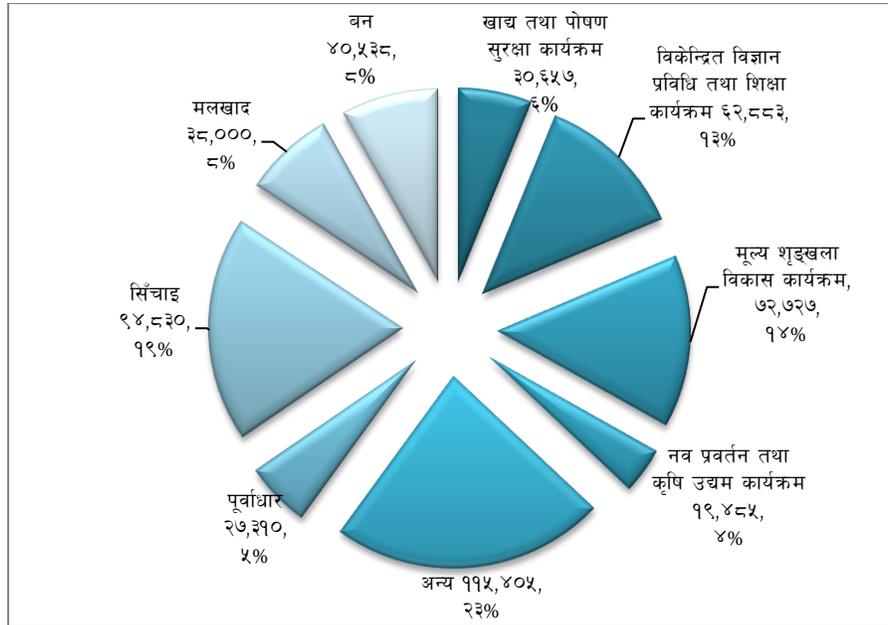
एडिएस को लागत (COST OF THE ADS)

७१) तालिका ३ मा १० वर्षका लागि एडिएस कार्यक्रमको खर्चको प्रारम्भिक मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३: एडिएस को १० वर्षे बजेट/लागत र वार्षिक औसत (Total 10-year Cost of the ADS and Yearly Average)

मूल्य	अमेरिकी डलर मिलियन	रुपैयाँ बिलियन	रुपैयाँ विलियन प्रति वर्ष	प्रतिशत
कुल	५,२८२	५०१.८	५०.२	१००
सरकार/दातृ निकायहरू	४,६८३	४४४.९	४४.५	८९
निजी/सामुदायिक	६००	५७.०	५.७	११

७२) खास महत्वका कार्यक्रम कुल कार्यक्रम खर्चको करिब ३७ प्रतिशत हुन आउँछ । मुख्य कार्यक्रम अन्तर्गत मुख्य खर्च सिँचाइमा (१९ प्रतिशत), मलमा (८ प्रतिशत) र वन क्षेत्रमा (८ प्रतिशत) हुन आउँछ । एडिएस मा कृषि सामग्री (मल, बीउ र प्रजनन लगायत) र प्रसार सेवालाई भौचर प्रणाली मार्फत् प्रवर्द्धन गरिएको छ । भौचर प्रणालीले कृषकहरूलाई कृषि सामग्री र प्रसार सेवा आफ्नो आवश्यकता अनुसार छनौट गर्ने अधिकार दिने छ । प्रारम्भमा यस प्रणालीलाई नमुनाको स्तर (Pilot basis) मा प्रवर्द्धन गरिने छ । नमुनाको रूपमा सञ्चालित कार्यको पुनरावलोकनका आधारमा यसलाई क्रमशः बृहत् रूपमा लैजान सकिन्छ ।

चित्र ३ : एडिएस खर्चहरूको बाँडफाँड

एडिएस को मार्गचित्र (ROADMAP OF THE ADS)

७३) एडिएसलाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गराउनका लागि केही सर्तहरू पालना गरिनु पर्दछ । ती हुन् :

- (क) सरकारी प्रतिबद्धता
- (ख) एडिएस को सही कार्यान्वयनका लागि नीति र नियमहरू
- (ग) प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहमति
- (घ) विकास साभेदारहरूको सहयोग

७४) यी सर्तहरूलाई निम्न तरिकाले वैधानिक बनाइनुपर्दछ :

- (क) सरकारी प्रतिबद्धता
  - केन्द्रीय र स्थानीय सरकारको मध्यावधि बजेट प्रतिबद्धता
  - प्रमुख पदहरूको कार्यकाल
  - राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति, एडिएस कार्यान्वयन सहायता कोष र राष्ट्रिय एडिएस सहयोग इकाईको स्थापना
- (ख) एडिएस कार्यान्वयनका लागि नीति तथा नियमहरू
  - निर्माण र अनुमोदन (तलको तालिकामा हेर्नुहोस्)
- (ग) प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहमति
  - प्रमुख सम्झौताका बुँदाहरूमा सहमतिका लागि वचनबद्धता
  - प्रमुख राजनीतिक पार्टीहरूद्वारा एडिएस हस्ताक्षर कार्यक्रम
- (घ) विकास साभेदारहरूको सहयोग
  - मध्य अवधिका लागि स्रोत र साधनको प्रतिबद्धता

तालिका ४ : एडिएस कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीति तथा नियमका उदाहरणहरू

सुशासन (Governance)	उत्पादकत्व (Productivity)	व्यवसायीकरण (Commercialization)	प्रतिस्पर्धात्मकता (Competitiveness)
१. एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई	१. सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र	१. करार खेती	१. नव-प्रवर्तन कोषहरू
२. राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति र उप-समितिहरूको बनावट	२. नार्क पुनर्संरचना	२. मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरू	२. गुणस्तर र स्वच्छतासम्बन्धी नियमहरू
३. केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास समिति को संरचना	३. कृषि व्यवसाय विभाग कृषितथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय र कृषि क्याम्पसहरू	३. कृषि र पशु विमा नियमावली	४. खाद्य सुरक्षा कानुन
४. एडिएस सूचना कक्ष	४. कृषि प्रसार र कृषि सामग्रीका लागि भौचर व्यवस्था	४. नयाँ वित्तीय उत्पादनहरू	

सुशासन (Governance)	उत्पादकत्व (Productivity)	व्यवसायीकरण (Commercialization)	प्रतिस्पर्धात्मकता (Competitiveness)
५. राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समितिको स्थापना	५. जग्गा भाडा/करार		
६. एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष			
७. मुख्य पदहरूको कार्यकाल			
८. किसान आयोग			

एडिएस का प्रारम्भिक कोसे ढुङ्गाहरू (EARLY MILESTONES OF THE ADS)

- नेपाल सरकारको अनुमोदनअघि

- एडिएस को प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिने
- केन्द्रीय र स्थानीय स्तरमा एडिएसबारे व्यापक चेतना अभियान सञ्चालन
- प्रमुख सरोकारवालाहरूको वचनबद्ध सहमति
- विकास साभेदारहरूबाट वस्तुनिष्ठ सहायताको प्रत्याभूत

- कार्यान्वयनको पहिलो वर्षभित्र

- राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाई, एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष, खास महत्त्वका कार्यक्रम लगायत अन्य संयन्त्रहरूका लागि कानुनी व्यवस्था
- एडिएस मा उल्लिखित संयन्त्रहरूको स्थापना
- एडिएस का कार्यान्वयन लागि कार्यविधि निर्माण
- एडिएस खास महत्त्वका कार्यक्रमका लागि कार्यक्रम व्यवस्थापकहरूको नियुक्ति
- दातृ निकायहरूबाट एटिएफका लागि बजेटको व्यवस्था
- किसान आयोगको स्थापना
- सान्दर्भिक तथ्याङ्कहरूको अद्यावधिक

एडिएस को अनुगमन र मूल्याङ्कन (MONITORING AND EVALUATION OF THE ADS)

७५) एडिएस को अनुगमन नियमित, व्यावसायिक र सहभागितामूलक रूपमा गरिनुपर्दछ। मन्त्रालय र विभाग स्तरमा अनुगमन महाशाखा र शाखाहरूलाई कार्यान्वयन सहयोग इकाईबाट सहयोग र क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू उपलब्ध गराइने छ। एडिएस अन्तर्गत सञ्चालित परियोजना र कार्यक्रमको अनुगमनका साथसाथै नियमित नीतिगत अनुगमन समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। अनुगमन, सामग्री र नतिजाको तहभन्दा माथि उठ्नुपर्छ र अनुगमनमा एडिएस कार्यक्रमहरूमा प्रस्तावित लक्ष्य तथा अनुगमन ढाँचा अनुरूप उपलब्धि र प्रभाव अनुगमन पनि समावेश गरिनु पर्छ। अनुगमनका प्रतिवेदन अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा सार्वजनिक गरिनु पर्दछ। तिनलाई राष्ट्रिय र स्थानीय कार्यक्रमहरूमा नियमित रूपमा छलफल गरिनु पर्दछ। अनुगमनले राम्रो कामको पहिचान गरी त्यसलाई पुरस्कृत गर्ने बाटो पहिल्याउनु पर्दछ।

---

७६) एडिएस एक जीवन्त रणनीति हो (ADS is a living strategy) । नियमित अनुगमन, आवधिक समीक्षा तथा मूल्याङ्कन मार्फत् एडिएस का विविध पक्षहरूको निरन्तर प्रगति र सुधार हुन सक्छ । एडिएस को पाँच पाँच वर्षमा बाह्य समीक्षा गरी त्यसमा सरकार र नागरिक समाजले व्यापक छलफल गर्ने छन् र निरन्तर सुधार हुने छ । साथै नया संविधान अनुसार बन्ने संरचना अनुकूल हुने गरी कृषि विकास रणनीतिलाई परिमार्जन गरिने छ । खाद्य पदार्थ, कृषि र प्राकृतिक स्रोत विकासका कामहरू या त अलग अलग रूपमा संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय राज्यको निर्णयाधिकार अन्तर्गत वा परिपुरक निर्णयाधिकार अन्तर्गतका सूचीमा वर्गीकृत छन् । र साथसाथै खाद्य पदार्थ, स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा बारे अधिकार र निर्देशनहरू पनि तयार गरेको छ । तसर्थ एडियस को थप शोधन, माथिका नीति, कानुनी, संस्थागत र सामाजिक मुद्दाहरू कृषि विकास र प्रगति सम्बोधन गर्न कल्पना गरिएको छ ।

१. परिचय

७७) कृषि विकास रणनीति (यसपछि 'एडिएस' भनिएको) को प्रतिवेदन कृषि विकास मन्त्रालयले राष्ट्रिय किसान सञ्जालसँगको सहकार्यमा र एसियाली विकास बैंक लगायतको प्राविधिक सहायता टोली (TA Team) को सहयोगमा तयार गरेको हो । यसमा एसियाली विकास बैंक (ADB), कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD), युरोपेली युनियन (EU), खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO), विकास र सहायताका लागि स्विस नियोग (SDC), जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (JICA), अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि डेनमार्क नियोग (DANIDA), विश्व खाद्य कार्यक्रम (WFP), अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि संयुक्त राज्य अमेरिकी नियोग (USAID), अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग (DFID), विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अस्ट्रेलियाली नियोग (AusAID), र लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकाय (UN Women) को सहयोग र नेपाल सरकारको लगानी रहेको छ ।

७८. कृषि विकास मन्त्रालयले अन्तिम रूप दिए पश्चात् कृषि विकास रणनीतिमा व्यवस्थापिका संसद्को कृषि तथा जलस्रोत समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगबाट विशेष रुचि एवं स्वामित्व लिइयो । व्यवस्थापिका संसद्को कृषि तथा जलस्रोत समितिबाट दस्तावेजलाई थप प्रभावकारी बनाउनका लागि विभिन्न सरोकारवाला निकायहरू जस्तै राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल सरकारका मुख्य सचिव एवं सम्बन्धित मन्त्रालयहरू (कृषि विकास, सिँचाइ, ऊर्जा, वाणिज्य तथा आपूर्ति, उद्योग, सहकारी तथा गरिवी निवारण, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात, सहरी विकास, अर्थ, भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन र शिक्षा)सँग विभिन्न तहमा छलफल र परामर्श गरियो । साथै सम्बन्धित विज्ञ, किसान एवं मूल्य शृङ्खलाका प्रतिनिधिहरूसँग पनि सुझाव सङ्कलन गरी कृषि विकास मन्त्रालयलाई सुझाव (परिशिष्ट-६) सहित पृष्ठपोषण गरियो । त्यस्तै रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत र साधनको सुनिश्चितता गर्न सो समितिको तर्फबाट दातृ निकायहरूसँग पनि विभिन्न चरणमा छलफल र बैठक सम्पन्न गरियो । यसैबीच राष्ट्रिय योजना आयोगबाट समेत सुझावहरू प्राप्त भए (परिशिष्ट-७) । बृहत् परामर्श र अभ्यासबाट प्राप्त ती महत्वपूर्ण सुझावहरूलाई कृषि विकास मन्त्रालयले कृषि विकास रणनीतिको अभिन्न अङ्गका रूपमा ग्रहण गरेको छ । यी सुझावहरूलाई नीतिगत, कार्यक्रम र संस्थागत गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरेर प्राप्त भएका सबै संस्थागत सुझावहरू यस दस्तावेजमा समावेश गरिएको छ भने नीतिगत सुझावहरूलाई पनि अधिकतम सम्बोधन गरिएको छ । त्यसै गरी सम्बन्धित मन्त्रालयहरू तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूबाट प्राप्त सुझावहरलाई भविष्यमा नीति तर्जुमा र ऐननियम निर्माणका क्रममा सम्बोधन गरिने छ । त्यस्तै राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्राप्त सुझाव र कृषि तथा जलस्रोत समितिबाट प्राप्त कार्यक्रम तहका सुझावहरूलाई आवधिक योजना, वार्षिक कार्ययोजना र सरोकारवाला निकायको बजेट निर्माणको क्रममा सम्बोधन गरिने छ ।

अन्तिम प्राविधिक सहायता प्रतिवेदन कृषि रणनीति तयारी टोलीको प्रारम्भिक प्रतिवेदन^१, समीक्षा प्रतिवेदन^२, परिकल्पना प्रतिवेदन^३, नीतिहरूको विकल्प सम्बन्धी प्रतिवेदन^४, कार्ययोजना र मार्गचित्र प्रतिवेदन^५ र मस्यौदा

^१ ADB 7762-NEP (2011) प्रारम्भिक प्रतिवेदन, कृषि विकास रणनीति को तयारीका लागि प्राविधिक सहायता, एसियाली विकास बैंक, सेप्टेम्बर २०११

^२ ADB 7762-NEP (2012) समीक्षा प्रतिवेदन, कृषि विकास रणनीति को तयारीका लागि प्राविधिक सहायता, एसियाली विकास बैंक, अप्रिल २०१२

^३ ADB 7762-NEP (2012) परिकल्पना प्रतिवेदन, कृषि विकास रणनीति को तयारीका लागि प्राविधिक सहायता, एसियाली विकास बैंक, डिसेम्बर २०१२

अन्तिम प्रतिवेदन^६ पछि तयार गरिएको सातौँ मुख्य प्रतिवेदन थियो । समीक्षा प्रतिवेदनले कृषि क्षेत्रको वर्तमान अवस्था प्रस्तुत गर्नुका साथै, त्यसका मुद्दा र अड्चनहरूको पहिचान र नीतिगत अवस्थाको चर्चा गर्‍यो । परिकल्पना प्रतिवेदनले कृषि क्षेत्रमा देखापर्न सक्ने प्रवृत्तिहरू र अन्य देशहरूको कृषिमा भएको रूपान्तरणको अनुभवबाट सिक्िएका पाठहरूलाई मध्यनजर गर्दै कृषि क्षेत्रका सरोकारवालाहरूको आगामी २० वर्षको परिकल्पना प्रस्तुत गर्‍यो । नीतिहरूको विकल्प सम्बन्धी प्रतिवेदनले नेपाललाई हालको न्यून कृषि विकासको अवस्थाबाट रणनीतिको परिकल्पना गरिएको वाञ्छित परिवर्तन हासिल गर्न आवश्यक कृषि रूपान्तरणको प्रक्रियालाई बढाउने सम्बन्धी प्राविधिक सहायता टोलीको सिफारिसहरू प्रस्तुत गर्‍यो^७ । कार्ययोजना र मार्गचित्र प्रतिवेदनले वाञ्छित प्रतिफलहरूबाट वाञ्छित परिणाम ल्याउनका लागि क्रियाकलाप र त्यसका लागि आवश्यक पर्ने संस्थागत प्रारूपहरू प्रस्तुत गर्‍यो ।

१.१ अन्तिम प्रतिवेदनको उद्देश्य

७९) यस प्रतिवेदनको उद्देश्य १० वर्षे कार्ययोजना र मार्गचित्र सहित कृषि क्षेत्रको विगत तथा वर्तमानका कामहरूको समीक्षामा आधारित कृषि विकासको समष्टिगत २० वर्षे रणनीतिक योजना प्रस्तुत गर्नु हो ।

१.२ विधि

८०) यो अन्तिम प्रतिवेदन प्राविधिक सहायता टोलीका यस अधिका प्रतिफल र प्रतिवेदनका आधारमा विकास गरिएको हो । यो प्रतिवेदन यस अधि पेश गरिएका छ ओटा प्रतिवेदन बाहेक पनि केन्द्रीय र स्थानीय तहमा सरोकारवालाहरूसँग भएका अनेकौँ परामर्शहरूबाट पनि लाभान्वित भएको छ ।

८१) अन्तिम मस्यौदाका तयारीका लागि परामर्शको सहभागितामूलक विधि अपनाइएको थियो । कृषि विकासको रणनीतिको प्रारम्भिक चरणदेखि प्राविधिक सहायता टोलीले निम्न क्रियाकलापहरू गरेको छ ।

- (क) नीति सम्बन्धी गोलमेच छलफल (राष्ट्रिय योजना आयोग, कृषक संगठनहरू, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, पूर्व अर्थमन्त्रीहरूसँग)
- (ख) नीति सम्बन्धी आवासीय छलफल
- (ग) राष्ट्रिय कार्यशाला (४)
- (घ) क्षेत्रीय कार्यशाला (१३)
- (ङ) विषयगत समूहहरूको बैठक (३०)
- (च) राष्ट्रिय सम्मेलन (१)

^४ ADB 7762-NEP (2013) नीतिहरूको विकल्प सम्बन्धी प्रतिवेदन, कृषि विकास रणनीति को तयारीका लागि प्राविधिक सहायता, एसियाली विकास बैंक, फेब्रुअरी २०१३

^५ ADB 7762-NEP (2013) कार्ययोजना र मार्गचित्र प्रतिवेदन, कृषि विकास रणनीति को तयारीका लागि प्राविधिक सहायता, एसियाली विकास बैंक, अप्रिल २०१३

^६ ADB 7762-NEP (2013) मस्यौदा अन्तिम प्रतिवेदन, कृषि विकास रणनीति को तयारीका लागि प्राविधिक सहायता, एसियाली विकास बैंक, सेप्टेम्बर २०१३

^७ परिकल्पना प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको परिकल्पना (Vision) यसप्रकार छ :“आर्थिक वृद्धिलाई गति दिने, जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने, खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने, खाद्यसम्प्रभुता उन्मुख आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्र ।

- (छ) सञ्चार क्षेत्र, कृषि संगठनहरू र नागरिक समाजसँग सार्वजनिक छलफल (९)
- (ज) प्रमुख सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता (करिब ४,०००)
- (झ) परियोजना निर्देशक समिति बैठक (७)
- (ञ) गाउँ तहमा विशेष समूह छलफल (जम्मा २० मध्ये सिँचाइ सम्बन्धी ५ ओटा, सामाजिक ३, व्यापार ३, महिला सम्बन्धी ३, अनुसन्धान र विस्तार सम्बन्धी ३, र प्राज्ञिक ३)
- (ट) विशेषज्ञहरूको मूल्याङ्कन
- (ठ) कृषि विकास मन्त्रालयमा पेस गरिएको
- (ड) मन्त्रालयमा कृषि विकास रणनीतिको सल्लाहाकार समिति र प्राविधिक समितिको गठन
- (ढ) वेबसाइट र राष्ट्रिय पत्रिकाहरू मार्फत् व्यापक प्रसार
- (ण) विशेषज्ञबाट पुनरावलोकन (प्रिभ्यु)
- (त) कृषकहरूको राष्ट्रिय सञ्जालसँग सहमति
- (थ) अन्तिम क्षेत्रीय परामर्श (२) र राष्ट्रिय कार्यशाला (१)
- (द) कृषि तथा जलस्रोत समिति, व्यवस्थापिका संसद र राष्ट्रिय योजना आयोगका सुझावहरू समावेश
- (ध) स्वीकृतिका लागि मन्त्री परिषद्मा पेस
- (न) मन्त्री परिषद्ले तोके बमोजिम मन्त्री परिषद्को आर्थिक तथा पूर्वाधार समितिले छलफलमा उठेका विषयहरूलाई समावेश गरी स्वीकृति प्रदान ।

१.३ प्रतिवेदनको संरचना

८२. यो प्रतिवेदन निम्नानुसारको १० भाग र ७ ओटा परिशिष्टमा संरचित छ ।

भाग १ परिचय

भाग २ कृषि क्षेत्रको समीक्षा

भाग ३ कृषि विकास रणनीतिको परिकल्पना

भाग ४ रणनीतिक रूपरेखा

भाग ५ एडिएस कार्ययोजनाका क्रियाकलापहरू

भाग ६ एडिसको लागत

भाग ७ कार्यान्वयन सम्बन्धी व्यवस्थाहरू

भाग ८ खाद्य र पोषण सुरक्षा

भाग ९ अनुगमन र मूल्याङ्कन

भाग १० मार्गचित्र

परिशिष्ट १ सन्दर्भ सूची

परिशिष्ट २ एडिएस का चुनौतीहरू

परिशिष्ट ३ लक्ष्य र सूचकहरूका विधि

परिशिष्ट ४ एडिएस कार्ययोजनाका क्रियाकलापहरूको लागत

परिशिष्ट ५ एडिएस तयारी मा सहभागी र योगदान गर्नेहरूको नामावली

परिशिष्ट ६ व्यवस्थापिका संसद्को कृषि तथा जलस्रोत समितिको सुझाव प्रतिवेदन

परिशिष्ट ७ राष्ट्रिय योजना आयोगको सुझाव प्रतिवेदन

नोट: परिशिष्ट २-७ एडिएस प्रतिवेदनको खण्ड २ को भाग रहेका छन् ।

२. कृषि क्षेत्रको समीक्षा^८

८३) एडिएस को प्रयोजनका लागि कृषि क्षेत्र कृषि विकास मन्त्रालय जस्तो केन्द्रीय निकायको क्षेत्रभन्दा बाहिर पनि जान्छ । एडिएसले विस्तृत कृषि क्षेत्रलाई समेट्दछ; जसभित्र निम्न क्षेत्र पर्दछन् :

- (क) बाली, पशु, वन र मत्स्य
- (ख) सिँचाइ, र कृषि एवं ग्रामीण पूर्वाधार
- (ग) उत्पादन, व्यापार, प्रसोधन र बजार
- (घ) यो विभिन्न मन्त्रालय र निकायको कार्यक्षेत्रमा फैलिन्छ
- (ङ) सरकारी निकाय बाहेकका कृषक र तिनका संगठनहरू, निजी क्षेत्रका उद्यमी र तिनका संगठनहरू र गैरसरकारी संस्था पनि यसभित्र पर्दछन् ।

२.१ एपिपी अवधिमा कृषि क्षेत्रको विद्यमान अवस्था र विकास

८४) सन् १९९५/९६ मा दीर्घकालीन कृषि योजना (एपिपी) सुरु भएयता नेपालको कृषि क्षेत्रले विकासका विभिन्न सूचकहरूमा प्रगति गरेको छ । उदाहरणका लागि— कृषि मजदुरको प्रतिव्यक्ति आय र उत्पादकत्व बढेको छ, गरिबी न्यूनीकरण भएको छ, र कुपोषण घटेको छ । सडक सञ्जाल प्रशस्त विस्तार भएको छ, भने सिँचाइको क्षेत्र पनि विस्तार भएको छ । कृषिका सबै उपक्षेत्रहरू (बाली, पशु, मत्स्य र वन पैदावर)को उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि भएको छ । तथापि श्रम उत्पादकत्व, उत्पादकत्वको फरक, व्यापार र प्रतिस्पर्धात्मकता, गरिबी र कुपोषण एवम् पूर्वाधार (तालिका ५ र चित्र ४) जस्ता सूचकले देखाए अनुसार यो क्षेत्र न्यून विकासको चरणमा छ । केही उपक्षेत्रहरूले गतिशीलता देखाएका छन् तर समग्रतामा यी सकारात्मक सङ्केतहरू कृषिमा आश्रित ठूलो जनसङ्ख्यालाई गरिबीबाट माथि उठाउन, कुपोषण घटाउन र राष्ट्रको खाद्य सुरक्षालाई सुनिश्चित गर्न पर्याप्त छैनन् । तर सकारात्मक सङ्केतहरू छन्; जसले वृद्धिको सम्भावना मात्र देखाउँदैन, त्यसलाई टेकेर एडिएसले विकास गर्न सक्ने सम्भावना पनि देखाउँछ । यी सकारात्मक सङ्केतहरूले नेपालको कृषि क्षेत्रको जटिलतालाई सन्तुलित रूपमा बुझ्न पनि सहयोग गर्दछ ।

तालिका ५: कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रमुख सूचकहरू

सूचकहरू	१९९५/९६	२०१०/२०११	२०१५/२०१६
कृषि क्षेत्रको जिडिपी	\$ ३.४ अर्ब	\$ ८.४ अर्ब	\$ ८.४ अर्ब
कृषि श्रमको उत्पादकत्व (\$/व्यक्ति)	\$ ४६६/व्यक्ति	\$ ७९४/व्यक्ति	\$ ८३५/व्यक्ति
कृषि भूमि प्रति परिवार (हेक्टर/प्रति परिवार)	१.१	०.७	०.६
०.५ हेक्टर भन्दा न्यून जमिनमा कार्य गर्ने	४०.१%	५१.६%	५१.१%
कृषिजन्य जमिनको उत्पादकत्व (\$/हेक्टर)	\$ १,११८/हेक्टर	\$ १,८०४/हेक्टर	\$ ३,२७८/हेक्टर
कृषिजन्य जमिनको प्रयोग (खेती गरिको जमिनमा अन्नबालीको प्रतिशत)	८०%	८०%	८०%
बीउको कारोबार (turnover)	८%	८%	१३.२% (क)

^८यो खण्ड एडिएस को समीक्षा प्रतिवेदनमा आधारित छ ।

कृषि क्षेत्रमा रोजगारी	६६%	६०%	५४% (ख)
कृषिजन्य निर्यात	\$ ३४ लाख	\$ २.४८ करोड	\$ २.५५ करोड (२.५५ करोड) (ग)
कृषिजन्य आयात	\$ १.५७ करोड	\$ ६.२१ करोड	\$ १३.७८ करोड (१२.७९ करोड) (ग)
गरिबी	४२%	२५%	२१.६%
अपर्याप्त खाद्य उपभोग गर्ने घरधुरी प्रतिशत	५०.९%	१५.७%	१५.१% (घ)
बच्चाहरूको पुङ्कोपना (५ वर्षभन्दा मुनिका)	६०%	४२%	३७%
सिँचाइ पुगेको जमिन (खेती गरिएको जमिनको प्रतिशत)	३९.६%	५४%	५४.२%
पूर्वाधार (ग्रामीण बाटोको सञ्जाल किमि र रणनीतिक सडक सञ्जाल किमि)	रणनीतिक सडक सञ्जाल १०,००० किमि	रणनीतिक सडक सञ्जाल = २०,००० किमि ग्रामीण सडक सञ्जाल= २०,००० किमि	ग्रामिण सडक= ६०,००० किमि रणनीतिक सडक= १५,००० किमि
सूचना सञ्चार प्रविधिको पहुँच	१०% भन्दा कम जोडिएको	४६% जोडिएको	७९% जोडिएको (ड)

नोट :

- (क) बीउको कारोवार (seed turnover) धान, गहुँ, मकै, मसुरो र तोरी बाट हिसाब गरिएको
- (ख) जनसङ्ख्या जनगणना (१९७१ –२०११) को आधारमा रैखिक प्रक्षेपण
- (ग) कोष्ठकमा चित्रहरू तीन वर्ष औसत अन्त्य २०१४/१५
- (घ) सन् २०१४ र २०१५ मा देशमा खाना अयोग्यताको औसत घटना
- (ड) टेलिफोन घनत्व र इन्टरनेट प्रवेश औसत

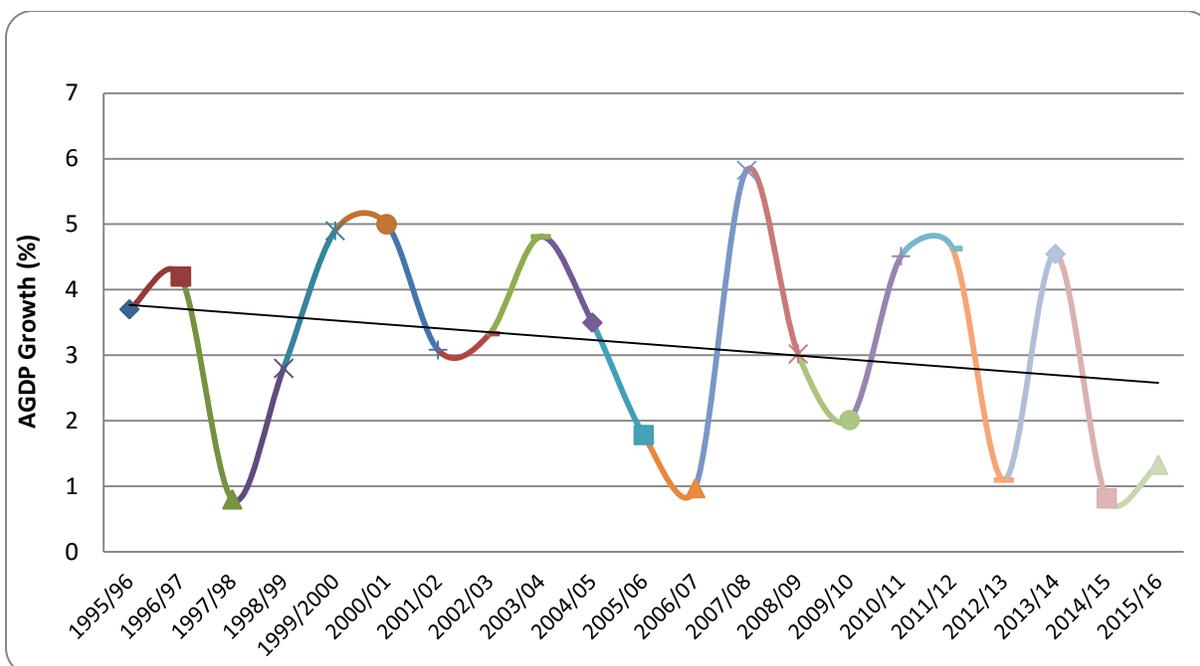
स्रोतहरू: प्रतिवेदकहरूद्वारा तथ्याङ्क विभाग (२०११), कृषि राष्ट्रिय नमुना जनगणना १९८१/८२, २००१/०२ तथा २०११/१२, धेरै सूचक क्लस्टर सर्वेक्षण २०१४, आर्थिक सर्वेक्षण (२०१६), र NLSS I (1995/96) NLSS II (2003/03), NLSS III (2010/11), MoPIT (2016), सिँचाइ विभाग (२०१६), चौधौँ योजनाको दृष्टिकोण, NeKSAP Food Security Bulletin Volume 40 to 47, TEPC, MoAD, सामरिक रोड नेटवर्क को तथ्याङ्क २०१३/१४ र DOLIDAR को तथ्याङ्कमा आधारित भएर गणना गरिएको ।

चित्र ४: नेपालको कृषि क्षेत्रको न्यून विकासको चरण

२.२ कृषि क्षेत्रको वृद्धि

८५) कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादन (जिडिपी) वृद्धि एपिपी (१९९५/९६) देखि नै सुस्त छ (करिब ३.२%), हरेक वर्ष अस्थिर छ, र २०१४/१५ र २०१५/१६ मा कमजोर वृद्धि भएको कारण घट्दो क्रममा देखिन्छ (चित्र नं. ५ हेर्नुहोस्) । यो अवस्थालाई एडिएस को अवधिमा सुधार गर्न आवश्यक छ; वृद्धिको गति बढ्नुका साथै स्थिर र सकारात्मक हुनुपर्दछ । सन १९९१ देखि २०११ को त्यही अवधिमा १.८ प्रतिशत जनसङ्ख्या वृद्धि भएकाले दिगो गरिबी न्यूनीकरण र निर्वाहमुखीबाट व्यावसायिक संरचनागत रूपान्तरणका लागि चाहिने बलियो गतिशीलताका तुलनामा प्रतिव्यक्ति कृषिजन्य कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धि अत्यन्त सुस्त देखिएको छ ।

चित्र ५: कृषिजन्य कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धि
 स्रोत: अर्थ मन्त्रालय राष्ट्रिय लेखा अनुमान २०१६ (स्थिर मूल्यमा आधारित)

८६) १९९५ देखि २०१४ सम्मको अवधिमा पाकिस्तान बाहेक नेपालका धेरैजसो नजिकका छिमेकी देशहरूले नेपालको भन्दा तुलनात्मक तीव्र रूपमा जिडिपीमा वृद्धि गरेका छन् (तालिका ६ हेर्नुहोस्)। कृषि क्षेत्रको जिडिपीको औसत वृद्धिको अन्तरलाई ध्यान दिइएको छैन। भारत बाहेक अन्य सबै छिमेकी देशहरूको कृषि क्षेत्रको वृद्धिभन्दा नेपालको सुस्त रह्यो भने भारत र नेपाल बराबर रह्यो। तर चिन्तालाग्दो विषय भनेको नेपालको कृषि क्षेत्र र गैर कृषि क्षेत्रको समायोजनको अभाव देखियो; जुन समग्र जिडिपीको कमजोर प्रदर्शनका लागि जिम्मेवार छ। छिमेकी देशहरूमा कृषि व्यापार क्षेत्र तुलनात्मक रूपमा बढ्दो र गतिशील छ; जुन नेपालमा अझै प्रारम्भिक चरणमा छ। प्रतिव्यक्ति सीमित कृषियोग्य जमिन उपलब्ध भएकाले कृषिमा आधारित क्रियाकलापहरूको दिगो वृद्धिका लागि खेतीमा र गैर खेती क्रियाकलापहरूमा मूल्य वृद्धि गर्न विशेष प्रयत्न आवश्यक छ।

तालिका ६: नेपाल र छिमेकी देशहरूको प्रगति सूचकहरू

देश	औसत जिडिपी % १९९५- २०१४को अवधिमा	औसत कृषि जिडिपी % १९९५- २०१४को अवधिमा	जिडिपी/व्यक्ति (डलर) २०१४ मा	क्रय शक्ति समतामा जिडिपी/व्यक्ति (\$) २०१४ मा	कृषियोग्य जमिन/व्यक्ति (हेक्टर) २०१३ मा	प्रति हेक्टर उत्पादन (केजी) २०१४ मा	कृषि जिडिपी/कृषि योग्य जमिन (\$/हेक्टर) २००४ मा
बङ्गलादेश	५.५	३.९	१,०८७	३,३३०	०.०४४९	४,४०६	३,४५७
चीन	९.६	३.९	७,५९०	१३,१७०	०.०७८	४,८८६	८,९८२
भारत	७.०	३.२	१,५८२	५,६३०	०.१२३	२,९८१	२,१४३
पाकिस्तान	३.९	३.४	१,३१७	५,०९०	०.१६८	२,७४७	१,९०९
नेपाल	४.२	३.२	७०२	२,४१०	०.०७६	२,७४८	२,८१७

स्रोत : <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-बाट लिइएको विश्व विकास सङ्केतहरू जुन २०१६ मा हेरिएको।>

२.३ श्रम उत्पादकत्व

८७) नेपालको कृषि न्यून विकासको चरणमा छ । कृषिले श्रमशक्तिको ठूलो हिस्सा लिन्छ (६१% कृषिमा स्वरोजगार, ३% ज्यालामा^९), तर बाँकी अर्थतन्त्रको तुलनामा यो श्रम शक्तिको उत्पादकत्व निकै कम छ । नेपालको कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्वको अनुमान (\$ ७९.४/कृषि श्रम इकाई) बाँकी अर्थतन्त्रको उत्पादकत्वको एक चौथाइ मात्र हुन्छ (तालिका ७) । कृषिको कमजोर आकर्षणले गर्दा २० देखि डलर वर्षको उमेर समूहको उत्पादक श्रम शक्तिको ठूलो हिस्साले विदेशमा रोजगारी खोज्न उत्प्रेरित हुन्छ । २०१० मा त्यसरी विदेश जानेहरूको सङ्ख्या ३ लाख पुगेको थियो । यो समूह ठूलो मात्रामा आउने विप्रेषण (Remittance) को स्रोत हो; जसको २०११ को आधिकारिक अनुमान ३ अर्ब डलर छ, तर यो रकम सामान्यतया ग्रामीण क्षेत्रमा खर्च भएको छैन ।

तालिका ७: नेपालको कृषि र अन्य क्षेत्रमा श्रम र भूमिको उत्पादकत्व

कृषि क्षेत्रको श्रम उत्पादकत्व (डलर/कृषि श्रम)	गैर कृषि क्षेत्रको श्रम उत्पादकत्व (डलर/गैर कृषि श्रम)	कृषि भूमिको उत्पादकत्व (डलर/हेक्टर)
८३५	३,६७०	३,२७८

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय राष्ट्रिय लेखा अनुमान २०१६ र कृषि राष्ट्रिय नमुना जनगणना २०११/१२ मा आधारित

८८) अंशवण्डा, सहरीकरणले गर्दा घट्दो कृषि जमिन, र जमिनको गुणस्तरमा ह्रास लगायतका विभिन्न कारणहरूले गर्दा प्रतिव्यक्ति कृषि जमिन घट्न गएको छ । जमिनको सानो आकार र खण्डित खेतीका कारणले उत्पादनको स्तर मुनाफा प्राप्त गर्न र साना किसान परिवारलाई पर्याप्त जीवन निर्वाहको सुविधा प्रदान गर्न गाह्रो भएको छ । खेती गरिएको जमिनको प्रति हेक्टर जिडिपी करिब ३,२८० डलर भए पनि औसतमा खेतीको आकार प्रति घरधुरी ०.६ मात्र छ र ५०% भन्दा बढी घरधुरीको जमिनको आकार ०.५ हेक्टर भन्दा सानो छ (तालिका ८) । जमिनको आकार ०.५ हेक्टरभन्दा सानो भएका घरधुरीका लागि औसत खेतीको आकार ०.२४ हेक्टर छ; जुन गरिवीको तहभन्दा माथि हुने गरी आय आर्जन गर्न अपर्याप्त छ ।

तालिका ८: कृषि जमिनका सूचकहरू

छनौट गरिएका आधारहरू	१९९५/९६	२००३/०४	२०१०/११	२०११/१२	२०१५/१६(★)
कृषि जमिनको औसत आकार (हेक्टरमा)	१.१	०.८	०.७	०.६६	०.६२
०.५ हेक्टर भन्दा कम जमिनको स्वामित्वमा खेती गर्ने (कुल खेती जमिनको प्रतिशत)	४०.१	४४.८	५१.६	५३.५	५१.१

नोट : (★) कृषि राष्ट्रिय नमुना जनगणना १९८१ – २०११ को आधारमा लामबद्ध समीकरण अनुमान

स्रोत: NLSS-III 2011 र कृषि राष्ट्रिय नमुना जनगणना २०११/१२, नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

^९ NLSS III 2010/11

८९) जमिनको न्यून उत्पादकत्वभन्दा पनि श्रमको न्यून उत्पादकत्व न्यून विकासको प्रमुख सूचक हो । वास्तवमा नेपालको कुल जमिनको उत्पादकत्व छिमेकी देशहरूको तुलनामा धेरै कमजोर छैन (तालिका ९) । उदाहरणका लागि, प्रतिहेक्टर कृषि जमिनको जिडिपी को आधारमा नेपालको जमिनको कुल उत्पादकत्व भारतको भन्दा ६७४ डलर बढी छ । तर नेपालको प्रतिव्यक्ति कृषि जमिन भने भारतभन्दा अत्यन्त कम छ (भन्डै आधा) । नेपालको चीनकै बराबर प्रतिव्यक्ति कृषि जमिन छ, तर सिँचाइ, बीउ र मेसिनरी लगायतको अभावका कारण त्यसको उत्पादन चीनभन्दा निकै न्यून छ ।

तालिका ९ : देशहरूको उत्पादकत्व तुलना

देश	कृषि जमिन/व्यक्ति (हे)	अन्न उत्पादन (केजी प्रति हेक्टर)	प्रति हेक्टर कृषि जमिनको कृषि GDP (डलरमा)
बङ्गलादेश	०.०४९	४,४०६	३,४५७
चीन	०.०७८	५,८८६	८,९८२
भारत	०.१२३	२,९८१	२,१४३
पाकिस्तान	०.१६८	२,७४७	१,९०९
नेपाल	०.०७६	२,७४८	२,८१७

स्रोत: विश्व बैंक २०१४ सूचक डाटाबेस, जुलाई २०१ मा हेरिएको ।

२.४. उत्पादकत्व भिन्नता र सीमित व्यावसायिक उत्पादन

९०) सुधारिएको प्रविधिको न्यून अनुसरणका साथै अन्य विभिन्न कारणहरूले उत्पादकत्वमा न्यूनता हुन जान्छ । नेपालमा सुधारिएको कृषि प्रविधिको प्रयोग अभै न्यून छ र सम्भावित उत्पादन र हालको उत्पादनबीचको उत्पादकत्व भिन्नता धेरै छ । उच्च निर्वाहमुखी कृषि (व्यावसायिक स्तरको लागि होइन), उपयुक्त प्रविधिमा पहुँच र प्रयोग (खेती कार्य र खेतीपछिको अवस्था दुवैमा), वीउविजनको उपलब्धता (कृषि सामग्री, बीउ, मलखाद, दाना, बाली र पशुको स्वास्थ्य संरक्षण, सिँचाइ, विद्युत र अर्थ) र यो क्षेत्रमा सीमित लगानीले उत्पादकत्वमा न्यूनता आएको छ ।

९१) नेपालमा अनुमानित २५.१% कृषि इकाई व्यावसायिक र ७४.९% निर्वाहमुखी छन् । मकै र फलफूलको व्यावसायिकता दर (१५-२५%) को तुलनामा बढी प्रयोग हुने वस्तु जस्तै धान, गहुँ, आलु र तरकारीको व्यावसायिकता दर उच्च (३०-५०%) छ । त्यसैगरी दूधको (६०%), राँगाको मासु (८०%), खसीबोकाको मासु (८५%) को व्यावसायिकता दर उच्च छ; जसले यी वस्तुहरूको उच्च मूल्य देखाउँछ (MOAC र JICA २०१०) । खनिज/रासायनिक मलखाद, सिँचाइ र मेसिनहरू र बाँकी अर्थतन्त्रका लागि सीमित ग्रामीण बचत जस्ता सूचकहरूले नेपालमा व्यावसायिक कृषिको न्यून अनुपात देखाउँछ । त्यसैले व्यावसायिक रूपान्तरणको प्रक्रियाको प्रभावकारितालाई विगत र चालु नीतिमा समावेश गरिएको छ ।

९२) केही तोकिएका वस्तुहरूको उत्पादकत्व भिन्नतालाई तालिका १० मा दिइएको छ । कृषिका विभिन्न उपक्षेत्रहरूमा सुधारको सम्भावना धेरै रहेको तालिकाले देखाउँछ ।

९३) नेपालको खेती गरिएको जमिनको अधिकांश भाग (८०%) मा अन्नवाली उत्पादन गरिन्छ । तर अन्य किसिमका कृषि उत्पादन जस्तै तरकारी र फलफूल, घाँस, कृषि-वन, पशुपालन र मत्स्य उत्पादनमा पनि कृषि जमिनलाई प्रयोग गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावनाहरू छन् ।

तलिका १०: तोकिएका वस्तुहरूको उत्पादकत्व भिन्नता

वस्तु	एकाइ	हालको उत्पादन (★)	सम्भावित उत्पादन क्षमता
माछा	टन/हेक्टर/वर्ष	४.३	१०
वनपैदावर	मेट्रिक क्युब/वर्ष	०.३	१३.४
धन	टन/हेक्टर/वर्ष	३.३	१०-१२
तरकारी	मेट्रिक टन/हेक्टर/वर्ष	१४.३	१७
भैंसीको दूध	लिट्र/बेत	८६८	२०००

नोट : (★) तीन वर्षको अनुपात सन् २०१५/१६ मा अन्त्य

स्रोत: माछाको लागि DOFID, २०१० र MOAD Year Books 2013, 2014 र 2015 । वनपैदावरका लागि, MPFS, १९८८, DFRS, १९९९ । धानका लागि, MOAC, २०१०, MOAD Year Books 2013, 2014 र 2015 र बाली विकास निर्देशनालय, कृषि विभाग । तरकारीका लागि MOAC २०१०, MOAD Year Books 2013, 2014 र 2015 र बाली विकास निर्देशनालय, कृषि विभाग । भैंसीको दूधको लागि DLS, २०१० र MOAD Year Books 2013, 2014 र 2015 ।

९४) त्यस्तो सम्भावना साकार हुनलाई एउटा प्रमुख समस्या कृषि सामाग्री र बीउ विजनको उपलब्धता नै हो । उदाहरणका लागि-दानामा प्रयोग हुने वस्तुहरूको आपूर्ति कुखुरा पालनका लागि प्रमुख सामाग्री हो र त्यसको ६०% तुलनात्मक रूपमा उच्च मूल्यमा आयात गरिन्छ । दाना वितरणको शृङ्खलामा हुने अवरोध र मूल्यवृद्धिले पशुपन्छीजन्य उत्पादन उच्च जोखिममा छ (पशु सेवा विभाग २०१०) । बाखा, भैंडा, बड्गुर र माछाको सजाति प्रजनन र स्थानीय गाई र भैंसीको न्यून उत्पादकत्वलाई सुधार गर्न नयाँ नश्ल सुधार कार्यक्रम आवश्यक भएको छ -पशु सेवा विभाग, महपात्र र राई २००७) । त्यसै गरी अन्नहरूमा हुने न्यून बीउ प्रतिस्थापन अनुपात, गुणस्तरीय र सस्तो बीउको सीमित उपलब्धता र मलखादको सीमित उपलब्धताले दुवै खाद्यान्न र वागवानीको उत्पादकत्व सुधारलाई सीमित तुल्याइदिएको छ । काष्ठ पैदावरको हकमा वन विज्ञान प्रविधिहरू क्षेत्र विशेष छैनन्, ती अति सामान्य र अपर्याप्त छन् (Ebregt et al २००७ र वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय, २००८ हेर्नुहोस्^{१०}) । यो भिन्नतालाई कम गर्न सहायक तत्वहरूमा सूचनामा स्थायी र विश्वसनीय पहुँच (जस्तै प्रदर्शनी र प्रसार सम्बन्धी सल्लाह), बजार (जस्तै उचित मूल्यमा गुणस्तरीय कृषि सामाग्री वितरण गर्ने प्रतिस्पर्धी वितरक), नगद समस्या टार्नका लागि कर्जा सुविधा र जोखिम न्यूनीकरणका लागि विमा सम्बन्धी संयन्त्र पछिन् ।

९५) नेपालमा २०११/१२ मा रासायनिक मलखाद (नाइट्रोजन, फोस्फोरस, र पोटासियम) को प्रयोग ४,२२,५४७ मेट्रिक टन थियो; जसको २५% मात्र आधिकारिक रूपमा आयात गरी भन्सार तिरिएको छ । सन् २०१५/१६ मा मलको आयात ३३१,७४६ टन थियो । यो मात्रा राज्यले सहूलियत दरमा कृषि सहकारी मार्फत् विक्री गरिरहेको

^{१०}MOFSC, 2008. The Future of Nepal's Forests Outlook for 2020, Asia Forestry Outlook Study, Country Report, Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu, Nepal, Food and Agriculture Organisation of the United Nations, Regional Office for Asia and Pacific, Bangkok

छ । तर मूल्यले मात्र कृषकको मागलाई तात्त्विक फरक पार्दैन । कम गुणस्तरको मलखाद र कृषकहरूलाई गुणस्तरीय मलखादको न्यून ज्ञान जस्ता कारणहरू उत्पादकत्वका लागि बाधक छन् । कृषि जमिनको धेरैजसो भागमा माटोको परीक्षण र स्थानीय रूपमा प्राप्त चुनको प्रयोगले अर्थपूर्ण रूपमा उत्पादन बढाउन सक्छ ।

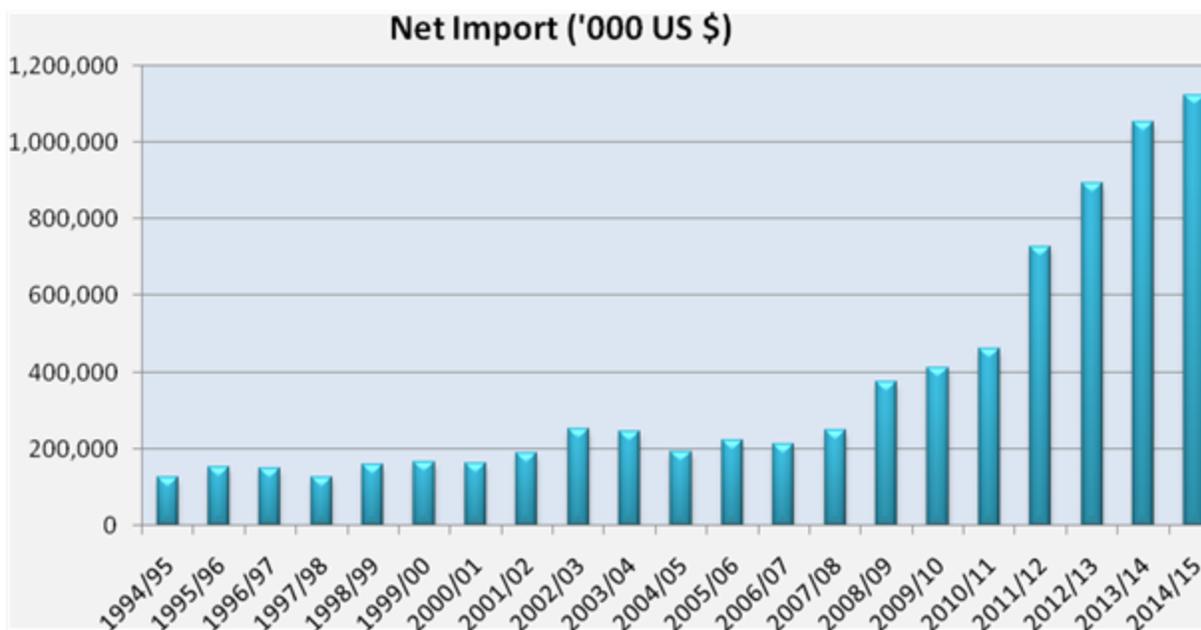
९६) बीउ प्रतिस्थापन दर निकै न्यून रहेको छ ।^{११} बालीको अपेक्षित बीउ प्रतिस्थापन दर २५% देखि ३०% रहेको अवस्थामा, सन् २०१४/१५ मा गहुँको लागि सरदर बीउ प्रतिस्थापन दर १३.२%, धानको १४.५%, मकैको ४.३% र दालको १.६% रहेको छ । अन्नबालीका लागि आवश्यक पर्ने कुल बीउमध्ये औपचारिक क्षेत्रको योगदान १०% भन्दा पनि कम मात्र छ र गुणस्तर उत्पादकत्वको बाधक रहेको छ ।

२.५ कृषि व्यापार घाटा

९७) जीवनयापन र अर्थतन्त्रमा कृषिको महत्त्वपूर्ण भूमिका भए तापनि नेपालको कृषि व्यापार घाटामा छ । आयातमा भएको वृद्धिले निर्यातलाई छायाँमा पारिदिएको छ र विगतका वर्षहरूमा व्यापार घाटा १२४ मिलियन डलरबाट १,१२३ मिलियन डलरमा वृद्धि भएको छ (चित्र ६ हेर्नुहोस्) । नेपालले गार्हस्थ कच्चा पदार्थ उत्पादनमा ह्रास आएकाले प्राथमिक र औद्योगिक कच्चा पदार्थ आयात गर्दछ, र उच्च गुणस्तरमा प्रतिस्पर्धात्मकता र उच्च मूल्य कृषि प्रशोधनमा सीमित लगानीको कारणले प्रशोधित कृषि उत्पादनहरू पनि आयात गर्दछ ।^{१२} निर्यातको क्षेत्र सीमित केही निश्चित औद्योगिक उत्पादन र कृषि उपजहरू; जस्तै: कार्पेट, तयारी पोसाक, पशिमना, हस्तकलाका सामान, दलहन, जुटबाट बनेका वस्तुहरू, र वनस्पति घिउ जस्ता वस्तुहरूमा मात्र केन्द्रित छ । निर्यात बजार घनत्व बढेको छ र धेरैजसो निर्यात केही सीमित बजार जस्तै भारत, संयुक्त राज्य अमेरिका र युरोपमा लक्षित छ ।

^{११}Birendra Basnyat (2010). "Improving seed security through the expansion of seed multiplication farms in the public, private and cooperative sectors in Nepal". Economic Policy Network II, MOF/ADB, Kathmandu December 2010

^{१२}TEPC, 2011.Nepal Foreign Trade Statistics 2009/10; and MOF, 2011.Economic Survey 2010/11.

चित्र ६: खाद्य र कृषि उत्पादनको खुद आयात

स्रोत: व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र को तथ्याङ्कको गणनामा आधारित, नेपाल वैदेशिक व्यापार तथ्याङ्क १९९४/९५ देखि २०१४/१५

९८) खाद्य र कृषिमा देखिएको ठूलो र बढ्दो घाटा नेपालमा कृषिको न्यून प्रतिस्पर्धी क्षमताको सूचक हो । न्यून प्रतिस्पर्धात्मकता व्यापारमा हुने अवरोध, कमजोर पूर्वाधार एवम् सुशासन, कर्जामा पहुँच र नियमहरूको अभावको प्रतिफल हो (तालिका ११ हेर्नुहोस्) । धेरैजसो प्रतिस्पर्धात्मकताका सूचकहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार निकै तल देखिएका छन् ।

तालिका ११: नेपालका लागि प्रतिस्पर्धात्मकताका सूचकहरू

सूचक	नेपालको स्तर
सिमाना बाहिर व्यापारमा हुने समस्या	१८९ देशमा ९९ औँ स्थान
पूर्वाधार इन्डेक्स	१४४ देशमा १२६ औँ स्थान
कर्जामा सहजता सम्बन्धी इन्डेक्स	१४४ देशमा ११६ औँ स्थान
भ्रष्टाचार सम्बन्धी धारणा इन्डेक्स	१४४ देशमा १२८ औँ स्थान
सुशासन सम्बन्धी प्रभावकारिताको इन्डेक्स	-०.८३ (रेन्ज -२.५ देखि २.५ सम्म)
नियमितता गुणस्तर सम्बन्धी इन्डेक्स	-०.८५ (रेन्ज -२.५ देखि २.५ सम्म)

स्रोत: विश्व आर्थिक मञ्च २०१६ विश्व बैंक २०१६^{१३}

९९) नेपालको कुल व्यापारको १७.५% कृषि आयात र निर्यातको हिस्सा छ; जसमा पेट्रोलजन्य वस्तुहरू, निर्माण सामग्री, गाडी र उपकरण र अन्य उपभोग्य सामानहरू पर्दछन् । कृषि व्यापारको निर्यातमा गेडागुडी, चिया, काजु, फलफूल, अदुवा र औषधि र सुगन्ध सम्बन्धी वस्तुहरूको बाहुल्यता छ भने आयाततर्फ फलफूल, अन्न,

^{१३} Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M (2009). "Governance Matters VIII: Aggregate and Individual Governance Indicators, 1996-2008". *World Bank Policy Research Working Paper No. 4978*. World Bank, 2009

तरकारी, गेडागुडी (खासगरी केराउ), दुग्ध पदार्थ, मासुका लागि प्रयोग गरिने जनावरहरू, प्रशोधनका लागि कच्चा पदार्थ (तेलजन्य), र उत्पादन कच्चा पदार्थ (कार्पेट, लुगा र टेक्सटाइल्सका लागि फाइबर) पर्दछन् । तरकारी, फलफूल, पेय पदार्थ, दुग्ध र मासुजन्य पदार्थको आयात प्रतिस्थापनको राम्रो सम्भावना छ । उच्च मूल्यका माथिल्ला तीन बालीको (अलैंची, फलफूल र चिया) निर्यात मूल्य अन्न र दुग्धको आयातको जम्मा एक चौथाइ मात्र हुन जान्छ (तालिका १२) ।

१००) स्रोत र श्रममा आधारित हुने न्यून प्रविधि रहेको कृषि उत्पादनहरू जस्तै सुकाएको तरकारी, कफी, चिया, तरकारी र कन्दमूल, अदुवा र अलैंचीमा नेपाललाई तुलनात्मक फाइदाहरू छन् ।^{१४} तर वनस्पति तेल, पशु आहार, चिनी, खुदो र मिठाईहरूमा वृद्धि दर नकारात्मक छ र भविष्यमा तुलनात्मक फाइदा घटेर जाने जोखिम उच्च छ । विश्व बजारको संरचनालाई हेर्दा नेपाल न्यून/मध्यम तहको आम्दानी हुने देशहरू जस्तै बङ्गलादेश, भारत, पाकिस्तान, चीन, भियतनाम र थाइल्यान्डसँग प्रतिस्पर्धा गरिरहेको छ ।

१०१) वस्तुको मूल्य अभिवृद्धि (value add) गर्न नेपालमा प्रशस्त सम्भावनाहरू छन्; जस्तो: (क) गुणस्तर सुधार, कोडेक्स एलमेन्टरियस स्तरको सुरक्षा र लेबलिङ्ग, (ख) सुरक्षा, गुणस्तर, स्वच्छ व्यापार र अर्गानिक ब्रान्डिङ्ग, र (ग) प्रशोधन र वस्तुको विकास । उदाहरणका लागि— विभिन्न प्रकारका मसला, पश्मिना, छाला, र औषधिजन्य र सुगन्धित जडिबुटीहरू कच्चा रूपमा नै निर्यात गरिन्छ जसको मूल्य अभिवृद्धि भारत वा चीनमा गरिन्छ ।

१०२) औद्योगिक नीति २०१० ले लगानीका लागि कृषि र कृषि-वन उद्योगलाई प्राथमिकतामा राखेको छ, र यी उद्योगहरूलाई अतिरिक्त सुविधाहरू दिएको छ । कृषि क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी (प्रशोधन लगायत खुद्रा विक्री) कुल वैदेशिक लगानीको १% भन्दा पनि कम छ ।

तालिका १२: उच्च मूल्यका खाद्यान्न, अन्न, जडिबुटी र दुग्ध पदार्थ को आयात र निर्यात (सन् २०१२/१३, २०१३/१४ र २०१४/१५ को औसत)

बस्तु	निर्यात (रु. करोडमा)	आयात (रु करोडमा)	बचत/घाटा (रु. करोडमा)
मसुरो	१,९९४	१,२६७	७२७
चिया	२,०२७	६९	१,९५७
अलैंची	३,९८७	६१९	३,३६८
फलफूल	२,३४८	९,७००	-७,३५२
अदुवा	७४९	३४०	४०९
तरकारी	१६६	३,३०१	३,१३५
कफी	६६	४१	२५
सिमी	४	४,१९२	-४,१८९
उच्च मूल्य खाद्यान्नको कुल योग	११,३४०	१९,५३०	-८,१९०
अनाज	१३३	३०,१९०	-३०,०५७
जडिबुटीजन्य वस्तु	१,५०१	४५५	१,०४६
दुग्ध पदार्थ	१८४	१,६६०	-१,४७६

स्रोत: TEPC र MOAD ।

^{१४} ITC, 2011. Online trade statistics.

१०३) नेपालमा धेरैजसो आयात भारतबाट हुने गर्दछ र निर्यातको प्रमुख गन्तव्य पनि भारत नै हो । नेपालले नेपाल-भारत व्यापार सन्धि, नेपाल चिन मुक्त व्यापार सम्झौता ज्ञापन पत्र २०१६, दक्षिण एसिया स्वतन्त्र व्यापार सम्झौता (SAFTA), बहुक्षेत्रीय प्राविधिक र आर्थिक सहयोग सम्बन्धी वङ्गालको खाडी इनिशियटिभ (BIMSTEC), विश्व व्यापार संगठन (WTO) लगायतका सन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरेको छ । भारतसँगको व्यापार सम्झौताले धान, गहुँ, मकै, चामल, दाल र पिठो लगायतका १६ ओटा कृषि र आधारभूत वस्तुहरूमा परिमाणको कुनै सीमा नराखी भन्सार छुटको व्यवस्था गरेको छ । नेपालको विश्व व्यापार संगठनको लागि कृषि उत्पादनमा निर्दिष्ट शुल्क औसतमा ४१.४% छ, तर त्यसको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभै न्यून छ । नेपालको अधिमूल्यांकित (overvalued) सटही दरले निर्यात र घरेलु बजारमा नेपालको कृषि उत्पादनको मूल्यको प्रतिस्पर्धी क्षमतालाई घटाइदिन्छ । नेपाल व्यापार एकीकरण रणनीति (२०१०)ले असल कृषि व्यवहार, एकीकृत शत्रुजीव व्यवस्थापन, गुण व्यवस्थापन प्रणाली र तेस्रो पक्ष प्रमाणीकरण (Third party certification) लगायतलाई आत्मसात गर्न नसकेकाले कृषि व्यापार प्रतिस्पर्धात्मकता घटेको उल्लेख गरेको छ । सरकारले नेपाल व्यापार विकास रणनीति २०१५ लागू गरेको छ; जसमा व्यापार क्षमता निर्माण लगायतका व्यापार सम्झौता, व्यापार तथा परिवहन सहायता, स्तर तथा प्राविधिक नियमहरू, स्वच्छता तथा वानस्पतिक स्वच्छता उपायहरू र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारहरूको संलग्नता छ । यसले खाद्य पदार्थ (अलैची, अदुवा, चिया र औषधीय विरुवाहरू), शिल्प र विनिर्माण (सबै कपडा, वस्त्र, धागो र डोरी, छाला, जुता, पस्मिना र गलैँचा), सेवाहरू - अर्ध कुशल मानव संसाधन, सूचना प्रविधि र व्यापार प्रक्रिया आउटसोर्सिंग) र पर्यटनलाई प्राथमिकता निर्यात क्षमता क्षेत्रहरू पहिचान गरेको छ ।

२.६. गरिबी

१०४) गरिबी अभै व्यापक छ (जनसङ्ख्याको करिब २१.६%) । धेरैजसो गरिबहरू ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्छन् र यो ग्रामीण अर्थतन्त्र र ठप्प भएको कृषि वृद्धिसँग जोडिएको छ । सहरीकरणको बाबजुद ग्रामीण जनसङ्ख्या ठूलो र बढ्दो छ; जुन १९९६ मा १.८ करोडबाट (कुल जनसङ्ख्याको ८९%) २०११ मा २.२ करोड (८३%) थियो र यो सन् २०१६ मा २.३ करोड (कुल जनसङ्ख्याको ८०%) पुग्ने अनुमान छ (तालिका १३) । २०११ मा कृषि क्षेत्रले ०.६४ करोड अर्थात् कार्यशक्तिको ६४% लाई रोजगार दिएको थियो र सन् २०१६ मा ०.९९ करोड (६२%) पुगेको प्रक्षेपण छ ।^{१४} गरिबी घटाउनका लागि प्राप्त सफलतालाई कृषि क्षेत्रको विकाससँग मात्र जोडेर हेर्न मिल्दैन किनभने यसमा सहरी रोजगारी, विदेसिएको श्रमशक्तिबाट प्राप्त विप्रेषण (रेमिट्यान्स) र पर्यटन र सेवा क्षेत्र जस्ता गैर कृषि क्षेत्रको जिडिपीमा बढ्दो योगदानले पारेका महत्त्वपूर्ण प्रभावहरू पनि छन् । तर पनि गरिबी निवारण कोष, पश्चिम उच्च पहाड गरिबी निवारण आयोजना (२००३-२००४) लगायतका कार्यक्रम र आयोजनाहरू कृषि नीति र एपिपी प्रारूपसँग तादम्यता राख्ने किसिमका छन् । एसियाली बैंकको पछिल्ला कृषि आयोजनाहरूमा महिला कृषक सहभागिता ४०% बाट बढेर ५०% पुगेको छ । त्यसैगरी, कुल सहभागी कृषकहरूमध्ये पिछडिएको समूह लगभग ५०% छ ।^{१५}

^{१४}Of 28 million population, total labor force is 21.84 million, agriculture employment 13.98 million (2010 census).

^{१५}ADB (2009) "Technical Completion Report for the Crop Diversification Project L1778", and ADB (2009). "Technical Completion Report for the Community Livestock Development Project L2071". ADB Manila 2009.

१०५) सरकारको सहस्राब्दी विकास लक्ष्य प्रगति प्रतिवेदन २०१० र सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDG) प्रगति प्रतिवेदन २०१३^{१९} ले गरिबी घटेको, उच्च खाद्य असुरक्षाबाट पीडित जनसङ्ख्या घटेको, बेरोजगारी दर घटेको र प्राथमिक विद्यालयमा केटा र केटीको भर्ना अनुपातको सन्तुलन दरको आधारमा लैङ्गिक समानतातर्फ सकारात्मक प्रवृत्ति देखिएको उल्लेख गरेको छ । प्रतिवेदनले पिछडिएको क्षेत्रमा रहेका सीमान्तीकृत वर्गका जनताको पक्षमा सार्वजनिक स्रोतको विनियोजन बढाइएको र वातावरणीय संरक्षण र मौसम परिवर्तनसँग अनुकूलनमा बढी ध्यान दिइएको जनाएको छ । धेरैजसो सहस्राब्दी लक्ष्य हासिल गर्न नेपालको संविधान र समावेशिता, सहभागिता र विकेन्द्रित शासन प्रणालीलाई जोड दिने खालका सम्बन्धित अन्य कानूनहरूले सकारात्मक नीतिगत वातावरण बनाएको छ । एडिएस का लागि मार्गदर्शनको रूपमा प्रतिवेदनले सहस्राब्दी विकास लक्ष्य ले तोकेका लक्ष्यहरू २०१५ भित्र पूरा गर्न सरकारले निम्न प्राथमिकता दिनुपर्नेतर्फ सजग गराएको थियो:

- गरिबीको रेखामुनिबाट धेरै मानिसहरूलाई माथि लैजानुपर्ने,
- निजी क्षेत्रको लगानीका लागि राम्रो वातावरण बनाउनुपर्ने,
- सहयोग नीतिको तर्जुमा गर्ने र लागू गर्ने,
- खाद्य सुरक्षा र मौसम परिवर्तन सम्बन्धी मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्ने,
- विकासका अवसरहरूमा पहुँच दिँदा लैङ्गिक सन्तुलनलाई कायम गर्ने,
- सीमान्तीकृत समूहहरूको फाइदाका लागि सहयोगका कार्यक्रमहरू सुनिश्चित गर्ने ।
- दिगो विकास तथा दिगो उन्मुख, रोजगार केन्द्रित, समावेशी तथा समानता र बृहत् आर्थिक वृद्धि प्रोत्साहित हुने बृहत् अर्थशास्त्र नीति अवलम्बन गर्ने ।

तालिका १३: जनसङ्ख्या र गरिबी

जनगणना वर्ष	कुल जनसङ्ख्या	ग्रामीण जनसङ्ख्या	गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या
१९८१	१५,०२३,०००	१४,०६२,०००	४०%
१९९१	१८,४९१,०००	१६,७९०,०००	४२%
२००१	२२३,१५१,०००	१९,९३३,०००	३१%
२०११	२६,४९४,०००	२१,९७०,०००	२५%
२०१२/१३	२६,२५७,३४७	२२,३७६,७०३	३४.८%
२०१३/१४	२७,६४६,०५३	२२,५६०,७४९	२३.१%
२०१४/१५	२८,०३७,९०४	२२,७२८,९७४	२३.५%
२०१५/१६	२८,४३१,४९४	२२,८७८,७८२	२१.६%

Source: EIC Survey 1977; National Living Standards Survey 1995, 2005, 2010; Annual Household Survey 2012/13, 13/14, Household Budget Survey 2014/15, Central Bureau of Statistics, National Population and Household Census 2011, and (Population Projection 2011-2031, and NPC Approach Paper 14th Plan

सरकारको दिगो विकास लक्ष्य २०१६-२०३० राष्ट्रिय प्रारम्भिक रिपोर्ट (२०१५) ले सबैजसो सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू लक्षित समय अगावै पूरा भैसकेको र बाँकी अरू लक्षित समयमा पूरा हुने निष्कर्ष निकाल्दै दिगो विकास लक्ष्यका सङ्केतकहरूको राष्ट्रिय लक्ष्य तय गरेको छ । राष्ट्रिय दिगो विकास लक्ष्यको रिपोर्टले नेपालको कृषि

^{१९} NPC (2010). "MDG Progress Report". NPC 2010; NPC (2012) "MDG Acceleration Framework"; NPC (2013) "MDG Progress Report"; and NPC (2015) "Sustainable Development Goals 2016-30: National (Preliminary) Report". Kathmandu

क्षेत्रमा, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय उच्च र असमान अनुदान, नेपालको कम कृषि उत्पादकत्व, कम अनुदान, कृषिमा व्यापार वार्ता प्रोत्साहनको कमी र प्रविधि र बीउको प्याटेन्ट (Patent) नहुनुको कारण पर्न जाने बाह्य भन्डारबाट रक्षा गर्न महत्त्व दिएको छ । एडिएसलाई प्रभाव पार्ने दिगो विकासका ७ लक्ष्य तथा उद्देश्य तल बाकसमा प्रस्तुत गरिएको छ । बीउ तथा बोट विकास र घरपालुवा जनावर र आफ्नो सम्बन्धित जङ्गली प्रजातिहरू, को आनुवंशिक विविधता कायम गर्ने, सबै स्तरमा एकीकृत पानी स्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रम लागू गर्ने, सुरक्षा र पानी सम्बन्धित पारिस्थितिको संरक्षण गर्ने, दिगो खपत र उत्पादनमा कार्यक्रम लागू गर्ने, राष्ट्रिय नीतिहरू मा जलवायु परिवर्तन उपाय एकीकृत, रणनीति र योजना गर्ने जस्ता दिगो विकास लक्ष्यका सङ्केतकहरू निश्चित गरिएको छ ।

बाकस १ : कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित दिगो विकास लक्ष्यका सङ्केतकहरू

दिगो विकास लक्ष्य १: गरिबी यसका पक्षबाट सबैतिर अन्त्य

१. टि १.४: सबै पुरुष र महिला विशेष गरी गरिब र कमजोरमा, आर्थिक स्रोतहरूका साथसाथै आधारभूत सेवा, भूमि र सम्पत्तिमाथि स्वामित्व तथा नियन्त्रण, उत्तराधिकार, प्राकृतिक स्रोतहरू, उचित नया प्रविधि र लघुवित्त सहित वित्तीय सेवामा बराबर अधिकार साथै पहुँच विस्तार गर्ने ।
२. टि १.५: गरिब र कमजोर अवस्थामा रहेकाहरूको लचक निर्माण र जलवायु सम्बन्धी चरम घटनाहरू र अन्य आर्थिक सामाजिक र पर्यावरणीय भटक र प्रकोप जोखिम कम गर्ने ।

दिगो विकास लक्ष्य २: भोक अन्त, खाना सुरक्षा र सुधार पोषण प्राप्त र दिगो कृषि

३. टि २.१: वर्षेभरि भोक अन्त र सुरक्षित, पौष्टिक तथा पर्याप्त खाना शिशुहरू र गरिब सहित कमजोर अवस्थाका सबै मानिसहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्न
४. टि २.२: अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सहमत उमेर ५ वर्ष मुनिका बच्चाहरूमा हुने कुपोषणको अन्त्य सहित सम्पूर्ण प्रकारका कुपोषणहरू अन्त्य गर्ने, किशोर बालिका, गर्भवती तथा दूध चुसाउने महिला र वृद्ध व्यक्तिहरूको पोषण आवश्यकता सम्बोधन गर्ने ।
५. टि २.३: भूमि सहित अन्य उत्पादक साधनहरू, ज्ञान, वित्तीय सेवा, बजार सुरक्षित र बराबर पहुँच मार्फत साना मात्रा खाना उत्पादकहरू विशेष गरी महिला, जनजातीय, परिवार किसानहरूको कृषि उत्पादकत्व र आय दोब्बर गर्ने ।
६. टि २.४: पारिस्थितिकी कायम गर्ने, जलवायु परिवर्तन, चरम मौसम, खडेरी, बाढी र अन्य प्रकोपको अनुकूल भूमि र माटो गुणस्तर सुधार गर्ने, दिगो खाद्य उत्पादन प्रणाली सुनिश्चित र उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धि गर्ने लचिला कृषि अभ्यासहरू लागू गर्ने ।

दिगो विकास लक्ष्य ५: लैङ्गिक समानता कायम गर्ने र सम्पूर्ण नारीहरूको सशक्तीकरण गर्ने

७. टि ५.१: सबै ठाँउहरूमा नारीहरू विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विविधीकरण अन्त्य गर्ने ।

दिगो विकास लक्ष्य ६: सम्पूर्णलाई पानी र सरसफाइको उपलब्धता र दिगो व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने

८. टि ६.१: एकीकृत पानी स्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रमका सूचकहरू इङ्गित गरिएको ।

दिगो विकास लक्ष्य ८: सबै लागि, भरपर्दो समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण र फलदायी रोजगारी र सभ्य काम प्रवर्द्धन गर्ने

९. टि ८.१: प्रतिवर्ष कम्तिमा ७ प्रतिशत जीडीपी प्रति व्यक्ति आर्थिक वृद्धि कायम गर्ने ।
१०. टि ८.३: उत्पादक गतिविधिहरू समर्थन गर्ने विकास उन्मुख नीति, सभ्य काम सिर्जना, उद्यमशीलता, रचनात्मकता र नवीनता, प्रचार र औपचारिक र साना तथा मध्यम आकारको उद्यमको विकास प्रोत्साहन गर्ने र साथै वित्तीय सेवामा पहुँच पुर्याउने ।
११. टि ८.५: बराबर मूल्यको कामको लागि पूर्ण र फलदायी रोजगारी र सबै महिला र पुरुष, युवा मान्छे र असक्त व्यक्तिहरूका लागि सहित सभ्य काम र बराबर तलब प्राप्त गर्ने वातावरण सृजना गर्ने ।
१२. टि ८.१०: सबै लागि बैकिङ्ग, बिमा र वित्तीय सेवामा पहुँच प्रोत्साहन र विस्तार गर्न घरेलु वित्तीय संस्थाहरूको क्षमता बलियो गर्ने ।

दिगो विकास लक्ष्य १२: दिगो खपत र उत्पादन ढाँचाको सुनिश्चित गर्ने

१३. टि १२.२: प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन र कुशल उपयोग गर्ने ।
दिगो विकास लक्ष्य १३: जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभाव विरुद्ध आपतकालीन कार्यहरू गर्ने
१४. टि १३.१: सूचकहरू बनाइदैं ।
दिगो विकास लक्ष्य १५: सुरक्षित, पुनर्स्थापना र स्थलीय पारिस्थितिकीको दिगो उपयोग, वन जङ्गलको दिगो व्यवस्थापन, मरुभूमिकरणको न्यूनीकरण र व्यवस्थापन, भूमि क्षरण रोक्ने र जैविक विविधता हानि बन्द गर्ने
१५. टि १५.१: विशेष गरी जङ्गल, सिमसार, पहाड तथा सुक्खा भूमि लगायत स्थलीय तथा देशी अलवण पारिस्थितिकी र आफ्नो सेवाहरूमा संरक्षण, पुनर्स्थापना र दिगो उपयोग सुनिश्चित गर्ने ।
१६. टि १५.२: वनको सबै प्रकारको दिगो व्यवस्थापनको कार्यान्वयन प्रचार, वन फँडानी बन्द, पदावनत वन पुनर्स्थापना र बनीकरण र वनको पुनरोपण वृद्धि गर्ने ।
१७. टि १५.४: जैविक विविधता सहित पहाड पारिस्थितिकीको संरक्षण, क्रममा दिगो विकासका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्न सुनिश्चित गर्ने ।
१८. टि १५.५: प्राकृतिक निवासको क्षरण कम गर्न जैविक विविधताको हानि बन्द र रक्षा र लोपोन्मुख प्रजातिको विलुप्त रोक्न जरुरी र महत्त्वपूर्ण कामहरू गर्ने ।
१९. टि १५.९: राष्ट्रिय र स्थानीय योजना, विकास प्रक्रिया, गरिवी न्यूनीकरण रणनीति र कार्ययोजनामा वातावरण र जैविक विविधताको महत्त्व एकीकृत गर्ने ।

२.७ खाद्य असुरक्षा

१०६) गरिवीको एउटा चिन्ताजनक पक्ष भनेको कुपोषण हो । परम्परागत खाद्य अभाव भएका क्षेत्र बाहेकका खाद्य बचत भएका क्षेत्रमा पनि खासगरी बच्चाहरूमा कुपोषण अहिले पनि उच्च छ । ५ वर्षमुनिका ४२% बच्चाहरू पुड्कोपनबाट ग्रसित थिए र (NLSS 2010/11) सन् २०१५ सम्ममा पुड्कोपन ३०% मा झार्ने लक्ष्य रहेकोमा २०१४ सम्ममा ३७.४% भएको छ (MICS 2014, and SGD Report 2015) ।

१०७) नेपालमा ३५ लाख मानिसहरू (जनसङ्ख्याको १३%)लाई मध्यमदेखि अत्यन्त दयनीय खाद्य असुरक्षा रहेको, ७५ मध्ये ४२ जिल्लालाई खाद्यको हिसाबले खाद्य असुरक्षित जिल्लाको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ^{१८} । सन् २०१४/१५ मा ७५ मध्ये ४२ जिल्लालाई खाद्यान्नको हिसाबले खाद्य असुरक्षा जिल्लाको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ (कृषि विकास मन्त्रालय, वार्षिक पुस्तक २०१५), र जनसङ्ख्याको ४१% दैनिक सिफारिस न्यूनतम क्यालोरी सेवन छ र दूर तथा विकट जिल्लाहरू खाद्य असुरक्षित छन् (१४ औं योजना आधार पत्र) । नेपाल दक्षिण एसियामा अन्नबालीको उत्पादकत्व सबभन्दा कम हुने मुलुकहरू मध्येमा पर्दछ । राष्ट्रिय खाद्य वासलात करिब बचत न्युन बराबरीको अवस्थामा छ, तर वर्षा कम भएको बेला त्यो न्यूनमा जान्छ । २०१४/१५ को खाद्य वासलात हेर्दा १,५६,००० टन बचत भएको देखिन्छ; जुन कुल आवश्यकताको २.९% हुन आउँछ । तर विगतको २०१५ मा नेपालको खाद्यान्न आयात वार्षिक रूपमा कुल आन्तरिक उत्पादनको १२% थियो^{१९} । २०११/१२ को राष्ट्रिय खाद्यान्न मौज्जात का बाबजुद १८ लाख मानिसहरूले सरकारबाट ठूलो मात्रामा खाद्य सहयोग प्राप्त गरे । यसले देखाउँछ कि देश अझै “खाद्य अभाव” मा गुज्रने हो भने निरन्तर खाद्य गरिवी, कुपोषण, र खानाको जोखिम रहने छ । चामलको खानालाई गहुँजन्य वस्तुले प्रतिस्थापन गर्ने अन्य देशको प्रवृत्तिलाई नेपालले पनि अनुसरण गर्न आवश्यक छ । मासु र पशुपन्छीजन्य उत्पादनहरूको माग बढ्दै जाँदा पशुहरूको दाना (मकै र भटमास,

^{१८} खाना र पोषण सम्बन्धी नीतिको मस्यौदा, कृषि विकास मन्त्रालय २०१२

^{१९} कृषि विकास मन्त्रालयको तथ्याङ्क, २०१२

आदि) को अभाव हुन सक्छ। कमसेकम मकैको लागि, धेरै किसानहरूले प्रयोग गरिरहेको धेरै उत्पादन गर्ने उन्नत जातको मकै खेतीका लागि सुधार गर्ने धेरै ठाउँहरू छन्।

१०८) भोक अनुक्रम (Hunger Index) बाट मापन गरिए अनुसार देशका १५ उपक्षेत्रमा खाद्य र पोषणको असुरक्षाको अवस्था भिन्न भिन्न छ। भोकमरीको ज्यादा अवस्था सुदूर र मध्यपश्चिमका साथै हिमाली क्षेत्रहरूमा बढी छ, तर खाद्य बचत हुने तराईका जिल्लाहरूमा पनि कुपोषण हुनुले खाद्यको उचित प्रयोगमा पनि समस्या रहेको देखाउँछ। २००८-९को विश्व खाद्य सङ्कटले खाद्यको मूल्य बढ्दा त्यसको जोखिम ग्रामीण र सहरी गरिबहरूलाई पर्ने गरेको देखाएको छ। प्रति घरधुरीको मुख्य खर्च खाद्यान्नमा रहेको र यो खर्च २००३/४ मा ५९% को तुलनामा बढेर २०१०/११ मा ६२% मा बढेर २०१२/१३ मा ५९%, २०१३/१४ मा ५७% र २०१४/१५ मा ४३% मा घटेको छ। जुन खाद्य असुरक्षाको एउटा पक्ष हो। सकारात्मक रूपमा हेर्दा, खाद्य अभावको प्रतिशत १९९५ मा ५१% घरपरिवार देखि हवात्तै घटेर २०१०/११ मा १६% र २०१४ को असार-कार्तिकमा १४.२% पुगेको छ।

१०९) खाद्य सुरक्षालाई कहिलेकाहीं सन्तुलित भोजनसँग नजोडेर कति क्यालोरी बराबर उपभोग गरियो भन्नेबाट गणना गरिन्छ। नेपाली भोजनमा पशुपन्छीजन्य खानाबाट आउने प्रोटीनको मात्रा १३% छ (सिफारिस ३०% भन्दा निकै कम)। तर आय वृद्धिसँगै वार्षिक ८-१०% ले माग बढिरहेको छ^{२०}। आन्तरिक उत्पादनले मागलाई धान्दैन र २०१०/११ मा दुग्धजन्य वस्तु, मासु र अण्डाको आयात ६.७ करोड अमेरिकी डलर रहेकोमा २०१५/१६ मा पशुधन उत्पादनको आयात ४.७ करोड अमेरिकी डलर पुगेको छ। फलफूल र तरकारीको स्थिति अझ विकराल छ जस्तो कि २०१०/११ मा फलफूल ६.५ करोड अमेरिकी डलर र तरकारी ५.१ करोड अमेरिकी डलर आयात भएकोमा २०१५/१६ मा क्रमशः ११.७ र तरकारी १६.० करोड अमेरिकी डलर बराबरको आयात भयो।

२.८ कृषि क्षेत्रमा केही सकारात्मक सङ्केतहरू

११०) न्यून विकास स्तरका बावजूद कृषि क्षेत्रमा केही सकारात्मक सङ्केतहरू देखिएका छन्। उदाहरणका लागि, प्रति व्यक्ति आय र कृषि श्रमको उत्पादकत्व बढेको छ, गरिबी न्यूनीकरण भएको छ, र कुपोषण घटेको छ। सडक सञ्जाल उल्लेख्य मात्रामा बढेको छ र सिँचाई सुविधाको क्षेत्र पनि बढेको छ। कृषिका सबै उपक्षेत्रहरू (बाली, पशुपन्छी, मत्स्य र वन) मा उत्पादन र उत्पादकत्वमा सुधार भएको छ।

१११) कृषि व्यवसाय र व्यावसायिक खेतीमा वृद्धि भइरहेको छ। कुखुरापालन र दुग्ध प्रशोधन उद्योगहरूको गति तीव्र छ भने निजी क्षेत्रको उत्पादकत्व पनि बढिरहेको छ। अन्य गतिशिल कृषि व्यवसायका क्षेत्रहरूमा चिया, फूल र तरकारीका बीउ (तालिका १४) पर्छन्। नितान्त निजी क्षेत्रको लगानीबाट कुखुरा पालनले व्यावसायिक स्तर र ख्याति आर्जन गरेको छ। निजी लगानीलाई परिचालन गर्ने हिसाबले कुखुरा पालन व्यवसाय एउटा यस्तो उदाहरण हो। सबै कृषि व्यापार उद्यमहरूको कुल वास्तविक बिक्री १९९५/९६ - २००३/०४ मा २२.९% वार्षिक वृद्धि थियो। विनिर्माण प्रतिष्ठानहरूको जनगणना १९९६/९७-२०११/१२ मा रहेका कृषि व्यापार उद्यमहरूको रोजगार ६.९%, ८.७% र ५.९% को वार्षिक वृद्धि रहेको थियो। यहाँ, मासु तथा यसका पदार्थ, पुष्प, चिया, कफी र मसला र तरकारी बीउ अग्रणी उपक्षेत्रहरू हुन (तालिका १४ ख)। २००८/०९ - २०१४/१५ कृषि वस्तुहरूको उत्पादन र प्रशोधन गर्ने कम्पनीहरू १०,५६४ सक्रिय छन् र २०१६ को फाल्गुनमा १२,२२१

^{२०}राष्ट्रिय योजना आयोग, २०१०/११

कृषि सहकारीहरू (धेरैजसो दुग्ध पदार्थ, तरकारी, औषधीजन्य वस्तुहरू, चिया, कफी, मह र सुन्तला, कागतीजन्य उत्पादनहरू) र १७,६८५ दर्ता गरिएका सामुदायिक वन समूहहरू सक्रिय थिए।^{२१}

तालिका १४: कृषि व्यापार सूचकहरूमा भएको वार्षिक वृद्धि १९९६/९७-२००३/०४ (%)

कृषिव्यवसाय इकाई	उत्पादन	विक्री आयतन	निर्यात आयतन	रोजगार	लगानी
दुग्ध उत्पादन	६५	५१	-	८	१५९
चिया	२३	३६	४१	२८	२३
फूल	१८	३७	१५६	३५	३५
तरकारीको बीउ	२८	२८	९६	१७	१७
कुखुरा पालन	५	८	-	५	६

Note: Growth rate of production and employemny are based on physical quantities; and the growth of scales, exports and investment are in current prices; the manufacturing prices increased by 31% during 1996/97 – 2003/04.

Source: IDL Ltd and SEEPOR T Ltd (2007). “APP Implementation Status Report Vol 1”. DFID and Government of Nepal, 2007

तालिका १४ ख: विनिर्माण प्रतिष्ठानबाट भएको जनगणनाहरूको आधारमा कृषि व्यापार सूचकहरूको वार्षिक वृद्धि (१९९६/९७ = १०० मूल्यमा)

क.	कृषि व्यापार सँग सम्बन्धित विनिर्माण समूहहरू	इकाई	विनिर्माण प्रतिष्ठानबाट भएको जनगणना वर्षहरू				वार्षिक वृद्धि (%)
			१९९६/९७	२००१/०२	२००६/०७	२०११/१२	
क. मासु र मासु उत्पादन को विनिर्माण							
१	निर्माण समूहहरू	सङ्ख्या	२	३	४	३	३.९
२	संलग्न व्यक्ति	सङ्ख्या		९८	८३	१४५	५.९
३	ज्याला, तलब र अरू सुविधाहरू	मिलियन रुपैया		२.०	२.३	५.४	१४.९
४	कुल स्थिर पूँजी - वर्षको अन्त्यमा)	मिलियन रुपैया		८.३	२४.५	९.७	१३.४
५	उत्पादन	मिलियन रुपैया		३८.२	३१.५	३०.७	२९.७
६	लागत	मिलियन रुपैया		२८.५	१८.५	९९.१	४०.१
७	मूल्य अधिवृद्धि	मिलियन रुपैया		९.७	१३.०	३१.६	१७.६
ख. फलफूल तथा तरकारी प्रशोधन र भण्डारण							
१	निर्माण समूहहरू	सङ्ख्या	२	३	४	७	१०.६
२	संलग्न व्यक्ति	सङ्ख्या		२३०	२९२	३७२	५.४
३	ज्याला, तलब र अरू सुविधाहरू	मिलियन रुपैया		७.७	११.१	१४.९	७.७
४	कुल स्थिर पूँजी - वर्षको अन्त्यमा)	मिलियन रुपैया		११.१	२०.९	१२५.१	५८.६

^{२१} केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०१० घरेलु तथा साना उद्योग विभाग, औद्योगिक प्रवर्द्धन तथ्याङ्क २०७१/७२; अर्थ मन्त्रालय आर्थिक सर्वेक्षण २०१६ वन विभाग, २०१६ ।

	कृषि व्यापार सँग सम्बन्धित विनिर्माण समूहहरू	इकाई	विनिर्माण प्रतिष्ठानबाट भएको जनगणना वर्षहरू				वार्षिक वृद्धि (%)
			१९९६/९७	२००१/०२	२००६/०७	२०११/१२	
५	उत्पादन	मिलियन रुपैया		७३.२	९०.०	१२०.६	५.७
६	लागत	मिलियन रुपैया		४७.५	५३.९	८९.६	८.०
७	मूल्य अधिवृद्धि	मिलियन रुपैया		२५.८	३६.०	३१.०	२.६
ग. दुध उत्पादन तथा प्रशोधन							
१	निर्माण समूहहरू	सङ्ख्या	२६	३९	३९	५६	६.२
२	संलग्न व्यक्ति	सङ्ख्या	१,८४१	१,९७८	२,१३१	२,०४९	०.८
३	ज्याला, तलब र अरू सुविधाहरू	मिलियन रुपैया	६४.९	८२.२	७८.५	१२४.०	५.३
४	कुल स्थिर पुँजी - वर्षको अन्त्यमा)	मिलियन रुपैया	५९४.७	६५७.८	१,८४१.२	८३०.४	९.०
५	उत्पादन	मिलियन रुपैया	१,४६६.२	१,७८६.६	१,८१४.७	२,५४७.१	४.३
६	लागत	मिलियन रुपैया	८९८.७	१५०५.२	१,५१५.४	१,८७३.०	६.१
७	मूल्य अधिवृद्धि	मिलियन रुपैया	५६७.५	२८१.४	२९९.३	६७४.१	५.४
घ. चिया, कफि तथा मसला र अन्य खाद्य वस्तु प्रशोधन							
१	निर्माण समूहहरू	सङ्ख्या	४३	६२	५३	६७	३.७
२	संलग्न व्यक्ति	सङ्ख्या	१,८९८	६,५३३	३,६७५	३,४४०	१२.९
३	ज्याला, तलब र अरू सुविधाहरू	मिलियन रुपैया	३१.३	१३०.०	१३४.१	९१.५	१९.१
४	कुल स्थिर पुँजी - वर्षको अन्त्यमा)	मिलियन रुपैया	३२४.६	५१०.२	८६०.०	९४१.८	९.०
५	उत्पादन	मिलियन रुपैया	३१०.९	६८३.८	८४०.५	९६८.०	१०.५
६	लागत	मिलियन रुपैया	१८३.३	४१८.१	५४४.८	६५७.७	११.९
७	मूल्य अधिवृद्धि	मिलियन रुपैया	१२७.६	२६५.७	२९५.७	३१०.२	८.३
ड. सम्पूर्ण कृषि व्यापार सम्बन्धित क्षेत्र							
१	निर्माण समूहहरू	सङ्ख्या	७३	१०७	१००	१३३	४.९
२	संलग्न व्यक्ति	सङ्ख्या	३,७३९	८,८३९	६,१८१	६,००६	६.९
३	ज्याला, तलब र अरू सुविधाहरू	मिलियन रुपैया	९६	२२२	२२६	२३६	९.१
४	कुल स्थिर पुँजी - वर्षको अन्त्यमा)	मिलियन रुपैया	९१९	१,१८७	२,७४७	१,९०७	८.७
५	उत्पादन	मिलियन रुपैया	१,७७७	२,५८२	२,७७७	३,७६६	५.९

	कृषि व्यापार सँग सम्बन्धित विनिर्माण समूहहरू	इकाई	विनिर्माण प्रतिष्ठानबाट भएको जनगणना वर्षहरू				वार्षिक वृद्धि (%)
			१९९६/९७	२००१/०२	२००६/०७	२०११/१२	
		रुपैया					
६	लागत	मिलियन रुपैया	१,०८२	१,९९९	२,१३३	२,७१९	७.९
७	मूल्य अधिवृद्धि	मिलियन रुपैया	६९५	५८३	६४४	१,०४७	३.८
च.	पुष्प उत्पादन	रोपनी	१०५	२४५	६९१	७११	२१.२
छ.	तरकारीको बीउ उत्पादन	मेट्रिक टन	४१९	७२९	८४१	९५०	६.८

Source: CBS CME 1996/97, 2001/02, 2006/07, and 2011/12; FAN 2016; and DoA/VDD 2014, and SSSC database

११२) फलफूल, तरकारी, तरकारीको बीउ, कफी, बाखा र महको उत्पादन बढिरहेको छ । तरकारीको उत्पादन लगातार वार्षिक ९% का दरले बढिरहेको छ ।^{२२} १९९५/९६-२०१५/१६ को विचमा तरकारीको उत्पादन औसत वार्षिक वृद्धि ५.६% रह्यो । १९९६/९७-२०१५/१६ मा चिया र कफी उत्पादन १२.२% देखि १८.१% वार्षिक का दरले बढिरहेको छ, तर उत्कृष्ट कृषि प्रयोग र औसत कृषि प्रयोगका बीचको भिन्नताले गर्दा उपलब्ध बीउ, जात, मलखाद र सिँचाइ सुविधालाई कसरी राम्ररी प्रयोग गर्ने भन्ने ज्ञानबाट यसमा वृद्धि हुन सक्ने उल्लेख्य सम्भावना छ । त्यस्तै गरी १९९५/९६-२०१५/१६ को बीचमा मकै र गहुँको उत्पादन वार्षिक क्रमशः २.१% र २.३% का दरले बढेको छ, र १९९५ यता कृषि बालीबाट (धान, मकै र गहुँ) खुद नाफा १९९४/९५-२०१४/१५ मा ३३% ले बढेको छ ।^{२३}

११२) फलफूल, तरकारी, तरकारीको बीउ, कफी, बाखा र महको उत्पादन बढिरहेको छ । तरकारीको उत्पादन लगातार वार्षिक ९% का दरले बढिरहेको छ ।^{२४} १९९६ देखि चिया र कफी उत्पादन १५% देखि ३०% वार्षिक का दरले बढिरहेको छ, तर उत्कृष्ट कृषि प्रयोग र औसत कृषि प्रयोगका बीचको भिन्नताले गर्दा उपलब्ध बीउ, जात, मलखाद र सिँचाइ सुविधालाई कसरी राम्ररी प्रयोग गर्ने भन्ने ज्ञानबाट यसमा वृद्धि हुन सक्ने उल्लेख्य सम्भावना छ । मकै र गहुँको उत्पादन वार्षिक २% का दरले बढेको छ, र १९९५ यता कृषि बालीबाट खुद नाफा दुईगुणा वा तीनगुणा बढेको छ ।^{२५}

११३) स्थिर व्यावसायिक वातावरण लगायत वैश्विक र घरेलु कारणहरूले गर्दा २००० यता कृषि, कृषिव्यापार र ग्रामीण विकासमा सरकार, विकास साभेदार, र निजी क्षेत्रको लगानी बढेको छ ।^{२६} उदाहरणका लागि, ज्याला सम्बन्धी विवाद समाधान र माओवादी लडाकुको समायोजन प्रक्रियाको प्रतिक्रिया स्वरूप अप्रिल २००१ र अक्टुबर २०११ बीचमा सुनसरी-मोरङ्ग कोरिडोरमा २० करोड लगानी गरिएको जानकारी मोरङ्ग व्यापारिक

^{२२}MOAD Agriculture Information Book (2014/15) and Economic Survey (2016) .

^{२३} Calculation (agri-GDP deflated) from CBS Statistical Yearbook 2005, 2011, 2016; MOAD Year Books for cost of production and Returns; and DOA/APMDD (2015) Cost, Production and Price Spread of Cereal crops in Nepal: A time Series Analysis] .

^{२४}तरकारी विकास निर्देशनालय २०११ । वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन ।

^{२५} GDP डिफ्लेसन गरि MOAC को तथ्याङ्क वर्ष पुस्तक २०११ बाट गणना गरिएको ।

^{२६}अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०११

संगठन र मोरङ उद्योग वाणिज्य संघले जनाएका छन्।^{२७} नेपाली र भारतीय लगानीकर्ताहरूबाट उक्त क्षेत्रमा भटमास प्रशोधन, चामल पिसानी, विस्कुट उत्पादन, र प्लाइउडमा लगानी गरिएको छ। निजी क्षेत्रले दुग्ध प्रशोधन र बजारीकरणमा दह्रो लगानी गरेको छ, र २०१३/१४ मा कुखुरा पालनमा निजी क्षेत्रको लगानी भन्डै ३ अर्ब १० करोड छ।

११४) राष्ट्रिय कृषि क्षेत्र विकास नीति २०१०, तीन वर्षीय योजना, ग्रामीण पूर्वाधार योजना २००४, कृषि-व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति २००६, र अन्य नीतिहरूले कृषिको केन्द्रीय महत्त्वलाई जोड दिएका छन् र यो क्षेत्रको विकासका लागि सहयोग गर्नुपर्ने उल्लेख गरेका छन्। यसका साथै बीउ, जमिन प्रयोग, सिंचाइ, र व्यापार र अन्य क्षेत्रहरूलाई कृषि क्षेत्रका प्राथमिकतासँग तादात्म्यता मिलाउने गरी पुनरावलोकन गरिएको छ।

११५) सडक, बजार, सिंचाइ, बैंक र कृषि सेवा केन्द्र लगायतका पूर्वाधार र सेवाहरूको पहुँचमा सुधार हुँदै गइरहेको छ (तालिका १५)। कृषि क्षेत्र बाहिर, सूचना र सञ्चार प्रविधिमा भएको क्रान्तिले पनि नेपाललाई प्रभाव पारेको छ; जहाँ भन्डै सबै जनसङ्ख्यासँग टेलिफोनको पहुँच छ र ९०५ भौगोलिक क्षेत्रफलमा मोबाइलको नेटवर्क विस्तार भएको छ।

तालिका १५: पूर्वाधार प्रगति

सुविधामा पहुँच भएका घरधुरी	१९९५/९६	२००३/०४	२०१०/११	२०१०/११
कृषि सेवा केन्द्र	२५%	३२%	४३%	४८% (*)
वाणिज्य बैंक	२१%	२८%	४०%	४५% (*)
बजार केन्द्र	२४%	३४%	४५%	५१% (*)
यातायत चल्न सक्ने बाटो	५८%	६८%	८०%	८६% (*)
विद्युत	१४%	३७%	७०%	७४%
सिञ्चित जमिनको भाग (कुल जमिनको %)	४०%	४३%	५५%	५५%

नोट : (*) २०१५/१६ का सङ्केतहरू अगिल्ला तथ्याङ्कहरूको आधारमा प्रक्षेपण गरिएको हो।

स्रोत: NLSS III, CBS; DOI (2016); NSCA (2001/02), NSCA (2011/12), NOC Approach paper for 14th Plan

२.९. एपिपीका लक्ष्य र उपलब्धिहरू

११६) दीर्घकालीन कृषि योजना (एपिपी) नेपालको कृषि विकासको १९९५/९६ देखि २०१४/१५ सम्मको एउटा दीर्घकालीन योजना र रणनीति हो। यो समयावधिमा अन्य थुप्रै आवधिक योजना, कार्यक्रम र नीतिहरू तर्जुमा भएर कार्यान्वयन भए। धेरैजसो अवस्थामा यी अन्य योजनाहरू एपिपीसँग तादात्म्यता राख्थे।

११७) दीर्घकालीन कृषि योजनाको तर्जुमा कृषि वृद्धि गर्नका लागि गरिएको थियो; जसबाट प्रतिव्यक्ति कृषिक्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादन १९९५ को ०.५% बाट ४% प्रतिवर्ष पुग्ने लक्ष्य थियो। यो वृद्धिले ग्रामीण र सहरी दुवै क्षेत्रमा रोजगारजन्य वस्तु तथा सेवा विस्तार गर्न गैरकृषि वृद्धिलाई उत्प्रेरित गर्ने विश्वास लिइएको थियो। यसले

^{२७}L. Ghimire 2011. *Sunsari-Morang corridor sees fresh investments pouring in*. Kathmandu Post Nov 20, 2011.

गरिबका लागि खास गरी गरिब महिलाहरूका लागि रोजगारीको अवसर खुला गर्ने छ र फलतः ग्रामीण गरिबहरूको सङ्ख्या घटाउने छ । एपिपीको कार्यान्वयनसँगै गरिबीको रेखा १९९१/९२ को ४२% बाट २०१४/१५ मा १४% मा आउने छ, जबकि एपिपीबिना पछिल्लो आँकडा २९% हुने थियो । २०१५/१६ मा गरिबी २१.६% मा झर्न र जुन एपिपी लक्ष्य भन्दा टाढै छ । कृषिको उत्पादकत्वमा वृद्धिले कमजोर जमिनलाई कृषिबाट हटाएर र वन वा अन्य दिगो प्रयोगमा लगाएर वातावरण संरक्षणमा सयहोग गर्न सकिन्छ ।

११८. एपिपीको समग्र उद्देश्यहरू निम्नानुसार थिए :

- बढ्दो कारक उत्पादकत्वको माध्यमबाट कृषिको वृद्धि दर बढाउने,
- तीव्र वृद्धि र विस्तारित रोजगारीका अवसरबाट गरिबी निवारण र जीवनस्तरमा उल्लेख्य सुधार,
- विविधीकरण र तुलनात्मक फाइदाको अनुभूति सहित कृषिलाई निर्वाहमुखीबाट व्यावसायिक भुकाव भएको बनाउने,
- समग्र आर्थिक रूपान्तरणका लागि कृषि विकासका पूर्व सर्तहरू पूरा गरेर अवसरहरूको विस्तार गर्ने
- छोटो र लामो अवधिको कार्यान्वयनका रणनीति पहिचान गर्ने र भविष्यको सामयिक योजना र कार्यक्रमको तयारीका लागि स्पष्ट निर्देशन प्रदान गर्ने ।

११९) एपिपी रणनीति कृषि वृद्धिदर पर्याप्त मात्रामा बढाउनका लागि हो, जसले कृषि र गैरकृषि दुवै क्षेत्रमा वृद्धिका साथै रोजगारीमा धेरै गुणाको असर ल्याउँदछ । अनुसन्धान र विस्तारमा गरिने लगानीद्वारा ल्याइने प्राविधिक परिवर्तनबाट उक्त वृद्धि हुने छ । एपिपीले क्षेत्रगत र आम्दानी समूहका आधारमा विस्तृत सहभागिता वृद्धिको उद्देश्य राख्दै विशेष गरी महिला उपक्षेत्रलाई जोड दिन्छ ।

१२०) एपिपीका उद्देश्य प्राप्त गर्न तलका छ ओटा रणनीतिक कुराहरू महत्त्वपूर्ण छन्:

- प्रविधिमा आधारित कृषिमा हरितक्रान्ति जुन कृषिमा तीव्र वृद्धिका लागि प्रारम्भिक साधन हुने छ ।
- कृषिमा तीव्र वृद्धि जसले कृषि र गैरकृषिका उच्च मूल्यको सामग्री उत्पादनमा माग-प्रेरणा स्थापना गरिदिन्छ, र जसले अर्थका अन्य क्षेत्रमा ठूलो परिणाममा असर पार्दछ ।
- विस्तृत रोजगारको उच्च वृद्धि; जुन सामाजिक उद्देश्य हासिल गर्ने संयन्त्र बन्दछ ।
- थोरै सङ्ख्याका प्राथमिकता, मानवीय पूँजी र भौतिक तथा संस्थागत पूर्वाधार निर्माणको विगतका लगानीको जगमा टेकेर विकास गर्ने सार्वजनिक नीति र लगानीमा ध्यान ।
- विकासमा प्याकेज प्रस्ताव, जुन तराई, पहाड र हिमालका लागि फरकफरक हुने छ र जसले सार्वजनिक र निजी लगानी अनि प्राथमिकताबीच शक्तिशाली पुरकता पहिचान गर्नुका साथै उनीहरूबीच समन्वय सुनिश्चित गर्ने छ ।
- क्षेत्रीय र लैङ्गिक रूपमा सन्तुलित प्रस्ताव; जसले महिलाको सहभागिता सुनिश्चित गराई खुला सहभागिता प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

१२१) एपिपी परिकल्पनाले केही मुख्य लगानी (सिँचाइ, मलखाद, प्रविधि, सडक र ऊर्जा र कृषिका लागि आर्थिक ऋण) र मुख्य नतिजा (पशु, उच्च मूल्यका बाली, कृषि व्यवसाय र वन विज्ञान) लाई महत्त्व दियो; जुन नीतिको सामाजिक, आर्थिक र वातावरणमा प्रभाव पार्ने सम्भावना थियो । यी प्राथमिकताहरू विकसित नयाँ मुद्दाहरू जस्तै: खाद्य सुरक्षा, व्यापार र कृषि व्यवसाय, जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक स्रोतको दिगोपनसँग सान्दर्भिक छन् ।

१२२) कृषि क्षेत्रको वृद्धि एपिपीको लक्ष्यअनुसार वार्षिक चार प्रतिशतका दरले कुल गार्हस्थ कृषि उत्पादनको वृद्धि थियो; जुन अहिले कम भइरहेको छ । सरदरमा ३.२ प्रतिशत मात्र हाँसिल गरेको छ । यो १९९५/९६-२०१५/१६ मा रहेको राष्ट्रिय कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धि (४.०%) को भन्दा अलिकति कम हो । कुल गार्हस्थ कृषि उत्पादनको वृद्धि २०१४/१५ मा ०.८% र २०१५/१६ मा १.३% हुनाले कुल गार्हस्थ कृषि उत्पादनको वृद्धि दर औसतमा नै घटेको छ । तालिकामा एपिपीको लक्ष्य र उपलब्धिहरूको सारांश दिइएको छ ।

तालिका १६: एपिपीको लक्ष्य र उपलब्धिहरूको सारांश

किसिम	लक्ष्य	२०१० सम्मको उपलब्धि	२०१५ सम्मको उपलब्धि	आँकडा स्रोत
लगानी				
सिँचाइ	१.४४ मिलियन हेक्टर	१.२३ मिलियन (२००९)	१.३७ मिलियन (२०१५)	सिँचाइ विभाग, २०१० र २०१६
मलखाद	१३१ केजी प्रतिहेक्टर कृषि समाग्री कम्पनि लिमिटेडको सुधार	१०२ केजी प्रतिहेक्टर (२००१) आंशिक सुधार, अनुदान मात्रामा उतारचढाव । आवश्यकताको ७० प्रतिशत गैर कानुनी मलखादको आयात र पूर्ति	१३१.३५ केजी प्रतिहेक्टर (२०१५/१६)	कृषि क्षेत्र उपलब्धि समीक्षा २००१, एसियाली विकास बैंक, वाई थापा (२००६) अनौपचारिक सीमापार व्यापार, एफएओ
प्रविधि सेवा	लक्ष्य छैन, तर प्राथमिकताअनुसार सहयोग गर्ने उद्देश्य	किसानको आवश्यकताप्रति सीमित उत्तरदायित्व । नार्कको अन्नमा प्राथमिकता, उच्च मूल्यका उत्पादनमा होइन । सरकारी लगानी वृद्धिदर: प्रसार ८ प्रतिशतका विरुद्ध अनुसन्धान १.२ प्रतिशत (१९९६-२००५) निक्षेपणका मुद्दाहरू यथावत	किसानको आवश्यकताप्रति सीमित उत्तरदायित्व । नार्क को बजेट प्राथमिकता क्रमशः अन्नवाली (२८%), पशुपालन (२०%), बागवानी (१४%), मत्स्यपालन (७%) र बहु क्षेत्रीय कार्यक्रम (३०%); जुन कुल गार्हस्थ कृषि उत्पादन यिनै वस्तुहरूको भाग अनुसार हो । सरकारी लगानी वृद्धिदर: प्रसार २७.८ प्रतिशतका विरुद्ध अनुसन्धान २४.१ प्रतिशत (२००६/०७-२०१५/१६) हस्तान्तरणका कुराहरू	एपिपी कार्यान्वयन स्थिति प्रतिवेदन, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, २००६ । नार्क अनुसन्धान समीक्षा प्रतिवेदन । कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, २००५

			रहने ।	
सडक तथा ऊर्जा	६२०० किमी ग्रामीण सडक ४००/२२० भोल्डको वितरण लाइनको १४९६ किमी	१७२४४ किमी ग्रामीण सडक वितरण लाइनको १५१०६ किमी	६०,००० किमी ग्रामीण बाटो वितरण लाइनको ८९,५४० किमी	भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, सडक विभागले तयार पारेको रणनीतिक सडक सञ्जालको आँकडा २००९/१० राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार पारेको तीनवर्षे योजना (२०१०/११-२०१२/१३) जुन २०११ भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, समृद्ध नेपालका लागि सडक, रेल तथा यातायात विकासको पाँच वर्षे रणनीतिक योजना (२०७३-२०७८) रायोआ (१९९५), एपिपीको अन्तिम प्रतिवेदन नेपाल विद्युत प्राधिकरण, अगस्ट २०११ अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०१६ नेपाल विद्युत प्राधिकरण, २०१६ (डाटावेस)
ऋण	१०९.५ विलियन अन्दाजी आवश्यकता, ७५ प्रतिशत कृषि विकास बैंकबाट	कृषिलाई लगभग ५० विलियनको ऋण कृषि विकास बैंक र साना किसान विकास बैंकबाट	६५.२ विलियन कृषि ऋण र २८.४१ प्रतिशत कृषिवै बाट ।	कृषि विकास बैंक २०११ एपिपी कार्यान्वयन स्थिति प्रतिवेदन, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, २००६ नेपाल राष्ट्र बैंक, २०१५
उपलब्धि				
पशु	कृषि कुल गार्हस्थ उत्पादनको ४५ प्रतिशत	२०११ मा २९.४ प्रतिशत डेरी र पन्छी पालनमा निजी क्षेत्रको लगानी	२०१५/१६ मा २४.६ प्रतिशत डेरी र पन्छी पालनमा निजी क्षेत्रको लगानी	कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय आँकडा वर्ष पुस्तिका २०११ र २०१५ अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०१६
उच्च मूल्यका अन्न	कृषि कुल गार्हस्थ उत्पादनको ५.८ प्रतिशत	२०११ मा ११.८ प्रतिशत (फलफूल र सागसब्जी)	२०१५/१६ मा २३.८ प्रतिशत (फलफूल र सागसब्जी)	माथिकै अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०१६
कृषिव्यापार	संस्थागत विकास र निजी लगानी बाहेक लक्ष्य छैन	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघमा विषयगत व्यापारिक	१९९६/९७- २०११/१२ को बीचमा लगानीमा	एपिपी कार्यान्वयन स्थिति प्रतिवेदन, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, २००६, केतवि, २०११

		संघ र कृषि उद्यम केन्द्रमा स्थापित भयो । कृषि व्यापार प्रवर्द्धन विभाग स्थापना भयो लगानी वृद्धि (१९९६-२००६): डेरी २०१ प्रतिशत, पुष्प कृषि ७३ प्रतिशत, चिया ३७ प्रतिशत, वीउ १६ प्रतिशत, पन्छीपालन २ प्रतिशत ।	वृद्धि (१९९६/९७ = १०० को मूल्यमा) : डेरी ९%, चिया, कफी तथा मसला प्रशोधन ९%, तरकारी तथा फलफूल प्रशोधन ५९%, र मासु तथा मासु जन्य पर्दाथ उत्पादन १३%	केतवि १९९६/९७, २००१/०२, २००५/०६, २०११/१२ र केतवि उत्पादन क्षेत्रको मूल्य उतारचढावको राष्ट्रिय लेखा
वन विज्ञान	कृषि कुल गार्हस्थ उत्पादनको २.३ प्रतिशत सामुदायिक वन उपभोक्ता स्थापना	कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादन २००१-२०११ औसतमा ८.६ प्रतिशत लगभग १३८०० सामुदायिक वन उपभोक्ता स्थापना	कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादन २०१५/१६ मा ६.७ प्रतिशत, १७,६८५ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह र ७,६८५ कवुलियती वन उपभोक्ता समूहको स्थापना	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०११ नेपाल सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, २०११ अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०१६

१२३) एपिपीको समस्त उपलब्धि मिश्रित भएको छ । एपिपी अवधिमा ग्रामीण सडक पूर्वाधार, सामुदायिक वन र बागवानीमा नाटकीय सुधार देखियो । एपिपीले तय गरेको भूमिगत जल सिँचाइ लक्ष्य प्राप्त गर्न नसके पनि सिँचाइ महत्त्वपूर्ण रूपले विस्तार भयो । पशुपालन उपक्षेत्र जस्तै दुग्ध प्रशोधन र कुखुरापालनले राम्रै गयो । आंशिक रूपमा सुधारिएको वीउ र सामयिक, राम्रो जातको र सस्तो मलखादको उपलब्धताका लागि लगानीमा कमीका कारणले तथा आंशिक रूपमा किसानलाई उच्च मूल्यका उत्पादनमा काम गर्ने प्रोत्साहनका कारणले खाद्यान्न बाली क्षेत्र खासै फस्टाएन ।

१२४) देशको द्वन्द्वले गर्दा एपिपी अवधिको पहिलो दश वर्षमा यसको कार्यान्वयनमा समस्या उत्पन्न गयो । यो क्षेत्रमा सरकार र दातृ निकायहरूमा लगानी घटेसँगै कृषि क्षेत्रमा कार्यक्रमको कार्यान्वयन योजनाअनुसार भएन । २००१/०२ पछि सरकार र दातृ निकायहरूको नाटकीय रूपमा घटेको सहयोग बढिरहेको द्वन्द्वसँग जोडिएको थियो । २००१/०२ र २००६को अवधिले अन्नको सबैभन्दा कम उत्पादन भोग्यो । सरकार र दातृ सहयोगको कमीको बावजूद पनि फूल खेती, सडक र माछा पालनजस्ता उपक्षेत्रहरू तुलनात्मक रूपमा अधि बढे । त्यसैले एपिपीको कमजोर कार्यान्वयनको लागि २००१/०२ देखि २००६/०७ बीचको बढ्दो द्वन्द्वको अवस्थामा सरकार र दातृ निकायको सहयोगमा आएको कमीलाई मात्र एउटा मात्र कारण मान्न सकिँदैन ।

१२५) सरकारी र दातृ निकायको सहयोगको कमी सँगसँगै एपिपी का कमजोर कार्यान्वयनका पछाडि अन्य कुराहरू पनि छन् । जस्तै:

- क) समन्वयको कमी
- ख) मलखाद र ट्युबवेलमा अनुदान बन्द भै पछिल्लो समयमा फेरि सुचारु भएको
- ग) एपिपीको डिजाइन र आर्थिक पूर्वानुमानमा गल्ती
- घ) परियोजना/कार्यक्रम कार्यान्वयनमा कमजोर संस्थागत क्षमता
- ङ) कानुनी कुरामा ध्यान नपुगनु
- च) सामाजिक र भौगोलिक समावेशीकरणमा कम ध्यान
- छ) भूमि व्यवस्थापनका मुद्दाहरूमा कम ध्यान
- ज) क्षेत्रीय व्यापारमा अपर्याप्त मनन

२.१० एपिपी कार्यान्वयनमा बाधाहरूको समीक्षा

१२६) २००१/०२ मा कृषि क्षेत्र कार्यान्वयन समीक्षाका रूपमा २००६मा दीर्घकालीन कृषि योजना सहयोग कार्यक्रमका रूपमा एपिपी को समीक्षा भएको थियो । नेपाल सरकारद्वारा एडिएस जस्तो एउटा नयाँ दीर्घकालीन रणनीति ल्याउने अनुरोधको कारणमध्ये एउटा कारण एपिपी को मिश्रित खालको कार्य सम्पादन नै थियो । अरू कारणहरू आन्तरिक र बाह्य परिस्थितिको परिवर्तन हुन् । मन्द प्रगतिको बयान आठओटा अन्तर्सम्बन्धित कुराहरूमा आधारित छन् । ती हुन्:

२.१०.१ कार्यान्वयन

१२७) एपिपीको कार्यान्वयनको पहिलो वर्षमै घट्टो सार्वजनिक लगानी र खासगरी २००१ देखि २००६ सम्मको बढ्दो द्वन्द्वले समस्या परेको थियो । यस समयबीच सार्वजनिक तथा सरकारी साभेदारले कृषि कार्यक्रममा आफ्नो लगानी घटाए । मुख्यतः अनुदानसँग सम्बन्धित नीतिमा अस्थिरताले निजी लगानी सम्बन्धी नीतिको विश्वसनीयतामा कमी र अस्थिर वातावरण निम्त्यायो । समन्वयका समस्याहरू समाधान गर्न नेतृत्वको अस्थिरताले पनि भन्नु अफ्यारो पाऱ्यो; जसले एपिपी कार्यान्वयनका समस्या आइपऱ्यो ।

२.१०.२ कानुनी पक्ष

१२८) एपिपी प्रतिवेदनलाई न त कानुनी अनुसूचीले साथ दिएको थियो न सरकारले कृषि क्षेत्रमा अपनाएका नीतिहरूको कुनै यस्ता अनुसूची छन् । एपिपी ले कानुन कार्यान्वयनका लागि उद्देश्य र कार्यान्वयन सूचकको स्थापना गरेन । नेपालको आर्थिक विकासका लागि एपिपीको महत्त्वका बावजुद एपिपीले यसको कार्यान्वयनमा मौजुदा कानुनका प्रभाव सम्बोधन गर्न असफल भयो । न त यसले एपिपीको कार्यान्वयन गर्न आवश्यक विशेष कानुन संशोधनको नै प्रस्ताव राख्यो । यो कुरा कानुनको नीति अपनाउने सन्दर्भमा पनि सत्य हुन जान्छ । फलस्वरूप धेरै नीतिहरू पहिलेकै कानुनका आधारमा कार्यान्वयन भए; जुन पुराना हुनुका साथसाथै सरकारको नीतिमा नै पर्दैनथे । जब कि पछिल्ला वर्षहरूमा नयाँ कानुन (नयाँ छाता भूमि ऐन, नयाँ जलस्रोत ऐन) लेख्ने प्रक्रिया सुरु गर्न सक्रिय प्रयासमा बाधा उत्पन्न भएको छ ।

१२९) कानून र अन्य नीतिहरूको कमजोर कार्यान्वयनका लागि कानुनी प्रावधानमा कमजोरी हुन सक्छ वा आवश्यकभन्दा बढी कानूनहरू छन् वा कानूनहरू पर्याप्त छन् तर समस्या कार्यान्वयनमा छ भन्ने प्रश्नमा विभिन्न धारणाहरू व्यक्त गरिएका छन् । एडिएस प्राविधिक सहयोग समूहको आँकलन छ कि कुनै न कुनै तिनै ओटा तत्वहरू उपस्थित छन् र एउटा तत्व मात्रै एकलै प्रभावी छैन । वास्तविकता के हो भने न त कानून न अन्य सम्बन्धित नीतिहरू नै कानुनी व्यवस्थासँग जोडिएर आएका छन्; जसले यो निष्कर्षमा पुऱ्याउँछ कि नीतिहरूको आधारमा कानुनी प्रावधानको पुनरावलोकन गरिएको छैन । अर्को शब्दमा भन्दा जब नेपाल सरकार र संसदले नयाँ नीतिहरू र कानून तर्जुमा गर्छन्, त्यहाँ दुई समानान्तर प्रयासबीचमा आवश्यक सम्बन्ध हुँदैन ।

१३०) पर्याप्त कानूनको आवश्यकतालाई कम आँकलन गर्न सकिँदैन । अर्थतन्त्रमा सम्मिलित सरोकारवालाका लागि कानूनको शासन र सुनिश्चितता दिगो अर्थतन्त्रका लागि एक कोसे ढुङ्गा हो किनकि त्यसमा खेलको नियम प्रष्ट हुन्छन् र अनावश्यक व्याख्या वा प्रयोगको मौका हुँदैन । विशेष रूपले यो सुनिश्चित गर्न जरुरी छ कि सिँचाई प्रणालीको उपभोक्ता संगठनको सञ्चालन, व्यवस्थापन र विकास गर्न एक सक्षम कानुनी रूपरेखा विद्यमान छ, त्यसै गरी कृषि संरक्षणको मूल्य शृङ्खलामा सहकारीहरूको सञ्चालन गर्न सरकारी निगरानी सहितको एक पर्याप्त विधान छ, र व्यापार सम्बन्धी कानुनी र सम्झौताहरूले उच्च मूल्यका बाली उत्पादन गर्ने उत्पादकको क्षमता र निर्यात गर्ने क्षमता बढाउन र नेपाली किसानमा आयात बजारको स्तर अनुसारको खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर कायम गर्ने उपकरण प्रयोगका लागि बाटो खोल्न सकोस् ।

२.१०.३ डिजाइन पक्ष

१३१) सर्वाङ्गीण विकासमा योगदान र कृषि उत्पादन विकासमा नीति निर्माताको ध्यान खिचन एपिपी एक उपयोगी दस्तावेज भए तापनि २००१/२००२ को कृषि क्षेत्र कार्यसम्पादन समीक्षामा त्यस्ता डिजाइन सम्बन्धी मुद्दाहरू थिए; जसलाई कमजोरीका रूपमा पहिले नै पहिचान गरिसकिएको थियो । डिजाइन सम्बन्धी मुद्दामा निम्न विषय समेटिएका थिए—

- अपरिवर्तनीय लक्ष्यहरू र पारम्परिक टप डाउन एप्रोच (top-down approach)
- लगानी/नतिजा सम्बन्धहरूमा आधारित रहेको प्राविधि अपनाउने प्रक्रियाको सरल दृष्टिकोण र प्रोत्साहन र माग आपूर्ति सम्बन्धमा दिएको न्यून ध्यान
- साधुरो हरित क्रान्ति दृष्टिकोण जसले मलखाद र सिँचाइलाई प्रमुख स्रोतका रूपमा हेर्छ
- उपलब्धि र प्रभावहरूभन्दा सामग्री (input) र नतिजामा जोड
- वास्तविक प्राप्तहरूको मूल्याङ्कनमा आधारित पुनःयोजना तर्जुमा प्रणालीको अभाव

२.१०.४ द्वन्द्व

१३२) २००६मा युद्धविरामसँगै अन्त्य भएको १२ वर्षे द्वन्द्वको कृषिउत्पादन क्षेत्रमा नकारात्मक असर^{२५} रहेको छ; जुन निम्न अनुसार छ :

^{२५}छाँया भा र टेरेसी वाइनि, २००४, शान्ति र द्वन्द्व र प्रभाव मूल्याङ्कन सारांश, केनेडियन अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्था; र अन्जना शाक्य २००९, सशस्त्र द्वन्द्वको कारण र असरको सामाजिक प्रभाव हेर्नुहोस् ।

- क) विकास परियोजनाका लागि सीमान्तीकृत र दुर्गम क्षेत्रहरूको पहुँचमा सीमितता
- ख) भिडन्त, बन्द र अन्य अवरोधबाट बजार र आर्थिक क्रियाकलापमा अवरोध
- ग) जमिन्दारहरू प्राय भागेर गएकाले दुर्गम क्षेत्रको लगानी र आर्थिक क्रियाकलापमा कमी भयो, जग्गा बाँभो रह्यो र ग्रामीण बासिन्दालाई न त खाना भयो न त ज्याला ।
- घ) उत्पादक श्रमिक (१८ देखि ४० वर्षका महिला र पुरुष) कृषिको सट्टा सशस्त्र द्वन्द्वमा संलग्न भए
- ङ) अस्थिरता र जोखिमले निजी क्षेत्रको लगानी न्यून रह्यो
- च) ग्रामीण भौतिक पूर्वाधार ध्वंश भयो

२.१०.५ राजनीति र नीति

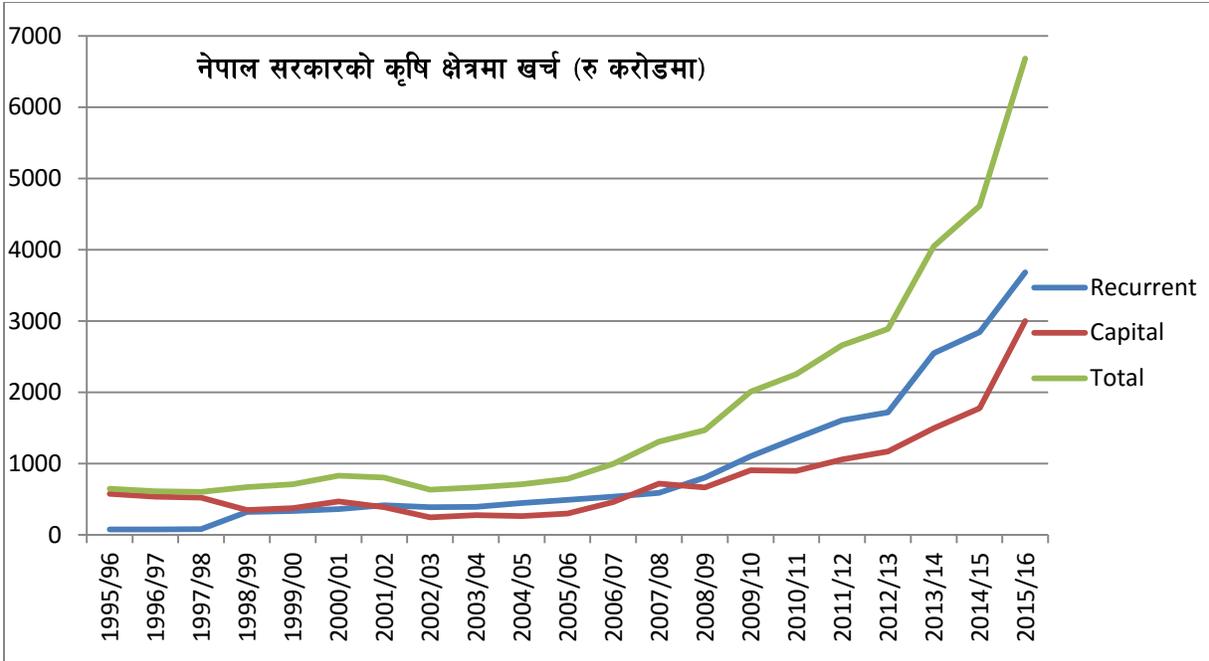
१३३) नेपालको राजनीतिको एउटा विशेषता बारम्बरको परिवर्तन र छोटो कार्यकालको मन्त्रीमण्डल पनि हो । द्वन्द्वअघि र पछि पनि यो प्रवृत्ति देखियो । एपिपी को २०औँ वर्षमा २२ जना प्रधानमन्त्री र कृषि विकास मन्त्रालयमा १८ जना सचिव भए । यसले नीतिनियमहरू र लगानीहरू कार्यन्वय गर्न समन्वय र प्रतिबद्धता घटाएको छ ।

१३४) नेपालमा अधिकांश नीतिहरू कृषिलाई सहयोग पुऱ्याउने खालका छन् । तल उल्लेख गरिएका विभिन्न कारणहरूको समिश्रणले गर्दा धेरै नीतिहरू मस्यौदाका रूपमा रहेका छन् वा कार्यान्वयन भएका छैनन् र सहयोगी कानून र स्रोतहरूको अभाव व्यहोरेका छन् –

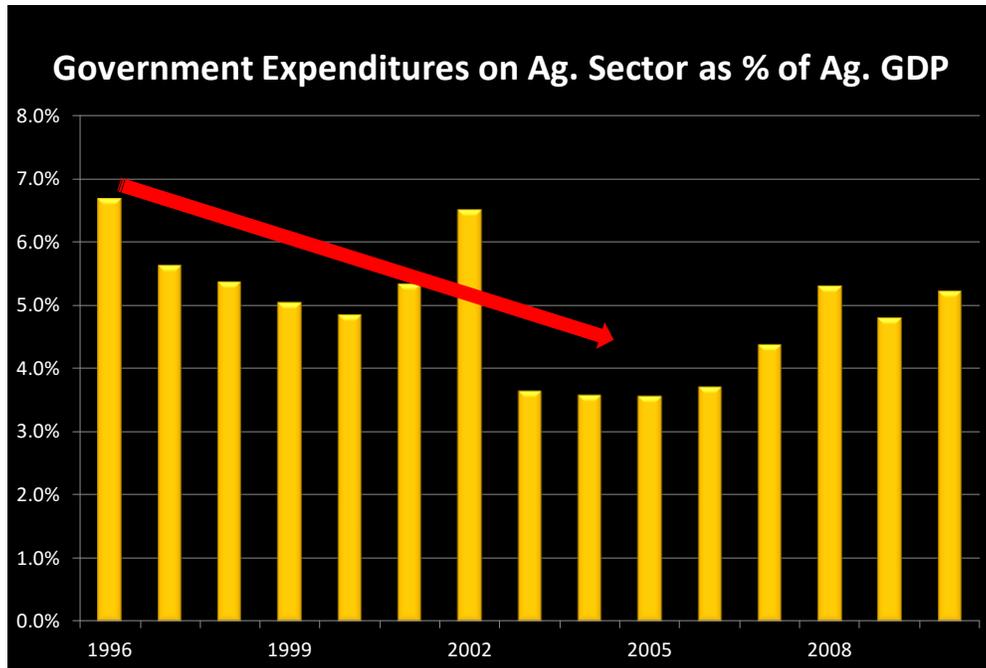
- क) सीमित कार्यान्वयन क्षमता
- ख) सीमित वित्तीय स्रोतहरू
- ग) कमजोर समन्वय
- घ) सहयोगी कानूनको अभाव
- ङ) अनुगमन र मूल्याङ्कनको अभाव

२.१०.६ लगानी

१३५) कृषि क्षेत्रमा सरकारको खर्च दुवै पूँजी र नियमित खर्चमा हुन्छ, र त्यसलाई चित्र नं.७ मा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यहाँ दुई ओटा स्पष्ट नमुनाहरू छन् । पहिलो, एक गहिरो क्षेत्रगत खर्च; जुन २००२ को प्रारम्भिक चरणमा द्वन्द्वसँग मात्र जोडिएको नभई दाता सहायताको ह्रास भएको थियो र यो २००६/०७ बाट बढीरहेको छ- चित्र नं ८) ।

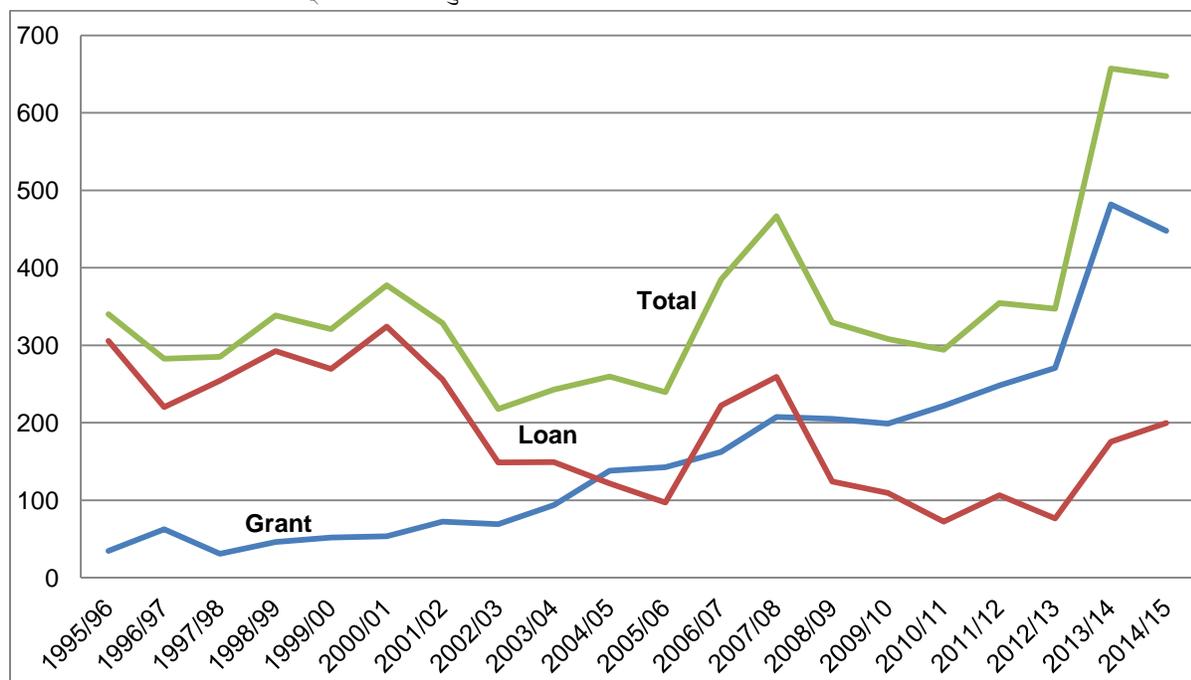
चित्र ७: कृषि क्षेत्रमा सरकारी खर्चको प्रवृत्ति
 स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २००६ र २०१६, अर्थ मन्त्रालय
 कृषि क्षेत्र भित्र बाली, पशुपन्छी, वन, सिँचाइ, भूमिसुधार र नापी लगायत पर्छन् ।

Expenditures include: Agriculture, Irrigation, Forestry, Land Reform and Survey

चित्र ८: कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादनको प्रतिशतमा सरकारी खर्च
 स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २००३, २००६ र २०१६, अर्थ मन्त्रालय
 कृषि क्षेत्र भित्र बाली, पशुपन्छी, वन, सिँचाइ, भूमिसुधार र सर्भेक्षण लगायत पर्छन् ।

१३६) नेपाल सरकारले पहिलो पटक पाँच वर्षका लागि एपिपी कार्यान्वयन गर्दा कृषि, सिँचाइ र वनमा दाताको सहयोग स्थिर रह्यो जुन २००१को दाता रणनीतिमा ठूलो परिवर्तनपछि ऋणबाट अनुदान सहयोगको रूपमा बदलियो (चित्र ९)। २००६ द्रन्द्धको स्थगनपछि २००९ सम्म दुवै ऋण र अनुदान वृद्धि भए। त्यसपछि यस क्षेत्रमा दाताको प्रतिबद्धतामा वृद्धि भएको छ, तर सरकारको २०१२/१३ को आंशिक बजेट र सीमित क्षमताले^{२९} भुक्तानीलाई नियन्त्रण गरेको छ। नेपाल पोर्टफोलियो समीक्षा प्रतिवेदन २०१५ प्रतिवेदन अनुसार कृषिमा अपुग लगानी हटाउन र क्षेत्रीय समन्वय प्रभावकारिता बढाउनका लागि सहायता अनुरूप र एकरूपतामा वृद्धि गरी कृषि विकास मन्त्रालयले आफ्नो अवस्था सुधारेको छ।

चित्र ९: कृषि क्षेत्रमा दाताको सहयोग (रु. करोडमा)

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २००२, २००६, २०१५ र २०१६, अर्थ मन्त्रालय
कृषि क्षेत्र भित्र बाली, पशुपन्छी, वन, सिँचाइ, भूमिसुधार र सर्वेक्षण लगायत पर्छन्।

१३७. आंशिक रूपमा अस्थिर राजनैतिक अवस्था र आंशिक रूपमा जोखिम तथा लगानीको लागि उपयुक्त वातावरणको कमीका कारण केही अपवादहरू (जस्तै: दुग्ध प्रशोधन, कुखुरापालन, चिया, फूल, तरकारीका बीउहरू) बाहेक निजी क्षेत्रमा निकै कम लगानी भएको छ।

२.१०.७ क्षमता र मानव संसाधन

१३८) क्षमता दुवै रूपमा प्रतिविम्बित हुन्छ : (१) संस्थागत क्षमता र (२) मानव संसाधन क्षमता। नीति विश्लेषण, योजना तर्जुमा, सेवा प्रदान (service delivery) र कार्यान्वयनमा सम्बन्धित निकायहरूको सीमित क्षमता छ। नीतिसँग सम्बन्धित विश्लेषणात्मक काम र प्रतिफल निकै कम छ। प्रायजसो नीति तर्जुमा पर्याप्त विश्लेषण वा

^{२९}MOF, 2013 and 2015. Report on Nepal Donor Portfolio Performance Review Conference

प्रमाणमा आधारित विश्लेषणबिना नै गरिन्छ । नीति कार्यान्वयनको पर्याप्त अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुँदैन या यति पछि गरिन्छ कि अदलबदल गर्न र सच्याउन मिल्दैन । कृषिमा आश्रित ठूलो जनसङ्ख्यालाई सेवा पुर्याउने सीमित मानव संसाधन एवं अपर्याप्त रूपमा प्रशिक्षित सेवा प्रदायकहरूका कारण सेवा प्रदान (delivery) कम गुणस्तरको हुन्छ र कृषिमा आश्रित ठूलो जनसङ्ख्या र सम्भाव्य कृषि व्यवसाय उद्यमीहरूको माग पूरा गर्न सकिँदैन । हाल बालीको हकमा करिब १३९९ जना कृषक घरधुरीहरूका लागि एक जना प्रसार कार्यकर्ता छन् । कृषि र यससँग सम्बन्धित क्षेत्रहरूमा विशाल मानव संसाधन विकासका लागि विद्यालय स्तरको पाठ्यक्रममा कृषि शिक्षालाई प्रवर्द्धन गरिएको छैन । त्यसै गरी देशभरि कृषि उद्यमीहरूको विकासका लागि पर्याप्त कृषि कलेजहरू स्थापना गरिएको छैन । प्रशिक्षण र क्षमता अभिवृद्धिका लागि बजेट घट्टै गएको र खास गरी सहज पहुँच नभएका क्षेत्रहरूमा सेवा प्रदान गर्न सीमित सुविधाहरू भएकोले विद्यमान मानव संसाधनको क्षमताको सुधार पनि सीमित भएको छ ।

२.१०.८ योजनाहरू

१३९) आवधिक योजनाहरूमा पाँच वर्षे, तीन वर्षे र एपिपीमा जस्तै बहुवर्षीय योजनाहरू छन् । नेपालमा योजनाबद्ध विकास प्रक्रिया १९५६/५७ मा सुरु भएको हो र २०१५/१६ सम्ममा दश ओटा पञ्च वर्षीय योजनाहरू र तीन वटा दुई ओटा तीन वर्षीय अन्तरिम योजनाहरू सम्पन्न भइसकेका छन् । यी आवधिक योजनाहरूका प्रमुख मुद्दाहरू निम्न छन् :

- बजेट विनियोजन कहिल्यै पनि योजनाहरूमा तर्जुमा गरे अनुसार भएन ।
- संस्थागत विकासका पक्षहरूलाई या त राम्रोसँग योजनाबद्ध गरिएन या योजना अनुसार कार्यान्वयन गरिएन ।
- मानव संसाधन विकासलाई राम्रोसँग योजनाबद्ध गरिएन र योजना अनुसार कार्यान्वयन गरिएन ।
- मध्यावधि पुनरावलोकन र अन्तिम मूल्याङ्कनको भारा टराइ बाहेक योजना कार्यान्वयनको नियमित अनुगमनको पद्धति थिएन ।
- आठौँदेखि दशौँ योजनाहरूसम्म र तीन वर्षीय अन्तरिम योजना अवधिहरूमा समेत संस्थागत विकास, भौतिक पूर्वाधार विकास, अनुसन्धान, मानव संसाधन विकास, र मानव संसाधनको सबलीकरण जस्ता पक्षहरूलाई प्राथमिकता दिइएन, बरु कहिलेकाहीं निरुत्साहित गरियो । परिणाम स्वरूप कृषि क्षेत्रको क्षमता कमजोर भएको छ ।
- आठौँदेखि दशौँ योजनाहरूमा जस्तै तीन वर्षीय अन्तरिम योजनाहरूमा कृषि जस्ता विकास क्षेत्रहरूको सट्टा सामाजिक क्षेत्रमा बढी जोड दिइयो ।
- स्थानीय प्रशासनमा जनताहरूको थोरै सहभागिताले गर्दा बढदो विकेन्द्रीकरण, समुदाय स्तर सेवा वितरण र आधारभूत अवस्थादेखि लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने गति न्यून छ ।
- फलदायी क्षेत्रहरूमा बढदो रेमिट्यान्स र गैर आवासीय नेपालीहरू तथा अन्य विदेशी एजेन्सीहरूको थप लगानी गर्न नसकिएको ।
- नीति र विधान रूपरेखा र कार्यान्वयन संयन्त्रमा अन्तराल रहेको ।
- सूचना प्रणालीहरू डाटा र कामहरूको कमजोर दस्तावेज भएको, सफ्टवेयरको प्रयोग प्रारम्भिक चरणमा रहेको र राष्ट्रिय अनुगमन र मूल्याङ्कन निर्देशनहरू २०७० र सुभावहरूको उपयोग भएको ।

२.११ सारांश तथा एपिपीबाट सिकिएका ज्ञान

१४०. बीस वर्षअघि एपिपी सुरु भएको बेलामा भन्दा हाल नेपालमा कृषि धेरै विकसित भइसकेको छ । एक पुस्ता पनि नबित्दै नेपालको समाजमा विशाल उथलपुथल तथा परिवर्तन भएको छ । कहिलेकाहीं बाह्य र आन्तरिक तत्त्वहरू दुवैले तेर्स्याएका दरिला अड्चनहरू बाबजुद यी वर्षहरूमा कृषिको विकास हुन सक्यो । नीतिहरू, योजनाहरू र परियोजनाहरूको कार्यान्वयनमा विनाशकारी द्वन्द्वको नकरात्मक असर पर्यो; स्थानीय सम्भ्रान्त वर्ग र श्रम शक्तिको ठूलो हिस्सा दुवैले ग्रामीण क्षेत्रहरू छाडेकाले कृषि अत्यावश्यक पूँजी, संसाधन र श्रमबाट वञ्चित भएको छ । यसले भौतिक पूर्वाधार एवं पहिल्यै अत्यधिक भिड भैसकेका सहरहरूका वरपरका क्षेत्रहरूमा दबाव परेको छ । बारम्बार सरकार परिवर्तनका कारण वरिष्ठ अधिकृतहरूको नेतृत्व तथा पदावधिको निरन्तरता असम्भव भएको छ र यसले गर्दा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन अझ जटिल बनेको छ । असङ्ख्य कृषि मैत्री नीतिहरू लेखन वा अनुमोदन भए पनि संसाधनको कमी, कमजोर क्षमता, नीतिहरूको विश्वसनीयता, सहयोगी कानूनको कमी जस्ता तत्त्वहरूको संयोजनका कारण तिनीहरूको कार्यान्वयन कमजोर बनेको छ । यिनै तत्त्वहरूको जटिलताका कारण एपिपी ले मिश्रित परिणामहरू हासिल गरेको छ । एपिपी अन्तर्गत कृषिको फितलो कार्यका लागि जिम्मेवार कुनै एक मात्र तत्त्व औँल्याउन सकिन्न । तथापि एडिएस को तर्जुमामा सुधार गर्न ज्ञान लिन सकिन्छ ।

१४१) एपिपी को पुनरावलोकनले भोग्नु परेका अपठ्याराहरूबाट सिक्न सकिने ज्ञान र नेपालमा कृषि क्षेत्रको लागि नयाँ दीर्घकालीन रणनीति तयार पार्दा त्याग्नुपर्ने कमजोरीहरूलाई उजागर गर्छ । एडिएस को तर्जुमाको परीक्षण सूची (checklist) को एक अंशका रूपमा रहेको ज्ञानलाई निम्न तवरले हेर्न सकिन्छ :

१. के अगुवा निकायसँग समन्वयका लागि आधिकारिकता तथा क्षमता छ ?
२. के कार्यान्वयनका लागि संसाधन उपलब्ध छ ?
३. के अनुगमन र मूल्याङ्कन समयमै हुन्छ ? के यो समन्वय निकायले प्रभावकारी तरिकाले प्रयोग गर्छ ?
४. के निजी क्षेत्र बोर्डमा छ ? के सरकारी निजी साभेदारी रणनीतिको एक अंश हो ?
५. के हाम्रो कार्यान्वयन तरिकालाई (जस्तै मूल्य शृङ्खला, क्लस्टर, पकेट) प्रशासनिक अड्चनहरूले (जस्तै जिल्लामै सीमित तरिका) अपठ्यारोमा पार्दैनु भन्ने कुरामा हामी दुक्क छौं ?
६. के हामी सामग्रीहरू तथा उत्पादनहरूभन्दा परिणाम तथा प्रभावमा केन्द्रित छौं ?
७. के हामीले महिला, सीमान्तीकृत समूहहरू र दुर्गम भौगोलिक क्षेत्रहरूलाई समावेश गरेका छौं ?
८. के हामीले सहयोगी कानूनहरू र नीतिहरूको उचित तर्जुमा गरेका छौं ?
९. के हामीले आफैलाई सच्याउने संयन्त्रहरूको उचित तर्जुमा गरेका छौं ? (जस्तै जलवायु परिवर्तन, खाद्य मूल्य सडकट, नयाँ अनुदान नीतिहरू, बसाइँ सराइमा कसरी अनुकूलन गर्ने, संसाधन कटौतीमा कसरी प्रतिकार्य गर्ने)
१०. के स्थानीय निकायहरू कार्यान्वयनका लागि तयार छन् ? यदि छैनन् भने के गर्ने ?
११. के हामीले जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली समावेश गरेका छौं, जसले रणनीतिको कार्यान्वयनमा आइपर्ने जोखिमहरू निरन्तर रूपमा मूल्याङ्कन गर्दछ, र ती जोखिमहरूको न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन विधिहरू प्रस्ताव गर्दछ ?

२.१२ एडिएस का प्रमुख मुद्दाहरूको सारांश

१४२) कृषि क्षेत्रको लेखाजोखाबाट पहिचान गर्ने लक्ष्य राखिएका प्रमुख मुद्दाहरूलाई नयाँ कृषि विकास रणनीतिमा ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रमुख मुद्दाहरूको पहिचान आंशिक रूपमा सन्दर्भ सामाग्रीहरू तथा तथ्याङ्कको पुनरावलोकन गर्ने विश्लेषणात्मक अभ्यास हो र आंशिक रूपमा सरोकारवालाहरूसँगको छलफल प्रक्रियाको परिणाम हो। एडिएस का प्रमुख मुद्दाहरूको सारांश तालिका १७ र सम्बन्धित परिशिष्टमा दिइएको छ।

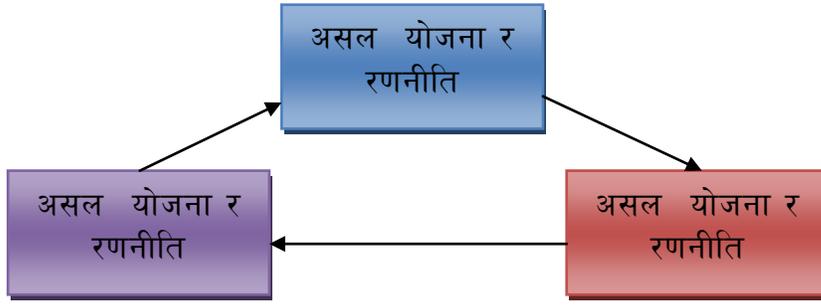
तालिका १७: एडिएस का प्रमुख मुद्दाहरूको सारांश

क्र.स.	वर्ग	मुद्दाहरू
१.	उत्पादकत्व	नेपालमा कृषि उत्पादकत्व वृद्धिको प्रचुर सम्भावना छ। असक्षम र अपर्याप्त आर्थिक सहयोग पाएको कृषि अनुसन्धान तथा प्रविधि विस्तार प्रणाली, अनुसन्धान प्रसार र कृषकहरूलाई जोड्ने प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव, वर्षेभरि सिँचाइको न्यून उपलब्धता, प्रमुख सामग्रीहरूको (मल, बीउ, नश्लहरू आदि) सीमित उपलब्धता एवं ऋयशक्ति, घट्दो माटोको उर्वरता, अनुसन्धान तथा प्रसारसँग कृषि शिक्षा प्रणालीको कमजोर सम्बन्ध र शत्रुजीव तथा रोगहरूको महामारी जस्ता थुप्रै तत्त्वहरूका कारण हाल उत्पादकत्वको स्तर र वृद्धि न्यून छ।
२.	प्रतिस्पर्धात्मकता	नेपालको स्तर प्रतिस्पर्धात्मकताका उपायहरूमा निकै तल छ। कमजोर भौतिक पूर्वाधार, सीमित क्षमता तथा मानव संशोधन, महङ्गो विनिमय दर, ऋणमा पहुँच पाउन तथा व्यवसाय गर्न कठिनाई लगायतका तत्त्वहरू प्रतिस्पर्धात्मकताका अड्चनहरू हुन। नेपाली कृषिको प्रतिस्पर्धात्मकतामा सुधारले उच्च मूल्यको निर्यात बलियो हुन सक्छ। प्रतिस्पर्धात्मकता मापनमा नेपालको स्तर धेरै तल आउँछ। प्राय सबै निर्यातित उत्पादनहरू कच्चा पदार्थका रूपमा छन् र गन्तव्य बजारमा मूल्य थप गरिन्छ। उच्च मूल्यको खाद्य तथा कृषि निर्यातको सम्भावना गुणस्तर तथा सुरक्षा नियन्त्रणको लागि राम्रोसँग सञ्चालनमा रहेको प्रणालीको कमी, कमजोर प्रविधि, व्यवसाय गर्न कठिनाई र कमजोर भौतिक पूर्वाधारका कारण सीमित हुन पुग्छ।
३.	व्यापार	नेपाल भारत व्यापार सन्धिले दुई देशहरूबीच खुला व्यापार सृजना गरेको छ र त्यसका कारण भारतीय उत्पादनहरूले केही नेपाली कृषि उत्पादनहरूलाई नेपाली आन्तरिक बजारमै, विशेष गरी खाद्यान्न बजारमा, प्रतिस्पर्धा गर्न असक्षम बनाइदिएको छ। राम्रो खेतिपाती तथा औद्योगिक अभ्यासहरूको कमीले गर्दा नेपाली कृषि उत्पादनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय गुणस्तरका अवलम्बन गर्न कठिन छ। परिणाम स्वरूप नेपाली उत्पादनहरूले निर्यात बजारमा स्वास्थ्यकर र वानस्पतिक स्वस्थता (sanitary and phyto-sanitary-SPS) र प्राविधिक मापदण्डहरूका रूपमा गैर अन्त शुल्क कर बाधाहरूको सामना गर्नुपर्छ। भारतसँगको स्थिर मौद्रिक विनिमय व्यवस्थाले नेपाली उत्पादनको भारत तथा नेपालमै पनि प्रतिस्पर्धात्मकतामा ह्रास ल्याएको छ। कृषि व्यापारको एक मुद्दा आत्म निर्भर खाद्य अर्थव्यवस्था मार्फत् खाद्य सुरक्षा प्राप्त गर्न व्यापार नीतिलाई कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने हो।
४.	व्यवसायीकरण	कृषि तथा कृषि व्यवसायमा लगानी अपर्याप्त उचित नीतिहरू (जस्तै करार खेती), सरकारी उद्यमहरू तथा सहकारीहरूसँगको प्रतिस्पर्धा, मूल्य शृङ्खला विकासलाई (जस्तै कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटरहरू, कृषि औद्योगिक पार्कहरू) मद्दत गर्ने सेवा तथा भौतिक पूर्वाधारको कमी, कृषि बीमाको न्यून कभरेज, र नवपरिवर्तनलाई प्रवर्द्धन गर्ने तथा जोखिम घटाउने पारदर्शी र स्थिर कर एवं सुविधा प्रणालीद्वारा प्रभावित छ।

क्र.स.	वर्ग	मुद्दाहरू
५.	भौतिक पूर्वाधार	कृषि क्षेत्रको वृद्धिको लागि आवश्यक स्तरको भौतिक पूर्वाधार विकास गर्न सरकारले निजी क्षेत्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरूको लागि लगानी गर्न विशेष गरी ऊर्जा र दूरसञ्चार भौतिक पूर्वाधारमा लगानी मैत्री वातावरण तयार गर्नु जरुरी छ । ग्रामीण सडक क्षेत्र स्थानीय स्तरमा (जस्तै जिबिस नगरपालिका र गाविस) बढ्दो विश्वासको सङ्कट छ; जहाँ ग्रामीण सडक विकासका लागि जिल्ला यातायात गुरु योजना तथा ग्रामीण सडक मापदण्डहरू अनुसारको निर्देशिकाको अवलम्बन गरिँदैन ।
६.	ऋण, बीमा र करहरू	कृषि तथा कृषि व्यवसायका लागि ऋण कृषि बीमाको न्यून कभरेज तथा प्रभावकारी ऋण जमानत योजना लगायतका तत्त्वहरूले सीमित भएको छ । कृषि विरुद्ध कर विभेदकारी छैन तथापि कर सङ्कलन पद्धतिका कारण कृषिको विकासका लागि पर्याप्त स्रोत सुनिश्चित गर्न सकिँदैन ।
७.	अनुदानहरू	औसत नेपाली कृषक हुनुमा मल तथा सिँचाइमा अनुदान निहित छ । अनुदान सम्बन्धी वहस उच्च अनुदान पाएर पनि असक्षम भारतीय कृषिसँगको तुलनाले प्रभावित हुन्छ । हालका अनुदान नीतिहरूले अनुदान विनाका वर्षहरूलाई उल्ट्याएर भविष्यका लागि भन् अपेक्षा बढाएका छन् । एडिएसले यी अपेक्षाहरूलाई ध्यानमा राखेर अनुदानलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने छ, तर त्यसका साथसाथै अनुदानको आर्थिक प्रभावहरू के हुन्छ र त्यस्तै परिणामका लागि वैकल्पिक विधिहरूको यथार्थ लेखाजोखा पनि गर्नुपर्छ ।
८.	भूमि	दिगो नहुने अभ्यासहरू तथा वातावरणीय रूपमा विनाशकारी भूमि उपयोगलाई रोक्न भूमि उपयोग योजना तर्जुमा निकै जरुरी छ । साना र खण्डीकृत भूमिका सीमितताहरूबाट मुक्त हुन जरुरी भूमिको आकार तथा वैकल्पिक संस्थागत व्यवस्थामा विद्यमान जग्गा हदबन्दी सम्बन्धी कानूनले प्रभाव पार्न सक्ने छ । कृषि विकास रणनीतिको तर्जुमामा भूमिको आकारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । ग्रामीण/कृषक जनसङ्ख्यालाई मोटामोटी तीन समूहहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ : २० % साना व्यावसायिक कृषकहरू (१ देखि ५ हे. र धेरै जग्गा भएका) ; २७ % जीविकोपार्जन कृषकहरू (०.५ देखि १ हे. जग्गा भएका); र ग्रामीण जनसङ्ख्याको ५३ % भूमिहीन र लगभग भूमिहीन कृषकहरू (०.५ हे. भन्दा कम जग्गा भएका) । त्यसै गरी प्रत्येक घरधुरीको पशु बथानमा ५ पशुहरू छन् । प्रभावकारी कृषि रणनीतिले साना व्यावसायिक कृषकहरू प्रत्यक्ष लाभान्वित हुन्छन् र जीविकोपार्जन कृषकहरूको उत्पादकत्व ठोस रूपमै बढाउँछ भने भूमिहीन र लगभग भूमिहीन कृषकहरूमा रोजगारी मार्फत प्रभाव पर्दछ । जीविकोपार्जन कृषकहरूका लागि विशेष प्रसार कार्यक्रमको आवश्यकता पर्न सक्छ ।
९.	खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	खाद्य तथा पोषण सुरक्षा एक बहुपक्षीय अवधारणा हो; जसमा खाद्य उपलब्धताको पक्ष, खाद्यमा पहुँच, खाद्य प्रयोग तथा उपयोग र स्थायित्व सम्बद्ध छन् । नेपालको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाले कुन हदसम्म अन्नमा स्वयं पर्याप्तता चाहिँन्छ र कुन हदसम्म पोषण सुरक्षामा अन्नभन्दा पनि पशु तथा वागवानी उत्पादनको ठूलो भूमिका सहितको विविधीकृत कृषि उत्पादन प्रणालीमा जोड दिने भन्ने स्पष्ट हुनु जरुरी छ । सहरी बजार एवं अन्तर्राष्ट्रिय खाद्य व्यापार बढ्दै जाँदा खाद्य सुरक्षाका मुद्दाहरू अझ बढी महत्त्वपूर्ण हुने छ ।
१०.	निकायहरू तथा मानव संसाधन	नेपालमा कृषि वृद्धि एवं गरिबी न्यूनीकरणका लागि प्राथमिकताको क्षेत्र भनेर दरिला तर्क दिए पनि त्यसको विश्वसनीयता यसरी खिँइन्छ : (१) कृषिक्षेत्रका जिम्मेवार निकाय तथा संस्थाहरूका नेतृत्वमा बारम्बार परिवर्तन (२) पुँजीगत तथा चालु खर्चको सवालमा यो क्षेत्रलाई कम आर्थिक सहयोग (३) नीति तर्जुमा र कार्यान्वयनबीच ठूलो अन्तर र (४) नीति अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कमजोर पद्धति । यसको अलावा मानव संसाधनको

क्र.स.	वर्ग	मुद्दाहरू
		सीमित आकार र सीप, अपर्याप्त रूपमा प्रशिक्षित कर्मचारी, कार्यक्रम सम्पन्न गर्न चाहिने साधन (hardware) र लगानीको कमीले नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत क्षमता अझ सीमित बन्न पुग्छ। कार्यक्रम कार्यान्वयनको जवाफदेहिता र पारदर्शितामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धतिलाई कार्य मूल्याङ्कन तथा सुविधासँग जोड्ने जस्ता सबलीकरणको आवश्यकता छ।
११.	जलवायु परिवर्तन तथा प्राकृतिक संसाधन व्यवस्थापन	नेपालको जलवायु परिवर्तनको उपलब्ध तथ्यले तापक्रम वृद्धि हुँदै गएको तथा मनसुनी वर्षाको फरक ढाँचाहरू देखाउँछ। जलवायु परिवर्तनको नेपालको कृषिमा असरको हालसालै मात्र अध्ययन भएको छ, तर प्रारम्भिक तथ्यले समेत जलवायु परिवर्तनमा कृषकहरूको समानुकूलन (resilience) बढाउन उपयुक्त अनुकूलन संयन्त्रहरू अवलम्बन गर्न जरुरी भएको सङ्केत गर्छ। त्यसै गरी कृषकहरूलाई लाभदायक हुन सक्ने स्वच्छ विकास संयन्त्रहरू र विपद् जोखिम न्यूनीकरण लगायतका नयूनीकरण संयन्त्रहरूको सम्भाव्यता बुझ्नु महत्त्वपूर्ण छ। जलवायु परिवर्तनमा कृषकहरूको लचकता सबल पार्दै कसरी कृषि तथा व्यवसायीकरणको दिगो आधुनिकीकरण सुनिश्चित गर्ने भन्ने आजको चुनौती हो।
१२.	सामाजिक एवं भौगोलिक समावेशीकरण	कृषि विकाससँग गरिबी, लैंगिक, सामाजिक तथा भौगोलिक बहिष्करण, र बृहत् सङ्ख्यामा युवा विदेसिनको बहुमुखी र जटिल सम्बन्ध छ। नेपाली समाजको पृथकीकरणले विगतमा धुवीकरण तथा सामाजिक द्वन्द्वमा पुऱ्यायो। एडिएसले सम्बद्ध समूहहरूको पारस्परिक लाभका लागि विविधताको कदर गर्ने, धुवीकरण हटाउने या कम गर्ने, र सहकार्यको अवस्था सृजना गर्ने संयन्त्रहरू पहिचान गर्नु जरुरी छ। विकासको आर्थिक चरण, उपलब्ध संसाधन, र रणनीति तथा यसको कार्यान्वयनको बारेमा सहमति प्रवर्द्धन गर्न सक्ने नेतृत्वको सहयोगको आधारमा यसलाई यथार्थ परक रूपमा तर्जुमा गर्नुपर्छ। महिलालाई स्वतन्त्र कृषकको रूपमा पहिचान गर्ने, उत्पादनका साधनमा महिलाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, तिनीहरूको नेतृत्व क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा स्वीकार्यता सृजना गर्ने र सरकारी, गैर सरकारी तथा निजी क्षेत्रका विभिन्न संरचनाहरूमा महिलाको स्थानमा सुधार ल्याउने जस्ता कार्यहरू मार्फत कसरी महिलाको रणनीतिक स्थान सबल पार्ने भन्ने सम्बन्धमा बजेट विनियोजन मौन छ।
१३.	कानुनी	यद्यपि नेपालमा नीति निर्माणले कृषि क्षेत्रको विकाससँग सम्बन्धित धेरै पक्षहरू सम्बोधन गरेको तथा धेरैजसो नीतिहरू स्वीकार्य भएकोमा सहमति भए पनि कार्यान्वयनको चरणमा मुख्य समस्या देखापर्छ। नीति कार्यान्वयनको कमजोरीका कारण व्याख्या गर्ने एक महत्त्वपूर्ण पक्ष भनेको नीति कार्यान्वयनका कानुनी पक्षहरूमाथि स्पष्टसँग विचार गरियो भनी सुनिश्चित गर्न सीमित कानुनी प्रयास भयो भनेर हेर्ने हो। यो कमजोरी सम्बोधन गर्न एडिएसले कानुनी प्रावधानहरू तथा कानुनी ढाँचा समावेश गर्नुपर्ने छ। खाद्य गुणस्तर तथा सुरक्षा, व्यवसाय तथा व्यापार, भूमि तथा जल र सरकारी उद्यमको पुनर्संरचना लगायतका प्रारम्भिक मुद्दाहरूलाई अझ बढी पुनरावलोकनको खाँचो छ।

१४३) कृषि क्षेत्रलाई असर पार्ने मुद्दाहरू असङ्ख्य र जटिल छन्। यी मुद्दाहरूलाई समाधान गर्न तीन तत्वहरूको आवश्यकता पर्दछ : (१) असल योजना तथा रणनीति; (२) पर्याप्त संसाधन; र (३) विश्वसनीय नीतिगत प्रतिबद्धता (हेर्नुहोस् चित्र १०)

चित्र १०: सफल रणनीतिका तत्त्वहरू

१४४) असल योजना तथा रणनीतिका मुख्य विशेषताहरू यस प्रकार छन् :

- मुद्दाहरूको सान्दर्भिकता
- तरिकाको स्पष्टता
- प्रमाणमा आधारित
- विभिन्न सरोकारवालाहरूसँगको बृहत् छलफलमा आधारित
- सामाजिक एवं भौगोलिक समावेशीकरणमा ध्यान दिइएको
- दिगोपनमा ध्यान दिइएको
- आउँदो २० वर्षमा अर्थ तथा समाजमा आउन सक्ने सम्भावित संरचनात्मक परिवर्तनहरूलाई ध्यान दिइएको

१४५) एडिएस को कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्याप्त संसाधन यस क्षेत्रमा हाल गरिएको लगानी तथा विगतमा गरिएको लगानीभन्दा निकै धेरै हुने छ । कृषि क्षेत्रका लागि संसाधन बढाइनुका साथै अलि बढी अनुमानयोग्य हुनुपर्छ ताकि कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्न एवं निरन्तरता दिन सकियोस् । खास गरी एडिएस कार्यान्वयनका सुरुका वर्षहरू सफल होऊन् ताकि कृषिको वृद्धि तीव्र पार्न पर्याप्त उत्प्रेरणा प्राप्त गर्न सकियोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न विकास साभेदारहरूका प्रतिबद्धताहरू लगायतका सरकारी क्षेत्रका संसाधनहरूको पहिचान सुरुमै गर्नुपर्छ । सरकारी क्षेत्रका संसाधनहरूका अतिरिक्त वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त आय लगायतका निजी क्षेत्रका संसाधनहरूको परिचालन तथा कृषि क्षेत्रमा लगानीका लागि पर्याप्त सुविधाहरूको सृजना गर्नुपर्छ ।

१४६) नीतिगत प्रतिबद्धताको विश्वसनीयता देशका राजनैतिक शक्तिहरूको मतभेदहरूभन्दा माथि उठेर संयुक्त रूपमा यो क्षेत्रको विकास गर्न महत्वाकाङ्क्षी दीर्घकालीन योजनामा सँगै हिँड्ने क्षमताबाट सृजना हुन्छ । यसका निमित्त नेतृत्व र कार्यक्रम कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन र लगानीको पारदर्शिता जरुरी हुने छ । यो नै सायद एडिएस को सफलताका लागि सबैभन्दा अहं तत्त्व हो ।

३. एडिएस को परिकल्पना (VISION OF ADS)

३.१ नेपालको कृषि क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने भावी प्रवृत्तिहरू

१४७) यस अध्यायमा गरिने भावी प्रवृत्तिहरूको छलफलले नेपालको कृषि क्षेत्रको परिकल्पना तर्जुमाको परिवेश प्रस्तुत गर्दछ। नेपालको लागि निर्माण हुने परिकल्पना बाँकी विश्वमा घटित घटनाहरूबाट अलग रहेर हुने अभ्यास भने पटकै होइन। क्षेत्रीय र विश्वमण्डलीय परिवेशमा नेपाललाई असर पार्ने समसामयिक अवस्थाहरूको गहिरो बुझाइमा नै एक वास्तविक र ठोस लक्ष्य जोडिएको छ। यहाँ यो पनि ख्याल राख्नुपर्ने हुन्छ कि सरोकारवालाहरूसँगको क्षेत्रीय र राष्ट्रिय तहको परामर्शको परिणाम स्वरूप नै प्रस्तुत परिकल्पनाको तर्जुमा भएको हो।

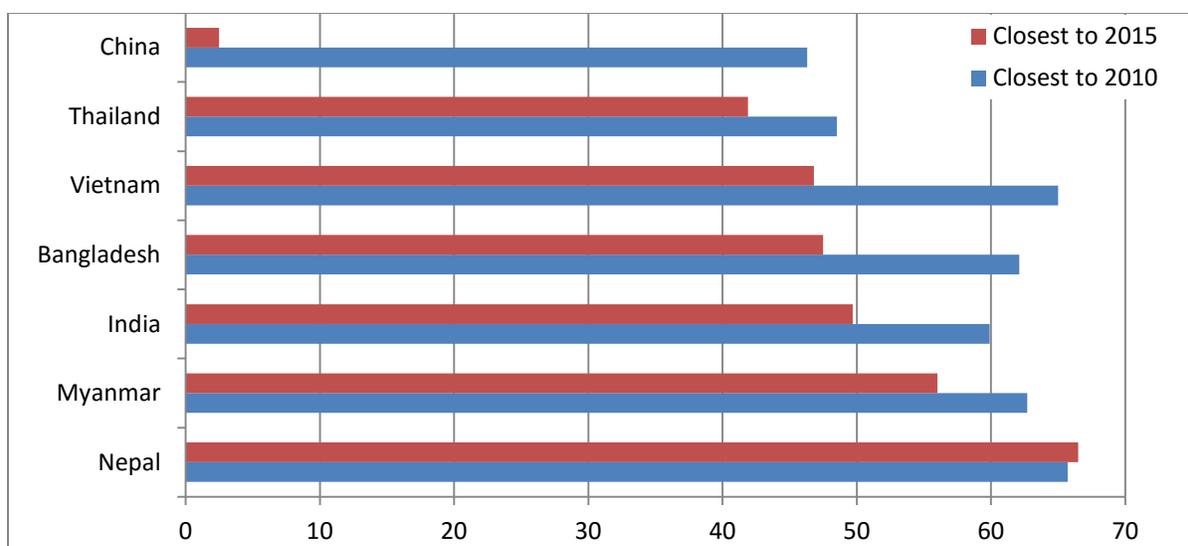
३.२ कृषि रूपान्तरण

१४८) सन् २०१५ देखि २०३५ सम्मको बीस वर्षे अवधिको एक सम्भाव्य परिदृश्य भनेको नेपालको कुल गार्हस्थ प्रतिव्यक्ति उत्पादनको आधारभूत वृद्धि भई नेपाल एक मध्यम आय हुने देशको स्तरमा पुग्नु हो। यो परिदृश्यले, तीव्रतर रूपमा वृद्धि हुने गरी नीतिगत र संस्थागत सुधार र देशको क्षमतासँग तादात्म्यता राख्दछ। मध्यम आय हुने राष्ट्रको हैसियततर्फको यात्रामा नेपाल कृषिको रूपान्तरणको यस्तो प्रक्रिया हुँदै पार हुने छ; जहाँ समाजको आर्थिक संरचना कृषिबाट परिवर्तित भई उद्योग र सेवामा आधारित हुने छ। कृषिको रूपान्तरणको प्रक्रियाका चार पाठहरू एडिएस को परिकल्पना तर्जुमाका लागि सान्दर्भिक हुन्छन्। तिनीहरूको सङ्क्षेपीकरण निम्नानुसार रहेको छ :

- क) कुल तत्त्व उत्पादकत्व (टिएफपी) वृद्धि नै कृषिको वृद्धिको भावी स्रोत हो। टिएफपीका लागि जग्गा, श्रम, र पूँजी मात्र नभई प्रविधि, नवीनता, क्षमता, मानवस्रोत क्षमता र शासन जस्ता कुराहरू आवश्यक पर्दछन्। विगत ५० वर्षको समयमा एसियामा कृषि प्रतिफल बुद्धि परिमाणमा ४०% देखि ७०% योगदान टिएफपीको रहेको थियो। नेपालको कृषि क्षेत्रको कुल तत्त्व उत्पादकत्व १९९५-२०११ को बीचमा वार्षिक १.५% ले वृद्धि थियो जुन कृषि कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धि दरको ४४% हो।
- ख) प्रायजसो गरिवहरू ग्रामीण भेगमा बसोवास गर्ने हुनाले विकासको अधिल्लो चरणमा कृषिमा हुने वृद्धिले नै गरिबी घटाउनका लागि मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ।
- ग) बढ्दो सहरीकरणले निम्त्याउने चुनौतीहरूका लागि परम्परागत खाद्य प्रणालीहरू तयार रहेका छैनन्। स-साना किसानहरूको आधुनिक मूल्य शृङ्खलासँगको एकीकरण नै सहरीकरणका चुनौतीहरूप्रतिको सम्भाव्य प्रतिउत्तर बन्न सक्छ।
- घ) जब अर्थतन्त्र मध्यम आयस्तरको नजिक हुन्छ, ग्रामीण गैरखेती क्षेत्र कृषि खाद्य उत्पादन, सेवाहरू, बजारीकरण र व्यवस्थापन (logistics), लगायतका क्षेत्रहरूको विकास ग्रामीण र सहरी क्षेत्रबीचको खाडल पुर्नका लागि अति आवश्यक सिद्ध हुन्छ।

३.३ कृषि श्रम शक्ति

१४९) चुलिंदो (overarching) जानसाइख्यिक र आर्थिक प्रवृत्तिहरू नै कृषिबाट विस्तारै द्वितीय प्रशोधन र उत्पादक उद्योगहरू र तृतीय सेवा उद्योगहरूतर्फ गइरहेको श्रमको संरचनागत रूपान्तरण हो । कृषिगत श्रमशक्तिको वृद्धिदर २.५% (१९८८-९८) बाट २.१% (१९९८-२००८) मा घट्दै गइरहेको र १.७% (२०१०-२०२०) मा पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ (एफ ए ओ २०१०) । उदाहरणका लागि चित्र नं. ११ ले धेरै आर्थिक विविधीकरण भएको बङ्गलादेशको भन्दा नेपालको कृषि श्रमशक्ति अति उच्च रहेको देखाउँदछ । यस्तो प्रवृत्तिलाई तीव्र जनसङ्ख्या वृद्धि, सहरीकरण, गरिबीमा गिरावट, गैह्र खेतीजन्य आमदानी र रोजगारी, नवीन प्रविधिहरू, सूचना प्रविधिमा बढ्दो पहुँच (नेपालमा मोबाइल फोन हुनेहरू कुल जनसङ्ख्याको करिब ४७% रहेका छन्), कृषिजन्य तथा गैह्र कृषिजन्य प्रयोगका लागि जमिन र पानीमाथिको बढ्दो प्रतिस्पर्धा, विश्वव्यापीकरण, ऊर्जाको बढ्दो लागत र वातावरणीय परिवर्तन जस्ता तत्त्वहरूले डोच्याइरहेका हुन्छन् ।

चित्र ११. देश अनुसार कृषि श्रम शक्ति (कुलको %)
Source: WDI dataset, 2016; Raitzer et al. (2015), ADB for Myanmar

३.४ सहरीकरण

१५०) सहरको बढ्दो जनसङ्ख्यालाई खुवाउनुपर्ने हुन्छ । यो जनसङ्ख्याको लागि तयारी गर्न सहज, उच्च गुणस्तरको र पोषणयुक्त खाद्यको माग हुने छ । बढ्दो सहरीकरणले सहर वरिपरिका खेतीजन्य जमिनहरूमा बढी चाप पुऱ्याउँदछ । सहरी क्षेत्रहरूलाई उपयुक्त हुने खाद्य वितरण प्रणालीका लागि सुधारिएको बजारीकरण र वितरणका पूर्वाधारहरू आवश्यक पर्दछन् । बढ्दो परिमाणको खाद्य आधुनिक बजारहरू र सुपरमार्केट मार्फत वितरण गरिने छ । उत्पादनको विविधीकरण, सुधारिएको प्याकेजिङ्ग, सहजता र भण्डारण जस्ता उन्नत विशेषताहरू प्रदान गर्नका लागि कृषि उद्योगको विकास हुनुपर्ने छ ।

३.५ आहारमा (Diet) परिवर्तन:

१५१) बढ्दो आमदानी र सहरीकरणले गर्दा आहारहरू बढी विविधतायुक्त, प्रचुर मात्रामा प्रोटीन र सूक्ष्म पोषणतत्व (Micronutrients) भएका हुने छन् । धेरै पशुजन्य पदार्थ र प्रशोधित खाद्यहरू उपभोग गरिने छन् । साथै धेरै मानिसहरू खाद्य र खाद्य सुरक्षासँग सम्बन्धित मुद्दाहरूप्रति बढी सचेत रहने छन् (कोलेस्टेरोल, मधुमेह, एलर्जी आदि) ।

३.६ विश्वव्यापीकरण र व्यापार

१५२) सीमापार व्यापार वृद्धिले नेपालको लागि खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर, वानस्पतिक स्वस्थता र क्वरेन्टाइन, दोहोरो कर सम्झौता, पारवहन, व्यापार र वाणिज्य कानूनमा सामन्जस्यता (जस्तै एन्टी डम्पिङ्ग, लेवलिङ्ग, ट्रेड मार्क संरक्षण) बारेमा प्रमुख व्यापार साभेदारहरूसँगको सहमतिका लागि पर्याप्त क्षमता एवं सम्झौताहरूको सञ्जाल आवश्यक पर्दछ । यसले गर्दा नेपालको कृषि खाद्य उद्योग अन्य धेरै देशहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने हुनु पर्दछ ।

३.७ बाहिरी बसाइँ सराई (Out migration)

१५३) अन्य देशहरूमा जस्तै नेपालका ग्रामीण युवाहरूले पनि बढ्दो रूपमा कृषि बाहेकका क्षेत्रहरूमा रोजगारी खोज्दै छन् । युवाहरूको बँसाइ सराइले गाँउहरूमा महिला, केटाकेटी र बूढाबूढीहरू मात्र बाँकी हुँदै छन् । धेरै क्षेत्रीय छलफलहरूले जनाए अनुसार श्रमको कटौतीले बढ्दो यान्त्रीकरणको आवश्यकतालाई सुभाउदँछ । प्रभावकारी भूमि प्रयोग व्यवस्थापन नियमन प्रणाली रहेसम्म बाहिरी बँसाइ सराइले खेतीको आकार वृद्धिको प्रक्रियालाई द्रुततर गति दिन सक्छ । कृषि क्षेत्रको व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धात्मक उद्योगमा रूपान्तरण भएसँगै यसले बढी लगानी आर्कषण गर्ने छ र अर्ध दक्ष उच्च कमाइका रोजगारीहरूलाई आकर्षित गर्ने छ ।

३.८ हरित प्रविधि र न्यून कार्बन उत्सर्जन

१५४) देशहरूलाई हरित प्रविधि (जस्तै सौर्य शक्ति) कार्यान्वयन र कार्बन उत्सर्जनमा कटौती (जस्तै भारतमा रु. ५०/टन कोइलामा कर) गर्न भूमण्डलीय दवाव रहने छन् । सन् २०१२ को रियो+२० (Rio +20) दिगो विकास सम्बन्धी राष्ट्रसंघीय सम्मेलन संरासं साधारण सभा २०१५ मा नेपाल र अन्य राष्ट्रहरू हरित अर्थतन्त्रको सिद्धान्तहरूमा आधारित दिगो विकासको लक्ष्य स्थापना गर्न सहमत भए । यसैलाई सहजीकरण गर्न जलवायु परिवर्तन कोष, विश्व वातावरण कोषका लागि बढ्दो व्यवस्थाहरू, स्वेच्छिक र सरकार निर्दिष्ट कार्बन उत्सर्जन प्रमाणीकरण योजना (scheme) को प्रतिक्रिया स्वरूप अन्तर्राष्ट्रिय धितो बजारहरूमा कार्बन व्यापार जस्ता नवीनतम बहुपक्षीय वित्तीय संयन्त्रहरूको उदय भइरहेको छ ।

३.९ विविधीकरण

१५५) खाद्य र कृषि क्षेत्रमा प्रत्यक्ष असर पार्ने प्रवृत्तिहरूलाई सामना गर्नका लागि बढी व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि क्षेत्रको विकास गर्नु अत्यावश्यक छ । बढ्दो आमदानीले गर्दा खाद्यको माग बालीनालीबाट प्रोटीन, फलफूल, सागसब्जी र प्रशोधित खाद्यतर्फ परिवर्तन भइरहेको छ । दक्षिण एसियामा प्रतिव्यक्ति चामलको उपभोग २०%

बाट १५% मा भरेको छ (१९८०-२००८) जबकि खाद्य उपभोग खर्चको ८५% खर्च सागसब्जी, मासु, दूधजन्य खाद्य पदार्थ तथा माछामा रहेको छ (चेन, २०११)। यही प्रवृत्तिलाई पछ्याउँदै कृषकहरूले चामलबाट भन्दा उच्च मूल्यका उत्पादनहरूबाट प्रति हेक्टर चार गुना बढी कमाइ गर्दछन्।

३.१० वितरण प्रणाली

१५६) बजारहरू बढ्दो रूपमा खुला हुँदै गइरहेका छन् र अन्तर्राष्ट्रिय स्वाद र गुणस्तर, प्याकेजिङ्ग, सुरक्षाका आवश्यकताहरू र प्रशोधनका सामाजिक र वातावरणमैत्री तरिकाहरू जस्ता कुराहरूप्रति बढ्दो रूपमा एकरूपता आउँदै छ। सुपर मार्केटका थोक व्यापारीहरू लगायतका ठूला उद्योगहरूको दबदबा रहेको वितरणका नयाँ माध्यमहरूले उनीहरूका मूल्य शृङ्खलामा उच्च कार्यकुशलता लागू गर्ने छन्। सुधारात्मक पूर्वाधार, सञ्चार, व्यापारको ठाडो संरचना, विश्व व्यापारसँगको समायोजन र सुपर मार्केटहरूको तीव्र वृद्धिको साथसाथै खाद्य उत्पादन, वितरण र बजारीकरणका चक्रहरू परिवर्तित हुँदै छन्। लगभग ८०% खाद्य उपभोग मूल्य खेती पश्चात्को मूल्य शृङ्खला निर्माणमा हुन्छ। यद्यपि नीति भने खेतीको उत्पादकत्वमै केन्द्रित रहेको छ। आसियन (ASEAN) राष्ट्र समूहमा ७५% खाद्य अर्थतन्त्र सहरी क्षेत्रमा थोक व्यापार, पोस्ट हार्भेस्ट व्यवस्थापन, प्रशोधन र खाद्य खुद्रा व्यापार र प्रतिस्पर्धात्मकतामा प्रभाव पार्दै खेती पश्चात्को दक्षता वृद्धिमा रहेको पाइन्छ (चेन, २०११)। भारतमा सुपर मार्केट क्रान्ति फस्टाउँदै छ भने नेपालमा यसको सुरुआत हुँदै छ। चीनमा खुद्रा खाद्य चक्रहरूले सन् २०११ मा १३ मिलियन अमेरिकी डलर कमाए भने तीव्रतर रूपमा बढाउँदै २००९ सम्ममा ९२ मिलियन अमेरिकी डलर पुऱ्याए।

३.११ गुणस्तर र सुरक्षा

१५७) क्षेत्रीय र विश्व परिवेशमा कृषिको गुणस्तर र सुरक्षा प्रणालीहरू सर्वोत्कृष्ट सञ्चालन विधिहरू, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र उत्पादन पहिचानका स्तरमा आधारित हुन्छन्। यसका लागि तालिम, प्रमाणीकरण, लेखा परीक्षण, र विश्लेषणात्मक प्रयोगात्मक सेवाहरू प्रदान गर्नका लागि गैर सरकारी उद्योगमा आधारित संस्थाहरूको सहयोग सहितको नियमन, सञ्चालन र लागू गर्न सक्ने पर्याप्त दक्षता सहितको कडा सरकारी नियमन प्रणालीहरूको आवश्यकता पर्दछ। यस्तो नियमन क्षमता अन्तर्गत कृषिजन्य लगानीहरू जस्तै विषादी, पशु औषधि र जैविक प्रविधिको उत्पादनहरूको उत्साहपूर्ण मूल्याङ्कन देखि बस्तुभाउको दाना हुँदै खाद्य प्रशोधनका प्रयोगात्मक सामग्रीसम्मका सम्पूर्ण खाद्य सञ्जाल समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। सन् २००८ को दुखद मेलोमाइन दुग्ध काण्डले एसियालाई नै मर्माहत पाऱ्यो। मेलोमाइनलाई कृषि सामाग्रीको रूपमा नलिई यसको नियमन नगरिनुले गतिशील र उत्साहजनक खाद्य सुरक्षा प्रणालीको आवश्यकतालाई भल्काउँदछ। बारम्बार हुने खाद्य सुरक्षाका घटनाहरू ब्याक्टेरियाको संसर्गले (contamination) गर्दा हुन्छ। उदाहरणका लागि संयुक्त राज्य अमेरिकामा २००७ मा आलुमा र जर्मनीमा २०११ मा सिमीमा भएको इ.कोली नामक ब्याक्टेरियाका कारण मृत्यु हुनेहरूलाई लिन सकिन्छ। सन् २०१४/१५ मा नेपालमा खाद्य सम्बन्धित महामारी र सरुवा रोगहरूको कारणले प्रकोपको ३% मृत्यु दर थियो।

३.१२ ऊर्जा लागत

१५८) ऊर्जाको बढ्दो लागतले मल, सिँचाइ र यान्त्रीकरणको लागतलाई बढाउँदै अन्ततः खाद्यको मूल्य वृद्धि गराउँदछ । यस परिवेशमा नाफामूलक खेती प्रणाली र तिनीहरूको आनुवंशिक सामग्रीहरू उच्च दक्षतायुक्त हुनुपर्ने छ । यस्ता सामग्रीहरू हाइब्रिड वर्खे धान (hybrid wet rice) जस्तो उच्च मलखाद तथा पानी सामग्री प्रणाली (input system) मा आधारित हुनैपर्छ भन्ने केही छैन । सीमान्तीकृत अवस्थाहरू तथा वातावरणीय परिवर्तनका अवस्थाहरूमा पनि एरोबिक राइस प्रणालीहरू बढी प्रभावकारी र बढी उब्जनी दिने देखिएका छन् । बढ्दो सहरीकरण र कृषि उद्योगको विकासले ठूलो मात्रामा फोहोरको उत्पन्न हुन्छ, जुन व्यवस्थापनको हिसाबले महँगो तथा प्रदूषणको कारक तत्वको रूपमा रहिरहन्छ । धेरै देशहरूले यस्तो फोहोरलाई जैविक मल उत्पादनका लागि प्रयोग गर्दै आइरहेका छन् ।

३.१३ जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोप र विश्व सङ्कट व्यवस्थापन

१५९) मौसम परिवर्तन, लगानी र प्रतिफलको बजार मूल्यको उतारचढाव, सीमापार रोगहरू र प्राकृतिक प्रकोपबाट स्थानीय र क्षेत्रीय स्तरमा कृषिमा असर परेको छ । उदाहरणका लागि भारतले वातावरणीय विविधताका कारण हुने प्राथमिक (खेतीको विफलता) र केही हदसम्म द्वितीय (वस्तुभाउको मृत्यु) क्षेत्रमा कृषि विमा र प्रकोप प्रतिक्रिया संयन्त्रको विकास गरेको छ । विपत्ति सुरक्षा विमा र टाट पल्टेका कृषकहरूको सुरक्षाको वैधानिकता जस्ता प्रतिक्रिया संयन्त्रहरूद्वारा व्यावसायिक कृषिमा हुने जोखिमलाई निराकरण गर्न सकिन्छ ।

३.१४ खस्कँदो प्राकृतिक स्रोतहरू

१६०) कृषिजन्य जमिन र जल जस्ता तथाकथित नवीकरणीय स्रोतहरूको खस्कँदो अवस्थाले अर्को चुनौती थपेको छ । जमिनको प्रयोग प्रणालीको सुधार, पानीको अधिकारका लागि बजारहरू, जमिन उपयोगको क्षेत्र निर्धारण, जमिन र जल स्रोतको दिगो उपयोग व्यवस्थापनका लागि अनुगमन दक्षता जस्ता केही नीतिगत तथा संस्थागत संयन्त्रहरू प्रभावकारी प्रमाणित भएका छन् ।

३.१५ वित्तीय अनुशासन

१६१) कृषि कर प्रणाली प्रशासन सहितको एकीकृत कर प्रणालीका लागि दबाव नै आधुनिक कृषि प्रणालीको बढ्दो विशेषताको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

३.१६ परिकल्पना कथन

१६२) यस अध्यायमा कथित परिकल्पना क्षेत्रीय र राष्ट्रिय स्तरमा गरिएको परामर्शको परिणाम हो । तल उल्लेख गरिएका कथन निम्न कुराहरूमा आधारित छ— १) ३० नोभेम्बर २०११ मा काठमाडौँमा गरिएको राष्ट्रिय कार्यशाला र २) लगतै २०१२-२०१३ मा गरिएको कृषकहरूको संगठनसँगको परामर्श । यस कथनमा धेरै तत्वहरू समावेश छन्; जसले प्रायजसो नेपालीहरूको खाद्य र कृषिक्षेत्रसँग सम्बन्धित चासो र आकाङ्क्षाहरूलाई सम्बोधन गर्दछ ।

“आर्थिक वृद्धिलाई गति दिने, जीवनस्तरलाई माथि उकास्ने, खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान दिने, खाद्य सम्प्रभुता उन्मुख आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी तथा समावेशी कृषि क्षेत्र”

३.१७ परिकल्पनाका मुख्य तत्त्वहरू:

३.१७.१ आत्मनिर्भरता

१६३) आत्मनिर्भरताले कुनै पनि राष्ट्रको आफ्नो जनसङ्ख्यालाई खान पुग्ने गरी गर्न सक्ने उत्पादनको क्षमतासँग सम्बन्ध राख्दछ। हाल नेपालको खाद्य र कृषिव्यापार मात्र होइन धान, गहुँ, मकै जस्ता आधारभूत प्रमुख खाद्यको आपूर्ति पनि घाटामा रहेको छ। आत्मनिर्भरता नेपालले आधारभूत खाद्यको आपूर्ति आयातमा निर्भर हुनु हुँदैन भन्ने आकाङ्क्षामा आधारित छ। कृषि बालीको उत्पादकत्वको मध्यम वृद्धिले पनि खाद्यमा आत्मनिर्भर हुन सक्ने हुनाले यो एक प्राप्त गर्न सकिने लक्ष्यको रूपमा रहेको छ। यस धारणाले नेपाल प्रत्येक वस्तुमा आत्मनिर्भर हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दैन। नेपाल खाद्य र कृषि उत्पादनहरूमा आत्मनिर्भर हुनुपर्छ। तुलनात्मक फाइदाका आधारमा भने नेपालले केही खाद्य र कृषि उत्पादनको आयातमा भने निरन्तरता दिन सक्ने छ।

३.१७.२ दिगोपना

१६४) दिगो कृषिले वातावरणीय, आर्थिक र सामाजिक आयामलाई समेट्दछ। राम्रो अभ्यास सँगै कृषि वातावरणीय रूपमा दिगो र जैविक विविधतालाई योगदान पुराउन सक्ने हुन सक्छ। अन्तरवाली प्रणाली, संरक्षण खनजोत, जैविक खेतीपाती र कृषि वन यसका केही उदाहरणहरू हुन्। आधुनिक सिँचाई लगायतका प्रभावकारी जलउपभोग व्यवस्थापन, वस्तुभाउ र कृषि प्रशोधनजन्य फोहरलाई बायोग्यास र बायोग्यास रहित प्रविधिहरूमा उपयोग र एकीकृत बाली र माटो पोषण व्यवस्थापन आदिले वातावरणीय कृषिको दिगोपनामा योगदान पुऱ्याउँदछ।

१६५) कृषिको दिगोपनयुक्त आधुनिकीकरणले मौसम परिवर्तन, विश्व मूल्य उतारचढाव, श्रमको उपलब्धता र बालीनालीका शत्रु तथा रोगहरू फैलन सक्ने सम्बन्धी उत्पादनका जोखिमहरूसँग जुध्नका लागि सशक्त गराउनुपर्दछ। बढ्दो आर्थिक लागतलाई सुधारिएको उत्पादन, ठूला आकारका खेती, मूल्य अभिवृद्धि र निश्चित कार्यहरूका लागि विशिष्टीकृत कम्पनी र व्यावसायिक सेवा प्रदायकहरूलाई आउटसोर्सिङ्ग गरी सन्तुलन गर्न सकिने छ। भविष्यको तयारीका लागि अनुसन्धान र प्रविधि हस्तान्तरण कार्यक्रमहरूलाई विस्तार गर्नुपर्ने हुन्छ। दीर्घकालमा भूमिको एकीकरण अपरिहार्य हुन जान्छ, तर सोभन्दा अगाडि नै साना किसानहरूले आफ्नो भूमिबाट जीविका चलाउनुपर्ने हुन्छ।

१६६) महिला नै कृषि श्रमशक्तिका बहुसङ्ख्यक स्रोत हुन् र महिलाहरूमा स्रोतहरूको उपभोगको निर्णयमा नियन्त्रण गर्ने क्षमता र शक्तिको प्राप्तिको साधनमा नै सामाजिक दिगोपन अडेको हुन्छ। बजेटको बाँडफाडले महिलाहरूलाई आत्मनिर्भर किसानको रूपमा पहिचान गर्ने, उत्पादनका साधनमा महिलाहरूको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने, उनीहरूमा नेतृत्व विकास गर्ने र सरकारी, गैर सरकारी र निजी क्षेत्रका विभिन्न तहहरूमा महिलाको स्थानलाई सुधार गर्नुपर्दछ। सीमान्तीकृत समूहहरूले प्रायः गरी प्राकृतिक स्रोतको परम्परागत सुधारको अभ्यास गर्न सक्दैनन्; जसले जैविक विविधीकरण र कृषिमा दिगो असर पार्दछ। यी समूहहरूको अवरोधहरूलाई सम्बोधन

गर्नाले एडिएसले अनुसरण गरेको सामाजिक दिगोपनको कार्यक्रमलाई योगदान पुऱ्याउँदछ । समान कार्यका लागि महिला र पुरुषलाई समान ज्याला दिनुपर्छ भन्ने कुरालाई एडिएसले जोडदार रूपमा सिफारिस गर्दछ ।

३.१७.३ प्रतिस्पर्धात्मकता

१६७) नेपालको कृषिजन्य उत्पादनको प्रतिस्पर्धात्मकता न्यून र घट्दो रहेको छ । यसका अवरोधहरका रूपमा कमजोर पूर्वाधार, कमजोर शासन, कमजोर गुणस्तर र सुरक्षा नियन्त्रण, न्यून प्रविधि, सीमित क्षमता र मानवस्रोत, उच्च मूल्यको विनिमय दर, कर्जा पहुँच र व्यापार सञ्चालनमा कठिनाई रहेका छन् । प्रायजसो निर्यात हुने कृषि उत्पादनहरू कच्चा स्वरूपका रहेका छन् र मूल्य निर्धारण गन्तव्य बजारमा गरिन्छ । प्रतिस्पर्धात्मकताले उच्च गुणस्तरमा बजार र उपभोक्ताको मागलाई पूरा गर्नतर्फ उन्मुख उत्पादन र वितरण प्रणालीलाई जनाउँदछ । प्रतिस्पर्धात्मक वस्तुहरू सस्ता मूल्यका नै हुनुपर्छ भन्ने छैन, तर यस्ता वस्तुहरूले प्रभावकारी मूल्य शृङ्खलाका माध्यमबाट उपभोक्ताको बजेट र चाहनालाई भेट्न सक्ने हुन्छन् । प्रतिस्पर्धात्मकता तुलनात्मक फाइदाहरू, उत्पादकत्व र नाफामूलकतामा आधारित हुन्छ । यसका अलावा एक कदम अघि बढी यसले सस्तो मूल्यमा जोड दिनुभन्दा पनि उच्च मूल्य अभिवृद्धि सुरक्षातर्फ ध्यान दिन्छ । नेपालको कृषिको प्रतिस्पर्धात्मकतामा हुने सुधारले खाद्य र कृषि व्यापारको ठूलो घाटालाई सुधार्न सक्दछ ।

३.१७.४ समावेशिता

१६८) गरिबी, सामाजिक र भौगोलिक वहिष्करण, महिलाको असमानता र युवाहरूको ठूलो सङ्ख्यामा बाहिरी बसाइँ सराइको कृषि विकासमा बहुगत र जटिल सम्बन्ध रहेको हुन्छ । नेपाली समाजको उच्च भिन्नताले विगतमा धुवीकरण र सामाजिक द्वन्द्वतिर डोऱ्याएको छ । कृषि विकासका फाइदाहरू किसान, जग्गाधनी, कामदार र उद्यमी जस्ता विभिन्न समूहहरूले बाँड्नुपर्दछ । बहुसाङ्ख्यिक किसानहरू (करिब ८१%) ले एक हेक्टरभन्दा कम जमिन र ३-७ को सङ्ख्यामा वस्तुभाउहरूको स्वामित्व राख्दछन् । प्रभावकारी कृषि रणनीतिले साना व्यापारिक किसानहरूलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुऱ्याउन, निर्वाहमुखी किसानको उत्पादकत्व बढाउन र भूमिहीनहरूलाई रोजगारी प्रदान गर्न सक्दछ । यस परिकल्पनाले सीमान्तीकृत समूहहरूलाई यस कार्यक्रममा समावेश गरिनुपर्दछ, र कृषिको नाफालाई बाँड्नुपर्दछ भन्ने कुरालाई जनाउँदछ । एडिएसलाई वास्तविक र सामर्थ्यवान् संयन्त्रहरूको आवश्यकता पर्दछ; जसले धुवीकरणलाई कम गर्दछ, र यसलाई लागू गर्नका लागि नेतृत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

३.१७.५ आर्थिक वृद्धि

१६९) कृषिको रूपान्तरणको अन्तर्दृष्टिसँगै एकरूप हुँदै एक अझ गतिशील कृषिलाई उच्च उत्पादकत्व वृद्धिले साथ दिन्छ । कृषिमा आधारित गतिविधिको वृद्धिले ग्रामीण भेगका गैर खेतीमा प्रभाव पार्ने छ र गैर खेती र रोजगारीमा वृद्धि गराउने छ । यसमा शुद्ध रूपमा कृषि प्रशोधन, भण्डारण, व्यापार, खाद्य सेवा, उत्पादन सेवाहरू र कृषि पर्यटनहरू पर्दछन् । कृषि क्षेत्रको उच्च वृद्धिदरले उच्च कुल गार्हस्थ उत्पादनमा योगदान पुऱ्याउँदछ । घट्दो जनसङ्ख्या वृद्धिदर र घट्दो कृषि श्रम वृद्धिले संयुक्त रूपमा कृषिमा प्रतिव्यक्ति उच्च कुल गार्हस्थ उत्पादनले गरिबी न्यूनीकरण गरी ग्रामीण भेगको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउँदछ ।

३.१७.६ सुधारिएको जीविका

१७०) जीविका अन्तर्गत क्षमता, सम्पत्ति (भौतिक र सामाजिक दुवै स्रोत समाविष्ट) र जीवन जिउन आवश्यक पर्ने क्रियाकलापहरू पर्दछन्। जीविकालाई दिगो बनाउने उपायहरू भनेको तनाव र शोकको सामना गर्ने र सँभालिने, क्षमता र सम्पत्तिको स्तर वृद्धि गर्ने र प्राकृतिक स्रोतहरूको आधारलाई बेवास्ता नगर्ने तरिका नै हो। मुख्य तत्त्वहरूले काम र रोजगारीलाई गरिबी न्यूनीकरण र कल्याणसँग अनि जीविकाको क्षमतालाई बृहत् आर्थिक सामाजिक र आफू आश्रित रहने वातावरणीय आधार स्रोतलाई जोड्दछ।

३.१७.७ खाद्य र पोषण सुरक्षा

१७१) खाद्य कृषि संगठनले १९९६ मा प्रस्ताव गरेको खाद्य र पोषणको परिभाषामा खाद्य उपलब्धता, खाद्यमा पहुँच, खाद्यको प्रयोग तथा उपयोगिता र स्थिरतालाई जोडेको छ र परिकल्पना कथनको जीविका र समावेशिताका आयामहरूसँग सम्बन्धित रहेको छ। कृषि मात्र खाद्य सुरक्षाको निर्धारक होइन। तथापि यो एक प्रमुख निर्धारक भने हो। नेपालको कृषि क्षेत्रको परिकल्पनाले वृद्धिलाई थप आम्दानीमा मात्र नभई यसको उपलब्धता, पहुँच र विशेष गरी खाद्य असुरक्षामा रहेकाहरूका लागि पोषणयुक्त खाद्यको उपयोगितामा प्रतिविम्बित हुने कुरालाई जनाउँदछ।

खाद्य र पोषणको सुरक्षाले अन्नपातभन्दा प्राणीजन्य र बागवानीजन्य उत्पादनको धेरै विविधतापूर्ण भूमिका रहेको कृषि उत्पादन प्रणालीलाई जनाउँछ। सहरी बजारहरू र अन्तर्राष्ट्रिय खाद्य व्यापारको वृद्धिसँगै खाद्य सुरक्षाका मुद्दाहरू खाद्य र पोषण सुरक्षाका महत्वपूर्ण पक्षका रूपमा आउने छन्। एडिएस को परिकल्पना बहुक्षेत्रीय पोषण योजना (एमएसएनपी) र खाद्य र पोषण सुरक्षा योजना र कार्य (एफएनएसपी) सँग आवद्ध छ। कृषि विकास मन्त्रालयले अनुमोदन गरेको एफएनएसपी एडिएस को एमएसएनपीको परिपूरक पनि रहेको खाद्य र पोषण सुरक्षा कार्यक्रम लागू गर्ने एक अभिन्न अङ्गका रूपमा रहेको छ।

३.१८ लक्ष्य र सूचकहरू

१७२) एडिएस को लागू पश्चात् यसको परिणाम स्वरूप प्राप्त हुन सक्ने सम्भाव्य उपलब्धिहरूको सूचक नै लक्ष्यहरू हुन्। लक्ष्यहरू अल्पकालीन (५ वर्षे), मध्यकालीन (१० वर्षे) र दीर्घकालीन (२० वर्षे) राखिएका छन्। प्रत्येक लक्ष्य सँगै सूचक पनि राखिएको छ; जसले लक्ष्यतर्फ प्रगति वा कमीको मापन गर्दछ। प्रत्येक लक्ष्यमा राखिएका मान्यताहरू वा कसरी प्रत्येक लक्ष्यलाई निर्माण गरिएको छ भन्ने कुरा तालिका १८ मा समावेश गरिएको छ। एडिएस लागू गर्ने आधार वर्ष (२०१५) को आँकडा अद्यावधिक गर्नका लागि र तदनुरूप लक्ष निर्माणका लागि प्राविधिक सहयोग (TA) प्रयोग गरिने छ।

तलिका १८: एडिएस परिकल्पनाका लागि सूचकहरू र लक्ष्यहरू (Indicators and Targets for ADS Vision)

परिकल्पना सम्भाग (Vision Component)	सूचकहरू (Indicators)	२०१५ को अवस्था (Existing situation at 2015)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष) (Short Term Target)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष) (Medium Term Target)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष) (Long Term Target)	लक्ष्य अनुमानका मान्यताहरू	आँकडाको स्रोत
आत्मनिर्भरता (Self-reliant)	खाद्यान्नमा आत्मनिर्भरता	खाद्यान्नमा १६ प्रतिशत व्यापार घाटा	० प्रतिशत व्यापार घाटा	०-५ प्रतिशत अतिरिक्त निर्यात व्यापार	०-५ प्रतिशत अतिरिक्त निर्यात व्यापार	बालीनालीको उत्पादन वृद्धि १.५% (२०००/०१- २०१५/१६) २% माथि/वर्ष जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.४% (२०१५) भन्दा बढी नभएको	व्यानिप्रके, केतवि, कृविम, भन्सार विभाग
दिगोपन (Sustainable)	वर्षेभरि सिँचाइ	२५.२ प्रतिशत	३५ प्रतिशत	६० प्रतिशत	८० प्रतिशत	ऐतिहासिक निर्माण दरको आधार, संगठन तथा व्यवस्थापन, र सम्भाव्य सिँचाइ योग्य क्षेत्र भित्र: सतह सिँचाइ: १००० हे/वर्ष आधुनिक सिँचाइ: ४००० हे/वर्ष ट्युबवेल: १,५०,००० हेक्टर	रायोआ, सिँम, केतवि, कृविम, अम, आर्थिक सर्वेक्षण
	माटोमा प्राङ्गारिक पदार्थ	१.९६ प्रतिशत	३.० प्रतिशत	३.९२ प्रतिशत	४ प्रतिशत	-एकीकृत माटो र वाली पोषण व्यवस्थापन प्रवर्द्धन -खनजोत, बाली जीवांशको प्रयोग र	कृषि विकास मन्त्रालय

परिकल्पना सम्भाग (Vision Component)	सूचकहरू (Indicators)	२०१५ को अवस्था (Existing situation at 2015)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष) (Short Term Target)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष) (Medium Term Target)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष) (Long Term Target)	लक्ष्य अनुमानका मान्यताहरू	आँकडाको स्रोत
						एकीकृत वाली पोषण अभ्यासहरूमा सुधार -वनविनाशमा वृद्धि नभएको	
	हैशियत विग्रिएको जमिन (degraded land)	३.७२ मिलियन हेक्टर	२.८८ मिलियन हेक्टर	२.५६ मिलियन हेक्टर	१.६ मिलियन हेक्टर	-कवुलियती वन, सामुदायिक वन, र निजी वन अन्तर्गतका क्षेत्रमा १०% वृद्धि -पुनर्स्थापन/वृक्षारोपण गरिबी न्यूनीकरण दर जारी (२०००-२०१०) -भूमि संरक्षण र भूमि पुनर्उत्थान कार्यक्रमहरू -बहुदो विद्युत क्षेत्र, (घट्टो दाउरा ऊर्जा को माग)	वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय, केतवि, कृषिम
	जंगलले ढाकेको	४४.७ प्रतिशत	४४.७ प्रतिशत	४४.७ प्रतिशत	४४.७ प्रतिशत	खुद परिवर्तन नभएको -प्रभावकारी भू उपयोग व्यवस्थापन नियमनको लागू गरिएको	वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय
	जमिनको उत्पादकत्व (कृषिक्षेत्रको)	३,२७८ अमेरिकी डलर	४,१८४ अमेरिकी डलर	५,३३९ अमेरिकी डलर	८,६९७ अमेरिकी डलर	निम्न कारणले ५% कृषि कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धि	केतवि, अम, आर्थिक सर्वेक्षण, कृषि विकास मन्त्रालय

परिकल्पना सम्भाग (Vision Component)	सूचकहरू (Indicators)	२०१५ को अवस्था (Existing situation at 2015)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष) (Short Term Target)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष) (Medium Term Target)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष) (Long Term Target)	लक्ष्य अनुमानका मान्यताहरू	आँकडाको स्रोत
	कुल गार्हस्थ उत्पादन प्रति हेक्टर)					-सिँचाइको विस्तार -सुधारिएका अभ्यासहरू -सुधारिएको सामाग्रीको प्रयोग -विस्तारित ग्रामीण पूर्वाधारहरू -खेती गरिएको जग्गा विस्तार नभएको	
	कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि व्यवसायको प्रतिशत	८ प्रतिशत	९ प्रतिशत	११ प्रतिशत	१६ प्रतिशत	निम्न कारणहरूले ११.८%/वर्ष नतिजाको औसत वृद्धि मूल्य -व्यवसायलाई बल पुऱ्याउने सुधिएको वातावरण -कृषि व्यवसाय लगानीमा वृद्धि	अम, आर्थिक सर्वेक्षण,
प्रतिस्पर्धी (Competitive)	कृषि व्यापार सन्तुलन	व्यापार घाटा १,१२३ मिलियन अमेरिकी डलर	व्यापार घाटा १,०७३ मिलियन अमेरिकी डलर	व्यापार घाटा ८८२ मिलियन अमेरिकी डलर	व्यापार बचत ५०८ मिलियन अमेरिकी डलर	निम्न कारणले निर्यातको १२.३% र आयतको २.१% (वृद्धि/वर्ष) -उच्च मूल्यका बालीनालीको उत्पादनमा वृद्धि -बाली उब्जाउमा वृद्धि	व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र

परिकल्पना सम्भाग (Vision Component)	सूचकहरू (Indicators)	२०१५ को अवस्था (Existing situation at 2015)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष) (Short Term Target)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष) (Medium Term Target)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष) (Long Term Target)	लक्ष्य अनुमानका मान्यताहरू	आँकडाको स्रोत
						-मूल्य अभिवृद्धिमा वृद्धि -ग्रामीण पूर्वाधारमा सुधार -कृषिजन्य व्यापार लगानीमा वृद्धि	
	कृषिजन्य निर्यात	२५५ मिलियन अमेरिकी डलर	४५६ मिलियन अमेरिकी डलर	८१४ मिलियन अमेरिकी डलर	२,५९८ मिलियन अमेरिकी डलर	निर्यात वृद्धि १२.३%/वर्ष	व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र
समावेशी (Inclusive)	महिलाको वा संयुक्त स्वामित्वमा रहेको कृषियोग्य जग्गा प्रतिशत	१६ प्रतिशत	२० प्रतिशत	३० प्रतिशत	५० प्रतिशत	भूमि शीर्षकको दर्तामा २०%/वर्ष वृद्धि -लैङ्गिक र भूमिको मुद्दामा सचेतना कार्यक्रमहरू	केतवि, भूमि सूधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालय
	कृषि कार्यक्रमको पहुँचभित्रका कृषक प्रतिशत	१८.२ प्रतिशत	२२ प्रतिशत	२६ प्रतिशत	३२ प्रतिशत	बाहिरी पहुँचमा ५% वृद्धि -बढ्दो ग्रामीण पूर्वाधार -सूचना सञ्चार प्रविधि सेवाको विस्तार -कृषिजन्य व्यापार सेवामा ५%/वर्ष वृद्धि	कृषिम, केतवि, कृषिकृषि प्रसार निर्देशनालय, पसेवि
वृद्धि (Growth)	कृषि क्षेत्रको कूल गार्हस्थ उत्पादनको	२.२३ प्रतिशत (*)	४ प्रतिशत	५ प्रतिशत	६ प्रतिशत	-बढ्दो उत्पादकत्व वृद्धि -बढेको लगानी	

परिकल्पना सम्भाग (Vision Component)	सूचकहरू (Indicators)	२०१५ को अवस्था (Existing situation at 2015)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष) (Short Term Target)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष) (Medium Term Target)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष) (Long Term Target)	लक्ष्य अनुमानका मान्यताहरू	आँकडाको स्रोत
	औसत वृद्धिदर					-बढेको ग्रामीण पूर्वाधार	
जीविकोपार्जन (Livelihood)	कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ उत्पादन/कृषि श्रमिक	८३५ अमेरिकी डलर	१,०२९ अमेरिकी डलर	१,२६८ अमेरिकी डलर	१,९२६ अमेरिकी डलर	निम्न कारणले कृषि श्रममा ०.७% वृद्धि -अन्य क्षेत्रतर्फ जानु -बाहिरी बसाइँ सराइ -घट्दो जनसङ्ख्या वृद्धि दर निम्न कारणले कृषि कृषाउको ५% वृद्धि -बढेको उत्पादन, लागानी र पूर्वाधार -सुधिएका अभ्यासहरू	अर्थ मन्त्रालय आर्थिक सर्वेक्षण, केतवि
	ग्रामीण क्षेत्रहरूमा गरीबी	२४.३ प्रतिशत	१९ प्रतिशत	१५ प्रतिशत	९ प्रतिशत	जारी घट्दो दर ४.८%/वर्ष (२००३-२००४-२०१३/१४ घट्दो दर ३.४%)	नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण
खाद्य तथा पोषण सुरक्षा (Food and Nutrition)	खाद्य जनित गरिबी (**)	२७.६ प्रतिशत	१९ प्रतिशत	१३ प्रतिशत	६ प्रतिशत	जारी घट्दो दर ७.५%/वर्ष (२०००-२०१५ घट्दो दर ४.८%)	नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण

परिकल्पना सम्भाग (Vision Component)	सूचकहरू (Indicators)	२०१५ को अवस्था (Existing situation at 2015)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष) (Short Term Target)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष) (Medium Term Target)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष) (Long Term Target)	लक्ष्य अनुमानका मान्यताहरू	आँकडाको स्रोत
Security)	पोषण	<p>पुङ्कोपन (stunting) ३७.४ प्रतिशत,</p> <p>कम तौल (underweight) ३०.१ प्रतिशत,</p> <p>सुकेनास (ख्याउटेपना) लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत ११.३,</p> <p>बिएमआई (Body Mass Index) कम भएका महिलाको प्रतिशत १८.१</p>	<p>पुङ्कोपन (stunting) २९ प्रतिशत,</p> <p>कम तौल (underweight) हुने २० प्रतिशत,</p> <p>सुकेनास लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत ५,</p> <p>बिएमआई कम भएका महिलाको प्रतिशत १५</p>	<p>पुङ्कोपन (stunting) २० प्रतिशत,</p> <p>कम तौल (underweight) हुने १३ प्रतिशत,</p> <p>सुकेनास लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत २,</p> <p>बिएमआई कम भएका महिलाको प्रतिशत १३</p>	<p>पुङ्कोपन (stunting) ८ प्रतिशत,</p> <p>कम तौल (underweight) हुने ५ प्रतिशत,</p> <p>सुकेनास लागेका जनसङ्ख्या (wasting) को प्रतिशत १,</p> <p>बिएमआई कम भएका महिलाको प्रतिशत ५</p>	<p>-पोषण शिक्षा</p> <p>-स्वास्थ्य सेवाको बाहिरी पहुचमा विस्तार</p> <p>-गरिबी न्यूनीकरण</p>	नेपाल स्वास्थ्य जनशाखिक सर्वेक्षण

२०१० र २०१५ परिदृश्यका स्रोतहरू

- Agricultural trade balance and Agricultural Exports: TEPC, Nepal Foreign Trade Statistics 2995/96 to 2014/15, and Department of Customs Foreign Trade Statistics 2015/16 .
- Year-round irrigation coverage, Department of Irrigation DOI (2016); National Planning Commission NPC (2009), CBS NSCA (2011/12); Ministry of Agriculture Development, MOAD (2014/15); MOF Economic Survey (2016)
- Soil organic matter: Soil Management Directorate, Department of Agriculture (2014/15 and 2015/16)
- Ha degraded land: Ministry of Environment Science and Technology, MOEST (2005); Department of Forest Research and Survey, DFRS (1999 & 2016); Department of Forest, DOF (1999), Environmental Statistics of Nepal (2015); Department of Agriculture (2014/15)
- Forest cover: Department of Forest Research and Survey, DFRS (2016); Approach Paper 14th Plan
- Agricultural land productivity (AGDP/ha): CBS NSCA (2011/12); MOF Economic Survey (2016).
- Agribusiness Share of GDP: MOF Economic Survey, (2016), .
- Percent of land ownership by women/ joint ownership: CBS NSCA (2091/92); NSCA (2001/02) & NSCA (2011/12)
- Percent of farmers' reached by agriculture programs: Directorate of Extension, Department of Agriculture (2013/14), and Dept of Livestock Services
- Average annual growth of AGDP: MOF Economic Survey (2016) and CBS National Account
- AGDP/ Agricultural labor: MOF Economic Survey (2016); CBS Population Monograph Vol. III, (2014)
- Poverty in Rural Areas: CBS NLSS (1995/96, 2003/04 & 2010/11); CBS Annual Household Survey (2012/13 & 2013/14)
- Self-sufficiency in food grains: Statistical Information of Nepalese Agriculture, MOAD (2014/15); MOF Economic Survey (2016); TEPC and Dept of Customs Nepal Foreign Trade Statistics (2010/11 to 2015/16).
- Stunting of children 0-60 months: Nepal and Health Demographic Survey (2001, 2006 & 2011); CBS NLSS (2010/11); CBS Multiple Indicator Cluster Survey (2014)
- Proportion of food insecure: CBS Nepal Living Standard Survey (2010/11); CBS Annual Household Survey (2012/13 & 2013/14); NRB Household Budget Survey (2014/15)

Note: National Peasants Coalition questioned on the reliability of the data regarding land degradation and has submitted its view that the current area under degraded land should not be more than 1 million hectare.

४. रणनीतिक रूपरेखा

४.१ एडिएस का लागि कृषि रूपान्तरणको तात्पर्य

१७३) एडिएसले नेपालको कृषिक्षेत्रलाई आगामी बीस वर्षसम्म मार्गनिर्देश गर्ने छ । यसबीच नेपालमा कृषिक्षेत्रको संरचनामा विचारणीय किसिमले परिवर्तन भई कृषिभन्दा अझ छिटो कृषि व्यवसाय फस्टाउने अपेक्षा गरिएको छ । अर्थतन्त्रमा कृषि तथा अरू क्षेत्रहरूबीचको बलियो हातेमालो विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी न्यूनीकरणमा विशेष महत्त्वपूर्ण हुने छ । किनभने कृषिमा आधारित गैर कृषि क्रियाकलापहरू मजबुत अर्थतन्त्रको समग्र वृद्धि अझ बढी सन्तुलित ग्रामीण अर्थतन्त्र र रोजगारी सिर्जनाका आधार हुने छन् ।

१७४) यस सन्दर्भमा एडिएसले कृषि क्षेत्रको विषमतालाई हेर्ने र उत्पादन क्षेत्र (बाली, पशु, मत्स्य, वनविज्ञान) मात्र नभई प्रशोधन क्षेत्र, व्यापार र अन्य सेवाहरू (भण्डारण, यातायात, मसलन्द, वित्तीय, बजारीकरण, अनुसन्धान, प्रसार) समेत समेट्ने काम पनि दिन योग्य छ ।

१७५) प्रस्तुत योजना नेपालको कृषि रूपान्तरणको वैचारिक रूपरेखालाई ध्यानमा राख्दै प्रतिपादन गरिएको हो; जुन नेपाली समाज मुख्यतः कृषिमा आधारित रहनेदेखि लिएर सेवा क्षेत्र र उद्योगबाट प्रायः आफ्नो आमदानी प्राप्त गर्छन् । यसरी यो योजना नेपालको मुख्यतः कृषिमा आधारित रहनेदेखि लिएर सेवा र उद्योगबाट प्रायः आफ्नो आमदानी प्राप्त गर्ने समाजको कृषि रूपान्तरणको वैचारिक रूपरेखालाई ध्यानमा राखेर प्रतिपादन गरिएको हो । यो प्रक्रियामा नेपाली जनताको खाद्य उत्पादन र वितरण व्यवस्थापनको ढाँचा, ग्रामीण गैर कृषि क्षेत्रका साथै ग्रामीण क्षेत्रको विकास, मजदुर तथा भूमि उर्वरता, व्यापार सन्तुलन, युवा रोजगारी र वाह्य बसाइँ सराइ, कृषिमा महिलाको भूमिका र गम्भीर रूपमा लगातार जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा प्राकृतिक स्रोतहरूको व्यवस्थापन जस्ता कुराहरूमा गहन तात्पर्य रहने छ । एडिएसले नेपाली समाजको महत्त्वाकाङ्क्षा र विवशता अनुसार कृषि रूपान्तरणको प्रक्रिया द्रुत गतिमा अघि बढेको छ कि छैन भन्ने कुराको साथै यसको शैलीको पनि सुनिश्चित गर्ने छ ।

१७६) रूपान्तरणको यो प्रक्रियामा धेरै कुराहरू एकै पटक पनि हुने छन् ।^{३०} कुल गार्हस्थ उत्पादन र मजदुरीमा कृषिको हिस्सा घटे पनि कृषि उत्पादन र यसको कुल गार्हस्थ उत्पादन बढ्ने छ । त्यसैले कुल गार्हस्थ उत्पादनको हिस्सामा कम भए पनि कृषिमा कुल गार्हस्थ उत्पादन अझ बढ्दै छ ।

१७७) एडिएस का लागि कृषि रूपान्तरण अनुभवको पाठबाट निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ^{३१}

- क. विज्ञान र प्रविधिमा लगानी बढाउने । त्रिकोणीय ज्ञान, अनुसन्धान शिक्षा र विस्तारमा लगानी गर्ने ।
- ख. व्यापकतामा आधारित र समावेशी कृषि अभिवृद्धिको सुनिश्चितता गर्ने । सामाजिक र भौगोलिक असमानतालाई नियन्त्रण गर्ने कार्यक्रमहरूमा लगानी गर्ने ।
- ग. साना किसानलाई नेपाल र विदेशमा बढ्दै गइरहेको सहरी जनसङ्ख्याको अपेक्षित आवश्यकता पूर्ति गर्न सक्ने प्रतिस्पर्धी मूल्य शृङ्खलासँग समन्वय गराउने ।

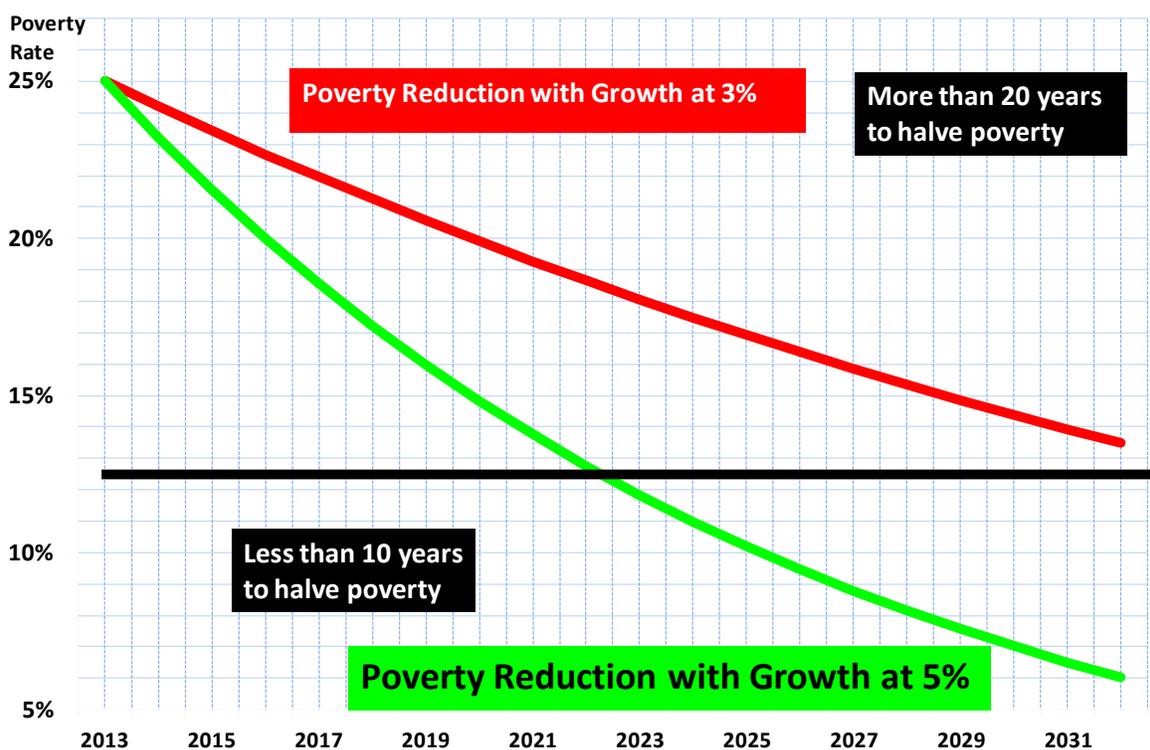
^{३०}Timmer 2007.

^{३१}Based on Goletti 2011

घ. ग्रामीण नेपालको आर्थिक संरचनालाई ऊर्जा दिने ग्रामीण पूर्वाधार र ग्रामीण कृषि उद्यमहरूको प्रचार गर्ने ।

४.२ कृषि विकास र गरिबी न्यूनीकरण

१७८) स्रोत साधनमा गरिब देशहरूमा दिइएको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि दरले गैर कृषि वृद्धि दरभन्दा पाँच गुणा बढी गरिबी हटाउँछ, र कृषि पूँजीमा लगानीले भोकमरी घटाउनमा सहयोग गर्छ।^{३२} कृषि विकासका लागि कृषिमा लगानी महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपालमा तुलनात्मक दरमा तीन प्रतिशतले मात्र कृषि विकास भएजस्तै साविकको व्यवसाय परियोजना पनि गरिबी घटाउने समयमा अप्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने छ । यदि विगतकै जस्तो कम वृद्धि दर कायम रह्यो भने अहिलेका पच्चीस प्रतिशत गरिबी दर आधा गर्न नै बीस वर्षभन्दा बढी लाग्ने छ । (रेखाचित्र नं. १२ हेर्नुहोस् ।) पाँच प्रतिशतका दरले तीव्र विकासद्वारा गरिबी आधा गर्न दश वर्षभन्दा कम लाग्ने छ । एडिएसले कृषि विकास र गरिबी न्यूनीकरणका लागि कृषि क्षेत्रमा बढीभन्दा बढी लगानीलाई प्रोत्साहन गर्ने छ ।

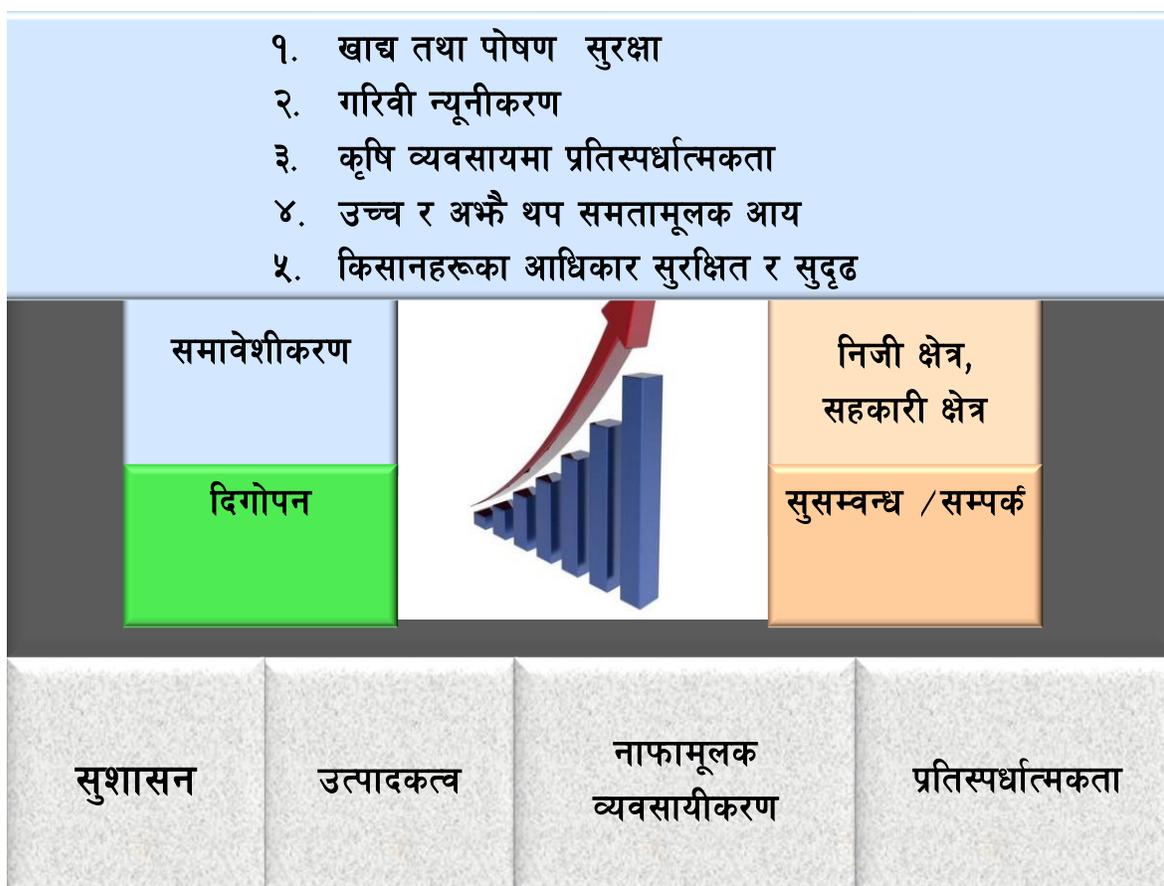
चित्र १२: वृद्धि र गरिबी न्यूनीकरण^{३३}

^{३२}Christiansen, L., Demery, L., and Kuhl, J. 2010. The evolving role of agriculture in poverty reduction: an empirical perspective, *Journal of Developing Economics*, 96:239-254.

^{३३}Based on growth poverty elasticity of -2.

४.३ एडिएस को रूपरेखा: प्रभाव, उपलब्धि, प्रतिफल, क्रियाकलापहरू

आफ्नो सपना प्राप्त गर्न एडिएसले कृषि क्षेत्रको विकासको गति चार ओटा रणनीतिक सम्भागहरूद्वारा बढाउने छ । ती सम्भागहरू सुशासन, उत्पादकत्व, फलदायी व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धात्मकता हुन् । यसका साथसाथै एडिएसले समावेशीकरण (समाजिक र भौगोलिक) दुवै, निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्र अनि व्यापारिक पूर्वाधारसँग समन्वय (जस्तै: कृषि मार्ग, सडकलन केन्द्र, प्याकिङ केन्द्र, बजार क्षेत्र), सूचनाका पूर्वाधार र सूचना सञ्चार प्रविधि अनि ऊर्जाका पूर्वाधार (जस्तै: ग्रामीण विद्युतीकरण, नवीकरणीय र वैकल्पिक ऊर्जाका स्रोतहरू) को पनि प्रचार गर्ने छ । समावेशी, दीर्घकालीन, बहुमार्गीय र सम्पर्कमा आधारित वृद्धिदर तीव्रताको परिणाम उच्च खाद्य र पोषणको सुरक्षा, गरिबी न्यूनीकरण, कृषि व्यापारको प्रतिस्पर्धा, ग्रामीण घरधुरीको उच्च र उचित आम्दानी र किसानका सुनिश्चित गरिएका अधिकारहरू जस्ता परिणामहरू अपेक्षा गरिएका छन् । रेखाचित्र नम्बर १३ ले एडिएस को रणनीतिक रूपरेखाको स्पष्टीकरण प्रदान गर्दछ ।

चित्र १३: कृषि विकास रणनीतिको रणनीतिक रूपरेखा

१७९) एडिएस रूपरेखामा प्रभाव, उपलब्धि, प्रतिफल र क्रियाकलापहरूको तार्किक क्रमहरू छन् । यी सम्पूर्ण क्रमहरूले अगिल्लो भागमा प्रस्तुत गरिएको एडिएस को उद्देश्य प्राप्तमा योगदान दिने छन् ।

४.४ एडिएस को प्रभाव

१८०) एडिएस को कुल प्रभावमा विस्तारित खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, गरिबी न्यूनीकरण, प्रतिस्पर्धात्मकता, घरधुरीको उच्च र उचित आम्दानी अनि किसानको अधिकारको सुनिश्चितता गरी पाँच प्रकारका छन् । प्रभावका सूचकहरू तालिका १९ मा दिइएका छन् ।

तालिका १९: एडिएस प्रभावका सूचकहरू

प्रभाव	सूचक
खाद्य तथा पोषणको सुरक्षा	<ul style="list-style-type: none"> • ५ वर्ष मुनिका बच्चाहरूमा (उमेर अनुसारको अग्लाइ अनुसार) पुङ्कोपन • ५ वर्ष मुनिका बच्चाहरूमा (उमेर अनुसारको तौल अनुसार) कम तौल • ५ वर्ष मुनिका बच्चाहरूमा (उमेर अनुसारको अग्लाइ अनुसार) ख्याउटेपन • प्रजनन उमेरका महिलामा शक्ति अल्पताको अधिकता (विएमआई को नाप अनुसार)
गरिबी न्यूनीकरण	<ul style="list-style-type: none"> • ग्रामीण गरिबीको साभेदारी
प्रतिस्पर्धात्मकता	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि व्यापारमा सन्तुलन
उच्च र उचित आम्दानी	<ul style="list-style-type: none"> • प्रतिव्यक्ति आय • गिनी गुणाङ्क
कृषकहरूको अधिकारको सुनिश्चितता र मजबुदीकरण	<ul style="list-style-type: none"> • खाद्य तथा खाद्य सार्वभौमिकताको कानुन • एडिएस मुख्य समितिमा किसान प्रमुखहरूको प्रतिनिधित्व • किसानको अधिकारको कानुन, किसानको समिति

४.४.१ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा

१८१) एडिएस का सम्पूर्ण उपलब्धि, प्रतिफल र गतिविधिहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान गर्ने छन् । यसका साथै एडिएसले कर्णाली जस्तो अत्यन्त मर्कामा परेका क्षेत्रका सुत्केरी तथा गर्भवती महिला, जनजाति, दलित, समूहको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने छ । उक्त उत्पादन राष्ट्रिय ध्वजाबाहक कार्यक्रमको रूपमा आयोजना गरिने छ । यसले नेपाल कृषि तथा खाद्य सुरक्षा योजना, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना, खाद्य र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा एउटा नयाँ पाँच वर्षे विस्तृत कार्यक्रम सहितको उपकार्यक्रमहरू आयोजना गर्ने छ । खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यान्वयनमा भर्खरै पारित भएको बहुक्षेत्रीय पोषण योजनासँगै काम गर्ने छ ।

१८२) उत्पादकत्वमा एडिएस को सम्भाग दुईको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा यसरी प्रभाव पर्छ:

क. उच्च उत्पादकत्व र प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो प्रयोगद्वारा नेपालमा दीर्घकालीन शैलीबाट खाद्य उत्पादनको मात्रा बढाएर ।

ख. सुधारिएको खाद्य/दाना/बीउ सञ्चिती, आपतकालीन स्थिति र जलवायु अनुकूल कृषि अभ्यास, आपतकालीन अवस्थालाई सम्बोधन गर्ने तत्परता देखाई कृषकको असुरक्षा घटाएर ।

१८३) नाफामूलक व्यवसायीकरणमा एडिएस को सम्भाग तीनको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा यसरी प्रभाव पर्दछ: (क) आम्दानी बढाएर (ख) बजार पहुँच सुधार गरेर (ग) पोस्ट हार्भेस्ट घाटा घटाएर ।

१८४) प्रतिस्पर्धात्मकतामा एडिएस को सम्भाग ४ को खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा यसरी प्रभाव पर्छ: (क) खाद्य सुरक्षा सुधार गरेर (ख) खाद्यको विविधताका लागि व्यापारमा भर परेर (ग) महिला, युवा, उपेक्षित समूह र दुर्गम क्षेत्रका व्यक्तिहरूद्वारा समेत सञ्चालित लघु, साना र मध्यम कृषि उद्यमको विकासको गति बढाएर ।

४.४.२ गरिबी न्यूनीकरण:

१८५) रेखाचित्रमा प्रदर्शित एडिएस रूपरेखामा विशिष्टता दिए अनुसार एडिएस को द्रुतगतिको विकास अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । कृषिको द्रुत विकास, सुधारिएको शासन, उत्पादकत्वमा वृद्धि, नाफामूलक व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धात्मकताको वृद्धि गरेर कृषिमा द्रुत विकास हासिल गरिने छ । भाग ४.२ ले आर्थिक विकास एकदम न्यून गतिमा भइरहँदा कृषि विकास गरिबी घटाउने एउटा शक्तिशाली तरिकाको रूपमा प्राथमिकता दिइएको छ । एडिएस यही मुख्य निष्कर्षमा रहन्छ र मर्कामा परेका, गरिब घरपरिवार, निर्वाहमुखी किसान अनि भूमिहीन ग्रामीण घरपरिवारलाई लक्षित बनाई गरिबी न्यूनीकरण गर्ने उपायको सुनिश्चितताका साथ प्रचार गर्छ । यसका लागि एडिएसले व्यवसायीकरणमा न्यून पहुँच भएका प्राथमिकता दिइएका मूल्य शृङ्खलाका लागि बजार अनुकूलन गर्छ र मर्कामा परेकाहरूलाई समावेश गर्दै लघु तथा साना कृषि उद्यमको प्रचार गर्छ ।

४.४.३ कृषि व्यापारबाट हुने वचत

१८६) नेपालको कृषि वैदेशिक विनिमयको एउटा महत्त्वपूर्ण स्रोत हुन सक्छ । एडिएसले विकास सम्भावना भएको देशमा खाद्यन्न र केही सामग्री आयात प्रतिस्थापनमा प्रयाप्तताको पचार गर्दछ । अझ महत्त्वपूर्ण कुरा के हो भने नेपालमा केही कृषि सामग्रीमा तुलानात्मक फाइदा छ र उपयुक्त नीति तथा लगानी गरेर यो देश प्रतिस्पर्धी र उच्च मूल्यका उत्पादनको खुद कृषि निर्यातकर्ता हुन सक्छ ।

४.४.४ ग्रामीण घरपरिवारको उच्च र उचित आम्दानी

१८७) एडिएसले उच्च आम्दानी र सुधारिएको जीवनशैली र खाद्य तथा पोषण सुरक्षाद्वारा कृषक र कृषि उद्यमीको समृद्धिको उद्देश्य राख्दछ । गरिबी र विकासबीचको सम्बन्ध छलफल गरिएको भाग ४.२ ले गरिबी न्यूनीकरणमा आम्दानी वितरणको महत्त्वलाई बढावा दिएको छ । जस्तै: आम्दानीको अधिक असमान वितरणले गरिबी न्यूनीकरण विकास कार्यमा असर गर्दछ । एडिएसले उपेक्षित समूह र क्षेत्रको समावेश अनि मूल्य शृङ्खला विकासको पहुँचको पनि प्रचार गर्दछ । उक्त मूल्य शृङ्खलाको विकास यसको लाभांशको अझ समान वितरणमा जोड दिने गरिबहरूको बजारमा आधारित हुन्छ । त्यसैगरी एडिएसले परम्परागत रूपमा पछि पारिएका समूह, जस्तै: महिला, युवा र अरू विपन्न दलित र जनजाति समूहद्वारा चलाइएका कृषि उद्यम विकासको प्रचार गर्ने कार्य गर्दछ ।

४.४.५ कृषकहरूको मजबुद गरिएको अधिकार

१८८) एडिएसले रणनीतिको योजना गर्न, निर्णय लिन, कार्यान्वयन गर्न र निरीक्षण गर्नका निमित्त कृषकको सहभागिता सुनिश्चित गर्न संस्थागत प्रक्रिया उपलब्ध गराउँछ । एडिएसले विशेष गरी कृषकका प्रतिनिधिहरू यसको केन्द्रीय र स्थानीय तहका महत्त्वपूर्ण समन्वयात्मक प्रक्रियाका हिस्सा हुन् भन्ने कुराको सुनिश्चित गराउँछ; जस्तै: उनीहरू

एडिएस को कार्यान्वयन समितिका सञ्चालक सदस्य हुन्, उनीहरू नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को बोर्डमा छन्, उनीहरू लगभग चार हजार गाविसमा रहेका सामुदायिक कृषि प्रसार सेवाकेन्द्रको बोर्डमा छन्, उनीहरू कृषि व्यावसायिक कृषि गठबन्धनको र मूल्य शृङ्खला विकास संगठनका सदस्य छन्, कृषि क्षेत्रका लागि नीति तर्जुमा गर्दा र योजना प्रतिपादन गर्दा उनीहरूको सल्लाह लिइन्छ, उनीहरूलाई कृषि क्षेत्रको अनुगमन गर्दा पनि सल्लाह लिइन्छ । उनीहरू जिल्ला स्तरीय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सञ्जालका सदस्य पनि हुन् । यी सब संस्थाहरूमा कृषकहरूको प्रतिनिधि हुँदा उनीहरू एडिएस मा आफ्नो अधिकार सुनिश्चित गर्न र सबल बनाउन योग्य रहने छन् ।

१८९) यस अतिरिक्त एडिएसले नेपालको संविधान २०७२ को सिद्धान्तमा रहेर खाद्य अधिकार र खाद्य स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित विधानहरूको प्रतिपादन पनि गर्दछ । एडिएसले शासन तत्व अन्तर्गत कृषकको अधिकार बुझाउन, ती अधिकारहरूको प्रचार गर्न, त्यसको निरीक्षण गर्न र तिनको सुरक्षा गर्न विशेष पहल गर्ने छ । त्यसै गरी नेपाल सरकारले कृषि मन्त्रालयको नेतृत्वमा कृषिको मुख्य उत्पादनलाई सहायक मूल्य प्रदान गरिदिने प्रक्रियाको स्थापना गर्ने छ ।

१९०) एडिएसले किसानको अधिकार बढाउन मद्दत गर्नका निम्ति किसानहरूको नै उच्चस्तरीय र पूर्ण रूपमा आधिकारिक आयोग स्थापनाको प्रवर्द्धन गर्दछ । किसानहरूको आयोगको विशेष कार्यदिशा, संयोजन र किसानहरूको आयोगको निगरानी गर्ने काम एडिएस कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरणमै गरिने छ ।

४.५ एडिएस का उपलब्धि र प्रतिफल

१९१. एडिएस का मुख्य चार उपलब्धिहरू छन्:

- उपलब्धि १. – सुधारिएको शासन
- उपलब्धि २. – उच्च उत्पादकत्व
- उपलब्धि ३. – नाफामूलक व्यवसायीकरण
- उपलब्धि ४. – बढाइएको प्रतिस्पर्धात्मकता

१९२. तालिका २० मा रणनीतिक प्रत्येक उपलब्धिको प्रतिफल प्रस्तुत गरिएका छन् ।

तालिका २०: एडिएस का रणनीतिक सम्भागका लक्ष्यहरू

उपलब्धि	सूचक	वर्तमान स्थिति (२०१०)	वर्तमान स्थिति (२०१५)	लक्ष्य
शासन	कृषि उत्पादनमा वृद्धि	वार्षिक औषत ३ प्रतिशतले वृद्धि	वार्षिक औषत २.२३ प्रतिशतले वृद्धि (*)	वार्षिक औषत ५ प्रतिशतले वृद्धि
उत्पादकत्व	भूमिको उत्पादकत्व	प्रतिहेक्टर १८०४ अमेरिकी डलर	प्रतिहेक्टर ३,२७८ अमेरिकी डलर	प्रतिहेक्टर ४७८७ अमेरिकी डलर
	मजदुरको उत्पादकत्व	प्रति मजदुर ७९४ अमेरिकी डलर	प्रति मजदुर ८३५ अमेरिकी डलर	प्रति मजदुर १८३३ अमेरिकी डलर

उपलब्धि	सूचक	वर्तमान स्थिति (२०१०)	वर्तमान स्थिति (२०१५)	लक्ष्य
व्यावसायिकीकरण	बजारीकृत वचत	कृषि उत्पादनको ५० प्रतिशतभन्दा कम	कृषि उत्पादनको ५० प्रतिशतभन्दा कम	कृषि उत्पादनको ८० प्रतिशतभन्दा बढी
	कृषि व्यापारको कुल गार्हस्थ उत्पादन	कुल गार्हस्थको १० प्रतिशत	कुल ग्राहस्तको ८ प्रतिशत	कृषिको कुल गार्हस्थको २० प्रतिशत
प्रतिस्पर्धात्मकता	कृषि खाद्यको निर्यात	चौबीस करोड असी लाख अमेरिकी डलर	पच्चीस करोड पचास लाख अमेरिकी डलर	दुई अरब अमेरिकी डलर

४.५.१ सुधारिएको शासन

१९३) एडिएस मा सुधारिएको शासन भन्नाले^{३४} सरकारको योजना प्रतिपादन र कार्यान्वयन नीति र प्रवाह कार्यको क्षमता भन्ने जनाउँछ। यो क्षमताविना एडिएस कार्यान्वयन हुने छैन। शासनका मुख्य तत्त्वहरू^{३५} जवाफदेहिता, सहभागिता, पूर्वानुमान गर्न सकिने विशेषता र पारदर्शिता हुन्।

१९४) कृषि क्षेत्रको सहयोगका लागि पटकपटक घोषणाहरू भए तापनि उक्त क्षेत्रलाई सहयोग दिने नीति या त प्रतिपादन नै भएका छैनन् या त कार्यान्वयन भएका छैनन्। समस्या चर्काउनुमा मुख्य नेताको कार्यकालमा पटकपटक परिवर्तन, नीति कार्यक्रम र योजना कार्यान्वयन अनि नीतिकै एकरूपताको विषयका लागि पनि समस्या बढाउने काम मुख्य हुन्। यसको परिणाम चाहिँ नीतिको विश्वसनीयताको अभाव हो। जुन अधिल्ला कार्यक्रमहरूको असफलताको लागि केही हदसम्म जिम्मेवार छ। यस्तो स्थितिबाट बच्न एडिएसले नीति प्रतिपद्धताको राम्रो विश्वसनीयताको लागि लक्ष्य निर्धारण गर्छ र त्यसको उचित तरिकाले निरीक्षण गर्छ। एडिएसले विभिन्न संस्थाहरू, विभिन्न तह (केन्द्रीय, प्रादेशिक र स्थानीय) र विभिन्न सरोकारवाला (सरकार, नागरिक समाज, विकासका साभेदार)हरूबीच चाहिने समन्वय र प्रभावकारी योजनाका बाधाहरूको पनि पहिचान गर्दछ। शासकीय उपलब्धि हासिल गर्न प्रभावकारी समन्वय र योजना मुख्य उपलब्धि हुन्। एडिएस लागू गर्न एउटा कार्यान्वयन सहायता इकाईले विभिन्न संस्थाहरूलाई सहज बनाउने छ। त्यसै बखत एडिएस को समावेश गर्नुपर्ने पक्ष (लैङ्गिक, मर्कामा परेको समूह, भौगोलिक मर्कामा परेको समूह)हरू उपयुक्त प्रक्रिया; जसले सहभागिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्दछ, त्यस पक्षलाई ध्यानमा राख्ने छ। नागरिक समाज (किसानका संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू)मा सरकार र छानिएका संस्थाहरू दुवैभित्र जनताकै क्षमताले एडिएस शासनको सञ्चालनको मजबुतीकरणमा सरदर योगदान दिने छन्।

१९५) अति मर्का परेका समूहहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अवस्था कम गर्न विश्वसनीय कार्यक्रमविना एडिएस र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा नै यो योगदानको सायदै कुनै विश्वसनीयता होला। एडिएस को समस्त उद्देश्यमध्ये एउटा उद्देश्य जनताको खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुधार गर्नु हो। यो एक दीर्घकालीन उद्देश्य हो; जसमा

^{३४}World Bank 1992, "Governance and Development", the World Bank

^{३५}ADB 1995, "Governance: Sound Development Management", Asian Development Bank, October 1995

एडिएस का सबै सम्भागहरूले योगदान गर्छन् । तर अल्पकालीन अवस्थामा अति मर्कामा परेका समूहको तत्काल आवश्यकता पूरा गर्ने सरकारको क्षमतामा नै एडिएस शासनको जाँच हुने छ । यो शासनको जाँचलाई प्रतिक्रिया दिन शासन सञ्चालन सम्भाग अन्तर्गत एडिएस मा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा देशको मुख्य कार्यक्रमको रूपमा समावेश गरिएको छ ।

१९६) एडिएस को परिकल्पना हासिल गर्न शासन सम्भाग सम्भवतः सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हो । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा कार्य प्रदर्शन र परिणाममा आधारित एक सुधार व्यवस्थापनको जरुरी पर्दछ । परिणाममा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्न मापकहरू यसै सम्भागभित्र परीक्षण गरिने छन् ।

१९७) एडिएस मा निम्न दश कार्यहरूद्वारा सुधारिएको शासनको समस्त उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकिन्छ ।

तालिका २१: सुधारिएको शासनको उपलब्धिको प्रतिफलहरू

क्र.स.	क्षेत्र	उपलब्धि	विवरण
१.१	नीतिको विश्वसनीयता	नीति विश्वसनीयताको प्रतिबद्धता	कार्यक्रम नेतृत्वमा र कार्यक्रम र आयोजना सञ्चालनमा किसानको हक प्रवर्द्धनमा स्थिर विश्वसनीय र स्थिर नीति र अभू बढी निरन्तरता
१.२	समन्वय	एडिएस कार्यान्वयनमा संलग्न संस्थाहरूबीच सुधारिएको समन्वय	वर्तमान संयोजन संस्थाको क्षमता मजबुद पार्ने र राष्ट्रिय योजना आयोग जस्ता वर्तमान संयोजन संस्थाभित्र नयाँ प्रक्रिया स्थापना गर्न अनि सरकारी निकायका कार्यक्रम र सहकारी संस्थासँगको योजना, निजी क्षेत्र, कृषकसँग, गैर सरकारी संस्था र विकासका साझेदारसँग सरकारी संस्था कार्यक्रम र योजना संयोजन गरी नयाँ आवश्यकताको सम्बोधन गर्नु
१.३	योजना तर्जुमा	एकीकृत योजना तर्जुमा	राष्ट्रिय योजना आयोग लाई बहुक्षेत्रीय योजना र नीतिको कार्यान्वयन निरीक्षण गर्ने जिम्मेवारी दिनुका साथै नीति र योजना प्रयाप्त रूपमा बजेट विनियोजन भएको विश्वास दिलाउनु
१.४	कार्यान्वयन सहयोग	प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग	विश्लेषणात्मक सेवा, निगरानी र मूल्याङ्कन अनि प्राविधिक सहायताद्वारा एडिएसलाई सहज बनाउन कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गत एउटा एडिएस कार्यान्वयन सहयोगी इकाई (नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य समन्वय महाशाखा) को स्थापना गर्नु
१.५	लैङ्गिक समानता अनि सामाजिक र भौगोलिक समावेशीकरण	लैङ्गिक समानता र सामाजिक, भौगोलिक समावेशीकरणका लागि संयन्त्र स्थापना	केन्द्रीय र स्थानीय तहमा उपयुक्त संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धिद्वारा एडिएस मा नीति योजना र कार्यान्वयन तहको लैङ्गिक समानता, सामाजिक समावेशीकरण र भौगोलिक समावेशीकरण निश्चित गर्न व्यापक संयन्त्रको स्थापना गर्नु
१.६	अनुगमन र मूल्याङ्कन	एडिएस को समयमै प्रभावकारी अनुगमन र	अनुगमन र मूल्याङ्कन समयमै र व्यावहारिक ढङ्गले गर्न क्षमता अभिवृद्धि र स्रोतहरू सँगसँगै

क्र.स.	क्षेत्र	उपलब्धि	विवरण
		मूल्याङ्कन	विभिन्न सरकारी इकाईलाई साथ दिनु
१.७	सहभागिता र जवाफदेहिता	योजना, कार्यान्वयन र एडिएस को अनुगमनमा नागरिक समाजको सहभागिता स्थापना गर्ने प्रक्रिया	कृषक संस्था, सहकारी संस्था र व्यापार/उद्योग संस्था सहितको नागरिक समाज एडिएस मा संलग्न भएको सुनिश्चित गर्ने, सूचनामा पहुँच राख्ने अनि एडिएस योजना, कार्यान्वयन र अनुगमनको समयभरि सुझाव र सिफारिसहरू प्रदान गर्नु
१.८	मानव संसाधन विकास र क्षमता निर्माण	एडिएस सहकार्य र कार्यान्वयनमा संलग्न प्रमुख संस्थाको क्षमता निर्माण गर्ने	एडिएस सहकार्य र कार्यान्वयन सुधार गर्न लक्षित संस्थाहरूको क्षमता निर्माण तथा मानवस्रोत विकास केन्द्रित योजना बनाउनु
१.९	खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	अति मर्कामा परेका समूहको सुधारिएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	खाद्य तथा पोषणबाट असुरक्षित सामाजिक र भौगोलिक रूपले मर्कामा परेका समूहलाई लक्षित उपायहरू
१.१०	कार्य सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन पद्धति	राम्रो कार्य सम्पादनलाई पुरस्कार दिने योजना बनाई सञ्चालन गरिएको व्यवस्था	नतिजा र कार्य संपादनमा आधारित व्यवस्थापनको प्रवर्द्धन र कार्यान्वयन गर्न मार्ग दर्शन र राम्रो स्तरमा चल्ने कार्यपद्धति स्थापना गर्नु

४.५.२ उच्च उत्पादकत्व

१९८) भूमि र मजदुरको उन्नत उत्पादकत्व एडिएस को आधारशिलामै छ । कृषि उत्पादकत्व बृद्धिको लागि बजारको मागसँगसँगै कृषि उत्पादनको कार्य क्षमता र दिगोपना बढाउन उपयुक्त प्रविधिको अनुसरण र जानकारी आवश्यक पर्दछ । कृषि उत्पादकत्व बढाउन केही मापदण्ड चाहिन्छन्, जुन निम्न कुरासँग सम्बन्धित हुन्छन्:

- क. कृषिको प्रभावकारी अनुसन्धान र प्रसार
- ख. कृषि सामग्रीको प्रभावकारी प्रयोग
- ग. प्राकृतिक स्रोतहरू (भूमि, जल, माटो र वन)को प्रभावकारी र दीर्घकालीन अभ्यास र उपयोग
- घ. जलवायु परिवर्तन र प्रकोपप्रति बढ्दो समानुकूलन

१९९) एडिएस मा प्रविधि उत्पादन तथा प्रसारमा संलग्न निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्था, अगुवा कृषक, कृषक पाठशालाका साथै सरकारी क्षेत्र प्रमुख नेतृत्वदायी पात्र हुने छ । तथापि सरकारी क्षेत्रको अन्य कर्ताको प्रयासमा सहकार्य गर्ने, नीति र योजना कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने र नियमहरू लागू गराउने कार्यमा प्रमुख भूमिका छ ।

२००) एडिएसले कृषि प्रसारमा पहिले केही कर्ताहरू संलग्न छन् र समयसँगै तिनको उपस्थिति भन् धेरै महत्त्वको हुने छ भन्ने कुराको पहिचान गर्छ । सार्वजनिक प्रसार सेवामा विशाल मानवस्रोतको वृद्धिको वकालत गर्नुभन्दा एडिएसले वर्तमान सरकारी मानव स्रोतको क्षमता अभिवृद्धिको बढावा दिन्छ र उनीहरूको कृषि प्रसार सेवाको साथै सहजकर्ताको भूमिकाको समेत बढावा गर्दछ । यो भूमिका परिवर्तनले गाउँ विकास समितिको तहमा सेवा

विस्तारमा अझ धेरै महत्त्व दिने छ, जहाँ सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापना गरिने छ र कृषि, पशुसेवा र कृषि सूचना र सञ्चार प्राविधिकहरू सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रमा भर्ना गरिने छन् ।

२०१) एडिएसले रणनीतिको सफलताका लागि उत्पादनका साधन विशेष गरी भूमिमाथि कृषकहरूको पहुँच र नियन्त्रण हुनु चरम महत्त्वको कुरा हो भनेर पहिचान गर्छ । भूमि सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण विषय जस्तै: मोहियानी, भूखण्डीकरण, उत्पादन क्षय, भूउपयोग योजनाहरू एडिएस को कार्यावधिमा सुल्झिन जरुरी छ र सोको समाधानको लागि कृषकका संस्था, सहकारी र निजी क्षेत्रको सहभागिता, भूमि उत्पादकत्वको वृद्धिका निम्ति उचित र प्रभावकारी संयन्त्र आवश्यक पर्ने छ । यसको असर भूउत्पादकत्वको वृद्धि र यसले ग्रामीण घरधुरीको जीवनमा प्रतिविम्बित हुने छ । नेपालको कृषि संरचनामा अझ साना किसानको प्रभुत्व भएकाले बजारीकरण, सहकारी, वित्तीय र मसलन्द सामग्रीको आर्थिक स्तर प्राप्त गर्न कृषक संस्था र सहकारीहरू आवश्यक हुने छन् । श्रम उत्पादकत्व बढाउन मूल्य वृद्धिदर अनुसार उनीहरूको ज्याला नियमित रूपमा नवीकरण गरिने छ ।

२०२) उत्पादकत्वको वृद्धि पनि गुणस्तरीय लगानीको समसामयिक खुद उत्पादकत्व वृद्धिका लागि कृषि क्षेत्रमा दीर्घकालीन उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकता, प्राकृतिक स्रोत र अन्य लगानीको उन्नत प्रविधि अनि प्रभावकारी व्यवस्थाको पहुँच र रूपान्तरणमा भर पर्दछ, जुन कुरा एडिएसले पहिचान गर्दछ । अल्पकालीन समयका लागि लक्षित विषय वा बजार गिरावटलाई सम्बोधन गर्न अनुदान एक राम्रो उपाय भए पनि दीर्घकालीन समयमा उत्पादकत्व सुधारका लागि त्यो योग्य, सक्षम वा प्रभावकारी समाधान हुन सक्तैन । कृषकलाई उनीहरूको लगानीको रोजाइ र सेवा बढाउने काम सशक्तीकरण गर्न एडिएसले दीर्घकालीन प्रविधि र अभ्यास पैदा गर्ने र त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने काममा जोड दिने छ साथै भौचर पद्धतिको पनि प्रयोग गर्ने छ ।

२०३) एडिएस मा उन्नत उत्पादकत्वको समस्त प्रतिफल निम्न १३ ओटा उपलब्धिद्वारा गरिन्छ ।

तालिका-२२: उच्च उत्पादकत्वको उपलब्धि-२ का लागि प्रतिफलहरू

क्र.स.	क्षेत्र	उपलब्धि	विवरण
२.१	प्रसार	कृषक र कृषि उद्यमको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने प्रसार प्रणालीको विकेन्द्रीकरण	नवीनतम तथा मागमुखी प्रविधि र सूचना प्रवाह तथा अनुकूलन पद्धतिका लागि कृषि प्रसारमा निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, गैर सरकारी क्षेत्र र सार्वजनिक क्षेत्रको प्रवर्द्धन र गरिबमुखी विकेन्द्रित प्रसार प्रणालीको स्थापना
२.२	अनुसन्धान	कृषि र कृषि उद्यमको आवश्यकता सम्बोधन गर्ने अनुसन्धान प्रणालीको विकेन्द्रीकरण	अनुसन्धान-शिक्षा-प्रासरविच त्रिकोणीय संयोजन प्रोत्साहन गर्दै कृषक र कृषि उद्यममा आवश्यक अनुसन्धान गर्न विकेन्द्रीकरण र उत्तरदायित्व बहन गर्ने कुरा ध्यान राख्दै नार्कको पुनर्संरचना गर्ने
२.३	शिक्षा	सबल कृषि शिक्षा प्रणाली	अनुसन्धान र प्रसारबीचको घनिष्ट एकत्व, विश्वविद्यालय, कृषि कलेज र व्यावसायिक विद्यालयको सुदृढ क्षमता र कृषक तथा कृषि उद्यमीहरूको आवश्यकता पूरा गर्ने सम्बोधन पद्धतिलाई सुनिश्चित गर्न एकीकृत मापदण्डको विस्तृत प्याकेज निर्धारण
२.४	भूमि	भूमिको राम्रो र दीर्घकालीन	भूउपयोग व्यवस्थापनमा सुधार तथा कृषि क्षेत्रको

क्र.स.	क्षेत्र	उपलब्धि	विवरण
		प्रयोगका लागि पर्याप्त कृषि क्षेत्र	प्रवर्द्धनका लागि भूमिको कुशल र दिगो उपयोग हुने गरी चक्लाबन्दीयुक्त जमिन सहितका जग्गाधनीद्वारा सञ्चालित ठूला सहकारीहरू र व्यावसायिक कृषि फार्म क्षेत्रको विकास
२.५	सिँचाइ	समतापूर्ण र सम्भाव्य तवरले सिँचाइ क्षेत्रको विस्तार र सिँचाइको कुशलता अभिवृद्धि तथा व्यवस्थापन	सस्तो र उचित स्रोतद्वारा सिँचाइको तीव्रता र प्रबलता बढाई सिँचाइ व्यवस्था सुधारेर सिँचाइयोग्य क्षेत्र विस्तार गर्ने ।
२.६	कृषि सामग्री	गुणस्तरीय कृषि सामग्री किफायती मूल्यमा समयमै उपलब्ध	कृषि सामग्री आपूर्ति र वितरणका लागि दिगो नीतिको प्रतिपादन गरेर लागू गर्ने
२.७	बीउ	स्रोतहरूमा पर्याप्त लगानी र क्षमता निर्माणद्वारा बीउविजन सम्बन्धी दृष्टिकोण २०१३-२०२५ सँगै वर्तमान बीउविजन नीतिको प्रभावशाली कार्यान्वयन	स्रोतहरूमा प्रयाप्त लगानी र क्षमता निर्माणद्वारा वर्तमान बीउविजन नीतिको सुनिश्चितता ।
२.८	मलखाद	छोटो समयका लागि स्वीकार्य हुने मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधानले मध्य तथा दीर्घकालीन रणनीतिलाई प्रस्ट्याउँछ र उत्पादकत्व सुधार गर्ने उद्देश्य राख्दछ ।	माग पूरा गर्न मलखाद र अन्य अनुदानको अल्पकालीन समयसम्म यसकै स्तरमा कायम राख्ने, तिनलाई बीचमा पुनरावलोकन गरेर उत्पादकत्व र मलखादको प्रयोग क्षमता सुधार्न केही मापदण्ड सुरुवात गर्दै तिनलाई दीर्घकालीन समयका लागि व्यवस्थापन गर्ने ।
२.९	पशु नश्ल	कृषकलाई नेपालको कृषि प्रणाली व्यवस्थाका लागि सुधारिएका उपयुक्त र विभिन्न पशु नश्लहरू उपलब्ध छन् ।	पशु, पन्छी र माछाको नश्ल/प्रजाति चाहेको तहमा सुनिश्चित गर्ने
२.१०	यान्त्रीकरण	निजी क्षेत्र मार्फत् कृषकहरूको पहुँच हुने गरी यान्त्रीकरणका पर्याप्त विकल्पहरू	चेतना निर्माण, मागका लागि प्रोत्साहन, सहूलियतपूर्ण वित्तीय बन्दोवस्त, क्षमता विकास र सशक्तीकरण सहित यान्त्रीकरणमा सहयोग ।
२.११	किसानहरूको समानुकूलन (Resilience)	जलवायु परिवर्तन प्रकोप, मूल्य अस्थिरता अनि अरू आघातहरूको लागि किसानको सुदृढ समानुकूलना	तनाव सहनशील बाली तथा पशुको प्रयोग, पूर्व चेतावनी प्रणालीको स्थापना, किसान कल्याण कोषसँग पहुँच, खाना तथा बीज सञ्चय प्रणाली अनि जलवायु चतुर (climate smart) कृषि अभ्यास जस्ता उपायहरू प्रयोग गरी जलवायु परिवर्तन, प्रकोप तथा विशेष स्वभावको भड्काका लागि किसानहरूको समानुकूलन बढाउने ।
२.१२	दिगो खेती तथा असल कृषि अभ्यास	दिगो खेती तथा असल कृषि अभ्यासहरू, असल पशु चिकित्सा तथा पशु पालन अभ्यासहरू स्थापना तथा अपनाइने ।	असल कृषि पशु चिकित्सा तथा उत्पादन अभ्यासहरूका मापदण्डहरू स्थापना गर्ने र एकीकृत माटो उर्वरता, बोट विरुवाको पोषण, शत्रुजीव व्यवस्थापन र बथान (herd) व्यवस्थापनका लागि असल अभ्यासहरूको प्रवर्द्धन गर्नु तथा अपनाउनु

क्र.स.	क्षेत्र	उपलब्धि	विवरण
			साथसाथै बायो ग्यास र बायोमास (Bio gas and Bio mass) प्रयोग गरी नवीकरणीय ऊर्जाहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
२.१३	वन विज्ञान	प्राकृतिक स्रोत साधन व्यवस्थापन तथा जीवनयापन सुधारका लागि एकत्रित एवं समुदायमा आधारित भू-व्यवस्थापन अवधारणा सहित निर्वाहमुखी उत्पादनजन्य वन पैदावारलाई प्रतिस्पर्धी, कृषिमैत्री तथा समावेशी वन व्यवस्थापन व्यवहारमा विकसित गरिने ।	प्राकृतिक स्रोत साधन व्यवस्थापन तथा जीवनयापन सुधारका लागि एकत्रित एवं समुदायमा आधारित भू-व्यवस्थापन अवधारणा सहित निर्वाहमुखी उत्पादनजन्य वन पैदावारलाई प्रतिस्पर्धी, कृषिमैत्री तथा समावेशी वन व्यवस्थापन व्यवहारमा विकास गरिने ।

४.५.३ नाफामूलक व्यवसायीकरण

२०४) एडिएस मा नाफामूलक व्यवसायीकरणबाट प्राप्त हुने उपलब्धि कृषिको रूपान्तरणबाट हासिल हुने उपलब्धिको एक हिस्साका रूपमा रहने छ । यो रूपान्तरण प्रक्रियामा, अधिकांश हिस्सा केवल जीविकाका लागि मात्र खेतीपाती गरिदै आएको कृषि, मूलतः निर्वाहमुखी (अन्य जीविका वा घरपरिवारको खाद्य सुरक्षाको विकल्पहरू उपलब्ध नभएको) अवस्थाबाट अधिकांश हिस्सा व्यवसायीकरणको उद्देश्य लिएको कृषितर्फ उन्मुख हुनुका साथै स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग जोडिएको हुने छ ।

२०५) व्यावसायिक कृषितर्फ रूपान्तरित हुनुका लागि विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन आवश्यक हुन्छ । यसका लागि केवल किसानहरूमा मात्र नभई आधारभूत रूपमा कृषिजन्य उत्पादनहरू र सेवाहरूलाई व्यवसायीकरण गर्ने कार्यमा संलग्न कृषि-उद्यमहरू र सहकारीहरूमा पनि केन्द्रित हुनुपर्छ । यी उद्यमहरूमा सामग्री प्रदायकहरू, उत्पादन कम्पनीहरू, बजारीकरण गर्ने सहकारीहरू, भण्डारण सञ्चालकहरू, मालसामानको प्रबन्ध गर्ने कम्पनीहरू, कृषि प्रशोधनकर्ताहरू, कृषिजन्य तथा खाद्य उत्पादनहरूको आयातकर्ता र निर्यातकर्ताहरू, वितरकहरू, व्यापारीहरू, कृषि र कृषिजन्य उत्पादनमा आधारित सहकारीहरू र कृषिजन्य सेवा प्रदायकहरू (वित्तीय सेवा प्रदायकहरू, विमा प्रदायकहरू, व्यावसायिक सेवा प्रदायकहरू लगायत) पर्दछन् ।

२०६) नाफामूलक व्यवसायीकरणका लागि विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन तथा प्रक्रियाहरूको समायोजन हुन आवश्यक पर्छ । उदाहरणका लागि, लगानीको वातावरण अनुकूल बनाउन र दक्षतापूर्ण व्यावसायिक कृषि प्रवर्द्धनका लागि करारका व्यवस्थाहरू सुदृढ गराउन कर र वित्तीय सेवाहरूमा सुधारहरू आवश्यक पर्दछ । एडिएसले अर्थतन्त्रको सन्तुलनको सुनिश्चितता हासिल गरी राष्ट्रिय आय र रोजगारीमा प्रभाव पार्नका लागि सीमित सङ्ख्यामा मूल्य शृङ्खलाहरूको प्राथमिकता तोक्नुपर्ने आवश्यकतालाई पनि जोड दिन्छ । अन्त्यमा, एडिएसले व्यावसायिक कृषिलाई प्रवर्द्धन गर्न भौतिक तथा संस्थागत पूर्वाधारहरूको (कृषि सडकहरू, विद्युत, बजार सम्बन्धी जानकारी र बजार अनुसन्धान प्रणालीहरू) सुधारमा पनि सहयोग गर्दछ ।

२०७) एडिएस मा नाफामूलक व्यवसायीकरण उपलब्धि तपसिलका आठ नतिजा मार्फत हासिल गरिन्छ :

तालिका-२३: नाफामूलक व्यवसायीकरण उपलब्धि ३ का लागि प्रतिफलहरू

क्र.सं.	क्षेत्र	नतिजा	विवरण
३.१	लगानी वातावरण	कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधित लगानी वातावरण	सरकारसँग किसान संघ, व्यापार संघ, सहकारी तथा अरू निजी संस्था को संरचित वार्ता मार्फत् कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधित लगानी वातावरण
३.२	करार	व्यावसायिक कृषिका लागि करार व्यवस्थाहरू	करार खेती, जमिन तथा सरसामान ठेक्का र गोदाम रसिदको सुरक्षित कारोवार गर्ने व्यावसायिक कृषिको लागि करार व्यवस्थाहरू
३.३	कर	दक्षतापूर्ण कृषि क्षेत्रलाई सहारा दिने कर नीति	सरकारलाई थप मात्रामा राजस्व दिने दीर्घकालीन लक्ष्य भएको दक्षतापूर्ण कृषि क्षेत्रलाई सहारा दिने कर नीति
३.४	वित्त तथा बिमा	विभिन्न प्रतिस्पर्धात्मक तथा मागबाट चल्ने उत्पादनहरू	विभिन्न प्रतिस्पर्धात्मक तथा मागबाट चल्ने वित्तीय तथा कृषि बिमा उत्पादन आपूर्ति गर्ने विविध कृषि वित्त तथा बिमा प्रदायक
३.५	मूल्य शृङ्खला	साना स्वामित्व किसान र कृषि उद्यमीलाई मूल्य अभिवृद्धि र फाइदाहरू बढाउने प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य शृङ्खला	साना किसान र कृषि उद्यमीलाई मूल्य अभिवृद्धि र फाइदाहरू बढाउने प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य शृङ्खलालाई बाट आएको राष्ट्रिय कार्यक्रमको लागि प्राथमिकृत समूह मूल्य शृङ्खला विकास
३.६	सडक	ग्रामीण सडक सञ्जालको विस्तार	ग्रामीण सडक सञ्जालको विस्तार
३.७	बजार ज्ञान	कृषि बजार सूचना र बजार ज्ञानकालागि सूचना सञ्चार प्रविधि उत्पादन	कृषि बजार सूचना र बजार ज्ञानका लागि सूचना सञ्चार प्रविधि उत्पादन
३.८	ग्रामीण विद्युतीकरण	ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जा विस्तार	ग्रामीण, विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जा (पानी, घाम, हावा, बायोमास, बायो ग्यास)

४.५.४ प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि

२०८) द्रुत गतिमा वृद्धि हुने कृषिले अभैसम्म पनि गरिवीको रेखामुनि रहेका नेपालका लाखौं जनतालाई गरिवीबाट माथि उठाउने सबैभन्दा राम्रो उपायको प्रतिनिधित्व गर्दछ। गरिवी कम गर्न कृषिमा आधारित वृद्धि अरू आर्थिक क्षेत्रबाट उत्पन्न हुने वृद्धिभन्दा दुईदेखि तीन गुणा बढी प्रभावकारी छ। एसियाली अर्थतन्त्रको अनुभवबाट के देखिएको छ भने, कृषिको वृद्धिमा उत्प्रेरणा जगाउने उपायहरूमध्येको एउटा सबैभन्दा सफल उपाय भनेको कृषिगत उद्यमीहरूलाई लगानीका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नु र ज्ञान तथा उत्पादन सामग्रीमा पहुँच बढाएर उच्चतम उत्पादकत्व हासिल गर्नु हो। दिगो वृद्धिका लागि संरचनागत परिवर्तनहरू र सुधारहरू आवश्यक छन्; जसलाई विश्वव्यापी मूल्यको उतार-चढावले प्रभाव पार्दैन; जुन वृद्धि एउटा खराब/प्रतिकूल मनसुनले पनि कम हुँदैन र बाह्य लगानीमा मात्र निर्भर रहँदैन। त्यसैले एडिएसले प्रतिस्पर्धात्मकतालाई मुख्य जोड दिएको छ। सक्षम, मेहेनती र दक्ष मानव स्रोत, विश्व बजारमा नेपाललाई चिनाउन सक्ने एउटा स्पष्ट पहिचान भएको र उत्पादकत्वलाई बढाउन सक्ने र मुलुकको प्राकृतिक अवसरहरूमा आधारित नयाँ उत्पादनहरू र प्रक्रियाहरूसँगै नवीनता ल्याउन सक्ने नेतृत्वदायी खुबी र दृढ इच्छाशक्तिमा प्रतिस्पर्धात्मकताको जग रहेको हुन्छ।

२०९) यो परिकल्पना पूर्ण गर्नका लागि निजी क्षेत्रको ऊर्जा र सिर्जनशीलता अत्यावश्यक छ । वर्षौंअघि एपिपी को निर्माण भएदेखि निजी क्षेत्रले कृषिमा ठूलै लगानी गरी हजारौं दिगो जागिर तथा आम्दानी प्रदान गरेको छ, कुखुरा पालन क्षेत्रले नाटकीय उन्नति गरी एक व्यवस्थित उद्योग बनेको छ, बनेपाका नर्सरी लगानी कर्ताहरू २० हजार किसानहरू र जडिवुटी सङ्कलकहरूका पुग्छन्, व्यावसायिक दूध उत्पादनले अहिले जीवनयापनका लागि दूध उत्पादन गर्ने प्रणालीलाई प्रतिस्थापन गरेको छ र तरकारी क्षेत्रमा भएको नाटकीय विस्तार प्राथमिक उत्पादकलाई सुहाउँदो बजारसँग जोड्ने दिगो आपूर्ति शृङ्खलामा भएका साना तथा मध्यम लगानीको उत्पादन हो । कृषिमा निजी क्षेत्रको यो प्रादुर्भाव कुनै संयोग होइन, यो भारत, बङ्गलादेश तथा पाकिस्तान लगायत विश्वव्यापी रूपमा भइरहेको छ । सञ्चारको युग र राम्रो शिक्षाले नेपाली उत्पादकहरूलाई अझ राम्रा अभ्यासहरूको अध्ययन गर्न र बजारका सूचनामा पहुँच कायम गर्न सक्ने बनाएको छ; जबकि स्थायित्व, जमिनको बढ्दो बजार भाउ र विप्रेषण (रेमिट्यान्स)ले लगानी गर्न सकिने रकम जुटाइदिएको छ ।

२१०) यी परिवर्तनहरूलाई आत्मसात गर्न कृषिको प्रवर्द्धन र प्रतिस्पर्धात्मकताका लागि छुट्टै अवधारणाको आवश्यकता पर्दछ; जसले एकातिर उत्पादक किसानहरूका साथसाथै निजी र सहकारी क्षेत्रको अपरिहार्य भूमिकालाई सम्बोधन गर्दछ भने, अर्कातिर सरकारबाट प्रतिस्पर्धात्मकताका साथै गरिबको विकास उन्मुख वृद्धिको अनुगमन गर्ने, नियमन गर्ने तथा सहजीकरण गर्ने भूमिकालाई पनि सम्बोधन गर्ने छ । यसरी सरकारको सुदृढ सहभागितामा निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रको ऊर्जा र नवीनताको सम्मिश्रणमार्फत् सकारात्मक सार्वजनिक उपलब्धि सुनिश्चित गराउनुलाई नै प्रायः सार्वजनिक-निजी साभेदारी भन्ने गरिन्छ । यी साभेदारीहरूको सार भनेकै कुनै न कुनै रूपको 'अतिरिक्त सम्भावना' सिर्जना गर्नु हो; जुन अरूहरूको संलग्नताबाट सम्भव हुँदैन । सरकारी पक्षबाट हेर्दा, यसले आफ्नो लगानी वृद्धि गर्ने अवसर पाउँछ र उपलब्धिहरूलाई एकत्रित गर्न सक्छ भने निजी र सहकारी क्षेत्रका लागि सार्वजनिक कोषमा वृद्धि हुँदा उच्च-जोखिम उच्च-सम्भावना रहेका आयोजनाहरूमा लगानी गर्न डराउने अवस्थालाई कम गर्छ ।

२११) एडिएस मा प्रतिस्पर्धाको वृद्धिको उपलब्धि तपसिलका चार नतिजा मार्फत हासिल गरिन्छ :

तालिका-२४: प्रतिस्पर्धात्मकताको उपलब्धि ४ का लागि प्रतिफलहरू

क्र.सं.	क्षेत्र	नतिजा	विवरण
४.१	बजार पूर्वाधारहरू	बजार पूर्वाधारहरूको विकास	सरकारी लगानी, निजी सार्वजनिक साभेदारी र प्राथमिकतानुसार मूल्य शृङ्खलाको विकासमा केन्द्रित समुदायको सहभागिताको योगबाट बजार पूर्वाधारहरूको विकास
४.२	नव प्रवर्तन	नयाँपनका साना तथा मझौला व्यावसायिक कृषि उद्यमहरूको वृद्धि	कर प्रोत्साहन, सुहाउँदो अनुदान कोष र कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर को योगबाट नयाँपनका साना तथा मझौला व्यावसायिक कृषि उद्यमहरूको वृद्धि
४.३	निर्यात प्रवर्द्धन	खाद्य र कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि	बलियो व्यापार वार्ता क्षमता, एसपिएस, एडी तथा सिभिडी तरिकाहरूसँग लागू गर्ने तथा मान्य क्षमता, शुल्क संरचनामा उत्पादन उन्मुख भेदभाव न्यूनीकरण अथवा हटाउनु, भारतसँग स्थिर विनियम दर र कृषि क्षेत्रमा त्यसको असर हेरेर तथा विश्लेषण गरेर खाद्य र कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि
४.४	गुणस्तर तथा सुरक्षा	खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर अभिवृद्धि	खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर अभिवृद्धि । प्रभावकारी नियमावली तथा संघ संस्था

४.६ एडिएस, विकेन्द्रीकरण र नयाँ संघीय संरचना

२१२) एडिएस को समावेशी तथा सुशासन सम्भागलाई रणनीतिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा दुई मुख्य पाटा छन् : विकेन्द्रीकरण र कृषि पर्यावरणीय विविधता; जसले एडिएस कार्यान्वयन समेटेछ ।

२१३) एडिएस स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५६ को कार्यान्वयनलाई बलियो रूपमा समर्थन गर्छ । स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने र स्थानीय समुदायप्रति उत्तरदायी लगानीहरू पहिचान गर्न स्थानीय रूपमा सहभागी योजना तर्जुमा जरुरी हुने छ । अर्थ मन्त्रालयले सन् २०१६/१७ को बजेट भाषणमा दिएको नयाँ निर्देशनले कृषिमा १८% लगानी गर्न सङ्केत दिएको छ; जुन अघिल्लो वर्षको तुलनामा ४३% ले बढी हो, जसले गर्दा स्थानीय सरकारलाई कृषिमा लगानी गर्न प्रेरणा मिलेको छ ।

२१४) संघीय संरचनाको सम्भावनालाई ध्यानमा राखी नेपाल सरकारको नयाँ प्रशासनिक संरचना बनेको छ राजनैतिक ताकतहरूमा छलफल भइरहेको छ । एडिएसले बनाएको नियमन संविधान पूर्वको प्रशासनिक संरचनामा छ र यदि नयाँ प्रशासनिक संरचना स्थापित भयो भने एडिएस कार्यान्वयन समर्थन युनितले आफ्नो नियमनमा आवश्यक पुनरावलोकन गरी नेपाल सरकारलाई अनुमोदनका लागि अनुरोध गर्ने छ ।

२१५) एडिएस को वर्तमान नियमन विकेन्द्रीकरण, स्थानीय स्वायत्त शासन तथा सहभागी योजनासँग समन्वित छ र सो भविष्यमा समेत रहने छ । उदाहरणका लागि एडिएसले समुदायमा आधारित तथा व्यवस्थापित सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रलाई प्रबन्ध गरेको छ । यसै गरी एडिएसले क्षेत्रीय तथा जिल्ला कृषि विकास समितिको क्षमता विकासलाई सहयोग गर्दछ ।

४.७ एडिएस तथा कृषि पर्यावरणीय विविधता

२१६) नेपालको धनी कृषि पर्यावरणीय विविधताले गर्दा लगानी कार्यक्रम विभिन्न समुदायको आवश्यकता तथा क्षमतामा मात्रै नभई ती समुदायका कृषि पर्यावरणीय अवस्थामा पनि आधारित भई निर्माण गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि सिँचाई परियोजनाको ढाँचा तराई, पहाड तथा हिमालका लागि बेग्ला बेग्लै हुन्छन् अनि त्यही अनुरूप प्राविधिक समाधानहरू अपनाउनुपर्ने हुन्छ । मूल्य शृङ्खला विकासप्रतिको दृष्टिकोणले आपूर्ति शृङ्खलाको उत्पादन क्षेत्रदेखि खपत/निर्यात गन्तव्यसम्म सबैलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ । न्यून पूर्वाधार अप्ट्यारो अनि कृषि मौसम अवस्था जस्ता कारकले गर्दा नेपालका धेरै पहाडी तथा हिमाली भागमा कृषि व्यवसायीकरण गर्न सहज छैन । यस्तो विविधताले गर्दा एडिएस एउटा राष्ट्रिय रणनीति भए तापनि यसको स्थानीय रूपमा कार्यान्वयन गर्दा त्यहाँको कृषि पर्यावरणीय तथा सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थालाई ध्यानमा राख्छ । समुदाय (गाविस आधारित) कृषि प्रसार सेवा केन्द्रले स्थानीय कृषि पर्यावरणीय अवस्थालाई ध्यानमा लिएको सुनिश्चित गर्ने छ । निर्वाहमुखी खेतीलाई सुहाउँदो उत्पादन बढाउने प्रविधि तथा प्रणालीलाई विकास तथा बाँडफाँड गर्ने काम अनुसन्धान तथा प्रसार प्रणालीको हुने छ । (एडिएस सम्भाग २ हेर्नुहोस्)

२१७) एडिएस को राष्ट्रिय कार्यक्रम स्थानीय निकाय (उदाहरण गाविस, समुदाय आधारित संस्था) निजी क्षेत्र तथा सहकारीहरूले प्रायोजन गरेका स्थानीय कार्यक्रमसँगै जोडिन्छ अनि सह-अस्तित्व राख्छ । राष्ट्रिय कार्यक्रमले सम्बोधन गर्न नसक्ने विशिष्ट स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने स्थानीय कार्यक्रमलाई स्थापना तथा

प्रायोजन गर्ने स्थानीय सरकारलाई एडिएसले प्रोत्साहन गर्ने छ । नवप्रवर्तित तथा कृषि उद्यमशालिता उद्यम, युवा, महिला, पिछडिएका समूह र पिछडिएका क्षेत्रका लागि स्थानीय निकायबाट प्राप्त हुने कोष बाहेक राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष र अन्य कोषहरूमा निवेदन दिई लिन सक्छन् ।

४.८ एडिएस र किसानहरूको समाजिक आर्थिक विविधता

२१८) ग्रामीण जनसङ्ख्यालाई वर्गीकरण गर्ने एक समान्य विधि^{३६} यी तीन समूहमा हेर्नु हो । (क) साना व्यवसायी किसानहरू (ख) निर्वाहभूमि किसानहरू र (ग) भूमिहीन । सीमान्तीकृत भूमिहीनहरू पहिलो समूह अर्थात् साना व्यवसायी किसानहरूमा पर्छन्; जोसँग १.०-५.० हेक्टर र बढीको जमिन छ आफ्नो उत्पादनको ३०% बेच्छन्, बृहत् र ठूलो लगानी (input) हुने कृषिलाई तयार छन् र मूल्य शृङ्खला विकासमा सहभागी हुन पनि तयार छन् । यी ग्रामीण घरधनीहरू खेतीमा ध्यान दिन्छन् र त्यसैमा निर्भर रहन्छन् । उनीहरूसँग थोरै पूँजी हुन्छ, साहुका लागि जोखिम हुन्छन् र आफ्नो आम्दानी बढाउन जोखिम लिन पनि इच्छुक हुन्छन् । यो समूहले सम्पूर्ण ग्रामीण परिवारको २०%^{३७} ओगट्छ । जमिनको ५०% खेती गर्छन् र सम्भवतः उत्पादनको बढी मात्रा लिन्छन् । यदि हामी ५ हेक्टरभन्दा बढी जग्गा भएको र जमिनको ३.३% प्रयोग गर्ने परिवारको नियन्त्रण गर्ने, हामीसँग जम्मा जमिनको ५६% हुन्छ, त्यो भनेको एडिएस का लागि साना व्यवसायी उत्पादनका लागि ध्यान दिनुपर्ने परिवारको सङ्ख्या ७४५,००० हुन्छ । यही ७४५,००० साना व्यवसायी किसानहरूबाटै खेती क्षेत्रको वृद्धि हुन्छ र यिनीहरूले नै ग्रामीण गैर-खेती रोजगार, खाना आपूर्ति तथा राष्ट्रिय आम्दानीलाई हाँक्छन् ।

^{३६}यहाँको समान्य वर्गीकरणमा मानिएको खेत आकारको सिमाना विभिन्न कृषि पर्यावरणीय क्षेत्र तथा माटोको विशेषताहरू अनुसार समायोजन गर्नुपर्छ । धेरै विस्तारमा नगई, यहाँ भन्नु खोजिएको कुरा के हो भने खेत आकारकानुसार वर्गीकरण गरिएका भिन्न भिन्न किसानहरूलाई एडिएस बेग्ला-बेग्लै तरिकाहरू अपनाउनुपर्छ ।

^{३७}यो तथ्याङ्क जग्गा बाँडफाँडका लागि गरिएको कृषि जनसङ्ख्या २००१ मा आधारित छ । भर्खरकै कुनै समावेशीय तथ्याङ्क उपलब्ध छैन, तर यो भागमा प्रस्तुत गरिएका मुख्य तर्कहरू जग्गा बाँडफाँडमा सानो परिवर्तन ल्याउनका लागि पनि बलियो छ ।

तालिका २५: सन् २००१/०२ र २०११/१२ जग्गा स्वामित्व बाँडफाँड

स्वामित्वको आकार	२००१/०२						२०११/१२					
	सङ्ख्या ('०००)	प्रतिशत	जम्मा प्रतिशत	क्षेत्रफल ('००० हेक्टर)	प्रतिशत	जम्मा प्रतिशत	सङ्ख्या ('०००)	प्रतिशत	जम्मा प्रतिशत	क्षेत्रफल ('००० हेक्टर)	प्रतिशत	जम्मा प्रतिशत
०.५ हे भन्दा कम	१५७८.९	४७.३%	४७.३%	३९०.२	१४.७%	१४.७%	१,९८७.०	५३.५	५३.५	४८५.०	१९.२	१९.२
०.५ -१ हे भन्दा कम	९१५.७	२७.४%	७४.७%	६४१.७	२४.२%	३८.९%	९८४.०	२६.५	८०.०	६९५.१	२७.६	४६.८
१-५ हे भन्दा कम	८१७.४	२४.५	९९.२%	१४२८.२	५३.८%	९२.७%	७३२.७	१९.७	९९.७	१,२५८.१	४९.९	९६.७
५हे र बढी	२५.४	०.८%	१००%	१९४	७.३%	१००%	११.८	०.३	१००.०	८४.४	३.३	१००.०
जम्मा	३३३७.४	१००%		२६५४.१	१००%		३,७१५.६	१००.०		२,५२२.५	१००.०	

स्रोत : कृषि जनसङ्ख्या, २०५८, केन्द्रीय तथ्याङ्क, विभागको टिए टोलीको गणनामा आधारित

२१९) दोस्रो श्रेणीमा निर्वाहमुखी किसान पछिन्; जसले ०.५-१.० हेक्टरको जमिन नियन्त्रण गर्छन् । उनीहरूले ग्रामीण परिवारहरूको २७५% (साना व्यवसायी किसानकै हाराहारी) ओगट्ने यिनीहरूले पहिलो श्रेणीभन्दा लगभग आधा मात्र (२८%) जमिनमा खेती गर्छन् । साना व्यवसायी किसान हुन् यीमध्ये केहीले पर्याप्त चौपाया राख्छन्, तर समूहगत रूपमा यिनीहरू निर्वाहमुखी उत्पादकहरू हुन्; जोसँग पूर्ण रूपमा जीविकोपार्जन गर्न समेत जग्गा पर्याप्त रूपमा छैन । यिनीहरूले जीवनयापन गर्न पर्याप्त ग्रामीण गैर-खेती रोजगार खोज्नु आवश्यक हुन्छ । एक हेक्टरभन्दा बढी जमिन हुने र त्यसैसँग सम्बन्धित उच्च आमदानी हुने उनीहरूको न्यून पूँजी हुन्छ र ऋणको जरुरत पर्छ, तर उनीहरूलाई ऋण धनीले जोखिमयुक्त ठान्छन्, त्यसैले यी किसानले आफ्नो समय गैर-किसानी काम अथवा त्यस्तो कामको खोजीमा बिताउँछन् ।

२२०) तेस्रो श्रेणीमा भूमिहीन र सीमान्तीकृत भूमिहीन पछिन् । उनीहरूले ग्रामीण जनसङ्ख्याको लगभग आधा भाग ओगट्छन् (२१ लाख परिवार) तर जमिनको १९% मात्रै नियन्त्रण गर्छन् । यसको ६% सँग कुनै भूमि छैन । कृषिको उत्पादकत्व वृद्धिबाट पनि यो समूहको आमदानी त्यति धेरै बढ्दैन । अवश्य यो समूहका माथिल्लो स्तरमा रहने केहीले बागवानी वा उच्च मूल्य खेतीबाट केही लाभ पाउन सक्छन्, तर उनीहरूले त्यसमा आफ्नो सम्पूर्ण जमिन राखी जोखिम लिनुपर्छ । भूमिहीन तथा ०-१-०.५ हेक्टरभन्दा कम जग्गा भएकाहरूलाई साना-व्यवसायी किसानहरूको आमदानी वृद्धिबाट उत्प्रेरित ग्रामीण गैर-खेती क्षेत्रमा द्रुत वृद्धिको अप्रत्यक्ष असरबाट एडिएसले योगदान गर्ने छ ।

२२१) आधादेखि एक हेक्टर जमिन भएका किसानहरूले सुधारिएका कृषि अभ्यासबाट पर्याप्त मात्रामा पारिवारिक आमदानी बढाउन सक्छन् । तथापि यो समूह साना व्यावसायिक किसानहरू (१ हेक्टरभन्दा बढी जमिन भएका)का तुलनामा बढी जोखिममा छन्, किसानीभन्दा गैर किसानीमा बढी ध्यान दिन्छन् र पूँजी तथा ऋण लिने क्षमता कम हुन्छ ।

२२२) बेग्लामेग्लै प्रकारको कृषि पर्यावरणीय क्षेत्र तथा फरक खेत वर्ग अनुसार बेग्लामेग्लै पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्ने तथ्यलाई एडिएसले पहिचान गरेको छ । प्रत्येक गा.वि.स.मा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवाकेन्द्रको प्रवर्द्धनले आवश्यकतालाई पूरा गर्न सुनिश्चित गर्ने छन् । त्यस्तै एउटै कृषि-पर्यावरणीय क्षेत्रमा पनि व्यावसायिक निर्वाहमुखी र भूमिहीन किसानहरूका आवश्यकता फरक हुन्छन् । मूल्य शृङ्खलाको व्यावसायिक विकास व्यावसायिक किसानहरूलाई फाइदाजनक हुन्छ भने सहकारी खेती निर्वाहमुखीहरूलाई बढी कार्यलाग्दो हुन्छ । त्यस्तै विस्तार सेवाको कुपनहरू व्यावसायिक किसानले प्रयोग गर्छन् भने उत्पादन सामग्रीको कुपन निर्वाहमुखी किसानहरूका लागि हुन्छ । व्यावसायिक बैंक सेवा व्यवसायी किसानहरूलाई हुन्छ र लघुवित्त निर्वाहमुखीका लागि हुन्छ ।

२२३) साना व्यावसायिक किसानहरूप्रति लक्षित संस्थाहरूको सन्दर्भमा (उदाहरण मूल्य शृङ्खला), साना व्यावसायिक किसानहरूका लागि अपनाइएको पद्धतिलाई आत्मसात गर्न सक्ने जति समेटिन सक्ने छन् भने त्यस बाहेकका अन्य निर्वाहमुखी कृषकहरू छुट्टै छन् । त्यसकारण एडिएसले समुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू मार्फत् र निर्वाहमुखी किसानहरू र व्यावसायिक किसानहरूका लागि उपयुक्त विभिन्न तौरतरिकाहरू प्रवर्द्धन गर्दछ । ग्रामीण क्षेत्रमा गैर-कृषि क्षेत्रको रोजगारी विस्तार र कृषिमा आधारित उद्यमहरूको विकासको समष्टिगत स्वरूपले ग्रामीण क्षेत्रका भूमिहीन घरपरिवारहरू एडिएसबाट परोक्ष रूपमा लाभान्वित हुने छन् ।

२२४) एडिएस को २० वर्षे कार्यान्वयन गर्ने क्रममा कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणको प्रक्रिया अधि बढ्ने छ र ग्रामीण क्षेत्रका अधिकांश घरपरिवारहरूले या त गाउँकै गैर-कृषि क्षेत्रमा वा सहरी क्षेत्रमा रोजगारी पाउने छन् । उच्च आमदानीको अवसरको आकर्षणले वा ग्रामीण क्षेत्रमा नाफामूलक रोजगारी र आकर्षक जीवनस्तर नहुनुको विकर्षणका कारणले ग्रामीण घर परिवारहरूको एउटा उल्लेखनीय सङ्ख्याले गाउँबाट पलायन हुने क्रम पनि सँगसँगै जारी नै रहने छ । जुनसुकै प्रक्रियाबाट भए पनि नेपालमा कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण बढ्ने छ, तापनि व्यावसायिक कृषि मूलभूत रूपमा स-साना स्वामित्वका गतिविधि (दुई हेक्टरभन्दा कम जमिन भएका किसानहरू) मा सीमित रहने छ । खेती किसानीमै जीविकोपार्जन आश्रित रहने प्रकारको खेतीपाती पनि लामो समयसम्मका लागि व्यावसायिक कृषिसँगै अस्तित्वमा रहिरहने छ । कूल कृषिमा संलग्न जनसङ्ख्यामा भने यसको हिस्सा घट्ने छ । एडिएसले कृषिको व्यवसायीकरणलाई तीब्र बनाउदै साना व्यावसायिक किसानहरूको आय र निर्वाहमुखी किसानहरूको जीवनस्तर दुवैमा सुधार गर्ने छ र साथै गैर कृषि क्षेत्रमा वृद्धि र रोजगारी सृजनाको अवसर बढाएर भूमिहीन/सीमान्तकृत भूमिहीनहरूलाई समेट्ने छ ।

२२५) तालिका-२६ ले एडिएस को विभिन्न प्रतिफलको प्रभावहरूहरू ३ समूहका किसानहरू (व्यावसायिक निर्वाहमुखी तथा भूमिहीन)मा देखाउँछ । व्यावसायिक किसानहरू एडिएस का अधिकांश कार्यक्रमहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुने छन् । केही पक्ष/वस्तु/विषयहरूमा प्रभाव प्रत्यक्ष र निकै दृढो हुने छ । उदाहरणका लागि सिँचाइ, यान्त्रिकरण, मूल्य शृङ्खला विकास र निकासीहरूलाई लिन सकिन्छ । कृषिमै जीविकोपार्जन आश्रित रहेका परिवारहरू पनि अधिकांश एडिएस का प्रक्रियाहरूबाट प्रभावित हुने छन् । जमिन (जस्तै, मोहियानीको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने, जग्गा भाडामा दिने, सहकारी खेती, हास भएको जमिनलाई सुधार्ने, गुणस्तरीय र समयमै कृषि सामग्रीको उपलब्धता (जस्तै, निर्वाहमुखी किसानहरू लक्षित कुपन, सुधारिएको लचकता) र लघुवित्त तथा कृषि विमासम्मको पहुँचजस्ता लैङ्गिक, सामाजिक र भौगोलिक समावेशीकरणसँग सम्बन्धित एडिएस का प्रावधानहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव निकै बलियो छ । जमिन नभएका वा जमिन नभए सरहका जनता पनि खाद्य तथा पोषण कार्यक्रमहरू, लैङ्गिक तथा सामाजिक/भौगोलिक समावेशीकरण, वन पैदावारसम्मको पहुँच र साना तथा मझौला उद्यमहरूको विकाससँग सम्बन्धित एडिएस का प्रावधानहरूबाट प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित हुने छन् ।

तालिका-२६: विभिन्न खेती आकार ग्रामीण घरधुरीमा एडिएस का असरहरू

उपलब्धि/प्रतिफल	व्यावसायिक	निर्वाहमुखी	भूमिहीन
सुशासन			
नीतिगत प्रतिबद्धताको विश्वसनीयता	*	*	*
एडिएस को कार्यान्वयनमा संलग्न विभिन्न निकायहरूबीचको सुदृढ समन्वय	*	*	*
एकीकृत योजना	*	*	*
प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहायता	*	*	*
एडिएस मा लैङ्गिक समानता र सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशीकरणका लागि स्थापना गरिएका संयन्त्रहरू	*	***	***
एडिएस को समयमै र प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन	*	*	*
नागरिक समाजका सहभागिताका लागि संयन्त्र स्थापना	*	*	*

उपलब्धि/प्रतिफल	व्यावसायिक	निर्वाहमुखी	भूमिहीन
एडिएस को समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न भएका मुख्य निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि	*	*	*
सर्वाधिक पिछडिएका समूहहरूको सुधारिएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकार	*	**	***
कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीहरू स्थापित प्रोत्साहनहरूसँग सम्बद्ध गराइएको	*	*	*
उच्च उत्पादकत्व			
किसानहरू र कृषि-उद्यमीहरूका आवश्यकताहरूप्रति जवाफदेही विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली	**	**	*
किसानहरू र कृषि-उद्यमीहरूका आवश्यकताहरूप्रति जवाफदेही विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणाली	**	**	*
सुदृढ कृषि शिक्षा प्रणाली	**	**	**
जमिनलाई प्रभावकारी र दिगो ढङ्गबाट उपयोग गर्ने किसिमको चक्लावन्दी सहितको खेती क्षेत्र	**	***	*
समतामूलक र दिगो हिसाबले विस्तारित सिञ्चित क्षेत्र र सुदृढ सिँचाई प्रभावकारिता एवं व्यवस्थापन	***	**	*
सहज र सरल मूल्यमा गुणस्तरीय कृषि सामग्रीमा पहुँच	**	***	*
स्रोत साधन र क्षमता निर्माणमा पर्याप्त लगानीका माध्यमबाट बीउ विजनको राष्ट्रिय दृष्टिकोण २०१३-२०२५का साथै विद्यमान बीउ विजन नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन मार्फत् उचित मूल्यमा समयमै, गुणस्तरीय बीउ विजनहरूको पहुँच हुन सक्ने सुधारिएको र विकेन्द्रित बीउविजन प्रणालीको व्यवस्था	**	***	*
अल्पकालीन अवधिको लागि स्वीकार्य, मध्यम र दीर्घकालीन समयावधिको लागि स्पष्ट रणनीतिका साथ उत्पादकत्वमा सुधारका लागि मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधान	**	***	*
नेपालको खेती प्रणाली र वातावरण सुहाउँदो उन्नत नश्लका पशुहरूको उपलब्धता	**	**	**
किसानहरूमा यन्त्र, उपकरणहरूको पहुँच	***	**	*
जलवायु परिवर्तन, प्राकृतिक प्रकोपहरू, मूल्यमा अस्थिरता र अन्य विपत्तहरूको स्थितिमा पनि किसानहरूमा सुधारिएको लचकता	**	***	**
दिगो कृषि/पशुपालन, असल कृषिजन्य अभ्यासहरू (GAP), असल पशुचिकित्सा पशुपालन अभ्यास (GVAHP) स्थापना र अवलम्बन गरिने	**	**	*
प्राकृतिक स्रोत साधन व्यवस्थापन तथा जीवनयापन सुधारका लागि एकत्रित एवं समुदायमा आधारित	*	**	***

उपलब्धि/प्रतिफल	व्यावसायिक	निर्वाहमुखी	भूमिहीन
भू-व्यवस्थापन अवधारणासहित निर्वाहमुखी उत्पादनजन्य वन पैदावारलाई प्रतिस्पर्धी, कृषि मैत्री तथा समावेशी वन व्यवस्थापन व्यवहारमा विकसित गरिने ।			
नाफामुखी व्यवसायीकरण			
कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानीको वातावरण	*	*	*
व्यावसायिक कृषिका लागि करार प्रबन्धहरू	**	**	*
प्रभावकारी व्यावसायिक कृषि क्षेत्रका लागि सहयोगी कर नीति	**	*	*
प्रतिस्पर्धी एवं मागमा आधारित विविध वित्तीय तथा कृषिजन्य बिमा उत्पादनहरू	**	***	*
बजार पूर्वाधारहरूको विकास	**	**	*
नयाँपनका साना तथा मझौला व्यावसायिक कृषि उद्यमहरू	**	**	**
खाद्य र कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि	**	**	*
खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर अभिवृद्धि	**	**	**
प्रतिस्पर्धा			
बजार पूर्वाधारहरूको विकास	**	**	*
नयाँपनका साना तथा मझौला व्यावसायिक कृषि उद्यमहरू	**	**	***
खाद्य र कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि	***	**	*
खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर अभिवृद्धि	**	**	**

द्रष्टव्य: * अप्रत्यक्ष असर ** प्रत्यक्ष असर *** धेरै ठूला प्रत्यक्ष असर

४.९ एडिएस तथा सहरीकरण

२२६) सहरी जनसङ्ख्या २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको १७ प्रतिशत पुग्यो र यसको वार्षिक वृद्धिदर ३.३८ प्रतिशत रहेको छ; जुन ग्रामीण जनसङ्ख्याको वृद्धिदर भन्दा (१.०३ प्रतिशत) ३ गुणाभन्दा बढी हो र सन् २०१५ मा सहरी जनसङ्ख्या बढेर कुल जनसङ्ख्याको १९% पुगेको छ, र ४.१ प्रतिशत वृद्धिदर छ। अबको २० वर्षमा यो जनसाङ्ख्यिक परिवर्तनीय नेपाली समाज र विशेष गरी कृषि क्षेत्रमा धेरै ठूला असरहरू गर्ने छ। यदि अहिलेको प्रवृत्ति चल्ने हो भने एडिएस को अन्त्यसम्म नेपालको एक तिहाइ जनसङ्ख्या सहरमा बस्ने छ।

२२७) सहरी जनसङ्ख्या बढ्दो सहरी खानाको माग मात्र नभई बढी विविध खाद्यान्न (धानबाली बाहेक) को बढ्दो मागमा खाद्य सुरक्षामा बढी कडाई, गुणस्तर पोषणको लागि बढ्दो जागरण र आशामा अनि खानालाई ग्रामीण भागबाट सहरमा प्रबन्ध गर्न चाहिने ठूला लगानीहरूमा रूपान्तरण हुन्छ।

२२८) बाली कटानी पछि हुने नोक्सानहरू कम गर्न, मूल्य शृङ्खला पूर्वाधार विकास गरेर र प्रतिस्पर्धात्मक मूल्य शृङ्खलाको विकास गरेर एडिएसले यी चुनौतीहरू सम्बोधन गर्छ। एडिएसले विदेशी बजारमा प्रवेशका लागि मात्र नभई घरेलु जनसङ्ख्यालाई खाद्य सुरक्षाका खतराहरूका विरुद्ध बचाउन पनि गुणस्तर र सुरक्षा आश्वासन व्यवस्थालाई प्रवर्द्धन गरी यसलाई बढावा दिएको छ, तर ग्रामीण जनसङ्ख्यालाई जागरणमा प्राथमिकता दिँदा दिँदै पनि पोषण जागरणमा हस्तक्षेपले पनि सहरी क्षेत्रमा भरपूर सकारात्मक असर हुने छ।

२२९) त्यसै गरी सहरी गरिबी र ग्रामीण र सहरी आम्दानीबीच रहेको असमानता बढी देखिएको छ। सहरी गरिबी धेरैजसो खाद्य गरिबी र निम्न पोषणसँग सम्बन्धित हुन्छ र बढ्दो असमानताले सामाजिक तनाव र शिघ्र समाधान, खाद्य अनुदान र सहरका गरिवलाई खानेकुरा बाँडफाँड गर्ने दिने चापतिर डोर्‍याउँछ।

२३०) द्रुत सहरीकरणले गर्दा नेपालभरिका सहर वरिपरिका क्षेत्रको धेरै उर्वर कृषि योग्य जमिन ह्रास भएको छ (जग्गा प्लटिङ्ग)। सहर वरिपरिका जमिन जोगाउन भू-उपयोग योजना र जमिनको वर्गीकरण एक उपाय भए तापनि यसको लागि व्यापक लागतको सामना गर्नुपर्दछ। बढ्दो सहरी जनसङ्ख्या र सहर वरिपरिका कृषिजन्य जमिनको ह्रासले गर्दा सहरी योजनाका लागि खाद्य सुरक्षा एक थप चुनौती बन्दछ।

२३१) एडिएसले सहरी क्षेत्र वरिपरिका जग्गा प्लटिङ्गको समस्या तथा उर्वर कृषि योग्य जमिनको ह्रासलाई पहिचान गरेको छ। त्यसैले यसले हालैको भू-उपयोग योजना नीति कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने छ।

२३२) सहरी वातावरणमा खानाबाट सन्ने विभिन्न जुनोटिक र गैरजुनोटिक रोगहरूका कारणले खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी घटनाहरू द्रुत गतिले फैलन सक्छन्। साथसाथै, पोषणात्मक असन्तुलनहरू सहरतिर बढी देखिन्छन्; जहाँ न्यूनपोषण, विशेष गरी गरिवहरूमा, र धनीहरूमा कुपोषण (सुस्त जीवनशैलीका कारण उत्पन्न हुने मोटोपना र विभिन्न किसिमका नसर्ने रोगहरूका कारण) देखिन्छन्।

२३३) एडिएसले जुनोटिक रोगहरूको निगरानी प्रणाली, सुदृढ निदानात्मक र परीक्षण क्षमता, र सुदृढ प्रतिक्रिया क्षमता सुधार गर्न सहयोग गर्ने छ।

५. एडिएस कार्य योजनाका क्रियाकलापहरू

५.१ उपलब्धि, प्रतिफल र क्रियाकलापहरू

२३४) एडिएस तर्कसङ्गत ढाँचामा तोकिएका क्रियाकलापहरू लक्षित प्रतिफल हासिल गर्न आवश्यक हुन्छन् । एडिएस मा ४ ओटा उपलब्धि समूह अन्तर्गत ३५ ओटा प्रतिफल (तालिका २७ हेर्नुहोस्) छन्; जसलाई हासिल गर्न २३२ अलग अलग क्रियाकलापहरू आवश्यक छन् ।

तालिका २७: एडिएस का उपलब्धि र प्रतिफलहरू

उपलब्धि (Outcome)	नं.	प्रतिफल (Output)
१. सुधारिएको शासन	१.१	नीतिगत प्रतिबद्धताको विश्वसनीयता
	१.२	एडिएस कार्यान्वयनमा संलग्न निकायहरू बीचमा सुधारिएको समन्वय
	१.३	एकीकृत योजना
	१.४	प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग
	१.५	एडिएस अर्न्तगत लैङ्गिक समानता र सामाजिक र भौगोलिक समावेशी संयन्त्रको स्थापना
	१.६	एडिएस को समसामयिक र प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन
	१.७	एडिएस को योजना कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि नागरिक समाजको स्थापित संयन्त्र
	१.८	एडिएस को समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न मुख्य संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि
	१.९	अति विपन्न वर्गको खाना र पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकारको अभिवृद्धि
	१.१०	राम्रो कार्यसम्पादन गर्नेलाई पुरस्कारको व्यवस्था सहित कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना
२. उच्च उत्पादकत्व	२.१	कृषक र कृषि उद्यमीहरूको आवश्यकताप्रति उत्तरदायी विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली
	२.२	कृषक र कृषि उद्यमीहरूको आवश्यकताप्रति उत्तरदायी विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणाली
	२.३	एक मजबुत कृषि शिक्षा प्रणाली
	२.४	जमिनलाई प्रभावकारी र दिगो रूपमा प्रयोग गर्न सकिने पर्याप्त क्षेत्रफल रहेको कृषि जमिन सहितको खेती क्षेत्र
	२.५	समतापूर्वक र सम्भाव्यता सहित विस्तार गरिएको सिञ्चित क्षेत्र र सुधारिएको सिँचाई क्षमता तथा व्यवस्थापन
	२.६	समयमै उचित मूल्यमा गुणस्तरीय कृषि सामग्रीमा पहुँच
	२.७	स्रोत र क्षमता अभिवृद्धिमा पर्याप्त लगानीबाट वीउ विजन राष्ट्रिय दृष्टिकोण (सिड भिजन) २०१३-२०२५ लगायतको वीउ सम्बन्धी नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन
	२.८	अल्पकालमा स्वीकार गर्न सकिने मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधान; जसले उत्पादन वृद्धिको उद्देश्य राख्दछ र मध्य तथा दीर्घकालीन समाधानको पनि सङ्केत गर्दछ ।
	२.९	नेपाली खेती प्रणालीमा उपयुक्त विविध उन्नत पशु नश्ल किसानलाई

उपलब्धि (Outcome)	नं.	प्रतिफल (Output)
		उपलब्धि हुने
	२.१०	निजी क्षेत्रबाट किसानलाई विभिन्न यान्त्रिकरण विकल्पहरूमा पहुँच
	२.११	किसानहरूमा जलवायु परिवर्तन, प्रकोप, मूल्य अस्थिरता तथा अन्य आघातहरूमा समानुकूलन
	२.१२	दिगो खेती, असल कृषि अभ्यास (GAP), असल पशु स्वास्थ्य तथा पशुपालन अभ्यास जस्ता प्रयोगहरू स्थापना र अनुसरण
	२.१३	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविका सुधारका लागि समुदायमा आधारित भूपरिदृश्य विधि (Landscape approach) सहितको कृषिमैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापन कार्यबाट निर्वाहमुखी वन्य उत्पादनलाई प्रतिस्पर्धात्मक, कृषिमैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापनमा विकास ।
३. मुनाफाजन्य व्यवसायीकरण	३.१	कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानीमैत्री वातावरण
	३.२	व्यावसायिक कृषिका लागि करार व्यवस्था
	३.३	व्यावसायिक कृषि क्षेत्रलाई सहयोग गर्ने खालको कर नीति
	३.४	विभिन्न प्रतिस्पर्धात्मक तथा मागमा आधारित वित्तीय र कृषि बिमा उत्पादनहरू
	३.५	साना किसान र कृषि उद्यमीलाई लाभ मिल्ने तथा मूल्य अभिवृद्धि गर्ने प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य शृङ्खला
	३.६	ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तारित
	३.७	बजार ज्ञानका लागि कृषि बजार सूचना र सूचना सञ्चार प्रविधि सम्बन्धी उत्पादनहरू
	३.८	विस्तारित ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाहरू
४. प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि	४.१	बजार पूर्वाधारको विकास
	४.२	नवप्रवर्तित साना तथा मझौला कृषि व्यवसाय उद्यम विकास
	४.३	खाद्यान्न र कृषि सामग्रीको निर्यातमा वृद्धि
	४.५	परिष्कृत खाध्य सुरक्षा र गुणस्तर

५.२ उपलब्धि १सँग सम्बन्धित गतिविधिहरू: सुधारिएको प्रशासन

२३५) एडिएस को परिणाम १ सुधारिएको प्रशासन हो । यसको परिणाम तालिका २८ मा देखाइएका १० ओटा प्रतिफल (Output) र ५४ ओटा क्रियाकलापहरूबाट प्राप्त हुन्छ; जसलाई तल विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २८: सुधारिएको शासनका लागि उपलब्धि १ सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

उपलब्धि	प्रतिफल	कार्य	क्रियाकलापहरू
१			सुधारिएको शासन
	१.१		नीति प्रतिपद्धताको विश्वसनीयता
		१.१.१	एडिएस मा जनचेतना अभियान सञ्चालन
		१.१.२	एडिएस अनुगमनबाट नीतिगत स्थिरता तथा कार्यक्रमको निरन्तरता सम्बन्धी विषयहरूको सुनिश्चितता
		१.१.३	प्रमुख एडिएस पदहरूको कार्यकाल बढाउनमा मद्दत पुऱ्याउन

उपलब्धि	प्रतिफल	कार्य	क्रियाकलापहरू
			नियमावलीको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन
		१.१.४	एडिएस को पाँचवर्षे समीक्षा
		१.१.५	एडिएस को सुनिश्चित कार्यान्वयनका लागि नीतिनियम परिमार्जनलाई बढावा
		१.१.६	कृषकको हकअधिकार सुनिश्चित गर्ने संयन्त्रको रूपमा किसान आयोगको स्थापना
	१.२		एडिएस को कार्यान्वयनका लागि सुधारिएको समन्वय
		१.२.१	राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति र केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिको स्थापनाका लागि नियमावली संशोधन
		१.२.२	राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको क्षमतामा सबलीकरण
		१.२.३	राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको उपसमितिको स्थापना र तिनीहरूको नियमित भेटघाटको सुनिश्चितता
		१.२.४	केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिको क्षमता अभिवृद्धि
		१.२.५	क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र जिल्ला कृषि विकास समितिको उस्तै प्रकारको बैठक गर्न बढावा
		१.२.६	वार्षिक क्षेत्रगत प्रतिवेदनको तयारी
		१.२.७	एडिएस कार्यान्वयन, मार्गदर्शन र अनुगमन प्रणालीको विकास
	१.३		एकीकृत योजना
		१.३.१	बहु मन्त्रालय योजनाहरूको एकीकरणको सुनिश्चितता
		१.३.२	दीर्घकालीन योजना र वार्षिक कार्ययोजना र बजेटको तादम्यताको सुनिश्चितता
		१.३.३	योजनाहरूको नियमित अनुगमनको सुनिश्चितता
	१.४		प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग
		१.४.१	कार्यान्वयनमा सघाउन कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गत एडिएस कार्यान्वयन सहयोग प्राविधिक सहायता
	१.५		लैङ्गिक समानता र सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशिता संयन्त्रको स्थापना
		१.५.१	खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखाको सबलीकरण
		१.५.२	राष्ट्रिय तहको लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण (जेसी) मा आधारित एवम् भौगोलिक समावेशीकरणमा आधारित तथ्याङ्क निर्माण तथा अद्यावधिक गर्ने
		१.५.३	केन्द्रीय विभाग र जिल्ला तहका निकायहरूमा जेसी कर्मचारीको पदस्थापन तथा क्षमता अभिवृद्धि
		१.५.४	महिला र पुरुष कृषकहरूको गुणात्मक तथा परिमाणात्मक सहभागितामा अभिवृद्धि
		१.५.५	सबै जिल्लाहरूको कृषि प्रसार सेवा जेसी सम्बोधित बनाउने
		१.५.६	कृषकको पहुँचमा सुधार
		१.५.७	कृषि अनुसन्धानमा जेसीलाई सम्बोधन गर्न बढावा दिने
		१.५.८	जेसी रणनीतिको विकास
	१.६		समयमा र प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
		१.६.१	केन्द्रीय र जिल्लास्तरको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन इकाईहरूको क्षमता विकास

उपलब्धि	प्रतिफल	कार्य	क्रियाकलापहरू
		१.६.२	एडिएस को व्यवस्थित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न उपयुक्त विधि र निकायको स्थापना
		१.६.३	खाद्य र पोषण सुरक्षाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन (नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणालीको संस्थागत विकास)
		१.६.४	कृषि तथा पशुगणना सञ्चालन
		१.६.५	नेपाल सरकार तथा विकास साभेदारहरूको संलग्नतामा संयुक्त अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्य सञ्चालन
	१.७		नागरिक समाजको सहभागिताको लागि संयन्त्रको स्थापना
		१.७.१	नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा एडिएस को वेबसाइट निर्माण तथा सञ्चालन
		१.७.२	नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा अन्तर्गत एडिएस सूचना केन्द्रको स्थापना
		१.७.३	क्षेत्रीय तथा जिल्लास्तरमा समान प्रकृतिको एडिएस सूचना केन्द्रको स्थापना
		१.७.४	एडिएस अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको आवधिक प्रतिवेदन व्यवस्थापिका संसद्को कृषि तथा जलस्रोत समिति र नागरिक समाज समक्ष प्रस्तुत
	१.८		एडिएस समन्वय र मूल्याङ्कनमा सम्मिलित प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि
		१.८.१	क्षमता सम्बन्धी आवश्यकता मूल्याङ्कन
		१.८.२	प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी योजना तर्जुमा
		१.८.३	क्षमता अभिवृद्धि योजनाको कार्यान्वयन तथा अनुगमन
		१.८.३.१	सरकारी निकायहरू (कृषि विकास मन्त्रालय, नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा, कृषि विकास क्षेत्र संस्थागत सहयोग इकाई, कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन
		१.८.३.२	राष्ट्रिय कृषक सञ्जालको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन
		१.८.३.३	राष्ट्रिय सहकारी महासंघको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन
		१.८.३.४	पेसागत संघसंस्थाहरू, निजी क्षेत्रका संगठनहरू र उत्पादक तथा उपभोक्ता संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन
		१.८.४	कृषि विकास मन्त्रालय तथा सम्बन्धित विभागहरूको संगठनात्मक सुधारको मूल्याङ्कन
		१.८.५	कृषि विकास मन्त्रालयमा नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखाको स्थापना
	१.९		अति विपन्न वर्गको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुधार
		१.९.१	लक्षित खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको ढाँचा निर्माण
		१.९.२	लक्षित राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको कार्यान्वयन
		१.९.३	नेपाल खाद्य सुरक्षा योजनाको कार्यान्वयन
		१.९.४	खाद्य पोषण सुरक्षा योजनाको कार्यान्वयन
		१.९.५	चालु खाद्य तथा पोषण सुरक्षा परियोजना (जस्तै, भविष्यका लागि

उपलब्धि	प्रतिफल	कार्य	क्रियाकलापहरू
			आहार कार्यक्रम) एवम् पोषण र गरिबी निवारण सम्बन्धी बहुपक्षीय पहलहरूसँग समन्वय
		१.९.६	नेपाल खाद्य सुरक्षा योजना, खाद्य पोषण सुरक्षा योजनाका साथै अन्य खाद्य तथा पोषण सुरक्षा परियोजनाहरूको समीक्षा
		१.९.७	केन्द्रीय तथा जिल्ला स्तरीय खाद्य सुरक्षा समन्वय संयन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि
		१.९.८	खाद्य अधिकार र खाद्य सार्वभौमिकता सम्बन्धी कानून निर्माण तथा कार्यान्वयनको अनुगमन
	१.१०		कार्यक्षमतामा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना
		१.१०.१	निर्देशिका तथा स्तरीय कार्यसञ्चालन प्रकृया स्थापना
		१.१०.२	कार्यक्षमतामा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन
		१.१०.३	परीक्षण कार्यक्रमको मूल्याङ्कन र सिफारिस

५.२.१ विश्वसनीय नीति प्रतिबद्धतासँग सम्बन्धित उपलब्धि १.१ अन्तर्गतका क्रियाकलापहरू

२३६) एडिएस सम्बन्धी जनचेतना अभियानको सञ्चालन: एडिएस (पहिलो दुई वर्ष)को प्राथमिक चरणमा गहन अनुगमन हुने र एडिएस को बाँकी अवधिमा बढी नियमित हुने । अभियानमा निम्न कुराहरू समावेश गरिन्छ:

क) एडिएस को प्रतिवेदन तयारी र व्यापक वितरण (नेपाली र अङ्ग्रेजीमा)

ख) एडिएस को न्युजलेटर तयारी र व्यापक वितरण

ग) एडिएस का बारेमा केन्द्रीय, क्षेत्रीय र जिल्ला तहमा प्रस्तुतीकरण (पहिलो दुई वर्ष त्रैमासिक प्रस्तुति र अन्य वर्षहरूमा अर्धवार्षिक प्रस्तुति)

घ) एडिएस का बारेमा कृषि विकास मन्त्रालयबाट नियमित (त्रैमासिक रूपमा) प्रेस विज्ञप्ति प्रकाशन

उल्लिखित अभियानका माध्यमबाट वितरण गरिने सम्पूर्ण सामग्री र सूचनामा नीतिगत विश्वसनीयताका साथै स्थिरता तथा निरन्तरता सम्बन्धी सूचनालाई एडिएस को सफलताको संवेदनशील पक्षका रूपमा विशेष महत्त्व दिइने छ ।

२३७) एडिएस को वार्षिक अनुगमनले नीतिगत निरन्तरता र स्थिरताको मुद्दा सुनिश्चित गर्दछ; जुन एडिएस को कार्यान्वयनको बेला खडा भएको हुन्छ । इन्टरनेट, वार्षिक एडिएस सम्मेलन, प्रतिवेदन प्रस्तुतिबाट अनुगमन प्रतिवेदनको व्यापक उपलब्धता हुनुपर्दछ । जब कार्यक्रमको स्थिरता र नीतिगत निरन्तरतामा समस्या भएको पत्ता लाग्छ; तब एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाई र अन्य सरोकारवालाहरूले सुधारात्मक कार्यहरूका लागि प्रस्ताव राखी एडिएस अन्तर्गत रहेको केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति र राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको उपसमितिहरूमा छलफल गर्नुपर्छ ।

२३८) एडिएस कार्यान्वयनमा आबद्ध मुख्य पदहरूलाई लामो समयवधिसम्म टिक्न सहयोग पुग्ने स्तरीय कार्यप्रणालीको निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने । त्यस्ता पदहरूमा कृषि विकास मन्त्रालयका सचिव, सहसचिव नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा, महानिर्देशक कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, खास महत्त्वका कार्यक्रम प्रबन्धक र कार्यक्रम/परियोजना निर्देशक आदि पर्छन् । यी पदहरूको

कार्यकाल कम्तीमा तीन वर्षको हुनुपर्दछ । उल्लिखित कर्मचारीको तोकिएको पद अनुसारको अपेक्षित कार्य तथा समयवधिको विषयमा अनिवार्य अनुगमन गरिने छ, ताकि ती कर्मचारीहरूले निर्धारित कार्यकाल पूरा गर्न सकून् ।

२३९) एडिएस को समीक्षा, पुनरावलोकन र अद्यावधिक (आवश्यक रहेका खण्डमा) हरेक पाँच वर्षमा हुनुपर्दछ । समीक्षा र मूल्याङ्कन एडिएस कार्यान्वयन र सहयोग निर्देशन समितिको अध्यक्षता गर्ने राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्वमा हुने छ; जस अन्तर्गत सान्दर्भिक संस्थाका प्रतिनिधिहरू र नागरिक समाजका सरोकारवालाहरू पर्ने छन् । एडिएस कार्यान्वयन सहायता सञ्चालन समितिले छानेको स्वतन्त्र प्यानलले समीक्षा र मूल्याङ्कन सञ्चालन गर्ने छ । समीक्षा र मूल्याङ्कनले नीति विश्वासनीयताको खण्ड समावेश गर्ने छ, एडिएससँगै नीति कार्यान्वयनमा स्थिरताका विषयहरूलाई जोड दिने छ र नीति र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा निरन्तरता दिने छ । राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समितिले समीक्षाको र मूल्याङ्कन प्यानलको सिफारिसको मूल्याङ्कन गर्ने छ; जसले एडिएस को निश्चित भागहरूलाई अद्यावधिक गर्ने सम्बन्धी अन्तिम निर्णय लिने छ ।

२४०) एडिएस को कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न नीति र कानून परिवर्तनलाई जोड दिनुपर्छ । राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति र राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिले एडिएस कार्यान्वयन तथा समन्वय र नीतिगत प्रतिबद्धता सँगै एडिएस कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी राख्छ ।

२४१). एडिएस मा किसानको हक अधिकार प्रवर्द्धन गर्ने संयन्त्र विकासका लागि किसान आयोगको स्थापना गर्ने । कृषकको हक अधिकारको प्रवर्द्धन गर्नका लागि एडिएसले उच्च स्तरीय पूर्ण अधिकार सम्पन्न तथा स्थायी खालको किसान आयोग स्थापनालाई प्रवर्द्धन गर्दछ । एडिएस कार्यान्वयनको प्राथमिक चरणमा किसान आयोगको विशिष्ट सन्दर्भ सर्तहरू (TOR), संरचना र नियमावली निर्धारण गरिने छ । यद्यपि कृषकका अधिकारहरू संविधान र कानून अन्तर्गत मात्रै सुरक्षित गरिन्छन् तर एडिएसले प्रभावकारी ढङ्गले कृषक अधिकारका बारेमा बुझन अध्ययनहरू सञ्चालन गर्ने छ; जसको आधारमा नेपाल सरकारले ठोस प्रस्ताव तर्जुमा गर्न सक्ने छ । अध्ययनमा निम्न कुराहरू समावेश गरिने छ:

- क) नेपालमा किसान अधिकारको अवधारणा र तिनीहरूको मूल्याङ्कन
- ख) प्रचलित कानूनले प्रदान गरे अनुसारको कृषक हक अधिकार सम्बन्धी समस्याको पहिचान
- ग) आवश्यक कानून सम्बन्धी सिफारिस
- घ) नेपालमा कृषक अधिकारको अनुगमन
- ङ) प्राकृतिक स्रोतमाथि कृषकको हक अधिकार र प्राकृतिक स्रोतहरूको उपभोग सम्बन्धी विद्यमान नीति र कानूनहरूको समीक्षा र सम्भावित पुनरावलोकनका लागि सिफारिस

५.२.२. एडिएस कार्यान्वयनमा संलग्न संस्थाहरूबीच सहकार्य प्रवर्द्धन गर्न प्रतिफल १.२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

२४२) एडिएस कार्यान्वयन र समन्वयनका लागि स्थापित सम्बन्धित संस्थागत संयन्त्र जस्तै कृषक आयोग, राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति, राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, सामुदायिक कृषि प्रसार सेवाकेन्द्र र सम्बन्धित एपिपी संस्थाहरू (केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास समिति)); राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको उप समितिहरूको गठन । कृषि विकास मन्त्रालयका सचिव, राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको पदेन सचिव हुने छन् र किसान आयोग, राष्ट्रिय किसान गठबन्धन,

सरोकारवाला संस्थाहरू, सहकारी र निजी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास समितिका सदस्य हुने छन् ।

२४३) राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको क्षमतामा अभिवृद्धि: एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईको माध्यमबाट बैठक सञ्चालन, म्याइनुट र कार्यसूचीको तयारी तथा कागजात वितरणमा एक सचिवालयको प्रबन्ध गरिने छ । यसका साथै चौमासिक बैठक सञ्चालन गर्ने र बैठकमा सहभागीहरूलाई स्रोतहरू विनियोजन गर्ने । बैठक सम्बन्धी सूचनाका साथसाथै बैठकका निर्णयहरू एडिएस को वेबसाइटमा प्रकाशित गर्ने ।

२४४) राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको उपसमिति गठन र नियमित बैठकको सुनिश्चितता (कम्तीमा चौमासिक): एडिएस कार्यान्वयन सहायता इकाईको माध्यमबाट बैठक सञ्चालन, म्याइनुट र कार्यसूचीको तयारी तथा कागजात वितरणको प्रबन्ध सचिवालयले गर्ने छ । यसका साथै चौमासिक बैठक सञ्चालन हुन्छ र बैठकमा सहभागीहरूलाई कागजात बाँडफाड सुनिश्चित गर्ने छ । बैठक सम्बन्धी सूचनाका साथसाथै बैठकका निर्णयहरू एडिएस को वेबसाइटमा प्रकाशित गर्दछ । उपसमिति निम्नानुसार हुने छन् :

- क) कृषि तथा सिँचाई सम्बन्धी उपसमिति
- ख) सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र र कृषक संस्थाहरू सम्बन्धी उपसमिति
- ग) सरकारी क्षेत्र र गैर सरकारी/अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी क्षेत्र सम्बन्धी उपसमिति
- घ) अनुसन्धान- प्रसार – शिक्षा संस्थाहरू सम्बन्धी उपसमिति
- ङ) खाद्य सुरक्षा, पोषण र खाद्य सुरक्षा पहल सम्बन्धी उपसमिति

२४५) केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिको क्षमताको सबलीकरण : एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईको माध्यमबाट बैठक सञ्चालन, म्याइनुट र कार्यसूचीको तयारी तथा कागजात वितरणमा एक सचिवालय उपलब्ध गराउँछ । यसका साथै चौमासिक बैठक सञ्चालन हुन्छ र बैठकमा सहभागीहरूलाई स्रोत बाँडफाडको सुनिश्चितता गराउँछ । एडिएस को वेबसाइटमा बैठक सम्बन्धी सूचनाका साथसाथै बैठकका म्याइनुट समेत प्रकाशित गर्दछ ।

२४६) क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र जिल्ला कृषि विकास समितिको सोही अनुरूपको बैठको प्रवर्द्धन गर्छ र क्षेत्रीय र जिल्ला स्तरीय बैठकको निर्णय कार्यान्वयनका लागि केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिमा पुगेको सुनिश्चित गर्छ । क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र जिल्ला कृषि विकास समितिको निर्णय अनुगमन गर्न कार्यान्वयन सहयोग इकाईको कर्मचारी परिचालन गर्छ ।

२४७) कार्यान्वयन साहयता इकाईको मद्दतले केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिले राष्ट्रिय योजना आयोगका लागि वार्षिक क्षेत्रगत प्रतिवेदन तयार गर्छ । र त्यो प्रतिवेदन एडिएस को वेबसाइटमा राखिएको सुनिश्चित गर्छ ।

२४८) एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईको सहायताले एडिएस कार्यान्वयन मार्गदर्शन र अनुगमन प्रणालीको विकास गर्ने ताकि त्यसलाई केन्द्रीय, क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरीय निकाय र संस्थाहरूले बृहत् रूपमा प्रसार गर्न र अवलम्बन गर्न सकून् ।

५.२.३ एकीकृत योजनामा प्रतिफल १.३ सँग सम्बन्धी क्रियाकलापहरू

२४९) राष्ट्रिय योजना आयोग गठन र सञ्चालन आदेश २०६७ (२०१०) मा निम्नानुसार संशोधनद्वारा बहु मन्त्रालय योजनालाई एकीकृत गर्ने :

- क) राष्ट्रिय योजना आयोगको प्राथमिक जिम्मेवारी भनेको क्षेत्रगत योजना तथा एउटा मन्त्रालयमा असर पर्न सक्ने वा असर पारेका अर्का मन्त्रालयमा अर्को क्षेत्रको रकमलाई एकीकृत र समन्वय गर्नु हो ।
- ख) मन्त्रालयको कार्य योजना र बजेट मागमा जसले एकभन्दा बढी मन्त्रालयमा प्रभाव पार्छ, त्यसमा सामन्जस्य राख्ने तरिका सहित राष्ट्रिय योजना आयोगले संसद्मा प्रतिवेदन पेश गर्ने छ ।

२५०) दीर्घकालीन योजनाहरूको वार्षिक कार्य योजना र बजेटमा एकीकरण सुनिश्चित गर्ने; जसका लागि राष्ट्रिय योजना आयोग गठन तथा सञ्चालन आदेश २०६७ (२०१०) को संशोधन गरी निम्न जिम्मेवारी थप्ने :

- क) पञ्च वर्षीय योजनाहरूलाई राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय दीर्घकालीन रणनीतिक नीति तथा योजनासँग मिल्दोजुल्दो भए नभएको प्रमाणित गर्ने;
- ख) वार्षिक योजना तथा बजेट विनियोजन पञ्चवर्षीय योजना अनुकूल भए नभएको प्रमाणित गर्ने;
- ग) वार्षिक योजना तथा बजेटमा कुनै खराबी देखिए सरकार र संसद्लाई जानकारी गराउने कर्तव्य ।

२५१) कृषि विकास मन्त्रालयबाट कार्यान्वयन हुने र प्रधानमन्त्री अध्यक्ष रहेको राष्ट्रिय विकास कार्य समितिले लागू गरेको आयोजनाहरूको लागि कृषि विकास मन्त्रालयका मन्त्रीको अध्यक्षतामा गठित राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समितिको प्रचलित नीतिको समन्वय मञ्चबाट योजनाको नियमित अनुगमन सुनिश्चित गरिन्छ :

- क) नियम अनुसार राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति र राष्ट्रिय विकास कार्य समिति सञ्चालन गर्नु (कम्तीमा प्रत्येक दुई र चार महिनामा)
- ख) असल शासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) नियमावली, २००९ अन्तर्गत सरकारी आदेश स्थापित गर्ने; जसमा योजनाको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा मन्त्रालय स्तरीय विकास कार्य समिति र राष्ट्रिय विकास कार्य समितिले सरकारलाई वार्षिक प्रतिवेदन बुझाउँछन् ।

५.२.४ प्रभावकारी कार्यान्वयन सहायतामा प्रतिफल १.४ सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

२५२) कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गत एडिएस कार्यान्वयन सहायता प्राविधिक सहयोगले एडिएस को कार्यान्वयनको मद्दतद्वारा (क) नीति विश्लेषण, नीति समायोजन र नियमक रूपरेखामा कृषि विकास मन्त्रालयको क्षमता वृद्धि; (ख) एडिएस कार्यान्वयन स्थितिको अनुगमन र क्षेत्रगत विकास स्तर अनुसार रणनीति समायोजनमा सहयोग (ग) कृषि क्षेत्रका लागि उचित समन्वय र प्रचुर लगानी क्षेत्र बढाउन क्षेत्रगत बृहत्तर पहुच (Sector-Wide Approach) को समीक्षा र मूल्याङ्कन (घ) कार्य सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली विकास र संस्थाकरण; (ङ) केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिदेखि राष्ट्रिय योजना आयोगसम्म एडिएस को वार्षिक प्रतिवेदन सहित विभिन्न समन्वय संयन्त्रको (राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, जिल्ला कृषि विकास समिति) सहयोग सहित विश्लेषणात्मक सूचना तथा सल्लाह सेवा; (च) आधार वर्षको (२०१५) आँकडा अद्यावधिक र उत्तर्गामी लक्ष्य, इत्यादि ।

२५३) एडिएस कार्यान्वयन सहयोग कार्यक्रमले एडिएस कार्यान्वयनको सुरुका वर्षहरूमा नेपाल सरकारलाई प्राविधिक सहायतामा निरन्तरता दिने लक्ष राखेको छ । यसका उद्देश्यहरू निम्न अनुसार छन् ।

- क) प्राविधिक सहायता, परामर्श सेवा र क्षमता अभिवृद्धिद्वारा एडिएस को कार्यान्वयनमा मद्दत गर्नु
- ख) एडिएस को समन्वय, योजना र नीति अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सुधार
- ग) एडिएस को कार्यान्वयनद्वारा दातृ निकायको कार्यक्रममा समायोजन

२५४) एडिएस को कार्यान्वयनका लागि वर्तमानमा छरिएका विभिन्न निकायहरू र नीति, कानुनी र विवेचनात्मक सीपहरूको समन्वय हुनुपर्छ । प्रभावकारी योजना तथा नीतिगत तर्जुमा र अनुगमनको आधार प्रभावकारी समन्वयको प्रत्युत्तर हो । एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई, राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति तथा उप समिति र प्राविधिक सहयोगलाई केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, सचिवालय सेवाका लागि उत्तरदायी रहेको छ । नीति, कानुनी र विवेचनात्मक क्षमताले भरपूर यस समितिले नीति र कार्यान्वयनको दूरीमा मेटाउने छ ।

५.२.५ एडिएस अन्तर्गत लैङ्गिक समानता र सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशी संयन्त्र स्थापनामा प्रतिफल १.५ सँग सम्बन्धी क्रियाकलापहरू

२५५) लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण (जेसी) र भौगोलिक समावेशीकरणको सवालमा कृषि नीति, योजना र कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि कृषि विकास मन्त्रालयमा खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखाको लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण शाखाको सुदृढीकरण । यो क्रियाकलापको लागि जेसी परिप्रेक्षबाट एडिएस को निर्माण र कार्यान्वयनमा योगदानका लागि विभिन्न क्षमता अभिवृद्धि (तालिम, शैक्षिक भ्रमण, कार्यशाला) गर्न कमसेकम दुई पूर्णकालीन पेसागत कर्मचारी आवश्यक पर्दछ । यसको अतिरिक्त एडिएस को जेसी रणनीति तयारी गर्दा संयुक्त राष्ट्र महिला (UN Women) ले अतिरिक्त क्षमता अभिवृद्धि प्रदान गर्न सक्ने छ ।

२५६) अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीभित्र समाहित संयन्त्रका रूपमा र योजना र नीति निर्माणमा पृष्ठपोषण गर्न कृषि विकास मन्त्रालय/खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखामा राष्ट्रिय तहको जेसी आधारित र भौगोलिक समावेशी आधारित तथ्याङ्क उत्पादन र संरक्षण । कृषि विकास मन्त्रालय/खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखामा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र विकास साभेदारको समन्वयमा जेसी सम्बन्धित र भौगोलिक समावेशी सम्बन्धित तथ्याङ्क राखिने छ । यस क्रियाकलापको लागि तथ्याङ्कशास्त्री र उपयुक्त सफ्टवेयर र हार्डवेयरको सेवा आवश्यक पर्दछ । खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखाले तथ्याङ्क विश्लेषणबाट प्राप्त प्रमुख मुद्दा र प्रवृत्ति उजागर गरिएको आवधिक प्रतिवेदन तयार गरी वितरण गर्नुपर्दछ र नीति तथा योजना तर्जुमामा योगदान दिनुपर्दछ ।

२५७) जेसी दृष्टिकोणबाट कृषि कार्यक्रमहरूको बजेट कार्यान्वयन र अनुगमन र मूल्याङ्कन/लेखा परीक्षण कृषि कार्यक्रमहरूमा आधारित योजना बजेट निर्धारण, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र लेखा परीक्षणका लागि केन्द्रीय विभाग र जिल्ला स्तरका निकायहरूमा स्पष्ट परिभाषित जिम्मेवारी सहित जेसी कर्मचारीहरूको पदस्थापना र सबलीकरण : प्रत्येक सम्बद्ध विभाग र जिल्लामा तोकिएको जिम्मेवारी र जेसी विश्लेषण र जेसी कार्यक्रम कार्यान्वयनमा क्षमता भएका कर्मचारीको सुनिश्चितता हुने । जिल्ला स्तरमा जेसी कर्मचारीलाई जेसी दृष्टिकोण र विश्लेषण, योजना तर्जुमा, बजेट निर्माण र योजना तथा मूल्याङ्कनका तरिकाको बारेमा प्रारम्भिक र अनुसरण तालिम प्रदान गरिने छ ।

२५८) जिल्ला, इलाका र सामुदायिक तहको संस्थाबाट कार्यान्वयन हुने कृषि विकास कार्यक्रमहरूमा सबै लिङ्ग र सामाजिक समूहका पुरुष र महिला कृषकको सहभागिताको गुणात्मक र परिमाणात्मक पक्षमा वृद्धि । यो क्रियाकलापले कृषि कार्यक्रमको डिजाइन र कार्यान्वयन दुवैमा महिला र समाजिक रूपले बहिष्कृत समूहलाई समान रूपले फाइदा पुग्छ । एडिएस को योजना र कार्यान्वयनको बेला समावेशी सिद्धान्तबाट पर हटेमा खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखाको केन्द्रीय तहका कर्मचारी र जिल्ला स्तरीय जेसी कर्मचारीहरू सचेत हुनुपर्छ ।

२५९) सबै जिल्लामा कृषि प्रसार सेवा जेसी सम्बोधित बनाउने । जिल्ला स्तरका जेसी कर्मचारीहरूले योजना र कार्यान्वयन अवस्थामा प्रसार कार्यक्रम जेसी सम्बोधित भएको सुनिश्चित गर्ने छन् । जेसी सम्बन्धी प्रसार क्रियाकलापहरूको अनुगमनका लागि (जस्तै एउटा जिल्लामा महिनामा एक पटक) एडिएसले आयोजना र कार्यक्रम क्षेत्रमा नियमित भ्रमण खर्चमा सहयोग गर्छ ।

२६०) कृषि उत्पादनका साधनमा (खेती, ऋण, सामाग्री जस्तै: बीउ, मलखाद, उन्नत प्रविधि, सिँचाइ र बजार) कृषकको पहुँचमा अभिवृद्धि (सबै भौगोलिक क्षेत्र सम्पूर्ण लैङ्गिक तथा समाजिक आर्थिक समूहमा) । यसका लागि एडिएस को अरू खण्डमा दर्साए अनुसार राम्रोसँग काम गर्ने बजार, प्रसार व्यवस्था, पूर्वाधार र सामग्री वितरण व्यवस्था आवश्यक पर्दछ । जेसी दृष्टिकोण भनेको उत्पादनका साधनमा किसानको पहुँचमा विभिन्न सामाजिक समूह, विशेष रूपले सुविधाविहीन किसानमा समावेश सुनिश्चित गर्नु हो । आयोजना डिजाइन र कार्यान्वयनको बेला जेसी दृष्टिकोण समावेश गरिएको छ भनेर जेसी कर्मचारीले आश्वस्त पार्ने छन् । एडिएसले राष्ट्रिय कृषक गठबन्धनले कार्यान्वयन गर्ने कार्यक्रममा प्राविधिक सहायता मार्फत सहयोग गर्ने छ ।

२६१) सम्पूर्ण भौगोलिक क्षेत्रमा कृषि अनुसन्धान र प्रविधि विकासमा जेसी सम्बोधनता प्रवर्द्धन । नार्कका जेसी कर्मचारी र केन्द्रीय तथा जिल्ला स्तरका जेसी कर्मचारीहरूले कार्यक्रम डिजाइन र कार्यान्वयनमा जेसी सम्बोधनता प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ ।

२६२) एडिएस क्रियाकलापको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा जेसी दृष्टिकोण सुनिश्चित गर्न एडिएस को भागका रूपमा जेसी रणनीतिको विकास गर्ने । रणनीति संयुक्त राष्ट्र महिला जस्ता विशिष्ट संस्थाको सहयोगमा तर्जुमा गर्न सकिने छ ।

५.२.६ समसामायिक प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि प्रतिफल १.६ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

२६३) केन्द्रीय र जिल्ला स्तरीय इकाईको अनुगमन र मूल्याङ्कन क्षमता विकास : यस अन्तर्गत केन्द्रीय तहका विभागहरूमा (कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, सिँचाइ विभाग, वन तथा भू संरक्षण विभाग) अनुगमन मूल्याङ्कन महाशाखा वा इकाईमा कार्यरत मुख्य कर्मचारी र प्रत्येक जिल्लाको जिकृविका र विपसेकाको योजना तथा अनुगमन इकाईमा कार्यरत कर्मचारीको नियमित प्रशिक्षण पर्दछ । क्षमता विकासलाई अनुगमन मूल्याङ्कन समयमै र पेसागत हिसाबले सञ्चालन गर्न स्रोतहरू (जस्तै हार्डवेयर र सफ्टवेयर, सर्वेक्षण बजेट, अनुगमन भ्रमण बजेट) उपलब्ध गराएर पनि परिपूर्ण गरिने छ ।

२६४) व्यवस्थित एडिएस अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न तलका सहित उपयुक्त तरिका स्थापना ।

- क) नेपाल सरकार, गैर सरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, शैक्षिक क्षेत्र, वित्तीय संस्थाहरू, सार्वजनिक बोर्ड, सार्वजनिक संस्थान र आयोगहरूबाट कार्यान्वयन हुने प्रमुख कृषि कार्यक्रमको स्थिति र कार्य सम्पादन
- ख) मुख्य नीति र योजना कार्यान्वयन अवस्था र समग्र प्रभावकारिता ।
- ग) कार्यान्वयन इकाई र संस्थाहरूको कार्य सम्पादन ।

२६५) यस अन्तर्गत एडिएस कार्यान्वयनको क्रममा यसको तरिकाको विकास र कार्यान्वयन पर्दछ; जसबाट एडिएस को स्थितिको नियमित अनुगमन प्रतिवेदन दुवै नेपाली र अङ्ग्रेजीमा उपलब्ध हुने छ ।

२६६) युरोपेली युनियनको लगानी र विश्व खाद्य कार्यक्रमको सहयोगमा कृषि मन्त्रालयको आयोजनाका रूपमा रहेको खाद्य सुरक्षा प्रणालीको विकास र संगठनीकरणको आधारमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अनुगमन र मूल्याङ्कन ।

२६७) कृषि विकास मन्त्रालयको कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा तथ्याङ्क महाशाखा र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको समन्वयमा कृषि तथा पशु गणना सञ्चालन गर्ने ।

२६८) केन्द्रीय स्तरमा रायोआको र जिल्लास्तरमा जिविस/गाविसको नेतृत्वमा सरकार र विकास साभेदार सम्मिलित संयुक्त अनुगमन मूल्याङ्कन मिसन सञ्चालन गर्ने । केही प्रमुख सम्भागको बहु क्षेत्र प्रकृति अनुरूप यसले समग्र एडिएस र विशेष गरी अनुगमन प्रक्रियामा प्रमुख क्षेत्रको सहभागिता र स्वामित्व सुनिश्चित गर्ने छ ।

५.२.७. एडिएस को योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा नागरिक समाजको सहभागिता प्रतिफल १.७ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

२६९) नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा एडिएस वेबसाइट स्थापना र सञ्चालन । एडिएस सम्बन्धी सूचनामा नागरिक समाजको पहुँच सहज गराउन एडिएस को वेबसाइट स्थापना गरिने छ र एडिएस को सूचना नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवैमा उपलब्ध गराइने छ ।

२७०) नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखामा एडिएस सम्बन्धी कक्ष स्थापना; एडिएस सूचना कक्षको कार्यहरू निम्नानुसार हुने छ ।

- एडिएस को प्रकाशन र प्रतिवेदनहरू जन समक्ष उपलब्ध गराउने (सूत्रपात प्रतिवेदनहरू, योजना तर्जुमा कागजातहरू, अनुगमन प्रतिवेदनहरू, घटनाहरू, नीति सूत्रपात, लगानी योजनाहरू, आयोजना र कार्यक्रम)
- एडिएस सम्बन्धी जिज्ञासाको प्रतिक्रिया
- विशेष जिज्ञासाहरू कृषि विकास मन्त्रालयको सम्बन्धित नियकायहरू वा अन्य निकायहरूमा पठाउने ।
- एडिएस सरोकारवालाहरूसँग एडिएस सञ्जाल सहजीकरण (कृषि संगठनहरू, सहकारीहरू, कृषि उद्यम व्यवसायहरू, कृषि पेसागत संगठनहरू, केन्द्रीय र स्थानीय तहका सरकारी अधिकारीहरू, विकास साभेदारहरू)

२७१) यस सूचना कक्षको स्थापना र सञ्चालनका लागि सञ्चारमा कर्मचारीको क्षमता निर्माण, उपयुक्त हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर सामग्री, अभिलेख र छपाइ बजेट आवश्यक पर्ने छ ।

२७२) कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, विभागहरू, क्षेत्रीय, जिल्ला, कृषि विभाग र पशु सेवा विभाग अन्तर्गतका जिल्ला स्तरीय निकायहरू र सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूमा यस्तै प्रकारको एडिएस सूचना कक्षको स्थापना गर्नु पर्ने छ ।

२७३) कृषि विकास मन्त्रालयले वार्षिक रूपमा काठमाडौं र प्रत्येक जिल्लामा नागरिक समाजबाट पृष्ठपोषण लिन एडिएस अनुगमन मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको आवधिक प्रस्तुतीकरण गर्ने छ ।

५.२.८ एडिएस समन्वय र कार्यान्वयनमा सम्मिलित प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धिमा प्रतिफल १.८ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

२७४) एडिएस को योजना तर्जुमा, नीति निर्माण, कार्यान्वयन, समन्वय, र अनुगमनमा संलग्न प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता आवश्यकता पहिचान । यसमा संलग्न निकायहरू: राष्ट्रिय योजना आयोग र कृषि विकास मन्त्रालय, कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका प्रमुख विभागहरू (कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग), कृषि अनुसन्धान परिषद्, कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय र सम्बद्ध संस्थाहरू (सिँचाइ मन्त्रालय/सिँचाइ विभाग, शिक्षा मन्त्रालय, वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय/वन विभाग, स्थानीय विकास मन्त्रालय/डोलिडार....), प्रमुख कृषक संगठनहरू, र प्रमुख सहकारी संगठनहरू । समन्वय र कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित क्षमता आवश्यकताहरू ।

२७५) मुख्य संस्थाहरूको क्षमता वृद्धिको योजना बनाउने । यसमा समेटिने विषयहरू केही हदसम्म संस्था संस्थाबीच फरक हुन सक्छन् । साथै, प्रयोगकर्ता अनुसार तालिम दिने तरिका र क्षमता विकास पनि फरक हुन सक्छन् । एडिएस को पहिलो वर्ष क्षमता अभिवृद्धि क्रियाकलापको गहिराइमा जानुपर्छ र त्यसपछि बाँकी वार्षिक रूपमा जानुपर्दछ ।

२७६) क्षमता अभिवृद्धिको कार्यान्वयन र अनुगमन । यस अन्तर्गत अर्ध वार्षिक वा वार्षिक पाठ्यक्रम र ती क्षमता निर्माणको प्रभावको अनुगमन पर्दछन् । विशेष क्षमता अभिवृद्धि क्रियाकलापहरू निम्न निकायमा गरिन्छन् ।

क. मुख्य सरकारी निकायहरू

ख. राष्ट्रिय किसान गठबन्धन, राष्ट्रिय सहकारी महासंघ र निजी क्षेत्रका संस्थाहरू

२७७) एडिएस कार्यान्वयनका लागि सार्वजनिक सेवा प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन कृषि विकास मन्त्रालय र विभाग स्तरको संगठनात्मक सुधार मूल्याङ्कन : मूल्याङ्कन र सिफारिस गर्दा चालु तथा विगतका कार्याक्रमहरूको विश्लेषणबाट पहिचान गरिएका योजना र कार्यान्वयनबीचको रिक्ततालाई समेत ख्याल गर्नु जरुरी छ ।

२७८) कृषि विकास मन्त्रालयमा रहेको योजना महाशाखा अन्तर्गतको नीति शाखा र वैदेशिक सहयोग समन्वय शाखालाई स्तरोन्नति गरी नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखाको स्थापना : कृषि विकास मन्त्रालयका यस्ता महाशाखाले दक्षतापूर्वक आफ्नो काम गर्न सक्ने गरी क्षमता विस्तार गर्नुपर्दछ । यो महाशाखाले मन्त्रालयमा क्षमता निर्माण तथा नीति विश्लेषणलाई संस्थागत गर्न संयन्त्र उपलब्ध गराउने छ ।

एडिएसले विश्व व्यापार संगठन तथा विमस्टेक जस्ता दुईपक्षीय तथा बहुपक्षीय प्रावधानहरूको राष्ट्रिय स्वार्थ अनुकूल सदुपयोगका लागि उपयुक्त मानवीय स्रोतको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने छ ।

५.२.९ अति विपन्न वर्गको उन्नत खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सम्बन्धी प्रतिफल १.९ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

२७९) यी सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू एक खास महत्त्वको कार्यक्रम अन्तर्गत संगठित गरिने छ, र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमका रूपमा जनाइने छ । यो कार्यक्रमभित्र अन्य तीन सहायक कार्यक्रमहरू छन् : हाल भूमण्डलीय कृषि तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमको भागको रूपमा कार्यान्वयन गरिँदै आएको कृषि तथा खाद्य सुरक्षा आयोजना, खाद्य कृषि संगठनको सहयोगमा तयार पारिएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम, बहुक्षेत्र पोषण कार्यक्रम र खाद्य पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको सहयोगार्थ डिजाइन र कार्यान्वयन गरिने नयाँ लक्षित राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा आयोजना । हाल भएका र आयोजना गरिने समान कार्यक्रमहरूसँग अधिकतम तालमेल मिलाउन र अझ राम्रोसँग लक्ष्य निर्धारण गर्न बहुक्षेत्र पोषण योजनासँग समन्वय राख्नु अत्यावश्यक हुने छ । यस प्रतिफल १.९ अन्तर्गतका गतिविधिहरू निम्न अनुसार छन् :

२८०) खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका वर्तमान आयोजनाहरू परिपूर्ण गर्न लक्षित राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको डिजाइन गर्ने । यो आयोजना एडिएस को पहिलो पाँच वर्ष अवधिको मध्यतिर डिजाइन गरिने छ र एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईको समन्वयमा हालको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको अनुगमन, मध्यावधि समीक्षा र मूल्याङ्कनबाट फाइदा लिइने छ ।

२८१) लक्षित राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयन : यो कार्यक्रम गरिब तथा विपन्न वर्ग तथा भौगोलिक रूपले विपन्न क्षेत्रहरू (जस्तै: कर्णाली) प्रति लक्षित छ, र यस अन्तर्गत गर्भवती र स्तनपान गराउने महिला किसान सहित लक्षित लाभग्राहीको उत्पादकत्व, जीवनयापन र पोषण व्यवस्थामा सुधारका कार्यक्रम समावेश छ । समीक्षा र योजना तर्जुमा गरिसकिएको राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा आयोजना र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम सहित अरू समान कार्यक्रमको सिकाइको आधारमा नयाँ कार्यक्रमले सर्वोत्तम अभ्यासहरू (जस्तै खाद्य तथा सामाग्री भौचर, करेसावारी तरकारी, फार्मभित्रको भण्डारण, संरक्षण र प्रशोधन, रैथाने खाना, सङ्कलन केन्द्रहरू, सम्पत्ति कार्यक्रमको लागि खाद्य र नगद, वच्चाहरूको लागि सूक्ष्म पोषण परिपूर्ति कार्यक्रम, बालिका प्रोत्साहन कार्यक्रम, विद्यालय आहार) को प्रयोग र यसको राष्ट्रिय तहमा विस्तार गर्दछ ।

२८२) कृषि तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमको कार्यान्वयन : यो कार्यक्रमले नेपालका मध्य तथा सूदूर पश्चिम विकास क्षेत्रका पहाडी तथा हिमाली १९ जिल्लाहरूलाई समेटेको छ । यस कार्यक्रमका लाभार्थीहरू बाली कृषक (अनुमानित प्रत्यक्ष लाभार्थीहरू ४०,०००), पशुपालन कृषक (२७,०००), करेसावाली उत्पादनमा संलग्न महिला (३५,०००), तथा गर्भवती तथा स्तनपान गराउने महिला भएका घरपरिवार (४५,०००) हुने छन् । कार्यक्रम सञ्चालन तथा कार्यान्वयन, आयोजना क्षेत्रमा पूर्व अस्तित्वमा रहेका समूहहरू समेत, समूहगत रूपमा गरिने छ । यसका साथै महिलाहरूको कृषि तथा पोषणमा महत्त्वपूर्ण भूमिकालाई ख्याल राखी उनीहरूको लक्ष्य निर्धारण तथा आयोजना सञ्चालनमा समावेशितालाई विशेष महत्त्व दिइने छ ।

२८३) नेपाल सरकार तथा खाद्य कृषि संगठनबाट तयार पारिएका खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्य योजना कार्यान्वयन । यो कार्यक्रम १० लाख अति विपन्न गरिब परिवारप्रति लक्षित छ (गरिवी निवारण कोष कार्यक्रमले जनाए अनुसार)

र खाद्यान्न बाली, मत्स्यपालन, वन विज्ञान, बागवानी उत्पादन र पशुपालनमा विभिन्न प्रविधि र पोषण कार्यक्रम संलग्न हुने छ । खाद्य सुरक्षा तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमका सबै सम्भागहरूमा जेसी र पोषण कार्यक्रम मूल प्रवाहित हुने छ । आयोजनाले कानुनी पक्ष जस्तै खाद्य अधिकार र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा ऐनमा समेत सहयोग गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

२८४) अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोगद्वारा सञ्चालित किसान कार्यक्रम, विश्व खाद्य कार्यक्रमबाट सहयोग गरिएका कार्यक्रमहरू र अति खाद्य असुरक्षित ग्रामीण घरपरिवार र किसानहरूसम्म विभिन्न कार्यक्रमहरू पुगोस् भनी सुनिश्चित हुन नेपाल सरकार र अरु विकास साभेदारहरूको बहुक्षेत्र पोषण योजना छाताभित्र लगानी गरिएका कार्यक्रमहरू । खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रमका व्यवस्थापकले राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको खाद्य पोषण सुरक्षा उपसमितिमा प्रतिवेदन पेस गर्ने छन् । (भाग ७.७ हेर्नुहोस्)

२८५) एडिएस को सुरुको पाँच वर्षको समाप्तिसँगै खाद्य तथा पोषण सुरक्षा राष्ट्रिय कार्यक्रमको समीक्षा गरिने छ ।

२८६) राष्ट्रिय योजना आयोग तहमा उच्च स्तरीय पोषण खाद्य सुरक्षा सञ्चालन समिति र पोषण र खाद्य सुरक्षा समन्वय समिति जिल्ला तहमा जिविसले सञ्चालन गरेको जिल्ला पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सञ्चालन समिति जस्ता केन्द्रीय र जिल्ला खाद्य सुरक्षा समन्वय संयन्त्रको क्षमता विस्तार । यसले बहुक्षेत्र पोषण योजनामा एडिएस को योगदान बढाउँछ र खाद्य सुरक्षा तथा पोषणका सम्पूर्ण प्रमुख सरोकारवालाहरू संलग्न गराउँछ ।

२८७) खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता कानून तयार र तिनीहरूको कार्यान्वयन प्रवर्द्धन । खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता नेपालको संविधानमा स्थापना भएका छन् । नेपालको संविधानको धारा ३६ ले खाद्य सम्प्रभुतालाई खाद्य अधिकार अथवा पर्याप्त खाद्य अधिकारमा हेरिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई निशेष नगर्ने सर्तमा एडिएस यो सिद्धान्त अनुकूल छ र यसको अनुगमन एडिएस कार्यान्वयनको चरणमा गरिने छ ।

५.२.१० कार्य सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली प्रतिफल १.१० सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

२८८) यी क्रियाकलापहरू सरकारी सेवा प्रवाह, विशेष रूपले कृषि प्रसार कार्यकर्ताको कार्यसम्पादन, सुधार गर्नमा लक्षित छ । यसको उद्देश्य कार्य सम्पादनलाई राम्रो कार्य सम्पादकलाई पुरस्कृत गर्ने प्रोत्साहन प्रणालीमा जोड्नु हो ।

२८९) असल कार्य सम्पादनका लागि स्पष्ट मूल्याङ्कन मापदण्ड र अनुगमन प्रणाली सहित निर्देशिका र मानक कार्य सञ्चालन प्रक्रिया स्थापना ।

२९०) १५ जिल्लामा (प्रत्येक विकास क्षेत्रको प्रत्येक भौगोलिक क्षेत्रबाट १/१ जिल्ला) कार्य सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली नमुना कार्यक्रम सञ्चालन । यसको उद्देश्य विभिन्न जिल्लाको कार्य सम्पादन अनुगमन गरी राम्रो कार्य सम्पादनको आधारमा उत्कृष्ट पाँच जिकृविका र जिपसेकालाई (भाग ९.३.१ हेर्नुहोस्:) सम्मान गर्नु हो । नमुना कार्यक्रममा एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईले तयार गर्ने प्रणालीको डिजाइन र कार्यान्वयन पर्दछ ।

२९१) नमुना कार्यक्रमको मूल्याङ्कन र यसको सम्भावित विस्तार र संस्थागत विकासका लागि सुझाव ।

५.३ उपलब्धि २: उच्चतम उत्पादकत्वसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू:

२९२) एडिएस को उपलब्धि २ उच्चतम उपलब्धि हो । यो उपलब्धि तालिका २९ मा देखाइए अनुसार १३ प्रतिफल र ११२ क्रियाकलापहरूको माध्यमबाट प्राप्त गरिने छ ; जसलाई विस्तृत रूपमा तल दिइएको छ ।

तालिका २९: उच्चतम उत्पादकत्वसँग सम्बन्धित उपलब्धि २ का क्रियाकलापहरू

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
२			उत्पादकत्वमा वृद्धि
	२.१		विकेन्द्रीकृत कृषि प्रसार सेवा
		२.१.१	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको स्थापना
		२.१.१.१	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रका लागि साधारण निर्देशिकाको निर्माण
		२.१.१.२	कार्यक्रमका बारेमा जनचेतना अभियान
		२.१.१.३	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापनामा सहयोगका लागि क्षमता निर्माण
		२.१.१.४	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापनाका लागि वीउ पुँजीको व्यवस्था
		२.१.१.५	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रका प्रसार प्राविधिकलाई प्रशिक्षण
		२.१.१.६	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रलाई प्राविधिक सहायता
		२.१.१.७	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको बाह्य अनुगमन
	२.१.२		कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरूको क्षमता सुदृढीकरण
		२.१.२.१	प्राविधिकहरूका लागि तालिम, कार्यशाला र अध्ययन भ्रमण
		२.१.२.२	कृषि प्रदर्शन र कृषक तालिमका लागि स्रोत साधनहरू
		२.१.२.३	कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपकेन्द्रहरूको पूर्वाधार र उपकरणमा सुधार
	२.१.३		प्रसार तथा परामर्श सेवाका लागि भौचर प्रणालीको स्थापना
		२.१.३.१	नमुना भौचर आयोजनाको निर्माण कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन
		२.१.३.२	नमुना आयोजना अन्तर्गत ५०,००० भौचरलाई बजेट उपलब्ध
	२.१.४		कृषक बजारीकरण पाठशालाको स्थापना
		२.१.४.१	कार्यक्रमको क्षमता निर्माण तथा प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिमको आयोजना
		२.१.४.१	मूल्य शृङ्खला विकासका लागि प्राथमिकता प्राप्त गाविसहरूमा कृषक बजारीकरण पाठशालाको कार्यान्वयन
	२.१.५		कृषि प्रसारमा सूचना सञ्चार प्रविधिको प्रवर्द्धन
		२.१.५.१	हरेक सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र एवम् कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपकेन्द्रमा इन्टरनेटको सुविधा सहित कम्प्युटर र ट्याबलेट प्रदान
		२.१.५.२	मोबाइलमा आधारित एप्लिकेसनको प्रयोग
	२.१.६		कृषक समूह र संस्थाहरूको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग सम्बन्ध स्थापना
	१.१.७		कार्यक्षेत्रका कर्मचारीहरूलाई लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
			समावेशीकरण र पोषण संवेदनशीलता सम्बन्धी तालिम प्रदान
	२.२		विकेन्द्रीकृत कृषि अनुसन्धान प्रणाली
		२.२.१	नार्कलाई कृषि प्रणालीको सर्वोच्च निकायको रूपमा पुनर्गठन गर्ने, नार्क अन्तर्गत राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्था र क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रले अनुसन्धान र तालिम सञ्चालन गर्ने ।
		२.२.१.१	नेपाल कृषि अनुसन्धान कोषको स्थापना, नार्डेफमा गाभ्ने र नार्कसँग एकता
		२.२.१.२	एडिएससँग तालमेल हुने गरी नार्क भिजन २०११-३० को दुबै लगाउने
		२.२.१.३	बागवानी, पशु स्वास्थ्य, मत्स्य पालनका लागि राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थाको स्थापना
		२.२.१.४	सुदूर पश्चिम विकास क्षेत्रको उच्च हिमाल, मध्य पहाड र तराई क्षेत्रमा क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र स्थापना
		२.२.१.५	भइरहेका अनुसन्धान केन्द्रहरूमा तराई (२), मध्य पहाड (१) र उच्च हिमाल (१) कृषि यान्त्रीकरण केन्द्रको स्थापना
		२.२.१.६	क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र तथा कार्यक्रमहरूलाई दोहोरोपनबाट जोगाउन समन्वयात्मक तवरबाट पुनर्संरचना
		२.२.२	अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारबीच त्रिकोणात्मक सम्बन्धको स्थापना
	२.३		कृषि शिक्षा प्रणालीको सुदृढीकरण
		२.३.१	कृषि विश्वविद्यालयको सुविधा तथा क्षमतामा सुधार
		२.३.२	कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालयमा नयाँ विभागहरूको स्थापना
		२.३.२.१	कृषि व्यापार विभागको स्थापना
		२.३.२.२	प्रविधि विस्तार विभागको स्थापना
		२.३.३	संयुक्त शैक्षिक तथा अनुसन्धान कार्यक्रमका लागि सहयोग
		२.३.४	कृषि विश्वविद्यालय र निजी क्षेत्रका बीच साभेदारीको विकास
		२.३.५	अन्य क्षेत्रहरूमा नयाँ कृषि/पशुविज्ञान कलेजहरूको स्थापना
		२.३.६	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्को क्षमता सुदृढीकरण
		२.३.७	वैदेशिक उच्च शिक्षा र तालिमहरूबाट सरकारी शैक्षिक प्रणाली र निजी क्षेत्रका कर्मचारीहरूको क्षमता सुदृढीकरण
		२.३.८	खाद्य तथा पोषण सुरक्षालाई प्रचलित शैक्षिक प्रणालीमा मूल प्रवाहीकरण
	२.४		जमिनको कुशल तथा दिगो उपयोग हुने गरी पर्याप्त आकारको कृषि
		२.४.१	भूमिसुधार सम्बन्धी प्रचलित नीति तथा कानूनको पुनरावलोकन र कार्यान्वयनका लागि नीतिगत निर्णय र नियमन
		२.४.२	भूमि व्यवस्थापन कार्यालय मातहतका कामहरूको समन्वयका लागि भूमि सम्बन्धी ऐन अन्तर्गत सरकारी आदेश जारी
		२.४.३	मोहियानी तथा भूमिमाथि द्वैध स्वामित्वको समस्या समाधान गर्न भूमि न्यायाधीकरणको स्थापना

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
		२.४.४	हदबन्दीभन्दा बढी जमिनमाथिको स्वामित्व न्यूनीकरण गर्न लक्ष्य निर्धारण तथा कार्यान्वयन
		२.४.५	जग्गाधनी सञ्चालित खेती, कृषि सहकारी र कृषि व्यवसाय खेती प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक नीतिनियम निर्माण तथा प्रोत्साहन र निरुत्साहनका उपायहरूको अवलम्बन
		२.४.६	राष्ट्रिय भूमि करार निगम आयोजनाको परीक्षण
		२.४.७	भू-खण्डीकरणमाथि नियन्त्रण
		२.४.४.१	कानुनी मापदण्ड
		२.४.४.२	वित्तीय तथा कर प्रोत्साहन
		२.४.८	कृषि व्यापार सञ्चालनलाई प्रवर्द्धन गर्न करार कृषि ऐन लागू
		२.४.९	मोहियानी हकमुक्त स्वच्छ कार्यदेश सहितको दीर्घकालीन भूमि करार ऐन (करार कृषि ऐनको अङ्ग हुन सक्ने) लागू
		२.४.१०	भू-क्षेत्रीकरण नीति लागू
		२.४.११	पुनर्स्थापनाका लागि हैसियत विग्रिएको जमिनको पहिचान
		२.४.१२	भूमिमा महिलाको अधिकारबोध जनचेतना अभिवृद्धि
	२.५		विस्तारित तथा सुधारिएको सिँचाइ
		२.५.१	अत्यधिक सम्भाव्य साधनबाट सिँचाइ क्षेत्रको विस्तार
		२.५.१.१	सुरु गरिएका सतही सिँचाइ आयोजनाहरूको पूर्णता
		२.५.१.२	मध्यम पोखरी तथा जलकुण्डहरूको परीक्षण निर्माण
		२.५.१.३	विग्रिएका सतही सिँचाइ आयोजनाहरूको मर्मत सम्भार
		२.५.१.४	विग्रिएका हातेकलहरूको मर्मत
		२.५.१.५	नयाँ हातेकलहरूको निर्माण
		२.५.१.६	आधुनिक सिँचाइको विकास
		२.५.२	प्रचलित आयोजनाहरूको प्रभावक्षेत्र विस्तार
		२.५.३	सिँचाइ घनता वृद्धि
		२.५.३.१	जलाधार व्यवस्थापनमा सुधार
		२.५.३.२	अन्तर जलकुण्ड स्थानान्तरण (Inter-basin transfer) निर्माण
		२.५.४	सिँचाइ प्रणाली र अनफार्म जल व्यवस्थापन
		२.५.४.१	सिँचाइ व्यवस्थापन महाशाखाको सुधार तथा सुदृढीकरण गरी सिँचाइ विकास विभागमा रूपान्तरण
		२.५.४.२	सरकार तथा सिँचाइ सेवा कोष सङ्कलनबाट पर्याप्त बजेट प्रदान
		२.५.४.३	जल उपभोक्ता संस्था र कृषकहरूको क्षमता निर्माण
		२.५.५	सिँचाइ व्यवस्थापन प्रणाली स्थानान्तरणको कार्यान्वयन
		२.५.६	अभिमुखीकरण तथा व्यवस्थापन कोषको स्थापना एवम् सिँचाइ सेवा कोषको सुदृढीकरण
		२.५.७	एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापनको कार्यान्वयन
		२.५.८	महिला कृषकहरूको क्षमता निर्माण
	२.६		कृषि सम्बन्धी लगानीमा पहुँच

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
		२.६.१	स्थिर नीतिको निर्माण
		२.६.२	लगानीका लागि भौचर प्रणालीको स्थापना
	२.७		बीउ विजन नीतिको कार्यान्वयन
		२.७.१	बीउ विजन अनुसन्धान केन्द्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि
		२.७.२	निजी, सहकारी तथा समुदायमा आधारित बीउ उत्पादन प्रवर्द्धन
		२.७.३	गुणस्तर सुनिश्चितता प्रणाली लागू
		२.७.४	हाइब्रिड (वर्णशङ्कर) बीउ उत्पादन प्रवर्द्धन
		२.७.५	बीउको माग र आपूर्तिका लागि सूचना प्रणालीको स्थापना
		२.७.६	जैविक विविधता नीतिको कार्यान्वयन
		२.७.७	बीउका लागि भौचर प्रणालीको परीक्षण
		२.७.८	बीउ सम्प्रभुताका लागि खुला परागसेचन, उन्नत तथा स्थानीय बीउ उत्पादन प्रणालीको प्रवर्द्धन
	२.८		सुधारिएको मलखाद आपूर्ति तथा वितरण प्रणाली
		२.८.१	उपयुक्त स्तरको अनुदान सहित मलखाद वितरण प्रणालीमा सुधार
		२.८.२	मलखादको कुशल प्रयोगका लागि पूरक मापदण्ड
		२.८.२.१	प्रदर्शन तथा जनचेतना अभियान
		२.८.२.२	प्राङ्गारिक तथा जैविक मलको प्रवर्द्धन
		२.८.२.३	मलखाद उत्पादन तथा खरिदको लागि सम्भाव्यता अध्ययन
		२.८.२.४	मलखादको बफर स्टक स्थापना
		२.८.२.५	मलखाद सम्बन्धी अभिलेख केन्द्र तथा अनुगमन प्रणालीको स्थापना
		२.८.२.६	मलखादका लागि भौचर प्रणाली
		२.८.२.७	गुणस्तर सुनिश्चितता प्रणाली लागू
	२.९		सुधारिएको पशु प्रजनन
		२.९.१	पशु स्वास्थ्य र प्रजननको विकाससँगै पशुपालन नीतिको तर्जुमा
		२.९.२	उन्नत नश्ल उत्पादनका लागि क्षमता निर्माण
		२.९.३	पशु प्रजननका लागि भौचर प्रणालीको स्थापना
		२.९.४	तरल नाइट्रोजन उपलब्धताको लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारी कार्यक्रम
	२.१०		यान्त्रीकरणका विकल्पहरूको उपलब्धता
		२.१०.१	सूचना प्रवाह
		२.१०.२	ग्राहकहरूको वित्तीय पहुँचमा सुधार
		२.१०.३	सेवा प्रदायक तथा मर्मतहरूको क्षमता निर्माण
		२.१०.४	कृषि उपकरणहरू ठेकामा लिनका लागि व्यावसायिक वातावरण तय
		२.१०.५	यान्त्रीकरण सहायताका लागि नियम कानून र करको पुनरावलोकन
		२.१०.६	भौचर आयोजनाको परीक्षण
	२.११		कृषकहरूको सुधारिएको प्रतिरोध क्षमता

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
		२.११.१	तनाव सहनशील जात तथा नश्ल सम्बन्धी अनुसन्धान
		२.११.२	पूर्वसावधानी प्रणाली
		२.११.३	जलवायु सूचना र मौसम सूचीकरण प्रणाली
		२.११.४	कृषक कल्याणकारी कोषको परीक्षण
		२.११.५	कृषि विमा प्रवर्द्धन
		२.११.६	खाद्य सञ्चिती प्रणाली सुदृढीकरण
		२.११.७	बीउ तथा दाना/ घाँस सञ्चिती प्रणालीको सुदृढीकरण
		२.११.८	जलवायु अनुकूल कृषि अभ्यासका लागि कृषक तथा प्रसार कार्यकर्ताको क्षमता सुधार
		२.११.९	सम्भावित जोखिमको पूर्व सतर्कता तथा सम्बोधनका लागि कोषको स्थापना
	२.१२		दिगो कृषि, असल कृषि अभ्यास र असल पशु चिकित्सा तथा पशुपालन अभ्यास अनुकरण
		२.१२.१	मापदण्ड निर्धारण
		२.१२.२	निजी क्षेत्रसँग प्रसार कार्यक्रम
	२.१३		वन विकास
		२.१३.१	सक्षम नीति वातावरण सुदृढीकरण
		२.१३.२	भू उपयोग नमुना विकास वनसँग एकीकरण
		२.१३.३	वन उद्यम र बजारीकरण विकास
		२.१३.४	वनक्षेत्रसँग सम्बन्धित लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको अभिवृद्धि
		२.१३.५	जैविक विविधता संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन
		२.१३.६	संस्थागत तथा मानवीय स्रोतको विकास
		२.१३.७	वनक्षेत्रको दिगो विकासका लागि अनुसन्धान तथा प्रसार
		२.१३.८	वनक्षेत्रमा लगानी सम्बन्धी रणनीति र योजना विकास
		२.१३.९	नीति निर्माणका लागि संयुक्त मञ्चको विकास

५.३.१. कृषक र कृषि व्यवसायीको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने विकेन्द्रित प्रसार प्रणालीको प्रतिफल २.१ सँग सम्बन्धित क्रियाकलाप

२९३) प्रत्येक गाविसमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको स्थापना प्रवर्द्धन । एडिएस ले जिल्ला कृषि विकास तथा पशु सेवा कार्यालयका जनचेतना तथा क्षमता विकास क्रियाकलापहरू मार्फत् प्रत्येक गाविसमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापना गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने छ । स्थानीय समुदायद्वारा गठन हुने सेवा केन्द्रको सञ्चालन समुदाय, सहकारी, कृषक संगठन तथा कृषि उद्यमीहरूको प्रतिनिधित्व रहने एक समितिद्वारा हुने छ । समितिका सदस्यहरूले सम्बन्धित सरोकारवालाहरूका तर्फबाट वित्तीय तथा वस्तुगत योगदानका लागि प्रतिनिधित्व गर्ने छन् । सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको प्रारम्भिक कोष गाविस अनुदान (पूँजीगत अनुदानको कृषिका लागि लक्षित १५ प्रतिशत बजेटको उपयोग), केन्द्रीय सरकारबाट प्राप्त बीज कोष तथा समितिमा प्रतिनिधित्व गर्ने सरोकारवाला समूहहरूको योगदानबाट जुटाइने छ । प्रत्येक सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र पूर्ण रूपले

समितिद्वारा सञ्चालित हुने छ र प्रसारका लागि आवश्यक कर्मचारी तथा प्राविधिकहरूको नियुक्ति पनि समितिले नै गर्ने छ । केन्द्रको व्यवस्थापन तथा मानवीय स्रोत परिचालनको जिम्मेवारी सम्पूर्ण रूपले सोही समितिमाथि निर्भर रहने छ ।

२९४) विकेन्द्रित राष्ट्रिय महत्त्वको कार्यक्रम विज्ञान प्रविधि तथा शिक्षा कार्यक्रम व्यवस्थापकले यो प्रतिफल प्राप्तिका लागि तल उल्लेख गरेका समेत क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने छन् ।

क) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापनाका लागि साधारण निर्देशिका तयारी

ख) कार्यक्रम सम्बन्धी जनचेतना अभियान सञ्चालन

ग) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापनामा सघाउन क्षमता निर्माणका गतिविधिहरू सञ्चालन

घ) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रलाई बीजकोष उपलब्ध गराउने: गाविसवाट अन्न ठूलो लगानी जुटाउन प्रभाव पर्ने अवस्थामा मात्र बीजकोष उपलब्ध गराइने छ

ङ) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रद्वारा नियुक्त कर्मचारी तथा प्राविधिकहरूका लागि तालिमको आयोजना

च) नेपाल सरकारका कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपसेवा केन्द्रहरूको सञ्जाल, राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय तालिम केन्द्र एवम् जिल्ला कृषि विकास कार्यालय र पशु सेवा कार्यालयहरू मार्फत् सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रलाई प्राविधिक सहयोग प्रदान

छ) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूको बाह्य अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

२९५) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूको चालू तथा कार्यक्रम खर्च उनीहरू स्वयंले व्यहोर्नेछन् । गाविस कार्यालयहरूले आफ्नो बजेटको निश्चित प्रतिशत अंश ती केन्द्रहरूलाई वार्षिक रूपमा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा निर्णय लिन सक्ने छन् । केन्द्रको क्षमता र व्यवस्थापकीय कुशलता अनुसार कोष वृद्धिका लागि अन्य स्रोतहरू (कृषक संगठन, निजी क्षेत्र, सम्बन्धित परियोजना इत्यादि)वाट पनि बजेट प्राप्त हुन सक्ने छ । प्रसार गतिविधिहरूको प्राथमिकताबारे केन्द्रको सञ्चालक समितिले नै निर्णय गर्ने छ । कृषि प्रसारका क्रियाकलापहरूलाई स्थानीय तहमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूसँग जोडिने छ । स्थानीय कार्यक्रमहरूले एडिएस अन्तर्गतका राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूसँग समन्वय गर्ने छन् । सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू सरकारी शासकीय निकायहरूसँग मिल्दोजुल्दो प्राथमिकता निर्धारण गरी आफ्नो समुदायका कृषकहरूलाई लक्षित सेवा पुऱ्याउन उच्चतम स्थानमा रहेर क्रियाशील हुने छन् । सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू सूचनाको आदानप्रदान, तालिम र प्राविधिक सहयोगका माध्यमबाट कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपकेन्द्रका सरकारी सञ्जालहरूसँग जोडिने छन् । नेपालको संघीय प्रणालीलाई ध्यानमा राखी पुनर्संरचनापछि बन्ने स्थानीय निकायहरूको सङ्ख्या अनुसार सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको सङ्ख्या तोकिने छ ।

२९६) चालू एवम् भविष्यमा स्थापना हुने कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपकेन्द्रहरूको क्षमता सुदृढीकरण गर्ने । अहिले देशभर नेपाल सरकारका ३७८ कृषि सेवा केन्द्र र ९९९ पशु सेवा केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरू छन् । तीमध्येका प्रायजसो केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरूले प्राविधिक क्षमता, प्रभावकारी सेवाका लागि पर्याप्त कर्मचारी र सञ्चालन खर्चको अभाव भेलिरहेका छन् । सरकारी सेवा केन्द्र तथा उपकेन्द्रहरूको सुदृढ क्षमतामाथि नै गाविस स्तरमा स्थापना हुने सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूको सफलता निर्भर रहने छ । तसर्थ एडिएसले सरकारले खोलेका कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपकेन्द्रहरूको सुदृढीकरणमा सघाउन निम्न क्रियाकलापहरू गर्ने छन्:

क) तालिम, कार्यशाला, प्रदर्शन र अध्ययन भ्रमण मार्फत् कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपकेन्द्रका कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि । विशिष्ट क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरूले निम्न आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने छन्:

- अ) कृषक पाठशाला सहितको प्रसार विधि र कृषक बजारीकरण पाठशाला
  - आ) मूल्य शृङ्खलाको विकास
  - इ) दिगो कृषि अभ्यास
  - ई) असल कृषि तथा पशुपालन अभ्यास
  - उ) लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण
  - ऊ) पोषण
  - ए) फार्म बजेट निर्माण
  - ऐ) व्यावसाय योजना तयारी
  - ओ) कृषि प्रसारमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग
  - औ) निर्वाहमुखी कृषिको विशेष आवश्यकता
- ख) कृषक पाठशाला र कृषक बजारीकरण पाठशालाको सञ्चालन, कृषक भेटघाट र अनुगमन क्रियाकलापहरू सहित प्रदर्शन तथा तालिम गतिविधि सञ्चालनका लागि पर्याप्त स्रोत प्रदान गर्ने ।
- ग) कृषि तथा पशु सेवा केन्द्र र उपकेन्द्रहरूको भौतिक पूर्वाधार एवम् उपकरणहरूमा सुधार ।

२९७) आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी सर्वोत्तम प्रसार तथा परामर्श सेवामा कृषकहरूको पहुँच पुग्ने गरी उनीहरूको सशक्तीकरण गर्न भौचर प्रणाली प्रवर्द्धन गर्ने । यसका लागि सुरुमा परीक्षणमा आधारित प्रणालीको स्थापना र त्यसपछि उचित पुनरावलोकन सहित त्यसलाई निरन्तरता दिन सकिने छ । यससँग सम्बन्धित क्रियाकलापमा निम्न चरणहरू समेटिनुपर्ने छ:

- क) परीक्षण भौचर आयोजनाको निर्माण, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन
  - अ) लक्ष्य निर्धारणको स्पष्ट दायरा सहित कृषि प्रसार सेवाका लागि भौचर प्रणालीको सिद्धान्त तथा संस्थागत संयन्त्र निर्माण
  - आ) भौचर प्रणाली कार्यान्वयनका लागि हाते पुस्तिका तयारी
  - इ) भौचर प्रणालीको प्राथमिकतामा विविध कृषि पर्यावरणीय क्षेत्रमा रहेका निर्वाहमुखी तथा अर्धव्यावसायिक कृषकहरू पर्ने गरी कृषि प्रसार सेवाका लागि लक्षित प्रणालीको विकास
  - ई) कृषकहरूलाई आफ्नो भौचर साटेर उपयोगमा ल्याउनका लागि सुविधा पुग्ने सङ्ख्यामा कृषि प्रसार सेवा प्रदायकहरूको स्वीकृति, योग्य सेवा प्रदायकहरूले निजी क्षेत्रका कम्पनी, सहकारी, विश्वविद्यालय, गैरसरकारी संस्था, समुदायमा आधारित संस्था, पेसागत संगठन सहितका कृषकहरूलाई प्रसार सेवा दिने
  - उ) विविध कृषि पर्यावरणीय क्षेत्रमा रहेका विभिन्न लक्षित समूहका (निर्वाहमुखी तथा अर्धव्यावसायिक) कृषकहरूलाई समावेश गरी भौचर प्रणालीको प्रारम्भिक नमुना परियोजना निर्माण
  - ऊ) अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा एक नियन्त्रण समूहको संलग्नता सुनिश्चित हुने गरी भौचर प्रणालीको अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि मापक आधार (baseline) तयार पार्ने
  - ए) प्रणालीलाई अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने र यसको स्तरोन्नति र अनुसरण वा कार्यक्रमकै खारेजीका लागि सुझाव दिने ।

ख) ५०,००० कृषकहरूलाई प्रसार तथा परामर्श सेवा भौचरहरूका निमित्त बजेट विनियोजन गर्ने ।

२९८) पहिलो कार्यक्रमको सकारात्मक पुनरावलोकन प्राप्त भई भौचर कार्यक्रम अझ बढी लाभग्राहीहरूमाझ विस्तार तथा अनुसरण गर्नुपर्ने सिफारिस प्राप्त भएमा पर्याप्त स्रोत आवश्यक पर्ने छ । यो स्रोत सरकारको नयाँ बजेट विनियोजन या विद्यमान रासायनिक मलका दिइएको अनुदानको एक अंशलाई पुनर्विनियोजन गरेर प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

२९९) व्यावसायिक कृषि र त्यस्ता क्षेत्रहरू; जहाँ राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूद्वारा योजनाबद्ध गरिएका प्राथमिकृत मूल्य शृङ्खला विकास क्रियाकलापहरूको विकासमा सहयोग गर्ने । (हेर्नुहोस् मूल्य शृङ्खला विकासको भाग ५.५.६) । कृषक बजारीकरण विद्यालयको उद्देश्य कृषकहरू र उपभोक्ताहरूबीच दीर्घकालीन र व्यावसायिक सम्बन्ध सुनिश्चित गर्नु हो । मूल्य शृङ्खलाको प्रत्येक तहमा उच्चतम मूल्य थप होस् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नका लागि प्रसार विचौलियाहरू कृषक समूहरूसँग मात्र नभई कृषकहरू, व्यापारिक र कृषि उद्योगहरू (सामग्री आपूर्तिकर्ताहरू, प्रशोधनकर्ताहरू, अन्य चाँजोपाँजोको व्यवस्था गर्ने कम्पनीहरू) सम्मिलित समूहहरूसँग पनि काम गर्नु पर्ने छ । गतिविधिमा निम्न विविध चरणहरू संलग्न छन् :

- क) कृषक बजारीकरण विद्यालयमा प्रशिक्षण साधन तथा प्रसार विचौलियाहरूको क्षमता वृद्धि गरी कार्यक्रमको क्षमता तथा प्रशिक्षकहरूको प्रशिक्षण (TOT) स्थापना गर्ने ।
- ख) मूल्य शृङ्खला विकासका लागि प्राथमिकतामा राखिएका गाविसहरूमा कृषि बजारीकरण पाठसाला सञ्चालन गर्ने ।
  १. मूल्य शृङ्खला विकासका लागि राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूसँग सम्बन्धित कृषकहरू, व्यापारीहरू र कृषि उद्यमहरूको पहिचान गर्ने ।
  २. बाह्य कार्यक्रम बढी प्रभावकारी हुने स्थानहरू, जस्तै सडकलन केन्द्रहरू र बजार केन्द्रहरूभित्रै या नजिकै रहेका स्रोतमा कृषकहरू तथा उद्योगहरूलाई प्रसार क्रियाकलापहरू र सूचना सेवाहरूको प्रवर्द्धन गर्ने ।
  ३. कृषक बजारीकरण पाठसाला कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
  ४. कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने ।

३००) कृषि प्रसारका लागि सूचना सञ्चार प्रविधिहरूको प्रवर्द्धन गर्ने । कृषि प्रसारका लागि दुई भिन्न प्रविधिहरू संलग्न रहेको सूचना सञ्चार प्रविधि कार्यक्रमको तर्जुमा गर्ने ।

- क) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थित कृषि सूचना केन्द्रहरूलाई इन्टरनेट जडित कम्प्युटर या ट्याब्लेट प्रदान गर्ने ।
- ख) मोबाइलमा आधारित प्रविधिहरू प्रदान गर्ने ।

३०१) प्रविधिहरूले (कम्प्युटर या मोबाइल आधारित होस्) कृषकहरूलाई प्राविधिक र बजार सम्बन्धी सूचना प्रदान गरी सेवाहरूलाई अझ बढी लागत प्रभावकारी बनाउनका निमित्त प्रसार सेवाहरू (सरकारी/निजी), सूचना प्रविधि तथा सञ्चार कम्पनीहरू र मोबाइल कम्पनीहरूबीच सरकारी तथा निजी क्षेत्रहरूबीच साभेदारीको अन्वेषण गरिने छ । यसरी प्रदान गरिने सेवाहरूमा निम्न कुराहरू सम्बन्धी सूचना संलग्न हुन सक्ने छ : बीउ विजन, मल, खेती तरिका, बजार ज्ञान, बाली सम्बन्धी भविष्यवाणी, मौसम सम्बन्धी सूचना, प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू, विभिन्न खालका पूरक अनुदान कोषवाट प्रस्ताव आह्वान, निर्यात र आयात इत्यादि ।

३०२) व्यावसायिक बैंकहरू लगायतका वित्तीय संस्थाहरू तथा कृषक समूहहरू एवं संस्थाहरूबीचको सम्बन्धलाई सहजीकरण गर्ने । यसका लागि निम्न उपायहरू आवश्यक छन् :

- क) कृषक समूहहरू तथा संस्थाहरू वित्तीय संस्थाहरू र व्यावसायिक बैंकहरूका ग्राहकहरू बन्न सकून् भन्ने सुनिश्चित गर्नका लागि तिनीहरूलाई आधारभूत लेखा र व्यवसाय योजनामा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- ख) वित्तीय संस्थाहरूमा पेस गर्नका लागि कृषक समूह र संस्थालाई व्यवसाय योजना तयार पार्न सहजीकरण गर्ने ।
- ग) कृषक समूहका संस्थाहरू र वित्तीय संस्थाहरूबीच संवाद तथा सम्बन्ध स्थापित गर्नका निमित्त यी दुवै पक्षहरू सम्मिलित चौमासिक या अर्ध वार्षिक कार्यशाला गोष्ठीको आयोजना गर्ने ।

३०३) फिल्ड स्तरको प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशिताका बारेमा जागरुक गराउन प्रशिक्षण दिने । यसमा निम्न उपायहरू पर्न सक्ने छन् :

- क) प्रसार कार्यक्रममै समेटिएको लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशिता र विशेष गरी महिला लक्षित पोषणबारे प्रशिक्षण दिने ।
- ख) जेटी र जेटिएमा महिलाको प्रतिनिधित्व अभिवृद्धि गर्ने खालका नीतिको प्रवर्द्धन गर्ने र लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशिता सम्बन्धी ज्ञानलाई प्राविधिक कर्मचारीको बहुवाका लागि पुरस्कारका रूपमा अपनाउने तवरले जेसी सम्बन्धी ज्ञानको विकास गर्ने ।

५.३.२ कृषकहरू तथा कृषि उद्यमहरूको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली सम्बन्धी प्रतिफल २.२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू:

३०४) राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान प्रणालीलाई पुनर्संरचना गर्ने । राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान प्रणालीलाई विकेन्द्रीकृत गरी कृषकहरू, सहकारीहरू, र कृषि उद्यमहरूका आवश्यकताहरूप्रति अभि बढी संवेदनशील बनाइने छ । नार्कले कुनै पनि अनुसन्धान परियोजना र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने छैन । यसले कृषि अनुसन्धान नीतिहरू निर्माण गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धहरू कायम गर्ने, राष्ट्रिय मापदण्डहरू निर्धारण गर्ने र शैक्षिक संस्थाहरूसँग समन्वय गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्ने छ । नार्कले राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान प्रणालीको सर्वोच्च संस्थाका रूपमा कार्य गर्ने छ । यो अनुसन्धान परियोजनाहरूको समन्वय, सहजीकरण, एकीकृत, अनुगमन एवं मूल्याङ्कन गर्ने, अनुसन्धान परियोजनालाई आर्थिक सहायता दिने, मानव संसाधन र प्रशिक्षणको व्यवस्थापन गर्ने र राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा अनुसन्धान सम्बन्धहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने एक नीति निर्माण स्तरको संस्था हुने छ । त्यसै गरी नार्कले कृषकहरू, स्वतन्त्र अनुसन्धान संस्थाहरू र निजी क्षेत्रका अनुसन्धान गतिविधिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने छ । आधारभूत अनुसन्धान (basic research), दीर्घकालीन रणनीतिक अनुसन्धान (long term strategic research), व्यवहारमुखी अनुसन्धान (applied research) र अनुकूलन सम्बन्धी अनुसन्धानको (adaptive research) कार्यान्वयन राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान संस्थानले (NARI) गर्ने छ । कृषि पर्यावरणमा आधारित क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र (RARS) सहकार्यमूलक (collaborative) एवं कार्यमुखी (action) अनुसन्धानका निमित्त जिम्मेवार हुने छन् र गाउँ स्तरमा केवल कार्यमुखी अनुसन्धान मात्र कार्यान्वयन गरिने छ । स्थानीय स्तरका अनुसन्धान गतिविधिहरूको व्यवस्था केन्द्रीय सरकारको मापदण्डहरू अनुसार गरिने छ । नारी र क्षेत्रकेले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवाकेन्द्र, सहकारीहरू, कृषि उद्यमहरू जस्ता स्थानीय स्तरका सरोकारवालाहरूलाई टेवा प्रदान गर्ने छ । सरकारी अनुसन्धान संस्थाहरूमा लगानी खाद्य तथा पोषण सुनिश्चितता, खाद्य जस्ता, जैविक सुरक्षा, पर्यावरणीय

परिवर्तनका असरलाई न्यूनीकरण, वातावरण एवं जैविक विविधताको संरक्षण र गरिबी घटाउने जस्ता कार्यका लागि गरिने छ । पुनर्संरचनामा निम्न कुराहरू संलग्न हुने छन् :

- क) नार्कसँगै राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोषको (NARDF) स्थापना,
- ख) व्यावसायिक तथा जीविकोपार्जन कृषिका आवश्यकताहरूलाई ध्यानमा राखी एडिएससँग मेल खाने गरी नार्क परिकल्पना २०११-२०३० लाई अन्तिम रूप दिने ।
- ग) राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थानहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि गर्ने । विद्यमान राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान संस्थान र राष्ट्रिय पशु विज्ञान अनुसन्धान संस्थानका अतिरिक्त राष्ट्रिय बागवानी अनुसन्धान संस्थान राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य अनुसन्धान संस्थान र राष्ट्रिय जलचर तथा मत्स्य अनुसन्धान संस्थान स्थापना गर्ने
- घ) डोटीस्थित कृषि अनुसन्धान केन्द्रलाई सुदूर पश्चिमका क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रमा परिणत गर्ने हालसालैको निर्णयको परिपूरकका रूपमा सुदूर पश्चिम क्षेत्रका विभिन्न कृषि-पर्यावरणीय स्थानहरूमा (उच्च पहाड, मध्य पहाड र तराई) कृषि अनुसन्धान केन्द्रहरू स्थापना गर्ने ।
- ङ) विद्यमान अनुसन्धान केन्द्रहरू अन्तर्गत नै तराई, मध्य पहाड र उच्च पहाडी भेगहरूमा कृषि यान्त्रीकरण केन्द्रहरू स्थापना गर्ने ।
- च) आसपासमा रही उस्तै खाले गतिविधिहरू सञ्चालन गरिरहेका अनुसन्धान केन्द्रहरू तथा कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत गर्ने । यसले प्रशासनिक खर्च र खास गरी दैनिक सञ्चालनमा लाग्ने संसाधनको दोहोरो खर्च घटाउँछ ।

३०५) अनुसन्धान-शिक्षा- प्रसार त्रिकोण भित्रकै सम्बन्धहरूलाई बलियो तुल्याउने । नार्क ले शैक्षिक संस्थाहरू र प्रसार सेवासँग तिनीहरूको शैक्षिक उद्देश्य लगायतका सेवाहरूको उपलब्धता तथा आदानप्रदानका लागि कार्यमूलक सम्बन्ध स्थापना गर्ने छ । साभेदारी मार्फत निजी क्षेत्र कृषिअनुसन्धान र प्रविधिमा सहभागी हुने छ । आइपिआर को प्रयोजनका लागि जिन बैंक र पशु आनुवांशिक संसाधन कार्यक्रमलाई बलियो तुल्याउनु आवश्यक छ । त्यसै गरी कृषि शैक्षिक संस्थाहरूलाई प्राज्ञिक अनुसन्धानका लागि प्रयोग गरिने छ; जसले आनुवांशिक सबलीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्नुका साथै राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष र अन्य स्रोतहरूद्वारा आर्थिक सहयोगको माध्यमबाट व्यावहारिक अनुसन्धानलाई टेवा पुऱ्याउँछ । नार्कले :

- क) शैक्षिक संस्थाहरू र प्रसार सेवाहरूसँग सुविधाहरूको बाँडफाँड र कर्मचारी र कार्यक्रम सहयोगको लागि कार्यात्मक अनुसन्धान शिक्षा प्रसार (REE) सम्बन्धहरूबारे निर्देशिका तयार गर्ने छ ।
- ख) बौद्धिक सम्पत्तिमाथिको अधिकार (IPR) कानून अन्तर्गत गरिएको व्यावसायिक लगानीको सन्दर्भमा व्यवसायीकरण एवं सम्भाव्य नाफाको सुरक्षाको व्यवस्था गरी निजी क्षेत्रसँगको साभेदारीका लागि अनुसन्धान शिक्षा प्रसार निर्देशिका तयार गर्ने छ ।

५.३.३ कृषि शिक्षा प्रणाली सबलीकरण प्रतिफल २.३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३०६) अनुसन्धान र प्रसारसँग सामीप्यता, विश्वविद्यालय, कृषि कलेजहरू तथा व्यावसायिक विद्यालयहरूको क्षमता वृद्धि र कृषकहरू एवं कृषि उद्यमहरूको आवश्यकताप्रति अझ राम्रो प्रतिकार्यलाई सुनिश्चित गर्न कृषि विकास रणनीतिले विभिन्न तरिकाहरू एव समष्टिगत प्याकेजलाई सघाउने छ । ती तरिकाहरू निम्न लिखित हुने छन् :

३०७) प्रयोगशाला तथा श्रव्यदृश्य र सूचना तथा सञ्चार प्रविधि उपकरणको सुधारका लागि प्राप्त आवधिक अनुरोधहरूको आधारमा कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालयका सुविधाहरू र क्षमतामा सुधार गर्ने ।

३०८) कृषि व्यवसाय विभाग र प्रविधि विस्तार विभाग समेत समावेश गरी कृषि तथा वन विश्वविद्यालयमा नयाँ विभागहरू स्थापना गर्ने ।

३०९) राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष र अन्य आर्थिक स्रोतहरू अन्तर्गतका नार्क संस्थाहरू र भौचर प्रणाली अन्तर्गतका प्रसार विभागहरू र जिल्ला अधिकारीहरूको सहकार्यमा भैरहेको शैक्षिक, अनुसन्धान र प्रसार कार्यक्रमहरूलाई टेवा दिने ।

३१०) निजी क्षेत्रसँग कृषि विश्वविद्यालय साभेदारी सञ्चालन व्यवस्था स्थापना गर्ने । यसमा सुविधाहरू, भाडामा लिने, निजी/सामुदायिक संगठनहरूलाई प्रशिक्षण दिने तथा बौद्धिक सम्पत्ति कानून अन्तर्गत सम्झौतामा अनुसन्धान सञ्चालन गर्न दिने लगायतका नवीनतम उपायहरू पर्दछन् ।

३११) नेपालका अन्य क्षेत्रहरूमा पनि नयाँ कृषि/पशु विज्ञान कलेजहरू स्थापना गर्ने ।

३१२) पाठ्यक्रम सुधार तथा प्रशिक्षक प्रशिक्षणका माध्यमबाट प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्को क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । प्रशिक्षकहरू, व्यावसायिक र जीविकोपार्जन कृषिको आवश्यकताहरूसँग परिचित छन् र तिनीहरूका विशेष समस्याहरू सम्बोधन गर्न प्रशिक्षार्थीहरूलाई अनुसन्धान तथा प्रसारका स्रोतहरूतर्फ बाटो देखाउन सक्षम छन् भनी सुनिश्चित हुने ।

३१३) वैदेशिक डिग्री तथा प्रशिक्षण मार्फत् सरकारी, शैक्षिक प्रणाली र निजी क्षेत्रका पेसागत कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । यस अन्तर्गत सरकारी नीति नियम र आवश्यकता अनुरूप कर्मचारीहरूलाई बाह्य देशमा दुवै अल्पकालीन र दीर्घकालीन प्रशिक्षण तथा व्यावसायिक डिग्रीहरूलाई आर्थिक सहायता प्रदान गर्न एडिएस छात्रवृत्ति स्थापना गर्ने छ । डिग्री हासिल गरेपश्चात् लाभग्राहीहरूले आफ्नै संस्थामा कम्तीमा २ वर्ष काम गर्ने गरी नेपाल फर्कनुपर्ने प्रावधान सुनिश्चित गर्ने गरी उक्त कार्यक्रमको ढाँचा तयार गरिने छ । उक्त छात्रवृत्ति कार्यक्रम सरकारी कर्मचारी एवं शैक्षिक संस्थाका कर्मचारीहरू र विद्यार्थीहरू तथा निजी क्षेत्रका कर्मचारीहरू लगायतका गैर सरकारी कर्मचारीहरूलाई खुला गरिने छ ।

३१४) जन स्वास्थ्य/चिकित्सा शास्त्र अध्ययन संस्थानहरू र कृषि विश्वविद्यालयहरू, कलेजहरू र व्यावसायिक विद्यालयहरूबीचको समन्वयबाट विद्यमान कृषि शिक्षा प्रणालीमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षालाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।

५.३.४ जग्गालाई प्रभावकारी तथा दिगो हिसाबले उपयोग हुने पर्याप्त ठूला किसानहरूबाट निर्मित कृषि क्षेत्र प्रतिफल २.४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३१५) भूमि सुधारसँग सम्बन्धित विद्यमान कानून र नीतिहरूलाई पुनरावलोकन गर्न वा कार्यान्वयन गर्नका लागि नीति तर्जुमा गरी अवलम्बन गर्ने । कृषकहरूको चाहनालाई संरक्षण तथा कृषिजन्य उत्पादनको व्यवसायीकरणलाई खाका प्रदान गरी भू-उपयोग योजना, भूमि विखण्डीकरण/भूमि स्वामित्व, जग्गा हदबन्दी आदिजस्ता कुराहरू यसमा पर्दछन् । निर्णयमा सरकारका साथसाथै कृषक संगठनहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरूलाई

संलग्न गराउनुपर्दछ । सरकारले भविष्यमा गठन गर्ने कुनै पनि भूमि आयोगको सदस्यहरूमा कृषक संगठनहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू रहनु आवश्यक छ ।

३१६) भूमि व्यवस्थापन कार्यालय अन्तर्गतका कार्यहरूलाई एकत्रित गर्नका लागि भूमि सम्बन्धि ऐन अन्तर्गत एक सहकारी आदेश जारी गर्ने । यसभित्र निम्न कार्यहरू पूरा गर्नका लागि विद्यमान मालपोत कार्यालय, भूमि सुधार कार्यालय र नापी कार्यालयका कार्यहरू पर्दछन् :

- क) जग्गा नापी
- ख) क्याडेस्ट्रल नापी
- ग) सार्वजनिक, सरकारी र गुठी जग्गाको व्यवस्थापन
- घ) हदबन्दी कार्यान्वयन
- ङ) जग्गा दर्ता

३१७) मोहियानी र दोहोरो स्वामित्वका समस्याहरू सुल्झाउन जग्गा न्याय समिति (tribunal) खडा गर्ने । यसका लागि-

- क) भूमि ऐन २०२१ को संशोधनलाई कार्यान्वयन गर्ने जसले १९६४ पूर्वका मोहियानी हक र दोहोरो स्वामित्वका (धारा २६ ख) सम्बन्धी भगडाहरूको छिनोफानो गर्ने जिम्मेवारी भूमिसुधार अधिकृत या भूमि कर अधिकृतबाट (ऐन अन्तर्गत "तोकिएको अधिकारी") जिल्ला अदालतका व्यावसायिक न्यायाधीश, जग्गा धनीहरूको एक प्रतिनिधि र मोहीहरूको एक प्रतिनिधि मिलेर बनेको न्याय समितिमा स्थानान्तरण गर्दछ ।
- ख) यस्ता मुद्दाहरूको छिनोफानो प्रतिवर्ष प्रतिक्षेत्रका हिसाबले अङ्कमा लक्ष्य निर्धारण गर्ने ।
- ग) लक्ष्य पुऱ्याउन नसक्ने जिल्ला भूमिव्यवस्था कार्यालयहरूलाई कारवाही निर्धारण गर्ने ।

३१८) भूमि सम्बन्धी ऐनले निर्धारण गरेको जग्गा हदबन्दी अनुसार जग्गा स्वामित्व घटाउनका लागि लक्ष्य निर्धारण एवं कार्यान्वयन गर्ने र उक्त लक्ष्य पूरा गर्न नसक्ने जिल्ला भूमि व्यवस्थापन कार्यालयहरूलाई दिइने दण्ड निर्धारण गर्ने ।

३१९) जग्गा धनीले नै सञ्चालन गर्ने फार्महरू, कृषि सहकारीहरू र कृषि व्यवसाय फार्महरूलाई प्रवर्द्धन गर्न नियमनहरू, पुरस्कारहरू एवं दण्डहरूको व्यवस्था गर्ने । अँधिया बालीको व्यवस्थामा सुधार गर्न, अनुपस्थित जग्गाधनी तत्त्वलाई घटाउन र जग्गाको उत्पादकत्वलाई प्रवर्द्धन गर्न निम्न तत्त्वहरूले टेवा दिन्छन्:

क) सुविधाहरू र दण्डहरू

१. जग्गाको उत्पादकत्वको स्तरलाई मध्यनजर गर्दै भूमि सम्बन्धी ऐन धारा ३३ ले व्यवस्था गरेको ५०-५० अनुपातको अँधिया प्रणालीलाई यस्तो अनुपातमा घटाइयोस् कि यसले जग्गाधनीले(विशेष गरी अनुपस्थित जग्गाधनी) जग्गा मोहीलाई बेच्न प्रोत्साहित गरोस् ।
२. कृषि योग्य जमिनलाई बाँभो छाडेमा बहदो दरको जग्गा कर लगाउने ।
३. जग्गा विक्रेताहरूलाई संरक्षण गर्न मोहीले अँधिया प्रणाली अनुसार उक्त जग्गा प्रयोग गर्दा मोहियानी हक नलागोस् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न भूमि सम्बन्धी ऐनलाई संशोधन गर्ने ।
४. अनुपस्थित जग्गाधनीहरूबाट भूमिहीन मोहीहरूले जग्गा प्राप्त गर्ने कुरालाई प्रोत्साहित गर्न

आर्थिक पुरस्कारहरूको (उदाहरणका लागि विक्रेताहरूलाई कर कटौती, वा गरिबी निवारण कोष मार्फत पूरक अनुदान पहिचान गर्ने) व्यवस्था गर्ने ।

५. नीति अभिव्यक्तिद्वारा (Statement) नयाँ मोहियानी हक थपिने छैन भन्ने स्पष्ट पार्ने ।

ख) जग्गा भाडा ऐन (या करार खेती ऐन) निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने; जसले गर्दा मोहियानी हक बिना जग्गा दीर्घकालका लागि न्यायोचित रूपमा (निश्चित भाडा रकम या अँधिया) भाडामा लिन सकिन्छ ।

ग) बहु-उद्देश्यीय कृषि सहकारीहरू र अन्य सामुदायिक या एकीकृत स्वरूपका संयुक्त खेतिपातीको गठनलाई प्रवर्द्धन एवं प्रोत्साहन गर्ने । यसका निमित्त:

१. जग्गाको व्यवस्थापनलाई (मोहियानी हक दावीको व्यवस्था विरुद्ध सुरक्षा सहित सहकारीको नाममा दर्ता गरेर या नगरेर) सहज बनाउन सहकारी ऐन र भूमि ऐन संशोधन गर्ने ।

२. संयुक्त खेतिपाती/या संयुक्त लगानी (कृषक व्यवस्थित सिँचाई प्रणाली लगायत), संयुक्त उत्पादन, उचित व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने, प्रभावकारी रेखदेख गर्ने तथा संस्थाको कार्यान्वयन जस्ता उद्देश्यहरूका लागि सहकारी ऐनको संशोधन मार्फत एकल उद्देश्यीय ढाँचाभन्दा बहुउद्देश्यीय सहकारीहरूका साथसाथै अन्य प्रकारका सामुदायिक/एकीकृत ढाँचाका खेतिपाती गठनलाई सहजीकरण गर्ने ।

३. कर र आर्थिक पुरस्कारहरू

३२०) हाल उपयोगमा नरहेको जग्गालाई भाडामा प्रयोग गर्ने प्रयोजनलाई सहजीकरण गर्ने “जग्गा भाडामा लगाउने संस्थान” योजनाको सुरुवात गर्ने । “जग्गा भाडामा लगाउने संस्थान” ले त्यस्तो जग्गा भाडामा लगाउने कम्पनीलाई जनाउँछ; जसले जग्गाधनी र उक्त जग्गालाई भाडामा लिन चाहने व्यक्तिहरूबीच मध्यस्तकर्ताको काम गर्दछ । उक्त मध्यस्तकर्ता कम्पनीले जग्गाधनीहरूको अधिकारको ग्यारेन्टी गर्दछ, र निजी व्यक्तिहरू, सहकारीहरू या निजी उद्यमहरूले दीर्घकालीन रूपमा जग्गा भाडामा लिने प्रक्रियालाई सहजीकरण गर्दछ ।

३२१) जग्गा विखण्डीकरणलाई कम गर्ने— सरकारले जग्गा विखण्डीकरण कम गर्नका लागि कानुनी, आर्थिक र करमूलक सुविधाहरूको सुरुवात गर्ने छ ।

क) कानुनी उपायहरू:

१. पराम्परागत पैतृक सम्पति ऐनको (मुलुकी ऐन) पुनरावलोकन गर्ने र जग्गा एकजना हकवालालाई मात्र हस्तान्तरण गर्न मिल्ने सम्भावनाको सम्बन्धमा सुझाव दिने ।

२. साना खेतीयोग्य जग्गाका टुक्राहरूको उप-विभाजनको दर्तामा तल्लो हदबन्दी सृजना गर्ने ताकि पैतृक सम्पति अधिग्रहण या विक्रीका क्रममा हुने जग्गाको उप-विभाजन कम होस् ।

ख) आर्थिक र कर सुविधाहरू— यिनीहरूको अनुपस्थिति (गैर-कृषक) हकवालालाई उनीहरूले पैतृक सम्पतिका रूपमा अधिग्रहण गरेको जग्गा उक्त जग्गामा खेतिपाती गरिरहेको हकवालालाई निम्न व्यवस्था अनुसार विक्री गर्न प्रोत्साहित गर्दछ :

१. जग्गा बाँझो छाडेको कर (माथि हेर्नुहोस्)

२. कम ब्याजदरका ऋणहरू (उदाहरणको लागि कृषि विकास बैंक मार्फत)

३. जग्गाको विक्रेता तथा अनुपस्थित हकवालालाई मोहीले हालसम्म उसको जग्गा जोतवाह गरेबापतको मोहियानी हकवाट सुरक्षा प्रदान गरेर ।

४. “चक्ला कर” को सुरुवात गरेर

३२२) कृषि व्यवसाय सञ्चालनलाई प्रवर्द्धन गर्न करार खेती ऐन कार्यान्वयन गर्ने; जसमा अरूहरू लगायत निम्न कुराहरू पनि समावेश हुन्छ :

- क) बहुसङ्ख्यक साना किसानहरूसँग संयुक्त मालमोलाइ गर्ने व्यवस्थाहरू
- ख) करारमा संलग्न समूहहरूलाई सुरक्षा (किसानहरूलाई उधारो र थुप्रै जाने ऋणबाट र ठेकेदारहरूलाई अनाधिकृत विक्रीबाट)
- ग) वालीनाली र पाल्तु पशुपन्छीको विमाको व्यवस्था
- घ) चल सम्पत्तिका लागि धरौटी दर्ता स्थापना गरी सुरक्षण कारोवार ऐनलाई कार्यान्वयन गर्ने ।

३२३) अँधियाको (मोहियानी पुनः सक्रिय होला भन्ने हेतुले) सम्भाव्य विकल्पका रूपमा जग्गा भाडा ऐनलाई (सम्भवत ठेक्का खेतीपाती ऐनको अंशका रूपमा) कार्यान्वयन गर्ने । जग्गा भाडा सम्बन्धी ऐनलाई कृषि व्यवसाय व्यवस्थाहरूको पनि आधार मान्ने; जसले निम्न कुराहरू प्रदान गर्न सक्छ :

- क) न्योयोचित भाडा सम्झौता (भन्नुको तात्पर्य तोकिएको निश्चित भाडा रकम या उपयुक्त अँधिया अनुपात)
- ख) दीर्घकालीन भाडाको सम्बन्धमा मोहियानी हकबाट सुरक्षा दिने उपायहरू
- ग) कृषि व्यवसायद्वारा खेतीपातीका लागि दीर्घकालीन रूपमा भाडामा लिनसक्ने क्षमता

३२४) जग्गाको क्षेत्र निर्धारण (zoning) नीति कार्यान्वयन गर्ने

- क) जग्गाको विखण्डीकरण रोक्नका लागि भूमि सम्बन्धी ऐन (खण्ड १ क) बमोजिम भूमि सम्बन्धी ऐनको धारा ५१ ड (१) र हालसालै अनुमोदित भू-उपयोग नीति अन्तर्गत रही सरकारको आदेशद्वारा भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले तयार पारेको विद्यमान जग्गा वर्गीकरणको आधारमा क्षेत्र निर्धारण (zoning) प्रणाली लागू गर्ने ।
- ख) हालसालै अनुमोदित जग्गा उपयोग नीतिलाई साथ दिने विनियमहरू तर्जुमा गर्ने, उक्त विनियमहरूमै कृषि विकास मन्त्रालय र भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालयको सहमति विना संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले खेतीपाती योग्य भनी वर्गीकरण गरिएको जग्गाको मुख्य (municipal) चौघेरा परिवर्तन गर्न सक्ने छैनन् भनी निर्धारण गर्ने ।

३२५) पुनर्स्थापनाका लागि हैसियत बिग्रेको जग्गाको पहिचान गर्ने र उक्त हैसियत बिग्रेको जग्गालाई पुनर्स्थापना गर्ने कार्यक्रमलाई टेवा दिने । यस अन्तर्गत कृषि विकास मन्त्रालय, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय, भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालय र स्थानीय समुदायहरूबीचको सहकार्य अन्तर्गत पुनर्स्थापनाका लागि योग्य क्षेत्रहरूको सर्वेक्षण तथा पहिचान गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । ती क्षेत्रहरूमा नदी किनार/बाढीले क्षतिग्रस्त क्षेत्रहरू, नाङ्गिएका पहाडहरू र पर्वतीय भूमि र हैसियत बिग्रेका वनहरू पर्न सक्छन् । हैसियत बिग्रेको जग्गाको पहिचान पश्चात् कृषि, वन, मत्स्यपालन, पशुपक्षी पालन र भू संरक्षणका उपायहरूलाई एकत्रित गरी उक्त हैसियत बिग्रेका जग्गाको पुनर्स्थापना कार्यक्रम कायम गरिने छ ।

३२६) भूमिमाथि महिलाको अधिकार सम्बन्धी जनचेतना जगाउन कृषि विकास रणनीतिले महिला तथा वहिष्कृत समूहहरूसँग संवाद गर्नका निमित्त कानुनी शिक्षा तथा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिता उन्मुख संयन्त्रहरूलाई टेवा दिने छ । ती संयन्त्रहरूमा संयुक्त स्वामित्व, महिलाको नाममा सम्पत्ति दर्ता गरेमा कर छुट नीति, महिलाको लागि समान पैतृक सम्पत्तिमाथि अधिकार आदि पर्दछन् ।

५.३.५ समान र सम्भाव्य तवरले विस्तारित सिँचाइ क्षेत्र र सुधारिएको सिँचाइ क्षमता र व्यवस्था प्रतिफल २.५ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३२७) कृषि विकास रणनीतिले सिँचाइ विकासका लागि भौतिक पूर्वाधार र क्षमता विकासको एक विस्तृत प्याकेजलाई टेवा पुऱ्याउने छ । ठूलो मात्राको लगानी र संसाधन आवश्यक पर्ने हुँदा सरकार र विकास साभेदारहरूले दिइएका सुभावाहरूलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न सकिने उप-परियोजनाहरू अन्तर्गत कार्यान्वयन गर्न सक्ने छन् ।

३२८) सबैभन्दा सम्भाव्य तरिकाबाट सिँचाइ क्षेत्रमा वृद्धि गर्ने । कृषि विकास रणनीतिले यस सन्दर्भमा निम्न गतिविधिहरूलाई टेवा दिने छ :

क) पहिल्यै सुरु भइसकेका सतहका योजनाहरूलाई पूरा गर्ने । सिक्टा, रानीजमरा र बबई महाकाली सिँचाइ, कर्णाली अञ्चल सिँचाइ विकास परियोजना, मध्यम सिँचाइ, सुनसरी-मोरङ्ग, वागमती सिँचाइ परियोजनाहरू र अन्य खास गरी समथर भू-भागमा सञ्चालन भइरहेका परियोजनाहरूमध्ये अनुमानित ८०,००० हेक्टर पूरा हुन बाँकी छ । यी योजनाहरूमध्ये प्रति हेक्टर \$४२०० दरले लगभग \$४४७ मिलियनको लागतमा ११३,००० हेक्टर पूरा भइसकेको छ । यसको आधारमा बाँकी ८०००० हेक्टर पूरा गर्न लाग्ने अनुमानित खर्च \$३२० मिलियन हुन आउँछ ।

ख) मभौला पोखरी/तलाउ निर्माण- यी तलाउहरूले सिँचाइ तथा खानेपानी आपूर्तिका लागि पानी सङ्ग्रह गर्छन् र जमिनमुनिको पानीलाई पुनर्जीवन दिन्छन् । तिनीहरूलाई सतह या आधुनिक सिँचाइसँग (उदाहरणको लागि स्प्रिङ्गलर थोपा प्रविधि) जोड्न सकिन्छ । हालमा कुनै पनि संस्थाले बहुउद्देश्यीय जल संसाधन विकासमा विशेष तवरले काम गरेका छैनन्, तर भूमिगत-जल संसाधन विकास बोर्ड (Ground Water Resource Development Board) यस कामका लागि उपयुक्त हुन सक्छ ।

१. कृषकहरूको आवश्यकता अनुमानित लागत-नाफा विश्लेषणको आधारमा सम्भावित तलाउ/पोखरी क्षेत्रहरूको पहिचान गर्नका लागि उपयुक्त जिम्मेवार निकाय पहिचान गर्ने र अध्ययन गर्ने ।

२. कृषि विकास रणनीति अन्तर्गत अगुवा तलाउहरू निर्माण गर्ने र तिनीहरूको प्रभाव लेखाजोखा गरी त्यस्ता तलाउहरू अन्यत्र पनि निर्माण गर्ने ।

ग) कृषकहरूको मागको आधारमा क्षतिग्रस्त भू-सतह प्रणालीहरूको मर्मत गर्ने ।

१. क्षतिग्रस्त प्रणालीहरूको सूची तयार पार्ने अनुमानित पुर्स्थापना लागत निकाल्ने र पुनर्स्थापनाका लागि सरकार या दातृ संस्थाबाट आर्थिक सहायता जुटाउन परियोजना तयार पार्ने ।

२. प्रारम्भिक अनुमान अनुसार प्रति हेक्टर सरदर \$१००० वा दरले ३४०० हेक्टरमा ३४ मिलियन डलर लागत लाग्ने भू-सतह सिँचाइ पुनर्स्थापना परियोजना कार्यान्वयन गर्ने ।

घ) कृषकहरूको मागको आधारमा क्षतिग्रस्त ट्युबवेलहरू मर्मत गर्ने ।

१. प्रत्येक भूमिगत जल संसाधन विकास बोर्डले भू-सूचना प्रणाली (GIS) प्रयोग गरेर जग्गाको स्थान, स्वामित्व, स्थिति र सञ्चालनमा नआउनुकाकारण सहित मर्मत गर्नुपर्ने ट्युबवेलहरूको सूची तयार पार्ने ।

२. पुनर्स्थापनाका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउन सरकार या दातृ संस्थाका लागि परियोजना तयार पार्ने ।

३. प्रारम्भिक अनुमान अनुसार प्रति हेक्टर सरदरमा १०० डलरका दरले २४००० हेक्टरमा २.४ मिलियन डलर लागतको ट्युबवेल मर्मत परियोजना कार्यान्वयन गर्ने ।
- ड) नयाँ ट्युबवेलहरू निर्माण गर्ने, २.५ देखि ४ हेक्टरसम्म सिँचाइ गर्न सक्ने कम गहिरो ट्युबवेलको मूल्य गाडेको खर्च, पम्प, पम्प राख्ने सानो घर, पानी वितरण गर्ने पाइप समेत गरी लगभग रु ७०,०००१- पर्दछ । भू-सतह योजना प्रति हेक्टर लागत २५० देखि ४०० डलर हुँदा कम गहिरो र ट्युबवेलको लागत प्रति हेक्टर भू-सतहको कुल लागतको १० % भन्दा पनि कम पर्न आउँछ । तथापि कम गहिरो ट्युबवेल प्रयोग गर्दा पानी तान्दा बिजुली, मट्टितेल या डिजेलको मूल्य तिर्नुपर्ने भएकाले कृषकहरू भू-सतह योजना नै रोज्छन् भन्ने कुरा कृषि विकास रणनीतिले पहिचान गरेको छ । कम गहिरो ट्युबवेल कार्यक्रम सकिने चरणमा नपुगेसम्म नयाँ गहिरो ट्युबवेलहरू निर्माण गर्न खर्च निकै महँगो पर्छ र तिनीहरूलाई अझ बढी सामाजिक संगठनको आवश्यकता पर्दछ ।

१. नयाँ ट्युबवेलहरू निर्माण गर्न परियोजना तयार पर्ने :

(अ) अनुमानित ७५००० हेक्टर समेट्ने (आ) औजार, निर्माण तथा प्राविधिक सल्लाहका लागि निजी क्षेत्रलाई संलग्न गर्ने र (इ) लागत साभेदारी वा पम्पसेट र पाइपहरूमा भ्याट तथा भन्सार कर छुटजस्ता सुविधाहरूको प्याकेज ।

२. परियोजनालाई कार्यान्वयन गर्ने ।

- च) खास गरी पहाडी क्षेत्रहरूमा आधुनिक सिँचाइ (Nonconventional Irrigation) विकास गर्ने । साना स्थानीय जलस्रोत या जल भण्डारमा आधारित आधुनिक सिँचाइ उपयुक्त विकल्प हुन सक्छ । परिणामस्वरूप पहाडी स्थानहरूमा कृषि विकास समितिको सिँचाइ क्षेत्रको लगानी उच्च महत्त्वको बालीनाली उत्पादनका लागि आवश्यक थोपा या स्पिङ्गलर सिँचाइमा आधारित गुरुत्व क्षेत्र, जल भण्डार र साना स्तरका पानी तान्ने प्रविधिहरूमा केन्द्रित हुने छ । तराईमा नजिकैका खोला या अन्य पानीका स्रोतहरूबाट लघु पानी तान्ने प्रविधिका साथसाथै खुट्टाले पानी तान्ने कार्यक्रमको निरन्तरताका लागि सुझाव दिइने छ । कृषि विकास रणनीतिको सहयोगमा गैर-परम्परागत सिँचाइको विकास प्रवर्द्धन गर्ने तरिकाहरू निम्न छन्:

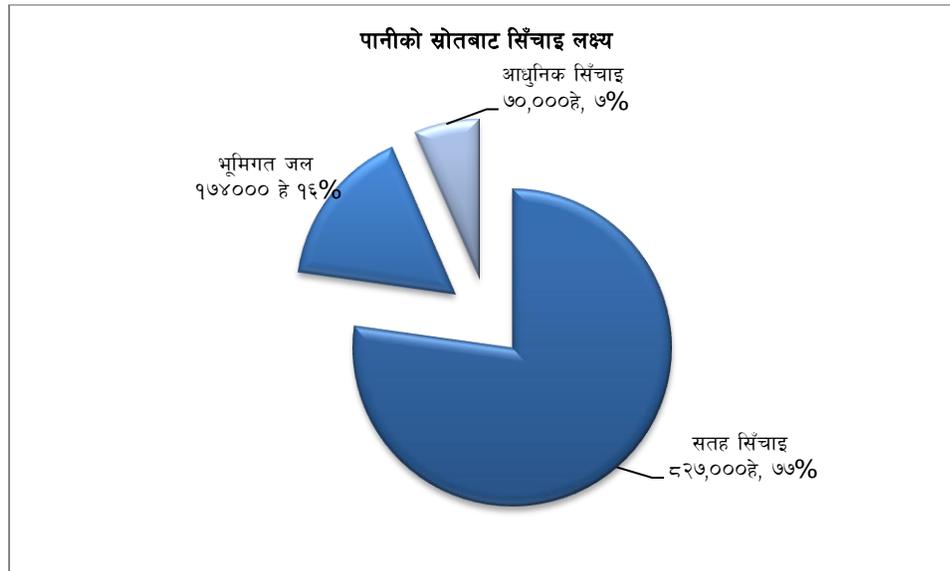
१. आर्थिक सहयोगका लागि निम्न तरिकाहरू मार्फत आधुनिक सिँचाइ विकास परियोजना तयार पार्ने (अ) आधुनिक सिँचाइ विकासका (यो प्रतिफलले सिँचाइ बृहत् योजनालाई नयाँपन दिन्छ) लागि उपयुक्त स्थानहरू/कृषि समुदायहरू पहिचान गर्नका लागि गरिने जिल्ला जिल्लाको सर्वेक्षण, (आ) अन्य विकास प्रयासहरूसँगको सम्बन्ध, उदाहरणका लागि बागवानी मूल्य शृङ्खला विकास, पोखरी/तलाउ, (इ) सरकार, दातृ संस्था, निजी क्षेत्र, र लाभकर्ता साभेदारहरू र लागत साभेदारी, निजी क्षेत्रको औजार आपूर्तिकर्ताहरू र व्यावसायिक बैंकहरूको आर्थिक सहयोग जुटाउनका लागि सुविधाको प्याकेज जस्ता संयन्त्रहरूको पहिचान गर्ने ।

२. आधुनिक सिँचाइ विकास अगुवा लागत साभेदारी परियोजना कार्यान्वयन गर्ने । तत्पश्चात् देखापर्ने गैर-परम्परागत सिँचाइको विकासले निजी क्षेत्र यी प्रविधिहरूका लागि बजारको विकास गर्नका लागि पूर्ण सक्षम छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

३.२९) विद्यमान योजनाहरूको प्रभावकारी क्षेत्रलाई विस्तार गर्ने । लागत साभेदारीको आधारमा (उदाहरणका लागि किसानहरूले श्रममा योगदान पुऱ्याउँछन्) एडिएसले निम्न बमोजिमका उपायहरूलाई सहयोग गर्ने छ :

- क) सिँचाइ क्षमता वृद्धि गर्ने । अनुमानित १७००० हेक्टरमा चलेको सिँचाइ योजनाहरू ४० प्रतिशतभन्दा कम क्षमतामा सञ्चालन भइरहेका छन् । त्यसैले एडिएसले जल उपभोक्ता संघहरू (Water Users

- Association) र कृषकहरूलाई निम्न तरिकाहरूद्वारा सिँचाइ क्षमता वृद्धि गर्न प्रोत्साहित गर्ने छ : (१) पानी चुहावट कम गर्न नहरको स्तरोन्नति गर्ने (२) पानी व्यवस्थापन र वितरणमा सुधार ल्याउन संरचनालाई नियन्त्रण गर्ने, जमिन सम्याउने, व्यवस्थापन सुधारने, वितरण सञ्जालहरू (खेतका कुलोहरू) निर्माण गर्ने र (४) विशेष आवश्यकता भएको अवस्थामा पाइपको पानी पुऱ्याउने (५) प्रभावकारी सिँचित कृषि व्यवस्थापनका लागि जल उपभोक्ता संघ (जउस)को क्षमता विकास गर्ने ।
- ख) सिँचाइ क्षेत्र विस्तार गर्ने । विद्यमान सिँचाइ प्रणालीले सेवा पुऱ्याइरहेको सिँचाइयुक्त क्षेत्र वृद्धि गर्नका लागि आवश्यक नहरको सञ्जाल विस्तारमा एडिएसले सहयोग गर्ने छ ।
- ग) नहरको सबै भेगहरूका प्रतिनिधि किसानहरूलाई बाली योजनामा सघाउ पुऱ्याउन सिँचित कृषि प्रसार सेवाहरूको व्यवस्था मार्फत पानी वितरण र बाली योजनामा सुधार ल्याउने, पानी वितरण, बाली उत्पादकत्व, समानता अभिवृद्धि गर्नका लागि जल उपभोक्ता संघको संलग्नता तथा सबलीकरण आवश्यक छ ।
- घ) स्थायी सञ्जाल निर्माण गर्ने र कृषक व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीका (Farmer Managed Irrigation System) प्रमुख नहरहरू सुधार गर्ने । एडिएस अन्तर्गत पनि कृषक व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीलाई उनीहरूको प्रमुख नहरहरूमा सुधार गर्न सघाउन सरकार र दातृ संस्थाहरूको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइने छ ।
१. साइटको अवस्था र स्थानीय जल बनौटको (hydrology) आधारमा योजनाहरू र आवश्यकताहरू पहिचान गर्ने ।
  २. कार्यहरू तयार एवं कार्यान्वयन गर्ने र लगभग ७००० कृषक व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीका लागि क्षमता विकास गर्ने ।
- ङ) प्रस्तावित ट्युबवेल विकास कार्यक्रम अन्तर्गत अतिरिक्त पानी आपूर्तिको लागि पानी कम हुने पुछारको क्षेत्रमा कम गहिरो ट्युबवेलहरू निर्माण गर्ने ।

चित्र १४: पानीको स्रोतबाट सिँचाइ लक्ष्य

३३०) यी गतिविधिहरूले सम्भावित सिँचाइ क्षेत्रको (तालिका ३०) ८० प्रतिशतभन्दा बढी लक्ष्य अनुसार सिञ्चित क्षेत्रमा वृद्धि गर्ने अनुमान गरिएको छ । यसमा बहुसङ्ख्यक (७७%) भू-सतह सिँचाइ योजनाको पूर्णता र पुनर्स्थापनाबाट सम्पन्न हुने छ भने नयाँ र पुनर्स्थापित ट्युबवेलको जमिनमुनिको पानीले १६% योगदान दिने छ ।

तालिका ३०: पानीको स्रोत अनुसार सिँचाइ लक्ष्य

सिँचाइ	प्रतिफलहरू/ इकाईहरू	नयाँ ००० हे	वर्ष भरी सिँचाइ लक्ष्य (००० हे)			
			सतह	भूमिगत	आधुनिक	जम्मा
क्रियाकलापहरू		२०३३ सम्ममा				
१.१ चालू सतह सिँचाइ		८०	८०			
२.१ पहाड र तराईमा आधुनिक सिँचाइ को विकास	४००० हे/प्रति वर्ष	७०			७०	
२.२ नयाँ सतह सिँचाइको विकास	१००० हे/प्रति वर्ष	२०	२०			
२.३ नयाँ कम गहिरो ट्युबवेलहरू निर्माण	१५०००० हे/प्रति वर्ष	१५०		१५०		
२.४ सिँचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरण परियोजना पहिचान	४०००० हे/प्रति वर्ष	४०	०			
उत्तराधिकारी परियोजना	५०००० हे	५	०			
२.५ अन्तर जलाशय स्थानान्तरण योजनाहरू	३ परियोजना ७०००० हे	१५०	१५०			
३.१ पहाड र तराईका भत्केका योजनाहरू मर्मत गर्ने	४००० हे/प्रति वर्ष	६७	६७			
३.२ कम गहिरो र गहिरा ट्युबवेलहरू मर्मत	२००० हे/प्रति वर्ष	२४		२४		
३.३ मुहान र प्रमुख नहरहरू लगभग ७००० कृषक व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीमा सुधार	२५ हे/प्रति योजना	१७०	१७०			
४.१ विद्यमान योजनाहरूको सिँचाइ क्षमतामा सुधार	१००००हे/प्रति वर्ष		१७०			
४.२ नहरहरू निर्माण	१००००हे/प्रति वर्ष		१७०			
कुल		७७६	८२७	१७४	७०	१०७१
नेपालको सम्भाव्य सिँचाइ योग्य क्षेत्र						१२८०
लक्षित वर्षभरिको सिञ्चित क्षेत्र %						८४ %
प्रकारको आधारमा लक्ष्यको प्रतिशत			७७%	१६ %	७%	१०० %

३३१) सिँचाइको सघनता वृद्धि गर्ने । मौसमी नदी प्रवाह, पम्प तानेको खर्च बेहोर्न कृषकहरूको अनिच्छा, र भरपर्दो विद्युत आपूर्तिको अभाव जस्ता कारणहरूले सतही प्रविधिहरूमा लगभग ७०% सिँचाइ योग्य क्षेत्र केवल पूरक

मनसुनी मौसमको सिँचाइमा सीमित हुन्छ । एडिएसले सिँचाइ सघनता वृद्धिका लागि निम्न तवरले सघाउ पुऱ्याउँछ :

- क) वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको जिम्मेदारीमा रहेको चुरिया क्षेत्र संरक्षण कार्यक्रम लगायत जलाशय (catchment) व्यवस्थापन र पुर्नस्थापनामा सुधार ल्याउने ।
- ख) यदि विद्युत उत्पादन गरेर पनि आर्थिक रूपले सम्भव भयो भने पानीको अभावमा गरिने सिँचाइ प्रणालीलाई पानी आपूर्ति गर्नका लागि पानी स्थायी नदीबाट मौसमी नदीमा लैजान अन्तर जलाशय स्थानान्तरका योजनाहरू (Inter Basin Transfer) निर्माण गर्ने । क्रियाकलापहरू निम्न छन् :
  १. सिँचाइ विभागले पूर्व पश्चिम पानी स्थानान्तर परियोजना प्रस्ताव पुनरावलोकन गर्ने छ,
  २. पूर्ण वातावरणीय प्रभाव अध्ययन (Environmental Impact Assessment) र सुरक्षा व्यवस्थाहरू सहित जलविद्युत शक्ति तथा सिँचाइका लागि ७ ओटा अन्तर जलाशय स्थानान्तर प्रणालीहरू परिकल्पना तथा निर्माण गर्ने ।

३३२) सिँचाइ प्रणाली र फार्म भित्रको पानी व्यवस्थापन सुधारने । एडिएसले सिँचाइ प्रणाली र फार्म भित्रको पानी व्यवस्थापन सुधारका लागि निम्न तरिकाले सहयोग गर्ने छ :

- क) निकाय व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीको (Agency Managed Irrigation System) व्यवस्थापनलाई अभ्र राम्रो तुल्याउन विद्यमान सिँचाइ व्यवस्थापन डिभिजनलाई सुधार एवं सबलीकरण गरी सिँचाइ विकास विभाग बनाउने,
- ख) राष्ट्रिय स्रोतहरूबाट होस् या पर्याप्त मात्रामा सिँचाइ सेवा शुल्क (Irrigation Service Fee) उठाएर होस् पर्याप्त मात्रामा बजेट प्रदान गर्ने ।
- ग) जल उपभोक्ता संघको क्षमता विकास गर्ने र किसानहरूलाई उनीहरूको सिँचाइ प्रणाली र प्रचलनमा सुधार ल्याउन सल्लाह र सम्भव भए आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने ।

३३३) सिँचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरणलाई (Irrigation Management Transfer) कार्यान्वयन गर्ने । जल उपभोक्ता संघ या पानी समितिहरूले १५००० जति सिँचाइ प्रणालीहरूको व्यवस्थापन गरिराखेका छन् । सिँचाइ विभागले निर्माण गरेका ३२ ओटा सिँचाइ योजनाहरूका मुख्य प्रणालीहरू उक्त निकायले (सिँवि) नै व्यवस्थित गर्छ । त्यसमा सहायक तथा तल्ला स्तरका नहरहरू जल उपभोक्ता संघ र जल उपभोक्ता समूहहरूले व्यवस्थित गर्छन् । सबैको मुख्य प्रणालीहरू या बाँकी निकाय व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीका सबै जसोका लागि जिम्मेवारी लिन जउसलाई सक्षम तुल्याउन एडिएसले सिँचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरण लाई सहयोग गर्ने छ । सहयोग गर्नुपर्ने कार्यहरू निम्न छन् :

- क) ठूला योजनाहरूका लागि संयुक्त (निकाय/जउस) व्यवस्थापन तर जउसलाई बढ्दो हिसाबले जिम्मेवारी स्थानान्तर गरेर । उदाहरणका लागि चौकीदारहरूको रोजगारको सन्दर्भमा ।
- ख) मभौला योजनाहरूमा (५००० देखि १०००० हेक्टरसम्म) जउस या जल उपभोक्ता महासंघलाई पूर्ण जिम्मेवारी र स्वामित्व स्थानान्तरण गर्ने ।
- ग) कृषकको स्वामित्वमा रहने सिँचाइ व्यवस्थापन कम्पनी या सहकारी (Irrigation Management Company) गठन एउटा संभाग, र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको अध्ययन गर्न तथा स्वामित्व स्थानान्तरणको संयन्त्रको बारे सल्लाह दिन स्थानान्तरण निकाय गठन गरी दुईवटा मभौलादेखि ठूला सिँचाइ प्रणालीहरूका लागि सिँचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरण अगुवा परियोजना तयार एवं कार्यान्वयन गर्ने । सिँचाइ व्यवस्थापन कम्पनी सिँचाइ शुल्क जम्मा गर्ने लगायतका सञ्चालन तथा आर्थिक

व्यवस्थापनप्रति जिम्मेवार हुने छ । यसमा जउस या जल उपभोक्ता महासंघले बोर्डको रूपमा कार्य गर्छ भने सञ्चालन व्यवस्थापनको लागि एक जना बिज्ञ सिँचाइ व्यवस्थापक (जस्तै: सिँचाइ विभाका इन्जिनियर) रहन्छन् ।

घ) जउसलाई स्वामित्व स्थानान्तरण गर्नका लागि आवश्यक कानुनी संरचनाहरूमा सुधार गर्ने ।

३३४) सञ्चालन र मर्मत (Operation and Maintenance) का लागि कोष खडा गर्ने । सिँचाइ विभाग निकाय व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीका प्रमुख प्रणालीको सञ्चालन र मर्मत सहित सञ्जाल एवं प्रमुख नहर व्यवस्थापनप्रति जिम्मेवार हुन्छ । जउसले उठाउने सिँचाइ सेवा शुल्कको केही अंश योगदान गर्ने अपेक्षा गरिएको छ, तर वर्तमान स्थितिमा धेरैजसो योजनाहरूमा यो प्रभावकारी हुँदैन । अल्पकालीन रूपमा एडिएसले तलका नहरहरू र मुख्य प्रणाली सञ्चालन तथा मर्मतका लागि पर्याप्त रकम प्रदान गर्न सिँचाइ सेवा शुल्क सङ्कलन गर्न आवश्यक उपायहरूलाई प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयन गर्ने छ । ती उपायहरू निम्न लिखित छन् :

- क) प्रणालीमा सुविधाहरू भित्र्याउने । उदाहरणका लागि सिँचाइ सेवा शुल्कको अनुपातमा सरकारी बजेट सहायताको व्यवस्था गर्ने । उक्त रकम बजेट अनुरोधभित्र समावेश गर्नका लागि पर्याप्त समयान्तर हुनुपर्छ ।
- ख) जग्गा करसँगै सेवा शुल्कको रसिद नत्थी गर्नुपर्ने कानुन तर्जुमा गर्ने । कुनै नहरमा वा विकासलाई पानी पुऱ्याउन नसकेको खण्डमा सिँचाइ सेवा शुल्कमा पूर्ण या आंशिक छुट दिने व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक छ ।
- ग) जग्गा विक्री दर्ता हुनुपूर्व सिँचाइ सुविधा शुल्क अद्यावधिक गर्नुपर्ने विद्यमान आवश्यकतालाई कार्यान्वयन गर्ने ।
- घ) सिँचाइ सेवा शुल्कलाई परिभाषित गर्ने र अल्पकालीन रूपमा प्रतिबालीको हिसाबले तथा दीर्घकालीन रूपमा मिटर जडान गरी पानीको परिमाणको आधारमा शुल्क लिने ।

३३५) एकीकृत जल स्रोत व्यवस्थापन कार्यान्वयन गर्ने ।

- क) २०१० मा मस्यौदा गरिएको एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन नीतिलाई अन्तिम रूप दिने । यसको केही अंश सिँचाइ नीति २०७० मा समावेश गरिएको छ ।
- ख) पानीलाई लिएर अन्तरक्षेत्र प्रतिस्पर्धा या विवाद हुने क्षेत्रहरूबाट सुरु गरी जल सीमामा आधारित एकीकृत जल स्रोत व्यवस्थापनलाई राष्ट्रिय रूपमा अवलम्बन गर्ने ।

३३६) सिञ्चित कृषि र जल स्रोत व्यवस्थापनमा महिला कृषकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । एडिएस अन्तर्गत परिकल्पना गरिएको सिँचाइ तथा जल स्रोत व्यवस्थापनलाई सुधार गर्ने कार्यक्रमहरूमा क्षमता अभिवृद्धि मोड्यूल पनि संलग्न हुने छ । जेसी पक्षलाई समेट्नका लागि अन्य उपायहरूका साथसाथै महिला विकासका लागि कसरी सिँचाइ प्रणाली निर्माण, व्यवस्थापन र मर्मत गर्ने भन्ने कुरामा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम दिनु आवश्यक छ ।

५.३.६ समयमै सुपथ मूल्यमा कृषि सामाग्री माथि पहुँच प्रतिफल २.६ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३३७) कृषि सामाग्री आपूर्ति र वितरणका लागि उचित नीति तर्जुमा गर्ने । एडिएस ले निम्न कुराहरू संलग्न रहेको नीतिहरूको तर्जुमालाई सहायता गर्ने छ :

- क) गरिब, सीमान्तीकृत तथा दुर्गम क्षेत्रका किसानहरूमाथि लक्षित

- ख) सार्वजनिक संसाधनको अन्य प्रयोजनहरूलाई ध्यानमा राखी तयार पारिएको तर्कसङ्गत अनुदानको आधार
- ग) पर निर्भरताको सृजना या अनुदानहरू एक्कासि हटाइदिँदा पर्ने नकारात्मक प्रभावबाट मुक्त हुन अनुदानहरूलाई एक समयसीमापछि बन्द गर्ने व्यवस्था ।
- घ) सरकारको आय र बजेट क्षमताभित्रै स्थिर रहन सक्ने खर्च
- ङ) नियमानुसार अनुदानको वितरणको अनुगमन
- च) अनुदानको उपलब्धि र प्रभावको मूल्याङ्कन

३३८) समग्र एडिएस सँग यस्तो नीतिको तादाम्यता सुनिश्चित गर्ने निर्देशिकाहरू (guideline) निम्न छन्:

- क) समयको सन्दर्भमा स्थिरता: पर्याप्त समय दिई अनुकूलन गर्ने नीति तर्जुमा गरी घोषणा गरिएका परिवर्तनहरू बाहेक आकस्मिक परिवर्तन नगर्ने ।
- ख) निजी र सहकारी क्षेत्रको प्रवर्द्धन: कृषि सामग्री आपूर्ति र वितरणमा संलग्न निजी तथा सहकारी क्षेत्रमा नै आँच आउने गरी सरकारी निकायहरू (parastatals) प्रवर्द्धनका लागि अनुदानको प्रयोग नगर्ने ।
- ग) अनुदान नीतिको आवधिक पुनरावलोकन: अनुदान नीतिको उक्त अध्ययनको आधारमा आउँदो पाँच वर्षका लागि अनुदानहरू हटाउन सकिन्छ (यदि तिनीहरूले आफ्ना उद्देश्यहरू पूरा गरिसकेका छन् भने) भने अन्य केही सुरु गर्न सकिन्छ ।
- घ) प्रतिस्पर्धात्मकताको प्रवर्द्धन: प्रतिस्पर्धात्मकतालाई सुनिश्चित गर्ने । परिपूरक उपायहरू सुनिश्चित गर्ने । उदाहरणको लागि कृषि सामग्रीको प्रभावकारी एवं सक्षम उपयोगको बारेमा प्रदर्शन ।
- ङ) स्थिरताको प्रवर्द्धन : सुधारिएको अभ्यासहरू र सुनिश्चित आपूर्ति र वितरण शृङ्खलाहरू मार्फत् कृषि सामग्रीको स्थिर उपयोगलाई सुनिश्चित गर्ने ।
- च) गुणस्तरको प्रवर्द्धन कृषि सामग्रीको गुणस्तर सुनिश्चित गर्नका लागि जिम्मेदार निकायहरूको क्षमता, संसाधन तथा उक्त कार्यका लागि आवश्यक आधिकारिकता सुनिश्चित गर्ने ।
- छ) समावेशीकरण: समयमै असल कृषि सामग्रीमा विशेष गरी सीमान्तीकृत समूहहरू लगायत सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- ज) अनुदानको प्रतिगामी प्रवृत्ति : सबैभन्दा कम अनुदान आवश्यक पर्नेहरूलाई अनुदान प्रणालीको सबैभन्दा ठूला लाभकर्ताहरू बन्ने स्थिति सृजना गर्ने ।

३३९) कृषि सामग्रीका लागि भौचर प्रणालीको तर्जुमा गर्ने । यस अन्तर्गत कृषकहरूलाई भौचर दिइन्छ; जसले उनीहरूलाई आफूले मन परेको कृषि सामग्री किन्नका लागि सबलीकरण गर्छ । पहिला प्रणालीको कार्यान्वयनका लागि निर्देशिका तयार पार्ने, प्रणाली सुरु गर्ने, उक्त अगुवा प्रणालीको सकारात्मक पुनरावलोकनका आधारमा उक्त प्रणालीलाई अनुसरण एवं स्तरोन्नति गर्ने । यदि मूल्याङ्कनले भौचर प्रणालीको अनुसरण र प्रसारणलाई बढावा दियो भने स्पष्ट बहिर्गमन रणनीति पनि तयार पार्नुपर्छ ।

५.३.७ संसाधन र क्षमता अभिवृद्धिमा पर्याप्त लगानी गरी बीउ विजन परिकल्पना २०२५ लगायतका विद्यमान बीउ विजन नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन प्रतिफल २.७ सम्बन्धी क्रियाकलापहरू

३४०) बीउविजनसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू बीउविजन परिकल्पना २०२५, कृषि जैविक विवधता नीति २०२५ र बीउविजन नियमावली २०६९ सँग मेल खान्छन् ।

३४१) प्रजनन र मूल बीउ (foundation seed) उत्पादन गर्नका लागि बीउविजन अनुसन्धान केन्द्रहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । यसमा निम्न कुराहरू संलग्न छन् :

- क) सरकारी अनुसन्धान संस्थाहरू, अनुसन्धान केन्द्रहरू, विश्वविद्यालयहरू र निजी क्षेत्रको उद्योगको क्षमता अभिवृद्धिका लागि आर्थिक सहयोग वृद्धि गर्ने ।
- ख) जीविकोपार्जन कृषि प्रधान क्षेत्रहरूमा बालीनालीका गुणस्तरीय जातहरू र खुला परागसेचन प्रजातिहरू (OPVs) कायम गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग राम्रो सम्बन्ध स्थापित गर्ने ।

३४२) निजी, सहकारी क्षेत्र तथा समुदाय आधारित बीउ उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गर्ने । यसमा निम्न कुराहरू संलग्न हुन्छ :

- क) गुणस्तरीय बीउ बेर्ना उत्पादनका लागि सम्बन्धित सरकारी, निजी र सहकारी संगठनहरू, फर्म र नर्सरीहरूसँगको साभेदारीलाई प्रवर्द्धन गर्ने
- ख) बेर्ना तथा बीउको व्यावसायिक उत्पादन गर्न सक्षम बनाउन निजी र सहकारी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्ने र सरकारको भूमिका चाहिँ सहजकर्ताको रूपमा गुणस्तर नियन्त्रण, नीति तथा नियम तर्जुमा, सूचना दिने, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने हुने छ ।
- ग) निजी र सहकारी बीउ उत्पादकलाई मूल बीउ (foundation seed) प्रदान गर्ने
- घ) सरकारी र निजी क्षेत्रहरूलाई प्रजनन बीउ, मूल बीउ र वर्णशंकर बीउविजन उत्पादन गर्नका लागि प्रवर्द्धन गर्ने
- छ) सरकारी आवश्यकता पूरा गर्न एवं निर्यातका लागि बीउ उद्यमलाई उद्योगकै रूपमा प्रवर्द्धन गर्ने ।
- च) पहुँच नभएका दुर्गम क्षेत्रहरूमा समुदायमा आधारित बीउ उत्पादन र जैविक विविधतालाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

३४३) गुणस्तर विश्वसनीयता प्रणालीहरू कार्यान्वयन गर्ने । यसमा निम्न कुराहरू पर्दछन् :

- क) सम्बन्धित सरकारी संगठनहरूको सुधारिएको क्षमता मार्फत बीउ बेर्नाको प्रामाणीकरण प्रक्रियालाई सबल तुल्याउने ।
- ख) नर्सरीहरूलाई कृषि सामाग्रीको गुणस्तर पालना गर्न लगाउने ।
- ग) निजी क्षेत्रका साथसाथै सरकारको तर्फबाट गुणस्तर नियन्त्रण र प्रामाणीकरणको व्यवस्थालाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- घ) विद्यमान स्तरसँग मेल नखाने कमसल गुणको बीउविजन परेमा कृषकहरूलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने कानुन कार्यान्वयन गर्ने ।

३४४) वर्णशङ्कर (hybrid) उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गर्ने । यसमा निम्न कुराहरू पर्दछन् :

- क) आवश्यक परीक्षण पश्चात् उपयुक्त वर्णशङ्करको आयातलाई अनुमति दिने ।
- ख) नेपाल सरकारका संस्थाहरू, निजी तथा सहकारी क्षेत्र र विदेशी कम्पनीहरूसँगको साभेदारीमा स्थानीय वर्णशङ्कर बीउ विजन उत्पादनलाई प्रोत्साहित गर्ने ।

३४५) बीउको माग र आपूर्तिबारे सूचना प्रणाली स्थापना गर्ने । यसमा जनताको पहुँचमा रहेको अद्यावधिक डाटाबेस हुन्छ, जसमा नर्सरीहरू बीउ उत्पादन केन्द्रहरू र अनुसन्धान केन्द्रहरूको बारेमा र बीउ उत्पादन र मुख्य बालीहरूको बीउको भण्डारका बारेमा समयोचित जानकारी हुन्छ । यो डाटाबेसले बाली र क्षेत्रको आधारमा

अपेक्षित माग र आपूर्तिकर्ताहरू र निरीक्षणहरूका बारेमा पनि जानकारी दिन्छ । महिला, दलित, जनजाति/आदिवासी र मधेसी किसानहरूलाई पनि सजिलै जानकारी उपलब्ध हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने ।

३४६) जैविक विविधता नीति कार्यान्वयन गर्ने । यसमा निम्न कुराहरू संलग्न हुनेछन् :

- क) कृषिसँग सम्बन्धित विविध जैविक संसाधनको सङ्कलन, वर्गीकरण र लेखाजोखालाई सबलीकरण गर्ने र वैज्ञानिक प्रतिवेदन/अभिलेखमा सहयोग गर्ने ।
- ख) कृषि-जैविक विविधताको दर्ता प्रणाली सुरु गर्ने ।
- ग) नेपाली जैविक विविधता र आनुवंशिक संसाधनको अनुसन्धान एवं प्रयोगका लागि नियम तर्जुमा गर्ने ।
- घ) जैविक विविधता, आनुवंशिक संसाधनको र मानव स्वास्थ्यमा पर्न सक्ने नकारात्मक प्रभावबाट बच्न अनुसन्धानका लागि बाहेक आनुवंशिक रूपमा परिवर्तित जीव (Genetically Modified Organism) (बीउ, बालीहरू, पशुपन्छी) निर्यात, उत्पादन र प्रयोगमा रोक लगाउने ।

३४७) बीउका लागि भौचर प्रणाली सुरु गर्ने । यस अन्तर्गत जसले भौचर प्राप्त गर्दछन् उनीहरूलाई आफूले रोजेको बीउ विजन किन्न सबलीकरण गर्दछ । प्रथमतः प्रणाली सुरु गर्ने । त्यसको सकारात्मक पुनरावलोकनका आधारमा अरू प्रणालीको अनुसरण तथा स्तरोन्नति गर्ने ।

५.३.८ मल आपूर्तिका लागि छोटो अवधिका लागि स्वीकार्य, मध्यम र दीर्घकालका लागि रणनीति र उत्पादनमा सुधार गर्ने लक्ष्य भएको व्यावहारिक समाधान प्रतिफल २.८ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू ।

३४८) मल अनुदान प्रणालीको अझ प्रभावकारी वितरणमा क्रमशः परिवर्तन । छोटो अवधिका लागि मलको अनुदानमा हालैको स्तर कायम गर्ने, मध्यम अवधिमा त्यसलाई समायोजन गर्ने । त्यसका लागि एडिएस को अवधिमा प्रत्येक ५ वर्षमा सम्भवतः 'मल अनुदानको प्रभावमाथि पुनरावलोकन' शीर्षकको अध्ययनलाई कार्यान्वयन गर्नु पर्ने छ ।

३४९) उत्पादन र मल प्रयोग सक्षमतालाई सुधार गर्ने परिपूरक उपायहरूमा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई अझ बढी प्रवर्द्धन गर्ने लगायतका निम्न कुराहरू संलग्न छन् :

- क) मलको सक्षम प्रयोग प्रदर्शन गर्न र किसानहरूलाई मलको सक्षम प्रयोगको लागत र लागतका बारेमा शिक्षित गर्नका लागि प्रदर्शन र जनचेतना अभियान । प्रदर्शनहरू प्रायोजन तथा आयोजना गर्न तथा किसानहरूलाई प्राविधिक जानकारी दिन यो अभियानले निजी क्षेत्रका मल आपूर्तिकर्ताहरूलाई संलग्न गर्नुपर्छ ।
- ख) माटोको उर्वरापनलाई टिकाउ राख्ने प्राङ्गारिक तथा जैविक मललाई कम्तीमा अतिरिक्त या परिपूरक स्तरमा प्रवर्द्धन गर्ने र बढी उत्पादन र उत्पादकत्व प्राप्त गर्नका लागि रासायनिक मल प्रयोग गर्ने । यसमा निम्न कुराहरू संलग्न छन् :
  - १. निजी क्षेत्रका आपूर्तिकर्ताहरू र उत्पादनकर्ताहरूलाई समेटेको अभ्यासहरू र प्रदर्शनीको विस्तार ।
  - २. नगरपालिकाको जैविक तत्त्व र कृषि प्रशोधन फोहर (उदाहरणका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी मार्फत), गुणस्तर र सुरक्षा विश्लेषण, सरकारले तोकेको स्तर पुगेका उत्पादनहरूको दर्तामा आधारित व्यावसायिक जैविक मल उत्पादन गर्ने उद्यमहरूको स्थापनमा सहजीकरण गर्ने ।
- ग) मल उत्पादन र आपूर्तिका सम्बन्धमा सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने । यो अध्ययनमा निम्न कुराहरूका सम्भाव्यता संलग्न छन् :

१. सार्वजनिक-निजी साभेदारी व्यवस्था अन्तर्गत देशभित्रै मल कारखाना स्थापना गर्ने;
  २. जलविद्युत शक्ति र सिँचाइका लागि पानीको आवश्यकता परेका छिमेकी देशहरूबाट सम्भवत प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी व्यावसायिक सम्झौताका रूपमा मल कारखानाहरूका लागि देश बाहिरबाट समता (equity) शेयर प्राप्त गर्ने;
  ३. वैदेशिक मल आपूर्तिकर्ताहरूसँग (भारत र तेस्रो मुलुकहरू दुवै) दीर्घकालीन करार गर्ने ।
- घ) सार्वजनिक-निजी साभेदारी अन्तर्गत मलको भैपरीका लागि भण्डारण- बफर स्टक (buffer stock) गर्ने ।
- ङ) आधिकारिक र अनौपचारिक दुवै खालका आयात (पछिल्लो चाहिँ सर्वेक्षण तथ्याङ्कबाट प्राप्त गर्ने) लगायत मल प्रयोग र वितरण सम्बन्धी डाटाबेस र अनुगमन प्रणाली स्थापना गर्ने ।
- च) मलका लागि भौचर प्रणाली स्थापना गर्ने । यस अन्तर्गत किसानहरूलाई भौचर प्रदान गरिन्छ; जसले उनीहरूलाई आफूले चाहेको रासायनिक या प्राङ्गारिक/जैविक मल किन्नका लागि सबलीकरण गर्दछ । प्रथमतः प्रणालीलाई सुरु गर्ने । अनि सकारात्मक पुनरावलोकनको आधारमा उक्त प्रणालीलाई अनुसरण तथा स्तरोन्नति गर्ने ।
- छ) गुणस्तर विश्वसनीयता प्रणाली अवलम्बन गर्ने । यसमा निम्न कुराहरू संलग्न छन् :
१. सम्बन्धित सरकारी संस्थाहरूको सुधारिएको क्षमता मार्फत मल निरीक्षणलाई सबल पार्ने ।
  २. आयातकर्ताहरू र थोक विक्रेताहरूलाई मलको गुणस्तर मापदण्ड पालना गर्न लगाउने
  ३. निजीका साथसाथै सरकारबाट गुणस्तर नियन्त्रण र प्रामाणीकरणको व्यवस्थालाई प्रोत्साहित गर्ने ।

५.३.९ नेपाली पशुपालन प्रणालीलाई उपयुक्त विभिन्न जातका सुधारिएका पशु नशलहरू कृषकहरूलाई उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा प्रतिफल २.९ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३५०) प्रजनन विकास र पशु स्वास्थ्य समेटिएको पशुपालन नीति तर्जुमा गर्ने ।

३५१) सुधारिएको नशल उत्पादनका लागि क्षमता विकास

- क) सुधारिएको नशल उत्पादन गर्ने कार्यलाई सहयोग गर्ने,
- ख) वंश (Progeny), उत्पादकत्व र सक्षमताको सही अभिलेख कायम राखी सुधारिएका नशलहरू उत्पादनका लागि निजी क्षेत्र तथा सहकारीहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने
- ग) नशल सुधारका लागि प्रजनन कार्यक्रमहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि कृत्रिम गर्भाधान प्रयोगशालाहरू विस्तार गर्ने ।
- घ) कुखुरापालनको माउ स्टक (grandparent stock) स्थापना गर्न निजी क्षेत्रलाई सहयोग गर्ने
- ङ) निजी क्षेत्रलाई सुधारिएको नशल उत्पादनमा सहयोग गर्ने
- च) अभिलेख राख्न र सुधारिएको पशुहरूको गुणस्तर, स्वास्थ्य स्थिति, उत्पादकत्व सुधारमा सहयोग गर्ने
- छ) पशुपालन विमा योजना कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने ।

३५२) पशुको नशल, पशु स्वास्थ्य सुविधा र पशुपालन विमाका लागि भौचर प्रणाली तर्जुमा गर्ने । यस अन्तर्गत कृषकहरूलाई भौचर प्रदान गरिन्छ; जसले तिनीहरूलाई आफ्नो रोजाइको पशु या सेवा किन्न सक्छन् । प्रथमतः यो प्रणालीको प्रारम्भ गर्ने र अगुवा प्रणालीको सकारात्मक पुनरावलोकनको आधारमा प्रणालीका अनुसरण तथा स्तरोन्नति गर्ने ।

३५३) कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रमका लागि तरल नाइट्रोजनको (Liquid Nitrogen) भरपर्दो, सक्षम र निरन्तर आपूर्ति । यसका लागि सार्वजनिक निजी साभेदारी ढाँचामा तरल नाइट्रोज प्लान्टको स्थापना भरपर्दो उपायहरूमध्ये एक हुन सक्छ ।

५.३.१०. निजी क्षेत्रको माध्यमबाट कृषकहरूलाई विविध यान्त्रीकरण विकल्पहरूमा पहुँच सम्बन्धी प्रतिफल २.१० सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३५४) जनचेतना जागरण, माग उत्प्रेरणा, सहूलियत वित्तीय व्यवस्था, थोक विक्रेता सञ्जालको प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि (खास गरी देशभरिका दुई पाङ्ग्रे ट्रयाक्टर र हाते ट्रयाक्टरका थोक विक्रेताहरू) र करमा केही फेरबदलमाथि केन्द्रित यान्त्रीकरण रणनीति । यस रणनीतिका लागि निजी क्षेत्रका औजार आपूर्तिकर्ता र व्यावसायिक बैङ्क क्षेत्रको समन्वयता आवश्यक छ । यो तरिका निम्न कुराहरूमा केन्द्रित छ : (१) तराईका लागि बहुकार्यात्मक विकल्पहरू भएका पावर टिलर (२) पहाडी क्षेत्रहरूका लागि मिनी २ पाङ्ग्रेको (केही वैकल्पिक उपकरणहरू जोड्न मिल्ने) सङ्ख्यामा वृद्धि, (३) कम शक्तिले चल्ने तथा श्रम बचाउने औजारहरू र पर्वतीय क्षेत्रहरूमा यान्त्रीकृत सिँचाइ । यो रणनीतिका चार तत्वहरू हुने छन् :

३५५) सूचना प्रसारण : निजी क्षेत्र सन् २०११ मा अनुमानित ४५०० ट्रयाक्टर बेचेर चार पाङ्ग्रेहरूको विक्रीमा संलग्न छ, तर धेरै जसो कृषकहरू र दुई पाङ्ग्रे ट्रयाक्टर हाते ट्रयाक्टरका सम्भावित ग्राहकहरूलाई दुई पाङ्ग्रे ट्रयाक्टरका विकल्पहरू र फाइदाहरूबारे धेरै कम जानकारी छ । त्यसकारण एडिएस ले दुई पाङ्ग्रे ट्रयाक्टरका आयातकर्ताहरू र थोक विक्रेताहरूसँग खर्च साभेदारी गर्ने गरी परम्परागत खनजोत तथा बाली भित्र्याउने तरिकाहरूको तुलनामा २ पाङ्ग्रे ट्रयाक्टरका फाइदाहरूलाई जोड दिने खालका सामाजिक बजारीकरण अभियानहरू सञ्चालन गर्न मद्दत गर्ने छ । तराई, पहाड र हिमाली क्षेत्रहरू प्रत्येकलाई एक-एक हुने गरी जम्मा तीन ओटा पृथक अभियानहरू चलाइने छ । तिनीहरू प्रत्येकको लक्ष्य समान हुने छ : कृषकहरूलाई सम्भावित विकल्पहरू र रोजाइहरूका बारेमा जानकारी दिने । तथापि तीन फरक कृषि-आर्थिक क्षेत्रहरूमा यी विकल्पहरूको अभिमुखीकरण तथा सापेक्षिक भार पृथक हुने छ ।

३५६) वित्तमा ग्राहकको पहुँचमा सुधार ल्याउने : चार पाङ्ग्रे ट्रयाक्टर व्यावसायिक बैंकहरूको नियमित वित्तीय योजनाहरू (भाडामा-किन्ने) अन्तर्गत परे पनि २ पाङ्ग्रे ट्रयाक्टरहरूलाई प्राय बैंकको वित्तीय प्रणालीले बेवास्ता गर्छ र लाइसेन्स प्लेट बिना बैंकहरू हाते ट्रयाक्टरका सम्भावित ग्राहकहरूलाई ऋण दिन हिचकिचाउँछन् । त्यसै गरी चारपाङ्ग्रे ट्रयाक्टरका केही थोक विक्रेताहरूले जस्तो दुई पाङ्ग्रे ट्रयाक्टर आयातकर्ताहरू र थोक विक्रेताहरूले तीव्र वित्तीय योजना लागू गर्न सकेका छैनन् । केही व्यावसायिक बैंकहरूले दुई पाङ्ग्रे ट्रयाक्टरको विक्रीको सन्दर्भमा ग्राहक केन्द्रितभन्दा पनि थोक विक्रेता केन्द्रित वित्तीय व्यवस्था मार्फत् वित्त व्यवस्था गर्न तीव्र इच्छा व्यक्त गरेका छन् । थोक विक्रेताहरूले हाते ट्रयाक्टरलाई ऋण सहयोग गर्दै आएका छन् । सम्भावित ग्राहकहरूलाई ऋण उपलब्ध गरउन थोक विक्रेताहरू र आयातकर्ताहरूले सहलगानी गरेको स्थितिमा पहिलो वर्षदेखि नै महत्वपूर्ण रूपमा विक्री बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ ।
दुइओटा विकल्पहरू अन्तर्गत ग्राहकहरूलाई ऋण दिनका लागि थोक विक्रेताहरूलाई वित्तीय व्यवस्था मिलाउन व्यावसायिक बैंकहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने :

१. थोक विक्रेताहरूलाई व्यावसायिक हिसाबमै ऋण उपलब्ध गराउने ताकि तिनीहरूले पनि लगभग १७ प्रतिशत ब्याज दरमै ऋण दिन सकून्।^{३८}
२. अन्तिम प्रयोगकर्ताहरूलाई लक्षित गरी बन्देज लगाइएको भए पनि राष्ट्र बैंकको “उपेक्षित क्षेत्र” ऋण प्रदान कार्यक्रम मार्फत् सस्तो ऋणमा पहुँच पुऱ्याउने ।

३५७) सेवा र मर्मतकर्ताहरूको क्षमता अभिवृद्धि : २ पाङ्ग्रे र हाते टूयाक्टर प्राविधिक बनोट सापेक्षिक रूपमा सामान्य भएकाले डिजेल पम्प सेट या मोटरसाइकलसँग तुलना गर्न सकिने भए पनि विक्री पश्चात्का सेवा तथा स्पेयर पार्ट्स व्यवसाय चाहिँ कमजोर छ । त्यसैले एडिएस ले निम्न कुराहरूमा सहयोग गर्न प्रस्ताव गरिएको छ :

- क) थोक विक्रेताहरूलाई । आफ्नै मर्मत कार्यशालाहरू स्थापना गर्नुको सट्टा देशभरि छरिएर रहेका स-साना कार्यशालाहरूको प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । यी कार्यशालाहरूले स्पेयर पार्ट्स बेच्न तथा मुख्य व्यावसायिक केन्द्रहरूमा सञ्चालनमा रहेका ३०-३५ थोक विक्रेताहरूका लागि साना बिचौलियाहरूको काम पनि गर्न सक्छन् ।
- ख) थोक विक्रेताहरूलाई १००० कृषकहरू/सेवादाताहरूलाई यान्त्रीकरणका प्रभावहरूका बारेमा (अतिरिक्त उमार दर, लागत बचतको अर्थ, शून्य सम्प्याई (Zero leveling) को फाइदा, बीउ छर्ने मेसिनको प्रभाव इत्यादि) स्थानीय विशेषज्ञ बन्नका लागि सघाउन प्राविधिक प्रशिक्षण दिन ।

३५८) कृषि उपकरण भाडामा लगाउन व्यावसायिक वातावरण निर्माण गर्ने । भाडामा उपकरण दिने कम्पनीहरूलाई सञ्चालनमा ल्याउन निम्न वैधानिक उपायहरू तर्जुमा गर्ने

- क) बैंकिङ्ग संस्था सम्बन्धी ऐनले गैर बैंकिङ्ग संस्थाहरूलाई लिजमा दिन रोक लगाउने छैनन् भन्ने किसिमको कानुनी प्रष्टता ।
- ख) भाडा व्यवसायमा संलग्न कम्पनीहरूलाई भाडा व्यवसाय सञ्चालन (leasing) गर्न वित्तीय व्यवस्था प्राप्त गर्नका लागि सुरक्षित विनिमय ऐन वा करार ऐनमा संसोधन गरेर एक धरौटी दर्ता (pledge registry) स्थापना गर्ने ।

३५९) यान्त्रीकरणलाई सघाउन नियमन र करमा सुधार गर्ने : माथि उल्लिखित तीन तत्त्वहरूलाई साथ दिन सरकारले निम्न सहयोगी वित्तीय उपायहरू कार्यान्वयन गर्ने छ :

- क) सीमा पारिवाट अवैध रूपमा भित्र्याइएका कम गुणस्तरका स्पेयर पार्ट्सको फैलावट हटाई स्थानीय थोक विक्रेताहरू र साना थोक विक्रेताहरूको व्यवसायलाई प्रवर्द्धन गर्न भ्याट रकम र स्पेयर पार्ट्समा लाग्ने आयात अन्तःशुल्क (जुन २८% भन्दा धेरै हुन्छ) छुट दिने ।
- ख) यान्त्रीकरणलाई प्रोत्साहित गर्न दुइपाङ्ग्रे टूयाक्टरको स्वामित्व परिवर्तनमा लगाइएको ५ वर्षे प्रतिबन्ध हटाउने ।
- ग) चार पाङ्ग्रेमा पूर्ण भ्याट लगाउने र दुई पाङ्ग्रेमा नलगाउने । बहुसङ्ख्यक चार पाङ्ग्रे टूयाक्टरहरू कृषिभन्दा पनि व्यावसायिक ढुवानीका लागि प्रयोग गरिन्छ ।

^{३८}Commercial banks must lend up to 15 % of their outstanding portfolio to agriculture and energy or face fines on loans unallocated to this sector (Monetary Policy 2016/17). They therefore have an incentive to constantly look for lending to this sector. Commercial bank also have the option to access concessionary financing for the “deprived sector” (cooperatives and micro-finance institutions) at 10-10.5%, but there are restrictions on how the funds are deployed.

घ) दुई पाङ्ग्रेका लागि सडक कर घटाउने । हालमा चार पाङ्ग्रेको रु. २९,००१- र दुई पाङ्ग्रेको रु. २२,००१- छ । कृषिमा प्रयोग गर्नका लागि हो भने यो दुई पाङ्ग्रेको खरिदलाई निरुत्साहित गर्ने तत्त्व हो । त्यसका साथै चार पाङ्ग्रेको तुलनामा यो निकै बढी हो ।

३६०) भौचर प्रणाली प्रारम्भ गर्ने । उपकरण प्रयोगको (सिड ड्रिल्स, रिपर्स, लेजर लेभ्लर्स, प्लान्टर्स आदि) दरलाई वृद्धि गर्न दुई पाङ्ग्रे र चार पाङ्ग्रेमा जोडिने सबै उपकरणहरूमा ३०% अनुदानको व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यो ३ वर्षका लागि रहने छ र माथि उल्लेख गरिएका सामाजिक बजारीकरण अभियानलाई यसले साथ दिने छ ।

५.३.११. जलवायु परिवर्तन, विपद्हरू, समानुकूलन (resilience)को सम्बन्धमा प्रतिफल २.११ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३६१) जलवायु पुनर्स्थापन क्षमता कृषि विकासका लागि उत्पादन पनि राम्रो भएको बालीनाली, पशुपक्षी र माछाका जातहरू र नश्लहरूमाथि अनुसन्धान गर्ने । कृषि खाद्य र पोषण सुरक्षामा पर्ने जलवायु परिवर्तनका जोखिमहरूलाई व्यवस्थापन गर्नका लागि पूर्व चेतावनी प्रणाली स्थापना गरी पूर्व चेतावनी सूचनाको अनुसरण गर्ने ।

३६२) कृषकहरूलाई सूचना प्रदान गर्ने ढाँचामा जलवायु सूचना र मौसम सूचकाङ्क प्रणाली स्थापना गर्ने । यस अन्तर्गत स्थानीय स्तरमा मौसम जोखिम सूचकाङ्क (कृषि विमाका लागि वर्णन गरिए अनुसार) प्रदान गर्न जलवायु तथा मौसम विभागको क्षमता अभिवृद्धि र मौसम सूचकाङ्कका आधारमा फसल उत्पादनको भविष्यवाणी गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि पर्दछन् ।

३६३) कृषकहरूलाई सूचना प्रदान गर्न जलवायु मौसम सूचीकरण प्रणालीको स्थापना गर्ने । यस अन्तर्गत कृषि विमामा उल्लेख गरिए अनुसारको स्थानीय स्तरमा मौसम सम्बन्धी सूचना दिन जलवायु विज्ञान विभागको क्षमता अभिवृद्धि र मौसमको पूर्वअनुमानका आधारमा बाली उत्पादनको क्षमता अभिवृद्धि पर्दछन् ।

३६४) कृषक कल्याणकारी कोष सुरु गर्ने; जसले सङ्कटमा परेका कृषकहरूलाई वित्तीय स्रोतहरूमा पहुँच दिन सहयोग प्रदान गर्छ । यस कोषलाई सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रमा जोड्न सकिन्छ । यो केन्द्रीय र स्थानीय सरकारको आर्थिक सहयोगबाट प्रारम्भिक बीउ कोष प्राप्त गरेपछि सदस्यहरूबाट थपथाप हुने खालको घुम्ती कोष हुन सक्छ ।

३६५) कृषि विमालाई प्रवर्द्धन गर्ने (व्यवसायीकरण अन्तर्गत विवरण दिइएको छ ।)

३६६) आकस्मिक सङ्कटलाई व्यवस्थापन गर्न र लक्षित कृषक घरधुरीलाई खाद्य सुरक्षा वितरण गर्न खाद्य भण्डारण प्रणालीलाई सबल तुल्याउने ।

३६७) तराईमा बाढी र उच्च हिमाली क्षेत्रहरूमा भारी हिमपात जस्ता प्राकृतिक विपद्हरूलाई व्यवस्थापन गर्न बीउ र दाना/घाँसपात भण्डारण प्रणालीलाई सबल तुल्याउने । सामुदायिक कृषि सेवाकेन्द्र सँगको समन्वयनमा गाविस स्तरमा समुदाय व्यवस्थित बीउ बैंकलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

३६८) प्रशिक्षण, कृषक पाठशाला र प्रदर्शनीहरू मार्फत् जलवायु मैत्री कृषि अभ्यासहरूमा प्रसार कर्मचारीहरू र कृषकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

३६९) कृषि विमाको सुरक्षा नपुगेका कृषकहरू र ग्रामीण क्षेत्रहरूलाई प्रभाव पार्ने खडेरी, बाढी, महामारी, आकस्मिक सङ्कटहरूलाई व्यवस्थापन गर्न पूर्व तयारी र प्रतिकार्यका लागि एक कोष खडा गर्ने ।

५.३.१२. दिगो खेती असल कृषि अभ्यासहरू र असल पशु चिकित्सा तथा पशुपालन अभ्यासहरू तर्जुमा र अनुसरण प्रतिफल २.१२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३७०) सामाजिक तथा आर्थिक र कृषि पर्यावरणीय अवस्थाहरूलाई सुहाउँदो तथा सरकारी र निजी क्षेत्रको अन्तर्क्रिया मार्फत् अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको मापदण्डसँग तुलनायोग्य असल कृषि, निर्माण र पशु चिकित्सा तथा पशुपालन सम्बन्धी अभ्यासहरूको मापदण्डहरू तर्जुमा गर्ने ।

३७१) असल अभ्यास सम्बन्धी मापदण्डहरू र हरित प्रविधिहरूको प्रवर्द्धन र अनुसरणका लागि निजी क्षेत्रसँग प्रसार कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने र यसमा निम्न कुराहरू संलग्न छन् :

- क) एकीकृत माटो उर्वरता व्यवस्थापन,
- ख) एकीकृत विरुवा पोषक तत्वहरूको व्यवस्थापन,
- ग) एकीकृत शत्रुजीव व्यवस्थापन
- घ) जैविक ग्याँस र जैविक तत्वको उपयोगमा आधारित नवीकरणीय ऊर्जाहरू ।
- ङ) जैविक खेती
- च) फार्म सरसफाइ र स्वस्थ असल अभ्यासहरू
- छ) बालीनालीमा हानिकारक रसायनहरूको प्रयोग रोक्ने अभ्यासहरू र पशुपालन उत्पादन प्रक्रियामा एन्टिबायोटिक्सको प्रयोगमा नियमन

५.३.१३. प्राकृतिक संसाधन व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधार गर्ने एक विहङ्गम र समुदाय आधारित भू-परिदृश्य तरिका सहितको जीविकोपार्जन उत्पादनमा आधारित वन प्रतिस्पर्धात्मक, कृषिमैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापन अभ्यासमा परिणत प्रतिफल २.१२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३७२) वन पैदावरहरू र सेवाहरू अझ बढी व्यावसायिक र दिगो तवरले विकास, व्यवस्थापन र टिकाउ गर्नका लागि आवश्यक नीतिगत वातावरणलाई सबल तुल्याउने । यसका लागि निम्न लिखित उपायहरू आवश्यक पर्ने छन् :

- क) परिवर्तनशील राजनैतिक र संस्थागत परिप्रेक्ष्य अनुरूप नयाँ वन क्षेत्र रणनीति तर्जुमा गर्ने ।
- ख) राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति अनुसारको वनभूमि उपयोग योजना तर्जुमा गर्ने ।
- ग) बाभिएका नीतिहरूमा बृहत् राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति तथा वन क्षेत्र नीति, र सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप सामन्जस्यता ल्याउने र मूल कारवाही सुनिश्चित गर्ने ।
- घ) वनभूमि उपयोगमा परिवर्तन रोक्न, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन सुरु गर्न र वनक्षेत्रको योगदानलाई सबल पार्न नीतिगत उपायहरू तर्जुमा गर्ने ।

ड) टाढाका उपभोक्ताहरू, संसाधन बाँडफाड, सामाजिक अन्याय र घुम्ती गोठ र फिरन्तेहरूका परम्परागत उपयोग अधिकारहरूमा समुदाय आधारित वन व्यवस्थापन नीति तथा कार्यक्रमहरूबाट पर्न सक्ने नकरात्मक असरहरूलाई सम्बोधन गर्न समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनका नीतिका कार्यक्रमलाई संशोधन गर्ने ।

३७३) वनसँग भू-उपयोग नमुनाहरूलाई विकास तथा एकीकृत गर्ने । सम्बन्धित वन क्षेत्रभरि विद्यमान वन व्यवस्थापन अभ्यासहरूलाई उत्पादक, व्यावसायिक, सामाजिक रूपमा समावेशी कृषि उत्पादन भू-उपयोग नमुनाहरू एकीकृत गरिने छ । यसका लागि तलका उपायहरू आवश्यक छन् :

- क) विभिन्न भू-परिदृश्य र भौगोलिक क्षेत्रहरूभरि प्रत्येक व्यवस्थापन प्रणालीका लागि सामाजिक र आर्थिक रूपमा सबैभन्दा बढी प्रस्पर्धात्मक वन पैदावरहरू पहिचान गर्ने एवं प्राथमिकतामा राख्ने ।
- ख) प्रत्येक किसिमका किसानका (सानादेखि धनी किसानहरू) लागि बहुउपयोगी, परिप्रेक्ष्य विशिष्ट, जलवायु परिवर्तन मैत्री कृषि वन नमुनाहरू तर्जुमा गर्ने ।
- ग) खेतीपाती पद्धतिको उत्पादकत्व, सामाजिक, आर्थिक सुरक्षालाई सक्रिय रूपमा योगदान पुऱ्याइरहेको प्रत्येक भू-परिदृश्य र भौगोलिक क्षेत्रका लागि वन समुदायमा आधारित वनका लागि आवश्यक सघन व्यवस्थापन नमुना तर्जुमा र स्तरोन्नति गर्ने ।

३७४) वन उद्यम र बजारीकरण विकासलाई सबल पार्ने । यसका लागि निम्न उपायहरू आवश्यक पर्ने छन् :

- क) भू-परिदृश्य र भौगोलिक क्षेत्रहरूमा रहेका फार्ममा वनको प्रत्येक व्यवस्थापन प्रणालीको वन पैदावरहरूको (काठ र गैर काठ) मूल्य शृङ्खलामा सुधार गर्ने ।
- ख) वन क्षेत्र व्यवस्थापनमा सरोकारवालाहरूको भूमिका पहिचान गरी उनीहरूलाई संलग्न गर्ने ।
- ग) परिप्रेक्ष्य र उपयुक्तताका आधारमा गरिब, समुदाय एवं निजी क्षेत्रमाथि जोड दिँदै कृषि वनमा आधारित उद्यमहरूको स्थापनालाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

३७५) वन क्षेत्रमा लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशितालाई सबल पार्ने । यसका लागि निम्न उपायहरू आवश्यक छन् :

- क) केन्द्रदेखि जिल्ला तहसम्मका सबै तहहरूमा कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनमा वन क्षेत्रको लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण रणनीतिको कार्यान्वयनलाई सबल तुल्याउने
- ख) खाद्य सुरक्षा, वातावरणीय दिगोपना, र गरिबी निवारणको लक्ष्य प्राप्तिका लागि सुहाउँदो गरिबमुखी नमुनाहरू अनुसार हैसियत बिग्रेका जमिनको पुनर्स्थापना गर्ने, सरकारी भूमिलाई समृद्ध पार्ने र कम उब्जनी हुने खेतीपाती योग्य भूमिको उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउने ।

३७६) निम्न बमोजिमका उपायहरू अवलम्बन गरी जैविक विविधता संरक्षणको विकास गर्ने र जलवायु अनुकूलन तथा क्षति न्यूनीकरण गर्ने :

- क) जलवायु परिवर्तनका लागि स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनालाई राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सहयोगका रूपमा सहयोग गर्ने र अनुकूलन एवं क्षति न्यूनीकरणमा वनक्षेत्रको सम्भागहरूको भूमिकालाई जोड दिने ।
- ख) भिरालो कृषिभूमि प्रविधि (Sloping Agriculture Land Technology) र बाली व्यवस्थापनका अभ्यासहरूको (बाली चक्र, खनजोत आदि) अवलम्बनलाई प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू सम्मिलित भू-संरक्षण

र जलाधार व्यवस्थापनमा गरिएको हस्तक्षेपलाई अझ तीव्र पार्ने र राष्ट्रिय जैविक विविधता कार्य योजनाको संशोधन र कार्यान्वयनलाई सहयोग गर्ने ।

- ग) वातावरणबाट कार्बन हटाउने लगायतका वातावरणीय सेवाहरूबाट प्राप्त हुने रकमसँग सम्बन्धित योजनाहरू नीतिगत निर्णयबाट तर्जुमा, कार्यान्वयन र स्तरोन्नति गर्ने ।
- घ) स्थानीय वन वैकल्पिक/नवीकरणीय ऊर्जा र ऊर्जा वचत योजनाको उपयोगलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

३७७) निम्न बमोजिमका उपायहरू मार्फत् वन संसाधनका लागि संस्थागत र मानव संसाधनको विकास गर्ने :

- क) नयाँ वन रणनीतिमा आधारित वन क्षेत्रलाई पुनर्संरचना गर्ने । आवधिक रूपमा कर्मचारीलाई पूर्व अभिमुखीकरण गर्ने र सेवा प्रदान गर्ने संयन्त्रलाई सुधार्ने ।
- ख) विस्तृत मानव संसाधन विकास योजना तयार एवं कार्यान्वयन गर्ने ।
- ग) वन क्षेत्रमा काम गरिरहेका सरकारी, गैर-सरकारी, सामुदायिक र निजी संस्थाहरूको शासन प्रणालीलाई प्रजातान्त्रीकरण गरी यसलाई समावेशी, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउने ।

३७८) निम्न उपायहरूद्वारा दिगो वनका लागि अनुसन्धान र प्रसार कार्यान्वयन गर्ने ।

- क) राष्ट्रिय, जिल्ला र समुदाय स्तरमा दिगो वन व्यवस्थापन, सञ्चार, शिक्षा र जनचेतना जागरण रणनीतिहरू तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने ।
- ख) वन अनुसन्धानका आवश्यकताहरू र प्राथमिकताहरू स्पष्ट रूपमा पहिचान गरी सरोकारवाला निकायहरूबीच सहकार्य गर्ने र राष्ट्रिय र उप राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थाहरूको सहयोगमा गुणस्तरीय अनुकूलन अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने ।
- ग) असल वन अभ्यासहरू र परीक्षण सम्बन्धी प्रसार प्याकेजको तर्जुमा गर्ने । उक्त प्रसार प्याकेजमा वन अतिक्रमण लगायतको वन सम्बन्धी खतराहरूमा कमी, चरन व्यवस्थापन, दिगो वन व्यवस्थापन र सुधारिएका कृषि अभ्यासहरू संलग्न छन् ।

३७९) तलका उपायहरूद्वारा वन लगानी रणनीति र योजना तर्जुमा गर्ने :

- क) जिल्ला वन विकास कोष व्यवस्थापनको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने ।
- ख) सरकारी-निजी साभेदारी सम्बन्धी रणनीति तर्जुमा गर्ने र वनमा निजी लगानी बढाउने ।
- ग) क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोग योजनाहरूबाट लाभ लिन राष्ट्रिय रेड प्लस (REDD+) रणनीति, जैविक विविधता रणनीति र कार्य योजना, हरित रोजगारी र लगानी रणनीति योजना तर्जुमा गर्ने ।
- घ) नयाँ वन रणनीतिको कार्यान्वयन प्रक्रियाद्वारा वन क्षेत्रमा अविच्छिन्न र स्थायी लगानीको वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- ङ) निजी र सरकारी क्षेत्र, अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय दाताहरूबीचको योजनाबद्ध लगानीका लागि समन्वय गर्ने ।
- च) निजी र सरकारी क्षेत्र, अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय दाताहरूको लगानीका लागि उपयुक्त वातावरण सृजना गर्ने ।
- छ) वन बजारमा पर्ने नकारात्मक असरहरूलाई कम गर्न कानून कार्यान्वयनको सुधार गर्ने ।
- ज) टिकाउ वन व्यवस्थापन, जैविक विविधता संरक्षण, वनका रक्षात्मक कार्यहरू, वातावरणीय सेवाहरू तथा कार्बन न्यूनीकरणको शुल्क तिर्ने जस्ता कार्यहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन अन्तर्राष्ट्रिय कोषहरू लगायत राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहयोगबीच समन्वय गर्ने ।

३८०) निम्न कार्यहरूद्वारा नीति र यथार्थ धरातलमा कार्यहरूका लागि संयुक्त प्लेटफर्म तर्जुमा गर्ने :

- क) कृषि र वन क्षेत्रहरूका लागि बनाइएका नीतिगत प्रयासहरूको मापन तथा पहुँचका लागि संस्थाहरूको कार्यहरूलाई एकीकृत गर्ने ।
- ख) साभा बुझाइ र भाषा विकास गर्न, अनुकूलनको आवश्यकताको सम्बन्धमा साभा सन्देश सृजना गर्न र कृषि प्रणालीहरू र कार्यका लागि प्राथमिकताका बारेमा नयाँ र भरपर्दो सन्देशहरू समाहित गर्नेतर्फ काम गर्ने ।
- ग) कृषकहरूलाई उत्पादकत्वमा सुधार ल्याउने पूँजी लगानीको लागत तथा लाभका बारेमा मनन गर्न सघाउनका लागि अभि असल सूचनाको विकास गर्ने ।
- घ) कृषि र वनबीचको परिपूरकतालाई सुनिश्चित गर्न विद्यमान ज्ञान र अनुसन्धानमा अभिवृद्धि गर्दै जाने ।
- ङ) कृषि उत्पादनलाई सहयोग गर्ने वन सम्बन्धी विद्यमान र भविष्यका योजनाहरूमाथि विचार गरिरहेका वन उपभोक्त समूहसँग अन्तर्क्रियामा रही निर्णय लिन गरिने सहयोगलाई अभि गहकिलो बनाउने र असल कार्य शैलीको नमुनाहरूको विकास गर्ने ।
- च) अनुसन्धानको दक्षता र प्रमाणका आधारका सम्बन्धमा आलोचनात्मक क्षमता विकास गर्ने ।

५.४ उपलब्धि ३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू: नाफामूलक व्यवसायीकरण

३८१) एडिएस को उपलब्धि ३ नाफामूलक व्यवसायीकरण हो । तालिका ३१ मा देखाएजस्तै र तलका भागहरूमा विस्तृतीकरण गरिएजस्तै यो उपलब्धि ८ प्रतिफलहरू र ४२ क्रियाकलापहरू मार्फत् प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

तालिका ३१: नाफामूलक व्यवसायीकरणका लागि उपलब्धि ३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
३			नाफामूलक व्यवसायीकरण
	३.१		सुधारिएको लगानी वातावरण
		३.१.१	व्यापक व्यावसायिक कृषि संगठनहरूको गठनलाई प्रवर्द्धन गर्ने
		३.१.२	कृषि व्यवसाय, सहकारीहरू, औद्योगिक निकायहरूको सहभागितामा वृद्धि गर्ने
		३.१.३	उपयुक्त नियमहरू जारी गर्ने
		३.१.४	निजी क्षेत्र र राज्यका उद्यमहरूबीचको प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण समान बनाउने
		३.१.५	व्यावसायिक कृषिलाई उत्प्रेरित गर्न भू उपयोग नीतिमा सुधार ल्याउने
		३.१.६	व्यावसायिक कृषि सम्बन्धी निर्णयलाई मद्दत गर्न सूचना प्रदान गर्ने
	३.२		व्यावसायिक कृषिको लागि करारको व्यवस्था गर्ने
		३.२.१	करारको व्यवस्थाका संयन्त्रहरूलाई सबल तुल्याउने
		३.२.२	व्यावसायिक कृषिमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने
	३.३		व्यावसायिक कृषिलाई मद्दत गर्न कर नीति
	३.४		कृषि वित्त र विमा
		३.४.१	कृषि वित्त र विमा प्रदायकहरूको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने
		३.४.१.१	leasing मार्फत दीर्घकालीन वित्तीय सहयोग प्रदान गर्ने
		३.४.१.२	वित्तीय संस्थाको सम्भाव्यतालाई प्रवर्द्धन गर्ने
		३.४.१.३	कृषिको लागि धेरै वित्तीय उत्पादनहरू विकास गर्न सहजीकरण गर्ने
		३.४.१.४	कृषि वित्तका लागि सुविधाहरू दिने
		३.४.१.५	कृषकहरूलाई वित्तीय व्यवस्थापनमा प्रशिक्षण दिने

उपलब्धी	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
३			नाफामूलक व्यवसायीकरण
		३.४.२	कृषि विमाको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने
		३.४.२.१	कृषि विमा निर्देशिकाको कार्यान्वयनमा विमा उद्योगलाई मद्दत गर्ने
		३.४.२.२	कृषकहरूका माभ्र प्रवर्द्धन अभियान
		३.४.२.३	स्थानीय स्तरको मौसम सूचकाङ्क योजना सुरु गर्ने
		३.४.२.४	क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरको वाली भविष्यवाणीका लागि कृषि विकास मन्त्रालयको प्राविधिक क्षमता सबल पार्ने
		३.४.२.५	५० % प्रिमियम अनुदानका लागि अगुवा योजना
	३.५		प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य शृङ्खलाहरू
		३.५.१	प्राथमिकता दिइएका राष्ट्रिय मूल्य शृङ्खला कार्यक्रमहरू स्थापना गर्ने
		३.५.२	मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई तीव्र पार्ने मद्दत गर्ने
		३.५.३	दुग्ध मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल पार्ने
		३.५.३.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष
		३.५.४	दाल मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल पार्ने
		३.५.४.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष
		३.५.५	मकै मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल पार्ने
		३.५.५.१	मूल्य शृङ्खला विकास कोष
		३.५.६	चिया मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल पार्ने
		३.५.६.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष
		३.५.७	तरकारी मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल पार्ने
		३.५.७.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष
	३.६		ग्रामीण सडकहरूको सञ्जाल विस्तार गर्ने
		३.६.१	कृषि सडकहरूलाई लक्षित गर्ने ग्रामीण सडकहरूको नीतिलाई अद्यावधिक गर्ने
		३.६.२	कृषि सडकहरूको लागि जिल्ला प्राविधिक कार्यालयमा नयाँ फाँट खडा गर्ने
		३.६.३	कृषि सडकहरूको विकास तथा मर्मतका लागि छुट्टै रकम प्रदान गर्ने
	३.७		कृषि बजार सम्बन्धी जानकारी
		३.७.१	बजार सम्बन्धी जानकारी र सूचनाको लागि उत्पादनहरूको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने
	३.८		ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाहरू
		३.८.१	कृषि विकास मन्त्रालयमा विशेष गरी ऊर्जा विकासका लागि छुट्टै सम्बन्ध विस्तार फाँट खडा गर्ने
		३.८.२	कृषक समुदायसँग मिलेर ऊर्जा विकासका लागि सरकारी-निजी साझेदारीलाई मद्दत गर्ने कोष खडा गर्ने

५.४.१ कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानी वातावरणको सम्बन्धमा प्रतिफल ३.१ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३८२) कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानी वातावरणको बारेमा अनुगमन गर्न र सरकारसम्म वार्ता गर्न सक्ने व्यापक क्षेत्र समेटेका व्यावसायिक कृषि संगठनलाई प्रवर्द्धन गर्ने । विद्यमान वाणिज्य संघहरू र तिनका महासंघ, व्यापार संगठनहरू, सहकारी महासंघ आदिहरूले मूल्य शृङ्खलाभरि गठबन्धनहरूको निर्माणलाई प्रवर्द्धन गर्ने हदसम्म यी व्यावसायिक कृषि संगठनहरू तिनीहरूका परिपूरक हुन्छन् । कृषक सहकारीहरू, व्यापारीहरू, कृषि सामाग्री आपूर्तिकर्ताहरू र कृषि उद्योग जस्ता कर्ताहरूको व्यापक संलग्नताका आधारमा तिनीहरूको संरचना पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको व्यावसायिक कृषि गठबन्धनसँग (Commercial Agriculture Alliance) मिल्दोजुल्दो हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा अनुगमन र पैरवी अन्य विद्यमान संगठनहरूले भन्दा व्यावसायिक कृषिको अभ्र फराकिलो हुनेछ । पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको व्यावसायिक कृषि गठबन्धनका सबल र कमजोर

पक्षहरूको समीक्षाबाट यस्ता व्यावसायिक कृषि संगठनहरूको स्थापनाले लाभ लिन सक्छन् । प्रत्येक विकास क्षेत्र र उपक्षेत्रमा (या भविष्यको संघीय संरचनामा देखा पर्ने कुनै अरू विकल्प) यस्तै खालका संगठनलाई प्रवर्द्धन गरिने छ ।

३८३) उपक्षेत्र योजना र कार्यान्वयनमा कृषक संगठनहरू, कृषि व्यवसाय, सहकारीहरू र उद्योग संगठनहरूको सहभागितामा वृद्धि गर्ने ।

क) सञ्चालक समितिहरू, केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, स्थानीय योजना तथा कार्यान्वयन निकायहरू र व्यावसायिक कृषिलाई नियमन गर्न सुभाब दिने निकायहरूमा प्रतिनिधिहरू नियुक्त गर्ने ।

ख) सरकार र कृषकहरू, सहकारीहरू एवं निजी क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सम्बन्धित संगठनहरूबीच लगानी वातावरण अनुगमन गर्ने सूचकहरूका बारेमा सहमति हुनुपर्छ । यी सूचकहरूलाई अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति अन्तर्गतको एक कार्य समूह या उप-समितिलाई दिन सकिन्छ ।

३८४) ठूलो स्तरको व्यावसायिक सरकारी कृषि प्रवर्द्धन गर्ने उचित नियमनहरू जारी गर्ने; जसले निम्न कुराहरू सम्भव बनाउँछ :

क) जिल्ला या क्षेत्रीय दायरा भरिका सहकारीहरूको मिलान (merger)

ख) करार खेती

ग) भाडाको जग्गामा गरिने खेती (lease farming)

३८५) कृषि सामाग्री र प्रतिफल वितरणमा निजी क्षेत्र र राज्यका उद्यमीहरूबीच प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणलाई समान तुल्याउने । उदाहरणको लागि मल, बीउ, कृत्रिम गर्भाधान, दूधको क्रय तथा वितरणमा समान प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण । यसमा निजी क्षेत्रलाई पनि समान व्यावसायिक फाइदाहरू (उदाहरणका लागि अनुदान, अनुमति, सुविधाहरू) प्रदान गर्ने या राज्यका उद्यमहरूबाट यी फाइदाहरू हटाइदिने जस्ता कार्य संलग्न हुन सक्छन् ।

३८६) व्यावसायिक कृषिलाई उत्प्रेरित गर्न जग्गा प्लटिङ्ग, जग्गा खण्डीकरण, जग्गा हदबन्दी, जग्गा मोहियानी, जग्गा एकीकरण (भूमि सम्बन्धी भाग ५.३.४ मा हेर्नुहोस्) सम्बन्धी जग्गा उपयोग नीति २०७२ कार्यान्वयन गर्ने ।

३८७) कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, अनुसन्धान संस्थाहरू र कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन विभागको सहकार्यमा फार्म व्यवस्थापन तथा आर्थिक जानकारीको तयारी र विस्तार मार्फत व्यावसायिक कृषि निर्णयहरूमा (उदाहरणको लागि बाली कुल लाभ (crop gross margin), नगद प्रवाह विश्लेषण, बजार सम्बन्धी सूचना, व्यापार सम्बन्धी सूचना) सहयोग गर्न सूचना प्रदान गर्ने ।

५.४.२ व्यावसायिक कृषिका लागि करार व्यवस्था प्रतिफल ३.२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३८८) व्यावसायिक कृषिका लागि करार व्यवस्था सम्बन्धी संयन्त्रहरू सबल पार्ने, र यी नियमनका संयन्त्रहरू सम्बन्धी जनचेतना र प्रदर्शनीलाई प्रवर्द्धन गर्ने । यस अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन् :

क) करार खेती ऐनलाई कार्यान्वयन गर्ने जसमा अन्य कुराहरू सहित निम्न कुराहरू संलग्न छन्: (१) बहुसङ्ख्यक साना कृषकहरूसँग सामूहिक मोलमोलाइको व्यवस्था (२) करारमा संलग्न समूहहरूको संरक्षण (ऋण र जम्मा हुँदै जाने ऋणबाट उत्पन्न शोषणबाट कृषकहरूलाई र अनाधिकृत विक्रीबाट

- ठेकेदारहरूलाई), (३) बालीहरूको विमाको व्यवस्था; (४) सुरक्षित कारोवार ऐनको कार्यान्वयन (तल हेर्नुहोस्) ।
- ख) चल सम्पत्तिलाई सुरक्षण (धितो) मानेर वाणिज्य दर्ता खडा गरी सुरक्षित कारोवार ऐन कार्यान्वयन गर्ने जसले (१) चाहे करार खेती व्यवस्थापनको अंशका रूपमा होस् या कृषि ऋण या कृषि सामाग्रीका लागि धितो होस्, कृषकलाई आवश्यक परेको रकम भविष्यको बाली धितोमा राखी काम चलाउन सघाउ पुग्छ; (२) कृषि बजारका लागि भाडामा लिने, खरिद गर्ने या वित्तीय भाडाको विकासमा सहयोग पुग्छ । सुरक्षित कारोवार ऐनको कार्यान्वयन अव्यावहारिक साबित भयो भने चल सम्पत्तिलाई धितोका रूपमा जमानतमा राख्न सरलीकृत जमानत प्रक्रियालाई सुनिश्चित गर्न करार ऐनको परिच्छेद ५ लाई संशोधन गर्न सकिन्छ ।
- ग) अँधियाको (मोहियानी पुन कार्यान्वयनमा आउने चिन्ताले) सम्भाव्य विकल्प दिन तथा अनुपस्थित जग्गा धनीहरूलाई जमिन बेचन प्रेरित गर्न तथा कृषि व्यवसाय खेती व्यवस्थापनको आधार तयार पार्न जग्गा भाडा (Lease) ऐन (सम्भवत करार खेती ऐनको अंशका रूपमा) कार्यान्वयन गर्ने । यसले निम्न कुराहरू प्रदान गर्छ : (१) स्वच्छ भाडा करार (उदाहरणका लागि तोकिएको शुल्क या सुहाउँदो अँधिया अनुपात), (२) दीर्घकालीन भाडा सम्बन्धमा मोहियानी हक लाग्ने स्थितिलाई रोक्ने उपायहरू र (३) कृषि व्यवसायलाई खेतीपाती गर्न सघाउन जग्गा दीर्घकालीन भाडामा प्राप्त गर्ने क्षमता
- घ. भाडा सञ्चालनलाई निम्न तवरले प्रवर्द्धन गर्ने (१) वित्तीय संस्थाहरू भाडा सञ्चालन गर्न सक्छन् भन्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐनको धारा ४७ को उपधारा १(घ) को मर्मले गैर वित्तीय संस्थाहरूलाई कृषि उपकरणको वित्तीय भाडामा दिन रोक्दैन भन्ने स्पष्ट पारी कृषि उपकरणको वित्तीय भाडामा दिने भाडा कम्पनीहरूको स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने; (२) माथि वर्णन गरिए अनुरूप सुरक्षित कारोवार ऐन अन्तर्गत होस् या करार ऐन संशोधन गरेर होस् जमानत (Pledge) दर्ता स्थापना गरेर ।

३८९) व्यावसायिक कृषिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । सुधारिएको करार व्यवस्था, मूल्य विकास र बजार सूचना मार्फत् व्यावसायिक कृषिको प्रवर्द्धनका लागि कृषि व्यवसायीकरण र मूल्य शृङ्खला विकासका प्रमुख अवधारणामा प्रशिक्षण र क्षमता विकास आवश्यक पर्छ । कृषकहरू र तिनका संगठनहरू (समूहहरू र सहकारीहरू) कृषि उद्यमहरू र तिनका संगठनहरू र सेवा दाताहरूको (सरकारी, व्यावसायिक) सहकार्यमा गरिएका क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरूलाई एडिएसले सहयोग गर्ने छ ।

५.४.३ सक्षम व्यावसायिक कृषि क्षेत्रलाई सहयोग गर्ने कर नीति प्रतिफल ३.३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३९०) कृषि क्षेत्र सहयोगी कर नीति तर्जुमा गर्ने । अनुदान र कर मार्फत् सक्षम व्यावसायिक कृषि क्षेत्र सहयोगी कर नीति तर्जुमा गर्ने । अनुदान र कर सुविधा व्यावसायिक परिवर्तनको अवधिबाट यो क्षेत्रले अनुदान र कर सुविधा नचाहिने पर्याप्त स्तरको परिपक्वता र टिकाउपन प्राप्त नगर्दासम्म दिने । लक्षित अनुदान र समाप्त मितिहरू भएकाले यसले आम छुटलाई विस्थापित गर्ने छ । (नोभेम्बर ११ को IMF को राष्ट्रिय प्रतिवेदन न. ११/३१७९ को सुझाव अनुसार) । दीर्घकालमा कृषि क्षेत्रले सरकारलाई परिचालनका लागि आयको अतिरिक्त स्रोत प्रदान गर्ने छ । एडिएस व्यावसायिक कृषिसँग सम्बन्धित सबै कर सुविधाहरूसँग सम्बन्धित संसोधन, तार्किकीकरण, शर्तहरूको विशिष्टीकरण, र अवधि (सकिने म्याद), परामर्श र जनचेतना कार्यक्रमलाई सहयोग गर्ने छ । यसमा तलका कुराहरू समेत समावेश हुने छन् :

- क) निम्न उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि विशेष आय कर छुट निर्धारण एवं कार्यान्वयन गर्ने : (१) फार्म प्लान्ट, मेसिनरी र सिँचाइ पूर्वाधारमा लगानी उत्प्रेरित गर्न, र (२) हरित प्रविधिहरू र कार्वन उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्न
- ख) कृषि विमा निर्देशिका २०६९ (सन् २०१३) अनुसार कृषि विमा करारको वृद्धिलाई उत्प्रेरित गर्न विमा उद्योगका लागि कर सुविधाहरू तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने ।
- ग) कृषि ऋणको वृद्धिलाई उत्प्रेरित गर्न बैकिङ्ग उद्योगका लागि कर सुविधाहरू तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने ।
- घ) भूमिमा कर लगाउने तरिकामा ल्याइएका परिवर्तनहरूको तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने ।

५.४.४. विविध प्रतिस्पर्धात्मक एवं मागप्रेरित वित्तीय र कृषि उत्पादन आपूर्ति गर्ने कृषि वित्त र बिमा आपूर्तिकर्ताहरू प्रतिफल ३.४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३९१. विविध प्रतिस्पर्धात्मक एवं मागप्रेरित वित्तीय र कृषि उत्पादनहरू आपूर्ति गर्ने विविधतापूर्ण कृषि वित्त र बिमा आपूर्तिकर्ताको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने । एडिएसले वित्तीय क्षेत्रका तल उल्लेख गरिएजस्ता चालु नीतिहरू र उपायहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने छ ।

क) विशेष गरी कृषि उपकरण र जग्गाका लागि भाडा मार्फत दीर्घकालीन आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने ।

ख) वित्तीय संस्थाको सम्भाव्यतालाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

१. छानिएका नयाँ वित्तीय संस्थाहरूलाई मात्र अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने तथा कमजोर वित्तीय संस्थाहरूलाई गाभ्ने गर्ने जस्ता वित्तीय संस्थाहरूको एकत्रिततालाई प्रवर्द्धन गर्ने राष्ट्र बैकको जारी प्रयासलाई सहयोग गर्ने ।

२. लघुवित्तको उप क्षेत्रमा सुधारिएको सम्भाव्यता र दिगोपन र शासनको सहजीकरण गर्ने लघु वित्त संस्थाहरूका लागि दोस्रो तहको अनुगमनको अधिकार स्थापना गर्न लघु वित्त ऐनका व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्ने ।

ग) कृषि उद्यमहरूका विविध आवश्यकताहरूलाई अझ राम्रोसँग सम्बोधन गर्न वञ्चित क्षेत्र सापटी नियमन जस्ता विद्यमान नियमनहरूप्रति जवाफदेही रहने गरी कृषिका लागि विभिन्न खालका वित्तीय उत्पादनहरूको विकासमा सहजीकरण गर्ने । उदाहरणका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा (ICT) आधारित उत्पादनहरू तथा अन्य देशका वित्तीय प्रणालीहरूमा सजिलै उपलब्ध भएका उत्पादनहरू जस्तै स्टक तथा भण्डारण कक्ष रसिदहरू; जसको नेपालमा प्रयास नै भएको छैन ।

घ) कृषि वित्त बजारमा वित्तीय संस्थाहरूको सहभागितामा वृद्धि गर्न कृषि वित्तका लागि सुविधाहरू निम्न तवरले प्रदान गर्ने ।

१. सापटीको परिमाण बढाउनका लागि उपयुक्त हुन्छ भन्ने निर्देशनसँग मेल खाने गरी सुविधाहरू प्रदान गर्ने । यसको राम्रो उदाहरण नेपाल राष्ट्र बैकले २०११ मा जारी गरेको निर्देशन “वाणिज्य बैकहरूले आफ्नो कुल सापटीको १०% कृषिमा दिनै पर्छ” हो । यो निर्देशनलाई कृषिका लागि आवश्यक सुविधालाई ६.५% मा पुनर्वित्तीय सहयोग गर्ने नेराबैको व्यवस्थाले सहयोग पुऱ्याउँछ ।

२. ग्रामीण सापट कर्ताहरूको आवश्यकताहरूका बारेमा अनुभव प्राप्त गर्न, कृषि वित्तलाई अझ राम्रो सँग बुझ्न र कृषि ऋण आवश्यकताहरूलाई मूल्याङ्कन गर्न वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्रामीण केन्द्रहरूमा छरिनका लागि प्रोत्साहित गर्ने । यसको एउटा राम्रो उदाहरण ग्रामीण शाखाहरू

खोलन व्यावसायिक बैंकहरूलाई ब्याजविनाको ऋण दिने नेराबैको वर्तमान (२०१३) व्यवस्था हो ।

ड) कृषि उद्यम ऋणको ऋण तिर्ने क्षमता (credit worthiness) सबल तुल्याउन किसानहरू, सहकारीहरू, कृषि उद्यमीहरू, ग्रामीण महिला र ग्रामीण युवालाई वित्तीय व्यवस्थापनमा प्रशिक्षण दिने ।

३९२) कृषि विमाको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने ताकि कृषकहरूको निम्न उपायहरूबाट सम्भाव्य बाली, पशुपालन र मत्स्य उत्पादनहरूमा पहुँच पुगोस् :

- क) कृषि विमा निर्देशिका २०६९ (२०१३) संसोधन सन् २०१६ कार्यान्वयन गर्दा विमा उद्योगलाई सहयोग गर्ने र सम्भाव्य व्यावसायिक पशुपालन र बाली विमा उत्पादनहरू उत्पादन गर्न उपयुक्त हुने गरी नीतिमा हेरफेर गर्ने ।
- ख) विमा उद्योगसँगको साभेदारीमा कृषि विमा उत्पादनहरूको प्रवर्द्धन अभियान कृषकहरूमाभ लैजाने । यसमा निम्न कुराहरू संलग्न छन्: व्यावसायिक पशुपालन विमा योजना, दुग्ध सहकारीहरूद्वारा व्यवस्थित पशुपालन विमा योजना र मौसम आधारित बाली विमा योजना ।
- ग) जलवायु तथा मौसम विज्ञान विभागको सहयोगमा ११ ओटा अन्न उत्पादन क्षेत्रहरूमा स्थानीय स्तरको मौसम सूचकाङ्क योजना सुरु गर्ने ।
- घ) बालीको पैदावार मौसमको सूचकाङ्कको ढाँचाको आधारमा क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरको बाली भविष्यवाणी जोखिम लेखाजोखाका लागि कृषि विकास मन्त्रालयको प्राविधिक क्षमता सबल तुल्याउने ।
- ड) अल्पकालका लागि योजनालाई प्रभावकारी तवरले सुरु गर्न ५०% प्रिमियम अनुदानका (विमा बोर्डको निर्देशन अनुसार) लागि योजना तर्जुमा गर्ने, प्रिमियम अनुदानको पुनरावलोकन गर्ने र विस्तारै यसलाई हटाउने ।

५.४.५. साना किसानहरू र कृषि उद्यमहरूको मूल्य थप लाभहरूमा वृद्धि गर्ने प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य शृङ्खला प्रतिफल ३.५ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

३९३) एडिएस को पहिलो पाँच वर्षका लागि सीमित सङ्ख्यामा मूल्य शृङ्खलाहरूलाई प्राथमिकतामा राख्ने र प्रत्येक प्राथमिकतामा परेका मूल्य शृङ्खलाका लागि राष्ट्रिय मूल्य शृङ्खला कार्यक्रमहरू स्थापना गर्ने । प्राथमिकतामा परेका मूल्य शृङ्खलाहरू एउटा प्रक्रियाबाट छानिन्छन्; जसले निम्न आधारलाई ध्यानमा राखेका हुन्छन् : (१) गरिबी न्यूनीकरण सम्भाव्यता; (२) वृद्धिको सम्भाव्यता (या वृद्धि र पहुँच वृद्धि गर्ने सम्भावना) (३) हस्तक्षेपको सम्भावना र (४) साभ्ना मुद्दाहरू (सामाजिक र लैङ्गिक, वातावरणीय दिगोपना, राष्ट्रिय र क्षेत्रीय रणनीतिक प्राथमिकताहरूबीच तादात्म्यता, व्यापार सन्तुलन (आयात प्रतिस्थापन र निर्यात) र भौगोलिक फैलावट) । प्राथमिकतामा परेका मूल्य शृङ्खलाहरू निम्न छन् : डेरी, मुसुरो, मकै, चिया, तरकारी र राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समितिले पहिचान गरेका अन्य ।

क) प्रत्येक मूल्य शृङ्खलाका लागि मूल्य शृङ्खला कार्यक्रम सञ्चालक समितिको पहिचान गर्ने । सञ्चालक समितिमा विशिष्ट मूल्य शृङ्खलासँग सम्बन्धित उद्योगका प्रतिनिधिहरू, किसान प्रतिनिधिहरू, कृषि व्यवसाय उद्यमका प्रतिनिधिहरू र मूल्य शृङ्खलाका बारेमा विशिष्ट ज्ञान भएका अनुसन्धान र प्रसार प्रतिनिधिहरू रहने छन् ।

ख) मूल्य शृङ्खला कार्यक्रम सञ्चालक समितिले मूल्य शृङ्खला कार्यक्रम व्यवस्थापक चुन्ने छ । कार्यक्रम व्यवस्थापक मूल्य शृङ्खला विकाससँग सम्बन्धित परियोजनाहरू र प्रयासहरूको समन्वय प्रति जिम्मेवार

हुने छ । कार्यक्रम व्यवस्थापकले मूल्य शृङ्खलाको विकासका लागि अझ विस्तृत कार्य योजना र लगानी तयार पार्दछ । सञ्चालक समितिले कार्य योजनालाई अनुमोदन गर्नुका साथसाथै निरन्तर अद्यावधिक गर्दछ ।

- ग) प्रत्येक मूल्य शृङ्खलाका लागि मूल्य शृङ्खला विकासमा गरिबका लागि बजार तरिकामा जोड दिई मूल्य शृङ्खला विकास क्षमता अभिवृद्धि क्रियाकलापहरू गर्ने । यो तरिकाले समावेशी मूल्य शृङ्खलाहरूको आगमनलाई सहजीकरण गर्छ । यी मूल्य शृङ्खलाहरूले गरिबलाई लाभ पुग्छ ।
- घ) प्रत्येक मूल्य शृङ्खला कार्यक्रमका लागि एक आधार रेखा (baseline), लक्ष्य र अनुगमन प्रणाली तर्जुमा गर्ने र निरन्तर अनुगमन गर्ने ।

३९४) मूल्य शृङ्खला विकासलाई अगाडि बढाउन गरिने सहयोगमा निम्न क्रियाकलापहरूको संयोजन संलग्न हुने छ :

- क) तल दिइए जस्तै धेरै सरकारसँग सम्बन्धित प्रयासहरू मार्फत् अझ असल कृषि व्यवसाय वातावरणको विकासलाई सहजीकरण र कार्यान्वयन गर्ने ।
  १. मूल्य शृङ्खला कार्यक्रम सञ्चालक समितिहरूको स्थापनालाई सहजीकरण गर्ने
  २. प्राविधिक सहयोगको बलमा मूल्य शृङ्खलाहरूलाई सुहाउँदो नीतिहरू र नियमनहरूको तर्जुमालाई सहयोग गर्ने ।
  ३. निजी क्षेत्रको विका र मूल्य शृङ्खला विकासको सम्बन्धमा कृषि विकास मन्त्रालयका कर्मचारीलाई प्रशिक्षण दिने ।
  ४. कृषि विकास मन्त्रालयको कृषि व्यवसाय शाखाको मानव संसाधनमा वृद्धि गर्ने ।
  ५. अझ असल व्यवस्थापन/वस्तुको संयोजन/मूल्य शृङ्खला परियोजनाहरू र कार्यक्रमहरूका उत्पादनहरूका लागि राष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनी अन्तर्गत निजी बीउ विजन वितरक समन्वय उपसमितिको स्थापना तथा आर्थिक सहायता दिने ।
- ख) सरकारद्वारा लक्षित सहयोग मार्फत प्राथमिकतामा परेका मूल्य शृङ्खलाका पहिचान बनेका उत्पादनहरू तथा नेपालका वञ्चित एवं एक्लएका क्षेत्रहरूलाई सहयोग गर्ने ।
  १. मूल्य शृङ्खला कार्यक्रम व्यवस्थापकको समन्वयमा मूल्य शृङ्खला विकास योजनाको विकासका लागि कृषि विकास मन्त्रालयलाई प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने ।
  २. तरिका तर्जुमा गर्ने र मूल्य शृङ्खलाका लागि जिल्ला प्रतिस्पर्धात्मक योजना अधि बढाउने ।
- ग) सुधारिएको वित्तीय सहयोग प्रणाली मार्फत निजी क्षेत्रको प्रयासहरूलाई सहयोग गर्ने ।
  १. मूल्य शृङ्खला विकासका लागि आर्थिक संयन्त्रको समीक्षाका लागि कृषि विकास मन्त्रालय र अन्य निकायलाई प्राविधिक र व्यवस्थापकीय सहयोग ।

३९५) राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समितिले पहिचान गरेका प्राथमिकतामा परेका मूल्य शृङ्खलाहरूको विकासलाई सबल तुल्याउने । कार्यक्रमको प्रकृति र बजेट प्राविधिक सहायता (TA) समूहले अध्ययन गरेको तथा यहाँ उद्धृत गरिएजस्तै डेरी, दाल, मकै, चिया, तथा तरकारीहरूको उदाहरणहरूसँग मिल्दो जुल्दो हुने छ । उदाहरणका लागि उत्पादन, बजारीकरण र नीतिगत/संस्थागत सहयोग मार्फत डेरी मूल्य शृङ्खला ।

क) निम्न कुराहरू मार्फत् साना किसानहरूको दूध उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने :

१. सुधारिएको डेरी उत्पादन प्रविधिहरूमा डेरी साना किसानहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने
२. डेरी साना किसानहरूलाई प्रदान गरिने सुधारिएको सेवा आपूर्तिकर्ताहरूलाई वित्तीय र प्राविधिक सहयोग गर्ने ।

ख) निम्न कुराहरू मार्फत् स्थानीय दुग्ध सहकारीहरू, सङ्कलन केन्द्रहरू र सुधारिएको बजार सम्बन्धहरू सबल तुल्याउने :

१. अझ गुणस्तरीय दूध आपूर्तिको लागि सुधारिएको व्यवस्थापन अभ्यासहरूमा सहकारीहरू र सङ्कलन केन्द्रहरूलाई प्रशिक्षण र वित्तीय सहयोग

ग) निम्न कुराहरू मार्फत् डेरी उप-क्षेत्रका लागि पैरवी र नीतिहरूमा सुधार गर्ने

१. असल पैरवी र बजार विकासका लागि “डेरी च्याप्टर्स” को स्थापनामा स्थानीय उद्योग वाणिज्य संघलाई सहयोग गर्ने

२. डेरी उप-क्षेत्रको लागि असल नीति निर्माण गर्न कृषि विकास मन्त्रालय, पशु सेवा विभाग, उद्योग वाणिज्य संघ र डेरी एसोसियसनलाई मद्दत गर्ने

३. अनुगमन र ज्ञान व्यवस्थापन प्रणालीको विकासका लागि प्राविधिक सहयोगको मद्दत

३९६) उत्पादन, बजारीकरण र नीतिगत/संस्थागत मद्दत मार्फत् मुसुरो मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल तुल्याउने ।

क) निम्न तरिकाहरू मार्फत् फर्म स्तरमा दालको उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने :

१. मूल बीउ र प्रमाणीकृत बीउको उत्पादन र वितरणमा वृद्धिका लागि नार्क, निजी कम्पनीहरू र उत्पादक समूहहरूबीच सहकार्य

२. सुधारिएको उत्पादन अभ्यासहरूमा प्रशिक्षण प्याकेज विस्तार गर्ने र सुधारिएका अभ्यासहरूमा प्रशिक्षित समुदाय स्तरका अगुवा कृषकहरूले (LFs) स्थानीय स्रोत व्यक्तिका (LRPs) रूपमा सेवा गर्ने छन् ।

३. फार्म स्तरमा खनिज असन्तुलन र व्यापक रोगहरूको वर्तमान समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय अन्न तथा दलहन अनुसन्धान कार्यक्रमलाई मद्दत गर्ने ।

ख) निम्न तरिका मार्फत् दालको बाली भित्र्याएपछिको कार्यहरू र बजारीकरणमा सुधार ल्याउने :

१. सफा तथा स्तर छुट्याउने उपकरण, सङ्कलन केन्द्रहरू, भण्डारण सुविधा तथा करार खेती प्रयोग गरी सामूहिक बजारीकरणका लागि कृषक समूहहरू/ सहकारीहरूलाई मद्दत गर्ने ।

२. समयमै चुक्ता गर्न प्रतीतपत्र जारी गर्नका लागि सरकार स्तरको वार्ता मार्फत् आयात गर्ने देशहरूका बैंकहरूसँगको सम्बन्ध सञ्जालको सहजीकरण गर्ने ।

ग) निम्न तरिकाबाट दलहन उप-क्षेत्रका लागि नीतिहरू अनुगमन ढाँचा र निकायहरूमा सुधार गर्ने :

१. गुणस्तरलाई प्राथमिकीकरण गर्ने आधिकारिक प्रयोगशालाहरूको स्थापनामा मद्दत गर्ने ।

२. निर्यात विविधीकरणका लागि आवश्यक बजार सूचना तथा बजार अनुसन्धानका लागि अनुसन्धान शाखा व्यापार तथा नियन्त्रण प्रवर्द्धन केन्द्रभित्रै स्थापना गर्न मद्दत गर्ने ।

३९७) उत्पादन, बजारीकरण र नीतिगत/संस्थागत सहयोगबाट मकै मूल्य शृङ्खलालाई सबल पार्ने ।

क) निम्न उपायहरूबाट फार्म स्तरमा उत्पादन र उत्पादकत्वमा सुधार गर्ने :

१. मूल बीउ, प्रामाणीत बीउ र हाइब्रिड बीउको उत्पादन र वितरणमा वृद्धिका लागि नार्क, निजी कम्पनीहरू र बीउ उत्पादक समूहहरूबीच सहकार्य

२. सुधारिएको उत्पादन अभ्यासहरूबारे प्रशिक्षण प्याकेज तयार पार्ने र सुधारिएका अभ्यासहरूमा प्रशिक्षित समुदाय स्तरका अगुवा कृषकहरू (LFs) अन्य कृषकहरूलाई स्थानीय स्रोत व्यक्तिको रूपमा सेवा गर्ने छन् ।

३. श्रमिकको कमीको समस्यालाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक सुधारिएका कृषि औजारहरू तथा मेसिनरीहरूलाई जनप्रिय बनाउने र उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउन उत्पादन सामग्रीहरूको (बीउ, मल, रासायनिक पदार्थहरू र सिँचाइ) बढ्दो तथा विवेकशील प्रयोगका लागि गरिएका क्रियाकलापहरूलाई मद्दत गर्ने ।
- ख) निम्न तरिकाहरूद्वारा मकै स्याहारेपछिका कार्यहरू र बजारीकरणलाई सुधार्ने :
१. समुदाय स्तरमा बीउ रकम (Seed money) र भण्डारण सुविधाहरूको व्यवस्था मार्फत् संयुक्त बजारीकरणको सुरुवात गर्न मद्दत गर्ने ।
  २. करार खेतीको व्यवस्था गरी दाना र कृषि उद्योगहरूसँग सुधारिएको बजार सम्बन्धलाई मद्दत र सहजीकरण गर्ने ।
- ग) निम्न तरिकाहरू मार्फत् मकै उप-क्षेत्रका नीतिहरू, अनुगमन, ढाँचा र संस्थाहरूमा सुधार ल्याउने ।
१. स्थानीय कृषक नेतालाई स्थानी स्रोत व्यक्ति (LRP) को रूपमा राखेर गाविस वा नगरपालिका तहमा स्रोत केन्द्र स्थापना गर्न जकृविका/गाविस मार्फत् सहयोग गर्ने ।
  २. समुदायमा आधारित बीउ उत्पादन, सिड सोर्सिङ्ग (वर्णशङ्कर) र जिल्ला तहमा जात छनौटका लागि संस्थागत सञ्जाल तयार गर्न जिकृविकाबाट सहयोग गर्ने ।
- ३९८) उत्पादन, बजारीकरण र नीतिगत/संस्थागत मद्दतमार्फत् चियाको मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल तुल्याउने ।
- क) निम्न तरिकाहरूबाट चियाको उत्पादन र उत्पादकत्वमा सुधार ल्याउने
१. चिया उत्पादक कृषक र बगैँचाहरूलाई नर्सरी र गुणस्तरीय कलमी विरुवा विकासमा सहयोग पुऱ्याउने ।
  २. गुणस्तरीय चिया उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि कृषकहरूका लागि प्रदर्शन प्लट स्थापना र तालिमका लागि सहयोग गर्ने ।
  ३. नयाँ चिया बगान क्षेत्र पहिचान र विस्तारका लागि सहयोग गर्ने ।
  ४. चिया उद्योगमा प्राविधिक जनशक्ति विकास (चिया जाँच्ने/प्राविधिक) का लागि सहयोग ।
- ख) निम्न तरिकाहरूद्वारा चियाको बाली स्याहारेपछिका कार्यहरू र बजारीकरणलाई सुधार्ने :
१. कृषकहरूका लागि सुधारिएको प्याकेजिङ्ग सामग्री र खेतीबाट उद्योगसम्म सुधारिएको ढुवानी सेवाका लागि सहयोग ।
  २. कृषक समूह र सहकारीबाट ठेकामा चियापत्ती उत्पादनका लागि सहजीकरण गर्ने ।
  ३. सुरक्षा स्तर, उत्पादन प्रभावकारिता र असल व्यवस्थापन अभ्यासका लागि चिया उद्योगहरूको व्यवस्थित स्तरोन्नतिका लागि सहयोग गर्ने ।
  ४. कृषकहरूका लागि सानो स्तरको चिया प्रशोधन इकाई स्थापना गर्न र सामूहिक ब्रान्डिङ्गका लागि सहयोग गर्ने ।
  ५. प्रयोगशाला सुविधाको स्तरोन्नति र सुधारिएको प्याकेजिङ्गका लागि सहयोग गर्ने ।
- ग) निम्न तरिकाहरू मार्फत् चिया उप-क्षेत्रका नीतिहरू, नियमन ढाँचा, अनुगमन, र संस्थाहरूमा सुधार ल्याउने ।
१. सरकारी-निजी साभेदारी अन्तर्गत केन्द्रीय गोदाम घर र लिलामी बजारको (auction market) स्थापनाका लागि सहजीकरण र सहयोग गर्ने ।
  २. चिया अनुसन्धान, विकास र प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापनाका लागि राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्डलाई सहयोग गर्ने ।

३. चिया कृषकहरू र उद्यमीहरूलाई आवश्यक बजार सूचना र अध्ययनका लागि व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्रलाई सहयोग गर्ने ।

३९९) उत्पादन, बजारीकरण र नीतिगत/संस्थागत सहयोग मार्फत तरकारीको मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई सबल तुल्याउने ।

क) निम्न तरिकाहरूबाट साना किसानहरूको तरकारी उत्पादकत्वमा सुधार ल्याउने

१. बेमौसमी तरकारी उत्पादन र कृषक उत्पादन प्रशिक्षणका लागि प्राविधिक निर्देशिका

२. प्लास्टिक घर र सूक्ष्म सिँचाई प्रविधिहरू विस्तार गर्ने

३. बेमौसमी तरकारी उत्पादन बलकहरू विकास गर्ने

ख) निम्न तरिकाहरूबाट पोस्ट हार्भेस्ट कार्यहरू र तरकारी बजारीकरण गर्ने

१. सुधारिएको ग्रेडिङ, प्याकेजिङ र सङ्कलन केन्द्रहरूको प्रवर्द्धन गर्ने

२. बजार ज्ञानका लागि बेमौसमी तरकारी कल सेन्टर (call centre) स्थापना गर्ने

ग) तरकारी उप-क्षेत्रका लागि नीतिहरू, नियमन ढाँचा र संस्थाहरूमा सुधार ल्याउने ।

५.४.६ ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार प्रतिफल ३.६ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

४००) यसका लागि विशिष्ट रूपले ग्रामीण सडकमा केन्द्रित प्रणालीगत प्रयासहरूको आवश्यकता पर्दछ । एडिएसले तल उल्लेख गरिएका क्रियाकलापहरूमा मद्दत गर्ने छ ।

४०१) कृषि सडक लक्षित ग्रामीण नीति अद्यावधिक गर्ने । यसले कृषि सडकको विकास कार्यक्रमलाई गति प्रदान गर्नुका साथै त्यसको गुणस्तर र मर्मतमा सुधार ल्याउने लक्ष्य राखेको छ । यो नीतिले :

क) कृषि उत्पादन केन्द्रलाई बजार केन्द्रसँग जोड्ने छ ।

ख) अन्य कृषि बजार पूर्वाधार कार्यक्रमहरूसँगको समन्वयलाई सुधार गर्ने छ ।

ग) नीतिको कार्यान्वयनका लागि केन्द्र र उपराष्ट्रिय स्तरहरूबीच जिम्मेवारीको विभाजनलाई स्पष्ट पार्ने छ ।

४०२) अद्यावधिक गरिएको कृषि सडक नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न पचहत्तरै जिल्लामा जिविस अन्तर्गत एक पृथक वरिष्ठ इन्जिनियर प्रमुख रहने गरी जिल्ला प्राविधिक कार्यालयमा कृषि सडकका लागि एक नयाँ शाखाको स्थापना गर्ने ।

४०३) कृषि सडकको विकास र मर्मतका लागि पृथक लगानी गर्ने । सडकको विकास तथा मर्मतका लागि आर्थिक सहयोगको संयन्त्रले दुवै निजी क्षेत्र र समुदायहरूलाई संलग्न गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि उक्त संयन्त्रले यो कार्य पूरक अनुदान मार्फत गर्न सक्छ । प्रारम्भिक कोषले प्रति जिल्ला ५० कि.मि.का दरले ५ वर्षसम्म धान्न सक्छ र सन्तोषजनक पुनरावलोकनका आधारमा यसलाई पुन थप्न सकिन्छ ।

५.४.७ बजार ज्ञानका लागि कृषि बजार सूचना र सूचना सञ्चार प्रविधि उत्पादनहरू प्रतिफल ३.७ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

४०४) प्रयोगकर्ताहरूलाई मूल्य तिर्नका लागि सुविधाहरू तथा निजी क्षेत्रलाई संलग्न गर्दै सूचना सञ्चार प्रविधि उत्पादनहरूको प्रयोग गरी बजार सम्बन्धी जानकारी र सूचनाका निम्ति उत्पादनहरूको एक सङ्ग्रहको

निर्माणलाई प्रवर्द्धन गर्ने । साना किसानहरू, व्यापारीहरू र उद्यमीहरूको बजार जानकारी र सूचनाको प्रणालीमा सहज पहुँच हुनुपर्छ । यसमा एडिएसले समन्वय गर्ने कार्यक्रमको तयारी तथा कार्यान्वयन संलग्न हुन सक्छ । यो कार्यक्रममा मोबाइल र इन्टरनेट सञ्चार प्रविधिहरू प्रयोग गरी व्यावसायिक रूपमा सम्भाव्य बजार सूचना सम्बन्धी उत्पादनहरू र सेवाहरू स्थापना गर्नका लागि निजी क्षेत्र, उद्योग संगठनहरू र/वा गैर सरकारी संस्थाहरू सुरु गर्नका लागि आर्थिक व्यवस्थापन (उदाहरणको लागि पूरक अनुदानबाट) गरिदिने व्यवस्था समावेश हुन सक्छ । यी उत्पादनहरू र सेवाहरू थोक बजार अधिकारी र सूचना सञ्चार प्रविधि प्रणाली प्रदायकको समूहले विकास एवं व्यवस्थापन गर्न सक्छ ।

५.४.८. ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाहरू प्रतिफल ३.८ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

४०५) नवीकरणीय ऊर्जाहरूलाई (पानी, सौर्य, हावा, जैविक पिण्ड, जैविक ग्याँस) प्रवर्द्धन गरी ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमको विस्तारलाई मद्दत गर्ने । नेपाल विद्युत प्राधिकरण, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन समिति, ऊर्जा क्षेत्र सहयोग कार्यक्रम इत्यादिको सहकार्यमा कृषि समुदायहरूलाई वित्तीय एवं प्राविधिक सहयोग गर्न कृषि विकास मन्त्रालयलाई संलग्न गर्ने ।

क) कृषि विकास मन्त्रालयमा विशेष रूपले ऊर्जा विकासका लागि एक छुट्टै सम्पर्क शाखा (liason) स्थापना गर्ने । कृषक समुदायलाई निम्न कुराहरूमा सघाउ पुऱ्याउन यो फाँटलाई जिम्मेवारी दिने : (१) ऊर्जा आपूर्तिको लागि नेपाल विद्युत प्राधिकरण, वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन समिति, ऊर्जा क्षेत्र सहयोग कार्यक्रम र राष्ट्रिय ग्रामीण तथा नवीकरणीय ऊर्जा कार्यक्रममा पुग्न (२) योजना, परिकल्पना, प्राप्ति, कार्यान्वयन र मर्मत गर्न र (३) ऊर्जा उत्पादनमा आर्थिक सहयोग (केही केसहरूमा) प्रदान गर्न ।

ख) कृषि समुदायका साभेदारहरू सहित ऊर्जा विकासका लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारीलाई मद्दत पुऱ्याउन एक कोष खडा गर्ने । कृषि विकास मन्त्रालयको ऊर्जा सम्पर्क शाखाले उक्त कोषको परिचालन गर्ने छ ।

५.५ उपलब्धि ४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू : प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि

४०६) एडिएस को उपलब्धि ४ प्रतिस्पर्धात्मकतामा वृद्धि हो । यो उपलब्धि तालिका ३.२ मा देखाइएको तथा तलका भागहरूमा वर्णन गरिए जस्तै ४ प्रतिफलहरू र २४ क्रियाकलापहरू मार्फत प्राप्त हुन्छ ।

तालिका ३.२: प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि उपलब्धि ४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
४			प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि
	४.१		बजार पूर्वाधार विकसित तथा व्यवस्थित
		४.१.१	बजार पूर्वाधारको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने
		४.१.२	सार्वजनिक-निजी साभेदारी वित्तीय सहयोग संयन्त्रहरूको कार्यान्वयन गर्ने ।
		४.१.३	बजार पूर्वाधार व्यवस्थापनका लागि क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू
		४.१.४	बजार विकासका लागि रणनीतिक स्थानहरू पहिचान गर्ने र सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।
		४.१.५	सुधारिएको बजार व्यवस्थापनका लागि नीति नियमहरू र स्तरीय सञ्चालनका तरिकाहरू

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप	विवरण
			तर्जुमा गर्ने ।
	४.२		साना र मझौला कृषि उद्यमहरूको वृद्धि
		४.२.१	कृषिमा आधारित उद्यमहरूमा लगानी उत्प्रेरित गर्न कर सुविधाहरू अवलम्बन गर्ने
		४.२.२	कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटरहरू स्थापनाको प्रवर्द्धन गर्ने
		४.२.३	कृषि उद्यमहरूका नव परिवर्तनहरूको प्रवर्द्धन गर्न पूरक अनुदानको स्थापना गर्ने
		४.२.३.१	कृषि उद्यमहरू तथा सहकारीहरूका लागि नव परिवर्तन कोष
		४.२.३.२	युवा, महिला, वञ्चित समूहहरू र क्षेत्रहरूका लागि कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रमहरू
	४.३		खाद्य र कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि
		४.३.१	निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने एवं अझ फाइदाजनक व्यापार सम्झौताहरू गर्ने क्षमतालाई सबल पार्ने ।
		४.३.१.१	कानुनी उपायहरू
		४.३.१.२	भौतिक पूर्वाधार र पोस्ट हार्भेस्ट क्रियाकलापहरूमा वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्ने
		४.३.१.३	संस्थागत उपायहरू
		४.३.१.४	अन्तर्राष्ट्रिय उपायहरू
	४.४		सबलीकृत खाद्य गुणस्तर तथा सुरक्षा
		४.४.१	अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सामन्जस्य हुने खाद्य गुणस्तर तथा सुरक्षा मापदण्डहरू अवलम्बन एवं कार्यान्वयन गर्ने
		४.४.१.१	आधुनिक खाद्य ऐनका लागि कानुनी उपायहरू
		४.४.१.२	खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर मापदण्डहरू तर्जुमा एवं जारी गर्ने
		४.४.१.३	मापदण्ड प्रामाणीकरण निकायहरूको आधिकारिक स्वीकृति सम्बन्धी कानून अवलम्बन गर्ने
		४.४.१.४	खाद्य सुरक्षा तथा गुण प्रामाणीकरणका लागि राष्ट्रिय प्रयोगशालाहरूको आधिकारिक स्वीकृति सम्बन्धी कानून अवलम्बन गर्ने ।
		४.४.१.५	प्रयोगशालाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय आधिकारिक स्वीकृतिको स्तरमा सबल एवं अद्यावधिक गर्ने
		४.४.१.६	एसपिएस तथा क्वारेन्टाइन (बिरुवा, खाद्य र पशु) पद्धतिको संस्थागत क्षमतामा अभिवृद्धि (भौतिक एवं मानव संसाधन)
		४.४.१.७	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण केन्द्रका क्षेत्रीय प्रयोगशालाहरू र जिल्ला कार्यालयहरू स्थापना गर्ने
		४.४.१.८	खाद्य ऐन अन्तर्गत पूर्ण अधिकार प्राप्त खाद्य निकाय गठन गर्ने (मध्यावधिमा)
		४.४.१.९	शत्रु जीव जोखिम लेखाजोखा, एसपिएस व्यवस्थापन एवं निगरानीका निमित्त क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
		४.४.१.१०	एक स्वास्थ्य तरिका अवलम्बन गर्ने र पशु स्वास्थ्य निगरानी, निदान र प्रतिकार्य क्षमतामा अभिवृद्धि गर्ने
		४.४.१.११	उपसमितिलाई खाद्य पोषण सुरक्षा र राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको खाद्य सुरक्षाबारे समन्वय गर्ने र जानकारी दिने

५.५.१ बजार पूर्वाधार विकास प्रतिफल ४.१ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

४०७) सरकारी लगानी, निजी र सहकारी क्षेत्रको लगानी, सरकारी-निजी साभेदारी र समुदायको सहभागिताको सहकार्य मार्फत् प्राथमिकतामा राखिएका मूल्य शृङ्खलाहरूको विकासमा केन्द्रित बजार पूर्वाधारको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने । सरकारी-निजी साभेदारी सम्मिलित विविध प्रकारका पूर्वाधारहरूका उदाहरणहरू यस प्रकार छन् :

- क) फर्ममै रहेको भण्डारण, शीत भण्डारणलाई प्रवर्द्धन गर्ने
- ख) नयाँ बजारको सृजना र विद्यमान बजारहरूको सुधार
- ग) थोक बजारहरूसँग जोडिएको सङ्कलन केन्द्रहरूको सञ्जाल
- घ) कृषि प्रशोधन प्लान्टहरू
- ङ) कृषि प्रशोधन क्रियाकलापहरू गर्न कृषि उद्योग उद्यमहरूको भूमि र आधारभूत पूर्वाधारहरूमा पहुँचलाई सहजीकरण गर्नका लागि कृषि उद्योग पार्कहरूको निर्माण

४०८) सरकारी-निजी साभेदारी वित्तीय सहयोग संयन्त्रहरूको कार्यान्वयन गर्ने ।

लगानीको आकार, सम्भावित जोखिम, र स्वामित्वको संरचनासँग उचित हुने संयन्त्रहरू यी हुन सक्छन् : पूरक अनुदान, ऋणसँग जोडिएका अप्रत्यक्ष अनुदानहरू, सरकारी सडकहरूमा प्रारम्भिक जडान पुँजी खर्चमा छुट (जहाँ छुट अवधि तोकिएको हुन्छ), उपयोगहरू तथा सेवाहरू (जस्तै ऊर्जा, पानी, फोहरमैला व्यवस्थापन) ।

४०९) बजार पूर्वाधार व्यवस्थापन र सुशासनका लागि क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू । सरकारी-निजी साभेदारी लगानीको प्रभावकारितामा योगदान दिने एउटा महत्त्वपूर्ण तत्व विभिन्न कर्ताहरूको भूमिकाहरूको स्पष्ट विभाजन एवं आपूर्ति शृङ्खलाको अंशका रूपमा बजार पूर्वाधारको व्यवस्थापनमा सुधारिएको क्षमता हो । तसर्थ कुनै पनि बजार पूर्वाधारमा गरिएको लगानीसँग व्यवस्थापन र सुशासनमा सुधार ल्याउनका लागि क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ । यो क्षमता वृद्धिको एक अंशका रूपमा मूल्य सम्बन्धी जानकारी, बजार सूचना र बजार सम्बन्धी सूचना प्रणाली जस्ता बजार व्यवस्थापनको सफ्टवेयर रहने छ ।

४१०) बजार विकासका लागि रणनीतिक स्थानहरू पहिचान गर्ने र सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने ।

४११) सुधारिएको बजार व्यवस्थापनका लागि नीति नियमहरू र स्तरीय सञ्चालनका तरिकाहरू तर्जुमा गर्ने ।

५.५.२ नव प्रवर्तनकारी साना र मझौला कृषि उद्यमहरूको विकास प्रतिफल ४.२ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

४१२) कृषिमा आधारित उद्यमहरूमा लगानी उत्प्रेरित गर्न तल दिइए जस्तै थुप्रै कर सुविधाहरू अवलम्बन गर्ने :

- कृषिमा आधारित उद्यमहरूको आयकरमा उच्च कर रहित सङ्घार (threshold) लागू गर्ने ।
- कृषिमा आधारित उद्यमहरूको आयकरमा न्यूनतम आयकर दर लागू गर्ने ।
- तीव्र गतिको ह्रास कट्टी (depreciation)
- लगानी लागतका छुटहरू
- अनुसन्धान र विकास लागतमा पूर्ण कट्टी
- घाटालाई अर्को वर्षको हिसाबकिताबमा मिलान गर्ने

- विकसित, कम विकसित र अविकसित क्षेत्रहरूका लागि क्रमशः सोही अनुरूपको बढ्दो स्तरको सहूलियतहरू
- राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थाहरू र कम्पनीहरूको सहकार्यमा नेपालको कृषि अनुसन्धान र विकासमा विदेशी लगानीकर्ताहरूलाई सुविधाहरू
-

४१३) पूर्वाधार सुविधाहरू, प्रशिक्षण र क्षमता अभिवृद्धि, सञ्जाल, परामर्श सेवाहरू र वित्तमा पहुँच मार्फत साना तथा मझौला कृषि उद्यमहरूको वृद्धिलाई हुर्काउन कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटरहरूको प्रवर्द्धन गर्ने । कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटरहरूले भर्खरै सुरु भएका उद्यमहरूलाई सहयोग गर्ने संयन्त्र प्रदान गर्दछन् र तिनीहरूलाई टिकाउ साना तथा मझौला उद्यमहरूको रूपमा विकसित हुन मद्दत गर्दछन्।^{३९}

४१४) तल दिइएका जस्ता प्रयासहरूबाट कृषि उद्यमहरूका नव परिवर्तनहरूको प्रवर्द्धन गर्न पूरक अनुदानको स्थापना गर्ने:

क) सार्वजनिक-निजी साझेदारी, व्यावसायिक अनुसन्धान र विकासको सहयोग उन्मुख कृषि उद्यमहरू र सहकारीहरूका लागि नव परिवर्तन कोष । यसका प्रयोगका लागि निम्न मुख्य आधार हुन सक्छन्: प्रस्तावले कुनै खालका नवपरिवर्तनले (उत्पादन विकास, प्रक्रिया या प्रविधिमा) ल्याएका बढीभन्दा बढी कृषकहरू या प्राथमिक उत्पादकहरूसम्म पुग्ने “अतिरिक्तता” सृजना गर्छ । यो नव परिवर्तनले उत्पादकको आयमा मापनयोग्य तवरले वृद्धि ल्याएको हुनुपर्छ । अनुसन्धानको निकै छोटो अवधिको असर रहोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न निजी र सहकारीहरूबाट प्रस्तावमा पूरक कोषको व्यवस्था (५०-५० नै हुनुपर्छ भन्ने छैन) हुनुपर्ने यो योजनाको अर्को आधार हुन सक्छ । यो कोष केवल निजी संस्थाहरू र सहकारीहरूलाई उपलब्ध हुने छ ।

ख) युवा, महिला, विपन्न समूहहरू, विपन्न क्षेत्रहरूका लागि कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रमहरू । यस स्थितिमा पूरक कोषले कृषि उद्यमहरू स्थापना गर्न योग्य ग्रामीण क्षेत्रहरूका विभिन्न समूहहरूलाई आफ्नो लक्ष्य बनाउने । पूरक अनुदानलाई कृषि उद्यमशीलता क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमसँग गाभ्न सकिन्छ । चारओटा कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रमहरूको प्रवर्द्धन गरिने छ:

१. युवा कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रम
२. महिला कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रम
३. विपन्न समूह उद्यमशीलता कार्यक्रम
४. विपन्न क्षेत्र (जस्तै कर्णाली) उद्यमशीलता कार्यक्रम

प्रत्येक कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रममा निम्न कुराहरू हुने छन्:

१. क्षमता अभिवृद्धि तत्त्व; जसमा सम्भाव्य उद्यमीहरूलाई कृषि उद्यमहरू स्थापना गर्नका लागि प्रशिक्षित एवं निर्देशित गरिन्छ ।
२. एक प्रतिस्पर्धात्मक पूरक अनुदान कोष जस मार्फत् उद्यमीहरूले ग्रामीण क्षेत्रहरूमा कृषि उद्यमहरू स्थापना गर्न बीउ रकममा पहुँच प्राप्त गर्न सक्छन् ।

^{३९}For a review of agribusiness incubators see: Goletti, F., et al. (2011), “Growing Food, Products and Business, Applying Business Incubation to Agribusiness SMEs.” A publication of the World Bank Group/infoDev see <http://www.infodev.org/en/Article.800.html>

४१५) नेपालमा अन्य पूरक अनुदान योजनाहरूले (जस्तै व्यवसायिक कृषि तथा व्यापार आयोजना र उच्च मूल्य कृषि आयोजना) देखाएको अनुभव अनुसार सरोकारवालाहरूलाई उपयुक्त प्रस्तावहरू पेस गर्न सहजीकरण गर्नका लागि यी योजनाहरू कार्यान्वयन गर्ने अवधिमा स्थानीय संस्थाहरूलाई प्रशस्त क्षमता अभिवृद्धि र सहयोग प्रदान गर्नु निकै महत्त्वपूर्ण छ ।

५.५.३. खाद्य र कृषि उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि प्रतिफल ४.३ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

४१६) एसपिएस (Sanitary and Phytosanitary Standards), एडी (Antidumping Duties) र सिभिडी (Countervailing Duties) जस्ता मापनहरूको प्रयोग तथा अनुसरण गर्न सक्ने क्षमता सहित पर्याप्त र सञ्चालनमा रहेको आयात/निर्यात व्यवस्थाले आड दिएको निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने एवं अझ फाइदाजनक व्यापार सम्भौताहरू गर्ने क्षमतालाई सबल पार्ने । एडिएसले कृषि व्यापार व्यवसायको सुधारलाई लक्ष्य बनाउन यी उपायहरूको समिश्रणलाई मद्दत गर्ने छः

क) व्यापार र वैदेशिक लगानीसँग सम्बन्धित कानुनी उपायहरू । निर्यातमैत्री तथा आयातलाई नियमन गर्ने वातावरण सृजना गर्नका लागि आधुनिक व्यापार ऐन अनुमोदन गर्ने । प्रस्तावित व्यापार ऐनमा निम्न कुराहरू हुने छन्: (१) विश्व व्यापार संगठन अन्तर्गत अनुमति प्राप्त तर नेपालमा अनुमोदन नभइसकेको उचित तथा अनुचित व्यापार सुरक्षा उपायहरू अवलम्बन गर्न सक्ने क्षमता अनुसार आयातको नियमन । यी उपायहरूमा व्यापार सन्तुलनका कारणहरू या अनुदान सहितको आयात या नेपाली उत्पादकहरूलाई हानि गर्ने फालिएका उत्पादनहरूको आयातलाई निस्तेज पार्ने आदि पर्दछन् । (२) वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र अन्तर्गत वा कृषि विकास मन्त्रालयमा नै कृषि उत्पादन निर्यात प्रवर्द्धन निकायको गठन ।

ख) वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्ने । लगानीको वातावरण सुधारमा योगदान पुऱ्याउन, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीलाई सहजीकरण एवं नियमन गर्न र कृषि क्षेत्रमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन एवं आकर्षण गर्न एडिएस ले उद्योग मन्त्रालय र नेपाल लगानी बोर्डसँग निकटमा रहेर अन्तर्क्रिया गर्ने छ ।

१. कृषिमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी ल्याउनका लागि उपयुक्त नियमहरू तर्जुमाका निमित्त पाठ सिक्न तथा सुझाव प्राप्त गर्न नेपाल र एसियाका अन्य देशहरूको कृषिमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमाथि एक अध्ययन कमिसन गर्ने ।

२. कृषि र कृषि व्यवसायहरूमा वैदेशिक लगानीलाई सुविधाहरू दिई लगानी प्रवर्द्धन गर्ने लगानी ऐनहरू र नियमनहरू अनुमोदन गर्ने ।

३. घरेलु कृषकहरूको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न एडिएसले प्राथमिक उत्पादन गतिविधिहरूका लागि वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानी खुल्ला गर्ने छैन ।

ग) संस्थागत उपायहरू:

१. छोटो अवधिका लागि कृषि विकास मन्त्रालय भित्रै अन्तर्राष्ट्रिय कृषि व्यापार डिभिजन खडा गर्ने । उक्त डिभिजनमा निम्न फाँटहरू रहने छन् : एउटा फाँट विश्व व्यापार संगठन सम्बन्धी (हाल यो कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा तथ्याङ्क अन्तर्गत छ), एउटा फाँट एसपिएस इनक्वायरी प्वाइन्टको (हाल खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग अन्तर्गत) रूपमा काम गर्न, एउटा फाँट अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्द्धनका लागि । यसले मापदण्ड, निर्यात अवस्था, निर्यात सुविधाहरू, बजार सूचना तथा रणनीतिक वस्तुहरू (जस्तै चिया) लागि लिलामी बजार निर्माण गर्ने

आदिजस्ता विषयहरूमा कृषि उत्पादनहरूका निर्यातकर्ताहरूको लागि केन्द्रविन्दुको (Focal point) रूपमा काम गर्छ । यो फाँटले नीतिगत मुद्दाहरूमाथि कृषि विभाग (जसले बढी कृषकहरूको प्रसारमा ध्यान दिन्छ) अन्तर्गतको कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकास निर्देशनालय अन्तर्गतको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्द्धनका लागि विद्यमान कार्यक्रमले भन्दा फरक तवरले ध्यान केन्द्रित गर्ने छन् ; पशु सेवा विभागको बजार प्रवर्द्धन निर्देशनालयलाई उस्तै कार्य आवश्यक पर्ने छ र वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको व्यापार सहजीकरण इकाईसँग समन्वय गर्ने छ ।

२. मध्यम अवधिमा निम्न अतिरिक्त उपायहरू मार्फत व्यापार सम्भौता क्षमता सबल पार्ने : (१) सम्भौतामा सहभागी समूहहरूलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्ने; (२) सम्भौता गर्ने एजेन्डाहरूको अर्थमाथि अध्ययन सञ्चालन गर्ने र (३) सरोकारवालाहरूको छलफलहरूलाई संस्थागत गर्ने ।
  ३. एडिएस को क्षेत्रभन्दा परको विनिमय दर सम्बन्धी बृहत् आर्थिक नीतिबारे एक समीक्षात्मक सुझाव दिनका लागि भारतसँग जोडिएको हाम्रो विनिमय दर नीति तथा नेपालको कृषि सांस्कृतिक क्षेत्रमा यसको प्रभावलाई दीर्घकालमा पुनरावलोकन तथा मूल्याङ्कन गर्ने ।
  ४. व्यापार शाखाको व्यापार सूचना सङ्कलन क्षमतामा अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- घ) छोटो तथा मध्यम अवधिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय उपायहरू:
१. छोटो अवधिमा व्यापार सम्भौताको सही कार्यान्वयनका लागि व्यापार साभेदारहरूसँग संवादमा (भन्सार कर अधिकारीहरूको संयुक्त गोष्ठी) संलग्न हुने ।
  २. मध्यमकालमा नेपालका व्यापार सम्भौताहरूका निम्न पक्षहरूको पुनरावलोकन गर्ने: (अ) नेपालको द्विपक्षीय र बहुपक्षीय व्यापार सम्भौताहरूमा भन्सार कर र कोटा छुट भएको उत्पादनको कभरेज (आ) नेपाली निर्यातका प्राविधिक कठिनाइहरू; (इ) तेस्रो पक्षद्वारा नेपाली एसपिएस प्रमाणीकरणको पहिचान; (ई) नेपाल भारत व्यापार सम्बन्धीको पारस्परिक भन्सार छुट सूचीबाट दलहन तथा बागवानी उत्पादनहरूलाई हटाउने; (उ) साफ्टा (South Asian Free Trade Area) अन्तर्गतको व्यापार साभेदारहरूको नकारात्मक सूचीबाट कृषिजन्य उत्पादनहरूलाई हटाउने; (ऊ) यस क्षेत्रका देशहरूसँग द्विपक्षीय तुलनात्मक रूपमा फाइदाजनक व्यापार सम्भौताहरूलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने; (ए) कर संरचनामा विद्यमान निर्माणमुखी विभेद उन्मुलन कम गर्ने र (ऐ) निर्यातमा सुविधा दिने पद्धतिको पुनरावलोकन गर्ने ।

५.५.४ खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा अभिवृद्धि प्रतिफल ४.४ सँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू

४१७) अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मिल्ने खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा मापदण्डहरू अवलम्बन एवं कार्यान्वयन गर्ने । नेपाली उपभोक्ताहरूलाई असुरक्षित खाद्य पदार्थहरू उपभोग गर्नबाट रोकी नेपालबाट निर्यात गरिने उपजहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्षम बनाउनका लागि निम्न कदमहरू चाल्नुपर्छ:

- क) प्रतिक्रियात्मक भन्दा पनि सुझावमुखी आधुनिक खाद्य ऐन अनुमोदन गर्ने । यसले आन्तरिक व्यापार र कृषिजन्य तथा कृषि व्यवसाय उपजहरूले निर्यात बजारको विकास मैत्री वातावरण सिर्जना गर्छ । त्यसका साथसाथै यसले बिक्री गरिएका खाद्य पदार्थ स्वीकारोग्य मापदण्डका छन् भनी सुनिश्चित गर्ने, अखाद्य मिश्रणलाई रोक्ने तथा दण्ड गर्ने र खाद्य पहिचान क्षमता (traceability) को प्रवर्द्धन गर्ने । नयाँ खाद्य ऐनमा तलका विषयवस्तुहरूमा विभिन्न प्रावधानहरू रहन सक्छन् :

१. मन्त्रालयसँग सम्बद्ध तर मन्त्रालयको संरचनाको अङ्गका रूपमा नरहेको एवं खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा स्तरहरू समेतका कुराहरूमा मापदण्डहरू जारी एवं कार्यान्वयन गर्ने अधिकार प्राप्त एक स्वतन्त्र खाद्य प्राधिकरणको गठन ।
  २. खाद्य प्रविधि एवं गुण नियन्त्रण विभागलाई (या स्थापना भइसकेपछि खाद्य प्राधिकरण) स्थानीय र निर्यातित खाद्य पदार्थहरूको एसपिएस मापदण्ड जारी गर्ने अधिकार छ भन्ने सर्त । एसपिएस मापदण्डहरू कोडेक्स एलिमेन्टारियस (Codex Alimentarius) का जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा मान्यता प्राप्त मापदण्डहरू भएकाले प्राधिकरणले ती एसपिएस मापदण्डहरू सरलीकृत प्रक्रियाबाट गर्ने ।
  ३. निजी क्षेत्रद्वारा सञ्चालित गुणस्तरीय प्रयोगशाला सेवाहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
- ख) एसपिएस कारणहरूले गर्दा व्यापारिक साभेदारहरूबाट लाग्न सक्ने आयात प्रतिबन्धहरूबाट जोगिन अन्तर्राष्ट्रिय एसपिएस मापदण्डहरू पूरा भएको खाद्य सुरक्षा एवं गुणस्तर मापदण्डहरू तर्जुमा, अवलम्बन र कार्यान्वयन गर्ने । नयाँ मापदण्डहरू जारी गर्नका लागि गणितीय लक्ष्य निर्धारण गर्ने ।
- ग) मापदण्ड प्रामाणीकरण निकायहरूको आधिकारिक स्वीकृति सम्बन्धी कानून अवलम्बन गर्ने
- घ) खाद्य सुरक्षा एवं गुणस्तर प्रामाणीकरणका लागि राष्ट्रिय प्रयोगशालाहरूको आधिकारिक स्वीकृति सम्बन्धी कानून अवलम्बन गर्ने ।
१. नेपाली मान्यता निकाय स्थापना गर्ने ।
  २. नेपाली मान्यता निकायलाई मान्यता दिलाउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगशाला मान्यता संघ - (International Laboratory Accreditation Corporation) सँग आवद्ध हुने ।
- ङ) निम्न प्रयोगशालाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त मापदण्डमा सबल एवं अद्यावधिक गर्ने:
१. खाद्य गुणस्तर नियन्त्रण प्रयोगशाला र खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग अन्तर्गतका यसका क्षेत्रीय प्रयोगशालाहरू
  २. राष्ट्रिय पशुस्वास्थ्य डाइग्नोस्टिक प्रयोगशाला र पशु सेवा विभाग अन्तर्गतका क्षेत्रीय प्रयोगशालाहरू
  ३. पशु सेवा विभाग अन्तर्गतका राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य गुणस्तर एवं औषधी व्यवस्थापन कार्यालय प्रयोगशाला
  ४. पशु सेवा विभाग अन्तर्गतको दाना विश्लेषण प्रयोगशाला
  ५. कृषि विभाग अन्तर्गतको राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय बाली संरक्षण प्रयोगशालाहरू
  ६. कृषि विभाग अन्तर्गत माटो परीक्षण प्रयोगशालाहरू
  ७. कृषि विभाग अन्तर्गत बीउ विजन परीक्षण प्रयोगशालाहरू
  ८. पशु सेवा विभाग अन्तर्गत चितवन स्थित राष्ट्रिय पन्छी रोग डाइग्नोस्टिक प्रयोगशाला
- च) छोटो अवधिका लागि निम्न संस्थागत उपायहरू अपनाउन सकिन्छ:
१. कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागलाई प्रतिक्रियात्मकबाट सक्रिय निकायका रूपमा परिणत गरी यसको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने । योसँग खाद्य सुरक्षा गुणस्तर मापदण्डहरू जारी गर्ने वार्षिक योजनाहरू एवं लक्ष्यहरू र खाद्य सुरक्षा गुणस्तर मापदण्डहरू र जनचेतना कार्यान्वयन क्षमता हुनु आवश्यक छ ।
  २. कार्यहरू स्पष्ट पार्ने र पृथक निकायहरूबीचको दोहोरोपन हटाउने (उदाहरणका लागि पशुदाना र पशुस्वास्थ्य औषधीको नियमन पशु सेवा विभाग या खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागको क्षेत्राधिकारभित्र पर्न सक्छ) ।

३. निम्न तरिकाले खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागलाई स्थानीयकरण गर्ने : (१) खाद्य गुणस्तर नियन्त्रण क्षेत्रीय प्रयोगशालाहरू पाँचै क्षेत्रमा स्थापना गर्ने, (२) सबै जिल्लाहरूमा खाद्य गुणस्तर नियमन कार्यालयहरू स्थापना गर्ने ।
- ज) मध्यावधिमा:
१. नयाँ खाद्य ऐन अन्तर्गत खाद्य सुरक्षा गुणस्तर मापदण्ड जारी एवं लागू गर्ने पूर्ण अधिकार प्राप्त खाद्य निकाय गठन गर्ने
  २. प्रयोगशालाको प्रमाणीकरणका लागि नेपाली मान्यता निकाय स्थापना गर्ने
- झ) शत्रुजीव तथा रोगका जोखिम सूची निर्माण तथा एसपिएस एवं निगरानी पद्धतिका साथसाथै यस्ता जोखिमहरूका लागि मान्यता प्राप्त एसपिएस व्यवस्थापनको तयारी र प्रसारणका निमित्त क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
१. शत्रुजीव र रोग निगरानी गतिविधिहरूलाई अभै प्रभावकारी बनाउन बाली संरक्षण निर्देशनालयको क्षमता सबल पार्ने । यसमा निम्न निगरानी गतिविधिहरू संलग्न हुन सक्छन्: (अ) बालीनाली शत्रुजीव निगरानी तथा शत्रुजीव जोखिम विश्लेषण; (आ) निदानात्मक र वर्गीय पहिचान; (इ) बीउ र अन्य विरुवा प्रसारण सामग्रीहरू प्रवेश पश्चात् जाँच (Post Entry Quarantine) गर्ने; (ई) विरुवाका शत्रु जीव र रोगको महामारी फैलेमा त्यसको प्रतिकार्य ।
  २. प्राथमिकतामा राखिएका बालीनालीमा कार्यक्रम पूरा हुने मिति सहितको टिकाउ निगरानी कार्यक्रम तर्जुमा एवं कार्यान्वयन गर्ने । सर्वेक्षणको डाइग्नोस्टिक तत्त्वलाई शीघ्र पार्न सर्वेक्षण अन्तर्गतको अभू सशक्त वर्गीय पहिचानलाई प्रवर्द्धन गरिने छ (अफठ्यारा नमुनाहरूका लागि क्षेत्रीय सहयोग तथा बाह्य सहयोगमा पहुँच मार्फत्) । बाली संरक्षण निर्देशनालयका कर्मचारीलाई प्रशिक्षण दिइने छ । विद्यमान प्रयोगशाला र उपकरणलाई अद्यावधिक गरिने छ ।
  ३. वानस्पतिक स्वच्छताका उपायहरूको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरूसँग मेल खाने गरी विभिन्न बालीहरूका लागि वानस्पतिक स्वच्छताका मापदण्ड तर्जुमा गर्ने ।
  ४. बोटविरुवामा लाग्ने शत्रुजीव र रोगका बारेमा भविष्यवाणी गर्न पूर्व चेतावनी पद्धतिको विकास गर्ने ।
- ञ) पशुस्वास्थ्यका लागि, एक स्वास्थ्य तरिका अवलम्बन गर्ने । यस सन्दर्भमा निगरानी कार्यक्रमलाई यसरी सबल तुल्याउन सकिन्छ:
१. राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य केन्द्र, सीमापार पशु रोग निगरानी, डाइग्नोस्टिक र प्रतिकार्य क्षमतामा अभिवृद्धि गर्ने । दुई प्राथमिकतामा परेका बारम्बार देखापर्ने खालका रोगहरू (खोरेत रोग र स्वाइन फेवर) सहित आर्थिक रूपले महत्त्वपूर्ण रोगहरूको सर्वेक्षण परीक्षण र प्रतिकार गर्ने राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य केन्द्रको क्षमतालाई उत्पादन र निर्यातको सम्भावना भएका क्षेत्रहरूमा सबल पारिने छ । राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य केन्द्रको आम निगरानी तथा प्रतिकार्य क्षमतालाई सबल तुल्याउँदै छानिएको भौगोलिक आधारमा यी रोगहरूमाथिको नियन्त्रणमा सुधार ल्याउनु नै प्रमुख उद्देश्य हो । खोरेत रोग र स्वाइन फेवरको महामारीको प्रतिकार्यका लागि लक्षित खोप तथा हिँडडुल नियन्त्रणका उपायहरूको उपयोग गरिने छ ।
  २. एडिएसले निम्न कुराहरूमा मद्दत गर्ने छ: सुधारिएको डाइग्नोस्टिक क्षमता र परीक्षण (अद्यावधिक गरिएको राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य केन्द्र उपकरण, ताजा पारिएको डाइग्नोस्टिक प्रशिक्षण आदिमा आधारित परीक्षण मात्रामा वृद्धि); (२) लक्षित क्षेत्रहरूमा निगरानी कार्यक्रम (उचित तरिकाहरू महामारी (epidemiology) कर्मचारी प्रशिक्षण आदिमा आधारित विकास); (३) अभू

बढी नियमित निगरानी भ्रमण र जनचेतना अभियानहरू; (४) सुधारिएको प्रतिकार्य क्षमता (र खोपका लागि क्षेत्रीय भण्डारणमा पहुँच)

ट) आवधिक समन्वय बैठकहरू र राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको खाद्य पोषण सुरक्षा र खाद्य सुरक्षाको सम्बन्धमा उप-समितिलाई बुझाइएको प्रतिवेदन मार्फत पशु स्वास्थ्य, विरुवा र खाद्य सुरक्षालाई (एसपिएससँग सम्बन्धित मुद्दाहरू) नियमन गर्ने निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय सुनिश्चित गर्ने ।

५.६ अन्य कार्यक्रमहरू

४९८) अन्य कार्यक्रमहरूमा जारी कृषि विकास मन्त्रालय, सिँचाई मन्त्रालय र वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालयका कार्य र कार्यक्रमहरू पर्दछन् । यीमध्ये केही कार्य र कार्यक्रमहरू एडिएस का प्रमुख कार्यक्रमहरूमा संलग्न गरिएका छैनन् । धेरै कृषि विकास मन्त्रालयका कार्यक्रमहरू खास महत्त्वका कार्यक्रमहरूका ५ प्राथमिकतामा परेका मूल्य शृङ्खलाहरूभन्दा पृथक एवं विशिष्ट मूल्य शृङ्खलाहरूको विकाससँग सम्बन्धित छन् । यी कार्यक्रमहरूलाई अनुसन्धान र उद्यमशीलता पूरक अनुदान कोषमा (राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष र नवप्रवर्तन तथा कृषि उद्यम कार्यक्रम कोषहरू अन्तर्गत) उपलब्ध संसाधनमा पहुँच दिएर सघाउन सकिन्छ ।

४९९) विद्यमान कृषि विकास मन्त्रालयका अन्य कार्यक्रमहरू एडिएस को सुरुवातका वर्षहरूमै पूरा हुने सम्भावना छ । यदि यी अन्य कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कनले आशालागदो राष्ट्रिय प्रभाव पार्न सकेको देखियो भने यी कार्यक्रमहरू भविष्यका प्रमुख या केन्द्रीय कार्यक्रमहरूका अंश बन्न सक्छन् ।

तालिका ३३: अन्य कार्यक्रमहरू

क्षेत्र	कार्यक्रम	टिप्पणी
बाली	स्याउ विकास कार्यक्रम	
	कागती उत्पादन कार्य	
	अनार उत्पादन कार्यक्रम	
	पूर्वी क्षेत्रमा आँपको विकास र नर्सरी विकास	
	फूल विकास	
	सुन्तला बगैँचा सबलीकरण कार्यक्रम	
	चिया र कफी सहकारीहरूलाई मद्दत	चियालाई खास महत्त्वका कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ ।
	अलैंची र अदुवाका लागि विशेष कार्यक्रम	
	अलैंचीको लागि भाइरस मुक्त विरुवा उत्पादन	
	प्याज उत्पादन कार्यक्रम	
	विरुवा संरक्षण कार्यक्रम	उत्पादकत्व सम्बन्धी आधार कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ ।
	औद्योगिक विरुवा शास्त्र	
	च्याउ कार्यक्रम	
	औद्योगिक बाली कार्यक्रम	आधार कार्यक्रममा सिँचाई
रैथाने बाली प्रवर्द्धन	आधार कार्यक्रममा बीउ नीति	

क्षेत्र	कार्यक्रम	टिप्पणी
	बीउ उत्पादन -जिल्ला बीउ आत्मनिर्भर कार्यक्रम	आधार कार्यक्रममा बीउ नीतिको कार्यान्वयन
	तेलहन बाली	आधार कार्यक्रममा सिँचाइ
	माटो परीक्षण तथा सुधार सेवा	मल सम्बन्धी आधार कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ ।
पशु पालन र मत्स्य	रेशम विकास कार्यक्रम	
	मत्स्य विकास कार्यक्रम	
	पशु स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम	उत्पादकत्व सम्बन्धी आधार कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ ।
	पशु विकास कार्यक्रम	उत्पादकत्व (दाना, नश्ल) सम्बन्धी आधार कार्यक्रम र खास महत्त्वकामा (सम्भवत दुग्ध) समावेश गर्न सकिन्छ ।
	पशु बजार विकास	सुशासन र प्रतिस्पर्धात्मकता सम्बन्धी आधार कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ ।
कृषि व्यवसाय	कृषि व्यवसाय र बजार विकास	उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकता सम्बन्धी आधार कार्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ ।
सिँचाइ	जारी सिँचाइ परियोजनाहरू पूरा ; सिँचाइ मन्त्रालय सञ्चालन र मर्मत ; अन्य कार्यक्रमहरू	केही उत्पादकत्व सम्बन्धी आधार कार्यक्रममा र अरू मूल्य शृङ्खला खास महत्त्वकामा समावेश गर्न सकिन्छ ।
वन	वन तथा भू संरक्षण मन्त्रालय सञ्चालन र मर्मत ; अन्य कार्यक्रमहरू	केही उत्पादकत्व सम्बन्धी आधार कार्यक्रममा

६. लागतहरू

६.१ लागत अनुमानको दृष्टिकोण

४२०) पहिलो १० वर्षका लागि (२०१५-२०२५) एडिएस कार्य योजना कार्यान्वयनका लागि कुल खर्च ५२८२ मिलियन अमेरिकी डलर (रु ५०१.८ विलियन) अनुमान गरिएको छ। यो खर्च भित्र भाग ५ मा उल्लेखित २३२ क्रियाकलाप समेटिएका छन्। यी क्रियाकलापहरूलाई ३५ ओटा उपलब्धि हासिल हुने गरी समूहगत लागत अनुमान गरिएको छ। यस भागमा उल्लेख गरिएको लागत स्थिर मूल्य अनुमान हो। लागत मुख्यतया तलबाट माथि अनुमान गरिएका छन्, उदाहरणका लागि:

- कृषकहरूको उत्पादन ढाँचा (जस्तै फार्म साइज, बाली प्रणाली र उत्पादकत्वमा आधारित)
- सरोकारवालाहरूको वर्तमान योजना (जस्तै सतह सिँचाइ विस्तारका लागि सिँचाइ विभागको योजना)
- सरोकारवालाहरूको आकाङ्क्षा स्तर (जस्तै प्रत्येक गा.वि.स. र नगरपालिकामा कृषि प्रसार सेवा)
- ग्रामीण जनता, महिला र विपन्न वर्गको तथ्याङ्क।

४२१) इकाई लागत नेपालभित्रका प्रमाण वा सो प्राप्त नभएमा उस्तै उस्तै बाह्य प्रमाणमा आधारित छन्, उदाहरणका लागि:

- ऐतिहासिक लागत (जस्तै सम्पन्न वा निर्माणाधीन आयोजनामा प्रति हेक्टर सिँचाइ लागत)
- वर्तमान मूल्य (जस्तै कृषि यन्त्र)
- नियमित लागत (जस्तै नायव प्राविधिक वा सरकारी अधिकृतको मासिक तलब)
- विशिष्ट अनुमान (जस्तै प्रजनन बीज वृद्धिको कार्यक्रम)
- सामान्य अनुमान (जस्तै तालिम कार्यक्रम वा अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्ने लागत)

४२२) सम्भाग कार्यक्रम अनुसारको एडिएस लागतको सारांश तालिका ३४ मा दिइएको छ।

तालिका ३४: एडिएस कार्य योजनाको १० वर्षीय लागत सारांश

	खापोसुका (खास महत्वका कार्यक्रम (१)	विप्रशिका (खास महत्वका कार्यक्रम (२)	मूशुविका (खास महत्वका कार्यक्रम (३)	नकूउका (खास महत्वका कार्यक्रम (४)	जम्मा खास महत्वका कार्यक्रम	आधार कार्यक्रम	अन्य कार्यक्रम	जम्मा	प्रतिशत
सुशासन	३२३	-	-	-	३२३	१११	-	४३४	८
उत्पादकत्व	-	६६२	-	-	६६२	१३००	-	१९६२	३७
व्यवसायीकरण	-	-	७६६	-	७६६	२२६	-	९९२	१९
प्रतिस्पर्धा	-	-	-	२०५	२०५	२०८	-	४१२	८
अन्य कार्यक्रम	-	-	-	-	-	-	१४८२	१४८२	२८
जम्मा अमेरिकी डलर (मिलियन)	३२३	६६२	७६६	२०५	१९५५	१८४५	१४८२	५२८२	१००
जम्मा रु. (विलियन)	३०.६६	६२.८८	७२.७३	१९.४८	१८५.७५	१७५.२७	१४०.८१	५०१.८२	
प्रतिशत	६.१	१२.५	१४.५	३.९	३७.०	३४.९	२८.१	१००	

४२३) लागत अनुमान र क्रियाकलाप-लागत समूह निर्माणमा अपनाइएका आधारहरू तल दिइएका लगायत विभिन्न सिद्धान्तमा आधारित छन् ।

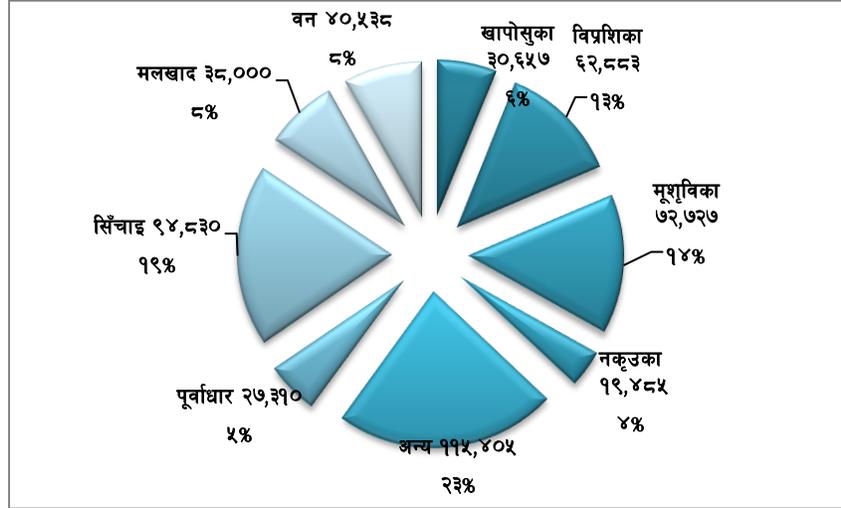
- तोकिएका क्रियाकलाप सम्पन्न गर्न इकाई लागत पर्याप्त हुनुपर्छ ।
- उस्तै क्रियाकलापहरू र तिनीहरूको लागत पूरक हुनु, दोहोरो हैनन् ।
- नयाँ प्रयासहरू जस्तै कृषि सामग्रीको लागि भौचर योजना, नमुना योजना लागतको रूपमा समावेश गरिएका छन् (जस्तै सम्भाव्य राष्ट्रव्यापी विस्तारको लागत कार्य संपादन मूल्याङ्कनमा आधारित हुने हुनाले समावेश गरिएको छैन)
- लक्षित उपलब्धि परिमाण विद्यमान र पूर्वानुमानित क्षमता सुधारको आधारमा सम्भव हुने छ (जस्तै प्राविधिक कार्यालयले सिफारिस गरेको छ कि प्रत्येक जिल्लामा प्रति वर्ष ५ किमि कृषि सडक निर्माण गर्नु सम्भाव्य निर्माण दर हो) ।
- सरकारी र निजी क्षेत्र बीचको लागत साभेदारी संयन्त्रलाई चालु अनुदानको रूपमा लिइएको छैन अपितु यसलाई प्रारम्भिक पूँजी आवश्यकता, पुनर्संरचना सहयोग वा दिगो स्तरमा वृद्धि प्रस्फुटन गर्ने कार्यमा भाग लिने उद्देश्यले सीमित अवधिको उपायको रूपमा लिइएको छ । (जस्तै कृषि यान्त्रीकरण उद्योग प्रवर्द्धनका लागि ३ वर्षको कर सहूलियत वा पूर्वाधारका लागि पूरक अनुदान निजी क्षेत्र, कृषक र सहकारीको लगानीले उपलब्धि हासिल गर्ने उत्तरदायित्व बढाउनाका साथै निजी सामान र सेवाको दिगोपनामा वृद्धि गर्दछ) ।
- कर सहूलियतको लागत कर नियमावलीको प्रशासनिक लागत मिलानमा सीमित रहेको छ, तर बितेका र उत्पन्न राजश्वको अनुमान समावेश छैन ।
- सरकार सञ्चालनको चालू लागत जस्तै कार्यरत कर्मचारीको लागत समावेश छैन, जवकि थप कर्मचारीको लागत समावेश छ (जस्तै बढ्दो सङ्ख्यामा महिला नायव प्राविधिकहरू) ।

६.२ विस्तृत लागत

४२४. ३५ ओटा प्रतिफललाई ४ ओटा उपलब्धि भित्र सामूहिकृत गरी प्रत्येक प्रतिफलको लागत विचार गर्नु प्रत्येक प्रतिफल र क्रियाकलाप कति महङ्गा र सस्ता छन् भनी गहिरिएर हेर्ने तरिका हो । २३२ क्रियाकलापका विस्तृत लागत विवरण परिशिष्ट ४ मा समावेश गरिएको छ, जसको उद्देश्य पछि गएर कार्यान्वयन निकायले तयार गर्ने एडिएस क्रियाकलापको विस्तृत डिजाइन र योजना तयार गर्ने मार्गनिर्देश होस् भन्ने हो । विस्तृत लागतले प्रत्येक क्रियाकलापका लागि आवश्यक नतिजा र स्रोत सामग्री पहिचान र सोको परिमाण समेत दिन्छ । परिमाणले मात्रा (scale) वा क्षेत्र (scope) जनाउँछ, जस्तै कुनै क्रियाकलापहरू केन्द्रीय वा संस्थागत तहमा सीमित हुन्छन् भने कुनै ७५ जिल्ला र सम्बन्धित गाविसमा सञ्चालन गर्नुपर्ने हुन्छ । यी विचारहरू सरकारी र विकास साभेदारको पोर्टफोलियो, योजना, स्रोत र कार्यान्वयन सम्बन्धमा सान्दर्भिक हुने छन् ।

४२५. आधार कार्यक्रमका धेरैजसो क्रियाकलापहरू विभिन्न निकायको वर्तमान क्रियाकलाप र योजनाको निरन्तरतामा सहयोग गर्ने खालका छन् । केही उच्च लागतका कार्यक्रम स्पष्ट छन् । उदाहरणका लागि आधार कार्यक्रम: उत्पादकत्वमा सिँचाइ योजना कार्यान्वयनमा ठूलो लागत छ किनभने यो ठूलो स्तरको हो (जस्तै ८०००० हेक्टरको चालू सतह सिँचाइ योजना पूरा गर्ने, अहिले सम्मको निर्माण लागत \$४००० प्रति हेक्टर, त्यसकारण जम्मा \$३२०,०००,०००) । त्यसै गरी आधार कार्यक्रम व्यवसायीकरण अन्तर्गत कृषि सडकको लागि

कृषि विकास मन्त्रालयले पहिचान गरेको २३००० कि.मि. आवश्यकतामध्ये एडिएस को लागत अनुमान केवल ३७५० कि.मि. बाट मात्र सुरु गर्नु हो (प्रति जिल्ला ५० कि.मि.) किनभने हालका वर्षहरूमा कृषिम र डोलिडारले हासिल गरेको निर्माण दर अनुसार यति नै सम्भाव्य देखिएको छ । आधार कार्यक्रम सुशासन अन्तर्गत समन्वय र सहभागिता विस्तारका लागि सरोकारवालाहरूलाई योजना तर्जुमा, समन्वय र मूल्याङ्कन क्रियाकलापहरू सञ्चालनको लागत सहयोग समावेश गरिएको छ । प्रत्येक समन्वय समूहका लागि प्रति वर्ष न्यूनतम चार बैठकका लागि \$५०० मात्र व्यवस्था गरिएकोछ, यसको कुल लागत धेरै देखिन सक्छ, किनभने यस अन्तर्गत ७५ जिल्ला र ५ क्षेत्रीय समितिहरू छन् र लगानी १० वर्षको लागि हो ।

चित्र १५ :एडिएस खर्चहरूको बाँडफाँड

६.३ खास महत्वका र आधार कार्यक्रम पूरक हो दोहोरो हैन

४२६) आधार कार्यक्रमका क्रियाकलाप र लागत खास महत्वका कार्यक्रमका पूरक हुन्, तर यसका छुट्टै विशिष्ट उपलब्धि लक्ष्य र क्षेत्र हुन्छन् । उदाहरणका लागि बजार पूर्वाधार (उपलब्धि ४.१) मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रममा प्राथमिकीकरण गरिएका पाँच बालीहरूका लागि निश्चय नै महत्वपूर्ण छ; तर अरू प्राथमिकताहरू जस्तै गाविसहरूमा बहुउद्देश्यीय बजार सुविधा निर्माण गर्ने वा नगरपालिकामा थोक बजारका लागि पनि बजार पूर्वाधार अवश्यक पर्दछ । सिँचाइ, सडक, शक्ति र धेरै अरू क्रियाकलापको पनि यही स्थिति हो । त्यसकारण लागत संरचना दोहोरोभन्दा पूरक होस् भन्ने विचार गरिएको छ ।

४२७) खास महत्वका कार्यक्रमहरू धेरै सरोकारवाला र संस्थाहरू संलग्न उपलब्धि र क्रियाकलापहरूलाई साथमा ल्याउने संयन्त्र हुन् । सुशासन अन्तर्गतका क्रियाकलापहरूले खास महत्वका कार्यक्रमहरूको सफलतालाई परिपूर्ण गर्ने छन् जबकि अन्य कार्यक्रमहरू बढी विशिष्ट हुन सक्छ । उदाहरणका लागि मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रमले प्राथमिकता प्राप्त बालीहरूको पूरा मूल्य शृङ्खला विकास गर्ने छ । मूल्य शृङ्खलामा बीउ उत्पादन, प्रभावकारी सामग्री आपूर्ति, किसानहरूलाई प्रसार र परामर्श सेवा, वित्तीय पहुँच, यान्त्रीकरण, बजार पूर्वाधार र प्रशोधन क्षमता, कर, करार र व्यवसायीकरण कानुनी व्यवस्था, निर्यात प्रवर्द्धन र गुणात्मक अभिवृद्धि पर्दछन् । आधार कार्यक्रममा यस्ता धेरै क्रियाकलापका लागि लागत व्यवस्था गरिएको छ भने मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रमले

विशेषतः प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खलाका लागि स्रोत व्यवस्था गर्छ । यसले सफलतापूर्वक प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खला विकासको लागि पर्याप्त स्रोत छ, भन्ने यकिन दिलाउँछ ।

६.४ निजी क्षेत्र, समुदाय, सहकारी र किसानबाट लगानी

४२८) कृषि एक आर्थिक क्रियाकलाप हो र चारमध्ये तीन एडिएस उपलब्धिले क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्नमा निजी क्षेत्रको वित्तीय योगदान समावेश गराउँछ । अर्थशास्त्रीका विचारमा निजी क्षेत्रमा त्यस्ता सरोकारवालाहरू समाहित हुन्छन्; जसले आर्थिक क्रियाकलापबाट निजी फाइदा लिन्छन् । त्यसकारण यसमा कुनै पनि किसिमको निजी व्यवसाय, कम्पनी, सहकारी, व्यक्तिगत किसान, मजदुर, व्यापारी वा श्रमिक पर्दछन् ।

४२९) आर्थिक क्रियाकलाप उत्पन्न गर्ने धेरैजसो एडिएस क्रियाकलापहरूका लागि वित्तीय व्यवस्था अन्तर्गत लागत साभेदारी वा निजी सरकारी साभेदारी पर्दछन् । समग्रमा एडिएसले निजी क्षेत्रबाट \$६०० मिलियन (रु. ५७ बिलियन) सहभागिताको अपेक्षा राखेको छ; जुन १० वर्षको कुल लागतको ११ प्रतिशत हुन आउँछ (तालिका ३५) । निजी क्षेत्रबाट सबभन्दा धेरै सहभागिता बढ्दो उत्पादकत्व र व्यवसायीकरणका लागि आवश्यक क्रियाकलापमा संलग्नता नै स्पष्ट रूपमा देखिएको छ । त्यसै गरी शासन क्रियाकलापहरू पूर्ण रूपमा सरकारी लगानीमा छन् । प्रतिस्पर्धा बढाउने धेरै क्रियाकलापहरू जस्तै वाणिज्य र कृषि खाद्य पनि सरकारको जिम्मेवारी भित्र पर्दछन् । प्रतिस्पर्धा अभिवृद्धि गर्ने धेरै गतिविधिहरू जस्तै व्यापार र कृषि खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर विनियमन पनि सरकारी जिम्मेवारी हो ।

तालिका ३५: सरकारी र निजी क्षेत्रबाट लगानी

एडिएस उपलब्धि	लगानी अमेरिकी डलर मिलियन			प्रतिशत
	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	जम्मा	
१ सुशासन	४३३	०.९	४३४	८
२ उत्पादकत्व	१८२३	१४०	१९६२	३७
३ व्यवसायीकरण	६१३	३७८	९९२	१९
४ प्रतिस्पर्धा	३३३	८०	४१३	८
५ अन्य कार्यक्रम	१४८२	-	१४८२	२८.१
जम्मा	४६८३	६००	५२८२	१००
प्रतिशत	८९	११	१००	

६.५ कृषिका लागि एडिएस लागत र सरकारी बजेट

४३०) हालैका वर्षहरूमा कृषि क्षेत्रमा बजेट खर्च विनियोजनमा केही वृद्धि भएको छ । एडिएस को प्रस्तावित लागतसँग तुलना गर्न आ.व. २०१३-१४ को बजेटलाई सङ्केत गरिएको छ । अर्थ मन्त्रालयले बजेट रकम विभिन्न फाराममा प्रस्तुत गर्दछ: आर्थिक क्रियाकलाप-सम्बद्ध निकाय बाँडफाँड (तालिका ३६) अनुसार, कार्यगत समूह अनुसार र अरू फाराममा (जस्तै गरिवी, लैङ्गिक समानता आदिलाई लक्षित गरेर) । त्यसैले एडिएस का लागतसँग केही अवलोकन र तुलना गर्न हामी यो बजेट प्रयोग गर्दछौं ।

तालिका ३६: सम्बद्ध निकायको आर्थिक कृषाकलाप अनुसार २०१६-१७ को साङ्केतिक कृषि बजेट

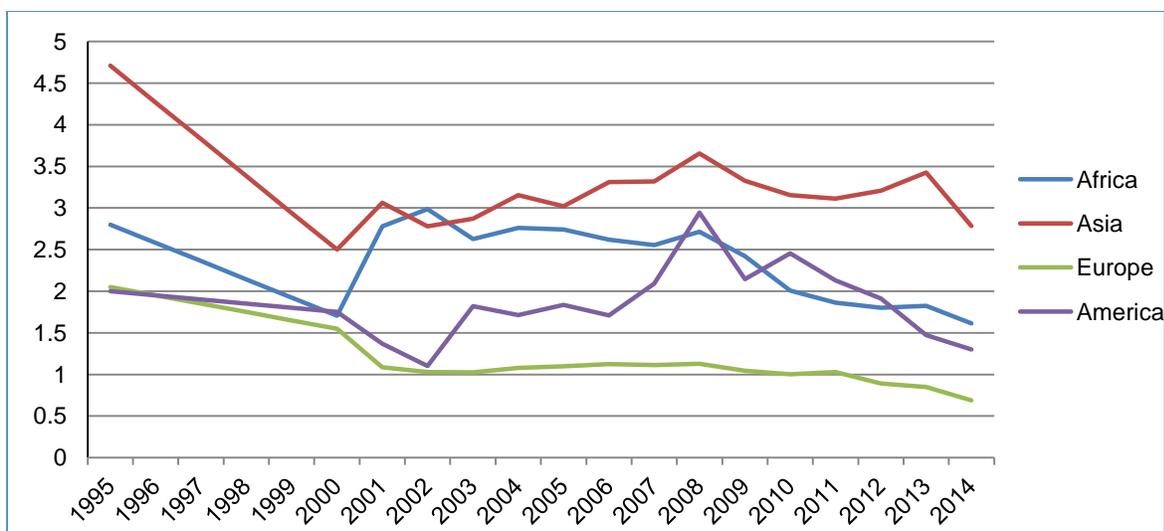
वजेट शिर्षक	नियोजित खर्च रु ,०००			नियोजित खर्च अमेरिकी डलर		
	चालु	पूँजिगत	जम्मा	चालु	पूँजिगत	जम्मा
कृषिम	२३,६१५,५७०	३,८२२,६९१	२७,४३८,२६१	२२४,६४९,८८२	३६,२६४,४४४	२६१,०१४,३२६
वभूसंम	८,६३४,४९७	५,१३७,६९९	१३,७७२,१९६	८२,१३८,१२९	४८,८७३,८३५	१३१,०११,९६४
सिम	१,४४२,८२८	२३,०१९,२७७	२४,४६२,१०५	१३,७२५,३१५	२१८,९७७,४७४	२३२,७०२,७८९
पशुपंछी विकास मन्त्रालय	६,५२९,५१५	१,९३६,०४६	८,४६५,५६१	६२,११३,८८४	१८,४१७,१९३	८०,५३१,०७७
भूसुव्यम	३,२००,८१९	१,०५६,८६२	४,२५७,६८१	३०,४४८,७०९	१०,०५३,७०३	४०,५०२,४११
जम्मा	४३,४२३,२२९	३४,९७२,५७५	७८,३९५,८०४	४१३,०७५,९१८	३३२,६८६,६४९	७४५,७६२,५६७

स्रोत: रेड बुक २०१६/१७, अर्थ मन्त्रालय ।

४३१) समग्र सरकारी बजेटमा एडिएस को अतिकति प्रभाव हुने छ । कृषिका लागि आ.व. २०१६/१७ को बजेट करिब ७८ अर्ब रुपैयाँ (७४६ मिलियन अमेरिकी डलर) प्रति वर्ष जसमध्ये पूँजिगत रु. ३५ अर्ब र चालु रु. ४३ अर्ब हुने अपेक्षा गरिएको छ । जम्मा कुल बजेट खर्चको करिब ८ प्रतिशत हुन्छ ।

४३२) वर्तमान सञ्चालन र कार्यक्रम सहित एडिएसबाट सरकारको औषत २०१० को मुल्यमा रु ४४.५ अर्ब प्रति वर्ष लागत हुने छ; तर सबै लागत वर्तमान चालु र पूँजिगत बजेटमा थप मान्न सकिन्न । वार्षिक लागत रु. १८ अर्ब \$ १८८ एडिएस साथै आ.व. २०१३/१४ को बजेट सहितका लागि हो । त्यसैले अतिरिक्त वार्षिक एडिएस लागत रु. २६.५ अर्ब हुने छ । एडिएस रु. ४४.५ अर्ब, जसमध्ये रु. १८ अर्ब पहिले नै समावेश गरिएको (२१४ मिलियन) । यसको अर्थ एडिएस कार्यक्रम सहित कृषिको वार्षिक बजेट (सरकार र दाताहरूबाट लगानी) करिब रु. ६६ अर्ब (६९५ मिलियन), कुल बजेटमा कृषिको शेयर वृद्धि १०% बाट सायद १६% सम्म हुने छ । वार्षिक बजेटमा वृद्धि विकास सहकर्मीहरूको सहयोगबाट व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ र यो आ.व. २०१३/१४ को बजेटको तुलनामा ६५ प्रतिशत वृद्धि देखिन्छ ।

४३३) अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा खाद्य मूल्य सङ्कटकाल बेलादेखि सरकारले कृषिमा खर्च बढाएको छ (चित्र १६) र यो २०१० सम्म मात्र देखिन्छ, र त्यसपछि फेरि घटदो रूपमा छ ।

चित्र १६: अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कृषिमा प्रतिशत बजेट खर्चको क्रम

४३४) एडिएस मा चालु खर्चभन्दा धेरैजसो पुँजीगत छ। चालु र पुँजीगत सरकारी बजेट रकम निकायहरूपिच्छे भिन्न छ, तर समग्रमा धेरैजसो खर्च चालु कार्यहरूका लागि हो। सिँचाइ मन्त्रालयको खर्च मुख्य रूपले निर्माण र सिँचाइ पूर्वाधारको मर्मतका लागि पुँजीगत हो भने कृषि मन्त्रालयको खर्च मुख्य रूपले चालु कृषि सामग्री (विशेषतः मल अनुदान) र सेवाहरूका लागि हो। पुँजीगत खर्चलाई सामान्यतया आर्थिक वृद्धिको संवाहकका रूपमा चिनिन्छ। एडिएसले पुँजीगत र विकास खर्चका लागि हालको बजेट संरचनामा पूरकता प्रदान गर्ने छ।

४३५) कृषिमा बजेट एकाग्रता वृद्धि गर्ने तर्क र क्षेत्र (Scope) छ। २००५ मा कृषिले नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ३६% योगदान दिन्छ, र ८५ बजेट कृषिमा विनियोजन गर्छ। कृषि बजेटलाई कृषि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनले भाग गरेर बजेटको कृषि तर्फको भुकाव कस्तो छ भन्ने मापन गर्न सकिन्छ। कृषिमा बढी निर्भर धनी मुलुकको यो अनुपात १ को नजिक हुन सक्छ। भारतको बढी विविध अर्थव्यवस्था छ, तर २००५ मा बजेट भुकाव नेपालको ०.२३ र २०१३ मा ०.४२ को तुलनामा भारतमा २००५ मा ०.२७ र २०१३ मा ०.४२ छ। एसियाको ११ मुलुकको अध्ययनमा कृषि तर्फको बजेट भुकाव १.५, नेपालको भन्दा धेरै बढी थियो। एसियाली मुलुकमा खास बजेट खर्च सन् १९८० र २००२ को बीचमा ४.४ प्रतिशत थियो, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदान घट्ने क्रमभन्दा सरकारी खर्चमा कृषिको शेयर घट्ने क्रम धेरै रहिआएको छ।

तालिका ३७: कृषिमा बजेट भुकावको अन्तर्राष्ट्रिय तुलना

	२००५			२०१३		
	कृषिको गार्हस्थ्य उत्पादन	कृषि बजेट	बजेटको कृषिमा भुकाव	कृषिको गार्हस्थ्य उत्पादन	कृषि बजेट	बजेटको कृषिमा भुकाव
नेपाल	३६.३५%	८.२३%	०.२३	३५.०४%	१४.८१%	०.४२
भारत	१८.८१%	४.९८%	०.२७	१८.६३%	६.००%	०.२३
चीन	११.७३%	७.२२%	०.६२	९.४१%	९.५०%	१.०१
एसियाको ११ देशहरू	६.००%	९.००%	१.५०	१०.२३%	९.१७%	०.९०

एसियाको ११ देशहरूमा बङ्गलादेश, चीन, भारत, इन्डोनेसिया, कोरिया, मलेसिया, म्यानमार, नेपाल, फिलिपिन्स, श्रीलङ्का र थाइल्यान्ड समावेश गरिएको छ ।

Sources: FAO STAT (2016), World Bank WDI (2016), China Statistical Year Book, <http://www.stats.gov.cn/> (2006 & 2014), Asia Development Bank (2015) & Center for Economic and Social Development, <https://myanmarcesd.org/> (2016)

४३६) स्पष्ट रूपमा एडिएसले विभिन्न निकायमा खर्च विनियोजन गर्नुपर्ने हुन्छ र वार्षिक बजेटभन्दा लामो अवधिको प्रतिबद्धता आवश्यक पर्छ । तसर्थ एडिएस ट्रस्ट कोष जस्तो लगानी संयन्त्र अपनाउने छ; जसको विद्यमान उदाहरणहरू छन् (जस्तै नेपाल शान्ति ट्रस्ट कोष, गरिवी निवारण कोष)। एडिएसले अर्थ मन्त्रालयको सुधार अवलम्बन गर्ने छ, जस अनुसार स्वीकृत बहुवर्षीय व्यवसाय योजनाको आधारमा बजेट विनियोजन गरिन्छ । यी उपायहरूले बजेटमा अनुदान र ऋण लगानी वृद्धिमा सहजता ल्याउने छ; जुन अहिले करिब २४ प्रतिशत रहेको छ ।

४३७) नेपालका लागि अर्को समस्या भनेको के सरकारमा (र निजी, सहकारी र किसान साभेदार) कृषिमा बढ्दो खर्च ग्रहण गर्ने क्षमता छ त ? प्रभावकारी शासन यस मुद्दाको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो र एडिएसले अवशोषण क्षमता बढाउन एडिएस डिजाइनमा शासन लगायत योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता र सहमतिको लागि सुदृढ संयन्त्रलाई प्राथमिकता दिएको छ । जनवरी २०१३ र फेब्रुवरी २०१५ मा अर्थ मन्त्रालयले आयोजना गरेको पोर्टफोलियो पर्फर्मेन्स रिभ्यू मा ऊर्जा क्षेत्र जस्तो ठूला आयोजना हुने क्षेत्रमा अवशोषण क्षमता बढाउन पर्ने आवश्यकता महसुस गरिएको थियो । कृषि विकास बैकले लगानी गरेको कृषि र सिँचाइमा ठेक्का पट्टा र भुक्तानी अनुपात ८३-९० प्रतिशत देखियो । ठूला आयोजना सञ्चालनमा सरोकारवालाहरूको सहमतिको अभावका साथै आ.व. २०१२/१३ देखि २०१४/१५ मा पूर्ण बजेट कार्यान्वयन गर्न सरकारी असक्षमताले विश्व बैकको भुक्तानी अनुपातमा ठूलो प्रभाव पारेको थियो ।

तालिका ३८: प्रस्तावित कार्यान्वयन निकाय र प्रतिफल अनुसार एडिएस कार्य योजना लागत

एडिएस कार्य योजना		कार्यान्वयन	उपलब्धि अनुसार १० वर्षे लागत सारांश			
उपलब्धि	प्रतिफल		मुख्य निकाय	लागत रु १० लाख		
		सरकार, दाता		निजी, समुदाय	प्रतिफल जम्मा	उपलब्धि जम्मा
१	सुधारिएको शासन		४१,१००	८७	-	४१,१८७
	१.१ नीतिगत प्रतिवद्धता र किसानको अधिकारको विश्वसनीयता	कृविम	३३१	११	३४२	-
	१.२ एडिएस कार्यान्वयनमा राम्रो समन्वय	रायोआ, कृविम	७६१	-	७६१	-
	१.३ एकीकृत योजना तर्जुमा	रायोआ, कृविम	१०५	-	१०५	-
	१.४ प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग	रायोआ, कृविम	६६९	-	६६९	-
	१.५ लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक र भौगोलिक समावेशीका लागि स्थापित संयन्त्रहरू	कृविम, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय	२,०४३	-	२,०४३	-
	१.६ सम्बद्ध र प्रभावकारी अनुगमन तथ मूल्याङ्कन	कृविम	१,६२०	७६	१,६९६	-
	१.७ नागरिक समाजको सहभागिताका लागि स्थापित संयन्त्रहरू	रायोआ, कृविम	१,६६३	-	१,६६३	-
	१.८ एडिएस समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न प्रमुख निकायहरूको क्षमता विस्तार	रायोआ, कृविम	२,४४६	-	२,४४६	-
	१.९ अति विपन्न समूहको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकार	कृविम, खापोसुका	३०,६५७	-	३०,६५७	-
	१.१० काम गर्नेलाई प्रोत्साहन सहितको काममा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना	कृविम	८०८	-	८०८	-
२	उच्च उत्पादकत्व		१७३,०७३	१३,२८३	-	१८६,३५६
	२.१ कृषक तथा कृषि उद्यमको आवश्यकतानुसारको विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली	कृवि, पसेवि, विप्रशिका, साकृप्रसेके	४६,३१३	१,९२४	४८,२३७	-
	२.२ कृषक तथा कृषि उद्यमको आवश्यकतानुसारको विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणाली	कृवि, पसेवि, विप्रशिका, साकृप्रसेके	९,७४९	-	९,७४९	-
	२.३ बलियो कृषि शिक्षा प्रणाली	शिम, विप्रशिका	४,७७९	११९	४,८९७	-
	२.४ जमिनको प्रभावकारी र दिगो प्रयोग हुने पर्याप्त आकारको फार्म भएको खेती क्षेत्र	भूसुव्यम	३,०९०	-	३,०९०	-
	२.५ समान र व्यावहारिक रूपले विस्तारित र सुधारिएको सिँचाइ दक्षता र व्यवस्थापन	शिम	५७,५१८	८,०५१	६५,५६९	-

एडिएस कार्य योजना			कार्यान्वयन	उपलब्धि अनुसार १० वर्षे लागत सारांश			
उपलब्धि	प्रतिफल			मुख्य निकाय	लागत रु १० लाख		
			सरकार, दाता		निजी, समुदाय	प्रतिफल जम्मा	
२.६	सहूलियत दरमा र समयमा गुणस्तरीय कृषि सामग्रीको पहुँच		कृषिम	५७	-	५७	-
२.७	स्रोतमा पर्याप्त लगानी तथा क्षमता निर्माण गरी बीउ विजन दृष्टि (Seed Vision) २०२५ सहित विद्यमान बीउविजन नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन		कृषिम	८१५	४११	१२२६	-
२.८	छोटो अवधिका लागि स्वीकार्य मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधानले मध्यम र लामो अवधिका लागि एक रणनीति सङ्केत गर्छ, र यसले उत्पादकत्व वृद्धिको उद्देश्य लिएको छ		कृषिम, अम	४१,३३७	२,१९७	४३,५३४	-
२.९	नेपाली खेती प्रणालीको लागि उपयुक्त विभिन्न जातका उन्नत पशुहरू कृषकका लागि उपलब्ध छन्		कृषिम	४९६	२९७	७९३	-
२.१०	निजी क्षेत्र मार्फत् कृषकको पहुँचमा विभिन्न यान्त्रीकरणका विकल्पहरू		कृषिम, वाआम	१,१२०	१६६	१,२८६	-
२.११	कृषकहरूलाई जलवायु परिवर्तन, प्रकोप, मूल्य उतार चढाव र अन्य आघातमा उचित लचकता		कृषिम, वाम	३,४२०	-	३,४२०	-
२.१२	दिगो खेती, असल कृषि व्यवहार, असल पशु चिकित्सा र पशु पालन व्यवहार स्थापना र अनुसरण		कृषिम, उम	४०४	११९	५२३	-
२.१३	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधारमा समग्र र समुदाय आधारित भू-परिदृश्य दृष्टिकोणबाट निर्वाहमुखी उत्पादनमा आधारित वनलाई प्रतिस्पर्धी, कृषि मैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापन कार्यको विकास गरिने छ।		भू-भूसंम	३,९७६	-	३,९७६	-
३	नाफामूलक व्यवसायीकरण			५८,२४८	३५,९५३	-	९४,२०१
३.१	कृषि व्यवसायीकरणको लागि उन्नत लगानी वातावरण		कृषिम, अम	१४७	३६	१८३	-
३.२	व्यावसायिक कृषिको लागि करार व्यवस्था		कृषिम, वाआम	७६६	-	७६६	-
३.३	प्रभावकारी व्यावसायिक कृषि क्षेत्रलाई सहयोगी कर नीति		अम, कृषिम	६	-	६	-
३.४	विविध किसिमका प्रतिस्पर्धी र मागमा आधारित वित्तीय र कृषि बिमा व्यवस्था		नेरावै, बिमा बोर्ड, कृषिम	२१२	८६	२९८	-
३.५	प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खला जसले साना किसान र कृषि व्यवसायमा मूल्य अभिवृद्धि र मुनाफा बढाउँछ।		मूशृविका, मशृविक	४४,७९३	२७,९३५	७२,७२७	-

एडिएस कार्य योजना			कार्यान्वयन	उपलब्धि अनुसार १० वर्षे लागत सारांश			
उपलब्धि	प्रतिफल			मुख्य निकाय	लागत रु १० लाख		
			सरकार, दाता		निजी, समुदाय	प्रतिफल जम्मा	
३.६	ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार		डोलिडार, कृविम	६,३७९	६,२३४	१२,६१३	-
३.७	बजार ज्ञानका लागि कृषि बजार सूचना र सूचना प्रविधि सामग्री		कृविम	२३८	२३८	४७५	-
३.८	विस्तारित ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जा		एम	५,७१०	१,४२५	७,१३५	-
४	बहदो प्रतिस्पर्धा			३१,६४०	७,६३६	-	३९,२७६
४.१	विकसित बजार पूर्वाधार		कृविम, स्थाविम	३,९६४	३,५९८	७,५६२	-
४.२	नवीनतम साना र मझौला कृषि व्यवसाय उद्यम विकास		नकृउका	१५,४४७	४,०३८	१९,४८५	-
४.३	खाद्य तथा कृषि उपज निर्यात वृद्धि		कृविम, वाआम	५०२	-	५०२	-
४.४	खाद्य गुणस्तर र सुरक्षामा वृद्धि		कृविम, स्वाजम	११,७२८	-	११,७२८	-
५	अन्य कार्यक्रमहरू		कृविम	१४०,८१४	-	१४०,८१४	१४०,८१४
	जम्मा			४४४,८७५	५६,९५९	-	५०१,८३५

६.६ लागत सूची

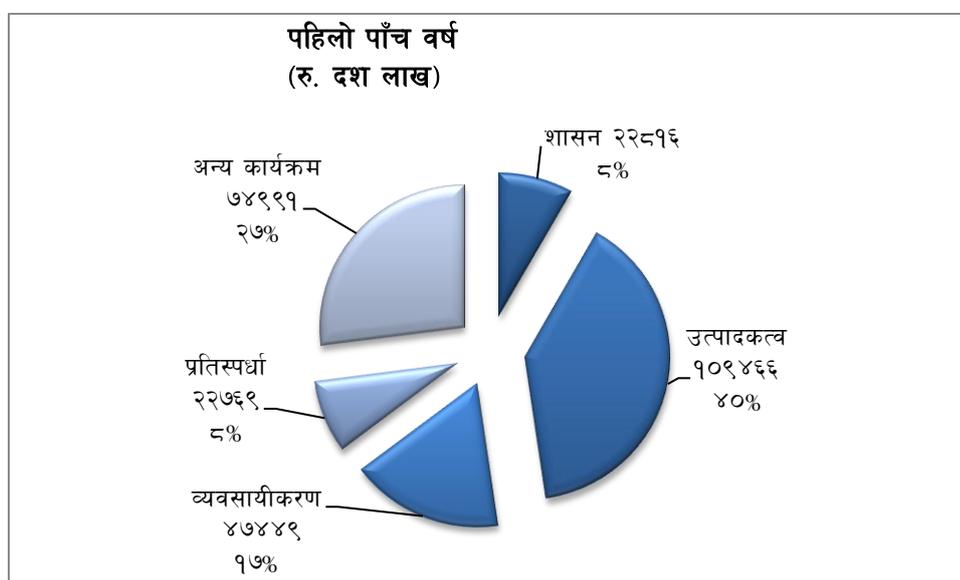
४३८) एडिएस को प्रतिफल र क्रियाकलापहरूको लागत दुई उप-अवधिमा विभाजन गरिएको छ: पहिलो पाँच वर्ष र दोस्रो पाँच वर्ष (तालिका ३९)। एडिएस कार्यान्वयनका लागि दोस्रो पाँच वर्षमा (४४.७%) भन्दा पहिलो पाँच वर्षमा (५५.३%) अलि बढी खर्च हुने देखिएको छ। प्रत्येक क्रियाकलापको लागत सूची परिशिष्ट ४ मा विस्तृत रूपमा दिइएको छ, र क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसारको सारांश तालिका ४० मा दिइएको छ।

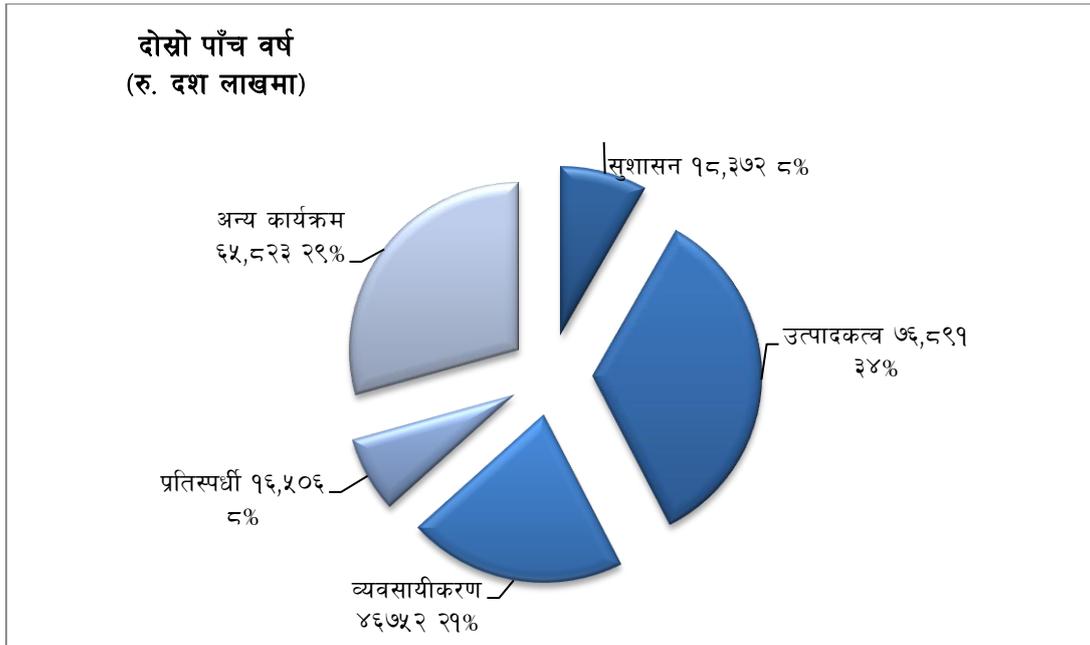
तालिका ३९: उपलब्धि अनुसार पाँच वर्ष अवधिको लागत (रु. दश लाखमा)

उपलब्धि	पहिलो ५ वर्ष २०१५-२०२०	दोस्रो ५ वर्ष २०२०-२०२५	जम्मा
शासन	२२,८१६	१८,३७२	४१,१८७
उत्पादकत्व	१०९,४६६	७६,८९१	१८६,३५६
व्यवसायीकरण	४७,४४९	४६,७५२	९४,२०१
प्रतिस्पर्धा	२२,७६९	१६,५०६	३९,२७६
अन्य कार्यक्रम	७४,९९१	६५,८२३	१४०,८१४
जम्मा	२७७,४९१	२२४,३४४	५०१,८३५
प्रतिशत	५३.३	४४.७	

४३९) पहिलो पाँच वर्षमा विशेष गरेर तलका कार्यक्रमहरूमा बढी खर्च छ।

- सुशासन: कानून, विनियम, स्तर, किसान अधिकार सुदृढीकरण, र खाद्य सुरक्षा सुधारमा सहयोग।
- उत्पादकत्व: सेवा प्रदायकको क्षमता निर्माण सहित सुविधा र सिँचाई।
- चालु अन्य कार्यक्रम: सम्पन्न हुन गइरहेका, एडिएस मुख्य र प्रमुख कार्यक्रममा समावेश गरिएका अथवा चरणबद्ध रूपमा हटाइएका (चित्र १७)।

चित्र १७: पाँच वर्ष अवधिको लागतांश

तालिका ४०: प्रतिफल अनुसार पाँच वर्षको लागत (रु. दश लाखमा)

उपलब्धि	प्रतिफल	लागत रु. दश लाखमा	लागत रु. दश लाखमा		
			पहिलो पाँच वर्ष २०१५-२०२०	दोस्रो पाँच वर्ष २०२०-२०२५	जम्मा
१		सुधारिएको शासन	२२,८१६	१८,३७२	४१,१८७
	१.१	नतिगत प्रतिबद्धता र किसानको अधिकारको विश्वसनियता	३४२	-	३४२
	१.२	एडिएस कार्यान्वयनमा समन्वय सुधार	४०५	३५६	७६१
	१.३	एकीकृत योजना तर्जुमा	५२	५२	१०४
	१.४	प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग	५०२	१६७	६६९
	१.५	लैङ्गिक समानता र सामाजिक र भौगोलिक समावेशीको लागि संयन्त्र स्थापना	१,०२६	१,०१७	२,०४३
	१.६	सामयिक र प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन	१,३९४	३०२	१,६९६
	१.७	नागरिक समाजको सहभागिताका लागि संयन्त्र स्थापना	८३१	८३१	१,६६३
	१.८	एडिएस समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता विस्तार	१,७३४	७१३	२,४४६
	१.९	अति विपन्न समूहको खाद्य पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकारमा सुधार	१५,७२३	१४,९३४	३०,६५७
	१.१०	कार्य सम्पादकलाई इनाम सहित कार्य सम्पादनमा आधारित	८०८	-	८०८

उपलब्धि	प्रतिफल		लागत रु. दश लाखमा		
			पहिलो पाँच वर्ष २०१५-२०२०	दोस्रो पाँच वर्ष २०२०-२०२५	जम्मा
		व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना			
२		उच्च उत्पादकत्व	१०९,४६६	७६,८९१	१८६,३५६
२.१		किसान र कृषि व्यवसायको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली	२६,६२५	२१,६१३	४८,२३७
२.२		किसान र कृषि व्यवसायको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणाली	९,७४९	-	९,७४९
२.३		सुदृढ कृषि शिक्षा प्रणाली	३,४०१	१,४९६	४,८९७
२.४		जमिनको प्रभावकारी प्रयोग र दिगोपना दिने पर्याप्त आकारका फार्महरू भएको खेती क्षेत्र	१,७०६	१,३३०	३,०९०
२.५		सिँचाइ क्षेत्रको समानता र जीवन्त विस्तार, र सुधारिएको सिँचाइ प्रभावकारिता र व्यवस्थापन	३६,०००	२९,५६९	६५,५६९
२.६		उचित मूल्य र गुणस्तरयुक्त कृषि सामाग्रीको समयमै पहुँच	५७	-	५७
२.७		स्रोत तथा क्षमता विकासमा पर्याप्त लगानी गरी बीउ विजन रणनीति २०२५ लगायत विद्यमान बीउ विजन नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन	१,२२६	-	१,२२६
२.८		छोटो अवधिको लागि मान्य मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधानले मध्यम र दीर्घकालीन अवधिको रणनीति स्पष्ट सङ्केत गर्छ र उत्पादकत्व बढाउने उद्देश्य राख्दछ।	२३,७०३	१९,८३१	४३,५३४
२.९		कृषकहरूलाई नेपालको खेती प्रणालीका लागि उपयुक्त विभिन्न किसिमका उन्नत नश्लका पशुहरू उपलब्ध हुने	७९३	-	७९३
२.१०		निजी क्षेत्रबाट किसानलाई उपलब्ध हुने यान्त्रीकरणका विभिन्न विकल्पहरू	१,२८६	-	१,२८६
२.११		जलवायु परिवर्तन, प्रकोप, मूल्यमा उतारचढाव र अन्य आघातमा बढ्दो लचकता	२,५१८	९०३	३,४२०
२.१२		दिगो खेती, राम्रो कृषि अभ्यास, राम्रो पशु चिकित्सा पशुपालन अभ्यास स्थापना र अनुसरण	२५८	५४	५२३
२.१३		प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधारका लागि समग्र र समुदाय आधारित भूसंरचना	२,०६४	१,९१२	३,९७६

उपलब्धि	प्रतिफल		लागत रु. दश लाखमा		
			पहिलो पाँच वर्ष २०१५-२०२०	दोस्रो पाँच वर्ष २०२०-२०२५	जम्मा
		दृष्टिकोणबाट निर्वाहमुखी उत्पादनमा आधारित वन विकासलाई प्रतिस्पर्धी, कृषि मैत्री र सवावेशी वन व्यवस्थापन अभ्यासमा विकास			
३		नाफामूलक व्यवसायीकरण	४७,४४९	४६,७५२	९४,२०१
	३.१	कृषि व्यवसायीकरणका लागि लगानी वातावरणमा सुधार	१८२	-	१८२
	३.२	व्यावसायिक खेतीका लागि करार व्यवस्था	३८६	३८०	७६६
	३.३	प्रभावकारी व्यावसायिक खेतीमा टेवा दिने कर नीति	६	-	६
	३.४	विभिन्न किसिमका प्रतिस्पर्धी र मागमा आधारित वित्तीय र कृषि बिमा सेवाहरू		-	२९
	३.५	मूल्य जोड अभिवृद्धि र साना किसान तथा कृषि उद्यमहरूलाई फाइदा हुने प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खला	३६,३९०	३६,३३८	७२,७२८
	३.६	ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार	६,३७९	६,२३४	१२,६१३
	३.७	बजार सूचनाका लागि कृषि बजार सूचना र सूप्रस उत्पादनहरू	२३८	२३८	४७५
	३.८	विस्तारित ग्रामीण विद्युतीकरण र पुनर्नवीकरणीय शक्तिहरू	३,५७२	३,५६३	७,१३५
४		प्रतिस्पर्धा विकास	२२,७६९	१६,५०६	३९,२७५
	४.१	बजार पूर्वाधार विकास	३,९२८	३,६३४	७,५६२
	४.२	नवीनतम साना तथा मझौला कृषि व्यवसाय उद्यम वृद्धि	९,७४७	९,७३८	१९,४८५
	४.३	खाद्य तथा कृषि उत्पादन निर्यात वृद्धि	२६४	२३८	५०२
	४.४	परिस्कृत खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा	८,८३०	२,८९८	११,७२८
५		अन्य कार्यक्रम	७४,९९१	८५,८२३	१४०,८१४
		जम्मा	२७७,४९१	२२४,३४४	५०१,८३५

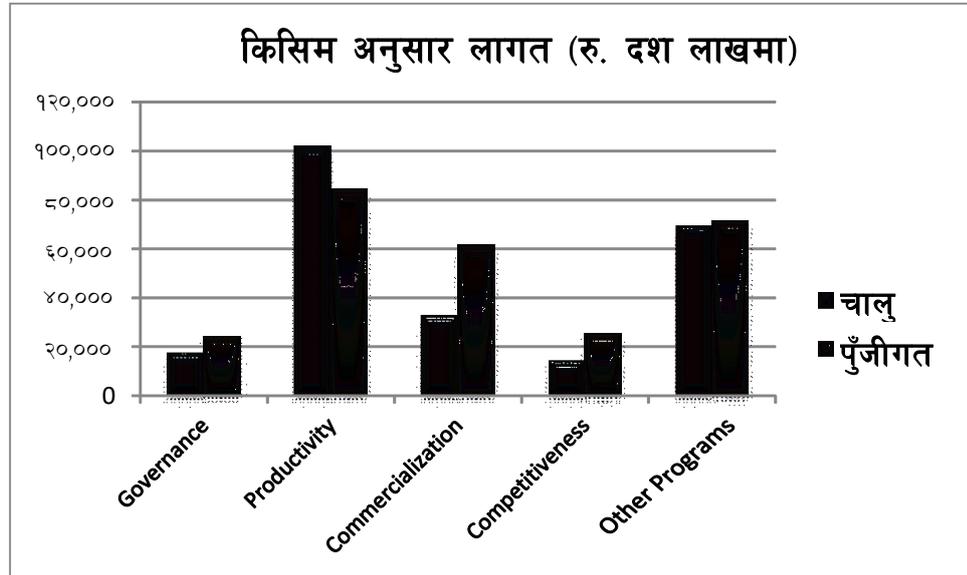
६.७ एडिएस को चालु र पुँजीगत लागत

४४०) एडिएस को लागत ४७% चालु र ५३% पुँजीगत खर्च अनुमान गरिएको छ (तालिका ४१) । चालु खर्चका मुख्य किसिमहरूमा मानव स्रोत, मलखाद अनुदान, नियमन सुधार, किसान तथा सेवा प्रदायकको क्षमता विस्तार, र अनुसन्धान तथा प्रसार पर्दछन् । पुँजीगत खर्चका मुख्य किसिमहरूमा पूर्वाधारको लागि खर्च (सिँचाइ, सडक, सुविधा निर्माण र सुधार), मेसिन औजारहरू र कोष पुँजी स्थापना पर्दछन् (जस्तै राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष, नवीनतम प्रविधि कोष) । विस्तृत विवरण तालिका ४२ मा दिइएको छ । चालु खर्च

उत्पादकत्वमा बढी छ (मुख्य चालु खर्च मलखादमा अनुदान र क्षमता विकास) भने पूँजीगत खर्च शासन, व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धामा बढी छ (चित्र १८) ।

तालिका ४१: चालु र पूँजीगत लागत सारांश

लागत सारांश	रु. दश लाखमा		
	चालु	पूँजीगत	जम्मा
सुशासन	१७,२३७.८	२३,९४९.५	४१,१८७.३
उत्पादकत्व	१०१,९४६.४	८४,४०९.९	१८६,३५६.३
व्यवसायीकरण	३२,८३१.३	६१,३७०.०	९४,२०१.३
प्रतिस्पर्धा	१३,९४५.६	२५,३३०.०	३९,२७५.६
अन्य कार्यक्रम	६९,३४६.५	७१,४६७.८	१४०,८१४.३
जम्मा	२३५,३०७.५	२६६,५२७.२	५०१,८३४.७
प्रतिशत	४७	५३	

चित्र १८: चालु र पूँजीगत लागत सारांश

तालिका ४२: प्रतिफल अनुसार चालु र पुँजीगत खर्च

प्रतिफल	१० वर्षे लागत सारांश	लागत रु. दश लाखमा			मुख्य पुँजीगत खर्चहरू	मुख्य चालु खर्चहरू
		चालु	पुँजीगत	जम्मा		
	सुधारिएको शासन	१७,२३८	२३,९५०	४१,१८७		
१.१	नीतिगत प्रतिबद्धता र किसानको अधिकारको विश्वसनीयता	३४२	-	३४२	जागरण, प्रचार, कानून, समीक्षा	
१.२	एडिएस कार्यान्वयनमा समन्वय सुधार	७६१	-	७६१	केन्द्रीय, क्षेत्रीय र जिल्ला कार्यान्वयन	
१.३	एकीकृत योजना तर्जुमा	१०५	-	१०५		
१.४	प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग	६६९	-	६६९	प्राविधिक सहयोग	
१.५	लैङ्गिक समानता र सामाजिक र भौगोलिक समावेशीको लागि संयन्त्र स्थापना	२,०४३	-	२,०४३	जिल्ला जेसी कर्मचारी र तालिम	
१.६	सामयिक र प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन	१,६९६	-	१,६९६	कृषि गणना	
१.७	नागरिक समाजको सहभागिताको लागि संयन्त्र स्थापना	१,६६३	-	१,६६३	जिल्ला सूचना केन्द्रहरू	
१.८	एडिएस समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता विस्तार	२,२०९	२३८	२,४४६	क्षमता विकास	सुविधा निर्माण र उपकरण
१.९	अति विपन्न समूहको खाद्य पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकारमा सुधार	६,९४५	२३,७९२	३०,६५७	प्रदर्शन, सामग्री, खाद्य वितरण, अनुगमन, सुरक्षा सञ्जाल क्रियाकलापहरू	ग्रामीण स्तरमा सुविधा र उपकरण जस्तै साना सिँचाइ, गोदाम घर, सङ्कलन केन्द्र, बजार सुविधाहरू, त्यस्तै साना प्रशोधन उपकरणहरू
१.१०	कार्य सम्पादकलाई इनाम सहित कार्य सम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना	८०८	-	८०८	नमुना आयोजना	
	उच्च उत्पादकत्व	१०१,९४६	८४,४०१	१८६,३४६		
२.१	किसान र कृषि व्यवसायको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली	३९,६४०	८,५९८	४८,२३७	क्षमता विकास, प्रदर्शन, सामग्री, तलब सहयोग	कृषि र पशु सेवाकेन्द्र, उपकेन्द्र, साकृपसेके मा सुविधा र उपकरणहरू,

प्रतिफल	१० वर्षे लागत सारांश	लागत रु. दश लाखमा			मुख्य पुँजीगत खर्चहरू	मुख्य चालु खर्चहरू
		चालु	पुँजीगत	जम्मा		
						प्रदर्शनका लागि उपकरणहरू
२.२	किसान र कृषि व्यवसायको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणाली	११	९,७३८	९,७४९		निर्माण उपकरण अनुसन्धान कोष
२.३	सुदृढ कृषि शिक्षा प्रणाली	२,९९७	१,९००	४,८९७	शैक्षिक सामग्री, सूचना सञ्चार प्रविधि	सुविधा निर्माण र उपकरण
२.४	जमिनको प्रभावकारी प्रयोग र दिगोपना दिने पर्याप्त अकारका फार्महरू भएको खेती क्षेत्र	६२०	२,४७०	३,०९०	अनुन र प्रशासन	जग्गा सुधार, उपकरण
२.५	सिँचाइ क्षेत्रको समानता र जीवन्त विस्तार, र सुधारिएको सिँचाइ प्रभावकारिता र व्यवस्थापन	१२,१८९	५३,३८१	६५,५६९	क्षमता विकास, प्रदर्शन, प्रशासकीय सहयोग	सुविधा निर्माण र उपकरण
२.६	उचित मूल्य र गुणस्तरयुक्त कृषि सामग्रीको समयमै पहुँच	५७	(	५७	नीति र भौचर स्कीम नियमावली	
२.७	स्रोत तथा क्षमता विकासमा पर्याप्त लगानी गरी वीउविजनको राष्ट्रिय दृष्टिकोण २०२५ लगायत विद्यमान वीउ विजन नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन	५९६	६२९	१,२२६	क्षमता विकास, नियमन, अनुसन्धान	सुविधा निर्माण र उपकरण
२.८	छोटो अवधिको लागि मान्य मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधानले मध्यम र दीर्घकालिन अवधिको रणनीति स्पष्ट सङ्केत गर्छ र उत्पादकत्व बढाउने उद्देश्य राख्दछ ।	३९,९७१	३,५६३	४३,५३४	मलखाद अनुदान, प्रदर्शन, तालिम, अनुसन्धान	निर्माण , उपकरण, सञ्चित भण्डार
२.९	कृषकहरूलाई नेपालको खेती प्रणालीको लागि उपयुक्त विभिन्न किसिमका उन्नत नश्लका पशुहरू उपलब्ध हुने	२००	५९४	७९३	क्षमता विकास, नियमन, अनुसन्धान	सुविधा निर्माण र उपकरण
२.१०	निजी क्षेत्रबाट किसानलाई उपलब्ध हुने यान्त्रिकीकरणका विभिन्न विकल्पहरू	८२३	४६३	१,२८६	कर सहूलियत, क्षमता विकास	फार्म यन्त्रहरू

प्रतिफल	१० वर्षे लागत सारांश	लागत रु. दश लाखमा			मुख्य पुँजीगत खर्चहरू	मुख्य चालु खर्चहरू
		चालु	पुँजीगत	जम्मा		
२.११	जलवायु परिवर्तन, प्रकोप, मूल्यमा उतारचढाव र अन्य आघातमा बढ्दो लचकता	१,२३५	२,१८५	३,४२०	अनुसन्धान, क्षमता विकास, सामग्री	हित कोष
२.१२	दिगो खेती, राम्रो कृषि अभ्यास, राम्रो पशु चिकित्सा पशुपालन अभ्यास स्थापना र अनुसरण	५२३	-	५२३	क्षमता विकास	प्रकोप कोष, जगेडा स्टक, उपकरण र निर्माण
२.१३	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधारका लागि समग्र र समुदाय आधारित भूसंरचना दृष्टिकोणबाट निर्वाहमुखी उत्पादनमा आधारित वन विकासलाई प्रतिस्पर्धी, कृषिमैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापन अभ्यासमा विकास	३,०८५	८९१	३,९७६	क्षमता विकास, अनुसन्धान, मालसामान	भूमि संरक्षण कार्य, उपकरण
	नाफामूलक व्यवसायीकरण	३२,८३१	६१,३७०	९४,२०१		
३.१	कृषि व्यवसायीकरणको लागि लगानी वातावरणमा सुधार	१८२	-	१८२	नियमन	
३.२	व्यवसायिक खेतीको लागि करार व्यवस्था	७६६	-	७६६	किसानको क्षमता विकास	
३.३	प्रभावकारी व्यावसायिक खेतीमा टेवा दिने कर नीति	६	-	६		
३.४	विभिन्न किसिमका प्रतिस्पर्धी र मागमा आधारित वित्तीय र कृषि बिमा सेवाहरू	२९८	-	२९८	ऋण लगानी, क्षमता विकास	
३.५	मूल्य जोड अभिवृद्धि र साना किसान तथा कृषि उद्यमहरूलाई फाइदा हुने प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खला	३१,११७	४१,६१०	७२,७२७	क्षमता विकास, प्रदर्शन, अनुसन्धान	सङ्कलन केन्द्र, प्रशोधन सुविधाहरू, साना सिँचाइ, उपकरण आदि गाविस., जिल्ला र क्षेत्रीय स्तरमा
३.६	ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार	७३	१२,५४०	१२,६१३		सडक निर्माण
३.७	बजार सूचनाको लागि कृषि बजार सूचना र सूचना पविधि सम्बन्धि उत्पादनहरू	३८०	९५	४७५	सूचना सेवा	सुविधा निर्माण र उपकरण
३.८	विस्तारित ग्रामीण विद्युतीकरण र पुनर्नवीकरणीय	१०	७,१२५	७,१३५		ऊर्जा पूर्वाधार

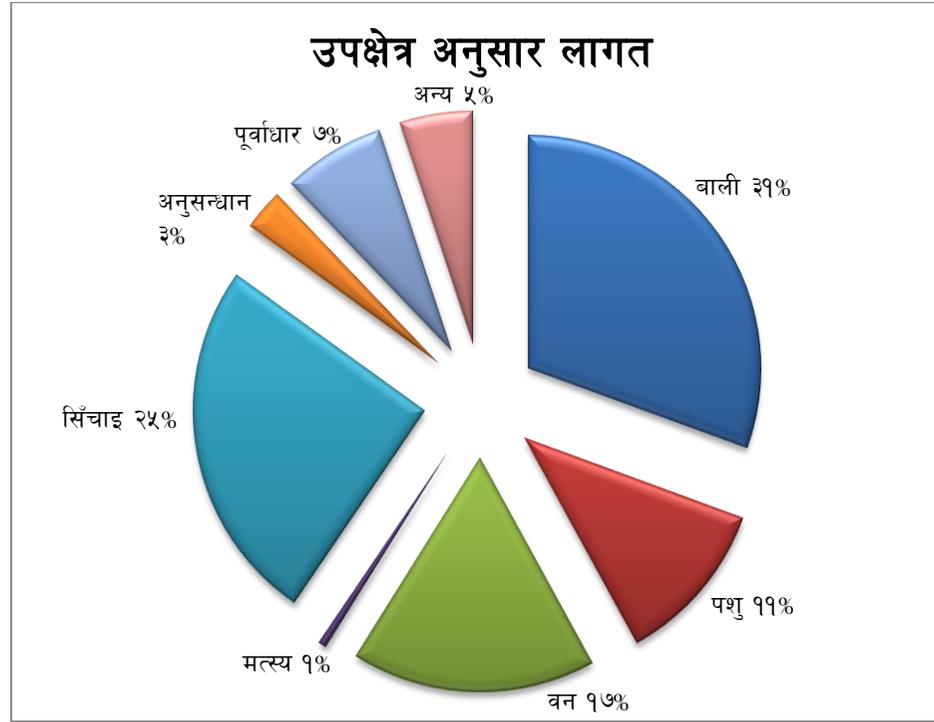
प्रतिफल	१० वर्षे लागत सारांश	लागत रु. दश लाखमा			मुख्य पुँजीगत खर्चहरू	मुख्य चालु खर्चहरू
		चालु	पुँजीगत	जम्मा		
	ऊर्जाहरू					
	प्रतिस्पर्धा विकास	१३,९४६	२५,३३०	३९,२७६		
४.१	बजार पूर्वाधार विकास	४३७	७,१२५	७,५६२	योजना, नियमन, तालिम	बजार पूर्वाधार
४.२	नवीनतम साना तथा मझौला कृषि व्यवसाय उद्यम वृद्धि	८,३७०	११,११५	१९,४८५	युवा, महिला, र विपन्न, जस्तै क्षमताविकास, व्यवसाय विकास सहयोग	व्यवसाय प्रवर्द्धक तथा सानीसा का लागि सुविधाहरूको निर्माण र उपकरण
४.३	खाद्य तथा कृषि उत्पादन निर्यात वृद्धि	३१२	१९०	५०२	नियमन, क्षमता विकास, अन्तर्राष्ट्रिय वार्ता	सुविधाहरूको निर्माण र उपकरण
४.४	परिष्कृत खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा	४८२८	६९००	११,७२८	नियमन, स्तर, प्रमाणीकरण र किसान, कृषि व्यवसाय र सेवाका लागि क्षमता विकास	प्रयोगशाला र सीमा जैविक सुरक्षाको लागि सुविधाहरूको निर्माण र उपकरण
	अन्य कार्यक्रम	६९,३४७	७१,४६८	१४०,८१४	कर्मचारी खर्च, प्रदर्शन, अनुसन्धान	सिँचाइ, भूसंरक्षण, सुविधा र उपकरण
	जम्मा	२३५,३०८	२६६,५२७	५०१,८३५		

६.८ उपक्षेत्रानुसार लागत

४४१) पक्षेत्र (बाली, पशुपालन, माछा, वन, सिँचाइ, अनुसन्धान, पूर्वाधार र अन्य) अनुसार विनियोजित एडिएस को साङ्केतिक अनुमानले खर्च को ८४% बाली, सिँचाइ, वन विज्ञान र पशुपालन उपक्षेत्र विकासका लागि हुने छ भन्ने देखाउँछ (चित्र १९) । प्रत्येक एडिएस उपलब्धिको लागि उपक्षेत्र अनुसारको कुल लागत तालिका ४३ मा र क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार विस्तृत विवरण तालिका ४४ मा दिइएको छ । तथापि यी विनियोजनहरू केवल निर्देशनको लागि मात्र हो भन्ने बुझनुपर्छ । केही आइटमहरू जस्तै खाद्य र पोषण सुरक्षा, प्रसार र क्षमता विकास र नवीनतम प्रविधि बहु उपक्षेत्रमा पर्ने छन् र केही हदसम्म माग र आवश्यकता अनुसार निर्धारण गरिने छन् ।

तालिका ४३: उपक्षेत्र अनुसार लागत

उपक्षेत्र अनुसार खर्च सारांश (रु. दश लाखमा)	बाली	पशु	वन	मत्स्य	सिँचाइ	अनुसन्धान	पूर्वाधार	अन्य
शासन	७,४१५.७	७,४१५.७	२,९६४.०	१,४८२.०	२,९६४.०	२,९६४.०	२,९६४.०	१३,०१७.९
उत्पादकत्व	७,२१३.९	२६,१९९.१	६,२१७.८	१७१.०	६५,९११.०	११,३८७.७	३,०२१.०	२,२३४.९
व्यावसायीकरण	६३,६५०.०	७,६००.०	-	-	-	-	१९,७४७.७	३,२०३.६
प्रतिस्पर्धा	९,२१८.८	१०,६४३.८	२,९२२.७	९७४.२	-	-	१०,१८७.०	५,३२९.१
अन्य कार्यक्रम	१,८५२.५	५,४१५.०	७३,१२४.३	२८५.०	५८,५२२.५	-	-	१,६१५.०
जम्मा	१५३,३५०.९	५७,२७३.६	८५,२२८.७	२,९१२.२	१२७,३९७.५	१४,३५१.७	३५,९१९.७	२५,४००.५

चित्र १९: उपक्षेत्र अनुसारको लागत

तालिका ४४: क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार उपक्षेत्र लागत

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार उपक्षेत्र लागत (लागत रु. दश लाखमा)									जम्मा
		बाली	पशु	वन	मत्स्य	सिँचाइ	अनुसन्धान	पूर्वाधार	अन्य		
१		सुधारिएको शासन	७,४१६	७,४१६	२,९६४	१,४८२	२,९६४	२,९६४	२,९६४	१३,०१८	४१,१८७
	१.१	नीतिगत प्रतिबद्धता र किसानको अधिकारको विश्वसनीयता	-	-	-	-	-	-	-	३४२	
	१.२	एडिएस कार्यान्वयनमा समन्वय सुधार	-	-	-	-	-	-	-	७६१	
	१.३	एकीकृत योजना तर्जुमा	-	-	-	-	-	-	-	१०५	
	१.४	प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग	-	-	-	-	-	-	-	६६९	
	१.५	लैङ्गिक समानता र सामाजिक र भौगोलिक समावेशीको लागि संयन्त्र स्थापना	-	-	-	-	-	-	-	२,०४३	
	१.६	सामयिक र प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन	-	-	-	-	-	-	-	१,६९६	
	१.७	नागरिक समाजको सहभागिताको लागि संयन्त्र स्थापना	-	-	-	-	-	-	-	१,६६३	
	१.८	एडिएस समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न प्रमुख संस्थाहरूको क्षमता विस्तार	-	-	-	-	-	-	-	२,४४६	
	१.९	अति विपन्न समूहको खाद्य पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकारमा सुधार	७,४१६	७,४१६	२,९६४	१,४८२	२,९६४	२,९६४	२,९६४	२,४८७	
	१.१०	कार्य सम्पादकलाई इनाम सहित कार्य सम्पादनमा	-	-	-	-	-	-	-	८०८	

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार उपक्षेत्र लागत (लागत रु. दश लाखमा)									
		बाली	पशु	वन	मत्स्य	सिँचाइ	अनुसन्धान	पूर्वाधार	अन्य	जम्मा	
		जम्मा									
		आधारित व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना									
२		उच्च उत्पादकत्व	७१,२१४	२६,१९९	६,२१८	१७१	६५,९११	११,३८८	३,०२१	२,२३५	१८६,३५६
	२.१	किसान र कृषि व्यवसायको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली	२३,२०७	२३,२०७	-	-	-	-	१,८२४	-	
	२.२	किसान र कृषि व्यवसायको आवश्यकता अनुरूपको विकेन्द्रित अनुसन्धान प्रणाली	-	-	-	-	-	९,६९२	५७	-	
	२.३	सुदृढ कृषि शिक्षा प्रणाली	८१७	८१७	३४२	१७१	३४२	१,२६८	१,१४०	-	
	२.४	जमिनको प्रभावकारी प्रयोग र दिगोपना दिने पर्याप्त आकारका फार्महरू भएको खेती क्षेत्र	-	-	१,९००	-	-	-	-	१,१९०	
	२.५	सिँचाइ क्षेत्रको समानता र जीवन्त विस्तार, र सुधारिएको सिँचाइ प्रभावकारिता र व्यवस्थापन	-	-	-	-	६५,५६९	-	-	-	
	२.६	उचित मूल्य र गुणस्तरयुक्त कृषि सामग्रीको समयमै पहुँच	२९	२९	-	-	-	-	-	-	
	२.७	स्रोत तथा क्षमता विकासमा पर्याप्त लगानी गरी बीउ विजन रणनीति २०२५ लगायत विद्यमान बीउ विजन नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन	९८८	-	-	-	-	२३८	-	-	

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार उपक्षेत्र लागत (लागत रु. दश लाखमा)								जम्मा
		बाली	पशु	वन	मत्स्य	सिँचाइ	अनुसन्धान	पूर्वाधार	अन्य	
जम्मा										
२.८	छोटो अवधिका लागि मान्य मलखाद आपूर्तिको व्यावहारिक समाधानले मध्यम र दीर्घकालीन अवधिको रणनीति स्पष्ट सङ्केत गर्छ र उत्पादकत्व बढाउने उद्देश्य राख्दछ ।	४३,५३४	-	-	-	-	-	-	-	-
२.९	कृषकहरूलाई नेपालको खेती प्रणालीका लागि उपयुक्त विभिन्न किसिमका उन्नत नश्लका पशुहरू उपलब्ध हुने	-	७९३	-	-	-	-	-	-	-
२.१०	निजी क्षेत्रबाट किसानलाई उपलब्ध हुने यान्त्रीकरणका विभिन्न विकल्पहरू	१,२८६	-	-	-	-	-	-	-	-
२.११	जलवायु परिवर्तन, प्रकोप, मूल्यमा उतारचढाव र अन्य आघातमा बढ्दो लचकता	१,०९३	१,०९३	-	-	-	१९०	-	१,०४५	-
२.१२	दिगो खेती, राम्रो कृषि अभ्यास, राम्रो पशु चिकित्सा पशुपालन अभ्यास स्थापना र अनुसरण	२६१	२६१	-	-	-	-	-	-	-
२.१३	प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधारका लागि समग्र र समुदाय आधारित भूसंरचना दृष्टिकोणबाट निर्वाहमुखी उत्पादनमा	-	-	३,९७६	-	-	-	-	-	-

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार उपक्षेत्र लागत (लागत रु. दश लाखमा)									जम्मा
		बाली	पशु	वन	मत्स्य	सिँचाइ	अनुसन्धान	पूर्वाधार	अन्य	जम्मा	
		अधारित वन विकासलाई प्रतिस्पर्धी, कृषि मैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापन अभ्यासमा विकास									
३		नाफामूलक व्यवसायीकरण	६३,६५०	७,६००	-	-	-	-	१९,७४८	३,२०४	९४,२०१
	३.१	कृषि व्यवसायीकरणको लागि लगानी वातावरणमा सुधार	-	-	-	-	-	-	-	१८२	
	३.२	व्यावसायिक खेतीको लागि करार व्यवस्था	-	-	-	-	-	-	-	७६६	
	३.३	प्रभावकारी व्यावसायिक खेतीमा टेवा दिने कर नीति	-	-	-	-	-	-	-	६	
	३.४	विभिन्न किसिमका प्रतिस्पर्धी र मागमा आधारित वित्तीय र कृषि बिमा सेवाहरू	-	-	-	-	-	-	-	२९८	
	३.५	मूल्य जोड अभिवृद्धि र साना किसान तथा कृषि उद्यमहरूलाई फाइदा हुने प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खला	६३,६५०	७,६००	-	-	-	-	-	१,४७७	
	३.६	ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार	-	-	-	-	-	-	१२,६९३	-	
	३.७	बजार सूचनाका लागि कृषि बजार सूचना र सूचना प्रविधि सम्बन्धी उत्पादनहरू	-	-	-	-	-	-	-	४७५	
	३.८	विस्तारित ग्रामीण विद्युतीकरण र पुनर्नवीकरणीय शक्तिहरू	-	-	-	-	-	-	७,९३५	-	

उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप प्रतिफल अनुसार उपक्षेत्र लागत (लागत रु. दश लाखमा)									जम्मा
		बाली	पशु	वन	मत्स्य	सिँचाइ	अनुसन्धान	पूर्वाधार	अन्य		
जम्मा											
४	प्रतिस्पर्धा विकास	९,२१९	१०,६४४	२,९२३	९७४	-	-	१०,१८७	५,३२९	३९,२७६	
४.१	बजार पूर्वाधार विकास	-	-	-	-	-	-	७,५६२	-		
४.२	नवप्रवर्तन साना तथा मझौला कृषि व्यवसाय उद्यम वृद्धि	७,७९४	७,७९४	२,९२३	९७४	-	-	-	-		
४.३	खाद्य तथा कृषि उत्पादन निर्यात वृद्धि	-	-	-	-	-	-	-	५०२		
४.४	परिष्कृत खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा	१,४२५	२,८५०	-	-	-	-	२,६२५	४,८२८		
५	अन्य कार्यक्रम	१,८५३	५,४१५	७३,१२४	२८५	५८,५२३	-	-	१,६१५	१४०,८१४	
		-	-	-	-	-	-	-	-		
	जम्मा	१५३,३५१	५७,२७४	८५,२२९	२,९१२	२७,३९८	१४,३५२	३५,९२०	२५,४००	५०१,८३५	

७. कार्यान्वयन व्यवस्था

७.१ परिचय

- ४४२) एडिएस शासन, उत्पादकत्व, व्यवसायीकरण र प्रतिस्पर्धासँग सम्बन्धित चार सम्भागमा आधारित विस्तृत रणनीति हो । यी प्रत्येक सम्भागहरूका उपलब्धि, प्रतिफल, र क्रियाकलापले संयुक्त रूपमा एडिएस को उद्देश्य हासिल गर्नमा योगदान दिने छन्: एउटा आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी र समावेशी कृषि क्षेत्र; जसले आर्थिक विकासलाई गति दिन्छ र उच्च जीवनस्तर र खाद्य सम्प्रभुताको लागि खाद्य र पोषण सुरक्षामा योगदान दिन्छ ।
- ४४३) कृषि क्षेत्र विभिन्न निकायहरूबीच फैलिएको र धेरै सरोकारवालाहरू समावेश भएको क्षेत्र हो । यसैले एडिएस को सफल कार्यान्वयनमा विभिन्न निकायहरू र सरोकारवालाहरूको समन्वय र नवीनतम कार्यविधिको आवश्यकता पर्दछ ।
- ४४४) पुराना तरिकाको निरन्तरताले आशातीत प्रभाव नपर्ने लागेमा एडिएस कार्यान्वयनका लागि नवीनतम तरिका आवश्यक पर्दछ । कृषि क्षेत्रको समीक्षा र मूल्याङ्कनले केही कार्यान्वयन व्यवधानहरू (नीतिगत स्थिरताको अभाव, कमजोर समन्वय, एकीकृत योजनाको अभाव, कमजोर कार्यान्वयन आदि) देखाएको छ जुन एडिएस तर्जुमा गर्दा विचार पुऱ्याइएको छ । एडिएस शासन सम्बन्धित मुद्दाका बुझाइमा आधारित छ र ती व्यवधान हटाउन मद्दत गर्ने संयन्त्रको सेट प्रस्ताव गरिएको छ ।

७.२. परम्परागत र नवीनतम तरिकाहरू

- ४४५) एडिएस कार्यान्वयनका लागि परम्परागत र नयाँ संयन्त्रको समिश्रण अवश्यक पर्दछ । कृषि क्षेत्रको रणनीति र योजना कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकामा राष्ट्रिय योजना आयोगले समग्र नीतिगत समन्वय गर्ने, कृषि विकास मन्त्रालयले कृषि कार्यक्रम कार्यान्वयनमा नेतृत्व प्रदान गर्ने र सम्वद्ध निकायले कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने रहिआएको छ । उदाहरणको लागि सिँचाइ विभागले सिँचाइ विकासको जिम्मा लिने, स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभागले कृषि सडकको जिम्मा लिने, कृषि विभाग र पशु सेवा विभागले कृषि र पशुपालन प्रसारको जिम्मा लिने र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदले कृषि अनुसन्धानको जिम्मा लिने ।
- ४४६) कार्यक्रम र योजना कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकाको अपनै तर्क र औचित्य छ । तथापि परम्परागत तरिकामा समन्वय कमजोर रहिआएको छ, केही नीति तर्जुमा, एकीकृत योजना तर्जुमा, नीति अनुगमन, आपूर्ति र वित्तीय व्यवस्थापनमा कार्यान्वयन निकायको कमजोर क्षमताले गर्दा र केही बसाइँ सराइ, भूमण्डलीय मूल्य शृङ्खला, खाद्य सङ्कट र कृषि भूमिको ह्रास लगायतका कृषि परिवर्तनको क्रममा उत्पन्न नयाँ चुनौतीले गर्दा ।
- ४४७) नेपालमा परम्परागत तरिकाबाट कृषि कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने क्रममा कृषि क्षेत्रका प्रमुख सरोकारवालाहरू— कृषक र निजी कृषि उद्यमहरू प्रायः विकासको पछाडि पारिएका छन् र अगाडिको भाग सरकारी निकायले ओगटेको छ ।
- ४४८) परम्परागत संरचनाले भविष्यका लागि उपयोगी पाठ र निर्देशन दिन्छ । स्पष्ट रूपमा राष्ट्रिय योजना आयोग, कृषि विकास मन्त्रालय र अन्य लाइन एजेन्सीको एडिएस मा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ र यो भूमिकाको सहाना र विस्तार गर्नुपर्छ । तथापि परम्परागत संयन्त्रहरू पनि उनीहरूको कार्यान्वयन क्षमता र प्रमुख सरोकारवालाहरू (किसान, सहकारी र निजी क्षेत्र)लाई पछाडि मिलाएर राख्नमा सीमित छन् । मूलभूत

रूपमा नेपालमा कृषि नीति र कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने परम्परागत तरिकाले तीव्र वृद्धि र गरिबी निवारणमा आशातीत नतिजा ल्याउन सकेको छैन ।

७.३. एडिएस संस्थागत संरचनाको सिंहावलोकन

४४९) एडिएस कार्यान्वयनको संक्षिप्त चित्र २० मा दिइएको छ । एडिएस कार्यान्वयनका लागि राज्यका विभिन्न संस्थाहरू, नागरिक समाज र विकास सहकर्मीहरूको निरन्तर प्रयास आवश्यक पर्दछ । राष्ट्रिय योजना आयोगले समग्र नीति र योजना समन्वय, र कृषिमले कार्यान्वयनको नेतृत्व लिने छ । एडिएस को मुख्य कार्यक्रमहरू, चार ओटा प्रमुख राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू (खाद्य र पोषण सुरक्षा; मूल्य शृङ्खला विकास; विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि र शिक्षा; र नवप्रवर्तन प्रविधि र कृषि उद्यमशीलता) र अन्य कार्यक्रमहरू विभिन्न सम्बद्ध संस्थाले सञ्चालन गर्ने छन् ।

४५०) समग्र रूपमा, एडिएस नेपाल सरकारको वर्तमान संरचनाबाट नै सञ्चालन हुने छ । एडिएस कार्यान्वयनको लागि जटिल र बहु निकाय अवश्यकतालाई पहिचान गरी वर्तमान निकायलाई योजना तर्जुमा, समन्वय, कार्यान्वयन र अनुगमनमा सहयोग गर्न सबल पार्ने कार्य गरिने छ ।

४५१) नीति र कार्यक्रमको समग्र समन्वय वर्तमान समन्वय संयन्त्र (जस्तै राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र जिल्ला स्तरमा राएसस, केकृविकास, क्षेत्रकृविस र जिकृविस) मार्फत् प्राप्त हुने छ; कार्यक्रम र आयोजनाको समग्र कार्यान्वयन राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वय समितिको (राएकास) समग्र निर्देशनमा गरिने छ । राएकासले कृषिममा स्थापना गरिने एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईका लागि सञ्चालन समितिको रूपमा काम गर्ने छ र एडिएस कार्यान्वयन सहयोगको जिम्मेवार निकायको रूपमा काम गर्ने छ ।

४५२) यस क्षेत्रमा लगानी गरिने सम्पूर्ण वर्तमान तौरतरिका यथावत रहने छ । एक मात्र थप व्यवस्था बहु विकास साभेदारहरूको एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष (एटिएफ) हुने छ । स्रोतहरू (क) राएकासलाई सहयोग गर्ने कुनै प्राविधिक सहयोग (ख) एडिएस कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गैह्र सरकारी र सरकारी निकाय (ग) स्वीकृत कार्य सम्पादन व्यवस्थापन योजना मुताबिक एडिएस कार्यान्वयनमा जिम्मेवार सम्बद्ध पक्षलाई कार्य सम्पन्न भुक्तानी (व्यक्तिगत र समूह) र (घ) स्वतन्त्र एडिएस कार्यान्वयन र रणनीतिक निर्देशन समीक्षाको भुक्तानी हुन सक्ने छ ।

४५३) कार्यान्वयनमा सुधारका लागि एडिएसले नयाँ संयन्त्र प्रस्ताव गरेको छ । नयाँ संयन्त्र वर्तमान संयन्त्रमा टेकेको छ र यसलाई परिपूर्ण, सहयोग र सबल बनाउने छ । विशेषतः एडिएसले रायोआ, कृषिम र अन्य सम्बद्ध संस्थाको अलावा नयाँ संगठन, राष्ट्रिय कार्यक्रम र नेतृत्वदायी सरोकारवालाको जोडमा विश्वास गर्ने छ ।

बाकस २: एडिएस संयन्त्र

संगठनहरू

१. राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति
२. राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति
३. एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई
४. एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष

राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू

१. खाद्य र पोषण सुरक्षा कार्यक्रम
२. विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि, शिक्षा कार्यक्रम
३. मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम
४. नवीनतम प्रविधि र कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रम
५. मुख्य कार्यक्रम
६. अन्य कार्यक्रम

नेतृत्वदायी सरोकारवालाहरू

१. कृषि विकास मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र अन्य सरकारी निकाय
२. कृषक संगठनहरू
३. सहकारी संगठनहरू
४. निजी क्षेत्रका संगठनहरू

४५४) प्रमुख निकायहरूको सारांश र एडिएस कार्यान्वयनमा तिनीहरूको भूमिका तालिका ४५ मा दिइएको छ ।

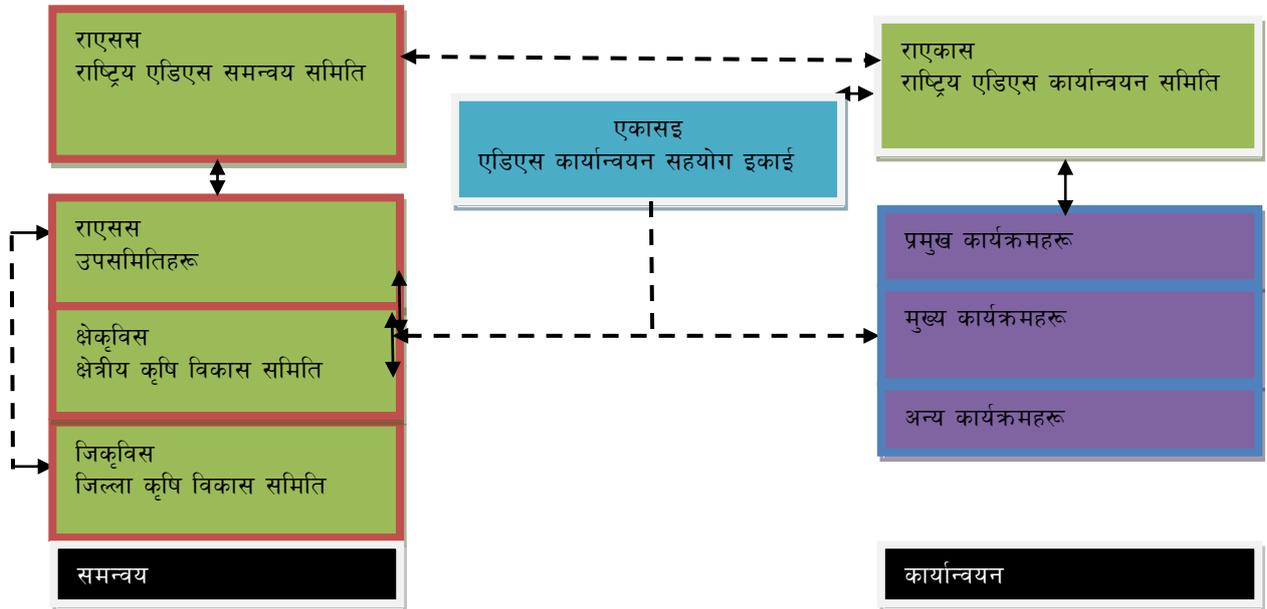
तालिका ४५: एडिएस कार्यान्वयनका प्रमुख पात्रहरू

पात्रहरू	एडिएस मा भूमिका	
प्रधान मन्त्री	एडिएस को बारेमा रायोआ र कृषिमबाट सामयिक जानकारी प्राप्त गर्ने र उच्च स्तरबाट समाधान गर्नुपर्ने समस्याको सम्बोधन गर्ने	• वार्षिक एडिएस सम्मेलनमा प्रमुख अतिथि
रायोआ	राष्ट्रिय योजना आयोगले समग्र नीति समन्वय गर्छ । एडिएस को एकीकृत योजना तर्जुमा र बजेट निश्चित गर्छ ।	
राएकास	राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति । एडिएस को समग्र कार्यान्वयनमा मार्गदर्शन र सुनिश्चितता	• कृषिमका मन्त्रीबाट सभापतित्व
राएसस	राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति । एडिएस रणनीति अनुरूप नीति र योजनाको विभिन्न निकायबीच उच्च स्तरीय समन्वय निश्चित गर्ने	• रायोआका उपाध्यक्षबाट सभापतित्व • यो समिति वर्तमान राष्ट्रिय सहयोग समिति जस्तै हो । • नयाँ नामले एडिएस मा केन्द्रित भएको सङ्केत गर्छ ।
राएसस	उपसमिति मार्फत एडिएस का सम्पूर्ण	

पात्रहरू	एडिएस मा भूमिका	
उपसमितिहरू	क्रियाकलापहरूको समन्वय <ul style="list-style-type: none"> सिँचाइ-कृषि कृषि व्यवसाय-निजी क्षेत्र-सहकारी नागरिक समाज/गैसस अनुसन्धान-प्रसार-शिक्षा खाद्य सुरक्षा र पोषण विकास साभेदारहरू 	
केकृविकास	केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति । राष्ट्रिय स्तरमा कृषि क्रियाकलापहरूको समग्र समन्वय	<ul style="list-style-type: none"> कृविम का सचिवको सभापतित्व
क्षेकृविस	क्षेत्रीय कृषि विकास समिति । क्षेत्रीय स्तरमा कृषि क्रियाकलापहरूको समग्र समन्वय	<ul style="list-style-type: none"> वरिष्ठ क्षेत्रीय निर्देशकबाट सभापतित्व
जिकृविस	जिल्ला कृषि विकास समिति । जिल्ला स्तरमा कृषि क्रियाकलापहरूको समग्र समन्वय	<ul style="list-style-type: none"> जिविस सभापतिबाट सभापतित्व
एकासइ	एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई । क्षमता विकास, सञ्चार क्रियाकलापहरू, सहयोग सेवा, र अनुगमन मूल्याङ्कन मार्फत एडिएस कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने । यसले राएडिएससस, अन्य समन्वय समिति, कार्यान्वयन निकायहरू र प्रमुख कार्यक्रम व्यवस्थापकहरूलाई सहयोग प्रदान गर्छ ।	<ul style="list-style-type: none"> एडिएस लाई सहयोग गर्न एडिएसकासइ टिम स्थापना । एडिएस समन्वय शाखाले एडिएसकासइ को रूपमा काम गर्ने छ । प्राविधिक सहयोग टिम र सरकारी समकक्षी सहित विकास साभेदारहरूबाट लगानी राएडिएसकासलाई प्रतिवेदन दिन्छ, जसले स्टियरिङ्ग समितिको काम गर्छ । कृविममा रहेको मुख्य इकाई र अरू प्रमुख निकायमा उपइकाई राएडिएसससमा सचिवालय सेवा उपलब्ध गराउँछ ।
एटिएफ	एडिएस कार्यान्वयन बहु-दाता ट्रस्ट कोष । नेपाल सरकारको वर्तमान व्यवस्थामा थप वित्तीय व्यवस्था । कोषमा भएको स्रोत लाई (क) एडिएसकासइ लाई सहयोग गर्ने कुनै प्राविधिक सहयोग (ख) एडिएस कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सरकारी र गैर सरकारी निकाय (ग) एडिएस कार्यान्वयनका निम्मेवार पक्षलाई कार्य सम्पादन उपलब्धिको भुक्तानी (घ) स्वतन्त्र एडिएस कार्यान्वयन र रणनीतिक निर्देशन समीक्षाको भुक्तानी	<ul style="list-style-type: none"> नेपाल सरकार र विकास साभेदारबाट सहमति गरिने लचिलो कार्यान्वयन व्यवस्था मूलतः नेपाल सरकारले नेतृत्व गरिने
कृविम	कृषि विकास मन्त्रालय । एडिएस कार्यान्वयनको नेतृत्व गर्ने । मन्त्रीले राएडिएसकास को सभापतित्व र सचिवले केकृविकास को सभापतित्व गर्ने र एडिएस वार्षिक प्रतिवेदन तयार । सम्पूर्ण एडिएस खास महत्वका कार्यक्रमहरूमा कृविम सहभागी हुने छ ।	<ul style="list-style-type: none"> कृवि, पसेवि, खाप्रगुनिके, बर नेकृअप एडिएस क्रियाकलाप कार्यान्वयनमा संलग्न

पात्रहरू	एडिएस मा भूमिका	
अन्य मन्त्रालयहरू	सिँम,संमास्थाविम, भूसुव्यम, शिम, विप्रम, उम, वभूसंम, आदि । तिनीहरूले एडिएससँग समन्वय गर्न आवश्यक सम्बन्धित नीति, कार्यक्रम र आयोजना सञ्चालन गर्छन् ।	<ul style="list-style-type: none"> सम्बन्धित मन्त्रालयका विभागहरू (जस्तै सिँचाइ विभाग, डोलिडार, वन विभाग वाणिज्य विभाग .....)
अन्य निकाय र कार्यक्रमहरू	लगानी बोर्ड, गरिवी निवारण कोष, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	<ul style="list-style-type: none"> एडिएस कार्यक्रममा समन्वय गर्ने छ ।
खापोसुका खास महत्त्वको कार्यक्रम १	खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम । खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रममा समन्वय गर्न र नेपाल खाद्य सुरक्षा आयोजना, खाद्य सुरक्षा तथा पोषण आयोजना जस्ता आयोजना सञ्चालनमा सहयोग गर्ने छ । बहुक्षेत्र पोषण योजनासँग सम्बद्ध ।	<ul style="list-style-type: none"> कृविम, कृवि, पसेवि. जिविस
विप्रशिका खास महत्त्वको कार्यक्रम २	विकेन्द्रित विज्ञान प्रविधि र शिक्षा कार्यक्रम । प्रत्येक गा.वि.स.मा समुदायमा आधारित कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापना गर्नमा सहयोग । वर्तमान कृषि/पशु सेवा केन्द्रको सबलीकरण, नेकृअके को पुनर्गठन, कृषि शिक्षा प्रणालीको सबलीकरण, र क्षमता विकासमा सहयोग र यस क्षेत्रमा व्यवसायीहरूको तालिम ।	<ul style="list-style-type: none"> कानून अनुसार व्यावसायिक समाजको रूपमा विविप्रशिका स्थापना विविप्रशिका व्यवस्थापक राएडिएसकास बाट स्थापित पदपूर्ति समितिबाट छानिने । कार्यान्वयन निकायसँग समन्वय गर्ने – नेकृअप, कृविरपसेवि, कृषि विश्वविद्यालय,...
मूशुविका खास महत्त्वको कार्यक्रम ३	मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम । प्राथमीकृत मूल्य शृङ्खला कार्यक्रमको समन्वय गर्छ, प्रत्येक कार्यक्रम मूल्य शृङ्खला विकास कोष मार्फत् मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनद्वारा सञ्चालन गरिने ।	<ul style="list-style-type: none"> कानून अनुसार व्यावसायिक समाजको रूपमा मूशुविका स्थापना मूशुविका व्यवस्थापक कृविमबाट छानिने । मूशुविका फाउन्डेसनको रूपमा पञ्जीकृत हुने ।
नकृउका खास महत्त्वको कार्यक्रम ४	नवीनतम कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रम । कर सहूलियत, कृषि व्यवसाय परिपोषक र मिलान अनुदान मार्फत् नवीनतम कृषि प्रविधिको प्रवर्द्धन	<ul style="list-style-type: none"> कानून अनुसार व्यावसायिक समाजको रूपमा नकृउका स्थापना नकृउका व्यवस्थापक कृविमबाट छानिने ।
राष्ट्रिय किसान गठबन्धन	प्रमुख दलको प्रतिनिधित्व सहित किसान संगठनहरूको गठबन्धन । तिनीहरूको राएडिएसकास, राएडिएससस, केकृविकास, जिकृविस, क्षेकृविस, नेकृअप, साकृप्रसेके र कृविमको नीति समिक्षा प्यानलमा सदस्य प्रतिनिधित्व हुने छ; र ती संस्थाहरूमा महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने छन् ।	
किसान आयोग	किसानको अधिकार सुनिश्चित हुने छ ।	<ul style="list-style-type: none"> एडिएस कार्यान्वयनको सुरुका वर्षमा कार्यगत सर्त, ऐन, नियमावली तयार गरिने छ ।
राष्ट्रिय	तिनीहरूको राएडिएसकास, राएडिएससस,	

पात्रहरू	एडिएस मा भूमिका	
सहकारी महासंघ	केकृविकास, जिक्विस, क्षेकृविस, नेकृअप, साकृप्रसेके र कृविमको नीति समीक्षा प्यानलमा सदस्य प्रतिनिधित्व हुने छ; र ती संस्थाहरूमा महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने छन् ।	
उद्योग वाणिज्य महासंघ	उद्योग वाणिज्य महासंघ । तिनीहरूको राएडिएसकास, राएडिएससस, केकृविकास, जिक्विस, क्षेकृविस, नेकृअप, साकृप्रसेके र कृविमको नीति समीक्षा प्यानलमा सदस्य प्रतिनिधित्व हुने छ; र ती संस्थाहरूमा महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने छन् ।	
नेपाली उद्योगहरूको संगठन	नेपाली उद्योगहरूको संगठन । नेपाली उद्योगहरूको संगठन नेपालका ठूला र मझौला तहका औद्योगिक समुदायको संगठन हो । तिनीहरूको राएडिएसकास, राएडिएससस, केकृविकास, जिक्विस, क्षेकृविस, नेकृअप, साकृप्रसेके र कृविमको नीति समीक्षा प्यानलमा सदस्य प्रतिनिधित्व हुने छ; र ती संस्थाहरूमा महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने छन् ।	

चित्र २०: एडिएस कार्यान्वयन र संगठन संयन्त्र

७.४ प्रधान मन्त्री

४५५) ऊर्जा र पर्यटनका साथसाथै कृषिलाई राष्ट्रको आर्थिक इन्जिनका रूपमा पहिचान गरिएको छ । तथापि जनताको जीविकोपार्जन र रोजगारीमा कृषिको योगदान कुनै पनि अन्य आर्थिक क्षेत्रभन्दा बढी छ । नेपालको सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि यसको विकास अपरिहार्य छ । यस परिप्रेक्षमा सुरुको अवस्थादेखि नै नेपालका प्रधान मन्त्रीहरूले एडिएस को कडा रूपले समर्थन गरिआएका छन् । एडिएस को आगामी कार्यान्वयनमा रायोआ र कृषिम बाट एडिएस को कार्यान्वयनमा भएको प्रगतिबारे प्रधानमन्त्रीले नियमित रूपमा जानकारी पाउने छन् र सर्वोच्च तहमा समाधान आवश्यक मुद्दाको सम्बोधन गर्ने छन् । वार्षिक एडिएस सम्मेलनमा प्रधान मन्त्री प्रमुख अतिथि हुने छन् ।

७.५ राष्ट्रिय योजना आयोग

४५६) एडिएस को समग्र नीति समन्वय र एकीकरण, र एडिएस योजना अनुरूप आवधिक र वार्षिक योजना बजेटको लागि रायोआ जिम्मेवार हुने छ । एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईले यसलाई प्रतिवेदन बुझाउने छ । रायोआका उपाध्यक्षले एडिएस को सर्वोच्च समन्वय इकाई, राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको अध्यक्षता गर्ने छन् ।

७.६ राष्ट्रिय कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन समिति

४५७) राष्ट्रिय कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन समितिको स्थापना गरिने छ । सम्माननीय कृषि विकास मन्त्री अध्यक्ष तथा राष्ट्रिय योजना आयोगका सम्माननीय उपाध्यक्ष सह-अध्यक्ष रहने सो समितिमा सम्माननीय राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य (कृषि क्षेत्र), कृषि तथा वन विश्वविद्यालयका उपकुलपति, अर्थ, सिँचाई, वन, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास, सहकारी तथा गरिवी निवारण, भूमि सूधार तथा व्यवस्था, शिक्षा मन्त्रालयका सचिवहरू, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ र नेपाल उद्योग परिसंघका सभापतिहरू राष्ट्रिय किसान गठबन्धनका प्रतिनिधि सदस्यहरू रहेन छन् भने कृषि विकास मन्त्रालयका सचिव सदस्य सचिव रहेन छन् । स्वतन्त्र व्यवसायीहरू, गैरसरकारी संस्था तथा प्राज्ञिक संस्थाहरूलाई पर्यवेक्षकको दर्जा उपलब्ध गराइने छ । एडिएस कार्यान्वयन समिति एडिएस को कार्यान्वयनको सुनिश्चितताप्रति जिम्मेवार रहने छ र दुई महिनाको एक पटक बैठक बस्ने छ । समितिको कार्यगत सर्त (TOR) मा निम्न कुराहरू संलग्न छन् :

१. जिम्मेवार निकायहरूमा नीतिगत, प्रशासनिक एवं कानुनी परिवर्तनहरूलाई प्रवर्द्धन गरी एडिएस को कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने ।
२. आन्तरिक (सरकारी र निजी) र बाह्य दुवै स्रोतहरूबाट प्राप्त संसाधनको परिचालन सुनिश्चित गर्ने ।
३. स्थानीयदेखि (grassroot) राष्ट्रिय स्तरसम्म एडिएस कार्यक्रमहरू र परियोजनाहरूको कार्यान्वयनलाई सहजीकरण गर्न सरोकारवालाहरू र सम्मानित मन्त्रालयहरूलाई मार्गनिर्देशन गर्ने ।
४. एडिएसलाई मद्दत गर्ने प्राविधिक सहायता वा लगानी परियोजना सञ्चालक समितिको रूपमा काम गर्ने,
५. राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति र राष्ट्रिय योजना आयोगसँग मिलेर एडिएस को आवधिक लेखाजोखा गर्ने र थपघटका लागि सुझाव दिने,
६. आउँदो संघीय संरचना अनुसार एडिएस कार्यक्रमहरू तथा संस्थागत संरचनामा थपघट गर्ने ।

७.७ राष्ट्रिय कृषि विकास रणनीति समन्वय समिति र यसका उप समितिहरू

४५८) राष्ट्रिय कृषि विकास रणनीति समन्वय समितिले आवधिक बैठकहरू मार्फत एडिएसलाई राष्ट्रिय स्तरमा समन्वय गर्ने छ। राष्ट्रिय योजना आयोगमा राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति स्थापना गरिने छ र यसको संरचनामा कृषक संगठनहरू, निजी क्षेत्रका संगठनहरू र सहकारी संगठनहरूका प्रतिनिधि रहने छन्। राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति कृषि विकास रणनीतिमा आवद्ध निकायहरूको राष्ट्रिय समन्वय समिति हो र यो राष्ट्रिय योजना आयोगको उपाध्यक्षको अध्यक्षताको मातहतमा रहन्छ। कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन सहयोग इकाईले प्रदान गर्ने सचिवालय सेवाले राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति सबल बन्ने छ। एडिएससँग सम्बन्धित तल दिइएका जस्ता मुद्दाहरूको समन्वयमा सुधार ल्याउने जिम्मेवारी पाएका निम्न उपसमितिहरू स्थापनासँगै राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति अझ सबल बन्ने छ :

- क) कृषि र सिँचाई प्रसारबीच समन्वय (खासगरी कृषि विभाग र सिँचाई विभागबीच)
- ख) सरकार क्षेत्र र निजी (जस्तै नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, कृषि उद्यम केन्द्र या कृषि व्यवसाय संगठनहरू साना र मझौला उद्यमहरूका संगठनहरू) सहकारी क्षेत्र (जस्तै सहकारी राष्ट्रिय महासंघ) र कृषक संगठनहरू बीच (जस्तै राष्ट्रिय किसान सञ्जाल) समन्वय
- ग) सरकारी क्षेत्र र गैर सरकारी संस्थाहरू / अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरूबीच समन्वय
- घ) सरकार र विकास साभेदारहरूबीच समन्वय
- ङ) अनुसन्धान - प्रसार - शैक्षिक संस्थाबीच समन्वय (कृषि तथा वन विश्वविद्यालय, कृषि कलेजहरू र व्यावसायिक शिक्षा तथा प्रशिक्षण केन्द्र)
- च. कृषि विकास र खाद्य पोषण सुरक्षा तथा खाद्य सुरक्षाबीच समन्वय -कृषि विकास मन्त्रालय र स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय, राष्ट्रिय पोषण तथा खाद्य सुरक्षा सञ्चालक समिति)

७.८ केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास समिति

४५९) कृषि विकास मन्त्रालयका सचिव अध्यक्ष रहने केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिले कृषि कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा सम्बद्ध निकायहरूको आवधिक रूपमा बैठक राख्ने छ, र तिनीहरूका क्रियाकलापहरूको समन्वय गर्ने छ।

४६०) क्षेत्रीय स्तरमा पनि सोही खालको समन्वय संयन्त्रहरू रहने छन्। क्षेत्रीय कृषि विकास समितिको समन्वय क्षेत्रीय कृषि निर्देशकले गर्ने छन् र जिल्ला स्तरमा- जिल्ला कृषि विकास समिति को अध्यक्षता जिविसका अध्यक्षले गर्ने छन्। एडिएस सहयोग इकाईको सहयोगमा यी सबै संयन्त्रहरूलाई सबल तथा पुर्नताजगी गर्नु आवश्यक छ।

४६१) जिल्ला कृषि विकास समितिले क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिलाई दिने आवधिक अद्यावधिकहरूद्वारा जिल्ला कृषि विकास समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिबीचको प्रभावकारी सञ्चार सुनिश्चित गर्नुपर्छ। कार्यान्वयन सहयोग इकाईले यी अद्यावधिकहरूको सहजीकरण गर्ने छ।

४६२) एडिएस ले केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र जिल्ला कृषि विकास समिति का नियमित बैठकहरूलाई मद्दत गर्ने छ र कार्यान्वयन सहयोग इकाईको सेवा मार्फत् एडिएस ले

बैठकका मिनटहरूलाई प्रसार गर्ने छ । प्रत्येक जिल्ला कृषि विकास समितिको एक महत्त्वपूर्ण पदाधिकारीको उक्त जिल्ला अन्य क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्ध विस्तार गर्नका लागि पहिचान गरिने छ ।

४६३) केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिले वार्षिक एडिएस प्रतिवेदन तयार पार्ने छ र कार्यान्वयन सहयोग इकाईको सहयोगमा रायोआमा पेस गर्ने छ ।

४६४) केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र जिल्ला कृषि विकास समितिको संरचनाका कृषक संगठनहरू, सहकारी संगठनहरू, र निजी क्षेत्रका संगठनहरूका प्रतिनिधिहरूलाई समावेश गर्नका लागि कानून अनुमोदन गरिने छ ।

४६५) संविधान सभाले संघीय संरचनालाई अनुमोदन गर्नु भन्ने सोही बेलामा नै क्षेत्रीय कृषि विकास समिति का संरचना र कार्यहरू व्यापक रूपमा परिमार्जित हुने सम्भावना छ ।

७.९. एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई

४६६) एडिएस को कार्यान्वयनका लागि अहिले छरिएर रहेका निकायहरू सरोकारवालाहरू, निजी, कानुनी र विश्लेषणात्मक सीपहरूबीच समन्वयको आवश्यकता पर्दछ । त्यसै गरी प्रभावकारी समन्वय प्रभावकारी योजना नीति निर्माण र अनुगमनको आधार हो । नीति निर्माण र विश्लेषणमा क्षमता बोकेको एक इकाईले नीति र कार्यान्वयनबीचको दूरी हटाउन महत्त्वपूर्ण योगदान दिन सक्छ । यो इकाई कृषि विकास मन्त्रालयमा स्थापना गरिने छ र यसले एडिएस को कार्यान्वयनमा सघाउनुका साथै एडिएस को कार्यान्वयन र समन्वयमा आबद्ध सम्बन्धित सरोकारवालाहरू र निकायहरूको क्षमता विकासमा मद्दत गर्ने छ । कृषिममा रहेको प्रमुख एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईले (प्रमुख डिभिजन नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य समन्वय डिभिजन) रायोआ, शिक्षा मन्त्रालय, सिँचाई मन्त्रालय, संसदीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय र त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा सञ्चालन हुने एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईका उप-इकाईहरूसँग काम गर्ने छ ।

४६७) त्यसै गरी यस इकाईले एडिएस कार्यान्वयनमा संलग्न क्षेत्रीय र जिल्ला स्तरका निकायहरूको रूपमा अभिवृद्धि सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ । राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समितिले एडिएस कार्यान्वयन सहयोग समितिको परियोजना सञ्चालक समितिको रूपमा काम गर्ने छ । दाताहरूको आर्थिक सहयोगबाट प्राप्त हुने प्राविधिक सहयोगबाट एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई सञ्चालन हुनुपर्छ भन्ने प्रस्ताव गरिएको छ । एडिएस का प्रमुख कार्यक्रमहरूका व्यवस्थापकहरूलाई एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईमा पर्यवेक्षकको स्थान दिइनुपर्छ ।

४६८) केही समयपछि यी इकाईहरू र उप-इकाईहरू कृषि विकास मन्त्रालय र अन्य मन्त्रालयहरूका नियमित क्रियाकलापहरूका अंशका रूपमा संस्थागत हुने छन् ।

४६९) एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईका कार्यहरू निम्नलिखित छन्:

१. सम्बन्धित कार्यान्वयन निकायहरूलाई नीति विश्लेषण, नीति अनुगमन र एकीकृत योजनामा क्षमता अभिवृद्धिका लागि मद्दत गर्ने,
२. एडिएस अनुगमनका लागि पद्धति र डाटाबेसको विकासमा मद्दत गर्ने,

३. एडिएस को कार्यान्वयनका लागि नीति निर्माण तथा संशोधन र नियमनमा मद्दत गर्ने,
४. एकीकृत आवधिक योजनाहरू तर्जुमामा मद्दत गर्ने (वार्षिक र ५ वर्षे योजनाहरू, एडिएस योजनाहरूमा परिमार्जन र अद्यावधिकता)
५. राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, केन्द्रीय एडिएस कार्यान्वयन समिति, एडिएस ट्रस्ट कोष सचिवालय एवं व्यावसायिक सेवामा मद्दत गर्ने ।
६. क्षमता, चाँजोपाँजो र विश्लेषणात्मक इकाईहरूको हिसाबले समन्वय सयन्त्रहरूलाई (राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति, क्षेत्रीय कृषि विकास समिति, जिल्ला कृषि विकास समिति) मद्दत गर्ने,
७. सम्बन्धित नीतिहरूको अनुगमनका साथै एडिएस कार्यान्वयन र संस्थागतीकरणको अनुगमनमा मद्दत गर्ने,
८. कार्यक्रम व्यवस्थापकहरूको परामर्श सेवाहरू मार्फत् एडिएस का खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू जस्ता राष्ट्रिय कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने,
९. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू एवं निर्देशिका र क्षेत्रगत नीतिहरूबीच सामञ्जस्यतालाई मद्दत गर्ने,
१०. विद्यमान तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यमा आधारित व्यवस्थापन पद्धति विकास एवं संस्थागत गर्न तथा एडिएस कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको काममा आधारित सुविधाहरूलाई संस्थागत गर्न मद्दत गर्ने
११. विद्यमान तथ्याङ्क सङ्कलन पद्धतिहरूसँगको तालमेल तथा आवश्यकता अनुरूप एडिएस कार्यान्वयनका लागि रणनीतिक रूपले महत्त्वपूर्ण तथ्याङ्क सङ्कलन एवं विश्लेषण गर्ने ।
१२. एडिएस को कार्यान्वयनसँग मेल खाने गरी विकास साभेदारी लगानीहरू र कार्यक्रमहरूको समन्वय गर्ने ।
१३. कृषिको लागि मूल्याङ्कन गर्ने र सम्भव भए फाँट स्तरीय तरिका तर्जुमा गर्ने र यदि नेपाल सरकारले यस्तो तरिका अवलम्बन गर्‍यो भने त्यसको कार्यान्वयनमा मद्दत गर्ने,
१४. वैकल्पिक नीतिहरूको (जस्तै चामल र गहुँको लागि न्यूनतम मूल्य योजनाहरू) लागत र लाभको अवलोकन गर्न अध्ययनहरू चालु गर्ने ।

७.१० एडिएस ट्रस्ट कोष

४७०) यो क्षेत्रलाई वित्त व्यवस्थापन गर्ने विद्यमान तरिकाहरू उही नै रहने छन् । एउटै अतिरिक्त तरिका बहु दाता एडिएस ट्रस्ट कोषको स्थापना हुने छ । सरकार र विकास साभेदारहरू दुवैलाई स्वीकार्य हुने कार्यान्वयन तरिका लचिलो भएको एडिएस ट्रस्ट कोष हुने छ । तथापि एडिएस ट्रस्ट कोषको कार्यान्वयनको नेतृत्व भने कृषि विकास मन्त्रालयले गर्ने छ । निम्न कुराहरूका लागि एडिएस ट्रस्ट कोषको संसाधन प्रयोग गर्न सकिन्छ: (क) एडिएस सहयोग इकाईलाई मद्दत पुऱ्याउने प्राविधिक सहयोग, (ख) एडिएस को कार्यान्वयनका लागि गैर-सरकारी एवं सरकारी निकाहरू, (ग) अनुमोदित कार्य व्यवस्थापन योजना अनुसार एडिएस को कार्यान्वयनप्रति जिम्मेवार पक्षहरूलाई (व्यक्तिहरू र समूहहरू) महत्त्वपूर्ण कार्य गरे वापत दिनुपर्ने रकम र (घ) एडिएस को आवधिक (जस्तै ६-६ महिने) कार्यान्वयन एवं रणनीतिक निर्देशन पुनरावलोकन वापत दिनुपर्ने रकम ।

७.११ कृषि विकास मन्त्रालय

४७१) कृषि विकास मन्त्रालयले एडिएस को कार्यान्वयनको नेतृत्व गर्छ । कृषिमका मन्त्री राएडिएसकासका अध्यक्ष हुने छन्: कृषिमको सचिव (१) राएडिएसकासका सदस्य सचिव (२) केकृषिकासका अध्यक्ष र (३) एडिएस ट्रस्ट कोषका बोर्डका सदस्य रहने छन् । केकृषिकासको अध्यक्षका रूपमा कृषिमका सचिवले एडिएस को वार्षिक

प्रतिवेदन तयार गर्ने छन् । कृषिमले एडिएस को सबै खास महत्वका कार्यक्रमहरूको बोर्डहरूमा सदस्यहरू मनोनयन गर्ने छ । एडिएस को प्रसार र अनुसन्धान कार्यहरूको कार्यान्वयनमा कृषिमका विभागहरू (कृषि, पसेवि, खाप्रगुनिवि) र नार्क संलग्न हुने छन् । त्यसै गरी खास महत्वका कार्यक्रमहरूभित्र नपरेका अन्य एडिएस कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि कृषिम र यसका विभागहरूले अन्य निकायहरू र सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गर्ने छन् ।

७.१२ अरू मन्त्रालयहरू तथा निकायहरू

४७२) राष्ट्रिय सहयोग समिति र यसका उप समितिहरू र केकृषिकास जस्ता समन्वयकारी निकायहरू मार्फत् र संयुक्त कार्यक्रम कार्यान्वयन मार्फत् (उदाहरणको लागि शिम र कृषिम विकेन्द्रित विज्ञान प्रविधि शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा संयुक्त रूपले कार्य गर्नेछन्) एडिएस को कार्यान्वयनमा संलग्न अन्य मन्त्रालयहरूले (अम, सिँम, वभूसम, शिम, स्वाजम, ऊम, भूसुव्यम, संपम, उम आदि) एडिएस सँगै आफ्ना क्रियाकलापहरू समन्वय गर्ने छन् ।

४७३) एडिएस को कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित अन्य निकायहरूमा वित्तीय संस्थाहरू; जस्तै नेपाल राष्ट्र बैंक, लगानी बोर्ड, विमा बोर्ड, गरिबी निवारण कोष र महिला आयोग समाविष्ट छन् ।

७.१३ एडिएस कार्यक्रमहरू

४७४) एडिएस को कार्यान्वयन तीन फरक फरक कार्यक्रमहरू मार्फत् हुने छ: आधार कार्यक्रम, खास महत्वका कार्यक्रम र अन्य कार्यक्रम । आधार कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन प्रायजसो मन्त्रालय स्तर या निकायहरूका विभाग स्तरमा विद्यमान निकायहरू मार्फत् हुने छ । अर्कोतर्फ खास महत्वका कार्यक्रमहरूका क्रियाकलापहरूको नौलो एवं बहु क्षेत्रीय प्रवृत्तिका भएका कारण तिनका लागि फरक व्यवस्थापन संरचनाको आवश्यकता पर्दछ । अहिले कार्यान्वयन भइरहेका तर एडिएस को आधार या खास महत्वका कार्यक्रमहरूमा नपरेका कार्यक्रमहरू अन्य कार्यक्रमहरू अन्तर्गत पर्दछन् ।

७.१४ अन्य कार्यक्रमहरूका लागि बहिर्गमन रणनीति

४७५) फलफूल विकास, माछा, रेशम, वाखा विकास आदिजस्ता हालमा जारी रहेका कार्यक्रमहरू अन्य कार्यक्रमहरूमा पर्दछन् । यी कार्यक्रमहरूलाई एडिएस को आधार या खास सरोकारका कार्यक्रमहरूमा समावेश गरिएको छैन । धेरै उदाहरणहरू हेर्दा तिनीहरू विशिष्ट मूल्य शृङ्खलाको विकाससँग सम्बन्धित भएको देखिन्छ ।

४७६) एडिएस को कार्यान्वयन पूर्व विद्यमान अन्य कार्यक्रमहरूको पुनर्संरचना गर्नका लागि स्वतन्त्र विशेषज्ञहरूबाट मूल्याङ्कन हुने छ । मूल्याङ्कन प्रतिवेदनबाट प्राप्त सुझावहरूका आधारमा कृषि विकास मन्त्रालयले अन्य कार्यक्रमहरूलाई पुनर्संरचना (जस्तै परिवर्तन, मिलान, त्याग गर्ने आदि) गर्ने छ र प्राथमिकताको आधारमा विनियोजन गर्ने छ ।

४७७) अन्य कार्यक्रमहरूमध्ये केही कार्यक्रमहरू एडिएस का सुरुका वर्षहरूमै सकिने सम्भावना छ। यदि अन्य कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कनले आसलाग्दो राष्ट्रिय प्रभाव देखायो भने ती कार्यक्रमहरू भविष्यका खास सरोकारका या आधार कार्यक्रमहरूका अंश बन्न सक्ने छन्।

४७८) अन्य कार्यक्रमहरू अहिले तर्जुमा गरिएका आधार या खास सरोकारका कार्यक्रमहरूमा समावेश नगरिएको भए तापनि तिनीहरूलाई अनुसन्धान र उद्यमशीलताका पूरक अनुदानमा (राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष र नव परिवर्तनकारी तथा कृषि उद्यम कार्यक्रम अन्तर्गतका कोषहरू) उपलब्ध संसाधनमा पहुँच दिएर मद्दत गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा ख्याल गर्नु जरुरी छ।

४७९) समय बित्दै जाँदा एडिएस मा केवल खास सरोकारका र आधार गरी दुई प्रकारका कार्यक्रमहरू मात्र समावेश हुने छन्। विद्यमान अन्य कार्यक्रमहरूलाई (हेर्नुहोस् तालिका ३३) तिनीहरू पूरा भए पश्चात् निरन्तरता दिइने छैन वा खास सरोकारका र आधार कार्यक्रमहरूको नयाँ तर्जुमामा समाहित गरिने छ।

तालिका ४६: एडिएस का खास महत्त्वका र आधार कार्यक्रमहरू

	उपलब्धि/प्रतिफल	खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू	आधार कार्यक्रमहरू
क.सं.	सुशासन		
१.१	नीतिगत प्रतिबद्धताको विश्वसनीयता		√
१.२	एडिएस को कार्यान्वयनमा सुधारिएको समन्वय		√
१.३	एकीकृत योजना तर्जुमा		√
१.४	प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग		√
१.५	लैङ्गिक समानता र सामाजिक एवं भौगोलिक समावेशिताका लागि संयन्त्रहरूको स्थापना		√
१.६	समयमै प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन		√
१.७	नागरिक समाजको सहभागिताका लागि संयन्त्रहरूको स्थापना		√
१.८	एडिएस को अनुगमन एवं कार्यान्वयनमा संलग्न मुख्य निकायहरूको क्षमता सबल पार्ने		√
१.९	सुविधा वञ्चित समूहहरूका लागि सुधारिएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा उत्पादकत्व	√	
२.१	विकेन्द्रीकृत कृषि विस्तार सेवाहरू	√	
२.२	विकेन्द्रीकृत कृषि अनुसन्धान पद्धति	√	
२.३	सबलीकृत कृषि शिक्षा पद्धति	√	
२.४	भूमिलाई सक्षमतापूर्वक र दिगो तरिकाले उपयोग गर्ने पर्याप्त ठूला आकारका फार्महरू		√
२.५	विस्तारित र सुधारिएको सिँचाइ		√
२.६	कृषि सामग्रीहरूमा पहुँच		√
२.७	बीउ नीतिहरूको कार्यान्वयन		√
२.८	मल आपूर्ति		√
२.९	सुधारिएका पशु नश्लहरू		√
२.१०	यान्त्रीकरणका विकल्पहरूमा पहुँच		√
२.११	कृषकहरूको समानुकूलनमा सुधार		√

	उपलब्धि/प्रतिफल	खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू	आधार कार्यक्रमहरू
२.१२	दिगो खेतीपाती, असल कृषि अभ्यासहरू, असल पशु स्वास्थ्य पशु पालन अभ्यासको अनुसरण		√
२.१३	वन विकास		√
	नाफामूलक व्यवसायीकरण		
३.१	सुधारिएको लगानी वातावरण		√
३.२	व्यावसायिक कृषिका लागि करारको व्यवस्था		√
३.३	व्यावसायिक कृषिलाई मद्दत गर्ने कर नीति		√
३.४	कृषि वित्त तथा बिमा		√
३.५	प्रतिस्पर्धात्मक मूल्य शृङ्खलाहरू	√	
३.६	ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार		√
३.७	कृषिजन्य बजार सूचना		√
३.८	ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाहरू		√
	प्रतिस्पर्धात्मकता		
४.१	बजारका भौतिक पूर्वाधारहरू विकसित		√
४.२	साना एवं मझौला कृषि व्यवसाय उद्यमहरूमा वृद्धि	√	
४.३	खाद्य तथा कृषि जन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि		√
४.४	खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तरमा वृद्धि		√

७.१५ एडिएस खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू

४८०) एडिएसले यथेष्ट सहमति, संसाधन र प्रभावकारी व्यवस्थापनलाई परिचालन गर्न सकिने गरी केही प्राथमिकतामा राख्ने कार्यक्रमहरूको परिकल्पना गरेको छ । यी प्राथमिकतामा परेका कार्यक्रमहरूलाई एडिएस खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू भनिने छ । चार खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू निम्न लिखित छन् :

१. खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम (खापोसुका)
२. विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि, र शिक्षा कार्यक्रम (विप्रशिका)
३. मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम (मूशृविका)
४. नव परिवर्तनकारी तथा कृषि उद्यम कार्यक्रमहरू (नकृउका)

७.१६ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम

४८१) खास महत्त्वका कार्यक्रम खापोसुकाले सङ्गठित समूहहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुधार गर्ने लक्ष्य राखेको छ । यसमा तीन ओटा उप-कार्यक्रमहरू छन्: हाल विश्वव्यापी कृषि तथा खाद्य सुरक्षा योजनाको भागको रूपमा अन्तिम रूप प्राप्त गर्दै गरेको नेपाल खाद्य सुरक्षा आयोजना; खाद्य तथा कृषि संगठनको सहयोगमा अन्तिम रूप प्राप्त गर्दै गरेको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्य योजना, र एडिएस को कार्य योजनाको दोस्रो ५ वर्षे अवधिमा तर्जुमा कार्यान्वयन गरिने नयाँ खाद्य तथा सुरक्षा परियोजना ।

४८२) यो कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि नेपाल कृषि तथा खाद्य सुरक्षा योजना र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम जस्ता राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू र विकास साभेदारहरूको (अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अमेरिकी नियोग) को आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित 'किसान परियोजना', विश्व खाद्य कार्यक्रमको आर्थिक सहयोगमा

चलेका कार्यक्रमहरू र सबैभन्दा असुरक्षित ग्रामीण घरधुरी र कृषकहरूकोमा खाद्य पुगोस् भनी सुनिश्चित गर्न बहु क्षेत्र पोषण कार्यक्रमको छातामुनि नेपाल सरकार र विकास साभेदारहरूको आर्थिक सहयोगमा चलेका कार्यक्रमहरू) आर्थिक सहायतामा सञ्चालित कार्यक्रमहरूबीच समन्वय जरुरी छ । खापोसुका को कार्यक्रम व्यवस्थापनले उपसमितिलाई राएडिएससस को खाद्य र पोषण सुरक्षाको (हेर्नुहोस् भाग ७.७) बारेमा जानकारी दिने छन् । नेपाल सरकारद्वारा पहिल्यै अनुमोदन प्राप्त गरेको पाँच वर्षे कार्यक्रम बहु क्षेत्र पोषण कार्यक्रमसँग सामान्यतया एडिएस र खास गरी खापोसुका हातेमालो गरी अगाडि बढ्ने छन् ।

४८३) कार्यक्रमको पहिलो पाँच वर्षे कार्यान्वयन पश्चात् सिकेको पाठको लेखाजोखा गर्न र खाद्य सुरक्षा र कुपोषण न्यूनीकरण गर्नका लागि ठूला प्रभाव पार्ने खालको खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी नयाँ कार्यक्रम तर्जुमा गर्न खापोसुका को कार्यक्रम व्यवस्थापकले त्यसको पुनरावलोकन गर्दछ ।

७.१७ विकेन्द्रित विज्ञान, प्रविधि, र शिक्षा कार्यक्रम

४८४) कृषकहरू तथा कृषि उद्यमहरूको आवश्यकताहरूप्रतिको प्रतिकार्यलाई सबल तुल्याउन अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाको समन्वयलाई बढावा दिँदै खास महत्त्वका कार्यक्रम विप्रशिकाले प्रसार र अनुसन्धान पद्धतिलाई विकेन्द्रीकरण गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

४८५) यो कार्यक्रम कृषि विकास मन्त्रालयका प्रतिनिधित्व गर्ने कार्यक्रम व्यवस्थापकद्वारा कार्यान्वयन हुने छ । विप्रशिका व्यवस्थापकले नार्क, कृवि, पसेवि र कृषि विश्वविद्यालयहरू र कलेजहरू जस्ता कृषि शिक्षा निकायहरूबीचको समन्वयलाई सुनिश्चित गर्छ र विकेन्द्रीकृत प्रसार पद्धति, विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान पद्धति र सबलीकृत कृषि शिक्षा पद्धतिका प्रतिफलहरूसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनलाई सहजीकरण गर्छ ।

४८६) विकेन्द्रीकृत प्रसार पद्धतिमा तीन प्रमुख उपायहरूलाई संलग्न गरिने छ : (१) प्रत्येक गा.वि.स.मा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापना गर्ने ; (२) सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूलाई पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने विद्यमान एवं योजनावद्ध कृषि प्रसार सेवाहरूको क्षमता सबल पार्ने; र (३) उपलब्ध सर्वोत्कृष्ट प्रसार र प्रसार सेवा प्रदायकहरूमा पहुँच प्राप्त गर्न कृषकहरूलाई सबलीकरण गर्नका लागि भौचर पद्धति प्रवर्द्धन गर्ने । यी उपायहरूको व्याख्या भाग ५.३ मा गरिएको छ । तलको भागले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रसँग सम्बन्धित कार्यान्वयन पक्षहरूको विस्तृत व्याख्या गर्दछ ।

४८७) विप्रशिकाको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कोषहरूलाई एउटा कोषमा जम्मा गरिने छ; जसलाई विकेन्द्रीकृत विज्ञान, प्राविधि, र शिक्षा कोष (विप्रशिका कोष) भनिने छ । नेपाल सरकार र विकास साभेदारहरूको योगदानबाट यो कोषको पुनर्पूर्ति हुने छ । विप्रशिका व्यवस्थापकले कार्यक्रम प्रस्तावहरू र बजेट एडिएस ट्रस्ट कोषमा अनुमोदनका लागि पेस गर्ने छ । एडिएस ट्रस्ट कोषबाट प्राप्त बजेट विप्रशिका, नार्क, कृवि, पसेवि, कृषि तथा वन विश्वविद्यालय, कृषि र पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान र कृषि कलेजहरूमा पठाइने छ ।

७.१७.१ सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू

४८८) हाल नेपाल सरकारको व्यवस्थापन अन्तर्गत रहेको प्रसार पद्धति कृषि अन्तर्गतका कृषि सेवा केन्द्रहरू र पसेवि अन्तर्गतका पशु सेवा केन्द्रहरूको सञ्जाल मार्फत संगठित हुन्छ। जम्माजम्मी ३७८ कृषि सेवा केन्द्र र १११ पशु सेवा केन्द्र छन्। नेपालमा ३१५७ गा.वि.स. र २१७ नगरपालिकाहरू छन्।

४८९) सेवा केन्द्रहरूको यो सीमित सङ्ख्या नेपालको कृषक जनसङ्ख्यामा पुग्नका लागि एक बाधक बनेको छ। सेवा केन्द्रहरूको यो सीमित सङ्ख्या र कार्यक्रम गर्न तथा क्षमता अभिवृद्धि क्रियाकलाप गर्नका लागि उपलब्ध संसाधनको सीमितताले भन्ने विकराल बन्न पुग्यो। परिणाम स्वरूप राष्ट्रिय प्रसार सेवा धेरैजसो गविसहरू र किसानहरूसम्म पुग्न सकेको छैन। त्यसै गरी यदि विद्यमान प्रसार पद्धति कृषकहरूकोमा पुग्यो भने पनि विद्यमान पद्धतिले स्थानीय आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्छ भन्ने कुनै ग्यारेन्टी छैन। नेपालको कृषि-पर्यावरणीय र सामाजिक आर्थिक विविधता असाधारण भएकाले फरक फरक प्रकारका किसानहरूका आवश्यकताहरूलाई प्रभावकारी तवरले प्रतिकार्य गर्न कुनै पनि विशेष प्रकारको प्रसार सेवा प्रदायकलाई चुनौतीपूर्ण हुन्छ। सरकारी प्रसार सेवा प्रदायक, गैरसरकारी सेवा प्रदायकहरू र निजी क्षेत्रका सेवा प्रदायकहरू केवल एक भाग नेपाली कृषकहरू तथा उद्यमहरूको आवश्यकताहरू पूरा गर्न सक्षम छन्।

४९०) यो अवस्थाको निराकरण गर्न एडिएसले एक पृथक तरिका र संस्थागत ढाँचाको प्रस्ताव गर्दछ। कृषि सेवा केन्द्र र पशु सेवा केन्द्रलाई विद्यमान सञ्जालमा थप गर्दै एडिएस ले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू (साकृपसेके) को सृजनामा मद्दत गर्दछ। यी सेवा केन्द्रहरूको प्रत्येक गाविस/नगरपालिकामा पूर्ण रूपमा समुदायहरूले स्वामित्व ग्रहण एवं व्यवस्थापन गर्दछन् र गाविस/नगरपालिका, सहकारीहरू, निजी क्षेत्र र नेपाल सरकारबाट प्राप्त मिश्रित संसाधनबाट यी सेवा केन्द्रहरूले आर्थिक सहयोग प्राप्त गर्छन्।

४९१) प्रत्येक साकृपसेके कानून बमोजिम दर्ता भएको एक समाज हुने छ; सबै कृषकहरू, उद्यमहरू र गाविसका कृषि प्रसार सेवा प्रदायकहरू र तिनका संस्थाहरूलाई सदस्यता खुला हुने छ। सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको बोर्डमा प्रत्येक गाविसका सबै वडाका प्रतिनिधिहरूको उपस्थिति एवं सामाजिक र लैङ्गिक सन्तुलन सुनिश्चित पार्न विप्रशिका का कार्यक्रम व्यवस्थापकले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र गठनका सुशासन सम्बन्धी नियमहरू तर्जुमा गर्ने छन्।

४९२) एउटा समाजको रूपमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रले आफ्ना सम्पत्तिहरूको स्वामित्व ग्रहण एवं व्यवस्थापन आफै गर्ने छ, कर्मचारी आफै नियुक्त गर्ने छ, बैठक गर्ने छ, व्यवसाय तर्जुमा गर्ने छ, बैंक खाता खोल्ने छ, रकम वितरण गर्ने छ र आवधिक रूपमा लेखा परीक्षण तथा क्रियाकलापहरूको पुनरावलोकन गर्ने छ। सुशासन नियमहरूले बोर्डको संरचना एवं समाजका सदस्यहरूले बोर्डका सदस्यहरू चुन्ने तरिका स्थापित गर्ने छ। साधारण सभाले सदस्यता शुल्क उपर निर्णय गर्ने छ। प्रसार सेवाहरू गाउँस्तरमा सहजीकरण गर्नु तथा आम जनताका मागहरू र आवश्यकताहरू पूरा गर्नु केन्द्रहरूको बृहत् उद्देश्य हुने छ। केन्द्रहरूले आफ्ना प्रसार सेवा प्रदायकहरू (कृषि तथा पशुपालन प्राविधिकहरू या ग्रामीण प्रसार कार्यकर्ताहरू) आफै नियुक्त गर्ने छ। ती सेवा प्रदायकहरूले प्रशिक्षण तथा प्राविधिक र पृष्ठपोषण जिल्ला स्थित सरकारी सेवा केन्द्रहरूबाट या विभागहरूका उपयुक्त इकाईहरूबाट प्राप्त गर्दछन्। केन्द्रहरूले कृषि विश्वविद्यालय, कृषि कलेजहरू, या व्यावसायिक स्कूलहरू जस्ता अन्य प्रदायकहरूबाट प्राप्त गर्न सकिने अतिरिक्त क्षमता अभिवृद्धिको पनि आयोजना गर्न सक्छन्। केन्द्रले परियोजनाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू या निजी सेवा प्रदायकहरूसँग प्रत्यक्ष समझदारी पत्र (MOU) या करार गर्न सक्छ।

४९३) साकृपसेके लाई आर्थिक सहयोग विभिन्न स्रोतहरूबाट प्राप्त हुने छ : (१) सदस्यहरूबाट आर्थिक सहयोग (२) गाविस बजेट (३) केन्द्रीय सरकारी बजेट (बीउ रकमको रूपमा) (४) परियोजनाहरू (५) सेवा शुल्क या केन्द्रहरू आफैले सुरु गरेका आर्थिक क्रियाकलापहरू ।

४९४) बैठकहरू सञ्चालन गर्न केन्द्रहरूले सुरुमा स्थानीय सहकारीहरू, गाविसका सुविधाहरू या सदस्यहरूसँग सम्बन्धित कुनै पनि सुविधा या भवन या चौर प्रयोग गर्न सक्छन् । केन्द्रहरू सदस्यता या वित्तमा फस्टाउँदै जाँदा तिनीहरूले आफ्नै सुविधाहरू प्राप्त गर्न सक्छन् ।

४९५) साकृपसेके का लागि एडिएस को योगदानका सुरुको बीउ रकम हुने छ । यो बीउ रकमको उद्देश्य स्थानीय संसाधनहरूलाई शक्तिशाली बनाउनु हुने छ । एडिएस ले बीउ रकमका (रु. १० लाख को सीमासम्म) रूपमा सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र को स्थापनाका लागि प्रदान गर्ने प्रत्येक परिमाणलाई केन्द्रले त्यति नै मात्रा जम्मा गरी मेल खुवाउनुपर्छ र यसले भविष्यमा पनि आफ्ना कार्यहरू निरन्तर सञ्चालन गर्ने छ, भन्ने एक विश्वासिलो योजना पेस गर्नुपर्दछ । यो मेल गराउन ल्याइएको रकम केन्द्रको आफ्नै स्रोत, गाविसको आर्थिक सहयोग या सामुदायिक केन्द्रले जुटाउन सक्ने अन्य कुनै रकम हुन सक्छ ।

४९६) साकृपसेके पूर्ण रूपमा समुदायले सुरुमै स्पष्टसँगै स्थापना गरिएका सुशासनका नियमानुसार व्यवस्थित गर्नेछ । केन्द्रले प्रसार सेवाहरू प्रदान गर्नका लागि कर्मचारी आफै नियुक्त गर्ने छ । कर्मचारीलाई सरकारका कर्मचारीले नजिकैको कृषि/पशु सेवा केन्द्र या कृषि/पसेविको प्रशिक्षण केन्द्रहरूमा प्रशिक्षण दिन्छन् । सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रलाई कृषि/पशु सेवा केन्द्रसँग जोडिने छ, ताकि प्रत्येक जिल्लाका क्रियाकलापहरू अझ राम्रोसँग समन्वय गर्न सकियोस् ।

४९७) यो तरिका अनुसार साकृपसेके को स्थापनामा सघाउ पुऱ्याउनका लागि जनचेतना कार्यक्रम र क्षमता वृद्धिको आवश्यकता पर्दछ । विप्रशिका का कार्यक्रम व्यवस्थापकले सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापनाका लागि निर्देशिका तयार पार्ने छन् ।

४९८) यसको परिणाम भनेको देशका सबै गाविसमा पुग्न सक्ने प्रसार सेवा केन्द्रहरूको सञ्जाल हो । यसका साथै यी प्रसार सेवा केन्द्रहरू समुदायहरूले नै व्यवस्थित गर्ने भएकाले कृषकहरूको विविध आवश्यकताप्रति बढी प्रतिकार्यात्मक तथा रकम उठाउन बढी जिम्मेवार र त्यही कारणले गर्दा बढी टिकाउ हुन्छन् ।

७.१७.२ विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान पद्धति

४९९) विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान पद्धतिका लागि नार्क को पुनर्संरचना, नयाँ राष्ट्रिय अनुसन्धान निकायहरूको (जस्तै राष्ट्रिय बागवानी अनुसन्धान निकाय) स्थापना र सुदूर पश्चिम क्षेत्र लगायत सबै क्षेत्रहरूमा अनुसन्धान केन्द्रहरूको स्थापनाको आवश्यकता पर्दछ । राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान पद्धतिमा नार्कले सर्वोच्च निकायको रूपमा काम गर्ने छ । यो अनुसन्धान परियोजनालाई समन्वय, सहजीकरण, एकीकृत, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने, अनुसन्धान परियोजनाहरूलाई आर्थिक सहयोग गर्ने, र राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अनुसन्धान सम्बन्धहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने नीतिगत निकाय हो । नार्क अन्तर्गतका राष्ट्रिय अनुसन्धान कार्यक्रमहरू र क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रहरू अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने तथा नार्क को प्रस्तावित संरचनामा जनाइए अनुसार मानव संसाधन र निकायहरूप्रति प्रशिक्षित एवं व्यवस्थित गर्ने जस्ता कार्यहरूको कार्यान्वयन निकायहरूको रूपमा काम गर्ने छन् । एडिएस ले नार्क सँग एकीकृत राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोषको स्थापनालाई प्रवर्द्धन

गर्ने छ । विद्यमान राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोष मै गाभिने छ । कृषकहरू तथा कृषि उद्यमहरूका मागहरू पूरा गर्नका लागि राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान कोषले सरकारी, निजी र गैरसरकारी संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने कार्य (action) अनुसन्धान परियोजनाहरूलाई आर्थिक सहयोग गर्ने छ ।

५००) विद्यमान राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान संस्थान र राष्ट्रिय पशु विज्ञान अनुसन्धान संस्थान अतिरिक्त एडिएस ले राष्ट्रिय बागवानी अनुसन्धान संस्थान, राष्ट्रिय पशु स्वास्थ्य अनुसन्धान संस्थान र राष्ट्रिय जलचर तथा मत्स्य अनुसन्धान संस्थानको स्थापनाको लागि मद्दत गर्दछ । डोटी स्थित कृषि अनुसन्धान केन्द्रलाई सुदूर पश्चिम क्षेत्रकै क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रमा परिणत गर्ने हालसालैको निर्णयको परिपूरकको रूपमा सुदूर पश्चिम क्षेत्रका विभिन्न कृषि-पर्यावरणीय क्षेत्रहरूमा स्थापना गर्नका लागि एडिएस ले मद्दत गर्ने छ । विद्यमान अनुसन्धान केन्द्रहरू भित्रै एडिएस ले तराई (२), मध्य पहाड (१) र उच्च पहाडमा (१) कृषि यन्त्रीकरण केन्द्रहरू स्थापनाका लागि मद्दत गर्ने छ । एडिएसले भौगोलिक रूपले एक अर्काको नजिक रहेका र उस्तै खालका अनुसन्धान क्रियाकलापहरू गर्ने अनुसन्धान केन्द्रहरू र कार्यक्रमहरूको एकत्रिततालाई प्रवर्द्धन गर्दछ । यसले प्रशासनिक खर्च एवं संसाधनको (विशेष गरी सञ्चालन खर्च) दोहोरोपना घटाउँछ । एडिएसले शैक्षिक संस्थानहरू र प्रसार सेवाहरू सहितका विभिन्न सुविधाहरूको उपलब्धता र बाँडचुडका लागि यी दुवै खाले संस्थाहरूसँग कार्यात्मक सम्बन्धहरू स्थापित गर्न सहयोग गर्ने छ ।

७.१७.३. कृषि शिक्षा प्रणालीसँग एकीकरण

५०१) कृषि शिक्षा प्रणालीसँग एकीकरण कृषि र वन विश्वविद्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालयलाई सहयोग, ती विश्वविद्यालयहरूमा कृषि व्यवसाय विभागको सृजना, व्यावसायिक विद्यालयहरूको क्षमता अभिवृद्धि, विद्यालयको पाठ्यक्रममा कृषि विषयहरूको समावेशीकरण र सम्भाव्य जिल्लाहरूमा कृषि कलेजहरूको स्थापना पर्दछन् । अनुसन्धान र प्रसारबीचको एकीकरणलाई सुनिश्चित गर्ने अतिरिक्त उपायहरूमा नार्कका निकायहरूसँग संयुक्त शैक्षिक र अनुसन्धान कार्यक्रमहरू, विभागहरू र जिल्ला अधिकारीहरूसँग संयुक्त प्रसार कार्यक्रमहरू सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रसँग संयुक्त शैक्षिक कार्यक्रमहरू, निजी क्षेत्रसँग साभेदारी गर्न (जस्तै सुविधाहरू भाडामा दिने, निजी/सामुदायिक संस्थाहरूलाई प्रशिक्षण) कृषि तथा वन विश्वविद्यालय र कृषि कलेजहरूका लागि नव परिवर्तनकारी तरिकाहरूको पहिचान र कृषि विश्वविद्यालयहरू, कलेजहरू र व्यावसायिक विद्यालयहरूमा खाद्य तथा सुरक्षा मूल प्रवाहीकरण गर्नका लागि स्वास्थ्य संस्थाहरूसँग समन्वय पर्दछन् ।

५०२) कृषि क्षेत्रको तीव्र विकास धेरै तत्त्वहरूमा निर्भर हुन्छ । तिनीहरूमध्ये शिक्षाले कुल उत्पादकत्वमा सुधारका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । यो क्षेत्रमा हुने लगानीको कमीले कृषि रूपान्तरणका चुनौतीहरू सामना गर्ने नेपालको क्षमता मन्द गतिको एवं कमजोर हुने छ । धेरै लामो समयसम्म नेपालमा कृषि शिक्षा लगानीको कमीले क्षय हुँदै गएको छ । कृषि क्षेत्रको वृद्धिलाई सुनिश्चित गर्न कृषि शिक्षामा देखिएको यो घट्दा प्रवृत्तिको लगानीलाई उल्ट्याउनुपर्छ ।

७.१८ मूल्य शृङ्खला विकास कार्यक्रम

५०३) खास महत्त्वका कार्यक्रमले राष्ट्रिय महत्त्वका प्रतिस्पर्धात्मक र समावेशी मूल्य शृङ्खलाहरूको विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ । प्राथमिकतामा परेका मूल्य शृङ्खलाहरूको सन्दर्भमा गरिबका लागि बजार तरिका अपनाइने

छ । निम्न आधारहरूलाई ध्यानमा राखेको प्रक्रिया मार्फत् सीमित सङ्ख्यामा छानिएका मूल्य शृङ्खलाहरूलाई^{४०} प्राथमिकतामा दिइने छ : (१) गरिवी न्यूनीकरणको सम्भावना; (२) वृद्धिको सम्भावना (या बढ्दो वृद्धि र पहुँचको सम्भावना) (३) हस्तक्षेपको सम्भावना र (४) सामाजिक समावेशीकरण र लैकिङ्ग, वातावरणीय टिकाउपन, राष्ट्रिय र क्षेत्रीय रणनीतिक प्राथमिकताहरूको सामञ्जस्यता, व्यापार सन्तुलन (आयात प्रतिस्थापन र निर्यात) र भौगोलिक फैलावट जस्ता साभ्ना मुद्दाहरू । बृहत् र एकीकृत उपायहरू मार्फत् प्राथमिकताका मूल्य शृङ्खला सम्बन्धहरू सबल हुने, सरकारी-निजी साभ्नेदारी लगानीमा वृद्धि हुने तथा क्षेत्रमा परेको प्रभाव सँगै मूल्यमा थप हुन्छ ।

५०४) नेपालमा अन्य मूल्य शृङ्खला हस्तक्षेपहरूभन्दा पृथक रहेर मूशृविका का निम्न नवपरिवर्तनकारी विशेषताहरू हुने छन् : (१) यसले मूल्य शृङ्खलाको सबै चरणहरूको रेखदेख तथा विकास गर्दछ- बीउदेखि अन्तिम उत्पादनसम्म, उत्पादनदेखि प्रशोधनसम्म, बजार पूर्वाधारदेखि पहुँच-सडक तथा सञ्जालसम्म, पोस्ट हार्भेस्ट प्रविधिदेखि गुणस्तर विश्वसनीयता एवं निर्यातसम्म; (२) प्रभावकारी लगानी सुनिश्चित गर्न कृषक संगठनहरू, व्यापारीहरू, प्रशोधनकर्ताहरू, सामग्री प्रदायकहरू र मूल्य शृङ्खलाका अन्य कर्ताहरूबीचको सञ्जाललाई अभ् सबल पार्ने छ; (३) जिल्ला बाहिरसम्म प्रतिरूप र सम्बन्ध पुऱ्याई राष्ट्रिय प्रभाव पार्ने लक्ष्य राख्ने छ; र (४) एउटा जिल्ला या विभागसँग मात्र काम नगरी विभिन्न जिल्लाहरू र विभागहरूसँग काम गर्ने छ ।

५०५) मूशृविका को व्यवस्थापक कृषि विकास मन्त्रालयले खटाउने छ । व्यवस्थापक कृषि मूल्य शृङ्खला विकास, परियोजना व्यवस्थापन र व्यवसाय विकासमा गहिरो अनुभव भएको उच्च कोटीको विशेषज्ञ हुनुपर्दछ । विशिष्ट मूल्य शृङ्खला कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्न उक्त विशेषज्ञले विशिष्ट मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरूका प्रमुख कार्यकारी अधिकृतहरूसँग समन्वय गर्ने छन् । मशृविका व्यवस्थापकले कार्यक्रम प्रस्ताव एवं बजेट अनुमोदनका लागि एडिएस ट्रस्ट कोषमा पेस गर्ने छन् । एडिएस ट्रस्ट कोषबाट प्राप्त रकम मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनमा पठाइने छ । मूशृविका व्यवस्थापकले कार्यक्रमको समग्र अनुगमन मूल्याङ्कनको सुनिश्चित गर्ने छन् ।

७.१८.१ मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरू

५०६) मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरू (मूशृविग) भनेको कानुन सम्मत दर्ता भएको तथा कृषकहरू र तिनीहरूका संगठनहरू, उद्यमीहरू सामग्री आपूर्तिकर्ताहरू, बन्दोबस्तीका सञ्चालनकर्ताहरू, भण्डारगृह व्यवस्थापकहरू, सहकारीहरू, र अन्य मूल्य शृङ्खलाकर्ताहरू जस्ता महत्वपूर्ण उद्योग प्रतिनिधिहरूको स्वामित्व रहेको समाज हो । सबै कर्ताहरूबीचको समानता भनेको तिनीहरू सबै एक विशिष्ट मूल्य श्रेणीमा व्यावसायिक रूपमा सम्बद्ध छन् र गरिवीको न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउँदै आफ्नो व्यावसायिक विकासको प्रवर्द्धन गर्न चाहन्छन् ।

५०७) प्रत्येक मूशृविगको मूल्य विकास कोषमा पहुँच हुन्छ । कानुन अनुसार मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनका सदस्यहरूले एक बोर्डको गठन गर्ने छन् । बोर्डमा ६ निर्वाचित र ७ गैर-निर्वाचित सदस्यहरू रहने छन् । गैर-निर्वाचित सदस्यहरू नेपाल सरकारबाट कृषिम, अम, रायोआ, सिँम, संमास्थाविम, नेउवामस र नेराबै का प्रतिनिधिहरूलाई समावेश गर्ने गरी मनोनित हुने छन् । बोर्डको अध्यक्षता कृषिमका प्रतिनिधिले गर्ने छन् ।

^{४०} The potential value chain commodities will be decided by the NADSIC as per the dynamic priority of the country

बोर्डले अनुमोदन गर्ने गरी व्यवस्थापनले व्यवसाय योजना र लगानी योजना तयार पार्ने छ। मूशुविग को काम कारवाहीको कानुन अनुसार लेखा परीक्षण हुने छ। त्यसका साथ साथै मूल्य शृङ्खला विकास कोषका सहयोगी विकास साभेदारहरूको नियमन अनुसार पनि त्यसको लेखा परीक्षण हुने छ।

७.१९ नवपरिवर्तन र कृषि उद्यमशीलता कार्यक्रम

५०८) खास महत्त्वमा कार्यक्रम नकृउका ले कर सुविधाहरू, कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर्स र पूरक अनुदानको सम्मिश्रण मार्फत् कृषि नवपरिवर्तन र उद्यमशीलताको जगेर्ना गर्ने लक्ष्य लिएको छ। निजी उद्यमहरू, सहकारीहरू, र लक्षित युवा, महिला तथा सीमान्तीकृत समूहहरूबाट आएका नवपरिवर्तनकारी उद्यमीहरू यो कार्यक्रमका मुख्य लाभकर्ताहरू हुने छन्।

५०९) यो कार्यक्रम कृषि विकास मन्त्रालयद्वारा खटाइएका कार्यक्रम व्यवस्थापकद्वारा कार्यान्वयन हुने छ। नकृउका व्यवस्थापकले सुधारिएको कर सुविधाहरू, कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर्स र पूरक अनुदान मार्फत् नवपरिवर्तनकारी साना र मझौता कृषि उद्यमहरूको वृद्धिलाई सहजीकरण गर्ने छन्।

५१०) नकृउका को कार्यान्वयनका लागि आवश्यक रकमलाई नव परिवर्तन कृषि उद्यम कोषमा (नकृउ कोष) जम्मा गरिनेछ र विकास साभेदारहरूको योगदान मार्फत् परिपूर्ति गरिने छ। नकृउका व्यवस्थापकले नकृउ कोषबाट रकम कृषि व्यवसाय इन्क्युबेटर्सहरू र पूरक अनुदान कृषि व्यवस्थापकहरूलाई वितरण गर्ने छन्। नकृउका व्यवस्थापकले कार्यक्रम प्रस्तावहरू र बजेट एडिएस ट्रस्ट कोषमा अनुमोदनका लागि पेस गर्ने छन्। एडिएस ट्रस्ट कोषबाट प्राप्त रकम नकृउकामा पठाइने छ।

७.२० अगुवा सरोकारवालाहरू: कृषकहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्र

५११) सरकारी क्षेत्रको अलावा एडिएस मा कृषकहरू र तिनीहरूको आयोग, सहकारीहरू, मूल्य श्रेणी कर्ताहरू, निजी उद्यमीहरू र तिनका संगठनहरू (जस्तै राष्ट्रिय किसान सञ्जाल) राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, राष्ट्रिय कृषक समूह महासंघ, वीउ व्यवसायी संघ, दुग्ध उद्योग संघ) अगुवा सरोकारवालाहरू हुने छन्। जिल्ला स्तरमा पनि उस्तै खालका संगठनहरू हुने छन् र कृषक र सहकारीको सवालमा भने गाविस स्तरमा हुने छन्। त्यसै गरी राष्ट्रिय र स्थानीय वस्तु विशेष संगठनहरू या व्यापार संगठनहरू हुने छन्। एडिएस का कृषकहरूमा दुवै व्यावसायिक कृषकहरू र निर्वाहमुखी किसानहरू, साना कृषकहरू र सीमान्तीकृत कृषकहरू हुने छन्। कृषि उद्यमहरूमा लघु, साना र मध्यम उद्यमहरू संलग्न छन्। प्रायजसो कृषकहरू महिलाहरू छन्।

५१२) एडिएस को सफलता कृषक संगठनहरू, सहकारी संगठनहरू र निजी क्षेत्रका संगठनहरूको स्वामित्व र सहभागितामा निर्भर छ। कृषि क्षेत्रका यस पहिलेका रणनीतिहरूभन्दा पृथक तरिकाले एडिएस ले कृषक संगठनलाई गठन चरणमै संलग्न गरेको छ र तिनीहरूलाई कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र आवधिक पुनरावलोकनहरूमा संलग्न गर्दै लैजाने छ।

५१३) अगुवा सरोकारवालाहरूका निम्न अधिकारहरू छन् :

- * एडिएस नीति र लगानी सम्बन्धी निर्णयहरूमा सहभागी हुने तथा तिनमा प्रभाव पार्ने
- * एडिएस को अनुगमनका सहभागी हुने

- * एडिएस योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन सम्बन्धी सूचनामा पहुँच

५१४) त्यसै समयमा अगुवा एडिएस सरोकारवालाहरूका निम्न लिखित जिम्मेवारीहरू छन्:

- * एडिएस को तर्जुमा एवं कार्यान्वयन अवधिमा आउने समस्याहरूको समाधानका लागि योगदान दिनु,
- * एडिएस सँग सम्बन्धित निर्णय लिने प्रक्रियाको गति बढाउन योगदान दिने ।

५१५) अगुवा सरोकारवालाहरूका अधिकारहरू यसरी संस्थागत गरिएका छन् । कृषक आयोग, कृषक संगठनहरू, सहकारी संगठनहरू र निजी क्षेत्रका उद्यम संगठनहरूका प्रतिनिधिहरू एडिएस को तर्जुमा, योजना, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने निम्न निकायहरूका सदस्यहरू हुने छन् :

१. राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति र केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समिति
२. एडिएस सँग सम्बन्धित राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिका उपसमितिहरू
३. एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईको सञ्चालक समिति
४. जिल्ला कृषि विकास समिति र क्षेत्रीय कृषि विकास समिति
५. नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद बोर्ड
६. सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको सुशासन निकाय
७. कृषि स्थित नीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग समन्वय महाशाखा अन्तर्गतका नयाँ नीतिहरूको पुनरावलोकन गर्न गठित नीति पुनरावलोकन प्यानलहरू
८. एडिएस को ५ वर्षे आवधिक पुनरावलोकन, मूल्याङ्कन र अद्यावधिक समितिका सञ्चालक समिति
९. नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जाल

५१६) नेपालमा बहुसङ्ख्यक कृषकहरू महिला भएकाले एडिएस ले कृषक संगठनहरू, सहकारी संगठनहरू र निजी क्षेत्रका संगठनहरूलाई संयोजन, अनुगमन र निर्णय गर्ने निकायहरूमा महिला प्रतिनिधिहरूलाई सहभागी बनाउन प्रोत्साहित गर्ने छ ।

७.२१ नागरिक समाज संगठनहरू

५१७) सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र र कृषक संगठनहरूका अलावा अन्य नागरिक समाज संगठनहरू पनि एडिएस का मुख्य सरोकारवालाहरू हुने छन् । यी अन्य मुख्य सरोकारवालाहरूमध्ये निम्न सरोकारवालाहरू उल्लेख्य छन्:

- * गैर सरकारी संस्थाहरू र व्यावसायिक संस्थाहरू जस्ता सेवा प्रदायकहरू
- * महिला संगठनहरू
- * दलित संगठनहरू
- * जनजाति संगठनहरू
- * उपभोक्ता संगठनहरू
- * व्यावसायिक संगठनहरू
- * गाविसको संघ
- * सञ्चार माध्यम
- * उत्पादक संगठन

५१८) धेरै मामलाहरूमा एडिएस को संरचनाले स्पष्टसँग तिनीहरूको भूमिकाको पहिचान गरेको छ । उदाहरणका लागि सम्बन्धित राष्ट्रिय सहयोग समिति उपसमितिको मुख्य ध्यान भनेको एडिएस सँग गैर सरकारी संस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसँग र जनचेतना अभियानहरूजस्ता एडिएस का थुप्रै क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन गैसस/अगैसस मार्फत् हुन्छ । प्रसार सेवाहरू कृषि संघ, पशु चिकित्सा संघ, कृषि प्राविधिक संघ र पाराभेट जस्ता व्यावसायिक संगठनहरूले पनि प्रदान गर्न सक्छन् । विशेष गरी केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिको केन्द्रीय स्तरको बैठक पश्चात् कृषिमका प्रवक्ताले सञ्चार माध्यमलाई त्यसको सङ्क्षिप्त जानकारी गोष्ठी तथा सम्मेलनहरू मार्फत् सूचनामा पहुँच दिनका लागि आमन्त्रण गर्छन् ।

७.२२ कृषि र सम्बन्धित निकायहरूमा संगठनात्मक परिवर्तनहरू

५१९) बहुक्षेत्रीय विकास रणनीतिको रूपमा एडिएस लाई राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा समन्वय र कार्यान्वयनलाई सहजीकरण गर्नका लागि पर्याप्त संयन्त्रको आवश्यकता पर्दछ । यसअघिका भागहरूमा राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति, राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, एडिएस ट्रस्ट कोष र खास महत्त्वका कार्यक्रमहरू लगायतका थुप्रै संयन्त्रहरूका बारेमा वर्णन भइसकेको छ । कृषि र यसका विभागहरूका सन्दर्भमा तलका भागहरूले एडिएस को कार्यान्वयनका लागि आवश्यक संगठनात्मक परिवर्तनहरूको बारेमा विस्तृत चर्चा गर्ने छ ।

५२०) कृषि विकास मन्त्रालय र सम्बन्धित विभागहरूलाई पुनर्संरचना गर्नुको मार्ग निर्देशक सिद्धान्त भनेको एडिएस को कार्यान्वयनमा प्रभावकारितालाई सुधार गर्नु हो । कृषि नीति निर्माण, समग्र समन्वय र योजना, कानुनी ढाँचाको विकास, बजेट विनियोजन, अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय प्रतिवद्धताहरूको अवलम्बनको सुनिश्चितता, व्यापार प्रवर्द्धन र कृषि क्षेत्रका समग्र अनुगमन र मूल्याङ्कनप्रति जिम्मेवार छ । विभागहरू चाहिँ सम्बन्धित उपक्षेत्रीय कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन एवं प्राविधिक पुर्नबलीकरणप्रति जिम्मेवार छन् ।

५२१) एडिएस मा प्रस्तावित कृषि र सम्बन्धित विभागहरूको पुर्नसंरचनामा निम्न कुराहरू संलग्न छन्:

- क) नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य तथा समन्वय महाशाखा स्थापना गर्ने ;
- ख) कृषि व्यापार महाशाखा स्थापना गर्ने ;
- ग) एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई- नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य तथा समन्वय महाशाखा खडा गर्ने ;
- घ) भित्रैका व्यावसायिक र प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई खुला नियुक्तिको आवश्वासन दिने- मूलभूत सङ्काय विभागीय विशेषज्ञता जेसुकैमा हासिल गरेको भए तापनि दक्ष र योग्य सबै कर्मचारीहरूका लागि कृषि र सम्बन्धित विभागहरूमा पदहरू खुला गरिने छ ।

५२२) नार्क को अझ बढी विकेन्द्रीकृत संरचनातर्फको पुनर्संरचनाको छलफल ५.३.२ मा भइसकेको छ । खाप्रगुनिवि लाई एडिएस ले निम्न सुझावहरू दिन्छ : (१) पाँचै विकास क्षेत्रहरूमा खाद्य गुण नियन्त्रण क्षेत्रीय प्रयोगशालाहरू स्थापना गर्ने, र सबै जिल्लाहरूमा खाद्य गुण नियमन कार्यालयहरू स्थापना गर्ने । कृषि र सम्बन्धित विभागहरूका लागि एडिएस ले पृथक बागवानी विकास विभागको स्थापनाका लागि बृहत् अध्ययनको बारेमा सोचन सुझाव दिन्छ । यो चरणमा पसेवि का पुनर्संरचनाका लागि एडिएसद्वारा कुनै सुझाव दिइएको छैन ।

५२३) कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय र कृषि कलेजहरूका लागि एडिएस ले निम्न सुझावहरू दिन्छः
(१) सम्भाव्य जिल्लाहरूमा कृषि कलेजहरूको स्थापना गर्ने, (२) कृषि तथा वन विश्वविद्यालयमा प्रविधि प्रसार विभाग स्थापना गर्ने ।

५२४) एडिएस ले कृषिम र सम्बन्धित विभागमा (अनुच्छेद २८० हेर्नुहोस्) गहन प्रशासनिक एवं व्यवस्थापन सर्वेक्षणको आवश्यकता रहेको सङ्केत गर्छ ।

७.२३ एपिपी का लागि बहिर्गमन रणनीति

५२५) एडिएस को तयारी तथा नेपाल सरकारबाट यसको अनुमोदन सन् २०१४ मा भन्दा एपिपी को अन्त्यसँगै पर्न जान्छन् । एपिपी लाई विभिन्न चरणहरूमा पुनरावलोकन गरिएको छ; कृषि क्षेत्र कार्यक्रम पुनरावलोकन को अवधिमा २००९-२००५ मा पहिलो पुनरावलोकन गरिएको थियो भने २००६ मा एपिपी कार्यान्वयनको अवस्थाको प्रतिवेदनसँगै (एपिपी – आइएसआर) अर्को पुनरावलोकन गरिएको थियो । २००७ को लगत्तै पछि नेपाल सरकारका विभिन्न सरोकारवालाहरू र बृहत् समाजले बढ्दो एपिपी को प्रारम्भिक तर्जुमामा निम्न तत्वहरूमा परिमार्जनको आवश्यकता रहेको औल्याइयो : (१) नयाँ राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्य; (२) एपिपी आफ्ना लक्ष्यहरू पूरा गर्न सफल भएको थिएन भन्ने आम धारणा; र (३) एपिपी को वैधानिकताको अवधि (१९९५-२०१४) अन्त्यतिर बढ्दै गरेकाले नयाँ दीर्घकालीन रणनीतिको खाँचो ।

५२६) एडिएस को प्राविधिक सहयोग समूहले गरेको पुनरावलोकनले एपिपी को मिश्रित प्रदर्शनका साथै केही महत्त्वपूर्ण पाठहरूलाई उजागर गरेको छ । अनुसन्धान, प्रसार र प्रविधिमा एकाग्रता वृद्धिको कारक, लघु किसानहरूको व्यवसायीकरणमा जोड, कृषिमा महिला महत्त्वपूर्ण मानव तत्व भन्ने कुराको पहिचान, ग्रामीण पूर्वाधारहरूको (खास गरी ग्रामीण सडक र ग्रामीण विद्युतीकरण) महत्त्व जस्ता एपिपी अन्तर्गत तर्जुमा गरिएका केही प्रमुख विचारहरू एडिएस मा पनि वैध नै रहन्छन् ।

५२७) यति नै बेला एडिएस का लागि एपिपी मा नभएका नयाँ तरिकाहरू र कार्यक्रमहरूको आवश्यकता छ । जस्तै सु-शासनको महत्त्व, एडिएस को योजना तर्जुमा, निर्णय लिने, तथा अनुगमनमा कृषकहरू, सहकारीहरू र निजी क्षेत्रको भूमिका, भूमिसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता, समुदायमा आधारित सेवा केन्द्रहरू; लघु किसानहरूको मूल्य शृङ्खलासँग एकीकरण; कृषि उद्यमशीलता र प्रतिस्पर्धात्मकताको प्रवर्द्धन, व्यापार प्रवर्द्धन र कुल निर्यात; गुणस्तर विश्वासनीयता प्रणालीको विकास, गाँउ स्तरमा सेवा प्रदायकहरूको क्षमता अभिवृद्धि, जलवायु परिवर्तन र उत्थानशीलता अभिवृद्धिका उपायहरू र खाद्य सुरक्षा मात्र नभई पोषण सुरक्षाका उपायहरू ।

५२८) एडिएस को अनुमोदनले नेपालको कृषि क्षेत्रमा दीर्घकालीन विकासका लागि आधिकारिक रणनीतिका रूपमा एपिपी को अन्त्यलाई प्रतिनिधित्व गर्ने छ ।

द. खाद्य तथा पोषण सुरक्षा

५२९) एडिएस को धेरै प्रभावहरू मध्येको एक खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्नु हो। खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको पक्ष समग्र रणनीतिमा निहित छ, र एडिएस का धेरै क्रियाकलापहरू तथा सबै तत्त्वहरूमा यो विद्यमान छ। एडिएस बहु-क्षेत्रीय पोषण योजना र खाद्य तथा पोषण कार्य योजनासँग (खाद्य कृषि संगठन को सहयोगमा तयार पारिएको) आवद्ध छ।

द.१ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा: परिभाषा र लक्ष्यहरू

५३०) सन् १९९६ मा खाद्य कृषि संगठनद्वारा प्रस्तावित खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको परिभाषाले^{११} खाद्य उपलब्धता, खाद्यमा पहुँच, खाद्य प्रयोग र उपयोग र स्थायित्वका विभिन्न पक्षहरूलाई संलग्न गर्छ र एडिएस को परिकल्पनाको अभिव्यक्तिमा निहित समावेशीकरण र जीविकोपार्जनका पक्षहरू पनि सम्बन्धित छ। खाद्य तथा पोषण सुरक्षा बहुक्षेत्रीय अवधारणा हो। निश्चित रूपमा एक प्रमुख निर्धारक हो। नेपालका कृषि क्षेत्रको परिकल्पनामा उच्च कृषिजन्य वृद्धि अतिरिक्त आयमा मात्र नभै हाल स्वास्थ्य असुरक्षामा रहेकाहरूको पोषणयुक्त खाद्यको उपलब्धता, पहुँच एवं उपयोगमा पनि प्रतिविम्बित हुन्छ। खाद्य तथा पोषण सुरक्षाले पशु र बागवानी उत्पादनहरूको अलि ठूलो भूमिका सहितको अभि बढी विविधीकृत कृषि उत्पादन प्रणालीलाई संलग्न गर्नुपर्छ। सहरी बजारहरू र अन्तर्राष्ट्रिय खाद्य व्यापार बढ्दै जाँदा खाद्य सुरक्षाका मुद्दाहरू खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका महत्त्वपूर्ण पक्षहरू बन्दै छन्।

५३१) एडिएस मा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका सुभावहरू र लक्ष्यहरू तालिका ४७ मा दिइएको छ। तिनीहरूमा निम्न कुराहरू संलग्न छन् : २२०० क्यालोरी/प्रति व्यक्ति/प्रतिदिनको क्यालोरी युक्त आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमता भएको एक थैलो खाद्य उपभोगले निर्धारण गर्ने गरिवीको रेखामुनिका जनताको अनुपातको रूपमा परिभाषित खाद्य गरिवी, उमेर अनुसार एक निश्चित मापदण्डको भन्दा कम तौल भएका पाँच वर्षमुनिका बच्चाहरूको रूपमा परिभाषित पुङ्का; एक निश्चित मापदण्डको भन्दा कम तौल र उचाइ भएका पाँच वर्षमुनिका बच्चाहरूको प्रतिशतको रूपमा परिभाषित ख्याउटे; र न्यूनतम बडी मास इन्डेक्स-बीएमआई (Body Mass Index) द्वारा मापन गरिएको प्रजनन योग्य उमेरका महिलामा चरम शक्ति अल्पता। खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सम्बद्ध अन्य निकायहरूसँगको समन्वयतामा एडिएसले यी सूचकहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने छ।

तालिका ४७: एडिएस मा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका सूचकहरू र लक्ष्यहरू

सूचकहरू	हालको अवस्था (२०१५)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष)
खाद्य गरिवी	२७.६%	१६%	११%	५%
-५ वर्षमुनिका बच्चाहरूमा पुङ्कोपना (उमेर अनुसारको उचाइ) को	३७.४% पुङ्कोपना ३०.१% कम तौल	२९% पुङ्कोपना २०% कम तौल ;	२०% पुङ्कोपना ; १३% कम तौल ;	८% पुङ्कोपना ; ५% कम तौल ;

^{११}The 1996 World Food Summit adopted the following definition: "Food security, at the individual, household, national, regional and global levels [is achieved] when all people, at all times, have physical and economic access to sufficient, safe and nutritious food to meet their dietary needs and food preferences for an active and healthy life".

सूचकहरू	हालको अवस्था (२०१५)	अल्पकालीन लक्ष्य (५ वर्ष)	मध्यकालीन लक्ष्य (१० वर्ष)	दीर्घकालीन लक्ष्य (२० वर्ष)
-५ वर्षमुनिका बच्चाहरूमा कम तौल (उमेर अनुसारको तौल)	;			
- ख्याउटेपना (Wasting) ५ वर्ष मुनिका बच्चाहरूमा (उचाइ अनुसारको तौल)	११.३% ख्याउटेपना	५% ख्याउटेपना ;	२% ख्याउटेपना ;	१% ख्याउटेपना ;
- ५ वर्षमुनिका बच्चाहरूमा ख्याउटेपना (उचाइ अनुसारको तौल)	१८.१% न्यून विएमआई भएका महिला	१५% न्यून विएमआई भएका महिला	१३% न्यून विएमआई भएका महिला	५% न्यून विएमआई भएका महिला
- प्रजननयोग्य महिलाहरूमा अत्यधिक शक्ति अल्पता (न्यून वीएमआई मापन)				

८.२. खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुशासनमा एडिएस सम्भाग १ को योगदान

५३२) एडिएस का सबै परिणामहरू, प्रतिफलहरू, र क्रियाकलापहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुधारमा योगदान पुऱ्याउँछन् । त्यसै गरी एडिएसले बच्चालाई दूध चुसाउँदै गरेका तथा गर्भवती महिलाहरू, जनजाति, दलित तथा कर्णालीजस्ता वञ्चित क्षेत्रहरूका समूहहरू समेत गरी सबैभन्दा बढी सुविधा वञ्चित ग्रामीण जनसङ्ख्याको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा आवश्यकताहरूको सम्बोधन गर्ने छ ।

५३३) सुशासन सम्बन्धी सम्भाग १ अन्तर्गत एक थरी क्रियाकलापहरू पूर्ण रूपमा सुविधा वञ्चित समूहहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुधार ल्याउन समर्पित छन् । सबै भन्दा बढी सुविधा वञ्चित ग्रामीण जनसङ्ख्याको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अवस्थामा सुधार ल्याउने विश्वसनीय कार्यक्रमहरूबिना एडिएस तथा यसको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदानप्रति विश्वास रहँदैन भन्ने एडिएस ले महसुस गरेको छ । यी क्रियाकलापहरू खाद्य तथा पोषण सुरक्षा योजना भनेर चिनिने एक राष्ट्रिय खास महत्वको कार्यक्रम अन्तर्गत संगठित हुने छन् । यो कार्यक्रममा तीन उप कार्यक्रमहरू हुने छन् : राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा योजना, जुन हालसालै विश्वव्यापी कृषि तथा खाद्य सुरक्षा कार्यक्रमको एक अङ्गका रूपमा चुनिन लागेको छ ; खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्य योजना; जसको हालसालै खाद्य कृषि संगठनको सहयोगमा टुङ्गो लाग्न थालेको छ ; र राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा योजना र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा योजनाको परिपूरकका रूपमा तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिने एक नयाँ लक्षित राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्यक्रम । विद्यमान एवं तर्जुमा गरिएको यस्तै खालका कार्यक्रमहरूसँग एडिएस को तालमेल अधिकतम गर्न र लक्ष्य निर्धारण गर्ने क्षमता सुधार्न बहु क्षेत्रीय पोषण योजनासँग समन्वय गर्नु जरुरी छ ।

५३४) नेपालका सबैभन्दा बढी सुविधा वञ्चित समूहहरू र क्षेत्रहरूका खाद्य तथा पोषण सुरक्षालाई सम्बोधन गर्नुका अतिरिक्त एडिएस मा जेसी तथा पोषण मूलप्रवाहीकरण र खाद्य अधिकार र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा ऐन जस्ता कानूनको तर्जुमामा मद्दत जस्ता कुराहरू संलग्न छन् । विभिन्न परियोजनाहरू सबैभन्दा बढी खाद्य असुरक्षित ग्रामीण घरधुरीहरू र कृषकहरू माफ्न पुगोस् भन्ने सुनिश्चित गर्न बहु क्षेत्रीय पोषण योजनाको छातामुनि रहेका अन्य विकास साभेदारहरू र नेपाल सरकारको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमहरू, विश्व खाद्य कार्यक्रमले सहयोग गरेका कार्यक्रमहरू, अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अमेरिकी सहयोगको आर्थिक सहयोगमा सञ्चालित किसान परियोजना (Feed the Future) जस्ता जारी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा

परियोजनाहरूलाई खापोसुका कार्यक्रम व्यवस्थापक मार्फत एडिएस ले समन्वय गर्ने छ । खापोसुका का कार्यक्रम व्यवस्थापकले राएडिएससस को खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका बारेमा उप समितिलाई जानकारी दिने छन् ।

५३५) एडिएस ले राष्ट्रिय योजना आयोग स्तरमा उच्च स्तरीय राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सञ्चालक समिति र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा समन्वय समिति, र जिल्ला स्तरमा जिल्ला विकास समितिको नेतृत्वमा जिल्ला खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सञ्चालक समिति जस्ता केन्द्रीय एवं जिल्ला खाद्य सुरक्षा संयोजन संयन्त्रहरूको क्षमतालाई सबल तुल्याउन एडिएस ले मद्दत गर्ने छ । यसले बहु क्षेत्र पोषण योजना प्रति एडिएस को योगदानलाई सुदृढ तुल्याउँछ र खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका सबै मुख्य कर्ताहरूलाई संलग्न गर्दछ ।

५३६) एडिएस ले खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता कानूनको तर्जुमालाई प्रवर्द्धन गर्ने छ र त्यसको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने छ । खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सिद्धान्तहरू अन्तरिम संविधानमै स्थापित भैसकेका थिए र तिनीहरू नेपालको नयाँ संविधानमा समावेश हुन सक्ने सम्भावना छ । अन्तरिम संविधानको धारा १८ ले खाद्य सम्प्रभुतालाई खाद्यमाथि अधिकार वा सम्भवत खाद्य पर्याप्तताको अधिकारको रूपमा हेरेको छ । यी सिद्धान्तहरूको अन्तर्राष्ट्रिय खाद्य व्यापारलाई बहिष्कार गर्ने नियत छैन भन्ने मान्यतामा एडिएस यिनीहरूलाई आत्मसात गर्छ र आफ्नो अवधिमा यी सिद्धान्तहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने छ ।

८.३. खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा उत्पादकत्वको प्रभाव एडिएस सम्भाग २ को योगदान

५३७) एडिएस सम्भाग २ को उत्पादकत्वको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा यस प्रकार प्रभाव पर्दछ : (१) उच्च उत्पादन र प्राकृतिक संसाधनको दिगो प्रयोग मार्फत नेपालमा खाद्य उत्पादनको परिमाणमा वृद्धि गरेर; र (२) सुधारिएको खाद्य/दाना/बीउ सञ्चय, सुधारिएको पूर्व तयारी र आकस्मिक परिस्थितिहरूको प्रतिकार्य, र जलवायु सुहाउँदो कृषि अभ्यासहरू मार्फत कृषकहरूको सङ्कटासन्नता कम गरेर ।

५३८) वृद्धि भएको दिगो उत्पादकत्वले आत्म निर्भरता प्राप्त गर्न खाद्यान्न उत्पादनमा वृद्धि र सम्भवतः व्यापार वचत मात्र नभै बीउ उत्पादन र वितरणमा सुधारिएको अभ्यास, सिँचाइ, वाली संरक्षण र पोषण, प्रजनन र पशु पोषणमा सुधारिएका अभ्यासहरूद्वारा तरकारी र फलफूल, तेलहन, दलहन, र पशुजन्य प्रोटीनको (दूध, अण्डा, मासु र माछा) उत्पादनमा समेत असर पार्दछ । नेपाललाई तुलनात्मक फाइदा भएका विविध उत्पादनहरूको निर्यातको मागका अतिरिक्त यो उपलब्धी नेपाली जनसङ्ख्याको उच्च पोषणको मागलाई पूरा गर्न सक्षम अझ बढी विविधीकृत कृषि हुने छ । यसका लागि एडिएस को तर्जुमामा समावेश गरिएका दुई क्रियाकलापहरू प्रसार कार्यक्रमहरू र कृषि शिक्षा कार्यक्रमहरू दुवैमा पोषणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्नु आवश्यक हुने छ । प्रमुख खाद्यान्न, तरकारी र पशुजन्य प्रोटीनका अतिरिक्त एडिएस ले दुर्गम क्षेत्रहरूको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा टेवा पुर्याउने स्थानीय उत्पादनहरूको संरक्षण एवं उपयोगमा योगदान दिने छ । अनुसन्धान प्रसार प्रणालीलाई प्रत्येक गाविस स्थित सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरूले ज्ञान र प्रदर्शनको रूपमा आवश्यकताहरू तथा यी स्थानीय खाद्यहरूको स्थानीय आवश्यकताहरूका बारेमा जानकारी दिन्छन् ।

५३९) विभिन्न प्रकृतिका सङ्कटहरूमा (समान शत्रुजीवको आक्रमण, रोग, बाढी, खडेरी आदि) कृषकहरू र समुदायहरूको समानुकूलन सबल तुल्याएर पनि खाद्य पोषण सुरक्षाले प्रभाव पार्ने छ । विपद्हरूमा समुदायहरू र घरधुरीहरूको पूर्व तयारी र प्रतिकार्यमा सुधार ल्याउन एडिएस ले खाद्य, बीउ, दाना सञ्चय पद्धतिहरूको विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने छ ।

८.४. व्यवसायीकरणको सम्बन्धमा एडिएस सम्भाग ३ को खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान

- ५४०) एडिएस सम्भाग ३ को नाफामूलक व्यवसायीकरणले खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा यस प्रकारले प्रभाव पार्छ :
(१) कृषकहरूको आयमा वृद्धि गरेर ; (२) बजारको पहुँचमा सुधार गरेर (३) पोष्ट हार्भेस्ट घाटा न्यूनीकरण गरेर ।
- ५४१) साना किसान र खेतालाहरूको गतिशील मूल्य शृङ्खलासँगको एकीकरण, खास गरी तिनीहरूको उच्च आय र बजारमा सुधारिएको पहुँचले प्रतिविम्बित गर्छ । यसले ग्रामीण जनसङ्ख्यालाई पौष्टिक एवं विविधकृत आहार सुनिश्चित गर्छ । दुग्ध, तरकारी, मकै, र दालका राष्ट्रिय कार्यक्रमको विकास विशेष महत्त्वको हुने छ । यी बस्तुहरूका लागि प्रभावकारी मूल्य शृङ्खलाको विकासले प्रोटीन र पोषक आहारसँग सम्बन्धित गुणस्तरीय र सस्ता उत्पादनहरूको ठूलो मात्रामा सहज आपूर्तिको उपलब्धतालाई जनाउँछ ।
- ५४२) व्यवसायिक कृषिको विकासले पोस्ट हार्भेस्ट पद्धतिहरूमा सुधार ल्याउन मद्दत गर्दछ; जुन पोस्ट हार्भेस्ट नोक्सानीमा न्यूनीकरण तथा वर्षैभरि लामो समयसम्म विभिन्न थरिका खाद्य उत्पादनहरूको उपलब्धतामा प्रतिविम्बित हुन्छ ।

८.५. एडिएस सम्भाग ४ प्रतिस्पर्धात्मकताको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान

- ५४३) एडिएस सम्भाग ४ प्रतिस्पर्धात्मकताको खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा यसरी प्रभाव पर्दछ : (१) खाद्य सुरक्षामा सुधार ल्याएर; (२) विविधकृत आहारका लागि व्यापारमा भर परेर; महिला, युवा, सुविधा वञ्चित समूहहरू, र सुविधा वञ्चित क्षेत्रहरूका व्यक्तिहरूद्वारा नेतृत्वमा सञ्चालित लघु, साना र मध्यम कृषि उद्यमहरूको वृद्धिको गति तीव्र पारेर ।
- ५४४) नीति, निकाय, निगरानी, प्रविधि र निरीक्षणका स्तरमा नेपालको खाद्य सुरक्षा स्थितिमा बृहत् सुधार ल्याउनु आवश्यक छ । नेपालभरि सुधारिएको खाद्य सुरक्षा मापदण्डहरू सुनिश्चित गर्न खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभागका जिल्ला स्तरीय कार्यालयहरूको स्थापना लगायतका विभिन्न उपायहरूलाई एडिएस ले प्रवर्द्धन गर्छ ।
- ५४५) एडिएस ले यस्तो परिस्थितिको परिकल्पना गर्छ; जहाँ नेपाल एक विशुद्ध कृषि एवं खाद्य निर्यातकर्ता हुने छ । एडिएस ले यस्तो रणनीतिको परिकल्पना गर्छ; जसले खाद्य निर्भरता सुनिश्चित गर्ने मात्र नभई व्यापार मार्फत् अझ बढी प्रकारका खाद्य पदार्थहरूको उपलब्धतामा पहुँच दिन्छ ।
- ५४६) लघु, साना, मध्यम र ठूला उद्यमहरू सम्मिलित जीवन्त कृषि व्यवसायको योगदानबिना प्रतिस्पर्धात्मकता प्राप्त गर्न सकिँदैन । दिगो र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि उद्यमहरूको उदयलाई प्रवर्द्धन गरी एडिएस ले ग्रामीण क्षेत्रहरूको गैर कृषि क्षेत्रको वृद्धिमा योगदान दिने छ । एक जीवन्त ग्रामीण गैर कृषि क्षेत्रको अर्थ उच्च ग्रामीण आय र न्यून ग्रामीण खाद्य गरिवी हो ।

८.६ एडिएस मा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अनुगमन र मूल्याङ्कन

५४७) खाद्य पोषण सुरक्षा एक बहुक्षेत्रीय मुद्दा भएकाले यसको अनुगमनलाई बहु क्षेत्रीय तरिका जरुरत पर्छ । खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अनुगमन प्रणालीको सक्षम एवं प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कार्यान्वयन हुने विभिन्न प्रयासहरूसँगै जोडिएर आउने कुरालाई सुनिश्चित गर्न यस्तो तरिका तर्कपूर्ण सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित हुनु जरुरी छ । कृविममा युरोपियन युनियन मार्फत् विश्व खाद्य कार्यक्रमको मद्दतमा परियोजनाको रूपमा विद्यमान नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणालीलाई संस्थागत गर्न एडिएस ले मद्दत गर्ने छ । खाद्य पोषण सुरक्षाको सुधारिएको अनुगमनका लागि अन्य निकायहरू तथा कार्यक्रमहरूसँग, खास गरी बहु क्षेत्र पोषण कार्यक्रम, समन्वयको जरुरत पर्ने छ । राएडिएसससले खाद्य पोषण सुरक्षा तथा खाद्य सुरक्षाका लागि एक उपसमिति स्थापना गर्ने छ ।

९. अनुगमन र मूल्याङ्कन

९.१. परिचय

५४८) एडिएस को ढाँचामा परिकल्पना, उपलब्धिहरू, प्रतिफलहरू र क्रियाकलापहरू संलग्न छन्। परिकल्पना तर्फका लक्ष्यहरू र सूचकहरूलाई ध्यानमा राखेर परिकल्पना तर्फको प्रगतिको अनुगमन गर्न सकिन्छ। त्यसै तवरले उपलब्धिहरूका लागि पनि लक्ष्यहरू र सूचकहरू ख्याल गर्न सकिन्छ। यस परिशिष्टमा प्रतिफलहरूका लागि केही सूचकहरू प्रस्तुत गरिने छ।

५४९) सु-प्रशासन तत्वको एउटा प्रतिफल भनेको अनुगमन एवं मूल्याङ्कन हो। अनुगमनसँग सम्बन्धित थुप्रै क्रियाकलापहरू सुशासन तत्वको प्रतिफल १.६ मा वर्णन गरिएको छ। एडिएस को सुरुवातमा केन्द्र र जिल्ला स्तरमा अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि एक विशिष्ट प्रणाली तर्जुमा गरिने छ र केन्द्रीय एवं जिल्ला स्तरका निकायहरूको अनुगमन क्षमतालाई सबल तुल्याइने छ। नयाँ एडिएस अनुगमन प्रणालीलाई नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली, जिल्ला गरिबी अनुगमन प्रणाली, गरिबी अनुगमन प्रणाली र अन्य अनुगमन एवं मूल्याङ्कन संयन्त्रहरू जस्ता विद्यमान अनुगमन संयन्त्रहरूसँग जोडिने छ।

९.२ एडिएस को अनुगमन र मूल्याङ्कन

५५०) एडिएस लाई सहभागितात्मक तरिकाले नियमित र व्यावसायिक ढङ्गले अनुगमन गर्नु जरुरी छ। अनुगमन डिभिजन र इकाईहरूलाई मन्त्रालय र विभागीय स्तरमा सबल तुल्याइने छ र एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईद्वारा मद्दत एवं क्षमता अभिवृद्धि गराइने छ।

५५१) परियोजना र कार्यक्रम अनुगमनको अतिरिक्त एडिएस लाई नीति एवं अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य समन्वय डिभिजनले गर्ने नितिगत अनुगमनको आवश्यकता पर्ने छ। एडिएस को अनुगमन सामग्रीहरू तथा प्रतिफलहरूको अनुगमनभन्दा पर गएर एडिएस कार्यक्रमहरूका अनुगमनको ढाँचाको लक्ष्य र ढाँचा अनुसारका उपलब्धिहरू तथा प्रभावहरूको अनुगमन समेत संलग्न हुन्छ। अनुगमनका प्रतिवेदनहरू अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवैमा सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराइने छ र यसमाथि नियमित रूपमा राष्ट्रिय तथा स्थानीय स्तरमा बहस चलाइने छ।

९.३ परिकल्पना, उपलब्धीहरू र प्रतिफलहरू अनुगमन

५५२) एडिएस का परिकल्पना र यसका तक्ष्यहरू तालिका १५ मा प्रस्तुत गरिएको छ; प्रभावहरू र सूचकहरू तालिका १९ मा प्रस्तुत गरिएको छ; उपलब्धिहरूका लागि लक्ष्यहरू तालिका २० मा प्रस्तुत गरिएको छ; र प्रतिफलहरूका लागि प्रारम्भिक सूचकहरू तल तालिका ४८ देखि तालिका ५१ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ४८: सुधारिएको सुशासन सम्बन्धी परिणाम १ का लागि प्रतिफल सूचकहरू

प्रतिफल	सूचकहरू
१.१ नीतिगत प्रतिबद्धताको विश्वसनीयता	<ul style="list-style-type: none"> नेपाल सरकारद्वारा एडिएस का बारेमा त्रैमासिक प्रेस विज्ञप्ति जारी वार्षिक एडिएस अनुगमन मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा नीतिगत विश्वसनीयता सम्बन्धी एक खण्ड प्रमुख पदहरूको पदावधि सम्बन्धी नियमन अनुमोदित एवं कार्यान्वयन हरेक ५ वर्षमा एडिएस को स्वतन्त्र पुनरावलोकन
१.२ एडिएस को कार्यान्वयनमा सुधारिएको समन्वय	<ul style="list-style-type: none"> राष्ट्रिय सहयोग समिति र केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिका संशोधनहरू अनुमोदित एवं कार्यान्वयन राएडिएससस र केकृविकास को त्रैमासिक बैठकहरू सम्पन्न र निर्णयहरू एडिएस को वेबसाइटमा उपलब्ध राएडिएससस को उपसमितिहरू गठन राएडिएससस को उपसमितिहरूको बैठकहरू सम्पन्न र निर्णयहरू एडिएस को वेबसाइटमा उपलब्ध क्षेत्रीय कृषि विकास समिति र जिल्ला कृषि विकास समितिको त्रैमासिक बैठकहरू सम्पन्न वार्षिक एडिएस अनुगमन मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा समन्वय सम्बन्धी एक खण्ड एडिएससम्बन्धी केकृविकास को वार्षिक प्रतिवेदन
१.३ एकीकृत योजना तर्जुमा	<ul style="list-style-type: none"> रायोआ र बहु क्षेत्रीय योजनाहरू सम्बन्धी नियमन एडिएस को वार्षिक योजनाहरू तथा बजेटको स्थिरता सम्बन्धी रायोआ को प्रतिवेदन एडिएस सम्बन्धी कृविम को वार्षिक प्रतिवेदन
१.४ प्रभावकारी कार्यान्वयन सहयोग	<ul style="list-style-type: none"> एडिएस कार्यान्वयन मार्गदर्शन र कार्यान्वयन निर्देशिका अर्ध वार्षिक एडिएस कार्यान्वयन अनुगमन प्रतिवेदन नीति विश्लेषण तथा नीति अनुगमनमा प्रशिक्षित पदाधिकारीहरूको सङ्ख्या नीतिगत कार्य प्रतिवेदनहरू (वार्षिक) एडिएस सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन तयार पार्ने एडिएस कार्यान्वयनमाथि नीतिगत कार्यशाला गोष्ठी र प्रस्तुति नीतिगत अध्ययन रायोआ, केकृविकास, र राष्ट्रिय सहयोग समितिका उपसमितिहरूलाई सङ्क्षिप्त जानकारी दिने
१.५ एडिएस मा लैङ्गिक समानता र सामाजिक एवं भौगोलिक समावेशिताका लागि संयन्त्रहरूको स्थापना	<ul style="list-style-type: none"> खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखाका कर्मचारीहरू जेसीमा प्रशिक्षित खाद्य सुरक्षा तथा वातावरण महाशाखाका कर्मचारीहरूद्वारा जेसी सम्बन्धी तथ्याङ्क एकत्रित जिल्ला स्तरमा जेसी कर्मचारीहरू अन्य निकायहरूका जेसी कर्मचारीहरू एडिएस मा सम्बद्ध अनुसन्धान र बिस्तार को जेसी प्रतिकार्य सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू जेसी रणनीति तर्जुमा वार्षिक एडिएस प्रतिवेदनमा जेसी सम्बन्धी एक खण्ड

प्रतिफल	सूचकहरू
१.६ समयमै प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	<ul style="list-style-type: none"> एडिएस अनुगमन पद्धति स्थापित एडिएस अनुगमन प्रतिवेदनहरू त्रैमासिक रूपमा प्रकाशित नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली सरकारी प्रणालीमा संस्थागत भै सञ्चालनमा रहन्छ
१.७ एडिएस को योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा नागरिक समाजको सहभागिताका लागि संयन्त्रहरूको स्थापना	<ul style="list-style-type: none"> एडिएस वेबसाइट कृषिमको नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य तथा समन्वय डिभिजनमा एडिएस को सूचना कक्ष विभागहरू, क्षेत्रहरू र जिल्लाहरूमा एडिएस को सूचना कक्षहरू वार्षिक एडिएस सम्मेलन
१.८ एडिएस को अनुगमन एवं कार्यान्वयनमा संलग्न मुख्य निकायहरूको क्षमता सबल पार्ने	<ul style="list-style-type: none"> प्रमुख निकायहरूको क्षमता आवश्यकता लेखाजोखा तथा क्षमता योजना क्षमता विकास सम्बन्धी अनुगमन प्रतिवेदन
१.९ सुविधा वञ्चित समूहहरूको लागि सुधारिएको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	<ul style="list-style-type: none"> सुविधा वञ्चित समूहहरूबाट आएका लाभकर्ताहरूको सङ्ख्या लाभकर्ताहरूको आय पोषण सम्बन्धी परिणामहरू (पुडका, खयाउटे, कुपोषण)
१.१० कार्यमा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको स्थापना	<ul style="list-style-type: none"> प्रणालीको स्थापना कार्यमा सुधार

तालिका ४९: उच्च उत्पादकत्व सम्बन्धी उपलब्धि २ का लागि प्रतिफल सूचकहरू

परिणाम	सूचकहरू
२.१ कृषकहरू र कृषि उद्यमहरूका आवश्यकताहरूलाई प्रतिकार्य गर्ने विकेन्द्रीकृत विस्तार प्रणाली	<ul style="list-style-type: none"> सामुदायिक कृषि प्रसारसेवा केन्द्रको स्थापना प्रसार सेवाबाट लाभान्वित कृषकहरू प्रदर्शनहरूको सङ्ख्या सुधारिएका प्रविधिहरूको अनुसरण शैक्षिक तथा अनुसन्धान निकायहरूसँग संयुक्त कार्यक्रमहरू
२.२ कृषकहरू र कृषि उद्यमहरूका आवश्यकताहरूलाई प्रतिकार्य गर्ने विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली	<ul style="list-style-type: none"> नयाँ राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्थान स्थापना अनुसन्धान केन्द्र स्थापना नयाँ प्रविधिहरू विकास प्रसार तथा शैक्षिक निकायहरूसँग संयुक्त कार्यक्रमहरू
२.३ सबलीकृत कृषि शैक्षिक प्रणाली	<ul style="list-style-type: none"> कृषि व्यवसाय विभागको स्थापना कृषि तथा वन विश्वविद्यालय र निकायहरूको सुविधाहरूमा सुधार नयाँ क्षेत्रीय कृषि कलेजहरूको स्थापना व्यावसायिक विद्यालयहरूको क्षमतामा सुधार प्रसार तथा अनुसन्धान निकायहरूसँग संयुक्त कार्यक्रमहरू
२.४ भूमिलाई सक्षमतापूर्वक र दिगो तरिकाले उपयोग गर्ने पर्याप्त ठूला आकारका फार्मले बनेको कृषि क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> जग्गा भाडा सम्बन्धी नियमनहरू तथा अभ्यासहरू विस्तार ठूला व्यावसायिक फार्महरू सहकारीहरू वा कृषि उद्यमहरूद्वारा व्यवस्थित क्याडस्ट्रल सर्वेक्षण सम्पन्न भूमि मोहियानी विवादहरूमा न्यूनीकरण
२.५ समतामूलक एवं सम्भाव्य तवरले सिँचाई क्षेत्र विस्तारित र	<ul style="list-style-type: none"> बषैभरि सिँचाई लाने क्षेत्रमा वृद्धि बाली तीब्रतामा वृद्धि

परिणाम	सूचकहरू
सुधारिएको सिँचाई क्षमता तथा व्यवस्थापन	<ul style="list-style-type: none"> पानी उत्पादकतामा वृद्धि बाली तीब्रतामा वृद्धि
२.६ उचित समयमै सुपथ मूल्यमा गुणस्तरीय कृषि सामग्रीहरूमा पहुँच	<ul style="list-style-type: none"> कृषि सामग्रीहरूमा तथा विस्तारमा पहुँचका लागि भौचर नीति स्थापित अनुदान प्रणालीलाई विस्तारै बजार आधारित प्रणालीमा परिवर्तन गर्ने नीति
२.७ संसाधन र क्षमता अभिवृद्धिमा पर्याप्त लगानी मार्फत बीउ परिकल्पना २०२५ सहितका विद्यमान बीउ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन	<ul style="list-style-type: none"> बीउ प्रतिस्थापन दरमा वृद्धि बीउ क्षेत्रमा सरकारी एवं निजी क्षेत्रको लगानीमा वृद्धि
२.८ मल आपूर्तिको व्यावहारिक समाधान जुन अल्प कालका लागि स्वीकार्य हुन्छ, मध्य कालका लागि रणनीतिको सङ्केत गर्छ र दीर्घ कालका लागि उत्पादकत्व वृद्धिको लक्ष्य राख्छ।	<ul style="list-style-type: none"> बजार प्रणालीले उचित समयमा मल आपूर्ति सुनिश्चित गर्छ बजारमा उपलब्ध मलको गुणस्तर मल प्रयोगको सक्षमतामा वृद्धि
२.९ नेपाली खेती प्रणालीको अवस्था सुहाउँदो विभिन्न सुधारिएका नश्लहरू कृषकहरूलाई उपलब्ध	<ul style="list-style-type: none"> सुधारिएका पशु नश्लहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि
२.१० निजी क्षेत्र मार्फत कृषकहरूलाई विभिन्न यन्त्रीकरणका विकल्पहरूमा पहुँच	<ul style="list-style-type: none"> कृषिमा यन्त्रीकरण श्रमको उत्पादकत्वमा वृद्धि
२.११ जलवायु परिवर्तन, विपद, मूल्य अस्थिरता र अन्य सङ्कटहरूमा कृषकहरूको उत्थानशीलतामा सुधार	<ul style="list-style-type: none"> विभिन्न समानुकूलन प्रकारका बालीहरू ल्याउने कृषि बीमाको सुरक्षा पाएका कृषकहरूको सङ्ख्या उचित अवस्थामा खाद्य भण्डारण प्रणाली कृषक कल्याण कोष सञ्चालनमा सुधारिएको पूर्व चेतावनी प्रणाली बाली तथा मौसम सम्बन्धी अनुमान कृषकहरूलाई मोबाइलमा उपलब्ध
२.१२ दिगो खेतीपाती, असल कृषि अभ्यासहरू, असल पशु स्वास्थ्य पशु पालन अभ्यासको स्थापना तथा अनुसरण	<ul style="list-style-type: none"> असल कृषि अभ्यासहरू, असल पशु स्वास्थ्य पशु पालन अभ्यासका मापदण्डहरूको तर्जुमा कृषकहरूद्वारा असल अभ्यासहरूको अनुसरण प्रमाणीकरण भएका कृषकहरूको सङ्ख्या र क्षेत्रफल
२.१३ प्राकृतिक संसाधन व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधार प्रति विहङ्गम सामुदायिक भू परिदृश्य तरिका सहित जीवन निर्वाह उत्पादनमा आधारित वनलाई प्रतिस्पर्धात्मक, कृषिमैत्री र समावेशी वन व्यवस्थापनमा विकास गर्ने	<ul style="list-style-type: none"> वन, गैरकाष्ठ वन पैदावर प्रतिफल कवुलियती वन प्रतिफल वन काठ प्रतिफल महिला तथा सुविधा वञ्चित समूहले लिएको वनको उत्पादनहरूको मूल्य वन क्षेत्रले सृजना गरेको रोजगारी

तालिका ५०: नाफामूलक व्यवसायीकरण सम्बन्धी उपलब्धि ३ का लागि प्रतिफल सूचकहरू

प्रतिफल	सूचकहरू
३.१ कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानी वातावरण	<ul style="list-style-type: none"> व्यावसायिक कृषि उत्पादन र कृषि व्यवसायमा निजी तथा सहकारी लगानी
३.२ व्यावसायिक कृषिका लागि करारको व्यवस्था	<ul style="list-style-type: none"> करार कृषि अन्तर्गत हे. वा बथानहरूको सङ्ख्या
३.३ सक्षम व्यावसायिक कृषि क्षेत्रलाई मद्दत गर्ने कर नीति	<ul style="list-style-type: none"> कृषि व्यवसाय तथा कृषि ग्रीडमा लगानी प्रवर्द्धन गर्न उचित कर नीति र त्यसको कार्यान्वयन
३.४ विभिन्न प्रतिस्पर्धात्मक एवं माग उत्प्रेरित वित्तीय तथा कृषिजन्य विमा उत्पादनहरू	<ul style="list-style-type: none"> कृषिजन्य ऋणको परिमाण तथा विस्तार कृषकहरूका लागि उपलब्ध वित्तीय उत्पादनहरू कृषि / पशुपालन विमा सुरक्षा
३.५ प्रतिस्पर्धात्मक मूल्य शृङ्खला; जसले लघु किसानहरू र कृषि उद्यमहरूको थप मूल्य तथा लाभ बढाउँछ	<ul style="list-style-type: none"> प्राथमिकता दिइएको प्रत्येक मूल्य शृङ्खलामा उत्पादन र उत्पादन उत्तरार्ध मूल्य सरोकारवालाहरूद्वारा थप मूल्य
३.६ ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार	<ul style="list-style-type: none"> जिल्ला प्राविधिक कार्यालय अन्तर्गत कृषि सडक फाँटको स्थापना निर्मित सडकको लम्बाई (कि.मि.) निर्माणको २, ४, ६ वर्षपछि सडकको गुणस्तर
३.७ बजार सम्बन्धी सूचनाका लागि कृषिजन्य बजार सूचना तथा क्षत्र उत्पादनहरू	<ul style="list-style-type: none"> कृषिजन्य बजार सूचना तथा सूचना प्रविधि र सञ्चार उत्पादनहरूमा पहुँच भएका कृषकहरूको सङ्ख्या कृषिजन्य बजार सूचना तथा सूचना प्रविधि र सञ्चार उत्पादनहरूमा पहुँच भएका कृषकहरूको सङ्ख्या
३.८ विस्तारित ग्रामीण विद्युतीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाहरू	<ul style="list-style-type: none"> कृषि अन्तर्गत ऊर्जा विकास फाँटको स्थापना कृषकहरूका लागि उपलब्ध नवीकरणीय ऊर्जा मेगा वाट मा

तालिका ५१: वृद्धि भएको प्रतिस्पर्धात्मकता सम्बन्धी उपलब्धि ४ का लागि प्रतिफल सूचकहरू

प्रतिफल	सूचकहरू
४.१ बजारका भौतिक पूर्वाधारहरू विकसित	<ul style="list-style-type: none"> बजारका भौतिक पूर्वाधारहरूमा लगानीको कुल मूल्य मुख्य बजारमा पुगेका उत्पादनहरूको कुल मूल्य
४.२ नव परिवर्तनकारी साना एवं मझौला कृषि व्यवसाय उद्यमहरूमा वृद्धि	<ul style="list-style-type: none"> विभिन्न समूहहरूले विकास गरेका कृषि व्यवसायहरूको सङ्ख्या विभिन्न समूहहरूले विकास गरेका कृषि व्यवसायहरूको प्रतिफलको मूल्य
४.३ खाद्य तथा कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा वृद्धि	<ul style="list-style-type: none"> खाद्य तथा कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा निर्यातको मूल्य खाद्य तथा कृषिजन्य उत्पादनहरूको निर्यातमा आयातको मूल्य
४.४ खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तरमा वृद्धि	<ul style="list-style-type: none"> प्रमाणीकरण भएका निर्यात उत्पादनहरूको प्रतिशत प्रमाणीकरण भएका स्वदेशी उत्पादनहरूको प्रतिशत खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी घटनाहरू एसपिएस पालनाका मुद्दाहरूका कारण निर्यातित उत्पादनहरूको अस्वीकृति

९.३.१ अनुगमनलाई राम्रो कार्यसम्पदनसँग जोड्दा

५५३) एडिएस को अनुगमनले परिकल्पना तर्फ बढ्दै गरेको प्रगति पहिचान गर्ने एवं सम्भावित समस्याहरूको पहिचान गर्ने मात्र नभई यसले राम्रो कार्यको पहिचान गरी उक्त कार्यलाई पुरस्कारसँग जोड्छ। अनुगमन प्रणालीले कम्तीमा जिल्लास्तरमा कृषि उत्पादन, कृषि आय, खर्च, लाभकर्ताहरूको सन्तुष्टि, कार्यान्वयनमा प्रगति आदिका लागि सूचकहरू पहिल्याउन सक्नुपर्छ।

५५४) राम्रो कार्यको अवलोकनपछि मात्र सूचकहरूका आधारमा प्रत्येक वर्ष उत्कृष्ट जि.कृ.वि.का. या जि.प.से.का.हरूलाई तिनीहरूको कार्य स्थापित न्यूनतम मापदण्डभन्दा (भाग ५.२.१० हेर्नुहोस्) माथि भएको खण्डमा पुरस्कार उपलब्ध गराइने छ। एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाईले प्रारम्भिक रूपमा अगुवा आधारमा एडिएस राम्रो कार्यसम्पादन कोष खडा गर्ने छ र सकारात्मक नतिजाहरू प्राप्त भएमा यसलाई अनुसरण तथा संस्थागत गरिने छ।

१०. मार्गचित्र

५५५) एडिएस ले आउँदो २० वर्षको (सन् २०१५ देखि २०३५) निम्ति नेपालको कृषि रूपान्तरणका लागि रणनीति प्रदान गर्दछ। यो निकै लामो अवधि हो। यो अवधिमा अवश्यम्भावी रूपमा परिवर्तनहरू हुने छन्। यो अवधिमा धेरै पटक सुधारनुपर्ने र अद्यावधिक गरिनुपर्ने आवश्यकता रहेको कृषि क्षेत्रको विकासका लागि एडिएस ले एक ढाँचा प्रदान गर्दछ।

५५६) अरू धेरैजसो यात्राहरूमा जस्तै पहिला कदमहरू सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। एडिएस को यात्रा सुरु गर्नका लागि यात्रा सफल पार्नका निम्ति थुप्रै सर्तहरू पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ। ती यस प्रकार छन् :

१. सरकारको प्रतिबद्धता
२. एडिएस को कार्यान्वयनका लागि नीति र नियमावली
३. प्रमुख सरोकारवालाहरूबीच सहमति
४. विकास साभेदारहरूको सहयोग

५५७) प्रत्येक सर्तलाई अवलोकन गर्न सकिने सूचकहरू मार्फत प्रमाणित गर्नु आवश्यक छ। तलको भागले एडिएस को सफलताका लागि आवश्यक गर्ने प्रारम्भिक सर्तहरूको प्रमाणीकरण गर्ने विधिहरूको व्याख्या गर्दछ।

१०.१ सरकारको प्रतिबद्धता

५५८) एडिएस प्रति सरकारको प्रतिबद्धता वित्त, कानून र निकायहरूसँग सम्बन्धित ३ प्रमुख सूचकहरूद्वारा गर्न सकिन्छ। ति सूचकहरू यस प्रकार छन् :

१. केन्द्रीय सरकार र स्थानीय सरकारको (जिविस र गाविस) एडिएस प्रतिको मध्यावधि बजेट प्रतिबद्धता। प्रतिबद्धता संसाधनको सवालमा मात्र नभएर एडिएस को कार्यक्रमहरूका सवालमा पनि लागू हुन्छ ताकि सरोकारवालाहरूलाई प्रोत्साहित गर्न तथा नीति लगानी तथा विकास साभेदारहरूको प्रतिबद्धतालाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि पर्याप्त योजना तर्जुमा क्षितिज र कार्यक्रमको वित्तको सुरक्षाको स्थापना गर्न सकियोस्।
२. प्रमुख पदहरूको पदावधि : राष्ट्रिय कार्यक्रम व्यवस्थापकहरू र एडिएस मा संलग्न बरिष्ठ निजामती कर्मचारीहरू लगायतका एडिएस को कार्यान्वयनमा आवद्ध केही प्रमुख पदहरूलाई आफ्ना कार्यहरू राम्रोसँग सम्पन्न गर्न दिनका लागि पर्याप्त पदावधि सुरक्षित गरिनुपर्छ। यसका लागि नीति या नियमहरू तर्जुमा तथा अनुमोदन गर्नुपर्ने हुनसक्छ।
३. प्रमुख इकाईहरूको स्थापना। एडिएस को कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति, एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष, राएडिएससस का उपसमितिहरू र एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई स्थापना गर्नुपर्दछ।

१०.२ एडिएस कार्यान्वयनका लागि नीति नियमहरू

५५९) एडिएस को कार्यान्वयनका लागि विभिन्न नीति तथा नियमहरूको तर्जुमा एवं अनुमोदन आवश्यक पर्दछ । यीमध्ये केही नीतिहरू तथा नियमहरूलाई, खास गरी सु-शासनको पक्षसँग सम्बन्धित, एडिएस को सुरुकै चरणहरूमा सक्रिय गराउनुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । (तालिका ५२ हेर्नुहोस्)

तालिका ५२: एडिएस को कार्यान्वयनका लागि आवश्यक नीति नियमहरूका उदाहरणहरू

सुशासन	उत्पादकत्व	व्यवसायीकरण	प्रतिस्पर्धात्मकता
१. एडिएस कार्यान्वयन सहयोग इकाई	१. सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू	१. करार कृषि	१. रचनात्मक कार्यका लागि कोष
२. राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समितिको संरचना र उपसमितिको संरचना	२. नार्कको पुनर्संरचना	२. मूल्य शृङ्खला विकास गठबन्धनहरू	२. गुणस्तर तथा सुरक्षा नियमहरू
३. केकृषि, क्षेत्रकृषि, जिकृषि को संरचना	३. कृषि व्यवसाय विभाग, कृषि विश्वविद्यालय र कृषि कलेजहरू	३. बाली तथा पशुपालन विमा नियमहरू	३. खाद्य सुरक्षा ऐन
४. एडिएस सूचना कक्ष	४. विस्तार र सामग्रीका लागि भौचरहरू	४. नयाँ वित्तीय उत्पादनहरू	
५. राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन समिति को स्थापना	५. जग्गा भाडामा लिने		
६. एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोष			
७. प्रमुख पदहरूको पदावधि			
८. कृषक आयोग			

१०.३ महत्त्वपूर्ण सरोकारवालाहरूबीच सहमति

५६०) आउँदो २० वर्षका लागि महत्त्वपूर्ण राष्ट्रिय रणनीतिको रूपमा एडिएस को कार्यान्वयन केवल प्राविधिक तान्त्रिक या कर्मचारी तान्त्रिक अभ्यास हुन सक्दैन । यो रणनीतिले कृषि क्षेत्रको समावेशी एवं दिगो वृद्धिको गतिलाई तीव्र पार्ने र नेपालमा कृषिको परिवर्तनलाई सहज बनाउने लक्ष्य लिएको छ । यसको कार्यान्वयन मुख्य र अगुवा सरोकारवालाहरूबीच दृढ सहमतविना कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । ती सरोकारवालाहरू यस प्रकार छन् : सरकार, कृषकहरू, निजी क्षेत्र र प्रमुख राजनैतिक तथा सामाजिक शक्तिहरू ।

५६१) नेपालजस्तो निकै विविध र बढ्दो रूपमा खुला समाजमा विकास, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र संसाधन विनियोजनका विभिन्न तरिकाहरूका सम्बन्धमा तातो बहस चलेको छ । समाज तथा राजनैतिक विचारहरूको विविधीकृत प्रकृतिका कारण एडिएस को बारेमा निरन्तर बहस चल्ने छ र कहिलेकाहीँ यही विचारहरूको यही ठूलो अन्तरका कारण यसको कार्यान्वयन सुस्ताउन सक्छ ।

५६२) तथापि एडिएस को कार्यान्वयन प्रारम्भ गर्ने अवस्था कुनै स्वैरकाल्पनिक स्थिति होइन जहाँ कार्य योजना र मार्गचित्रका सम्बन्धमा प्रस्तावित उपायहरूमा पूर्ण सहमति हुने छ । एडिएस अधि बढ्नका लागि

कार्यान्वयनका लागि प्रस्तावित तरिका, परिकल्पना र उपायहरूको बारेमा सर्वसम्मत नभए पनि सकेसम्म अधिकतम सहमति हुनु महत्त्वपूर्ण छ ।

५६३. यो सहमतिलाई सुनिश्चित गर्न सबै सरोकारवालाहरूले वास्तवमा उनीहरूले एडिएस को कार्यान्वयनमा सघाउने छन् र कार्यान्वयन अवधिमा अवश्यम्भावी रूपमा आइपर्ने समस्याहरूको समाधान गर्न योगदान दिनका लागि प्रतिबद्ध छन् भनेर वाचा गर्नु जरुरी छ ।

१०.४ विकास साभेदारहरूको सहयोग

५६४) एडिएसले कृषि विकासको क्षेत्रमा नेपाल सरकार र विकास साभेदारहरूबीचको समन्वयनलाई सुधार्न एक समग्र रणनीति प्रदान गर्दछ । सुगठित एवं विवेकपूर्ण रणनीतिक तरिका सहित नेपाल सरकार र अगुवा सरोकारवालाहरूद्वारा संयुक्त रूपमा एडिएस प्रति जनाइने प्रतिबद्धताले दाता समुदायलाई कृषि क्षेत्रमा गरिएको लगानीले इच्छाएको विकास परिणामहरूमा पुऱ्याउन सक्छ भन्ने विश्वास प्रदान गर्छ । यस्तो स्थितिमा एडिएस कार्यान्वयन ट्रस्ट कोषलाई गरिएको बहु वर्षीय प्रतिबद्धताको वाचाले एडिएस को आर्थिक सहयोग तथा सेवा प्रवाह संयन्त्रहरूलाई सुधार गर्न योगदान पुऱ्याउन सक्छ ।

१०.५ एडिएस का पूर्व कोशेदुङ्गा (Milestones)

- * नेपाल सरकारको अनुमोदन पूर्व
  - एडिएस का काजगतलाई अन्तिम रूप दिने
  - केन्द्रीय तथा स्थानीय स्तरमा एडिएस का बारेमा प्रसार चेतना अभियान
  - मुख्य सरोकारवालाहरूको वाचा सहितको सहमति (AOS हस्ताक्षर समारोह)
  - विकास साभेदारहरूबाट सङ्केतात्मक सहयोग
- * कार्यान्वयनको पहिलो वर्षको अवधिमा
  - राष्ट्रिय एडिएस समन्वय समिति, राष्ट्रिय एडिएस कार्यान्वयन सहयोग समिति, एडिएस ट्रस्ट कोष र खास महत्त्वका कार्यक्रमहरूका लागि नियमहरू, मापदण्डहरू र निर्देशिकाहरू
  - एडिएस निकायहरूको स्थापना गर्ने
  - एडिएस कार्यान्वयनका लागि निर्देशिकाहरूको तर्जुमा गर्ने
  - एडिएस खास महत्त्वका कार्यक्रमहरूका लागि कार्यक्रम व्यवस्थापकहरू नियुक्त गर्ने
  - दाताहरूबाट एडिएस ट्रस्ट कोषलाई बजेट विनियोजन
  - कृषकहरूको आयोगको स्थापना गर्ने
  - सम्बन्धित आँकडा र तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्ने ।

१०.६ एक जीवित रणनीतिका रूपमा एडिएस

५६५) एडिएस नेपाल सरकार तथा एडिएस का मुख्य सरोकारवालाहरूको स्वामित्व रहेको एक जीवित रणनीति हो । नियमित अनुगमन र आवधिक पुनरावलोकन तथा मूल्याङ्कन मार्फत् एडिएस का तथ्यहरू निरन्तर रूपमा विकास तथा सुधार हुँदै जाने छन् । एडिएस को बाह्य ५ वर्षे पुनरावलोकन सञ्चालन गरिने छ र यसलाई

सरकार तथा नागरिक समाजद्वारा व्यापक छलफल हुने छ । तथापि नयाँ संविधानको अनुमोदन लगत्तै पनि एडिएस को पुनरावलोकन एवं परिमार्जन गरिने छ ।

परिशिष्ट १

सन्दर्भ सूची

- ACI (2003), "Fertilizer use study", Agrifood Consulting International, Bethesda, Maryland, US.
- ADB (2010d), "Nepal: Operational Strategy and Program for Water Resources, Assessment Report". Singh, Achyut Man, Asian Development Bank, Manila.
- ADB (2000), Technical Assistance to the Kingdom of Nepal for Agriculture Sector Performance Review. Manila (TA 3536-NEP, for \$600,000, approved on 4 December).
- ADB (2006), *Report and Recommendation of the President to the Board of Directors: Proposed Sector Development Program Cluster of Loans, Asian Development Fund Grant, and Technical Assistance Grant to Nepal for Rural Finance Sector Development Cluster Program*. Manila (Loan 2268-NEP, for \$56 million, approved on 26 October).
- ADB (2008), "Rural micro-finance loan project 1998-2007". TCR, ADB Manila 2008
- ADB (2009), "Country Assistance Program Evaluation: Nepal—Delivering Assistance in a Challenging Environment". Manila. 2009
- ADB (2010a), "Nepal: Community Irrigation Project" Report and Recommendation of the President. Asian Development Bank, Manila.
- ADB (2010b), "Nepal: Community Irrigation Project" Mission Response to Comments from OPR on Water Use Efficiencies, Asian Development Bank, Manila.
- ADB (2010c), "Water Operational Framework 2011-2020 Draft 2", Asian Development Bank, Manila.
- ADB (2010e), "Development and Dissemination of Water-Saving Rice Technologies in South Asia", TCR, RETA 6276-REG, ADB Manila 2010.
- ADB (2011a), "Outlook for Nepal". ADB Resident Mission, Kathmandu, 2011
- ADB (2011b), "Demonstrating Enhanced Productivity of Irrigated Agriculture System through Multifunctional Water Users' Associations". ADB RETA 6498, Manila 2011
- ADB (2011c). "Update for Nepal". ADB Resident Mission, Kathmandu, February and May 2011
- ADB (2015), "Key Indicators for Asia and the Pacific 2015", Asia Development Bank, July 2016. <http://www.adb.org/>
- Adhikari, D. (2010). *Promoting Nepal's Trade in the perspective of Bilateral and Multilateral Trade*. Economic Policy Network II (ADB TA 7042-NEP), Ministry of Finance, Kathmandu 2010.
- ANZDEC (2006) "Agricultural Sector Study on Commercialization, SPS and Quality Control", Interim Report, MOAC, Kathmandu.
- ANZDEC, ACI, and CMS (2002) "Agricultural Sector Performance Review" ADB TA No. 3536-NEP, Final Report, Asian Development Bank, Manila.
- APP (1995a), "Agriculture Perspective Plan": (APP), Kathmandu: Agricultural Projects Services Centre, Kathmandu (APROSC) and John Mellor Associates. Inc. Washington DC (JMA).
- APP (1995b), "Agriculture Perspective Plan: Irrigation and Water Control: Background Technical Paper by Sharma CK and Poudel SN", Kathmandu: APROSC/JMA.
- APP (1995c), "Agriculture Perspective Plan: Irrigation Management, On-farm Water Use and Water Pricing CB Shakya", Kathmandu: APROSC/JMA.
- Asian Development Bank, World Bank, Department for International Development of the United Kingdom, and International Labor Organization. (2009). "Country Diagnostic Studies—Nepal: Critical Development Constraints." ADB, Manila 2009
- Bhattarai, T.C. (2005). "Opportunities and Constraints in Nepalese Poultry Industry", March 2005, Kathmandu and Nepal Hatcheries and Feed Association, 2005.

- Birendra Basnyat (2010). "Improving seed security through the expansion of seed multiplication farms in the public, private and cooperative sectors in Nepal". Economic Policy Network II, MOF/ADB, Kathmandu December 2010
- Birner, R. and D. Resnick (2010): The Political Economy of Policies for Smallholder Agriculture, in: World Development, Vol. 38 (10): 1442-1452.
- CBS (1996), "Nepal Living Standard Survey 1995/96", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2002), "National Sample Census of Agriculture 2001/02", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2004), "Nepal Living Standard Survey 2003/04", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2011), "Nepal Living Standard Survey 2010/11", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2012), "National Sample Census of Agriculture 2011/12", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2013), "Annual Household Survey 2012/13", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2014), "Population Monograph of Nepal Volume II (Economic Demography)", Central Bureau of Statistics, Kathmandu
- CBS (2014), "Annual Household Survey 2013/14", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2014), "Multiple Indicator Cluster Survey 2014", Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal
- CBS (2015), "Compendium of Environment Statistics Nepal, 2015", Central Bureau of Statistics, Kathmandu
- CESD (2016), "Briefing Note for Agriculture and Rural Development Sector Working Group Agricultural Public Expenditures in Myanmar, February 16, 2016", Center for Economic and Social Development, July 2016. <https://myanmarcesd.org/>
- CIWEC (1990), "Master Plan for Irrigation Development in Nepal, Canadian International Water and Energy Consultants & East Consult
- CMIASP (2010), Mid-term Review
- Development Vision Nepal (2006), "Shallow Tube Well Impact Assessment Study, Kathmandu. Nepal (March 2006)
- DFRS (2015), "States of Nepal's Forest", Department of Forest Research and Survey, Ministry of Forest and Soil Management, Kathmandu
- DOC (2016), "Foreign Trade Statistics 2015/16 - Preliminary" Department of Customs, Ministry of Finance, July 2016. <http://www.customs.gov.np>.
- DOE (2014), "Annual Program and Progress Report DAE 2070-71", Directorate of Extension, Department of Agriculture, Ministry of Agriculture and Development, Kathmandu
- DOF (2016), "Community Forestry", Department of Forest, Ministry of Forests and Soil Conservation, June 2016. <http://dof.gov.np/>
- DOI (2005), "Nepal: Irrigation Development Vision, An action plan for irrigation development for the period 2005-2012", Kathmandu
- DOI (2016), "Irrigation Hand Book", Department of Irrigation, Kathmandu
- Energy Minister's Statement (2011). Nepal Electricity Conference. Ministry of Energy, 19 May 2011.
- ESCAP (2011). "Economic and Social Survey". UN Economic and Social Commission for Asia Pacific. Bangkok, 2011
- Export Statistics (2011). Trade and Export Promotion Center, Ministry of Commerce and Supplies, Nepal 2011.
- Federation of Community Forestry Users Nepal, from the database of www.FECOFUN.org.np accessed July 2011
- GDC (1994), "Reassessment of Groundwater Development Strategy for Irrigation in the Terai" (A discussion paper).
- Goletti, F. (2001). "The Impact of Fertilizer Subsidy Removal in Nepal". ASPR Discussion Paper No.1, TA 3536-NEP. ADB Manila 2001

-
- Goletti, F. (2011). International Experience in Agricultural Transformation and Implications for the Agricultural Development Strategy in Nepal. Paper presented at the Nepal ADS Conference, Kathmandu, 29 November 2011.
- Goletti, F., Bhatta, A., Gruhn, P. and U. Dulal (2001). "Farmer Survey Report", Discussion Paper No.4, TA 3536-NEP, ADB Manila 2001
- Guimbert, S. and Sailesh Tiwari (2007). SIMPLE MACROECONOMIC MODEL FOR NEPAL, June 2007, Report No. SASPR-11
- Hancock, I. (2010). "Agribusiness and Value Chains Report". In RRP Supplementary Technical Annexes, ADB TA 7928-NEP, Manila 2010.
- IFAD (2006) "Nepal Strategic Opportunities Programme". IFAD Rome 2006
- IFPRI.(2010). *Nepal Food and Nutritional Security*. New Delhi: IFPRI 2010
- Kalu IL et al. (2004), "OFWMPP, DOI Nepal: Impact Assessment Study Report,
- Kansakar, D.R. (2006), "Ground Water Irrigation Development Vision", DOI Nepal
- Karmacharya, B.K. (2010). *A Study on cross Border Informal Trade between Nepal and India on Selected Agricultural Commodities*. FAO/ Nepal Council for Development Research, Kathmandu 2010.
- Landon-Lane, C. (2011). "Meeting notes: AIC Ltd.", ADB TA 7762(NEP): Preparation of the Agricultural Development Strategy, Kathmandu, June 2011.
- Michaud, M. (2011). "Report on Lessons Learned EU Food Facility INGO Projects, EU Cooperation Office, Kathmandu 30 June 2011
- MOAC (2004), "National Agriculture Policy" Kathmandu
- MOAC (2005), "Statistical Information on Nepalese Agriculture, Agri-Business Promotion and Statistics Division 2004/05, Kathmandu
- MOAC (2010), "National Agriculture Sector Development Priority (NASDP) for the Medium-Term (2010/11 - 2014/15) Kathmandu (reviewed abstracted)
- MOAC, WFP, FAO (2009). *Winter drought in Nepal: Crop and Food Assessment*. Kathmandu: WFP 2009
- MOAD (2013), "Statistical Information on Nepalese Agriculture 2012/13", Agri-Business Promotion and Statistics Division, Kathmandu
- MOAD (2014), "Statistical Information on Nepalese Agriculture 2013/14", Agri-Business Promotion and Statistics Division, Kathmandu
- MOAD (2015), "Statistical Information on Nepalese Agriculture 2014/15", Agri-Business Promotion and Statistics Division, Kathmandu
- MOCS (2011), Revised Legislative Action Plan
- MOE (2010, National Adaptation Programme of Action (NAPA) to Climate Change, Ministry of Environment
- MOF (2002), "Economic Survey 2001/02", Ministry of Finance, June 2016. <http://www.mof.gov.np>.
- MOF (2003), "Economic Survey 2002/03", Ministry of Finance, June 2016. <http://www.mof.gov.np>.
- MOF (2006), "Economic Survey 2005/06", Ministry of Finance, June 2016. <http://www.mof.gov.np>.
- MOF (2011), "Economic Survey 2010/11", Ministry of Finance, June 2016. <http://www.mof.gov.np>.
- MOF (2015), "Economic Survey 2014/15", Ministry of Finance, June 2016. <http://www.mof.gov.np>.
- MOF (2016), "Red Book 2015/16", Ministry of Finance, June 2016. <http://www.mof.gov.np>.
- MOI (2003) "Irrigation Policy, Kathmandu
- MoPIT (2016), "Road, Rail and Transport Development Five Years (2073-2078) Strategic Plan for Prosperous Nepal", Ministry of Physical Infrastructure and Transport, Kathmandu
- MOSC (2010). *Nepal Trade Integration Strategy and Action Matrix*. MOSC Kathmandu 2010.
- MOSC (2010). Trade Conference Proceedings. MOSC Kathmandu 2010.
-

- National Dairy Development Board (2001). "National Milk Marketing and Strategy Study", NDDB, Kathmandu March 2001
- NBSC (2006), "China Statistical Year Book-2006", National Bureau of Statistics of China, July 2016. <http://www.stats.gov.cn/>
- NBSC (2014), "China Statistical Year Book-2014", National Bureau of Statistics of China, July 2016. <http://www.stats.gov.cn/>
- NDHS (2001), "Nepal Demographic and Health Survey 2000", Ministry of Health and Population, Government of Nepal, New ERA, and Macro International Inc.
- NDHS (2006) Nepal Demographic and Health Survey. Ministry of Health and Population, New ERA, and Macro International Inc. Kathmandu, Nepal.
- NDHS (2007), "Nepal Demographic and Health Survey 2006", Ministry of Health and Population, Government of Nepal, New ERA, and Macro International Inc.
- NDHS (2011), "Nepal Demographic and Health Survey 2010", Ministry of Health and Population, Government of Nepal, New ERA, and Macro International Inc.
- NEAT (2012) Nepal Fertilizer Demand and Plant Nutrient Assessment, a Study prepared by Chemonics International with the support of Dr. Raymond Hoyum and Project Research and Management (PRAM) Associates under USAID Prime Contract No. EEM-I-00-07-00008, AID-367-TO-11-00001, November 2012
- Nepal Tea Association (2000). "National Tea Policy". Kathmandu, 2000
- NFSMS, (2013-2015), "Nepal Food Security Bulletin Vol. 40-47", Nepal Food Security Monitoring System Jointly Produced by the Ministry of Agricultural Development (MoAD) Food Security Monitoring Unit and the World Food Programme (WFP) Food Security Monitoring and Analysis Unit.
- NPC (2004). "Rural Infrastructure Policy", National Planning Commission, Kathmandu 2004
- NPC (2009), "Thirteen Three Years interim Plan", National Planning Commission, Government of Nepal, Kathmandu
- NPC (2010). "Base Paper of Three-Year Plan 2010/11 – 2013/14", National Planning Commission, June 2010
- NRB (2015), "Banking and Financial Statistics Mid July 2015, No. 41", Bank and Financial Institution Regulation Department, Statistics Division, Nepal Rastra Bank, Kathmandu
- NRB (2016), "Household Budget Survey 2014/15", Nepal Rastra Bank, Kathmandu
- OneWorld (2010) "Effects of Climate Change - Nepal briefing. September 2010. <http://uk.oneworld.net/guides/nepal/climate-change>
- Pandey, P. R. (2009). *Trade Policy as an Instrument to Ensure Food Security: A case study of Nepal*. Asia-Pacific Trade Economists' Conference of Trade-Led Growth in Times of Crisis. UNESCAP, Bangkok 2009
- Perry, S. (2000). *Enabling Development: Food Assistance in Nepal*. World Food Program, Nepal 2000.
- Pyakuryal, B., Y. Thapa, D. Roy (2005). *Trade Liberalization and Food Security in Nepal*. MTID Discussion Paper no.88. IFPRI, Washington DC. 2010.
- Raitzer, D.A., L. C. Y. Wong, and J. N. G. Samson (2015), "Myanmar's Agriculture Sector: Unlocking the Potential for Inclusive", Asian Development Bank (ADB) Working Paper Series No 470 December 2015
- Sapkota, C. (2009). *Nepal's Long Term Direction in Global and Regional Trade Policy*. UNESCAP, Bnagkok 2009.
- Shakya, B. (2010). *Exports of Ayurvedic Herbal Remedies and SPS Issues*. Managing the challenges of WTO participation: Case Study 31. WTO 2010;
- Sharma, S., M. Karkee, L. Gautham, Eds. (2007). "Implications of the WTO Membership on Nepalese Agriculture". FAO/ MOAC, Kathmandu 2004
- SMD (2015), "Soil Management Directorate Annual progress Reports 2014/15", Soil Management Directorate, Department of Agriculture, Ministry of Agriculture and Development, Kathmandu
- South Asia Region

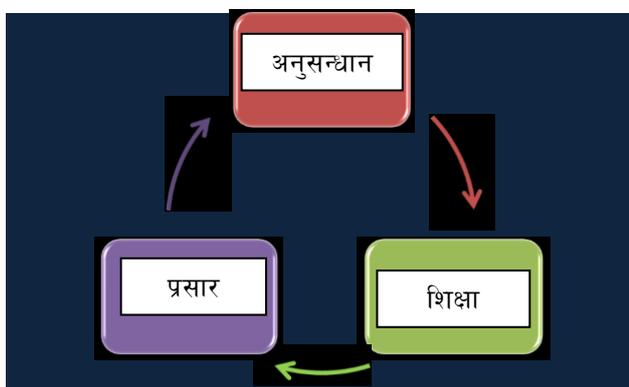
-
- Thapa, G. (2009). *Smallholder Farming in Transforming Economies of Asia and the Pacific: Challenges and Opportunities*. Discussion Paper, IFAD
- Thapa, G. and R. Gaiha (2011). *Smallholder Farming in Asia and the Pacific: Challenges and Opportunities*. IFAD conference on New Directions for Smallholder Agriculture, IFAD: Rome.
- Thapa, Y. (2006), “Constraints and Approach for Improving Fertilizer Supply for Meeting Domestic Demand.” Economic Policy Paper No.30.Economic Policy Network, MOF/ADB, Kathmandu. 2006
- USAID (2010). Ensuring Food and Nutritional Security in Nepal: A Stocktaking Exercise. International Food Policy Research Institute USAID, Kathmandu.
- WECS (2002), Water Resources Strategy Nepal, Kathmandu: Singh Durbar.
- WECS (2005), National Water Plan (in Nepali), Kathmandu: Singh Durbar
- WFP (2013), Monitoring and Evaluation for Food and Nutrition Security. Assessment, Vision, Options, and Strategy Background Papers for the Preparation of the ADS, World Food Programme, Kathmandu, 2013.
- World Bank (2004), “Approach to mitigation of groundwater arsenic contamination including new groundwater legislation 2004/09/01 38812 Working Paper (Numbered Series) 30. The World Bank.
- World Bank (2008), “Irrigation Sector Project” Project Performance Assessment Report. Report No.: 44438.
- World Bank (2010), Water and Development: An Evaluation of World Bank Support 1997-2007.
- World Bank (2011), Large-Scale Migration and Remittance In Nepal: Issues, Challenges, And Opportunities, No. 55390-Np, Poverty Reduction and Economic Management Sector Unit

परिशिष्ट १: सन्दर्भ सामग्री (भाग १ मा संलग्न)

परिशिष्ट २ एडिएस का चुनौतीहरू

प २.१ उत्पादकत्व - साधारण

- १) कृषि क्षेत्रको वर्तमान स्थितिको मूल्याङ्कन (यस प्रतिवेदनको मूल भागमा देखाएजस्तै) ले उत्पादकत्वका विविध उपायहरू दर्साउनुका साथै विकासको न्यून चरण इङ्गित गरेको छ । अझै पनि सम्भावनातर्फ ठूला खाल्डाहरू देखिएका छन् र खेती तथा उत्पादनपछिका क्रियाकलापहरूमा उन्नत प्रविधि र समुचित अभ्यासको प्रयोगमार्फत् ती खाल्डाहरू पुर्ने लैजान आवश्यक छ । सुधारिएका प्रविधिहरूको उत्पादन, प्रचार-प्रसार र शिक्षणमा विविध संस्थाहरू संलग्न छन् । यीमध्ये नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदले अनुसन्धानमा, कृषि, पसेवि, ववि, सिँविजस्ता प्राविधिक विभागहरूले कृषक र कृषि व्यवसायीहरूबीच प्रविधिको प्रचार-प्रसारमा र विश्वविद्यालयहरूले शिक्षणमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन् ।

चित्र २१: अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाको त्रिकोण

- २) अहिले यी तीन संस्थाहरू एकीकृत रहनुको साटो छुट्टिएर रहेका छन् । परिणामस्वरूप प्रविधि सम्बन्धी उल्लेख्य समस्याहरू देखापरेका छन् । खासगरी अनुसन्धाताहरू कृषकसम्म पुगेका छैनन् । साथै कृषक र व्यवसायीहरू पनि अनुसन्धातासम्म पुगेका छैनन् ।
- ३) अनुसन्धान र प्रसारको लागि विनियोजित बजेट हमेसा कम र प्रभावकारी कामका लागि अपुग रहेको छ । ठूलो सङ्ख्यामा रहेका कृषकसम्म पुग्नै पर्ने कर्मचारीहरूको सङ्ख्या पनि अपर्याप्त नै छ । अनुसन्धान र प्रसारमा कार्यरत मानवस्रोत पनि अति नै सानो र प्रभावकारी कार्यसम्पादनतर्फ कम तयार वा कम प्रोत्साहित छ ।
- ४) स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन अन्तर्गत स्थानीय तहसम्म संस्थागत अधिकार हस्तान्तरण गर्ने कार्यतर्फ पनि कैयौँ समस्याहरू देखिएका छन् । स्थानीय तहका कर्मचारीको कार्य क्षमता न्यून हुनु, निर्वाचित स्थानीय निकायहरू नहुनु र केन्द्रीय र स्थानीय तहका दायित्व र अधिकारहरू स्पष्ट नहुनु आदि समस्याका मूल कारकहरू रहेका छन् ।

- ५) तीनवटा मुख्य समस्याहरूको बेवास्ता भएको देखिन्छ: क) न्यून अनुसन्धान बजेट, ख) प्रसारमा संलग्न मानवस्रोतमा न्यूनता र ग) कृषि विश्वविद्यालयका स्नातकहरूको सङ्ख्या (चित्र २२ हेर्नुहोस्)

चित्र २२: कृषि अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षाका सवालहरू

$\frac{\text{कृषि अनुसन्धान बजेट}}{\text{कृषि कूल गार्हस्थ्य उत्पादन}}$	= ०.२५
$\frac{\text{किसानको संख्या}}{\text{कृषि प्रसार कार्यकर्ता(*)}}$	= १,१४४

विगत ५५ वर्षमा कृषि स्नातकको संख्या = १३,०८३

Source: Economic Survey (2015/16), Red Book (2015/16), DOA (2016), DLS (....) IASS, HICAST, NPI, GAASC, CBS (2012)

(*)Note: These include agri JT/JTA 1,666 (DoA website visited on July 2016), and livestock and veterinary JT/JTA 1,684 (DoLS Annual Report 2010).

प २.२ उत्पादकत्व—सामग्री आपूर्ति र वितरण

- ६) सामग्री आपूर्ति र वितरणसम्बन्धी वर्तमानका धेरै सवालहरू पनि १९९५/९६ का सरह नै छन् । सारांशमा ती निम्नानुसार छन् :

- **पहुँच** (परिमाण, सामयिकता, गुणस्तर, मूल्य) । सामग्रीहरूमा प्रायः चाहेको मात्रा, गुणस्तर, मूल्य र समयमा पहुँच हुँदैन ।
- **प्रयोगको ज्ञान र कुशलता** (जस्तै विरुवाको पोषकतत्व व्यवस्थापन) । सामग्री प्रयोगको ज्ञानमा पनि ठूला अन्तरहरू छन् । उदाहरणका लागि, मलखादमा अनुपयुक्त पोषकतत्वहरू मिसाइन्छन् । अनुचित प्रयोग (प्रयोगको मात्रा र समय) ले मलखादको प्रभावकारिता २० देखि ५० प्रतिशतसम्म घटेको हुन्छ ।
- **दिगोपना** (पर्यावरण, निर्भरता, स्वास्थ्य) । भिरालो जग्गाको खेती, अति उचाइमा जडिबुटीको अत्यधिक शोषण, माटोको क्षय, रसायनहरूको अत्यधिक प्रयोग, सघन पशुपालनबाट आएको प्रवाहको व्यवस्थापनमा कमी आदि दिगोपनाको सिद्धान्त विपरीत भएका अभ्यासहरू हुन् । वर्णशङ्कर (द्विजातीय) बीजमा वैदेशिक आयातमा परनिर्भरता तथा खानामा कीटनाशकका अवशेष, गह्रुङ्गा धातु (heavy metals) वा अरू प्रदूषकहरूको परीक्षणको अभावका कारण भावी सन्ततिहरूको स्वास्थ्य र उत्पादकत्वमा नराम्रो असर पर्न जान्छ ।
- **वितरण**(निजी क्षेत्रपरस्त वा विरोधी) । मलखाद वितरण प्रणालीमा स्वच्छ प्रतिस्पर्धाको अभावले निजी क्षेत्रको विकासमा अवरोध खडा भएको छ । एकातिर सहकारीहरूलाई वित्तीय छुट्टमा उपलब्ध मलखाद वितरणमा कृषि सामग्री कम्पनी र साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेसनले एकाधिकार पाएको छ । अर्कातिर भारतबाट गैरकानुनी रूपमा भइरहेको मलखादको आयातले वैध निजी आयातकर्ताहरूको व्यापार धरासायी बनेको छ ।
- **सुनिश्चित घरेलु आपूर्ति** (सुरक्षित भण्डारण, उत्पादकहरूसँगको करार/समता, घरेलु उत्पादन, भारत वा बङ्गलादेश, चीनसँग सहमति सुनिश्चित गर्ने?) । विगतमा मलखादको आन्तरिक आपूर्ति सुनिश्चित गर्ने विविध विकल्पहरू प्रस्तावित गरिएको थियो । तर नीतिगत निर्णयहरू सूचित गर्ने गरी कुनै योजनाबद्ध

अध्ययन र मूल्याङ्कन सञ्चालन गरिएको छैन । वास्तवमा प्रयोग र आयातसम्बन्धी आधारभूत तथ्याङ्कसम्म पनि उपलब्ध छैन ।

- **वित्तीय छुट** (मूल्य, प्रदर्शनी वा उन्नत प्रयोग) । मलखाद सम्बन्धी विवादहरू (खास गरी मल र सिँचाइबारे) को राजनीतिकरण हुने गरेको छ । जसकारण स्पष्ट नीतिगत विकल्पहरूको समीक्षा र किटान हुन सकेको छैन ।

तालिका ५३: सामग्री वितरणमा व्याप्त मूल सवालहरू

बीउविजन	अन्नबाली, दलहन तथा तेलबालीहरूको न्यून प्रतिस्थापन औपचारिक बीज प्रणाली र वितरणको सीमित विकास; प्रयोग भएका अधिकांश बीजहरू अनौपचारिक स्रोतबाट प्राप्त भएकाले गुणस्तरमा नकारात्मक असर परेको: वर्णशङ्कर बीजहरूको माग बढेको तर आपूर्ति सीमित रही आयातमा निर्भरता रहेको ।
मलखाद	कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड र साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेशनले करिब ३३१,७६४ टन मलखाद सन् २०१५/१६ छुटमामा वितरण गरेको छ । वास्तविक मागचाहिँ ५००,००० टन रहेको मानिन्छ । सर्वेक्षण तथ्याङ्कको अभावमा अवैध आयातको विवरण खुलेको छैन । आयातित सामानको गुणस्तर न्यून रहेको गुनासो छ । वित्तीय छुटको दिगोपनामा स्पष्टता छैन । नीतिगत उद्देश्यहरू पनि प्रष्ट छैनन् । निजी क्षेत्रको विकास पनि धरासायी छ ।
पशु नश्लहरू	प्रजननका लागि पशुको अभाव जस्तै राँगा अथवा दुधालु गाई, बाखा वा भेडाको सङ्करणका लागि अन्य विदेशी गाइबस्तु (exotic cattle); माछा वा चौँरीको अन्तः प्रजनन
संयन्त्र	उत्पादकत्व वृद्धि गर्नुपर्ने तथा प्रवासनका कारण श्रमशक्तिमा भएको कमीलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने बढ्दो आवश्यकता । ठूला स्तरको लागत सुनिश्चितताका लागि कृषक सङ्गठनहरूको आवश्यकता (जस्तै ट्र्याक्टर, जोत्ने यन्त्र, पम्प, कम्वाइन हार्भेस्टर, प्रशोधन, डिप ट्युबवेल बोरिङ्ग)

प २.३ उत्पादकत्व- बीउ

- ७) बहुसङ्ख्यक किसानहरू आफ्नै स्थानीय उत्पादनका वा उन्नत खालका बीउहरू प्रयोग गर्छन् । यस्ता बीउहरूको परम्परागत अनि दीर्घकालीन प्रयोगले बीउको क्षमताभन्दा धेरै कम परिमाणमा उत्पादन हुन थाल्छ । अनौपचारिक क्षेत्रले बीउ आपूर्ति प्रणालीमा प्रभुत्व मात्र जमाएको छैन, बीउ प्रतिस्थापन दर (SRR) पनि अस्वीकार्य रूपले न्यून बनाएको छ ।¹ जम्मा आवश्यक खाद्यबालीका बीउमध्ये औपचारिक क्षेत्रको योगदान सन् २०१४/१५ मा झन्डै १५% मात्र रहेको छ । त्यसमा राष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनीको योगदान ५% भन्दा कम छ । प्रमुख अन्नबालीमा बीउ प्रतिस्थापन दर पनि अति कम छ । स्वपरागसेचित र परपरागसेचित अन्नहरूको क्रमशः २५% र ३३% वाञ्छित बीउ प्रतिस्थापन दर विपरीत औसत दर १३.२% मात्र छ, जसमा गहुँको १३.२%, धानको १४.५%, मकैको १२.५% र दालहरूको ४.५% रहेको छ । खाद्यबालीका अपेक्षित बीउहरूको ९०% भन्दा बढी आपूर्ति अनौपचारिक क्षेत्रले गरेको छ, तर यो क्षेत्र गुणस्तरीय मूल बीउहरूको उपलब्धताबाट नराम्रो गरी वञ्चित पनि छ । यो स्थितिलाई औपचारिक र अनौपचारिक बीउ उत्पादन प्रणालीहरूबीचको अपर्याप्त सहकार्यले अझ खराब बनाउँदै लगेको छ । बीउ वृद्धि गर्ने आधारभूत सुविधाहरूको अभाव, अपर्याप्त सुपरीवेक्षण, अनुगमन र प्राविधिक सुरक्षणका कारण सबै प्रकारका बीउ प्रजनकहरू साथै आधारभूत र प्रमाणित बीउहरूको आपूर्ति अपर्याप्त छ ।

¹Birendra Basnyat (2010). "Improving seed security through the expansion of seed multiplication farms in the public, private and cooperative sectors in Nepal". Economic Policy Network II, MOF/ADB, Kathmandu December 2010

- ८) केही प्रतिवेदनहरूले यो पनि देखाउँछन् कि अपेक्षित उन्नत बीउविजनको ५ प्रतिशत मात्र औपचारिक क्षेत्रबाट आपूर्ति भएको छ र बाँकी आवश्यकता अनौपचारिक क्षेत्रले पूर्ति गरेको छ । कृषि विकास मन्त्रालयद्वारा सन् २०१५ मा प्रकाशित तथ्याङ्क अनुसार नेपाल बीउ कम्पनीले २०१४/२०१५ को अवधिमा ९५४० टनमात्र उन्नत बीउहरू वितरण गर्न सकेको छ । त्यसै गरी सन् २०१२/१३ मा मात्र करिब १,००० मेट्रिक टन तरकारीका बीउहरू उत्पादन भएको, जसबाट ६९ मेट्रिक टन निर्यात भई बाँकी आन्तरिक बजारमै विक्री भएको देखिन्छ (TEPC 2012/13) । उल्लेख्य कुरा यो पनि छ कि आन्तरिक उत्पादनले अनुमानित आवश्यक तरकारी बीउको करिब ५१ प्रतिशतमात्र पूर्ति गरेको छ । तरकारी बीउ उत्पादन दीर्घकालीन कृषि योजनामा अपेक्षा गरे अनुरूप हुन नसकेको देखिन्छ, साथै स्थानीय खुला रूपमा परागसेचित बीउहरू सीमित परिमाणमा मात्र उत्पादित छन् । अधिकांश वर्णशङ्कर तरकारी बीउहरू पनि आयातित छन् । सन् २०१४/१५ को अवधिमा १,९५० टन आवश्यकता रहेको र १,०४५ टन तरकारी बीउ उत्पादन हुने र ८४० टन आयात हुने अनुमान गरिएको थियो (SEAN Seed Service Center Nepal – SSSC/N) ।
- ९) नेपालका पहाडी र हिमाली जिल्लाका साना र गरिब किसानहरूका लागि तरकारी बीउ उत्पादन निकै लाभदायक थियो । दुई दशक अधिसम्म मुस्ताङ, डोल्पा, जुम्ला, रुकुम र पर्वतमा उल्लेख्य परिमाणमा विविध खालका तरकारी बीउहरू उत्पादन हुन्थे। यसमा विभिन्न देशी तथा विदेशी परियोजनाहरूको सहयोग थियो र एउटा प्रणालीले राम्रो काम गरेको थियो । बीउ व्यवसाय नाफामूलक र उत्साहवर्धक थियो । कालान्तरमा बाहिरी पहुँचमा वृद्धि, उत्पादन लागतमा अधिक वृद्धि, बीउको मूल्यमा न्यून वृद्धि, वैकल्पिक आयमूलक अवसरहरूको सिर्जना तथा बाह्य सहयोगको अन्त्यका कारण बीउ उत्पादकहरू व्यवसाय सुचारु राख्नबाट हतोत्साही भए । वर्तमान परिस्थितिमा पनि हिमाली क्षेत्रमा बीउ उत्पादन र आपूर्तिको भरपर्दो संयन्त्रको अभाव छ; जसले बीउको सामयिक नवीकरण र नयाँ सिफारिस गरिएका प्रजातिहरूको ग्रहणमा सहयोग पुग्यो । कृषिकर्ममा प्राविधिक ज्ञानको अभाव, विकेन्द्रीकृत बीउ आपूर्ति परियोजनाको अभाव, वर्षानिर्भर अवस्थामा विविधताको कमी, कमसल बीउ र विकृत प्रजातिहरूको प्रयोग, अपर्याप्त उर्वरता व्यवस्थापन, किराफट्याइग्रा, परजीवी र रोगहरू नै उत्पादकत्वमा न्यूनता र गिरावटका प्रमुख कारकहरू हुन् । यस्तै अरू तत्त्वहरूमध्ये अनौपचारिक स्रोतहरूबाट उपलब्ध बीउ विजनको अत्यधिक प्रयोगको वास्तविकताले समग्र परिस्थितिलाई दर्साउँछ । अनौपचारिक बीउ आपूर्ति गुणस्तरसँग असङ्गत हुन्छ साथै नयाँ प्रकारका परजीवी र रोगहरूबाट असुरक्षित हुन्छ । तर व्यावसायिक तरकारी कृषकहरू अहिले आयातित वर्णशङ्कर बीउहरूप्रति बढी आकर्षित देखिन्छन् ।

प २.४ उत्पादकत्व - मलखाद

- १०) मलखादको आपूर्ति पनि मागभन्दा नाजुकरूपले कम छ । सरकारी स्तरको कृषि सामग्री कम्पनी साल्ट ट्रेडिङ्ग करपोरेसन लि. मलखादको सामयिक, यथेष्ट र नाफामूलक आपूर्ति र वितरण गर्न असमर्थ रहेको छ । सरकारी नियमनलाई खुकुलो पारेको (Deregulation) परिस्थितिमा निजी क्षेत्रले ठूलो परिमाणमा मलखाद आयात र वितरण गर्न त सक्छ, तर नेपाल र भारतको मूल्यमा उच्च अन्तर हुने (भारतीय बजारमा छुट हुनाले) कारणले गैरकानुनी रूपमा भित्रिएका मलखादसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैन । उल्लेख्य मात्रामा तस्करीको मलखाद भित्रिने गर्छ; जसमा अधिकांश नक्कली र मिसावटपूर्ण भई खरिद र प्रयोग गर्ने किसानले न्यून प्रभाव र आर्थिक हानिको सिकार हुनु परेको छ ।

११) माग अनुसार मलखादको आयात र वितरणमा निजी क्षेत्रको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी नीति नियममा परिमार्जन हुनु आवश्यक छ। तस्करीका कारण गुणस्तरीय मलखादको भरपर्दो र यथेष्ट आपूर्ति सम्भव छैन। मूलतः तस्करी नियन्त्रण नहुँदा सरकारी तथा वैध निजी निकायहरू मार्फत् हुनसक्ने चाहिएको परिमाणमा भरपर्दो र प्रभावकारी आपूर्तिमा अवश्य बाधा पुग्छ। नेपाल सरकारद्वारा सन् २०१५/१६ मा मलखाद र बीउमा छुटको लागि विनियमित बजेट^२ रु. ६१ करोड थियो; जसमा कृषि सामग्री संस्थान र साल्ट ट्रेडिङ्ग कारपोरेसन लि. मार्फत् अन्तर्राष्ट्रिय मूल्यमा ४६% बराबरको छुट (भन्सारको मूल्यमा)मा ३५०,००० मेट्रिक टन मलखाद आयात गर्ने लक्ष्य थियो। संस्थानको अनुमानमा मलखादको जम्मा माग करिब ५००,००० मेट्रिक टन छ, तर यत्रो परिमाणमा छुट लागू गर्दा उच्च आर्थिक भार पर्न जान्छ। हालको तथा भविष्यको कुनै पनि छुट नीतिको लागत र लाभको मूल्याङ्कन गर्न देशभित्र मलखादको स्थितिको स्पष्ट आँकलन (प्रयोग र मागको सहित) हुनु जरुरी छ। तस्करी नियन्त्रण र यसको असरमा प्रभावकारी लक्ष्य किटानी गरी तथा माग, प्रयोग, उत्पादकत्व र बजेटमा पर्ने असरको आधारमा मलखादको छुटको मूल्याङ्कन हुनु आवश्यक छ।

१२) हालसालै अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अमेरिकी नियोग (USAID) को आर्थिक सहयोगमा सम्पन्न मलखाद प्रयोग र वितरण सम्बन्धी एउटा अध्ययनले^३ निम्न पक्षहरू दर्साएको छ:

- नेपालमा उपयोग भइरहेको पोषक तत्वहरूको परिमाण दीर्घकालीन कृषि योजनाको लक्ष्यसँग जोडिएको छ। यद्यपि उत्पादकत्वमा भएको वृद्धिचाहिँ सीमित रहेको छ। किसान, सहकारी र व्यापारीहरूबाट लिइएका सर्भेक्षण तथ्याङ्कले देखाए अनुसार सन् २०११-१२ को अवधिमा नेपालमा नाइट्रोजन, फोस्फोरस र पोटासियम (NPK) को प्रयोगको परिमाण ४२२,५४७ मेट्रिक टन छ। यो तथ्याङ्क २००९-१० को एपिपीको राष्ट्रिय लक्ष्यसँग तुलनीय देखिन्छ; जुन ४३६,५८५ मेट्रिक टन थियो। यद्यपि, नेपालमा पोषक तत्वहरूको समुचित प्रयोगको प्रश्न उत्पादकत्वको प्रमुख बाधक रहेको छ।
- सामान्य रूपले उल्लेख गरिने गरेको मलखादको औपचारिक र अनौपचारिक आयातबीचको अनुपात ३०:७० प्रतिशत छ। यस अध्ययनको निष्कर्षले यो अनुपात करिब १४ प्रतिशत देखाउँछ। सर्भेक्षण तथ्याङ्क अनुसार सन् २०११-१२ मा पहाड र तराईमा प्रयोग भएको मलखादको अनुमानित परिमाण ७९५,२९५ मेट्रिक टन र २०१०-११ को मलखाद आयातको आधिकारिक तथ्याङ्क भने ११०,०१३ मेट्रिक टन देखिन्छ। उक्त तथ्याङ्कहरू एक वर्षको अन्तरमा लिइएका भए पनि नेपालमा औपचारिकरूपले आयातित मलखादको परिमाण १४ प्रतिशत भएको देखिन्छ। कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडको सन् २०१२ को आयात लक्ष्य २००,००० मेट्रिक टन छ। यो लक्ष्य हासिल भएको अवस्थामा सन् २०१२ भरि प्रयोग हुने जम्मा परिमाणको करिब २५% मलखाद औपचारिक स्रोतबाट आयातित हुने थियो। हालैका दिनहरूमा भारततर्फबाट छुटका मलखादमा कडा नियन्त्रण हुने चर्चा भइरहेको अवस्थामा अनौपचारिक बजारहरूबाट ठूलो मात्रामा मलखाद आयातमा निर्भर हुनु चुनौतीपूर्ण हुन्छ।
- ठूलो मात्रामा अनौपचारिक बाटोहरूबाट मलखाद भित्रिइरहेको परिप्रेक्ष्यमा गुणस्तर कायम गर्नु ठूलो चुनौती हो। गुणस्तरीय मलखादको समुचित उपयोग भूक्षय रोक्न साथै उत्पादन बढाउन महत्वपूर्ण हुन्छ। नेपालका ८६% किसानहरू कृषि सामग्री संस्थानबाट वितरीत मलखाद असल रहेको विश्वास गर्छन्। अनाधिकृत डिलरहरू र अन्य अनौपचारिक स्रोतबाट किनिएका मलखाद भने औसत वा असन्तोषजनक गुणस्तरका ठानिन्छन्।

^२मलखादको विक्रीमूल्य तोक्ने काम एउटा सरकारी समितिले गर्छ (रु. १८/केजी, २०११)। युरिया २०११ देखि अहिले सम्म रु. ४५/केजी, डिएपी रु. ३१/केजी जीर पोटास २०१२ देखि अहिलेसम्म गरी औषत रु. २६/केजी अन्तर्राष्ट्रिय क्रयमूल्य र तोकिएको विक्रीमूल्यको अन्तरमा छुट लागू गरिएको छ (लगभग रु. ४८/केजी, २०१५)।

^३NEAT 2012, Nepal Fertilizer Demand and Plant Nutrient Assessment, a Study commissioned by USAID on behalf of ADS and undertaken by NEPAL, ECONOMIC, AGRICULTURE, AND TRADE ACTIVITY (NEAT), Contract No. AID-367-TO-11-00001, November 2012

- किसानहरूमा माटो व्यवस्थापनमा उपलब्ध सहयोग र एकीकृत वनस्पति पोषण प्रणालीका बारेमा कम जानकारी रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि, नेपालका अधिकांश कृषकहरूले चुनको प्रयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ, तर करिब ७५% कृषकहरूलाई चुनको (नेपाल मलखाद माग र वनस्पति पोषण आँकलन) महत्त्वको बारेमा ज्ञान छ । नेपालमा प्रयोग भइरहेको मलखादको परिमाणका आधारमा हेर्दा प्रभावकारी माटो व्यवस्थापन प्रणालीद्वारा उल्लेख्य रूपमा उत्पादकत्व हासिल गर्न सकिन्थ्यो । जस्तै, अम्लीयपना (pH) लेबल ५ भन्दा मुनि भएका क्षेत्रहरूमा उत्पादकत्वमा हास ५०% जति हुनसक्थ्यो । यस अर्थमा, अहिले मलखाद खरिदमा दिइएको छुटको केही अंश नेपाल सरकारले माटो परीक्षण, चुन प्रयोग (liming) तथा उचित सूक्ष्म पोषक मिश्रण गरी उत्पादकत्व वृद्धिमा प्रयोग गर्नतर्फ विचार पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ ।
- मलखाद प्रयोगको सवालमा मूल्य खासै निर्णायक हुँदैन । बजार त्रुटीपूर्ण र आपूर्तिमा गम्भीर सीमाहरू रहेको परिस्थितिमा मूल्य निर्णायक नहुनु अचम्मको विषय होइन । वास्तवमा, घरेलु विशेषताहरूले मलखाद प्रयोगमा मूल्यदरभन्दा बढी प्रभाव पारेका छन् । तर यस्ता कुनै पनि तत्त्वहरू छोटो समयमै मलखादको मागमा नाटकीय प्रभाव पार्न सक्ने महत्त्व राख्दैनन् ।
- यी निष्कर्षले देखाए अनुसार यहाँ प्रस्तुत सुझावहरू मूलतः (क) कृषकले किनेर प्रयोग गरेको मलखादको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न माटो व्यवस्थापनमा जोड दिने र (ख) वैध मलखादको उपलब्धतामा वृद्धि गरी अनौपचारिक स्रोतबाट सिर्जित समस्या समाधान गर्ने, कमसल मलखादको प्रयोग न्यूनीकरण गर्ने र भारतबाट तस्करी भई नेपाल भित्रिने मलखादको प्रयोगबाट हुने जोखिम कम गर्नेतर्फ केन्द्रित छन् । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गरेको कृषिको राष्ट्रिय नमुना जनगणना २०११/१२ अनुसार आपूर्ति गरिएको कुल मलखादमा बाली अनुसार धानमा ४६%, गहुँमा २४%, मकैमा १३%, आलुमा ६%, तरकारीमा ४%, उखुमा २% र अन्यमा ४% प्रयोग गरिन्छ ।

प २.४.१ माटोको उर्वरता

१३) देशभर तराईदेखि पहाडसम्म माटोको उर्वरतामा हास आउनु सबै खालका अन्नको उत्पादन र कृषि कार्यको उत्पादकत्व वृद्धि सीमित हुनुको प्रमुख कारकतत्त्व हो । माटोको उर्वरतामा हास आउने कारणहरू सङ्क्षेपमा निम्नानुसार छन् :

- पहाडका अधिकांश भिराला क्षेत्रहरू वर्षा र हावाहुरीको कारण भूक्षयको जोखिममा छन् । पाखो र सीमान्त (marginal) जमिनमा भूक्षयको समस्या उत्तिकै चर्को छ ।
- तराई र पहाड दुबै स्थानमा जैविक तत्त्वहरूको क्षीणता
- मूल द्रव्य (Parent Material) र अम्लीय मलखादको प्रयोगले भएको माटोको अम्लीकरण
- खाद्य बाली, तरकारी र फलफूल उत्पादनमा असर पारिरहेको सूक्ष्म पोषण तत्त्वको अभाव
- सेती नदी सिँचाइ क्षेत्र र नारायणी मूल सिँचाइ क्षेत्रमा जस्तो लेदोले पुरिने समस्या
- वन र सीमान्त जमिनको विनाश
- वर्षमा धेरै बाली लगाउने अभ्यास
- लामो समय एक बाली लगाउने चलन
- कम गुणस्तरको मलखाद

१४) अहिले कृषकहरू उर्वरता व्यवस्थापनका लागि २.५ देखि ३ टन प्रति हेक्टरको दरमा जैविक मल प्रयोग गर्छन् । मध्य पहाडको माटोले तराई (जहाँ बाली सघनता उच्च छ) भन्दा बढी जैविक मल ग्रहण गरिरहेको

छ । रासायनिक मलको औसत राष्ट्रिय उपयोग प्रति हेक्टर ९७ के.जी. छ; जुन अन्नबालीमा चाहिने जति पोषण दिन पर्याप्त छैन (एकीकृत वनस्पति पोषण व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्यशाला गोष्ठीको कार्यपत्र सङ्ग्रह, २०००), आर्थिक सर्वेक्षण २०१५/१६) । यसकारण बिरुवाले माटोबाट लिनुपर्ने पोषण र माटोमा पोषणको परिपूर्ति बीचमा ठूलो अन्तर छ । फलस्वरूप माटोको उर्वरता वर्षेनि घट्दो छ । माटोको उर्वरता व्यवस्थापनको आवश्यकता र महत्त्वलाई मध्यनजर गर्दै कृषि विभागले जैविक तथा कम्पोस्ट मलको प्रवर्द्धन, हरित मल, रासायनिक मलको सन्तुलित प्रयोग, माटो परीक्षण सेवा, तालिम तथा प्रदर्शनीजस्ता कार्यक्रमहरू नियमित आयोजना गर्ने गरेको छ । यद्यपि सीमित मानवस्रोत, भौतिक साधन, जनसम्पर्क तथा संयोजकत्वका कारण यस्ता कार्यक्रमहरूमा थोरैमात्र कृषकहरू समेटिएका छन् ।

प २.५ उत्पादकत्व- सिँचाइ

- १५) नेपालमा सिँचाइ प्रणाली विकास गर्ने र तिनीहरूको सञ्चालन गरी फाइदा लिने प्रशस्त सम्भावना छ । सिँचाइ नीतिमा लगानी प्राथमिकतामा छ । आर्थिक दृष्टिकोणले सिँचाइमा लगानी आवश्यक छ, तर यस्तो लगानी व्यावहारिक, व्यवस्थित हुनुपर्छ र उच्चमूल्यका अन्नबाली, बहुअन्न प्रणाली साथै डेरी र पोल्त्रीका आहार र दानाहरूबाट हुने यथेष्ट आर्थिक लाभदरको सम्भावनामा आधारित हुनुपर्छ ।
- १६) सिँचाइ, कृषि नीति र कार्यान्वयनलाई अलग-अलग राख्नु हुँदैन । सिँचाइ नाफामूलक कृषिको महत्त्वपूर्ण साधन हो, आफैमा एक परिणाम होइन । कार्यक्रमको अनुभव यस्तो छ कि^४ दिगो कृषिजन्य आय सामूहिक पद्धतिबाट आर्जन गर्न सकिन्छ; जसमा महत्त्वपूर्ण सङ्ख्यामा कृषकहरू संलग्न गरिन्छ । यस पद्धतिले सिँचाइको प्रबन्ध मात्र गर्दैन, बाली व्यवस्थापनमा कृषकको कुशलता वृद्धि गर्छ अनि सामग्री र प्रविधि, पोस्ट हार्भेस्ट सुविधा र बजार सम्पर्कमा पहुँच स्थापित गर्छ । यसर्थ पूरक सेवाहरूमा पहुँच आवश्यक छ । सिँचाइ र कृषिसँग सम्बन्धित मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूबीच संस्थागत दरार छ; जुन घटाउँदै लैजानु जरुरी छ ।
- १७) समयक्रममा पहाड र तराईका कृषकहरूले खहरे वा स्थायी नदीहरूमा डाइभर्सनद्वारा सामान्य खालका सिँचाइ प्रणालीहरू विकसित गरेका छन् । यस्ता प्रणालीलाई किसानबाट व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीका रूपमा परिभाषित गरिएको छ । अस्थायी खालका मुहानहरू बाढीले भत्काई क्षति भइरहने हुँदा सरकारले केही छनौट गरिएका किसानबाट व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीहरूमा स्थायी बाँध निर्माण साथै मूल नहर सुधार गरी आधारभूत पूर्वाधारहरूको स्तरोन्नति गर्ने कार्यक्रम ल्याएको छ । यस्ता परियोजनाहरूलाई “निकायको सहयोगप्राप्त” भनी उल्लेख गरिन्छ; जसमा “निकाय” भन्नाले सिँचाइ विभाग बुझिन्छ । विभागको अनुमान अनुसार सन् २००७ मा स्वतन्त्र र निकायबाट सहयोगप्राप्त प्रणालीहरूको कुल क्षेत्रफल ०.६७ मिलियन हेक्टर थियो र यो सन् २०१५ मा बढेर सतह सिँचाइ ०.६८ मिलियन हेक्टर पुगेको छ । यस्ता अधिकांश प्रणालीहरू साना खालका छन् । रानी जमरा कुलरिया सिँचाइ प्रणाली र राजपुर सिँचाइ आयोजनाहरू भने १०,००० हेक्टरभन्दा ठूला छन् ।
- १८) सन् २००७ सम्म नेपालमा जम्मा ३२५,९९९ हेक्टर क्षेत्रफल हुनेगरी ३२ वटा योजनाहरू निकायको व्यवस्थापनमा निर्मित थिए र यो सन् २०१५ मा पनि यति नै छ । सिँचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरण कार्यक्रमको सुरुवातपश्चात्, विगत तीस वर्षमा खानेपानी उपभोक्ता संघहरूले तल्लो तहका नहरहरूको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी लिएका छन् ।

^४M. Michaud (2011). “Report on Lessons Learned EU Food Facility INGO Projects, EU Cooperation Office, Kathmandu 30 June 2011

- १९) सतही (ग्रेविटी नहर), कम गहिरो वा गहिरो ट्युबवेलबाट पानी निकाली सिँचाइ गर्ने प्रणाली बाहेकका सिँचाइ प्रणालीलाई नेपालमा आधुनिक सिँचाइ (NCI) वा आधुनिक सिँचाइका रूपमा चिनिन्छ। यस अन्तर्गत ड्रिप र माइक्रो स्प्रेजस्ता प्रविधिहरू पर्दछन्; जुन प्रायजसो पहाडमा उच्च मूल्यका अन्नबाली सिञ्चित गर्न र तराईमा हिउँद र वसन्त ऋतुमा प्रयोग गरिन्छ। खास गरी केही अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको पहलमा विगत बीस वर्षमा यस्तो प्रणालीको विकास भएको हो। आधुनिक सिँचाइको क्षेत्रफल बढेर ५,९५५ हेक्टर पुगेको छ (आर्थिक सर्वेक्षण २०१५/१६)।
- २०) नेपालमा भूमिगत पानीको विशाल सम्भाव्यता छ, जुन वार्षिक करिब १२ घन कि.मि. भन्दा बढी रिचार्ज हुन्छ र जसमध्ये १ घ.कि.मि. मात्र अहिले सिँचाइ र अन्य घरेलु प्रयोगमा ल्याइएको छ। जम्मा भूमिगत पानीबाट हुने सिँचाइ ३९१,०८० हेक्टरसम्म पुग्छ (आर्थिक सर्वेक्षण २०१५/१६); जसमा सतही ट्युबवेलको ३४३,००० हेक्टर र गहिरो ट्युबवेलको ४८,००० हेक्टर योगदान रहेको छ (माधव बेलबासे, २०१५)। निर्माणपछि मूल सिञ्चित क्षेत्रमा हुने परिवर्तन र गहिरा ट्युबवेलहरूको वितरणको अभिलेख नराखिएकाले भूमिगत पानी उपयोग सम्बन्धी तथ्याङ्क पनि बेठीक छ। सतही सिँचाइको क्षेत्रफलको ठिक आँकलन पनि छैन, साथै कुनै एउटा जिल्लामा पनि क्षेत्रफलको आँकलन गर्ने कोसिस सफल भएको छैन। सिँचाइ सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन र सुधारको नयाँ पद्धति अपनाउनु आवश्यक छ।
- २१) एपिपीले भूमिगत जलबाट सिञ्चित ठूलो क्षेत्रफल स्थापित गर्ने योजना अगाडि ल्याएको थियो। यसले सतही सिँचाइको पुनर्स्थापना, खेतभित्रको पानी व्यवस्थापन, सिँचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरणमार्फत् सतही सिँचाइमा सुधार साथै पहाड र हिमालमा नयाँ सतही सिँचाइ र तराईमा भूमिगत पानीको विकासजस्ता सुभावहरू प्रस्तुत गर्‍यो। यसले सबै पर्यावरणीय क्षेत्रमा मनसुन पानीको प्रयोग र सतही सिँचाइको सुभाव अगाडि ल्यायो भने पहाडी र हिमाली क्षेत्रका लागि ड्रिप, स्प्रिङ्गलर र आकाश पानी सङ्कलन ट्याङ्कीहरूको प्रयोगमा जोड दियो। यस्तो सिँचाइ प्रयासको प्रमुख व्यवस्थापकीय उद्देश्य भने कृषकको स्वामित्व र सञ्चालन क्षमता विस्तार गर्नु थियो। मूलतः योजना अवधिको अन्त्यसम्ममा सम्पूर्ण परियोजनाहरू कृषकहरूद्वारा व्यवस्थित गराउने सोच थियो।
- २२) एपिपीले पहिचान गरे अनुसार सिँचाइ प्रवर्द्धनका प्रस्तावहरू प्रभावकारी हुनका लागि मलखाद, सडक र ऊर्जाशक्ति जस्ता सामग्रीहरूको आधार स्पष्टसँग किटान भएको हुनुपर्छ। यीमध्ये अन्तिमका आधारहरू तराईमा भूमिगत पानी विकासमा विशेष महत्त्वका छन्। तर व्यवहारमा भने यी क्षेत्रहरूमा टड्कारो कमी देखिन्छ; जसको परिणामस्वरूप प्रमुख खाद्य बालीको उत्पादनमा खासै परिवर्तन हुन सकेको छैन।
- २३) एपिपीले योजना अवधिमा हाँसिल गर्नुपर्ने लक्ष्य स्पष्ट पहिचान गरेको छ। सो अनुसार प्रतिवर्ष ३४००० हेक्टर थप्दै लगी सालभर पूर्णरूपले सिञ्चित रहने क्षेत्रफल ४५९००० हेक्टर (सन् १९९४-९५) बाट १.१३ मिलियन हेक्टर (सन् २०१४-१५) सम्म पुऱ्याउने योजना छ। त्यसैगरी सन् २०१० सम्ममा ५१६००० हेक्टरमा भूमिगत जलबाट, ४९१००० हेक्टरमा सालभर र ३१८००० हेक्टरमा मौसमी सिँचाइ पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। यसबाट जम्मा १.३२५ मिलियन हेक्टर सिञ्चित हुने देखिन्छ। सन् २०१५/१६मा १,३७५ हेक्टर क्षेत्रफल सिञ्चित भएकोले लक्ष्यभन्दा खासै कम देखिएन, तर भूमिगत पानीबाट र सालभर सिँचाइ भने अनपेक्षित रूपमा लक्ष्यभन्दा न्यून रह्यो। यस्तो विफलताको प्रमुख कारकतत्वमा (क) दाताहरूबाट सीमित सहयोग (उदाहरणका लागि, सन् २००० मा एकमात्र एसियाली विकास बैंकको आयोजना सञ्चालित थियो), (ख) सीमित स्थानीय बजेट जुन २००१/०२ पछि ह्वात्तै घट्यो, (ग) द्वन्द्व; जसले कामको साथै बजेटमा पनि ह्रास ल्यायो, (घ) भूमिगत जल विकासमा भएको छुटको अन्त्य; जसले एपिपीको सिँचाइ नीतिको मूल

विषयको अवमूल्यन गर्‍यो, (ङ) कृषि विकास बैंकको पुनःसंरचना; जसकारण सिँचाइ क्षेत्रलाई दिइएको सहयोग सन् २००३ तिर बन्द हुन गयो ।

२४) तराईको भूमिगत जलस्रोतको पूर्ण विकास गर्न, सतह प्रणालीमा सालभर सिँचाइको अनुपात वृद्धि गर्न र उच्च मूल्यका अन्नबालीको उत्पादन बढाउनतर्फ धेरै कामहरू हुन बाँकी छ । कृषि विकास रणनीतिमा समावेश हुनुपर्ने प्रमुख विषयहरू निम्नानुसार छन्:

- सिँचाइ र उत्पादन सामग्रीको बीचको सम्बन्ध। मलखाद, बीउ र विद्युतको आपूर्ति र विस्तार यथेष्ट नभए उत्पादकत्व पनि कमजोर नै रहन्छ ।
- प्रणालीगत तथा जमिनस्तरको पानी व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्ने, सिँचाइ प्रभावकारिता बढाउनुपर्ने र नहर र प्रणालीहरूमा बढीभन्दा बढी पानी पुगनुपर्ने
- नीति कार्यान्वयन तथा नीति विकासमा केन्द्रित हुनुपर्ने
- सञ्चालन, मर्मत-सम्भार र नयाँ प्रणाली विकासमा जोड दिनुपर्ने

२५) सन् १९९५ पछि सिँचाइ क्षेत्र उल्लेख्यरूपमा अघि बढेको छ, साथै नयाँ समस्या र आवश्यकताहरू पनि देखापरेका छन् । एपिपीले गहिराइमा नहरेका तर एडिएस ले सम्बोधन गर्ने पर्ने मूल पक्षहरू निम्नानुसार छन्:

- सिँचाइको अर्थव्यवस्थामा मा गरिव र सीमान्त जमिन भएका कृषकहरूलाई कसरी समावेश गर्ने ।
- थप क्षेत्रहरूमा कसरी वर्षभरि नै सिँचाइ विस्तार गर्ने ।
- विशेष गरी उच्च महत्त्वका अन्नबालीतर्फ प्रभावकारी सेवाविस्तार कसरी गर्ने ।
- खानेपानी उपभोक्ता संघहरूलाई कसरी सबल बनाउने र उच्च खालका नहर र प्रणालीहरूको व्यवस्थापनमा तिनीहरूको क्षमता विस्तार गर्ने (सान्दर्भिक विषयमा) ।
- सञ्चालन, मर्मत-सम्भार र प्रणाली पुनर्स्थापनामा कृषकहरूलाई आत्मनिर्भर र सरकारसँग कम निर्भर कसरी बनाउने ।
- साना तथा खण्डित जमिनहरू बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा सिञ्चित कृषिलाई अझ बढी व्यावसायिक कसरी बनाउने ।

२६) आँकलन गरिएका प्रमुख संस्थागत खाडल र समस्याहरू यसरी इङ्गित छन्:

तालिका ५४: सिँचाइमा व्याप्त प्रमुख संस्थागत समस्याहरू

सिँचाइ विभाग	<ul style="list-style-type: none"> • नयाँ निर्माणमा अत्यधिक जोड • समष्टिगत सिँचाइ र व्यवस्थापन क्षमताको अभाव • निकाय व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीमा कमजोर जलस्रोत व्यावस्थापन • मूल र शाखा नहरहरूको कमजोर व्यवस्थापन • कमजोर तथ्याङ्कगत क्षमता
भूमिगत जलस्रोत विकास विभाग	<ul style="list-style-type: none"> • नियमन र निर्माणलाई एउटै निकाय अन्तर्गत राख्ने
जल तथा शक्ति आयोग/ जल तथा शक्ति आयोगको सचिवालय	<ul style="list-style-type: none"> • जल तथा शक्ति आयोगलाई ऊर्जा मन्त्रालय अन्तर्गत राख्दा जलस्रोतको प्रमुख निकायको रूपमा यसको क्षमता सीमित हुन जान्छ • जल तथा शक्ति आयोगको सचिवालयको क्षमता सीमित छ ।
कृषि प्रसार निर्देशनालय	<ul style="list-style-type: none"> • प्रसार क्षमता सीमित, अनुसन्धान र सिँचाइसँग कमजोर सम्बन्ध • सानासिँचाइ प्रणाली विकाससँग सम्बन्धित प्राविधिक ज्ञान र बजेट सीमित

डोलिडार/ जिल्ला प्राविधिक कार्यालय	<ul style="list-style-type: none"> • डोलिडार सडक निर्माणमा केन्द्रित छ, यद्यपि परिस्थितिमा परिवर्तन भइरहेको छ । • जिल्ला प्राविधिक कार्यालयसँग सिँचाइ प्रणालीको खाका निर्माणमा कम विशेषज्ञता छ ।
------------------------------------	--

२७) नेपालमा मस्यौदाबाट नीतिसम्म पुग्ने प्रक्रिया सुस्त हुने गरेको छ । एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन र लघु सिँचाइ तथा राष्ट्रिय सिँचाइ नीति लगायतका विद्यमान मस्यौदाहरूको सकेसम्म छिटो अन्तिम रूप दिनु आवश्यक छ । कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित मूल विषयहरूको नीतिगत लक्ष्य प्राप्त तर्फको प्रगति प्रायः नै ढिलो हुने गरेको छ। नीतिगत दरारहरूमा (क) ठूला सिँचाइ प्रणालीहरूमा उन्नत तथा सहभागितामूलक व्यवस्थापनको प्रारूप, (ख) विकासमा शीघ्रता दिन भूमिगत जल विकास कार्यक्रमको स्तरोन्नतिको आवश्यकता, र (ग) विशेषगरी लघु सिँचाइ र भूमिगत जल सहित सिँचाइका सबै उपक्षेत्रहरूमा सरकारी सहयोग वा छुट अधिकतम बनाउने पद्धति जस्ता महत्त्वपूर्ण सवालहरू परेका छन् । सिँचाइ ऐन कार्यान्वयनको सुझाव पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

२८) सन् २००० को सिँचाइ नियमावलीले खानेपानी उपभोक्ता संघको निर्माण र सञ्चालनमा जोड दिएको थियो । सक्षम उपभोक्ता संघहरूलाई घरेलु पानी आपूर्ति, पानीघट्टा सञ्चालन, सामग्री आपूर्ति र बजारीकरण जस्ता क्रियाकलापहरू विस्तार गर्न अनुमति दिन र प्रोत्साहित गर्नतर्फ नियमहरूको पुनरावलोकन गर्नु जरुरी देखिएको छ । नयाँ सिँचाइ ऐनमा यी पक्षहरू समावेश गर्न सकिन्थ्यो । अथवा अरु केही देशहरूमा भैं खानेपानी उपभोक्ता संघहरूको आफ्नै ऐन पनि बन्न सक्थ्यो ।

२९) तलका विषयहरूलाई लगानीको क्षेत्रमा देखिएका मुख्य खाडलहरूको रूपमा लिइन्छः

- भूमिगत पानीको विकासमा पर्याप्त बजेट नहुनु
- सिँचाइ व्यवस्थापन हस्तान्तरणभन्दा अगाडि नै अधिकांश निकाय व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीको पुनर्स्थापना हुनुपर्ने
- उचित मानिएका कृषक व्यवस्थित सिँचाइ प्रणालीका मुहान स्थायी हुनुपर्छ
- अन्तर-जलाशय हस्तान्तरण प्रणालीको (inter-basin transfer system) अध्ययन गरी सम्भव हुने ठाउँमा प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ
- बहुउद्देश्यीय बाँधहरूको अध्ययन

प २.६ उत्पादकत्व— अनुसन्धान र प्रसार

३०) नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क) नेपालमा कृषि अनुसन्धान प्रणालीको जिम्मेवार निकाय हो । विगतमा यसको प्राथमिकता सिँचित र बढी सामग्री प्रयोगको अवस्थाको लागि धान, गहुँ, मकै, तेलहन, दलहन जस्ता वालीहरूको प्रविधि निर्माणमा केन्द्रित थियो। हालैका दिनहरूमा पनि वर्षामा निर्भर र स्रोतमा गरिब वातावरणको लागि प्रविधि विकास गर्नेतर्फ केही कोसिसहरू भएका छन् । यसका अतिरिक्त, जहाँजहाँ सफल नमुनाहरू प्रस्तुत भएका छन्, ती ठाउँमा ती नमुनाहरूको एकीकृत स्तरोन्नतिमा प्रविधि निर्माण, क्षमता अभिवृद्धि तथा सामग्री, ऋण, बजार र प्रसार सेवा समावेश हुनसक्ने सीमितमात्र प्रयासहरू भएका छन् ।

३१) नार्कका परियोजनाहरू लक्षित र समस्यामूलक बहुविधात्मक कार्यक्रम नभई मूलतः एकविधात्मक छन् । नार्कका परियोजनाहरू विविधतापूर्ण भई सीमित किसानहरूलाई प्रभावित गरे पनि यसको संस्थागत संरचना

आवश्यक न्यूनतम सङ्ख्या (critical mass), सामूहिकता, नीति वा लचिलोपनका दृष्टिले गरिबका समस्याहरू समाधानतर्फ निर्दिष्ट छैन ।

- ३२) नार्कका बाह्य (outreach) क्रियाकलापहरू लक्षित उपभोक्ता आधारक्षेत्रमै अनुसन्धान रूपरेखा तयार गर्न, अनुसन्धान कार्यान्वयन गर्न तथा निष्कर्षहरूको प्रचार गर्नतर्फ खासै गतिशील छैनन् । अनुसन्धान स्थलहरू सीमित, कम साधनस्रोतयुक्त र नार्क अनुसन्धान केन्द्रका वरपर विभिन्न कृषि पर्यावरणीय क्षेत्रहरूमा अवस्थित छन् । यसकारण लक्षित वातावरणमा सेवाग्राहीहरूकै सक्रियतामा सहभागितामूलक अनुसन्धान र विकास क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने अवसरहरू अपर्याप्त छन् ।
- ३३) विगत धेरै वर्षदेखि नार्कको अनुसन्धान क्षमता गम्भीररूपले क्षीण भएर गएको छ । अहिले नार्क आवश्यकता जति कर्मचारी सङ्ख्या नरहेको नाजुक स्थितिमा छ; ८१५ को कुल स्वीकृत वैज्ञानिक दरबन्दी भएकोमा लगभग २९ प्रतिशत वैज्ञानिक पदहरू पदपूर्ति सम्बन्धी समस्याका कारण खाली छन् । अधिकांश केन्द्रहरूमा बहु विषयात्मक टोली गठनका लागि वैज्ञानिकहरूको अपरिहार्य न्यूनतम सङ्ख्यासम्म छैन । उत्पादन, प्रशोधन र प्याकेजिङ्ग लगायतका सबै तहमा नार्क कमजोर भएको छ ।
- ३४) अनुसन्धान संस्थाहरू र प्रसार प्रणालीहरूको बीचमा बलियो सम्बन्ध स्थापित गर्नका लागि क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय तहमा प्राविधिक कार्यसमूहहरू स्थापित गरिएका छन् । यी समूहहरूले अनुसन्धानयोग्य समस्याहरूको पहिचान र कृषकका वास्तविक समस्याहरू प्रतिबिम्बित गर्ने अवसर प्रदान गर्ने उद्देश्य लिएका छन् । यस्तो विचार प्रशंसनीय छ; तर यसबाट आजसम्म कुनै स्पष्ट प्रभाव परेको चाहिँ देखिँदैन । अनुसन्धान र प्रसारबीचको सम्बन्धलाई सुनिश्चित गर्न नार्कका संयन्त्रहरू अझ सुदृढ पार्न जरुरी देखिन्छ ।
- ३५) **विकेन्द्रीकरण र प्रत्यायोजन:** नेपालको सार्वजनिक प्रसार प्रणालीको नेतृत्व कृषि विकास मन्त्रालय अन्तर्गतका कृषि विभाग र पशु सेवा विभागका क्रियाकलापहरूले गरेका छन् । दुवै विभागका ७५ वटै जिल्लामा रहेका समानान्तर जिल्ला कार्यालय र सेवा केन्द्रहरूले नेपाल सरकारको विकेन्द्रीकरण नीति र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ अनुसार आ-आफ्ना प्रसारसेवाहरू विकास गरेका छन् । यद्यपि यस्तो विस्तार अपूर्ण रहेको छ। विकेन्द्रीकरणको प्रयास स्वायत्त शासन ऐन कार्यान्वयनका उपायहरूको तयारी सँगसँगै आएको थिएन । क्षेत्रगत बजेट केन्द्रबाट स्थानीय तहसम्म निक्षेपण गर्ने निर्णय कमजोर रूपले कार्यान्वयन गरिएको थियो । जिल्ला विकास समिति योजना तर्जुमा र खर्च गर्न जिम्मेवार थियो, तर व्ययको निर्णयाधिकार केन्द्रमा निहित थियो ।
- ३६) दुवै विभागहरूले आफ्नो व्यावहारिक पकड कायमै राखेका छन् । यसर्थ कार्यक्रमको निक्षेपण जिल्ला स्तरमै सीमित रहेको छ, तर गाउँस्तरमा पुगेको छैन; जहाँ कार्यक्रम तथा क्रियाकलापहरूको वास्तविक कार्यान्वयन हुन सकोस् । नेपालको विकेन्द्रीकृत प्रसार सेवाको सबैभन्दा कमजोर पक्ष यही नै हो । वास्तविक टेवा प्रदान गर्ने प्राविधिक विभाग र जिल्ला (जिकृविका) बीचको सम्बन्ध पनि कमजोर भएको छ । स्थानीय स्रोत र साधनहरू कृषिका लागि उपयोग नभएर अन्य उद्देश्यले प्रयोग भइरहेका छन् ।
- ३७) **व्यापकता:** सन् २००३ मा नेपाल सरकारले एसियाली विकास बैंकसँगको सहमतिमा कृषि विकास मन्त्रालयको पुनर्गठन गर्‍यो । यसलाई शासन सुधार कार्यक्रमको अङ्गका रूपमा आकार दिने उद्देश्य थियो । तर पुनर्गठित संरचनाले प्रसारको व्यापकता र प्रसार सेवाहरूमा कृषकहरूको पहुँचलाई अझ साँघुरो पार्ने

काम गन्थो । यस्तो व्यापकताले देशको कठिन भूवनावट, भौगोलिक अवस्था, सीमित ढुवानी सेवा र भौतिक पूर्वाधारसंग मेल खाएन ।

३८) **विस्तारित सेवा र समावेशिता (Outreach and inclusion):** सन् १९९० पछि दुवै विभागहरूले बाली विशेष समूह पद्धतिमार्फत् किसानहरूलाई सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । यसरी हरेक जिल्लामा यस्ता समूहहरूको सङ्ख्या १०० देखि ४०० सम्म रहेको छ । सरकारी तथ्याङ्क अनुसार कृषि र पसेवि अन्तर्गत क्रमशः ३२,६१९ र १७,८५९ समूहहरू कार्यरत छन् ।^५ वास्तवमा जिल्ला स्तरको तथ्याङ्क पनि उपलब्ध छ । तर व्यापकता भने जम्मा कृषक परिवारहरूको करिब १८% कृषिमा र ७% पसेविमा देखिन्छ । सामूहिक शैलीले विशेष अर्थ राख्छ किनभने यो व्यक्तिगत पद्धतिभन्दा बढी प्रभावकारी र किफायती हुन्छ । तर वास्तविकता चाहिँ के छ भने बहुसङ्ख्यक कृषकहरू अबै पनि समेटिएका छैनन् । नसमेटिएका कृषकहरूमा ठूलो सङ्ख्याका गरिब, जनजाति र धार्मिक अल्पसङ्ख्यक जनताहरू पर्छन् । सरकारी अनुदानको अवसर र कृषक समूहहरूमार्फत् अनुदान सेवा विस्तार हुनेदेखि हालका वर्षहरूमा विशेषतः व्यावसायिक र ठूला किसानहरू यस्ता समूहहरूमा आबद्ध रहन चाहेको देखिन्छ । यस्तो अभ्यासले अनुदानमा सरकारी नियन्त्रण साथै समूहहरूको सहयोग बढेको भनिने पनि यस तर्कलाई पुष्टि गर्ने प्रमाण उपलब्ध छैन । विभागहरूले अनुदान र सहयोगको वितरण आँकलनतर्फ कुनै प्रकारको अनुसन्धान, अध्ययन र अनुगमन प्रक्रिया अवलम्बन गरेका छैनन् । त्यसै गरी विभागहरूसँग सक्रिय, अर्ध-सक्रिय, निष्क्रिय र सहकारीका रूपमा परिवर्तित भइसकेका समूहहरूको स्पष्ट तथ्याङ्क समेत उपलब्ध छैन । विभागहरूले स्थापना वर्ष र क्रियाशील रहेको अवधिका आधारमा कृषक समूहहरूको दर्जा निर्धारण र वर्गीकरण गर्नेतर्फ कुनै कार्यक्रमहरू सुरु गरेका छैनन् । जिल्ला स्तरको तथ्याङ्क उपलब्ध हुन त सक्छ, तर त्यसलाई क्षेत्रीय र केन्द्रीय स्तरमा एकत्रित गर्न आवश्यक छ ।

३९) **समन्वय तथा सहकार्य:** नेपालको प्रसार प्रणालीलाई हेर्दा गैर सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रहरूको बढ्दो भूमिका र जिम्मेवारीका कारण सार्वजनिक प्रसार प्रणालीको वर्चस्वबाट संस्थागत बहुलतातिर प्रगतिशील नीतिगत फड्को लिइसकेका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । विशेषतः दीर्घकालीन कृषि योजना (१९९७) को कार्यान्वयन र कृषि विकास मन्त्रालयबाट सन् २००२ मा जारी निजी तथा गैरसरकारी निकायहरू संलग्न गर्ने निर्देशिकापछि यस्तो स्थितिको सिर्जना भएको हो । यसै गरी बाह्य सहयोगबाट सञ्चालित अधिकांश आयोजनाले निजी र गैरसरकारी क्षेत्रलाई बढी जिम्मेवारी दिई साथै कृषि विभाग र पशु सेवा विभागका जिल्ला कार्यालयहरूको सीमित अनुगमन गरी संस्थागत बहुलता स्थापित गर्न जोड दिएका छन् । यद्यपि, यस अवसरबाट सार्वजनिक सार्वजनिक प्रसार सेवामा खासै फाइदा पुगेको नपाइएको कुरा विश्लेषणमा देखिएको छ । यसबाट के देखिन्छ भने निजी र गैरसरकारी निकायहरू बदलिँदो परिस्थितिमा समाहित हुन तथा त्यसबाट शिक्षा लिन सक्षम भइसकेका छैनन् ।

४०) **सार्वजनिक क्षेत्रको उपस्थिति र सेवा क्षमता:** एपिपीका प्राथमिक उत्पादकत्व प्याकेज (Priority Productivity Package (PPP) कार्यक्रमहरूलाई क्रियाशील बनाउन कृषि विकास मन्त्रालयले “कृषि विकासका लागि पकेट प्याकेज रणनीति कार्यान्वयन निर्देशिका २०५५ को प्रतिपादन गन्थो । यसले पकेटक्षेत्र (pocket) परिभाषित गर्न, समूह गठन र विकास गर्न, पकेटको रूपरेखा तयार गर्न, प्राथमिकताको पहिचान गर्न, कार्यक्रमको ढाँचा तयार गर्न र अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक साभ्ना संरचना प्रदान गन्थो । पकेट प्याकेज रणनीतिलाई दीर्घकालीन कृषि योजना कार्यान्वयन गर्ने ठोस पद्धति र योजनाको मूल सन्देश कृषकहरूसम्म पुऱ्याउने प्रचार माध्यमको रूपमा लिइन्छ भने कार्यान्वयनको समीक्षाले देशको बालीले

^५Agriculture Extension Directorate, Annual Programme and Progress Statistics, 2013/14 (2070/71).

ढाकेको क्षेत्रफलको ५% भन्दा कममात्र रहेकोमा सन् २०१३/१४ मा बढेर १२% यसले समावेश गरेको देखाउँछ।^६ यस तथ्यले सार्वजनिक सेवा विस्तार गुणस्तर र परिमाण दुवै पक्षमा नाजुक रूपले अपूरो रहेको दर्साउँछ।

- ४१) **मानव संसाधन:** फिल्ड प्रसार कार्यकर्ताहरू कृषिसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरूको सङ्कलन, बीउ, मलखाद, कीटनाशक औषधीको ढुवानी तथा अन्य नियमनका कामहरूमा अल्फिएर गैर प्रसार सेवाका जिम्मेवारीहरूले थिचिएका देखिन्छन्। प्रसार सेवा र गैर प्रसार सेवाका जिम्मेवारीका बीचमा उचित सन्तुलन कायम गर्न आवश्यक देखिन्छ। विद्यमान असन्तुलनलाई कृषि प्रसार सेवा र प्रसार पद्धतिमा हुनुपर्ने उचित मापदण्डको अभावले अझ खराब बनाएको छ। सम्पूर्ण संरचना नै व्ययसम्बन्धी मापदण्डहरूले भरिएको छ। जिल्ला र सेवा केन्द्रहरूमा कृषि सेवाको सफलता मापन गर्ने मूल सूचकहरू परिभाषित छैनन्। यस अतिरिक्त, बजारीकरण र कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धनमा आवश्यक तालिमलाई बेवास्ता गरिएको छ।
- ४२) **अनुसन्धानसँग संयोजन:** कृषि सेवा राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान प्रणालीसँगको कमजोर सम्बन्धका कारण कठिनाई भोगिरहेको छ। समस्याको केही अंश कमजोर राष्ट्रिय अनुसन्धान प्रणाली, यसभित्र साधन स्रोतको अभाव, पटक-पटक हुने नेतृत्व फेरबदल अनि अनुसन्धान प्रसार सम्बन्ध विस्तारमा प्रभावकारी संयन्त्रको अभावका कारण उब्जिएको छ। यो क्षेत्रले सेवासँग सम्बन्धित मापदण्ड र मार्गचित्रको अभाव पनि भोगिरहेको छ। नेतृत्वको भूमिकाको आधारमा क्षेत्रीय तहको संयोजनले केही मात्रामा काम गरेको छ, तर राष्ट्रिय तहमा भने सामान्य बोलचालको सम्बन्धमै सीमित छ।
- ४३) **शिक्षा क्षेत्रसँग संयोजन:** अनुसन्धान र विस्तार प्रणाली कृषि विश्वविद्यालय संरचनासँग भिन्नो सम्बन्धमा रहेको छ। तीन संस्थाहरूमा (अनुसन्धानमा नार्क, प्रसारमा कृषि र पसेवि र कृषि ज्ञानमा विश्वविद्यालयहरू) त्रिकोणात्मक अन्तर-निशेचनबाट लाभान्वित भएका देखिँदैनन्। त्रिभुवन विश्वविद्यालय ऐन २०४९ र विश्वविद्यालय अनुदान ऐन २०५० मा पनि अनुसन्धान, विस्तार र शिक्षाबीचको संयोजन सम्बन्धी कुनै प्रावधान उल्लेख छैन। त्रि. वि. ऐनमा यस अन्तर्गत गठन हुने कुनै पनि समितिहरूमा नार्क र कृषि विकास मन्त्रालयको प्रतिनिधित्व हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छैन। न त यो ऐनले सम्बन्धित मन्त्रालयहरूसँग तिनीहरूका उत्पादनहरूको गुणस्तर वा परिमाण (ज्ञान र सीपको आवश्यकता आँकलन) सम्बन्धी परामर्श लिने परिकल्पना नै गरेको छ। भर्खरै मात्र कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालय ऐन २०६७ अन्तर्गत वन क्षेत्रको समन्वित तरिकाले अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धान गर्न कृषि तथा वन विज्ञान विश्वविद्यालयको स्थापना भयो। यसको अलावा प्रसार गतिविधिलाई पनि अधि बढाउन विश्वविद्यालयले शिक्षा मन्त्रालयसँग अनुरोध गरेको छ र सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिव र नार्कका कार्यकारी निर्देशकलाई पनि आफ्नो सिनेटको सदस्यमा समेटेको छ।

प २.७ प्रतिस्पर्धात्मकता

- ४४) नेपालले विश्व व्यापार संगठन (WTO) र दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार सम्झौता (SAFTA) को सदस्यता सहित विभिन्न व्यापार सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर गरेको छ। नेपालले आफ्ना प्रमुख उत्तरी (चीन) र दक्षिणी (भारत) व्यापार साझेदारहरूसँग पनि सम्झौता गरेको छ। व्यापार नीति (२०१५) र नेपाल व्यापार एकीकरण रणनीति २०१०, निर्यात प्रोत्साहनको प्रक्रिया २०१३ यसका मार्गनिर्देशक नीतिहरू हुन्। व्यापारमा कठिनाई, पूर्वाधार, सुशासन, ऋणमा पहुँच, र नीतिनियम -

^६APP Implementation Status Review, APPSP/MOAC, 2007

तालिका ५५ लगायत प्रतिस्पर्धी कार्य सम्पादनमा रोक लगाउने विविध कारकहरू पनि छन् । अधिकांश प्रतिस्पर्धात्मकता सूचकहरू अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डमा धेरै तल रहेका छन् ।

तालिका ५५: नेपालका लागि प्रतिस्पर्धात्मकता सूचकहरू

सूचक	स्थान
अन्तर-सिमाना व्यापारमा कठिनाई	९९ देशहरूमा १८९
पूर्वाधार	१२६ देशहरूमा १४४
ऋण सुविधामा पहुँचमा सहजता	११६ देशहरूमा १४४
भ्रष्टाचार सम्बन्धी बुझाइ	१२८ देशहरूमा १४४
शासकीय प्रभावकारिता	-०.८३ (अनुक्रम -२.५ देखि २.५)
नियामक गुण	-०.८५ (अनुक्रम -२.५ देखि २.५)

स्रोत: विश्व आर्थिक मञ्च २०१६; विश्व बैंक २०१६^७

४५) सन् २०१२/१३ – २०१४/१५मा नेपालको कृषिजन्य आयात-निर्यात व्यापार कुल व्यापारको १७.५% छ । यस अन्तर्गत पेट्रोलियम, निर्माण सामग्री, यातायातका साधन र पाटपुर्जा, उपभोग्य वस्तु र अन्य वस्तुहरू पर्दछन् । कृषि व्यापारमा मुसुरो दाल, चिया, अलैंची, फलफूल, अदुवा र औषधीजन्य र सुगन्धित जडिबुटी (MAP) को निर्यातको वर्चस्व छ भने आयाततर्फ फलफूल, खाद्यान्न, तरकारी, गोडागुडी (खासगरी मटर), दूधजन्य उत्पादनहरू, मांसदायी जनावरहरू तथा प्रशोधन (तेलहन) अनि उत्पादन (गलैँचा, गार्मेन्ट वा कपडाको धागो)का कच्चा पदार्थहरू छन् । तरकारी, फलफूल, पेय पदार्थ, दुग्ध उत्पादन र मासुमा आयात प्रतिस्थापनको बलियो सम्भावना छ। मुख्य तीन खाद्यबालीहरूको (अलैंची, फलफूल तथा तरकारी) निर्यात, अन्नबाली र दुग्ध उत्पादनहरूको आयातको एक चौथाइ मात्र छ (तालिका ५६) ।

४६) नेपालमा उत्पादनहरूको मूल्य/महत्त्व बढाउन (value adding) सकिने प्रशस्त सम्भावना छ । यसका लागि (क) कोडेक्स अलिमेन्टारियस मापदण्डसम्मको गुणस्तर, सुरक्षा र वर्गीकरण सुनिश्चिततातर्फ सुधार, (ख) सुरक्षा, गुणस्तर, सद्व्यापार र जैविक ब्रान्डिङ्ग (organic branding) को मापदण्ड प्रमाणीकरण, र (ग) प्रशोधन र उत्पादन विकासजस्ता पक्षहरूमा जोड दिन जरुरी छ । उदाहरणका लागि, ठूलो मात्रामा मसला, पशिमना, जनावरको छाला र जडिबुटी अप्रशोधित रूपमै निर्यात हुन्छन् र तिनीहरूको मूल्यस्तर बढाउने काम भारत र चीनमा हुने गर्छ ।

^७Kaufmann, D., Kraay, A. and Mastruzzi, M (2009). “Governance Matters VIII: Aggregate and Individual Governance Indicators, 1996-2008”. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4978*. World Bank, 2009

तालिका ५६: उच्च मूल्य अन्न; खाद्यबाली, जडिबुटी र दुग्ध उत्पादनको आयात-निर्यात (२०१२/१३-२०१४/१५ सम्मको औसत)

	निर्यात (रु. १० लाख)			आयात (रु. १० लाख)			जगेडा/घाटा (रु. १० लाख)		
	२०१२/१३	२०१३/१४	२०१४/१५	२०१२/१३	२०१३/१४	२०१४/१५	२०१२/१३	२०१३/१४	२०१४/१५
दाल	२,६७७.३२	२,०४७.६३	१,२५७.९६	६७०.४३	१,३८०.२९	१,७५१.५६	२,००६.८९	६६७.३४	-४९३.६
चिया	२,०४३.२२	२,०२९.४४	२,००६.८८	५७.५२	५५.८३	९३.७६	१,९८५.७०	१,९७३.६१	१,९१३.११
अलैंची	३,८५०.३४	४,२७०.३७	३,८३९.८१	७१३.३४	७२७.३२	४१६.१९	३,१३७	३,५४३.०५	३,४२३.६३
फलफूल	३३.१४	४,१६१.०३	२,८५०.४	६,३७४.३१	१२,१८०.५८	१०,५४४.६९	-६,३४१.१७	-८,०१९.५५	-७,६९४.२९
अदुवा	१,३३२.४५	४४९.९	४६४.९२	७४०.७७	१८८.८६	९१.३१	५९१.६८	२६१.०४	३७३.६१
तरकारी	८६.५	१४५.६९	२६६.३३	२,४८८.५१	३,१५८.८२	४,२५५.९१	-२,४०२.०१	-३,०१३.१३	-३,९८९.५७
कफी	४५.४८	५२.४	९९.३	३१.७३	३४.८२	५६.४६	१३.७४	१७.५८	४२.८५
सिमी	७.८३	२.३१	०.६१	३,३९७.०७	४,३७७.५६	४,८०२.४२	-३,३८९.२४	-४,३७५.२४	-४,८०१.८१
उपकुल उच्च मूल्य वाली	१०,०७६.२८	१३,१५८.७८	१०,७८६.२३	१४,४७३.६८	२२,१०४.०८	२२,०१२.३	-४,३९७.४	-८,९४५.३	-११,२२६.०७
अन्नबाली	१५८.०१	१६४.८५	७५.२६	२५,९१५.६५	२९,३५६.६९	३५,२९७.४२	-२५,७५७.६४	-२९,१९१.८४	-३५,२२२.१६
जम्मा	१,२७४.३७	१,६०२.१९	१,६२६.१२	०.०२	७५१.१५	६१२.४५	१,२७४.३६	८५१.०४	१,०१३.६८
दुग्ध - उत्पादन	१७७.०३	१४२.३८	२३३.५	९७२	१,९१०.६९	२,०९६.३	-७९४.९७	-१,७६८.३१	-१,८६२.८

स्रोत: TEPC 2012/13, 2013/14 र 2014/15

प २.७.१ कृषि व्यापारसम्बन्धी सवालहरू

- ४७) नेपाल-भारत व्यापार सन्धि; जसले निश्चित कृषिजन्य तथा प्राथमिक उत्पादनहरूमा पारस्परिक कर-मुक्त बजार-पहुँच प्रदान गरेको छ, र दुई देशबीचको खुला र छिद्रयुक्त सिमानाले औपचारिक र अनौपचारिक बाटोबाट^८ कृषिजन्य उत्पादन र सामग्री बजारमै नेपाल र भारतबीच वास्तविक स्वतन्त्र बजारको सिर्जना गरेका छन्। प्राविधिक, सञ्चालनको तह र सरकारी सहयोगको आकारमा भएको भिन्नताका कारण आएको उत्पादकत्व अन्तरले भारतीय कृषि उत्पादनहरूले केही नेपाली उत्पादनहरूलाई घरेलु बजारमै प्रतिस्पर्धामा उछिनेका छन्। नेपालको लागि कृषि आयातको प्रमुख स्रोत भारत नै हो, तर यसले मूल्य स्थिरतामा केही योगदान गरे पनि नेपाली खाद्यबाली नै बजारबाट विस्थापित गरेको छ। अहिले खाद्य बजारमा देखिने भारतीय आयातको वर्चस्वले यो स्थितिलाई पुष्टि गरेको छ।
- ४८) आयातमा न्यून औसत शुल्क लगाइएको तथा निर्यातमा प्रत्यक्ष विकृति ल्याउने अभ्यासहरू नभए पनि, प्रचलित शुल्क प्रणालीमा अनगिन्ती समस्याहरू देखिएका छन्। प्रथमतः उत्पादन समय र रचना स्तरमा निहित विविध दर र भुन्डका कारण यसले शुल्क प्रणालीमा निरन्तर प्रवाह ल्याएको छ। यस्तो शुल्क प्रणालीले उच्चमूल्यका उत्पादनहरूको उत्पादन र व्यापारलाई निरुत्साहित गरी रोजगारीका अवसर सिर्जना हुनसक्ने परिस्थिति आउन दिँदैन। यस्तो शुल्क संरचनाले आन्तरिक स्रोतहरूको उपयोग गर्ने उद्योगहरूसँगका पश्चगामी र अग्रगामी दुवै खालका सम्बन्धहरूलाई निरुत्साहित गर्छ।^९
- ४९) उन्नत खेती र उत्पादन अभ्यासको अभावमा नेपाली कृषि उत्पादनहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय गुणस्तर मापदण्ड अङ्गीकार गर्न कठिन भएको छ। फलस्वरूप, नेपाली उत्पादनहरूले आयात बजारमा स्वास्थ्य सुरक्षा (SPS) तथा प्राविधिक मापदण्डका अडचनहरू खेप्नुपर्छ।^{१०} यस अतिरिक्त, नेपालमा उत्पादन प्रमाणीकरणको यथेष्ट कानुनी र संस्थागत प्रावधानको पनि अभाव छ।
- ५०) नेपालले सन् १९९० को उत्तरार्धतिरै बजार निर्धारित विनिमय दरको प्रणाली अवलम्बन गरेको भए तापनि भारतीय मुद्राको विनिमय दर भने सदैव स्थिर रहेको छ। नेपाल र भारत बीच मुद्रास्फीति दरमा अन्तर हेर्ने हो भने (जस्तै: २०००/०१ देखि २०१४/१५ सम्मको अवधिमा नेपालमा थोक मूल्य १९२.५% ले बढेको थियो; जुन भारतको १२०.१% वृद्धिको तुलनामा धेरै थियो)। नेपाली मुद्राको भारतीय मुद्रासँग अधिमूल्यन (overvaluation) भएको छ।^{११} यसरी भारतसँगको नियन्त्रित विनिमयको फलस्वरूप नेपाली उत्पादनहरूको भारतसँगको निर्यात तथा आन्तरिक बजारभित्रकै प्रतिस्पर्धी क्षमतामा ह्रास आएको छ।^{१२}
- ५१) तथ्याङ्कमा रहेको अन्तर र विसङ्गति नेपाली कृषि व्यापारमा व्याप्त अर्को समस्या हो। कृषि व्यापारको स्थापना, उत्पादनको स्तर, विक्री परिमाण, लगानीको स्वरूप र व्यापारिक संस्थाबाट भएका रोजगारी सिर्जना सम्बन्धी आधिकारिक सूचना र तथ्याङ्कको अभाव छ। यस्तो असङ्गतिको गम्भीर अर्थ लाग्छ। उदाहरणका

^८Karmacharya, Binod. A study on Cross-Border informal Trade between Nepal and India on Selected Agriculture Commodities. Nepal Council for Development Research (NECDER), Kathmandu, 2010

^९Khanal, D. R. and Kanel, N. R. (2005) *Macroeconomic Policy, Shocks and Poverty Reduction in Nepal*, Kathmandu: Institute for Policy Research and Development.

^{१०}ITC. Export Potential Assessment in Nepal. 2007.

^{११}Ministry of Finance, Government of Nepal, Economic Survey (various issues) and Ministry of Finance, Government of India, Economic Survey (various issues)

^{१२}सन् १९९२ मा १.६ का दरले विनिमय दर तोकिएपछि नेपालको मुद्रास्फीति भारतको भन्दा उच्च छ, जसकारण नेपाली उत्पादनको सिमानाका दुवैतर्फको मूल्य प्रतिस्पर्धात्मकतामा असर परेको छ। जस्तै: नेपालमा अण्डा र दूधको खुद्रा मूल्य भारतको भन्दा दोब्बर छ।

लागि, सन् १९९६ र २००९ को द्विपक्षीय सन्धि अनुसार निर्यातित उत्पादनहरूको स्रोत प्रमाणीकरण हुनुपर्ने प्रावधान छ, तर तथ्याङ्क शुद्ध नभएको खण्डमा कुल उत्पादनको अपेक्षित परिमाण निर्यात भइसकेको निहुँमा प्रमाणीकरण नहुन सक्ने प्रबल सम्भावना हुन्छ ।

- ५२) आत्मनिर्भर खाद्य अर्थव्यवस्थामार्फत् खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्नेतर्फ अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारले निर्यात आयबाटै खाद्य वस्तुको आयात गर्न देशलाई सक्षम बनाएको छ । साथै, यसले भारतीय बजारको हाराहारीमा नेपाली बजारमा खाद्यमूल्यमा स्थिरता ल्याउन सहयोग गरेको छ । यसले दक्षता हास हुने परिस्थिति वा घरेलु खाद्य बजारलाई स्थिर गराउँदा लाग्ने लागतबाट देशलाई बचाउन सहयोग पुऱ्याउन सक्थ्यो ।¹³ यस अर्थमा, आत्मनिर्भर खाद्य व्यवसायमार्फत खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न व्यापार नीतिहरूको उपयोग गर्नु कृषि व्यापारको एउटा मुख्य चुनौती हो ।
- ५३) वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले व्यापार नीति निर्माण, कार्यान्वयन र सन्धि-सम्झौतामा केन्द्रीय भूमिका निर्वाह गर्छ । तर नीतिनिर्माण वा कार्यान्वयनमा कृषि विकास मन्त्रालयजस्ता अरू सम्बन्धित मन्त्रालयहरूको संयोजन वा सहभागिता शून्य वा न्यून देखिन्छ ।
- ५४) व्यापार नीति २०१५ र औद्योगिक नीति २०११को निर्माणमा कृषि विकास मन्त्रालयको सहभागिता सीमित थियो । व्यापार नीतिले व्यापार बोर्ड स्थापना गर्छ, जसमा कृषि विकास मन्त्रालय सहित छ वटा मन्त्रालयहरूको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था छ, । २६ वटा विशेष चासोका ठानिएका उत्पादनहरूमध्ये १६ वटा उत्पादन कृषि क्षेत्रका भएको स्थापित तथ्य हुँदाहुँदै यसले कृषि विकास मन्त्रालयलाई प्रष्टसँग अलग्याएको छ । अर्कातिर औद्योगिक नीति २०११ अनुसार नीति कार्यान्वयनका लागि उद्योग मन्त्रीको अध्यक्षतामा औद्योगिक प्रवर्द्धन बोर्डको स्थापना हुन्छ । निर्माणको एक ठूलो भाग कृषि उत्पादनहरूमा आधारित भए पनि बोर्डमा नौ वटा मन्त्रालयको प्रतिनिधित्व हुन्छ, तर कृषि विकास मन्त्रालयलाई समेटिएको छैन ।
- ५५) निर्यात प्रवर्द्धनमा सरकारको अगुवा, सहजकर्ता र नियामक भूमिकालाई सीमित गरी निजी क्षेत्रलाई नेतृत्वदायी बनाउनु सन् २०१५ मा प्रतिपादित व्यापार नीतिको मुख्य विशेषता हो । बजारका असङ्गति र अनियमितता घटाउन तथा विगतका व्यापार नीतिको संस्थागत विकासमा निरन्तरता दिन यो व्यापार नीतिले आपूर्तिको पक्षमा ध्यान दिएको छ र यसको भुकाव निर्यात प्रवर्द्धनमा मात्र नभएर निर्यात विकासतर्फ पनि केन्द्रित छ । त्यस्तै विश्व व्यापार संगठनको नवौँ मन्त्री स्तरीय सम्मेलन २०१३को निर्णय (व्यापार सहजीकरण, कृषि वार्ता तथा अल्प विकसित देशहरूको शुल्कमुक्त र कोटामुक्त बजार पहुँच)को लागू; बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको (Intellectual property rights) रक्षा, मानक परीक्षण प्रयोगशाला र आम सुविधा तथा संशोधन केन्द्रको सुदृढ, संस्थागत क्षमता वृद्धि, बढ्दो आयातको व्यवस्थापन र निर्यात आधारित सेवा कम्पनीलाई बढावा दिँदै तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धात्मक लाभका वस्तुको निर्यातलाई बढावा दिने । यसले निर्यात विकासका लागि १६ ओटा कृषिजन्य उत्पादनहरूको पहिचान समेत गरेको छ । कृषि व्यापारमा प्रभाव पार्ने तीन वर्षे योजनाको दृष्टिकोण पत्र (२०१६/१७-२०१८/१९), राष्ट्रिय कृषि नीति २००४, कृषिव्यापार प्रवर्द्धन नीति २००६, औद्योगिक नीति २०११ र वैदेशिक लगानी नीति २०१५ जस्ता अन्य क्षेत्रगत नीतिहरूले पनि बजारमुखी र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि उत्पादन र प्रवर्द्धनको स्पष्ट सोच लिएका छन् । समग्रमा नेपालको व्यापार क्षेत्र स्वतन्त्र खालको छ किनभने यहाँ कुनै प्रकारको सङ्ख्यात्मक प्रतिबन्ध र आयात लाइसेन्सको व्यवस्था छैन । यसको अतिरिक्त शुल्क दर न्यून छ, शुल्कहरू मध्यम स्तरमा छन्,

¹³Pandey, Posh Raj. 2009. *Trade Policy as an Instrument to Ensure Food Security: A case of Nepal*. Paper for the Asia-Pacific Trade Economists' Conference on Trade-Led Growth in Times of Crisis, Bangkok, Thailand, November 2-3, 2009

हालको भुक्तान सन्तुलन परिवर्तनीय छ, निर्यात र आयातका कार्यपद्धतिहरू सरलीकृत छन् र निर्यात प्रोत्साहनलाई संस्थागत गर्नेतर्फ सुधार कार्यहरू सुचारु छन् ।

- ५६) नेपालले केही व्यापार सम्झौताहरूमा हस्ताक्षर गरेको छ; जस्तै: नेपाल-भारत व्यापार सन्धि, नेपाल चीन खुला व्यापार सम्झौता २०१६ सम्बन्धी सम्झौता पत्र, साफ्टा, बिमस्टेक र विश्व व्यापार संघ (WTO) । सरकारले सीमित आन्तरिक सहयोग प्रदान गरेको तथा विश्व व्यापार संघमा शुल्कको हद प्रयुक्त शुल्कभन्दा तीन गुणा बढी भएका कारण कृषि विकासमा नीतिगत खुकुलोपन कायम छ ।
- ५७) विविध नीतिगत अगुवाइहरू बावजूद पनि नेपालको हालका केही वर्षको व्यापार सम्पादन नाजुक रहेको छ । २००५-०८ को अवधिमा निर्यात दर उक्सेको भए पनि निर्यातभन्दा आयात धेरै हदमा वृद्धि भएको छ । यसका अतिरिक्त, निर्यात वृद्धिदर कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धिदर बराबर उक्सिएन साथै निर्यात र कुल गार्हस्थ उत्पादनबीचको अनुपात र निर्यातद्वारा आयातमा हुने सन्तुलन पनि खस्कियो । परिणामस्वरूप, २०१३/१४-२०१५/१६ को अवधिमा व्यापार घाटा कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३२% ले बढ्यो । यसैगरी, १९९४/९५-२०१५/१६ को बीचमा नेपालले आयात-निर्यातको संरचनामा परिवर्तन बेहोऱ्यो । व्यापारमा कृषि र घरेलु खाद्य सामग्रीको हिस्सा बढ्यो, (१७% सम्म) तर उत्पादन सामग्रीको हिस्सा भने घट्यो (५८% सम्म) । संरचनात्मक परिवर्तन आयातमा भन्दा निर्यातमा अझ बढी टड्कारो देखियो । कृषिको निर्यात सम्पादन पनि समग्र निर्यातको भन्दा राम्रो देखियो । कृषिजन्य निर्यात वृद्धिदर दोहोरो अङ्कको स्तरमा कायम रह्यो तर कृषि उपजको आयात वृद्धिदर कृषि उपजको निर्यात वृद्धि दरभन्दा माथि रह्यो । सन् २०१४/१५ को अवधिमा कृषि निर्यातको कृषिजन्य कुल गार्हस्थ उत्पादनमा हिस्सा ३.०६% थियो भने कृषि आयातको कुल गार्हस्थ उपभोगमा हिस्सा ६.४८% थियो ।
- ५८) नेपालले कृषि उपजहरू स्तरोन्नतिका कुनै तार्त्त्विक प्रयासबिना प्रारम्भिक रूपमा नै निर्यातमा लैजाने गरेको छ । तीन वर्षको (२०१२/१३-२०१४/१५) औसतको आधारमा अलैंची, गैर-मदिराजन्य पेयपदार्थ (जुसहरूको मिश्रण), सुपारी, दाल, चिया, सुर्ती र सुर्तीजन्य पदार्थ, वनस्पतिका जरा र वनस्पतिका भागहरू, चिस्याइएको सुन्तलाको जुस, पेस्ता, पिना र अन्य ठोस पदार्थ सामञ्जस्य प्रणाली-६ (HS-6) अङ्क स्तरमा गनिएका दस उत्कृष्ट निर्यात सामग्री हुन् । यिनका मुख्य गन्तव्य बजारहरू भारत, बङ्गलादेश, अफगानिस्तान, चीन, थाइल्यान्ड, भियतनाम, अमेरिका, मलेसिया, युरोपेली युनियन र युएई हुन् । कृषि उपजको निर्यात संरचनाले के देखाउँछ भने निर्यात क्षेत्रसँग औद्योगिक क्षेत्रको संयोजन सीमित छ; जसमा स्थानीय उत्पादन र सामग्रीको उपयोग पनि न्यून रहेको छ । सुकाएको तरकारी, कफी, चिया, तरकारी, जरा, अदुवा, अलैंची आदि अधिकतम स्रोत र श्रम लाग्ने, तर कम प्रविधियुक्त कृषि उपजहरूको निर्यात बजारमा नेपाल तुलनात्मक लाभको स्थितिमा छ । तर, वनस्पति घिउ, चिनी र मिठाईमा वृद्धिदर नकारात्मक छ र भविष्यमा तुलनात्मक लाभ खस्कने जोखिम उच्च छ । अर्कोतिर पशुदाना र खुदोमा वृद्धि दर धनात्मक छ । विश्वव्यापी व्यापार संरचना अवलोकनको आधारमा हेर्दा, निर्यात बजारमा नेपाल बङ्गलादेश, भारत, पाकिस्तान, चीन, भियतनाम र थाइल्यान्डजस्ता निम्न वा मध्यम आयका देशहरूसँग प्रतिस्पर्धा गरिरहेको छ ।
- ५९) वैदेशिक लगानीको राशि र कृषि क्षेत्रमा वैदेशिक लगानीयुक्त वस्तुहरूको सङ्ख्या न्यून छ, तर विगत आठ वर्षमा कृषिमा वैदेशिक लगानीमा पुनरुत्थान भएको छ । यद्यपि कुल प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीमा यसको हिस्सा भने धेरै सानो छ (करिव ४.५०) । प्राप्त सूचनाले के देखाउँछ भने अधिकांश वैदेशिक लगानीकर्ताहरू चढ्दो अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिमा उत्पादन स्तर निर्धारण गर्नमा भन्दा उत्पादन, प्रारम्भिक प्रशोधन र विक्रिदर तोक्ने कार्यमा बढी व्यस्त रहेका छन् ।

- ६०) सामग्री उत्पादन र ढुवानीमा अपर्याप्त पूर्वाधार, निर्यातजन्य उत्पादनको प्रशोधनमा दक्ष मानव साधनको अभाव, व्यापार सम्भाव्यताभन्दा धितोमा निर्भर बैकिङ्ग प्रणालीका कारण ऋणसुविधाबाट विमुख हुने परिस्थिति, प्रविधिको सीमित उपयोगका कारण मूल्य शृङ्खलामा माथि उक्लनबाट वञ्चित हुने स्थिति र व्यापार सहजीकरणका उपायहरूको अनुपस्थितिमा ढुवानीमा हुने ढिलाइजस्ता वास्तविकताहरू मूल प्रतिस्पर्धायुक्त आपूर्तिको व्यवधानहरूमा पर्दछन् । भूपरिवेष्टित भौगोलिक अवस्थिति र अपर्याप्त आन्तरिक यातायात सञ्जालका कारण ढुवानी र पारवहनको लागत उच्च रहेको छ । कृषिजन्य उत्पादनले बेहोर्नुपर्ने शुल्क पनि गैर कृषिजन्य सामग्रीहरूको शुल्कभन्दा करिब पाँचगुणा बढी छ । निर्यात बजारमा उच्च शुल्कका अतिरिक्त, मानव स्वास्थ्य, वातावरण र प्रविधिका मापदण्ड र मागहरू पनि नियमित र कडा भएका छन् । निश्चित कृषिजन्य तथा प्राथमिक उत्पादनहरूमा पारस्परिक करमुक्त बजार-पहुँच प्रदान गर्ने नेपाल-भारत व्यापार सन्धि नेपाली खाद्यवस्तु नै बजारबाट विस्थापित गराउने कारक बनेको छ । अहिले खाद्य आयात र उपभोगमा देखिने भारतीय सामानको वर्चस्वले यो स्थितिलाई पुष्टि गर्दछ ।
- ६१) आयातमा न्यून औसत शुल्कदर र निर्यातमा शून्य विरूपणको स्थितिका बावजुद अहिलेको शुल्क प्रणालीले कृषि उपजहरूलाई नकारात्मक सुरक्षा प्रदान गर्छ, किनभने तरल शुल्क संरचनामा आउने विकृतिको सामना गर्नका लागि पर्याप्त घरेलु सहयोग प्रणाली उपलब्ध छैनन् । यसले घरेलु साधन-स्रोत उपयोग गर्ने औद्योगिक क्षेत्रसँगको सम्बन्ध र संयोजनलाई निरुत्साहित गरेको छ । नेपाल र भारतको मुद्रास्फीति दरमा भएको अन्तर र नेपाली मुद्राको भारतीय मुद्रासँग अधिमूल्यनका कारण भारतसँगको नियन्त्रित विनिमयको फलस्वरूप नेपाली उत्पादनहरूको भारतसँगको निर्यात तथा घरेलु बजारभित्रकै प्रतिस्पर्धी क्षमतामा हास आएको तर्क छ ।
- ६२) आपूर्तिको सबै मूल पक्षहरूमा नेपालले गम्भीर समस्याहरू भोगिरहेको छ । यसको अर्थ के हो भने आपूर्तिमा रहेका अड्कनहरूको सम्बोधन नभएसम्म नेपाल उपलब्ध द्विपक्षीय, क्षेत्रीय वा बहुपक्षीय व्यापारपद्धतिबाट प्राप्त बजार पहुँचका सीमित अवसरको सदुपयोग गर्ने हैसियतमा हुँदैन । पारवहनको यो अनवरत समस्याको समाधानतर्फ अनि लागत न्यूनीकरण र क्षमता अभिवृद्धिका लागि नेपाल-भारत पारवहन सन्धिको पुनरावलोकन हुनु जरुरी छ । यस अतिरिक्त, नेपालले दक्षिण एसियाभरिकै क्षेत्रीय पारवहन व्यवस्थाको साथ पाउनुपर्छ । कृषिजन्य आयात विस्तारतर्फ प्राथमिकता तय गर्नका लागि नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय निर्धारक निकायहरूको मापदण्ड अनुसार आफ्ना उत्पादनहरूको गुणस्तर र मापदण्ड कायम गर्न सक्नुपर्छ । नेपालले खास गरी भारत र चिनसँगको पारस्परिक पहिचानको द्विपक्षीय सहमतिको अन्त्य (conclude) पनि गर्न सक्छ । कम्तीमा धान, गहुँ, मकै, कोदो, तेलहनजस्ता मुख्य कृषि उपज कर-मुक्त सूचीबाट हटाउन नेपाल-भारत व्यापार सहमतिको पुनर्विचार हुन आवश्यक छ । साथै, नेपालले योजनाबद्ध तवरले भारतसँगको नियन्त्रित विनिमय दर प्रणालीको पुनरावलोकन गर्नुपर्ने आवश्यक छ ।

प २.८ व्यवसायीकरण र कृषि व्यवसाय

- ६३) कृषि क्षेत्रको व्यवसायीकरण त्रिवर्षीय योजनाको आधार पत्र (२०१६/१७-२०१८/१९) र श्वेतपत्र २०१५ र नेपालको परिकल्पना २०३० लगायतका कृषि नीतिहरूको मूल विषयवस्तु हो । कृषि विकास मन्त्रालयको कृषि व्यवसायप्रवर्द्धन नीति (२००६) ले कृषिलाई सामान्य जीविकाको माध्यमबाट व्यावसायिक क्षेत्रमा परिवर्तन गर्नेतर्फ विविधीकरण, सेवा विस्तार र निजी क्षेत्रको सहभागितामा जोड दिएको छ । सेवा विस्तारमा सार्वजनिक र निजी क्षेत्रको साभेदारी, पोस्ट हार्भेस्ट पूर्वाधार निर्माण, प्रशोधन र बजारीकरण यसमा उल्लेख्य विशिष्ट एवं सफल प्रावधानहरू हुन्; जसको अतिरिक्त लगानीका माध्यमले अन्य प्रतिरूपहरू अगाडि ल्याउन सकिन्थ्यो ।

- ६४) कम्पनी ऐन अन्तर्गत दर्ता भएका व्यवसायहरूले कम्पनी कर तिर्छन् र तिनका कर्मचारीहरूले आम्दानी कर तिर्छन् । परिणामस्वरूप पूर्ण व्यावसायिक विकास र ग्रामीण रोजगारी सिर्जनाको प्रक्रियासहित निरुत्साहित हुन्छ । कम्पनीहरू लेखा, रोजगारी र करार सम्बन्धी नियमनहरूले बाँधिन बाध्य छन् भने सहकारी जिम्मेवारी सीमित छ ।
- ६५) व्यावसायिक कृषिको वातावरण प्रतिकूल प्रशस्त समस्याहरू देखापरेका छन्; जसको समाधानमा सरकार खासै सक्रिय भएको देखिँदैन । यसमा (क) करार खेती ऐनको मस्यौदालाई पूर्णता दिने वा विद्यमान करार ऐन (२०००) प्रभावकारी हुने गरी जमिन, सहकारी र अन्य विषयहरू समाविष्ट नियम लागू गर्ने भन्ने दुविधा र (ख) निजी डेरीहरू र पनिर उत्पादकहरूलाई बेफाइदा हुने गरी दुग्ध उत्पादनको मूल्य निर्धारण तथा दुग्ध विकास संस्थानको अनुदान लागू गर्ने जस्ता विषयहरू चुनौतीपूर्ण देखिएका छन् ।
- ६६) कृषि विकास मन्त्रालयसँग व्यवसायीकरणमा अपरिहार्य व्यावसायिक दक्षता हस्तान्तरण, पोस्ट हार्भेस्ट, मूल्य-शृङ्खला विकासजस्ता अपरिहार्य सेवाको प्रत्याभूति दिने संस्थागत क्षमता अपूर्ण छ । यस्ता नीतिगत लक्ष्यका लागि अनुसन्धान र विस्तारसेवाहरूमा प्रतिस्पर्धात्मक लगानीका साथै निजी क्षेत्रसँग साभेदारी र अनुसन्धान संस्थाहरूको अभिमुखीकरण उपयुक्त हुन सक्छ ।
- ६७) कर नीति भने कृषक र कृषि व्यवसायीहरूप्रति पूर्वाग्रही देखिँदैन । यद्यपि कृषि व्यवसायीहरू कृषि प्रविधि सामग्री, कृषि औजार र उत्पादन तथा प्रशोधनका यन्त्रहरूमा लगाइएको शुल्क र करका कारण प्रतिस्पर्धी क्षमता गुमेको गुनासो भने गर्ने गर्छन् ।
- ६८) जुनसुकै व्यवसाय जोखिमयुक्त हुन्छ । कृषिकर्म र कृषि व्यवसायमा त भन्नु धेरै जोखिम छ । कृषि व्यवसायको लगानी प्रायजसो कम मुनाफा (अरू क्षेत्रको तुलनामा), उच्च जोखिम र लामो सुस्तताका कारण लाचार रहेको हुन्छ । नेपालको हकमा साह्रै थोरै जोखिम न्यूनीकरणका संयन्त्रहरू उपलब्ध छन् ।
- ६९) नेपाली व्यवसायीहरू सार्वजनिक क्षेत्रबाट (क) ठूलो सङ्ख्यामा राम्रा कृषि सडकको सञ्जाल, (ख) नियमित विद्युत आपूर्ति र (ग) उचित अनुसन्धान जस्ता सुविधाहरूको आशा गर्छन् । यिनै क्षेत्रहरूमा देखिने व्यापक कमजोरीले नै विगतमा कृषि क्षेत्रमा भएको सुस्त प्रगतिको कारण प्रस्ट्याउँछन् । कृषि व्यवसायको विकासको लागि महत्त्वपूर्ण नीतिगत परिवर्तनको आवश्यकता छ । उद्योगप्रतिको विशेष प्रतिबद्धता, पारदर्शी र स्थिर कर संरचना, पारदर्शी नीति नियमहरू, उन्नत मापक र मापदण्डद्वारा गुणस्तर सुधारमा प्रतिबद्धता, राम्रो कृषि अभ्यास, राम्रो उत्पादन अभ्यास, राम्रो स्वच्छता र सम्हाल्ने अभ्यास र राम्रो पशु उपचार अभ्यासजस्ता सर्वमान्य अभ्यासहरूको कार्यान्वयन पद्धतिजस्ता विषयहरूलाई यस्तो परिवर्तनले समेटनु जरुरी छ ।
- ७०) कृषि व्यवसायले महिला कृषकहरूलाई आर्थिक आत्मनिर्भरताको अवसर प्रदान गरेको छ । रेशम खेती, सुठो प्रशोधन, अलैंची सुकाउने, फलफूल प्रसोधन, फूलका सामग्री तयार गर्ने र केशरी बनाउने, चिया तथा कफि जस्ता कृषिसँग जोडिएका क्षेत्रहरूमा नेपाली महिलाहरूको वर्चस्व रहेको छ । कृषि व्यवसायको विकासमा कृषक संघहरू तथा गैरसरकारी संघ-संस्थाहरूको सक्रिय सहभागिता ज्यादै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । साथै, विस्तारित बजार व्यवस्थापन सेवा र पूर्वाधारहरूमा निजी क्षेत्रको लगानीको वातावरण स्थापित गर्न नीतिगत सुधार ल्याउनु पनि अपरिहार्य देखिन्छ ।

प २.८.१ मूल्य शृङ्खला विकास

७१) कृषि विकास रणनीतिको तर्जुमा कार्यलाई साहयोग गर्न कृषि मूल्य शृङ्खला (Agricultural Value Chains) को समीक्षा गर्ने कार्य सम्पन्न गरियो।¹⁴ उक्त समीक्षा गर्ने क्रममा ३५ वटा मूल्य शृङ्खलाको परीक्षण, साभेदारहरूसँगको भेटका लागि स्थलगत अध्ययन, मुख्य जानकारहरूसँगको अन्तर्वार्ता तथा सम्बन्धित कृषि विकास रणनीति कार्यशालाहरूमा सहभागिता लगायतका क्रियाकलापहरू समावेश थिए। समीक्षाका मुख्य उपलब्धिहरू निम्न छन्:

मुख्य मुद्दाहरू— मूल्य शृङ्खला अध्ययन

- क) परीक्षण गरिएका लगभग सबैजस्तो मूल्य शृङ्खलाहरूका तीनवटै चरणहरू— उत्पादन, बजारीकरण तथा विचौलियाहरूको विकासलाई समान किसिमका अनगिन्ती अवरोधहरूले दबाएका छन्।
- ख) ध्यान दिनैपर्ने मुख्य क्षेत्रहरूमा बजारको जानकारी, गुणस्तरीय सामग्री, ऋण, उत्पादन तथा कटाई प्रविधि, नियमन तथा प्रमाणीकरण, पूर्वाधार, अनुसन्धान, प्रसार सेवाहरू तथा बजारीकरण क्षमता हुन्।
- ग) मूल्य शृङ्खला प्रक्रियाको कार्यान्वयन तथा वास्तविक रूपमा प्राप्त भएका उपलब्धिहरूको संयोजनको जानकारीको अभाव छ।
- घ) अध्ययनमा गरिएका धेरैजसो सिफारिसहरू अस्पष्ट तथा सामान्य प्रकृतिका हुनुको साथसाथै सजिलैसँग कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिने खालका छन्।
- ङ) चिया, अलैंची तथा अदुवाजस्ता केही सीमित रुचाइएका उत्पादनहरूको अध्ययन तथा सहयोगका निमित्त स्पष्ट पक्ष लिइएको देखिन्छ।
- च) धेरैजस्तो अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूले उत्पादनको पक्ष लिएका छन्। गुणस्तर सुधार तथा बजारीकरणका मुद्दाहरूमा निकै कम ध्यान दिइएको छ।
- छ) उद्योगी वा व्यापारीसँग सहकार्य गरेर उत्पादनहरूलाई बजारमा तान्नेभन्दा पनि किसानहरूसँग मिलेर उत्पादनहरू धकेल्ने कुरामा धेरै जोड दिइएको छ।
- ज) करार खेतीमा अत्यधिक विश्वास गरिएको देखिन्छ।

मुख्य मुद्दाहरू— सरोकारवालासँगको परामर्श

- ७२) पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा गरिएको स्थलगत निरीक्षणले मूल्य शृङ्खला अध्ययनमा छलफल भएका धेरैजसो विषयहरूलाई प्रमाणित गर्‍यो। स्थलगत भ्रमणबाट प्रकाशमा आएका थप विषयहरू निम्न छन्:
- क) निरन्तर छलफल तथा विश्लेषणबाट लक्षित उपभोगकर्ता तथा मध्यस्थकर्ताहरूमा स्पष्ट “प्रापक थकान” (recipient fatigue) देखिन्छ। किसान तथा उद्यमीहरू परिणाम हेर्न आतुर छन् र विभिन्न प्रकारका कार्यशाला, बैठक तथा मूल्य शृङ्खला अध्ययनहरूमा आश्रित भएका छन्।
  - ख) दाता तथा सहयोगीहरू सहयोगको क्षेत्र आफूखुसी निकर्षण गर्दछन्। धेरैजसो अवस्थामा मूल्य शृङ्खला विकासका लागि चाहिने पूर्ण सञ्जाल पद्धति (whole chain approach) धेरै हदसम्म अनुपस्थित छ।
  - ग) धेरैजसो विश्लेषण र कार्यक्रमहरूले किसानको सौदाबाजी सामर्थ्य वृद्धि गर्ने सहकारीका लागि समर्थनलाई महत्त्वपूर्ण रणनीतिको रूपमा हेर्ने गरेका छन्। कृषि व्यवसाय मूल्य शृङ्खलामा एकीकृत भएका सहकारीका केही राम्रा उदाहरणहरू उपलब्ध छन् (उदाहरणका लागि: अर्थोडक्स चिया, डेरी)। सहकारी पद्धति अलि बढी ध्यान पुऱ्याइनुपर्ने विषय हो।

¹⁴ यसको विस्तृत निष्कर्ष मूल्य शृङ्खलासम्बन्धी परामर्शदाता प्रतिवेदन (Consultant Report) मा संलग्न छ।

- घ) जैविक क्रमिक रूपमा प्रख्यात हुँदै गएको विषय हो । यसलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण तत्वहरू अझै पनि प्राप्त भएका छैनन् । जैविक मल प्रविधि सफल हुनको निमित्त समूहपद्धति आवश्यक छ ।
- ड) क्षेत्रीय विशिष्टीकरणको अवधारणाले एक गाउँ, एक उत्पादनजस्ता योजना तथा जिल्ला स्तरीय कृषि योजना प्रक्रिया मार्फत् आफ्नो जग बसालिरहेको छ । यसको फलस्वरूप न्यून उत्पादन खर्चका कारण हुने बचत प्राप्त हुनुका साथ साथै केन्द्रीकृत शृङ्खला सुधारका निमित्त आधार प्रदान गर्ने देखिन्छ । तथापि स्रोतहरूको उपलब्धता एउटा ठूलो चुनौती बनेको छ ।
- च) भारतीय बजारले ठूलो अवसरका साथसाथै कठिन चुनौती पनि प्रदान गरेको छ । निरन्तर रूपमा बजारमा पहुँच सुनिश्चित गर्न र भारतका क्रियाकलापहरू सहजरूपमा आँकलन गर्न व्यापार सम्बन्धी द्विपक्षीय समस्याहरू समाधान गरिनुपर्दछ । भारतले कृषि क्षेत्रमा दिने अनुदान, जसले नेपाली कृषि उत्पादनलाई प्रतिस्पर्धामा अप्ठ्यारो पार्ने गरेको छ, तत्सम्बन्धी मुख्य चासो रहि आएको छ ।
- छ) बङ्गलादेशले नेपाली कृषक तथा उत्पादकहरूको लागि एउटा अर्को ठूलो सम्भावित अवसरको प्रतिनिधित्व गर्दछ । बृहत् तहका व्यापार तथा पारवहन सम्बन्धी विषयहरू यस क्षेत्रका चासोहरू हुन्; जसले बजार पहुँचमा अवरोध पुऱ्याइरहेका छन् ।
- ज) बाली उत्पादनको ढाँचामा परिवर्तन आइरहेका प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक भएका छन् र उक्त परिवर्तन जलवायु परिवर्तनको प्रभावको रूपमा आएको दाबी गरिएको छ । समस्या न्यूनीकरण तथा सहजीकरणका रणनीतिहरूको बारेमा सूचना प्रदान गर्न यो मुद्दामा विस्तृत अध्ययन हुनु आवश्यक देखिन्छ ।
- झ) व्यावसायिक किसानहरू तथा उद्यमीहरूले ऋणको पहुँचमा कठिनाइको सामना गर्ने गरेका छन् । उनीहरूको आवश्यकता सम्बोधन गर्न लघुवित्तभन्दा धेरै अगाडि सोच्नुपर्ने आवश्यकता छ ।
- ञ) कृषि व्यवसायमा प्रेरणादायी लगानीका प्रशस्त उदाहरणहरू छन् । त्यस्ता लगानीको सम्बर्द्धन र सुरक्षा दिन प्राविधिक सहयोगको कार्यक्रमको माग छ ।

प. २.९ पूर्वाधार

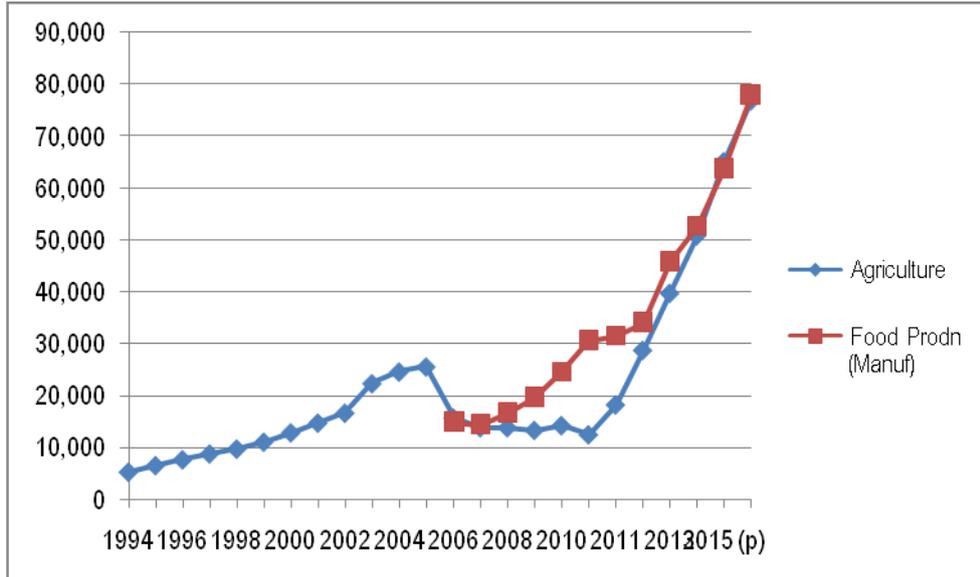
- ७३) एपिपी अवधिभरि तीन प्रकारका पूर्वाधार (सडक, ऊर्जा र सञ्चार) मा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ । एपिपी को ग्रामीण सडक तथा ऊर्जाको लक्ष्य धेरै हदसम्म प्राप्त भएको छ ।
- ७४) ग्रामीण सडक क्षेत्रमा तीव्र वृद्धि भएसँगै ग्रामीण सडक डिजाइन तथा कार्यान्वयन कार्यक्रमका केही मुद्दाहरू यसप्रकार छन्:
- क) प्राथमिकता निर्धारणमा कृषि मन्त्रालय र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको स्थानीय पूर्वाधार तथा कृषि सडक विभागबीच न्यून समन्वय रहेको छ ।
- ख) उल्लेखनीय वृद्धिका बावजूद सडक सञ्जाल दिगो हुन सकेको छैन । पुलको अभाव तथा कच्ची भएकाले वर्षभरि उपयोग गर्न लायक छैन ।
- ग) सवारी धनीहरूबीच हुने सीमित प्रतिस्पर्धाका कारण ग्रामीण यातायात सेवाहरू महङ्गा छन् ।
- घ) निर्माणको प्रक्रिया मुख्यतया यन्त्रमा आधारित छ; जसमा इन्जिनियरिङ्का सामग्रीहरू प्रायःजसो धेरै कम वा न्यून गुणस्तरका छन् ।
- ड) यस किसिमको निर्णय विधिका कारण ढलनिकासको अभाव तथा माटोको अव्यवस्थित उत्सर्जन भई सम्भार खर्च अत्यन्तै महङ्गो हुन गएको छ ।

- च) ग्रामीण सडक निर्माणसँग सम्बन्धित धेरै जटिलताहरू रहेका हुन्छन्, जसको फलस्वरूप गुणस्तरीय सञ्जालको विकासमा असक्षमताका कारण आवश्यक लगानी निरुत्साहित भएको छ ।
- ७५) गएको केही वर्षमा ग्रामीण पूर्वाधार विकास समान्यतया राष्ट्रिय तथा स्थानीय राजनीति र सुशासन सम्बन्धी मुद्दाहरूबाट धेरै प्रभावित भएको छ । यसको अत्यन्तै नकारात्मक प्रभाव सेवा प्रवाहको परिणाम तथा गुणस्तरमा परेको छ । ग्रामीण सडक, ऊर्जा तथा सञ्चार लगायतका पूर्वाधारको लक्ष्य प्राप्तिमा निम्न तत्वहरूले मुख्यतया योगदान गरेका छन् ।
- ७६) **कमजोर लगानीको वातावरण:** विशेष गरी ऊर्जा क्षेत्रका लागि विद्यमान कमजोर लगानीको वातावरणले जलविद्युत विकासमा जानसक्ने लगानी परिचालन हुन पाएको छैन । अनुमतिपत्र भएका लगानीकर्तालाई लगानी गर्न बाध्य नपार्ने नीतिहरू, अस्थिर राजनैतिक अवस्था तथा लगानीकर्ताले आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिर गएर राजनैतिक दबावमा खर्च गर्नुपर्ने परिस्थितिको फलस्वरूप कमजोर लगानी वातावरण सिर्जना भएको हो ।
- ७७) प्रत्ययी जोखिम (fiduciary risk)ले पूर्वाधार विकासको लागत वृद्धि गरेको छ, जसले गुणस्तरीय पूर्वाधार लगानीलाई अनाकर्षक बनाएको छ । यसले कालोपत्रे सडक सञ्जालको विस्तारमा ऊर्जा उत्पादनको लगानीमा ग्रामीण गरिवहरूलाई मोबाइल सेवा पहुँचयोग्य बनाउने कुरामा प्रभाव पारेको छ ।
- ७८) ठूला स्तरका पूर्वाधार विकास योजनामा सम्पन्न गर्न उपलब्ध सीमित जनशक्तिले पनि पूर्वाधार वृद्धिमा अवरोध खडा गरेको छ । गत केही वर्षहरूमा नेपालले दक्ष तथा अदक्ष दुवै खालका जनशक्तिहरूको विकसित देशहरूमा सामूहिक बसाइँ सराई भोगेको छ । गत दशवर्षमा पूर्वाधार विकासका क्षेत्रमा भएको न्यून वृद्धिका कारण योजना कार्यान्वयन गर्न मुख्य भूमिका निभाउने धेरै इन्जिनियरहरू तथा अदक्ष कामदारको आवश्यकता पूर्ति गर्ने युवाहरूले देश छाडेका छन् । आवश्यक सङ्ख्या तथा गुणस्तरका जनशक्तिको अभावका कारण पूर्वाधार विकास बढी खर्चालु हुनुका साथसाथै सीमित क्षेत्रको माग भएको छ ।
- ७९) विकास गरिएका पूर्वाधारहरूले कृषि क्षेत्रसँग नजिकको सम्बन्ध राखेको देखिँदैन । पूर्वाधारमा भएका धेरैजसो लगानीहरू मुख्यतया जनसङ्ख्याको आकारमा आधारित छन् । सम्भावित कृषि विकासका क्षेत्रहरू अझै पनि योजना प्रक्रिया तथा वार्षिक बजेटबाट विमुख भएका छन् ।
- ८०) पूर्वाधारका परियोजनाहरूको कमजोर कार्यान्वयन तथा अनुगमनले निर्माण भएका पूर्वाधारमा असर पार्नुका साथै गुणस्तर खस्काइरहेका छन् । नीतिहरू तथा मार्ग निर्देशनहरू कम अनुसरण गरिएका छन् भने जिम्मेवार निकायहरू सहमत गरिएका नीतिगत अपेक्षा सूचकहरूको तुलनामा प्रतिफल निस्किएको छ वा छैन भनेर उचित तरिकाले अनुगमन गरिरहेका छैनन् ।
- ८१) कृषि क्षेत्रको वृद्धिका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत पूर्वाधारको विकास गर्न सरकारले निजी क्षेत्र तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानीकर्ताका लागि लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गर्नु अति आवश्यक छ । विशेष गरी ऊर्जा तथा दूर सञ्चारका पूर्वाधारमा विशेष ध्यान दिनु जरुरी छ ।
- ८२) ग्रामीण सडक क्षेत्र स्थानीय तहमा प्रत्ययी जोखिम (fiduciary risk) को सिकार भएको छ किनभने सहमत गरिएको जिल्ला स्तरीय यातायात गुरु योजनाका मार्गनिर्देशनहरू र ग्रामीण सडकका मापदण्ड अत्यन्तै चाँडै अनुसरण गर्ने गरिन्छन् ।

प २.१० वित्त, बिमा, करहरू

प २.१०.१ ऋण

८३) ग्रामीण वित्तीय सेवाहरूको आवश्यकता अभै पनि ग्रामीण आर्थिक विकासको अवरोधका रूपमा रहेको छ । कृषि विकास बैंक तथा कमर्सियल बैंकले अभिसम्म रिक्त स्थान पूर्ति गर्न सकेको छैन । यस अर्थमा ऋण वितरण एपिपीले लक्षित गरेको तहसम्म पुग्न सकेको छैन । यस सम्बन्धी सान्दर्भिक नीतिको रूपमा सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय वित्त सङ्गठन, विश्व बैंक तथा एसियाली विकास बैंकको समन्वयमा लागू गरेको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (२००९) हो । एसियाली विकास बैंकले आर्थिक सहायता प्रदान गरी नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा कार्यान्वयन गरिएको ग्रामीण वित्त क्षेत्र विकास कार्यक्रमले नीतिगत कानुनी व्यवस्था तथा संस्थागत सुधारका माध्यमबाट ग्रामीण वित्तीय क्षेत्रका निमित्त सहज वातावरण निर्माण गरिरहेको छ ।¹⁵ उक्त कार्यक्रमले कृषि विकास बैंकलाई कृषि तथा ग्रामीण विकासमा केन्द्रित एउटा मजबुत वित्तीय संस्थाको रूपमा पुनःस्थापित गर्नुका साथसाथै ग्रामीण वित्तको सेवा प्रदान गर्ने प्रक्रियामा सुधार ल्याएको छ । यस प्रकार मौद्रिक नीति २०१०/११ र २०१२/१३ अनुसार उत्पादन क्षेत्रको ऋणको हिस्सा ६% देखि १२% पुग्ने छ । त्यस्तै मौद्रिक नीति २०११/१२ को लक्ष्य अनुसार वाणिज्य बैंकहरूले २०१३/१४ सम्ममा उत्पादन क्षेत्रको ऋणको हिस्सा २०% पुर्याउने छ । त्यसैगरी मौद्रिक नीति २०१३/१४ अनुसारले ऋणको १२% हुनेछ र मौद्रिक नीति २०१६/१७ ले त्यसको हिस्सा १५% पुर्याउने छ । यसका अलावा २०१४/१५ पछिका मौद्रिक नीतिहरूले विकास बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उत्पादन क्षेत्रको ऋण क्रमशः १५% र १०% पुर्याउनुपर्ने छ । एउटा प्रमुख ग्रामीण वित्तीय संस्थाको संस्थागत सुधारको परिणाम स्वरूप ग्रामीण वित्तमा सुधार सहितको सुपरीवेक्षण र नियमन हुने अपेक्षा गरिएको छ । संस्थाहरू पछि गएर निजीकरणको दिशातर्फ उन्मुख भइरहेका छन् ।¹⁶

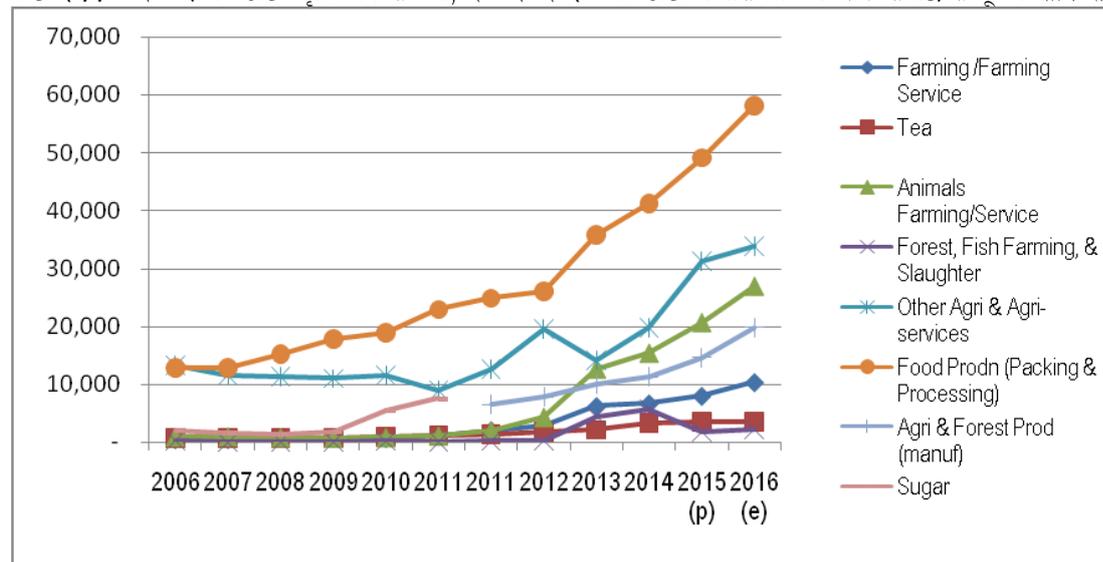
चित्र २३ (क): कृषि र खाद्य विनिर्माणको १९९४-२०१५ समयमा बैंकिङ्ग र वित्तीय संस्थाहरूको क्रेडिट (मिलियन रु.)

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

¹⁵Sub-program 2, Project Number: 36169-02; d] (@)!df cg'df]lbt.

¹⁶ADB (2009). "Country Assistance Program Evaluation: Nepal—Delivering Assistance in a Challenging Environment". Manila. 2009

नोट: १९९४-२००५ को डाटा कृषि विकास बैंक, २००६-२०१० को डाटा कर्मसियल बैंक र त्यसपछि सम्पूर्ण वित्तीय संस्थाहरु

चित्र २३ (क): ५ कृषि र २ खाद्य विनिर्माणको २००५-२०१६ समयमा बैंकिङ्ग र वित्तीय संस्थाहरुको क्रेडिट (मिलियन रु.)

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

नोट: २००६-२०१० को डाटा कर्मसियल बैंक र त्यसपछि सम्पूर्ण वित्तीय संस्थाहरु

प २.१०.२ बिमा

८४) बाली तथा पशु बिमा सम्बन्धी उत्पादन तथा सेवाहरु मुलुकका साना तथा सीमान्तीकृत किसानहरुको लागि लाभदायक छन् र तिनले बाली तथा पशु बिमाको माग तथा वितरणको वृद्धिमा सहायता गर्दछन् । नेपालसँग त्यस किसिमका सेवाहरुको संस्थागत, वित्तीय, प्राविधिक तथा कार्य सञ्चालन स्तरको चुनौती छ । सरकारी बिमा बोर्ड र कृषिमा सम्बन्धी विधायकी व्यवस्था छ । कृषि बिमा; जस अन्तर्गत मत्स्य बिमा अभिलेख २०१२, बाली तथा पशुधन बिमा प्रिमियम अनुदानको लाभ उठाउने निर्देशिका २०१३ (संशोधन २०१६ पर्दछ । बजेट भाषण २०१६/१७ ले कृषि तथा पशुधन बिमामा कुल प्रिमियमको ७५% सम्म अनुदान दिने व्यवस्था गरेको छ । बिमा कार्यक्रमलाई क्रमशः उत्पादनमा आधारित कृषि बिमा कार्यक्रम स्थानान्तरण गर्ने र बाली उत्पादन तथा भण्डारण जोखिम कम गर्न पनि बिमा कार्यक्रमको विस्तार गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

संस्थागत चुनौतीहरु निम्न प्रकारका छन्-

- क) कृषि तथा पशुपालन बिमाका उत्पादनहरुको आपूर्ति तथा बिमाको माग धेरै न्यून छ। त्यस किसिमका उत्पादनहरु व्यापारिक आपूर्तिकर्ताले प्रदान गरेका छैनन् । वित्तीय ग्यारेन्टी दिने संस्थानले त्यसप्रकारका सुविधाहरु प्रदान गरे तापनि २५ वर्षको सेवा अवधि पश्चात् पनि उक्त संस्था सुरुको चरणमै काम गरिराखेको छ । पशुपालनको सन्दर्भमा हालको सङ्ख्या प्रति वर्ष २०,००० भन्दा कम गाई वा भैसीको सङ्ख्या छ; जुन राष्ट्रिय घरपालुवा जनावरको ०.३ प्रतिशत मात्र हो ।
- ख) कृषि बिमा ऐनमा विभिन्न सार्वजनिक क्षेत्रका संगठनहरु, सहकारीहरु तथा लघुवित्त संस्थाहरुले कार्यान्वयन गर्दै आएका ग्यारेन्टी संरक्षण तथा बिमा उत्पादनहरुको कानुनी अवस्थाका बारेमा स्पष्टताको अभाव छ ।
- ग) वर्तमान बिमा ऐनले सहकारीहरु तथा लघुवित्त संस्थाहरुले साना तथा सीमान्तीकृत किसानहरुलाई प्रदान गर्दै आएका बिमा उत्पादन र सेवाहरुले पहिचान तथा सुपरिवेक्षण गर्दैनन्। यही प्रावधानमा तल उल्लेख

गरिएका तरिकाहरू पहिचान गर्नमा सहकारी/लघुवित्त संस्था तथा निजी व्यापारिक प्रदायकहरूका बीचमा ऐक्यवद्धता गर्ने कुरामा अवरोध सिर्जना गरेको छः

- कृषि विमा उत्पादनको संरचना तथा मूल्याङ्कनको सशक्तीकरण तथा मापदण्ड निर्धारण हुनु जरुरी छ ता कि तिनीहरू विमा उद्योगका प्राविधिक तथा कानुनी आवश्यकताहरूसँग मेल खान सक्छन् ।
- एकीकृत जोखिम लगानी रणनीतिको विकासका माध्यमबाट सहकारीहरूले प्राथमिक विमाकर्ताका रूपमा कार्य गर्न सकून् । विमा कम्पनीहरूले धेरै हदसम्म घाटा विमा प्रदान गर्न सकून् तथा विपद्को अवस्थामा सरकारले पनि पुनः विमाकर्ताको रूपमा सहभागिता जनाउन सकोस् ।
- कृषि विमा उत्पादनहरूको बजारीकरणमा सहकार्य गरी दुवै यसको खर्च घटाउन तथा अरू प्राविधिक क्षेत्रहरू जस्तै: जोखिम अड्कन (underwriting), नीति लेखन सेवा प्रवाह माध्यमहरू, दावी गर्ने प्रक्रिया तथा दावी गर्ने तरिका विकास गर्न ।

संस्थागत चुनौतीहरू निम्न प्रकारका छन्—

- क) व्यावसायिक प्रदायकहरूको न्यून आधार पूँजी कृषि तथा पशुपालन विमाको विकास गर्ने कुरामा एउटा गम्भीर अवरोधको रूपमा रहेको छ । व्यावसायिक प्रदायकहरू आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय कृषि पुनः विमा समताको पहुँचका कुरामा पनि सचेत छन् ।
- ख) सहकारी कृषि विमा प्रदायकहरूसँग सीमित वित्तीय क्षमता छ र तिनीहरूका कुनै पनि कार्यक्रमहरू अहिले पुनः विमा भएका छैनन् । सहकारी तथा लघुवित्त संस्थाहरूसँग प्रायजसो सीमित वित्तीय भण्डारण हुन्छ र कुनै ऋण सुनिश्चित कार्यक्रम तथा विमा कार्यक्रमहरू पुनः विमाद्वारा सुरक्षित गरिएका छैनन् । औपचारिक जोखिम हस्तान्तरण तथा पुनः विमा प्रक्रियामा पहुँचको अभावका कारण सहकारी तथा लघुवित्त विमा प्रदायकहरू क्षतिपूर्ण नोक्सानीको सामना गर्न पुग्दछन् । यस किसिमका धेरैजसो कार्यक्रमहरू उचित पुनः विमा कार्यक्रम नभएकोले नै असफल भएका छन् ।

प्राविधिक चुनौतीहरू निम्न प्रकार छन्—

- क) विमा प्रदायकहरूको कृषि तथा पशुपालन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विमाको अभ्यास तथा प्रक्रियाहरूमा निकै कम पहुँच रहेको छ । तिनीहरूमा डिजाइन, मूल्याङ्कन, प्रशोधन गर्ने तरिका, जोखिमको दायरा तथा तिनीहरूको नमुना र लाभहरू, दावी व्यवस्थापन, सेवा प्रवाह लगायतका विभिन्न क्षेत्रको ज्ञान तथा सचेतनाको अभाव छ । सहकारी तथा लघु वित्त संस्थाहरूमा कृषि विमा सम्बन्धी सीमित अनुभव छ ।
- ख) हाल सहकारी तथा लघुवित्त क्षेत्रसँग उपलब्ध रहेको बाली तथा पशु विमा सम्बन्धी उत्पादन सीमित छ र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप सशक्तीकरण गर्नु आवश्यक छ । प्रत्येक प्रमुख कृषि-मौसम क्षेत्रमा नेपाली किसानहरूको आवश्यकतासँग मेल खानेगरी नयाँ बाली तथा पशु विमा उत्पादनहरूको विकास गर्नु पनि आवश्यक छ ।
- ग) विमा तथ्याङ्क तथा उपयुक्त सूचनाको अभाव यस क्षेत्रको अर्को समस्या हो । नेपालमा कुनै पनि कृषि तथा पशु विमा कार्यक्रमको डिजाइन र मूल्याङ्कन गर्न सूचनाको उपलब्धता अति आवश्यक हुन्छ । अनुकूल बाली विमा उत्पादनहरूको विकास गर्ने क्रममा बाली उत्पादनमा गुणस्तरीय तथा दीर्घकालीन तथ्याङ्कहरूको उपलब्धता चुनौतीको रूपमा रहेको छ । पशुको क्षेत्रीय मृत्यु तथ्याङ्कहरू पशु विमा नीतिहरूको डिजाइन तथा मूल्याङ्कनका निमित्त सीमित रूपमा मात्रै उपयोगी छन् ।

प्रक्रिया (कार्यसञ्चालन) सम्बन्धी चुनौतीहरू निम्न अनुसार छन्—

- क) व्यावसायिक प्रदायकहरूका न्यून सञ्चालनमा रहेका शाखाहरूमात्र ग्रामीण भेगमा रहेका छन् । मुख्य संस्थाहरूका प्रमुख सहरहरूमा क्षेत्रीय कार्यालयहरू रहेका छन् । व्यापारिक प्रदायकहरूसँग नेपालका धेरैजसो साना किसानहरूलाई बाली तथा पशु विमा उत्पादन तथा सेवाहरू पुऱ्याउने ग्रामीण वितरण सञ्जाल छैन ।
- ख) साना किसानका लागि कृषि विमाको उच्च प्रशासनिक खर्च लाग्ने गरेको छ ।

प २.१०.३ करहरू

८५) एपिपी अवधिभरिको राजस्व तथा खर्चको प्रवृत्तिले के देखाउँछ भने आर्थिक वर्ष २०१५/१६ मा सरकारी खर्च कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३१.२ प्रतिशत बढेको छ । सोही समयमा राजस्व कुल गार्हस्थ उत्पादनको २०.५ प्रतिशतमात्र बढी कुल गार्हस्थ उत्पादनको ७.६ प्रति बजेट घाटा देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०१५/१६ विदेशी अनुदानको अंश कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३.० प्रतिशत छ भने संयुक्त ऋण (वैदेशिक तथा आन्तरिक) ६.५ प्रतिशत रहेको छ ।

८६) सन् १९७० को दशकको मुख्य राजस्वको स्रोतका रूपमा रहेको मालपोत आर्थिक वर्ष २००१/०२ सम्म केन्द्रीय सरकारले उठाउने गरेको र त्यसैकारण स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९मा व्यवस्था गरी स्थानीय निकायहरूलाई मालपोत परिचालन गर्ने जिम्मा दिइएको थियो । उपलब्ध तथ्याङ्कले देखाए अनुसार सम्पूर्ण मालपोत आर्थिक वर्ष १९७४/७५को ११.८ प्रतिशतबाट आर्थिक वर्ष २०००/०१को ०.०१ प्रतिशतको नगण्य तहसम्म तीव्र गतिमा खस्किएको देखिन्छ । मालपोत अंशमा स्पष्ट देखिने गिरावटको कारण स्वतस्फूर्त सम्मतिको अभाव देखिन्छ, किनभने मालपोतको भुक्तानी जग्गा किनबेच गर्दा मात्रै गरिन्छ । मालपोतको भुक्तानीमा देखिने अनुशासनहीनतालाई सम्बोधन गर्ने गरी कुनै पनि कडा नियमनको व्यवस्था छैन ।

८७) गाउँ विकास समितिसँग राजस्व परिचालन गर्ने अत्यन्तै सीमित क्षमता छ । आर्थिक वर्ष २००५/०६ का अनुसार सम्पूर्ण स्रोत परिचालनमा आन्तरिक आम्दानीको हिस्सा अत्यन्तै थोरै अर्थात् १६ प्रतिशत मात्र छ, जबकि केन्द्रीय तह, जिल्ला विकास समिति तथा अन्य स्रोतहरूबाट अनुदान सहित गर्दा बाह्य आम्दानी अत्यन्तै उच्च अर्थात् ८४ प्रतिशत जति छ । २०१३/१४ मा गाउँ विकास समितिको आन्तरिक स्रोत र आम्दानी घटेर ३.२% पुगेको छ, । यसले के देखाउँछ भने स्रोत परिचालन गर्ने कुरामा गाउँ विकास समितिहरू केन्द्र सरकारसँग अत्यन्तै आश्रित छन्; जसले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ मा आन्तरिक राजस्व परिचालन गर्ने गा.वि.स. को क्षमताको अभावलाई दर्साउँछ । आर्थिक वर्ष २०१४/१५मा जिल्ला विकास समितिहरूको आन्तरिक स्रोतबाट प्राप्त राजस्व परिचालन ६.९% मा सीमित छ भने केन्द्र सरकारको योगदान ८५% तथा राजस्वको बाँडफाँडको योगदान ८.१% छ । नगरपालिकाहरू तुलनात्मक रूपमा धनी छन् र आन्तरिक राजस्व ७०% जति छ। त्यस्तै गरी केन्द्र सरकार तथा नगर विकास परिषद्बाट प्रदान गरिने अनुदान २५%, विविध शीर्षकहरूबाट भएको राजस्व परिचालन ५% रहेकोमा २०१४/१५ मा आन्तरिक स्रोत र आम्दानी ४५.२% र केन्द्र सरकारको अनुदान ५४.८% रह्यो । स्रोत परिचालनको अवस्था गा.वि.स. अथवा जि.वि.स.को भन्दा तुलनात्मक रूपमा नगरपालिकाको राम्रो भए पनि तीव्र गतिमा बढिरहेको विकासका क्रियाकलापका लागि पर्याप्त स्रोतको अभावबाट नगरपालिकाहरू पनि पीडित छन् ।

८८) कृषिबाट हुने आम्दानीमा कर लाग्दैन । यसका अतिरिक्त धेरै कृषि उत्पादनहरू भ्याट मात्र होइन भन्सार कर तथा चुङ्गीकर लाग्दैन । स्थानीय निकायहरू स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ मा व्यवस्था गरिएजस्तो

राजस्व सङ्कलन गर्न तथा प्रचलनमा रहेका ऐन तथा नियमहरू लागू गर्न असक्षम रहेका छन् । यसको प्रमुख कारण स्थानीय निकायको प्रशासनिक असक्षमता तथा सबै राजस्व सम्बन्धी कारवाही गरेमा आगामी चुनावमा मत प्राप्त नहुने स्थानीय नेताहरूको चिन्ता हो । कर तथा राजस्वको अनुपात (Tax effort ratio) क्रमिक रूपमा वृद्धि भई आर्थिक वर्ष १९९०/९१ को ९.२ प्रतिशतबाट आ.व. २०१४/१५ मा २०.५ % भएको छ र एपिपी अवधिभर (१९९५- आ.व. २०१४/१५) पनि यसको वृद्धि उत्साहजनक रह्यो ।

८९) एपिपी (१९९५), राष्ट्रिय कृषि नीति (२००४), त्रिवर्षीय योजना आधार पत्र (२०१६/१७), आ.व. २०१६/१७ को बजेट वक्तव्य तथा सम्पूर्ण राजनीतिक दलहरूले कृषि विकास सम्बन्धी कार्यक्रम तथा प्रस्ताव समेटिएका घोषणापत्रहरू लगायतका सम्पूर्ण नीति प्रतिवेदनहरूमा स्पष्ट रूपमा कृषि माथि लगाउने करका बारेमा निष्क्रियता भत्किन्छ । यसर्थ नेपालको लागि कृषि करको मुद्दा अत्यन्तै संवेदनशील भएका कारण विशेष गरी उच्च मूल्यका कृषि बालीहरू तथा कृषि व्यापारमा आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्न प्रमुख राजनैतिक शक्तिहरूका बीच सहमति कायम गरिनु पर्दछ । यसले कृषि क्षेत्रबाट प्राप्त राजस्व परिचालन गर्ने अवसर प्रदान गर्ने छ । यस तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै नेपालको निजी क्षेत्रको उच्च निकाय नेपाल उद्योग वाणिज्य संघले कृषि उद्यमको संवर्द्धन तथा कृषि व्यापारको विकास गर्ने कुरामा उचित जोड दिएको छ र साथै २०१६/१७ को बजेटमा पनि यसै प्रकारको सुझाव दिएको छ ।

९०) प्रमुख राजनीतिक दलहरू भूमिको हदबन्दी कम गरी बचेको भूमि भूमिहीन वर्गलाई वितरण गर्दै उच्च गरिबी हटाउने खालको वैज्ञानिक भूमि व्यवस्थापन लागू गर्ने प्रचार गरिरहेका छन् । तर सानो क्षेत्रफलको भूमिबाट खाद्य तथा नगदे बाली सहितको कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढ्ने कुरामा अनिश्चितता छ ।

९१) नेपालमा कृषि कर प्रणाली भारतको कृषि नीतिलाई मध्यनजर गर्दै तर्जुमा गरिनुपर्दछ र निम्न कुरामा अनुदान दिइनुपर्दछ: क) मलखाद, ख) साना किसानको ऋणमा तिर्नुपर्ने व्याजको रकम, ग) सिँचाइ तथा विद्युत सुविधाहरूको उपभोग, घ) पेट्रोलियम पदार्थ ड) कृषि औजार तथा नेपाली कृषिमा यसको प्रभाव ।

प २.११ वित्तीय छुट/अनुदान

९२) औसत नेपाली किसानको अस्तित्व नै अनुदानमा निहित छ । स्थलगत अवलोकनका शिलशिलामा सिँचाइ समूहलाई प्राप्त भएका सम्पूर्ण सल्लाह तथा सुझावमध्ये अनुदानका लागि गरिएका अनुरोध सबभन्दा बढी थिए । यसका अतिरिक्त अनुदान दिइएका भारतीय उत्पादनहरूसँगको अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाबाट सुरक्षाको माग थियो । त्यस्तै गरी नेपालका सबै क्षेत्रमा भ्रमण गरिएका सिँचाइ प्रणालीहरूमा सरकारी समर्थनको आवश्यकता महसुस गरियो अर्थात् उनीहरू सिँचाइ व्यवस्थापन गर्न सक्षम भए पनि सर्वप्रथम सरकारी निवेश आवश्यक छ । त्यसो त सुधारमा प्रशस्त लगानी बढाइए पनि खानेपानी उपभोक्ता संघको शैली सुधार पश्चात् आत्मनिर्भर बन्ने दावीका बावजूद पनि खानेपानी उपभोक्ता समूहहरू संरक्षणका कार्यमा ढिलासुस्ती गर्न सक्ने छन् ।

९३) यसर्थ कृषि विकास रणनीतिको एउटा प्रमुख कार्यका रूपमा खानेपानी उपभोक्ता समूहहरूका लागि एउटा त्यस्तो कार्यक्रम ल्याउनुपर्ने देखिन्छ, जसले २० वर्षको कृषि विकास रणनीति अवधिभर खानेपानी उपभोक्ता समूहहरूलाई बढी प्रभावकारी तथा स्वायत्त हुन सहयोग गरोस् । यो अपेक्षा गरिएको छ कि उक्त अवधिभर औसत खानेपानी उपभोक्ता समूहहरूले नियमित तथा आकस्मिक सम्भार कार्यको निमित्त पर्याप्त सेवा शुल्क उठाइरहेका हुने छन्, र आफ्नो प्रणालीमा पानीको बाँडफाँडलाई प्रभावकारी ढङ्गमा व्यवस्थापन गर्ने छन् ।

सरकारले निम्न विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नको निमित्त अनुदानलाई रणनीतिको रूपमा लिएको तथा लिँदै आएको छ— क) जैविक तथा रासायनिक मलको आपूर्ति, ख) प्रविधि, बीउ, कुखुरा चल्ला तथा ह्याचरी, माछा, सिँचाइ, औजार तथा उपकरण ग) कृषि उत्पादन सङ्कलन केन्द्र, भण्डारगृह, प्रशोधन केन्द्र, शीतभण्डार र दुर्गम क्षेत्रको यातायात । १४ औँ योजनाको आधारपत्रमा, भूकम्प प्रभावित घरपरिवारका लागि पशुधन (गाई, बाखा, कुखुरा र सुँगुर पालन) मा पूँजीगत अनुदान प्रस्तावित छ । बजेट भाषण २०१६/१७ मा, कृषि र पशुपालन मा क्रेडिट ५% व्याज अनुदान बढेको छ । यति हुँदा हुँदै पनि अनुदानको प्रयोगमा न स्थिरता छ, न त यसले कृषि क्षेत्र र किसानहरूलाई स्पष्ट लाभ नै दिन सकेको छ ।

९४) सरकारले निम्न विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नका निमित्त अनुदानलाई रणनीतिको रूपमा लिएको तथा लिँदै आएको छ— क) मलको आपूर्ति, ख) प्रविधि, बीउ तथा सिँचाइ, ग) दुर्गम क्षेत्रको यातायात। यति हुँदा हुँदै पनि अनुदानको प्रयोगमा न स्थिरता छ, न त यसले कृषि क्षेत्र र किसानहरूलाई स्पष्ट लाभ नै दिन सकेको छ ।

९५) नेपालको कृषि उत्पादनको प्रतिस्पर्धी क्षमतालाई सीमित पार्ने मुख्य तत्त्वको रूपमा प्रायजसो भारतको कृषिमा दिइने अनुदानलाई लिने गरिन्छ । यसको सन्दर्भ न्यून मूल्य भएका बालीहरू विशेष गरी दालको नाफामा मात्र लागू हुन्छ । उच्च मूल्य भएका कृषि उपजहरू जस्तै तरकारी, अलैंची तथा चियाको सन्दर्भमा नेपालको आफ्नै तुलनात्मक लाभ छ । भारतको छुटलाई नेपालले मलखादमा दिएको अनुदानको परिणाम स्वरूप पर्याप्त आपूर्ति तथा वितरण हुनसकेको नभएकाले निजी क्षेत्रको भूमिकालाई समावेश गर्ने गरी रणनीति र कार्यान्वयन पक्षको पुनः परीक्षण गरिनुपर्दछ । अनुदानको तह, यसको मितव्ययिता र आपूर्ति तथा भागमा पर्ने मूल्यको प्रभावलाई विचार गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

९६) अति कम विकसित मुलुकहरूका लागि कृषि प्रविधि सामग्रीमा दिइने अनुदान विश्व व्यापार संगठन तथा क्षेत्रीय व्यापार सम्झौताहरूमा निषेध नगरिएको विषय भएकाले यो व्यापारको मुद्दा होइन। प्रविधि तथा सामग्रीको प्रयोगले अनुदानलाई सम्बोधन गरेको छ। उदाहरणका लागि क) STW सिँचाइको स्थापनाको निमित्त अनुदान तथा ख) किसानहरूले उच्च मूल्यको बालीमा विविधीकरण गर्न अनुदानका बीउहरू, सघन सिँचाइ तथा हरितगृह खर्च । तथापि, अन्य गैर अनुदान पद्धतिहरू सफल भएका छन् । उदाहरणका लागि पशुपालन ऋणले धेरै बाखा पालनको माध्यमबाट आम्दानी जुटाउन सघाएको छ । सस्तो तथा पहुँचयोग्य वित्त अन्य प्रविधि तथा विविधीकरणको लक्ष्य प्राप्त गर्न समानरूपमा व्यावहारिक छ । ग्रामीण ऋण नीतिका लक्ष्यहरू उपलब्ध भएमा यसले अनुदानको उपादेयता घटाउने छ । यद्यपि अत्यन्तै गरिब तथा बहिष्करणमा परेका समूहको समावेशी विकासलाई यसले सम्बोधन गर्ने छैन ।

प २.१२ भूमि उपयोग व्यवस्थापन

प २.१२.१ भू-उपयोग योजना

९७) नेपालसँग भू-उपयोग योजना तथा क्षेत्रीकरणका बारेमा कुनै पनि विधेयक थिएन, जसको परिणाम स्वरूप भूमिको प्रयोग नियन्त्रणभन्दा बाहिर गएर गरिएको थियो । सन् २००४ मा भूमि ऐनको संशोधन गरी भू-उपयोग वर्गीकरण प्रणालीको तर्जुमा गर्ने तथा विशेष अनुमति विना भू-उपयोग गर्न निषेध गर्ने बाटो खुल्यो ।^{१७} भू-उपयोगको वर्गीकरण भू-उपयोग परिषदले तर्जुमा गरेको भू-उपयोग नीतिका आधारमा नेपाल

^{१७}भूमि ऐन, दफा ५१ ड

सरकारले घोषणा गर्नुपर्ने तथा भूमिसुधार मन्त्रालयले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने थियो ।¹⁸ नेपाल सरकारले सन् २०१२ मा भू-उपयोग नीति पारित गरेको छ, तर यसको कार्यान्वयन गरेको छैन । भू-वर्गीकरण प्रणालीको अनुपस्थितिमा कृषियोग्य भूमिलाई आवासीय भूमिमा परिणत गरिएका समाचारहरू व्यापक रूपमा आइराखेका छन्; जसले खाद्य सुरक्षाका लागि कृषि योग्य भूमिको रक्षालाई प्राथमिकतामा राखेको छ । भूमि उपयोग नीति २०१५ (वि.सं.२०७२) ले नयाँ मुद्दा, संवैधानिक आधार अनुच्छेद ५१ (ड) कृषि र भूमि सुधार, भूमि वर्गीकरण सिद्धान्तको उपयोग, पर्यावरण सन्तुलन, नियोजित विकास र वृद्धिका लागि राष्ट्रिय जरुरत, दिगो विकास लक्ष्यप्राप्तिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, मन्त्रीमण्डलको निर्देशन र सिफारिस आयोग, संसदीय कृषि तथा जल संसाधन समिति र भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालयको दीर्घकालिक मार्गचित्रलाई सम्बोधन गर्नका लागि पूर्ववर्ती नीतिहरूको अद्यतन गरिएको छ । भू-वर्गीकरण प्रणालीको अनुपस्थितिमा उपलब्ध कृषियोग्य भूमिको न्यूनीकरण हुनुका साथसाथै ग्रामीण योजना विहीन सहरीकरण हुँदै गएको छ ।

प २.१२.२ भूमिमा हदबन्दी

९८) भूमि ऐन २००४मा संशोधनले भू-स्वामित्वमा आर्थिक लाभभन्दा पनि सामाजिक न्यायको पद्धतिको वकालत गर्दछ । त्यसका लागि ठूला भूमिपतिहरू (जसले हदबन्दीभन्दा बढी भूमि हडपेका छन्) को जमिनमा हदबन्दी तोकेर भूमिहीनमा स्थानान्तरण गर्ने प्रक्रियाको नियमन गर्ने काम गर्दछ । यसरी जग्गामा हदबन्दी तोक्दा सानो र छरिएको जग्गाको स्वामित्व कायम हुन आउँछ । व्यवहारमा भूमि ऐनद्वारा व्यवस्था गरिएको भूमि सुधार र विशेष गरी यसको पाँचौं संशोधन (जसले जग्गाको स्वामित्वको सीमालाई अझै घटाएको छ) आंशिक रूपमा माग कार्यान्वयनमा आएको छ । कारण के हो भने विगतमा ऐनद्वारा गरिएको हदबन्दीलाई पन्छाउने विभिन्न तरिकाहरू प्रयोग गरिए । खबरमा आए अनुसार अझै पनि धेरै जग्गा कसैको स्वामित्वमा रहेको पाइएको छ; जसमा भूमिहीन मोही श्रामिकका रूपमा विभिन्न रूपमा मोहियानी स्वरूपमा काम गरिरहेका छन् ।

तालिका ५७: जग्गा स्वामित्व र जोतको सीमा

	जग्गा स्वामित्व सीमा	आवासका लागि थप जग्गा	कृषि भूमिको सीमा
तराई	१० बिगाहा*	१ बिगाहा	४ बिगाहा
काठमाडौं उपत्यका	२५ रोपनी**	५ रोपनी	१० रोपनी
काठमाडौं उपत्यका बाहेक सबै पहाडी क्षेत्र	७० रोपनी	५ रोपनी	२० रोपनी

* १ बिगाहा . ६७७२.६३ वर्ग मी.

** १ रोपनी . ५०८.७२ वर्ग मी. (एक बिगाहामा १३.३१ रोपनी हुन्छ)

९९) भूमि ऐन २००४ मा संशोधनको दफा १२ अनुसार निश्चित अवस्थामा कृषि व्यवसायीहरू तथा सहकारीहरूलाई भने जग्गाको हदबन्दीबाट मुक्त गरिएको छ ।^{१९} त्यस्तैगरी खण्डीकरण भएको जमिन एकीकृत गर्ने कार्यलाई प्रोत्साहन गर्न खरिद गरिने जमिन र कृषि क्षेत्रमा संलग्न सहकारीहरू; जसले उद्योगका नाममा जमिन दर्ता गर्दछन्, त्यसमा पनि छुट दिने व्यवस्था गरेको छ ।^{२०} यो बजेटरी कानून

¹⁸भूमि ऐन, दफा ५१ च । भूमि उपयोग परिषदमा राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्ष अध्यक्षका रूपमा र रक्षा सचिव, वन तथा भूसंरक्षण सचिव, कृषि तथा सहकारी सचिव, भौतिक योजना तथा निर्माण सचिव सदस्यकारूपमा रहन्छन् । साथै यसमा भू-उपयोग सम्बन्धी विशेषज्ञहरूमध्येबाट नेपाल सरकारद्वारा मनोनित ३ जना सदस्य र भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन सचिव सदस्य-सचिव रहने व्यवस्था छ ।

¹⁹भूमि ऐन, दफा १२ । यस्तो छुट निश्चित उद्यम वा सहकारीलाई विशेष क्रियाकलापका लागि नेपाल सरकारको आदेशमा दिइएको छ । यसले उद्यम वा सहकारीले उपयोग गरेको जमिनको आकारको विवरण तयार पार्छ । यस्तो छुट क्रियाकलाप चालु रहन्जेल कायम रहन्छ ।

²⁰आर्थिक ऐन २०६८, परिशिष्ट घ

२०१६/१७ ले तीन वर्षमा देशमा भूमि प्रयोग नक्सा पूरा गर्न र खेतबारी बाँझो राखेमा दण्ड जरिवानाको व्यवस्था गरेको छ ।

१००) परम्परागत तथा वैज्ञानिक बाँडफाँड नियमहरूद्वारा एउटा निश्चित छनोट गरिएको छ ।²¹ उत्तराधिकारीका नाममा नभई दम्पति तथा सन्तानहरूमा सम्पतिको हस्तान्तरण हुने व्यवस्था गरेको छ । यसको परिणामस्वरूप पुस्तौंसम्म जग्गा स्थानान्तरण हुने हुँदा जग्गाको स्वामित्व को माग क्रमशः घट्दै गई जग्गाबाट जीवन गुजारा चलाउन कठिन हुँदै गएको छ । विशेषगरी मृत्यु हुनेहरूको सम्पत्तिका नाममा जग्गा माग रहेको र यसलाई कुनै अरु सम्पत्तिसँग साँच्चै नमिल्ने अवस्थामा यो समस्या देखिएको छ ।

१०१) भूमि ऐनद्वारा तोकिएको जग्गाको हदबन्दी तथा जग्गा बाँडफाँडका कारण नियमहरूले जग्गाको स्वामित्वको आकार घटाउँदै गई चामत्कारिक रूपमा उत्पादकत्वमा सुधार गर्न सकिएको अवस्था बाहेक जग्गाबाट जीवन गुजारा गर्न कठिन हुँदै गएको छ । सानो जग्गा स्वामित्वमा दुईवटा उपाय मात्र कल्पना गर्न सकिन्छ: या त जग्गा बाँडफाँड गर्ने सहकारीहरूको गठन वा करार खेतीको व्यवस्थापन ।²²

१०२) भूमि ऐनले १९६४ भन्दा अगाडि अरु कसैको स्वामित्वमा रहेको जग्गामा खेती गर्ने मोहीहरूलाई निश्चित मोहियानी हकको सुरक्षा प्रदान गरेको थियो । तर १९६४ पछि उक्त हक थप प्राप्त हुन सकेनन् । वास्तवमा भूमि ऐन पश्चात् भूमिहीन कृषि श्रामिकहरूको अवस्था भन्नु खराब हुँदै गएको छ । जग्गा धनीहरू श्रामिकहरूलाई मोहियानी हक दिनुपर्दछ भन्ने आशङ्कामा आफ्नो जमिन खेती नगरी बाँझो राख्न थालेका छन् ।

प २.१२.३ कृषि जमिनको आकार

१०३) खेतको क्षेत्रफल वितरणको कृषि क्षेत्र विकासको रणनीतिक पद्धतिमा ठूलो भूमिका हुन्छ । ग्रामीण जनसङ्ख्यालाई सरल वर्गीकरण गर्दा तीनवटा समूहहरू विचार गर्नुपर्ने हुन्छ: १) साना व्यावसायिक किसान २) जीविकोपार्जन गर्ने किसान तथा ३) भूमिहीन वा लगभग भूमिहीन । त्यस्ता किसानहरूलाई साना व्यावसायिक किसानका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ; जसको जग्गाको स्वामित्व १.० देखि १.५ हेक्टरसम्म छ, आफ्नो उत्पादनको ३० प्रतिशतभन्दा बढी बिक्री गर्ने कृषि आयको वृद्धिमा जोड दिने गर्दछन् र उच्च वृद्धिदरको लागि तयार हुन तथा कृषिमा उच्च निवेश दिन चाहन्छन् । यी किसानहरू मुख्यतया जीविकोपार्जनका लागि मात्र खेती गर्दैनन् । यिनीहरूले खेतीपातीमा ध्यान केन्द्रित गरेका हुन्छन् । यस किसिमका किसानहरूको समूह ग्रामीण परिवारहरूको २० प्रतिशत जति खेती गर्दछन्²³ र सायद यसभन्दा बढी जग्गा भएका १% र ७% भूमि नियन्त्रण गर्ने यी परिवारलाई यदि जोड्ने हो भने ५०% जग्गा हुन आउँछ । त्यसले सानो व्यावसायिक उत्पादनको निमित्त सालाखाला ७४५,००० परिवारका लागि अनुसन्धान विस्तार गर्ने प्रणालीमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने देखिन्छ । यिनै ७४५,००० साना व्यावसायिक किसानहरू नै कृषि क्षेत्रको वृद्धिका माध्यम हुन्; जसले ग्रामीण गैर-कृषि रोजगार, खाद्यको आपूर्ति तथा राष्ट्रिय आयमा योगदान गरिरहेका छन् ।

तालिका ५.८: जग्गामा स्वामित्वको वितरण

²¹ मुलुकी ऐन, भाग १३

²² करार खेती सम्बन्धी विवरण हेर्नु होला

²³ यो कृषि जनगणना (२००१) को भूमि वितरण अङ्कमा आधारित छ । अद्यावधिक विस्तृत तथ्याङ्क उपलब्ध छैन । यद्यपि, मुख्य तर्क वितरण प्रणालीमा आएको परिवर्तनसँग मेल खाने हुनुपर्छ ।

	२००९/०२						२०११/१२					
	स्वामित्व			स्वामित्वमा रहेको जमिन			स्वामित्व			स्वामित्वमा रहेको जमिन		
स्वामित्वको आकार	संख्या ('०००)	प्रतिशत	सञ्चयी (cumulative) प्रतिशत	क्षेत्रफल ('०००हे)	प्रतिशत	सञ्चयी (cumulative) प्रतिशत	संख्या('०००)	प्रतिशत	सञ्चयी(cum ulative) प्रतिशत	क्षेत्रफल ('०००हे)	प्रतिशत	सञ्चयी(cum ulative) प्रतिशत
०.५ हे भन्दा कम	१,५७८.९	४७.३	४७.३	३९०.२	१४.७	१४.७	१,९८७	५३.५	५३.५	४८५	१९.२	१९.२
०.५ हे देखि १ हेक्टर सम्म	९१५.७	२७.४	७४.७	६४१.७	२४.२	३८.९	९८४	२६.५	८०	६९५.१	२७.६	४६.८
१ हे देखि ५ हेक्टर सम्म	८१७.४	२४.५	९९.२	१,४२८.२	५३.८	९२.७	७३२.७	१९.७	९९.७	१,२५८.१	४९.९	९६.७
५ हेक्टर भन्दा माथि	२५.४	०.८	१००	१९४	७.३	१००	११.८	०.३	१००	८४.४	३.३	१००
जम्मा	३,३३७.४	१००		२,६५४.१	१००		३,७१५.६	१००		२,५२२.५	१००	

स्रोत: प्राविधिक सहयोग समूहको गणना अनुसार, कृषि जनगणना २००९ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग) मा आधारित

१०४) दोस्रो वर्ग अर्थात् निर्वाहमुखी किसानहरूले ०.५ देखि ०.९ हेक्टरसम्मको जमिन नियन्त्रण गरेका छन् । यिनीहरूको सङ्ख्या ग्रामीण परिवारको २७ प्रतिशत हुन आउँछ (जुन साना व्यवसायी किसानको सङ्ख्या जतिकै हो) । यिनीहरूले जम्मा २८ प्रतिशतले एक चौथाइ जति जग्गामाखेती गरेका छन् । केहीले साना व्यावसायिक किसान बन्नको निम्ति पर्याप्त पशुपालन गरेका हुन्छन् । तर सामूहिक रूपमा तिनीहरू मुख्यतया बाँच्नको लागि अपर्याप्त भूमि भएका जीविकोपार्जन मात्र गर्ने किसानहरू हुन् । बाँच्नका निम्ति तिनीहरूले ग्रामीण गैर-कृषि रोजगार खोज्ने पर्दछ । एक हेक्टरभन्दा जमिन हुने र त्यसै अनुसारको आम्दानी हुने किसानभन्दा तिनीहरू बढी जोखिममा हुन्छन् । तिनीहरूसँग सधैं पूँजीको अभाव हुन्छ र कुनै किसिमको जीविकाको खोजीमा हुन्छन् । तर ऋणदाताहरूको नजरमा जोखिमयुक्त देखिन थाले । तिनीहरू गैर-कृषि रोजगारीमा धेरैजसो समय बिताउँछन् र त्यस्तो रोजगारीको निरन्तर खोजीमा हुन्छन् । यसले तिनीहरूले औसत खेतीको गुणस्तर घटाउँदै छ ।

१०५) तेस्रो वर्ग अन्तर्गत भूमिहीन अथवा लगभग भूमिहीनहरू पर्दछन् । तिनीहरू ग्रामीण जनसङ्ख्याको आधा हिस्सा हुन् । तिनीहरू २.१ मिलियन परिवार हुन्, तर १९ प्रतिशत मात्रै जग्गा नियन्त्रण गर्छन् । आधा जनसङ्ख्या भूमिहीन छ भने आधा जनसङ्ख्यासँग ०.५ हेक्टरभन्दा कम जमिन छ । कृषि उत्पादकत्वको वृद्धिबाट यस समूहको आम्दानी वृद्धि गर्न धेरै कम मात्र सम्भव छ । पक्कै पनि उपल्लो तहका केहीले फूल

व्यवसायमा प्रगति गर्न सक्छन्, तर त्यसका लागि आफूसँग भएको पूरै जग्गा जोखिमपूर्वक फूल व्यवसायमा लगाउनुपर्ने हुन्छ। भूमिहीन तथा ०.१ देखि ०.५ हेक्टरसम्म जमिनको योगदान अप्रत्यक्ष तरिकाले ग्रामीण गैर-कृषि क्षेत्रको तीव्र वृद्धि गर्न हुने छ, जुन साना व्यावसायिक किसानहरूको आमदानी वृद्धिबाट प्रभावित हुन जान्छ।

१०६) आधादेखि एक हेक्टरसम्म जमिन भएका किसानहरूको सुधारिएको खेतीपातीको अभ्यासबाट आफ्नो पारिवारिक उन्नति गर्न सक्छन्। तैपनि साना किसानको तुलनामा यो समूह बढी जोखिमयुक्त खेतीपातीमा कम केन्द्रित, तर गैर-कृषि कार्य गर्न बढी जागरुक तथा पूँजी कम भएको काम गर्न क्षमता कम भएको हुन्छ। यी परिवारहरूका लागि एउटा विशिष्टीकृत पद्धति आवश्यक छ; जसले नयाँ संस्थागत संरचना स्थापना गर्दै तिनीहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्ने व्यापक विस्तार सहित सेवाहरूबीचमा पहुँच तथा अन्य उपायहरू लागू गरिनुपर्दछ। त्यस्तो कृषि-विशेष निकाय गरिबी निवारण आयोजनमा राख्न सकिन्छ। यद्यपि यसले कृषि अनुसन्धान प्रणालीसँग सम्बन्ध स्थापित हुन सक्छ। सम्भवतः विभिन्न अनुसन्धान पनि गर्नुपर्ने हुन सक्छ। डेरी उद्योगमा विशेष जोड दिइनेछ र केही हदसम्म फूल व्यवसायसम्म विस्तार गर्न सकिन्छ। समस्या के छ भने साना व्यवसायी किसानको निमित्त उपयुक्त हुने सेवाहरू जीविकोपार्जन गर्ने किसानको निमित्त हुँदैनन्। र साना व्यवसायी किसानको लागि सङ्ख्या खडा गर्ने सन्दर्भमा साना व्यवसायी किसानलाई उपयुक्त हुने पद्धतिहरू लागू गर्न सक्नेवाहेक अन्य जीविकोपार्जनका किसान हुन जान्छन्।

प २.१३ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा²⁴

१०७) तालिका ५९ ले नेपालमा खाद्य सुरक्षाको मुद्दाहरू उल्लेख गरेको छ। खाद्य सुरक्षाको परिभाषाका रूपमा विश्व खाद्य सम्मेलनले दिएको परिभाषा प्रयोग गरिएको छ। जस अनुसार खाद्य सुरक्षा त्यस्तो परिस्थिति हो जहाँ सबै व्यक्तिहरूसँग सबै समयमा, पर्याप्त, सुरक्षित तथा पोषणयुक्त खाना हुन्छ, तथा क्रियाशील अनि स्वस्थ जीवनको लागि खानाको इच्छा पूर्ति गर्दछ।

१०८) कृषि विकास रणनीति तयारीको सन्दर्भमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षासँग सम्बन्धित जोड दिनुपर्ने दुईवटा पक्षहरू छन्। पहिलो, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, खाद्य पर्याप्तताको अवधारणाभन्दा भिन्नै भएपनि धेरै जसो नेपाली सरोकारवालाहरूले यसको उद्देश्यलाई अन्न उत्पादन वृद्धि गरी आत्मनिर्भरता वढाउने रूपमा व्याख्या गर्ने गरेका छन्। यस दृष्टिकोण अनुसार, आयमा आत्मनिर्भरता आर्थिक रूपमा सम्भव छ वा छैन भन्ने तर्फ बढी ध्यान दिइँदैन, खाद्य सुरक्षालाई साँघुरो अर्थमा खाद्यको उपलब्धताको रूपमा व्याख्या गरिन्छ र खाद्य उपलब्धतालाई जनसङ्ख्याको आवश्यकताभन्दा बढी परिमाणमा अन्न उत्पादन गर्ने अर्थमा व्याख्या गरिन्छ। यसका साथै खाद्यमा आत्मनिर्भरताले पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्छ वा गर्दैन भन्ने प्रश्नलाई पनि वेवास्ता गर्ने गरिएको छ, जबकि नेपाल लगायत अन्य देशहरूमा प्राप्त प्रमाण अनुसार खाद्यमा आत्मनिर्भरता वा खाद्यमा बचतसम्म भएर पनि खाद्य गरिबी, कुपोषण तथा खाद्य जोखिम हटाउन सकिन्छ।

१०९) दोस्रो, खाद्य सुरक्षालाई सामान्यतया पोषणयुक्त खानाको सन्तुलित भोजनभन्दा पनि क्यालोरी ग्रहण गर्नुसँग जोडेर हेरिन्छ। दीर्घकालीन (२० वर्षे) दृष्टिकोणबाट हेर्दा निश्चित रूपमा नेपालको उच्च तहको जनसङ्ख्यामा भोजनको प्रवृत्ति मुख्य उपजको न्यून खपत तथा फलफूल र तरकारी, मासु र माछाका उत्पादन अनि डेरीका उत्पादन समावेश हुने गरी थप विविधीकृत खपतको दिशामा जाने अपेक्षा गरिएको

²⁴ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्य योजना तयार गर्न नेपाल सरकार र खाद्य तथा कृषि संगठनको प्रयास

छ । कृषि विकास रणनीतिक सम्बन्ध अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ र यसले अनुसन्धान तथा विस्तार कार्य तथा सम्पूर्ण कृषि लगानी प्रमुख रूपमा विगतमा जस्तै अन्नबाली अथवा अन्य वस्तुहरूमा निर्देशित हुनुपर्दछ भन्ने उजागर गर्दछ ।

११०) खाद्य तथा पोषण सुरक्षा बहुआयामिक र जटिल अवधारणा हो । कृषि विकास रणनीतिले यी विभिन्न आयामहरूको सम्बोधन गर्नुपर्ने छ । त्यसै गरी नेपाल सरकारले खाद्य तथा कृषि संगठनको सहयोगमा १० वर्षे खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना तयार गरेको छ । अन्ततोगत्वा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजना र बहुक्षेत्र पोषण योजना, कृषि विकास रणनीतिको प्रमुख कार्यक्रमका रूपमा खापोसुका द्वारा कार्यान्वयन गरिने छन् ।

तालिका ५९: खाद्य र पोषण सुरक्षाका सवालहरू

खाद्य सुरक्षाका आयाम	विषयहरू/मुद्दाहरू	प्रमाण
उपलब्धता	<ul style="list-style-type: none"> न्यून उत्पादन तथा स्थिर उत्पादकत्व अन्न उत्पादनको वृद्धि बढी खाद्य भण्डारणको निमित्त सीमित पूर्वाधार 	<ul style="list-style-type: none"> मुख्य बालीहरूको उत्पादकत्व दक्षिण एसियामा सबभन्दा कम नेपाल खाद्य उत्पादनहरूको प्रमुख आयातकर्ता
पहुँच	<p>कमजोर सञ्जाल: दुवै भौतिक तथा आर्थिक पहुँचलाई हानि गर्दछ</p> <ul style="list-style-type: none"> किसानहरूको उत्पादनको लागि चाहिने विभिन्न निवेशहरू विस्तार सेवाहरू तथा बजारीकरणको अवसरमा सीमित पहुँच आ.व. २००५/०६ देखि बढ्दै गएको खाद्य मूल्य सामान्य मूल्यवृद्धि बढी । खाद्यका मूल्य क्रेता भएकाले सहरी गरिबहरू नराम्रोसँग प्रभावित छन् । सबभन्दा गरिब परिवारहरू आफ्नो आम्दानीको एक तिहाइ खानाको लागि छुट्ट्याउँदैन । 	<ul style="list-style-type: none"> नेपालको सडक घनत्व १२.४ कि.मी./१०० वर्ग कि.मी. (सन् २०१५) छ जबकि भारतको हिमाचल, उत्तराखण्ड तथा सिक्किम प्रदेशमा क्रमशः ९०.६, ९८.४ र ७९.१ (सन् २०१२) छ । जनसङ्ख्याको ४३% हिस्सासँग मात्र सबै मौसममा प्रयोग हुने सडकमा पहुँच छ र ६० प्रतिशतभन्दा बढी सडक पूर्वाधार तराईमा छ । काठमाडौँ तथा उच्च पर्वतीय क्षेत्रमा खाद्यको उच्च मूल्य
खपत तथा उपयोग	<ul style="list-style-type: none"> न्यून भोजन विविधता तल्लोस्तरका बालीहरूको उपयोगमा अपर्याप्त ध्यान खपत व्यवहार तथा स्वास्थ्य सूचकाङ्कमा सामाजिक, भौगोलिक तथा समयको भिन्नता खाद्य वचावटमा न्यून सचेतना परिवर्तित खपत व्यवहार (फास्ट फुड, निष्क्रिय जीवन पद्धति, सुगर तथा बोसोको खपत जसले मोटोपन तथा डाइबिटीजमा योगदान गरिरहेको छ) अन्न उत्पादन तथा उपलब्धताका आधारमा मात्रै खाद्य सुरक्षाको मूल्याङ्कन 	<ul style="list-style-type: none"> जनसङ्ख्याको ४१% ले मात्र २,१४४ क्यालोरीको न्यूनतम परिणाम दैनिक रूपमा प्राप्त गरेको । ५ वर्ष मुनिका ३७% बालबालिकाको वृद्धि रोकिएको । ११% जति खेर गएको तथा ३०% आवश्यक भन्दा कम वजन महिलाहरूमा रक्तअल्पता ग्रामीण क्षेत्रमा ३६% र सहरी क्षेत्रमा २८% तथा तराईमा ४२%, पहाडमा २७% र देशमा ३५% छ ।

		<ul style="list-style-type: none"> • कमजोर समुदायहरू, जस्तै: दलित, आदिवासी, जनजाति तथा पूर्व- बँधुवा मजदुरहरू प्रायः खानामा पहुँचको निमित्त सङ्घर्षरत छन् । • हालसालै खाप्रगुनिवि द्वारा गरिएको विषादी प्रयोगको परीक्षण प्रतिवेदनले उच्च विषादी अवशेष देखाएको छ (सहरी क्षेत्र तथा सहर नजिकको क्षेत्र)
स्थिरता	<ul style="list-style-type: none"> • कृषि पेसा बढी अस्थिर बन्दै गएको • गरिब घरपरिवारहरू बढी कमजोर तथा कम सङ्घर्ष गर्ने क्षमतामा • कृषि श्रमिकको बसाइँसराइ • सबै मौसममा चल्ने सडक तथा सफा मौसममा मात्रै चल्ने सडक • विपदका विरुद्ध कमजोर तयारी 	<ul style="list-style-type: none"> • कृषिमा जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरू बढ्दो क्रममा देखिएका • पूर्वाञ्चल क्षेत्र (२००८) मा गएको बाढी र २०१५ को भूकम्पले कृषि उत्पादन तथा जनताको जीवनस्तरमै प्रभाव परेको • मध्य पूर्वका देशहरूमा भइरहेको युवाहरूको बसाइँ सराइ प्रायः राजनैतिक अस्थिरताद्वारा प्रेरित

स्रोत: TA Team based on UNDP 2010, USAID 2010. GON Economic Survey 2015/16; GOI/MOSPI Infrastructure Statistics 2014; World Bank 2013 Nepal Highway Data; NPC 14th Plan; CBS MICS 2014; MOHP NDHS 2011

१११) खाद्यपदार्थको मूल्यमा तीव्र वृद्धि, खाद्य पदार्थको मूल्यमा अस्थिरता तथा सामना गर्ने रणनीतिहरू: नेपाली परिवारहरू आफ्नो आम्दानीको ६७% खानामा खर्च गर्नुको अर्थ खाद्यपदार्थमा मूल्यवृद्धि हुने वित्तिकै उनीहरूको खाना खर्च घट्दछ । धेरैजसो प्रचलनमा आएका समाधान रणनीतिहरू अन्तर्गत कम रुचाइएको खानामा भर पर्छ (६७%) भोजनका प्रकार घटाउनु (२९%) गैर-खाद्य वस्तुमा गरिने खर्च घटाउनु (२६%) तथा खाद्य पदार्थ खरिद गर्नुको निमित्त ल्याइएको पैसामा कटौती (१४%) समावेश छन् । २००८ मा भएको उच्च खाद्य सङ्कट अवधिभर करिब १२% घरपरिवारले एक दिनको खाना छोडेको देखिन्छ^{२५} । नेपाल जीवन स्तर सर्वेक्षण (२०१०/११) ले विभिन्न स्थानमा खाद्य असुरक्षालाई मुकाबिला गर्न रणनीतिक उपाय अनुसरण गरेको पाएको छ । त्यस्ता उपायहरूमा खाना वा पैसा सापटी (६८%); उधारोमा खानेकुरा किन्ने (५७%); सस्ता वा कम रुचिका खाद्य पदार्थ खाने (५१%); भोजनमा कम खाने (४२%); एक दिनको भोजन सङ्ख्या घटाउने (३३%); वयस्क सदस्यको खाना कम गरी बच्चाबच्चीलाई खुआउने (१८%); रोप्नका लागि संरक्षित बीउ खाने (१३%); भोजन बिना दिन काट्ने (११%); र अन्य उपायहरू: घरको सदस्यलाई अन्यत्र खान पठाउने, दोस्रो व्यक्तिको हिस्सेदारी कम गर्ने, जङ्गली-खाना वा नपाकेको बाली-खाना खाने र सम्पत्ति बेच्ने जस्ता छन् । कृषि विकास रणनीति (ADS) ले गरिबहरूको तीव्र वृद्धि हुँदै जति खाद्यको मूल्य तथा खाद्य मूल्यमा अस्थिरता जस्ता पक्षमा रहने कमजोरी घटाउने किसिमका रणनीतिहरू निर्माणमा ध्यान दिनु जरुरी छ ।

^{२५}United Nations World Food Programme, WFP, 2008.

११२) खाद्य उपलब्धता तथा खाद्य सुरक्षा: जनसङ्ख्या वृद्धिभन्दा अन्न उत्पादनको वृद्धि (१.२) कम हुँदा गइरहँदा थोरै परिमाणमा (कुल उत्पादनको ७.८%) भारतबाट २००८/०९ र २०१५/१६बीचको निर्यात नियन्त्रणको अवधिमा पनि आयात गर्ने सुनिश्चित गरिएको छ। अन्नलाई खाद्य सुरक्षाको सूचक मान्नको निमित्त दुई प्रकारका महत्वपूर्ण मान्यताहरू रहेका छन्— क) निरन्तर हुँदै गएको जनसङ्ख्या वृद्धि र ख) प्रतिव्यक्ति धानको खपत। आउने दशकको अवधिभर नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर घट्ने अपेक्षा गरिएको छ। वास्तवमा २०११ को जनगणनाको प्रतिवेदनले १.३५ प्रतिशत देखाइरहँदा वृद्धिदर घट्न थालिसकेको हुन सक्छ।

११३) यदि नेपालले अरू एसियन मुलुकहरूको चलन अपनाउँछ भने भोजनमा धानको सट्टामा गहुँका उत्पादनहरूले प्रतिस्थापन गर्ने छ। बढ्न सक्ने अभाव जनावरको खानाको लागि हुन सक्छ किनकि मासु तथा अन्य पशुको उत्पादनको माग बढ्दै जाने छ। कम्तीमा पनि मकैको कुरा गर्दा विभिन्न किसानहरूले सुधारिएका प्रणालीहरूको मकैबाट बढी उत्पादन गरिरहेको आधारमा भन्ने हो भने यसको उत्पादन वृद्धिको निकै सम्भावना छ।

११४) खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: नेपालमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित उल्लेखनीय सङ्ख्यामा प्रणालीहरू रहेका छन्। विश्व खाद्य कार्यक्रम (WFP) द्वारा तयार पारिएको पृष्ठभूमि पत्रले मुख्य प्रणाली विशेषता तथा सीमाहरूको बृहत् छलफल गरेको छ।²⁶ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अन्तर-क्षेत्रगत मुद्दा हो र यसका निमित्त बहुक्षेत्रीय पद्धति आवश्यक पर्दछ। कार्यान्वयनमा ल्याइएका विभिन्न प्रयासहरू सक्षम तथा प्रभावकारी खाद्य र पोषण सुरक्षा अनुगमन प्रणालीको लक्ष्य प्राप्त गर्न एकआपसमा जोडिएका छन् भन्ने कुरा दबाउन त्यस्तो पद्धति स्पष्ट सिद्धान्तहरूबाट निर्देशित हुनुपर्दछ। बृहत् खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अनुगमन कार्यक्रममा के के कुरा आवश्यक छन् र यो कसरी प्रयोग गरिनुपर्दछ भन्ने लगायतका स्पष्टोक्तिहरूबाट उक्त प्रणाली निर्देशित हुनुपर्ने छ। खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अन्तर-क्षेत्रगत मुद्दा भएकोले त्यो कुनै पनि एउटा मन्त्रालयको कार्य क्षेत्रभित्र पर्दैन। यसर्थ यसका लागि अन्तर-मन्त्रालयगत समन्वय क्षमता भएको नेतृत्व आवश्यक पर्दछ। अस्तित्वमा रहेका विभिन्न प्रणालीहरूमा विभिन्न तहका केन्द्रीय र स्थानीयका साथसाथै नीतिगत तथा प्राविधिक तहमा कार्यमूलक संयोजनको सुनिश्चितता गर्नु थप सुधारको अर्को क्षेत्र हो।

प २.१४ संस्थागत सवालहरू

११५) नीतिको विश्वसनीयता: समाजले सरकारका निर्णयहरू स्थिर तथा लामो समयसम्म टिक्न सक्ने खालका छन् भनेर विश्वास नगरेसम्म तथा पर्याप्त संस्थाहरू, लगानी तथा लागू गर्ने प्रक्रियाहरू विकास नगरेसम्म नीतिको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सक्दैन। कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित संस्थाहरूको नेतृत्व बारम्बार परिवर्तन भइरहँदा क्षमता तथा प्रतिस्पर्धी गुणस्तर विकास गरी कार्यक्रमहरू प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न सकिँदैन। नीति कथन तथा कार्यान्वयन बीचको खाडलले लगानी तथा नियम कानूनको पालनामा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ। स्थानीय तहमा निर्वाचित निकायको अभाव हुँदा विकेन्द्रीकरण तथा निक्षेपीकरणको प्रयासलाई सहयोग पुगेको छैन। गत १५ वर्षको अवधिमा परिवर्तन गरिएको निवेश अनुदान नीतिले ठूलो दोहोरोपना तथा अनिश्चितता पैदा गरेको छ।

²⁶WFP Monitoring and Evaluation for Food and Nutrition Security. Assessment, Vision, Options, and Strategy Background Papers for the Preparation of the ADS, 2013.

११६) समन्वय: एपिपी तथा अन्य कार्यक्रमहरूको अनुभवले विभिन्न निकायहरू र विभिन्न प्रशासनिक तह (केन्द्र, जिल्ला, गाँउ)का बीचमा प्रभावकारी समन्वय गर्ने कुरामा कठिनाई देखाएको छ । सम्झनुपर्ने कुरा के छ भने एपिपी को समन्वय जिल्ला तहमा भन्दा केन्द्र (राष्ट्रिय योजना आयोग, कृषि विकास मन्त्रालय तथा उद्योग मन्त्रालय लगायतका निकायमा) तहमा बढी कमजोर रह्यो । एउटै निकायभित्र पनि सम्बन्धित कार्यक्रमहरूको समन्वय गर्न कठिन छ । उदाहरणका लागि, राष्ट्रिय योजना आयोगभित्र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हेर्ने फरक फरक निकायहरू छन् । उही सिँचाई योजनाभित्रका सिँचाई इन्जिनियर तथा कृषि विस्तार अधिकृतहरूका बीचमा समन्वय गर्न गाह्रो छ । राष्ट्रिय तहको गैर सरकारी संस्था समन्वय गर्ने निकायमै अपर्याप्तता छ ।

११७) क्षमता तथा मानव स्रोत: दुवै खालका क) संस्थागत क्षमता र ख) मानव स्रोत क्षमताको तहमा सीमित क्षमता देखिन्छ । सम्बन्धित संस्थाहरूको नीति विश्लेषण, योजना सेवा प्रवाह तथा कार्यान्वयनमा सीमित क्षमता छ । नीतिसँग सम्बन्धित न्यून विश्लेषणात्मक वा प्रमाणमा आधारित विश्लेषणविना नै नीतिको तर्जुमा हुने गर्दछ । नीतिको कार्यान्वयन अपूर्ण रूपमै अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिन्छ, अथवा सुधार र व्यवस्थापन गर्न ढिला भइसकेको अवस्था आउने गरी अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई ढिलासुस्ति गरिन्छ । ठूलो कृषि जनसङ्ख्यालाई पुऱ्याउने सीमित जलस्रोत तथा अपर्याप्त रूपमा तालिमप्राप्त सेवा प्रदायक भएको परिणामस्वरूप सेवाको गुणस्तर कमजोर छ भने ठूलो संस्थामा रहेका कृषि जनसङ्ख्या तथा सम्भावना बोकेका कृषि उद्यमीहरूको सेवाको माग आपूर्ति हुन सकेको छैन । हाल बालीको सन्दर्भमा करिब २००० किसानलाई सेवा पुऱ्याउने एउटा मात्र प्रसार अधिकृत छ^{२७} वर्तमान जलस्रोतको क्षमता अभिवृद्धिका लागि घट्टै गएको बजेटले सीमित पारिदिएको छ र सहजरूपमा पहुँचयोग्य नभएका क्षेत्रमा सेवा प्रदान गर्न सीमित प्रोत्साहन उपलब्ध भएकोले पनि जलस्रोतको सुधार नहुने देखिन्छ ।

११८) उत्तरदायित्व: सरकारी कार्यक्रम तथा परियोजनाहरूको प्रतिफलको उपलब्धि (वा त्यसको अभाव)का निमित्तको उत्तरदायी हुने भन्ने कुरा स्पष्ट छैन । उत्तरदायित्व प्रणाली (सम्मान तथा सजाय) काम गर्न सकेको देखिँदैन । परिणाममा आधारित कार्यसम्पादन प्रणाली चलायमान छैन । सरकार यस्ता विषयहरूको बारेमा सचेत छ र सार्वजनिक खर्चहरूको पारदर्शिताका बारेमा चासो व्यक्त गरेको छ । सामान्यतया कार्यक्रम/परियोजनाको कार्यसम्पादन तथा वृत्ति विकासका बीचमा कमजोर सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । सार्वजनिक कर्मचारीहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनको ढाँचा गरेका काम विशेषभन्दा पनि धेरै सामान्य खालको छ ।

११९) न्यून लगानी तथा लगानीको प्रभावकारिता: कृषि क्षेत्रको महवका बारेमा प्रशस्त भाषणहरू गरिए पनि यस क्षेत्रमा अपर्याप्त लगानी छ, र त्यो पनि घट्टो क्रममा छ । कम लगानी हुने वित्तिकै कार्यक्रमहरूको निरन्तरताको अभाव तथा कार्यक्रमको प्रभावकारिताका निमित्त महत्वपूर्ण हुने स्रोतहरू काटिनु हो । लगानी उपलब्ध भएमा पनि उक्त लगानीको प्रभावकारिता तथा खर्चहरू गम्भीर मुद्दा बनेका छन् । ग्रामीण सडक तथा सिँचाई योजनाजस्ता पूर्वाधारका हकमा निर्माण प्रक्रिया नै गलत छ र सञ्चालन तथा सम्भारको पनि अभाव छ । दुवै अवस्थाको परिणाम स्वरूप सुरुको लगानीमा न्यून प्रतिफल हुन्छ ।

१२०) विकेन्द्रीकरण: स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ ले आवधिक जिल्ला विकास योजना मार्फत् विकासलाई प्राथमिकतामा राखी विकास रणनीतिको निमित्त स्थानीय आधार तयार पारेको छ । कृषि तथा पशुपालनको

^{२७}This was based on estimates by the TA Team of about 2,875 Crop extension workers (including subject matter specialists and supporting technical staff, source www.doanepal.gov.np) and a farmer households of 3.364 million in 2001, 3.831million in 2011, and estimated population of farmer households of 4.021 million in 2015 with a growth rate of 1.22% annually (CBS: National Sample Census of Agriculture).

निमित्त बजेट तथा कर्मचारी सहितका कार्यक्रम सम्बन्धी सेवाहरू जिल्ला विकास समितिहरूमा निक्षेपण गरिएको छ । त्यस्ता कार्यक्रमहरूले कृषि विकास मन्त्रालयको साभेदारीमा निजी तथा गैरसरकारी निकायहरूलाई काम गर्न प्रोत्साहन गरेका छन् । तैपनि सीमित क्षमता, संस्थागत समन्वय तथा कर र राजस्व स्थानीय प्रशासन सम्बन्धी समस्या विद्यमान छन् । उदाहरणका लागि स्थानीय निकायहरूले विभिन्न ऐन तथा नियम (जस्तै: कर, भूमि, स्थानीय यातायात शुल्क)हरूलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन तथा नियमन गर्न सकेका छैनन् साथै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ ले व्यवस्था गरेजस्तो सबै स्रोतहरूबाट भन्सार उठाउन सकेका छन् । त्यसको प्रमुख कारणका रूपमा प्रशासनिक असक्षमता तथा करसम्बन्धी लागू गराएमा अर्को चुनाव हाँछु भनेर बेवास्ता गर्ने स्थायी राजनैतिक नेतृत्व हो ।

१२१) सहकारी: नीतिको समर्थन गर्ने सहकारी तथा व्यापारीकरणमा द्वन्द्व छ । कम्पनी ऐन अन्तर्गत दर्ता भएका व्यवसायहरूले व्यवसाय कर तिर्नुपर्दछ र तिनका कर्मचारीहरूले आयकर तिर्दछन् । तर सहकारी ऐन अन्तर्गत दर्ता भएका कम्पनीले कुनै पनि कर तिर्नुपर्दैन । यसको फलस्वरूप पूर्ण व्यावसायिक विकास तथा ग्रामीण रोजगारी सिर्जनाको निमित्त निरुत्साहन मिलेको छ र वार्षिक राजस्व पनि खुम्चिएको छ । कम्पनीहरू विभिन्न किसिमका कानूनहरू (लेखा, रोजगार तथा करार) अनुसरण गर्न बाध्य छन्, तर सहकारीहरूको जिम्मेवारी सीमित मात्रै छ । नेपालको अन्तरिम संविधान अनुच्छेद ३५(२) का अनुसार सरकारले सहकारी नीति २०१२ (२०६९) लागू गर्‍यो, जस अन्तर्गत सम्बन्धित मन्त्रालयका मन्त्रीको अध्यक्षता, राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्ष, १२ विभिन्न मन्त्रालयका सचिवहरू, नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नर र अन्य सामिल हुने गरी राष्ट्रिय सहकारी नीति निर्देशन समितिको व्यवस्था गरेको छ । नेपालको संविधान अनुच्छेद ५१(घ): वित्त, उद्योग र वाणिज्य नीतिहरूमा राष्ट्रिय विकासको लागि सहकारी क्षेत्रको प्रवर्द्धन र अधिकतम उपयोग गर्दै सार्वजनिक क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्रको सहभागितात्मक र खुल्ला विकासद्वारा राष्ट्रिय अर्थतन्त्र मजबुत पार्ने व्यवस्था गरिएको छ । १४औं योजना (२०१६/१७-२०१८/१९) आधारपत्रले लघुवित्तको उत्पादन र सेवा प्रदानमा सभागिताद्वारा उत्पादनमूलक कार्यहरूमा सहकारीको सहभागितालाई जोड दिएको छ । यसलाई ध्यानमा राख्दै सरकार उचित नियमनका लागि कानुनी संरचनाको सुधार, अनियमिततामा कारबाही, सहकारी व्यापारको अवसर, एकीकरण र सहकारीमा कर जस्ता मुद्दाहरूलाई समेट्न साभेदारहरूसँग मिलेर सहकारी नीति १९९२ (संशोधन विधेयक २०१६) मा काम गरिरहेको छ ।

प २.१५ जलवायु परिवर्तन

१२२) एपिपी तयारीको समयमा पहिचान नगरिएका तथा महत्त्वपूर्ण नठानिएका कतिपय नयाँ वातावरणीय चुनौती तथा अवसरहरू हालसालका वर्षहरूमा उदय भएका छन् । त्यस्ता चुनौती तथा अवसरहरूमा मौसम परिवर्तनको खतरा, भूक्षय, बाढी, खडेरी, शीत-लहर तथा गर्मी-लहर जस्ताले मौसमले सिर्जना गरेका प्राकृतिक विपद, कार्बन वित्तको अवसर तथा विपद जोखिम व्यवस्थापन तयारी जस्तै सुरु चेटावनी तथा विमा पर्दछन् । त्यस्तै गरी २००० को दशकको सुरुवातमा तराई क्षेत्रको जमिनमुनि आर्सेनिकको समस्या पहिचान गरिएको थियो । कृषि विकासको योजना गर्दा भौगोलिक सूचना तथा सुदूर संवेदन प्रविधि (Remote Sensing Technology) को महत्त्व तथा उपयोगिता अनुभूत गरिएको थिएन ।

१२३) अवलोकन गरिएको तथ्याङ्कले के देखाउँछ भने वार्षिक रूपमा ०.०४-०.०६^० से. सम्म तापक्रममा वृद्धि भइरहेको छ भने स्थिर रूपमा उष्णता वृद्धि भइरहेको छ । तराई तथा शिवालिक क्षेत्रमा भन्दा उच्च क्षेत्रमा उष्णता बढी पाइएको छ । वार्षिक वर्षाको तथ्याङ्कका अनुसार सुदूर तथा मध्य पश्चिममा मनसुन अगाडिको वर्षामा गिरावट आएको छ । जबकि देशका बाँकी स्थानहरूमा मनसुनी वर्षा सामान्यतया बढेको छ । मनसुन पश्चात्को वर्षाको तथ्याङ्क अनुसार मध्यपश्चिम तथा पूर्वाञ्चल र मध्यमाञ्चल/पश्चिमाञ्चलको उत्तरपट्टिको

सबैजसो भागमा बढ्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । सुदूर-पश्चिम, पश्चिमाञ्चल, मध्यमाञ्चल तथा पूर्वाञ्चलको धेरैजसो उत्तरी भागमा सामान्यतया वर्षा घटेको देखिन्छ । हिउँदमा पर्ने वर्षामा सामान्यतया वृद्धि देखिए तापनि मध्यपश्चिम, पश्चिम तथा पूर्वी नेपालको उत्तरी भागमा बढेको देखिँदैन ।

१२४) जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्यानल (IPCC, २००७)ले आँकलन गरेअनुसार भविष्यमा भारी वर्षाका घटनाहरू बढ्ने छन्, तर दक्षिण एसियाको धेरै ठूलो क्षेत्रमा वार्षिक वर्षा हुने दिनहरूको सङ्ख्या १५ दिनसम्म घट्न सक्ने छ । व्यापक उष्णताका कारण उच्च स्थानहरूमा हिउँको मात्रा घट्न गई हिम क्षेत्रफल कम हुन जान्छ। पानी परेको मौसममा चरम घटनाहरू, जस्तै बाढी तथा खडेरीका साथै वर्षामा वृद्धि हुन्छ भने मध्य-पर्वतीय क्षेत्रमा वर्षा कम हुन्छ । १९६१-२००६ सम्मको ४६ वर्षे दैनिक वर्षाको विश्लेषण गरी तयार पारिएको तथ्याङ्कले अतिवृष्टिको प्रवृत्तिमा वृद्धि भएको देखाउँछ । प्रदर्शन गरिएका करिब ७३% स्टेसन (अध्ययनको लागि छनौट गरिएका २६ स्टेसनमध्ये) ले ५० मिलि मिटरभन्दा बढी वर्षा भएका दिनहरू वार्षिक रूपमा बढेको देखियो ।

१२५) कृषियोग्य भूमिको क्षयीकरण/नोक्सान, वाली तथा पशु उत्पादनमा गिरावट तथा स्थानीय प्रजाति र वालीहरूको नोक्सानी कृषि क्षेत्रमा पर्ने केही प्रभावहरू छन् । त्यस्तैगरी, कृषि पर्यावरणीय क्षेत्रमा परिवर्तन निरन्तरको सुख्खा मौसमका कारण लाग्ने वन आगलागी, रोग तथा किराहरूको वृद्धि, नयाँ खालको आक्रमणकारी प्रजातिको उत्पत्ति र प्रजाति तथा वासस्थानको विनाश, टुसा पलाउनुमा परिवर्तन, फूल फुल्ने तथा फल लाग्ने, केही भारपात तथा बाँसको प्रजातिको उत्पादकत्वमा ह्रास र आर्द्रभूमिको स्लखनचाहिँ वन तथा जैविक विविधताको क्षेत्रमा पहिचान गरिएका प्रभावहरू हुन् ।

१२६) जलस्रोत तथा ऊर्जा क्षेत्र पनि सम्भवतः प्रभावित हुने छन् । विभिन्न समय र स्थानमा कि धेरै वा कि त थोरै पानीको समस्या पनि बढ्न सक्ने देखिन्छ । जसको परिणामस्वरूप जलविद्युत उत्पादन, सिँचाइ, खानेपानीको वितरण तथा सरसफाइ सम्बन्धी क्षेत्रहरू प्रभावित हुन सक्ने देखिन्छ । अध्ययनहरूले देखाए अनुसार ELA २५ देखि ७९ मी. (१९५९-१९९२) सरेको देखिन्छ, धेरैजसो हिमशिलाहरू ३० देखि ६० मी. (१९७०-१९८९) सम्म परलेको देखिन्छ भने हिमशिलाको सतह करिब १२ मी. (१९७८-१९८९) पातलिँदै गएको छ । हालका वर्षहरूमा परलेने दर बढ्दै गएको छ । हिमालको बढ्दो पग्लाइका कारण धेरै नयाँ हिमतालको निर्माण भएको छ भने भएका हिमतालहरू विस्तारित हुँदै छन् । जसको परिणाम स्वरूप हिमताल फुट्ने जोखिम बढेर गएको छ । सन् १९४७ देखि १९९४ को अवधिमा गरिएको नदीको बहावको विश्लेषणले विशेषगरी कम बहाव हुने समयमा घट्दो प्रवृत्ति देखिएको छ । हिमशिलाबाट निर्माण भएका नदीमा माथिल्लो सतह पहिले वृद्धि हुन्छ किनकि उष्णताका कारण हिउँ पग्लेर बढी पानी निस्कन्छ। हिउँ तथा हिमशिलाको आयातन घट्ने बित्तिकै पग्लिएको पानी पनि घट्दछ र सुख्खा मौसममा हालको तहभन्दा निकै तल पानी बहन थाल्ने छ ।

१२७) सिँचाइ नराम्ररी प्रभावित भएको एउटा अर्को क्षेत्र हो । तापक्रममा ३° से. ले वृद्धि हुने बित्तिकै सिँचाइको लागि ११% पानीको माग बढ्न थाल्दछ, त्यो पनि पानी सम्बन्धी अन्य मागहरू स्थिर राख्ने हो भने । मनसुन नभएका ४/५ महिनाहरूमा नेपालले पहिलेदेखि नै पानी अभाव खेप्ने गरेको छ । अझै उष्णता बढेमा परिस्थिति भ्रमै विकराल हुने छ ।

१२८) धेरै जस्तो पानीबाट जन्मिने रोगहरू मौसम परिवर्तनसँग संवेदनशील हुन्छन् । भूक्षय, वाली तथा खडेरीका घटनाहरू बढ्ने सम्भावना छ भने सेवा पूर्वाधारहरूमा क्षति/नोक्सानी वृद्धि हुने सम्भावना छ ।

प २.१५.१ कार्बोनमा लगानी

१२९) कृषि, वनविज्ञान र जलस्रोत लगायतका अहिलेसम्मका नीतिगत र रणनीतिक दस्तावेजहरूले कार्बोन प्रवाह र प्रच्छादनको न्यूनीकरणमा बढ्दो विश्वबजार र लगानीका अवसरहरू तथा जैविक “प्रणालीको सेवाका लागि भुक्तानी” जस्ता पर्यावरणले प्रदान गरेका सेवाहरूका बारेमा केही ध्यान दिएका छैनन् । यस्ता उम्दा अवसरहरूले सहयोगी कानून, संस्था, कर र पूँजी बजार, व्यापार, वनजङ्गल र जलस्रोत नीतिको विकासमा महत्त्व राख्छन् ।

१३०) नेपाल विविध जलवायु परिवर्तन र हरित ग्याँस प्रवाह सम्बन्धी छलफल र सहमतिहरू (सम्भावित सहित) मा सहभागी भएको छ । नेपालसँग आफ्नै हरित ग्याँस सङ्ग्रह छ, र (UNFCCC १९९२),²⁸ जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी कार्ययोजना (MOFSC २०१०) र जलवायु परिवर्तन नीति २०११ को अंशको रूपमा आधिकारिक संवादमा छ । नेपालले कार्बन व्यापारमा न्यूनतम अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा गरेका परियोजनाहरूको विकास गर्न र मान्यता दिने प्रारम्भिक दक्षता विकास गरिसेको छ । जस्तै, वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गतको वन विनाश तथा गिरावटको उत्सर्जन न्यूनीकरण (REDD) कक्ष यसको उदाहरण हो । नेपालमा मान्यताप्राप्त वनजन्य व्यावसायिक समूहहरू (सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू) कार्यरत छन्; जसले कार्बन व्यापारबाट आम्दानी लिइरहेका छन् । रेड पद्धतिको मान्यता के हो भने वन विनाश भोगिरहेको कुनै विकासशील देश राष्ट्रिय वनविनाशको दर घटाउन सफल भएको खण्डमा क्षतिपूर्तिको हकदार हुन सक्छ; जुन कार्बन प्रवाहको घटाइको अनुपातको आधारमा निर्धारित हुने गर्छ ।

१३१) वभूसंमले जङ्गली कार्बोन मापन निर्देशिका (२०११) प्रकाशित गरेको छ ।²⁹ यसका अग्रणी कार्यक्रमहरूमध्ये, “नेपालको सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा सञ्चालन र भुक्तानी प्रणालीको ढाँचा र स्थापना” नामको एउटा आरम्भिक परियोजना छ । यो परियोजना विकास सहयोगका लागि नर्वेजियन नियोगको आर्थिक सहयोग र दिगो कृषि र जैविक स्रोतका लागि एसियाली सञ्जाल, इसिमोड (ICIMOD) र नेपाल सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघको कार्यान्वयनमा वन विनाश र नोक्सानको उत्सर्जन न्यूनीकरण (रेड) अन्तर्गत क्रियाशील छ । औद्योगिक नीति (२०११) ले हरित उद्योगको लागि विशेष उपाय स्थापित गरेको छ । नेपाल राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति तथा कार्य योजना २०१४-२०२० ले जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरण गर्न पारिस्थितिक प्रणाली, प्रजाति र मानव समुदायको लचकता बढाउन जोड दिएको छ । वननीति २०७१ (२०१५) ले जलवायु परिवर्तनलाई विशेष ध्यानमा राख्दै स्थायी वन प्रवर्धनद्वारा कार्बन अधिग्रहण बढाउने, र वैकल्पिक ऊर्जा, जैविक ब्रिगेड, जैविक इन्धन, चुल्हो सुधार आदिमा काम गर्ने छ । जलवायु परिवर्तन नीति २०११ को अनुसार, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले कम कार्बन आर्थिक विकास रणनीतिद्वारा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव न्यूनीकरण, लचकता तथा विभिन्न क्षेत्र: कृषि, स्वास्थ्य, जल संसाधन, पूर्वाधार, आदिका लागि कम हरित गृह ग्यास उत्सर्जन अर्थ व्यवस्थालाई बढावा दिन विभिन्न सम्बन्धित मन्त्रालयलाई समीक्षाका लागि गोलपत्र परिचालित गरेको छ ।

१३२) जलविद्युत योजनाहरू पनि रेड का लागि योग्य हुन्छन् । स्वच्छ विकास संयन्त्र अन्तर्गतका अन्य योजनाहरू पनि यसमा समाहित हुन सक्छन् ।

²⁸United Nations Framework Commission on Climate Change

²⁹http://www.forestrynepal.org/images/publications/Carbon_measurement_Guideline_Nepali.pdf

प २.१६ सामाजिक तथा भौगोलिक समावेशिता

१३३) गरिबी, सामाजिक र भौगोलिक वहिष्करण र ठूलो सङ्ख्यामा युवाहरूको विदेश पलायनको कृषि विकाससँग विविधतापूर्ण र जटिल प्रकारको सम्बन्ध छ। विगतमा नेपाली समाजको अत्यधिक विविधीकरणले सामाजिक द्वन्द्व र धुवीकरणको स्थिति ल्याएको थियो। एडिएस ले सम्बद्ध पक्षहरूको पारस्परिक लाभको स्थिति सिर्जना गर्न विविधताको सम्मान गर्ने, धुवीकरण हटाउने वा घटाउने र सहकार्य सुनिश्चित गर्ने संयन्त्र पहिचान गर्नु आवश्यक हुनेछ। यस्तो संयन्त्र आर्थिक विकासको स्तर, उपलब्ध साधन स्रोत र रणनीति तथा कार्यान्वयनको सेरोफेरोमा सर्वसम्मति स्थापित गर्नसक्ने नेतृत्वको सहयोगमा आधारित हुनुपर्ने छ।

१३४) **एडिएस, गरिबी र असमानता:** नेपालमा कृषिको प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने मुख्य कारण यो हो कि ठूलो जनसङ्ख्यामा गरिबहरू ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् र जीवनयापनका लागि कृषिमा आश्रित छन्। हालसालै सम्पन्न भएको जीवनस्तर सर्वेक्षणले गरिबका बहुआयामिक पक्षहरूबारे सूचित गर्ने छ, र यसको निवारणका भरोसाजनक मार्गहरू प्रस्तुत गर्ने छ। नेपाल जीवन स्तर सर्वेक्षण (NLSS) १९९५-१९९६ र २०१०-११ का अनुसार: (क) नेपालमा गरिबी सन्तोषजनक गतिमा घटेर २०१०-११सम्ममा एक चौथाई जनता मात्र गरिब रहने र सहश्राब्दी विकास लक्ष्य -१ (MDG-1) को चरम गरिबीलाई आधा घटाउने लक्ष्य पुगिसकेको हुन सक्छ। (ख) उपभोगमा आधारित साधनभन्दा पर गएर गरिबी न्यूनीकरणलाई बहुआयामिक तवरले व्याख्या गरिएको छ। (ग) जनताले स्वयं महसुस गर्ने आयको पर्याप्ततामा उल्लेखनीय वृद्धि भएको छ। (घ) नेपाल कम असमान बनेको छ, गरिबीको जातीय अन्तर घटेको छ। (ङ) गरिबी न्यूनीकरणमा वैदेशिक रोजगार र वास्तविक कृषि ज्यालादर वृद्धिको प्रतक्ष्य र अप्रतक्ष्य रूपमा उल्लेख्य योगदान रहेको छ। (च) सार्वजनिक सम्पतिहरूको व्यवस्थापन, खास गरी बाटो र सामाजिक सेवाको पहुँचमा सुधार हुनु पनि व्याख्याको एक पक्ष हो। ओ.एच.पी.आई. (२०१६) का अनुसार २००६-२०१६ को अवधिमा नेपालको सीमान्त गरिबीको सूचकाङ्क (MPI) ६४.७% बाट घटेर २८.६% मा पुगेको छ।

१३५) **ग्रामीण संस्थाहरू:** नेपालको ठूलो जनसङ्ख्या ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने भएकाले कृषि विकासमा ग्रामीण संस्थाहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ। लघुवित्तमा नेपाल ग्रामीण विकास संस्था, स्रोतहीन कृषकहरूको जीवनस्तर सुधारमा दिगो कृषि विकास कार्यक्रम³⁰ र महिला सशक्तीकरणतर्फ कृषिमा परिवर्तनका लागि महिला समूह³¹ जस्ता सहकारी र ग्रामीण संस्थाहरू यस्ता केही उदाहरणहरू हुन्; जसको बाँकी विश्लेषण पछि प्राविधिक सहयोग समूहद्वारा रणनीतिक सुझाव सङ्कलनको समयमा गरिने छ।

१३६) **साना कृषकहरूलाई मूल्य शृङ्खलामा जोड्ने काम:** आयवृद्धि र सहरीकरणका कारण उपभोक्ताको मागमा परिवर्तन साथै नयाँ प्रविधि र उपभोक्ताको चाख अनुसार खाद्यबजारमा सुपरमार्केट र प्रशोधकहरूको भूमिका बढेसँगै गरिब साना किसान (smallholders)हरूलाई बजारसँग जोड्नु महत्त्वपूर्ण भएको छ।³² साना कृषकहरूले निवेशको पहुँच, ऋण र बजारीकरण सुविधामा उच्च कारोबार लागत जस्ता अनगिन्ती चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्ता किसानहरूको व्यावसायिक कृषि कसरी कम जोखिमपूर्ण बनाउने ? यसर्थ लघु कृषकहरूलाई औपचारिक बजारसँग जोड्ने विशेष नीति निर्धारण गर्नु आवश्यक छ।

³⁰<http://sadpnepal.org/about/>

³¹<http://www.wocan.org>

³²Refer: Thapa, G. (2009). *Smallholder Farming in Transforming Economies of Asia and the Pacific: Challenges and Opportunities*. Discussion Paper, IFAD and Thapa, G. and R. Gaiha (2011). *Smallholder Farming in Asia and the Pacific: Challenges and Opportunities*. IFAD conference on New Directions for Smallholder Agriculture, IFAD: Rome.

१३७) **कृषिमा नीतिगत सुधारको राजनीतिक अर्थशास्त्र:** अनुभवले देखाएको छ कि प्रभावशाली धनी किसान र राजनीतिज्ञहरू मिलेर लघु कृषकहरूलाई प्रत्यक्ष लाभ दिनसक्ने सार्वजनिक लगानीमा बाधा पुऱ्याउन सक्छन् (विर्नेर र रेस्निक, २०१०)।^{३३} एडिएस ले यो तथ्यलाई मध्यनजर गरी समतामूलक विकास रणनीतिका उपाय र साधनहरू प्रस्तावित गर्नुपर्दछ।

१३८) **महिलाको लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण:** विभिन्न नीतिनियमहरूले कृषि विकास र आर्थिक रूपान्तरणमा महिलाहरूको योगदानलाई आत्मसात गरिसकेका छन्। विश्वास र भनाइलाई कार्यरूप दिन नसक्नु चाहिँ यसमा देखिएको प्रमुख कमजोरी हो। परिकल्पना, लक्ष्य र कार्यबीचमा ठूलो बेमेल रहेको छ। सारमा भन्नु पर्दा, कार्यक्रमहरू परस्परमा जोडिएका छैनन् र नेपालको विकासलाई अघि बढाउने गरी दीर्घकालीन संरचनागत अवरोधहरू हटाउने विषयहरूलाई बजेटले छोएकै छैन। महिलाहरूलाई आत्मनिर्भर र स्वायत्त कृषकका रूपमा मान्यता दिई, उत्पादनका साधनहरूमा महिलाको पहुँचको सुनिश्चितता दिई, महिलाको नेतृत्व क्षमता वृद्धि साथै स्वीकार्यता सिर्जना गरी र विभिन्न सरकारी, गैरसरकारी र निजी संरचनाहरूमा महिलाको स्थिति सुधार गरी महिलाहरूको रणनीतिक हैसियत बढाउने कुरामा पनि बजेट मौन छ। उदाहरणका लागि, वैज्ञानिक भूमिसुधार तथा व्यवस्थापनले जमिनमा महिलाहरूको समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्नेतर्फ केही बोलेको छैन, शिक्षामा छात्राहरूलाई प्रोत्साहन दिने कुनै विशेष व्यवस्था छैन, र कृषक, भाडावाल वा हलियाको ठेकेदारीको पहिचान नहुँदा महिलालाई संरचनागत रूपले उनीहरू हकदारको रूपमा खडा हुन, संगठित हुन र सम्मानजनक जीवन बाँच्नबाट बञ्चित छन्। यसर्थ लैङ्गिक पहिचानयुक्त कृषि क्षेत्रको विकास सरकार, नागरिक समाज, विकास अभियन्ता र निजी क्षेत्रको प्राथमिकता हुनु पर्दछ। जमिन र उत्पादनका अन्य स्रोतहरूमा पहुँचका साथै प्रत्यक्ष नियन्त्रण सुनिश्चित भएको खण्डमा मात्र ऋण सुविधामा महिलाको पहुँचको प्रत्याभूति दिन सकिन्छ।

प २. १७. कानुनी सवालहरू

प २.१७.१ खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर

१३९) नेपालको खाद्य ऐन १९६७ धेरै पुरानो भइसकेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता र तेस्रो मुलुकहरूद्वारा अपेक्षित खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर मापदण्ड र प्रमाणीकरणका संयन्त्रहरू कानुनी व्यवस्थामा उल्लेख छैनन्। यदि नेपाल आफ्नो कृषिजन्य निर्यात बजारमा दिगोरूपले टिकिरहन चाहन्छ भने देशभित्र उपभोग र तेस्रो मुलुकमा निर्यातका लागि खाद्य गुणस्तर र सुरक्षा सम्बन्धी मूल्य शृङ्खलाको मापदण्ड निर्धारण गर्ने कानुनी संयन्त्र अद्यावधिक गरिनुपर्छ।^{३४} यसै गरी खाद्य सुरक्षा र गुणस्तरको निरीक्षण सम्भव बनाउने समुचित नियामक संरचना पनि अस्तित्वमा छैन; जसकारण कृषि व्यापार मारमा परेको छ। मूल्य शृङ्खलाको पुछारमा कृषि प्रयोजनको पानी र जमिनलाई प्रदूषणबाट बचाउन गरिने क्षेत्रीकरणसम्बन्धी अनगिन्ती गडबडीहरू देखिएका छन्। नेपालको संविधान, खाद्य ऐन संशोधन विधेयक २०१६ र खाद्य सुरक्षा नीति २०१६जस्ता प्रमुख नीतिगत घटनाक्रम हालै मात्र खाद्य पदार्थ तथा खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर को क्षेत्रमा बाहिर प्रस्तुत भएका छन्। संविधानको धारा ४४ को उपधारा (१) मा प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु र सेवा प्राप्त गर्ने व्यवस्था छ र उपधारा (२) मा दूषित तथा न्यून स्तरका खाद्यवस्तुबाट हुने हानि नोक्सानीका लागि उपभोक्ताले क्षतिपूर्ति दावी गर्ने तथा पाउन सक्ने मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था भएको छ। न्यून गुणस्तरका खाद्य पदार्थका आयात रोक्नका लागि खाद्य ऐन १९६७ (चौथो संशोधन विधेयक, २०१६) ले खाद्य

^{३३}Birner, R. and D. Resnick (2010): The Political Economy of Policies for Smallholder Agriculture, in: World Development, Vol. 38 (10): 1442-1452.

^{३४}परामर्शदातृ संस्था जुन कृषि विकास तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तर्गत प्रविधि तथा खाद्य गुणस्तर विभागसँग खाद्य ऐन पुनर्लेखनमा काम गरिरहेको छ।

क्षेत्रको विस्तार गर्दै सबै प्रकारका खाद्य पदार्थलाई समेटेको छ, खाद्य अपमिश्रणलाई पुनः परिभाषित गर्दै खाद्य सन्दूषण, रासायनिक अवशेष, रोगाणु र विषाक्त पदार्थको विद्यमानतालाई समेत समेटेको छ; अपराधीलाई दण्डित गर्न खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग (खाप्रगुनिवि) लाई अधिकार दिने र २० गुनासम्म जरिवाना बढाउने; र खाद्य सन्दूषण, सङ्केतपत्र र additive पदार्थको उपयोगको बारेमा भन्सार विन्दुहरूमा जोखिम मूल्याङ्कन र गुणस्तर प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था गरिने छ । राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा नीति २०१६ (२०७३ वि. सं) को मसौदाले प्रमुख कार्य नीतिहरू समावेस गरिएको छ: केंद्रीय, राज्य र स्थानीय सरकारको स्तरमा खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर नियमनको कार्यान्वयन; खाद्य सुरक्षासँग सम्बन्धित कानुनी र संस्थागत जोखिममा आधारित खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर नियन्त्रण प्रणालीमा सुधार; खाद्य शृङ्खलामा वैज्ञानिक खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर व्यवस्थापन प्रणाली (अर्थात् GAP, GVP, कोडेक्स निर्देशिका, असल स्वस्थकर अभ्यास, असल उत्पादन अभ्यास, जोखिम विश्लेषण र क्रान्तिक नियन्त्रण विन्दु, आइ. यस. ओ. २२०००); खाद्य वस्तुको व्यापारमा निरीक्षण र प्रमाणीकरण, र आपसी मान्यता र विभिन्न देशसँग सन्धि समता; खाद्य महामारी निगरानी प्रणालीको विकास; खाद्य सुरक्षा र गुणस्तरसँग सम्बन्धित सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, र जनचेतनालाई मजबुत बनाउने; र राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा परिषदको गठन ।

प २.१२.२ वाणिज्य तथा व्यापार

१४०) अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार: नेपालले हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सहमतिहरू विधिनिर्माण प्रक्रियाबाट राष्ट्रिय कानूनको रूप लिने क्रममा छन् । नेपाल सन् २००४ मै विश्व व्यापार संघमा पुगेको भए पनि कानून निर्माण प्रक्रिया वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयको लक्ष्यभन्दा धेरै ढिलो भइसकेको छ ।^{३५}

१४१) राष्ट्रिय वाणिज्य: सरकारको निजी क्षेत्रभन्दा सहकारीहरूलाई प्राथमिकता दिने नीतिले केही हदसम्म स्रोतको अपर्याप्त उपयोग हुने स्थिति सिर्जना भएको छ; जस्तै: कृषि सामग्री संस्थान र साल्ट टेडिङ्ग करपोरेसनलाई मात्र छुटको अधिकार दिई सहकारी मार्फत् कृषकहरूलाई मलखाद वितरण गर्ने व्यवस्था निजी क्षेत्रप्रति पक्षपातपूर्ण छ; जस अनुसार छुटको सुविधा नभएकोले मलखाद आयातमा संस्थानसँग निजी क्षेत्रले प्रतिस्पर्धा गर्ने सक्दैन । संस्थानमार्फत् भएको व्यापारले कृषकमा उच्च मूल्यभार पर्नुका साथै भारतबाट हुने मलखाद तस्करीमा सहित वृद्धि भएको र यसरी भित्रिएको मलखाद कमसल खालको भएको दावी निजी क्षेत्रको छ ।

१४२) ग्रामीण क्षेत्रमा प्रचलित जमिन प्रयोगका केही अभ्यासहरूलाई सम्बोधन गर्न सरकारले करार कृषि ऐन लागू गर्ने सोच बनाएको छ, तर यस्तो प्रावधानले हालका विधि र नीतिहरूमा पर्ने प्रभावको समीक्षा हुन बाँकी छ ।

प २.१७.३ प्राकृतिक स्रोतहरू

१४३) जलस्रोत: जलस्रोत ऐन १९९२ मागपरस्त छैन वा एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापनका मान्यताहरूले निर्दिष्ट छैन ।^{३६} नेपालको जलस्रोत व्यवस्थापन अबैजलीय सीमाहरूको भन्दा प्रशासनिक आधारहरूमा सञ्चालित छ । जलस्रोत ऐन र सिँचाइ नियमावली २००४ ले जल उपभोक्ता संघहरू र सिँचाइ नियमावलीले उपभोक्ता संयोजक संघहरूको निर्माण अनुमति दिएका छन् भने व्यवहारमा उपभोक्ता संघहरूको दर्ता कहिलेकाहीं सामाजिक ऐन वा जिल्ला सिँचाइ कार्यालय जस्ता जलस्रोत ऐन भन्दा बाहिरका कानुनी संरचना मार्फत्

^{३५}मार्च २०११ को संशोधित विधिनिर्माण कार्ययोजना हेर्नुहोसः

^{३६}एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन (IWRM) महत्त्वपूर्ण ecosystem तथा पर्यावरणको दिगोपनामा आँच नपुऱ्याई समतामूलक आर्थिक तथा सामाजिक कल्याण स्थापित गर्नतर्फ पानी, जमिन र अन्य सम्बन्धित स्रोतहरूको एकीकृत प्रवर्द्धन तथा व्यवस्थापन गर्ने प्रक्रिया हो। (Global Water Partnership – GWP को परिभाषा)

भएको देखिन्छ । यस अतिरिक्त, ऐन वा नियममा सिँचाइ क्षेत्रका सेवाप्रदायक कम्पनीहरूको सहभागिताबारे केही उल्लेख गरिएको छैन । सिँचाइ नीति २०७० ले केही वैधानिक सुधार ल्याएको छ; जस्तै: विकास र नदी कटान क्षेत्रको व्यवस्थापनका साथसाथै सिँचाइ गुरु योजनाको निर्माण र कार्यान्वयन; सिँचाइ परियोजनाहरूको विकासका लागि एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापनको कार्यान्वयन; सिंचित क्षेत्र घोषणा र सिंचित घोषित क्षेत्रको गैर कृषि उपयोगका लागि सरकारबाट पूर्व स्वीकृतिको आवश्यकता पर्दछ; निजी, समुदाय र सहकारी क्षेत्रको सिँचाइ प्रणाली विकास, संचालन र व्यवस्थापनमा सहभागिता; स्थानीय निकाय र निर्माण, निर्माण र सिँचाइ परियोजनाको व्यवस्थापनमा उपभोक्ता संयोजक संघहरूको प्रभावकारी सहभागिता; र सिँचाइ शुल्कको सडकलन र परिचालन । अर्कोतर्फ, जलोत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति-२०७२ ले जलोत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापनमा एकीकृत जल संशोधन विकास र व्यवस्थापनको रणनीतिमा ध्यान केन्द्रित गराएको छ ।

१४४) राष्ट्रिय सिँचाइ जल उपभोक्ता महासंघसँगको छलफलमा जलस्रोत व्यावस्थापन र उपयोगको निर्णयमा खानेपानी उपभोक्ता संघहरूको सहभागिताको अभाव रहेको विषय पटक पटक उठेको छ । जलस्रोत ऐनले जन सहभागिताको आन्तरिक संरचनाको परिकल्पना गरेको छैन । केही व्यवस्थापन निकायहरूमा मात्र उपभोक्ताको प्रतिनिधित्व रहेको छ ।³⁷

१४५) जलस्रोत ऐनमा भूमिगत पानी प्रयोगमा लाइसेन्स हुनुपर्ने व्यवस्था त छ, तर व्यवहारमा यस्तो लाइसेन्स लिएको या दिएको पाइँदैन ।

१४६) भूमिगत जलको निःशेषण काठमाडौँ उपत्यकाको लागि ठूलो विषय हो, तर त्यहाँ पनि सुक्खा वर्षहरूमा मात्रै कमीको महसुस गरिन्छ । वर्षाको समयमा पानी सामान्यतया भरिने गर्छ । भूमिगत जलस्रोत विकास बोर्डले चासो त राख्छ, तर सिँचाइ विभाग अन्तर्गतको भूमिगत जल विभागको सुभावले के देखाउँछ भने अरू घरेलु र औद्योगिक प्रयोगमा सतही पानीमा निर्भर उपत्यकाहरूमा स्थायी निःशेषणको स्थिति आएको छैन ।

१४७) भारतसँगका सन्धि-सम्झौताहरूले सबै साभा नदीहरू (cross-boundary rivers) लाई समेट्दैनन् । न त ती दस्तावेजहरूले पानी वितरण, जलविद्युत विकास र बाढी नियन्त्रणमा नेपालको भावना पर्याप्त रूपले सम्बोधन गरेका छन् ।

१४८) भूमिस्रोत: भूमि ऐनको पूर्ण कार्यान्वयन, भूउपयोग परिषदको क्रियाशीलता, भूउपयोग र क्षेत्रीकरण नीतिको कानुनी संरचना, स्वामित्व वा मोहियानी हक, गैर-कृषि प्रयोजनमा जमिनको उपयोगसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र खेतीयोग्य भूमि बाँझो राख्ने-नराख्ने आदि सवालहरूको समीक्षा आवश्यकता रहेको सुभाव दिइन्छ । भूमि बजारलाई संस्थागत गर्ने (शेयर बजार, सेवा कर/साभेदारहरूबाट राजस्व सडकलन र भूमि सूचना प्रणालीको विकासद्वारा) र भूमि मूल्याङ्कन र कर प्रणालीको पुनर्गठनका लागि भूमि सुधार मन्त्रालयले भूमि प्रशासनमा दोस्रो पुस्ता सुधार (२०१५) 2nd Generation Reform on Land Governance (2015)को मार्गचित्र सुरु गरेको छ ।

³⁷जस्तै, न जिल्ला खानेपानी समिति न त जलस्रोत उपयोग अध्ययन समिति (जलस्रोत नियम २०५०); जो जलस्रोतसँग सम्बन्धित विषयहरूमा सहभागी रहन्छन्ले उपभोक्ता प्रतिनिधिहरू समावेश गर्दछन् (ऐ. २८) ।

प २.१७.४ सार्वजनिक उद्यम सुधार

१४९) कृषि क्षेत्रमा क्रियाशील सार्वजनिक उद्यमका कानुनी संरचनाहरू अनि उद्यमका वास्तविक कार्य र कृषि क्षेत्रका आवश्यकताहरूबीचको तादम्यताको पुनरावलोकन हुनु आवश्यक छ । जनस्तरका उद्यमहरूको विभिन्न मन्त्रालयहरूसँग संयोजन र सञ्चालन हुने गरी सम्बन्धन; सार्वजनिक उद्यमका कार्यहरूको उस्तै प्रकृतिका निजी उद्यमहरूसँगको सम्बन्ध र सरकारी सहभागिता चाहिने कि नचाहिने भन्ने प्रश्न; सार्वजनिक उद्यमका कार्यहरूको निजीकरणको सम्भाव्यता; कृषि क्षेत्र इतरका सहकारीहरूमा कृषि मन्त्रालयको निगरानी; मूल्य नियन्त्रण र आपूर्तिको प्रत्याभूतिमा सार्वजनिक उद्यमको हस्तक्षेप सम्बन्धी कानुनी संरचनाको आवश्यकता; सार्वजनिक उद्यमहरूमा सानीसा को सम्भाव्यता आदि हालसम्म परिभाषित भएका मुख्य विषयहरू हुन् ।

प २.१७.५ सरकारी संस्था तथा नियोजन

१५०) प्राविधिक सहयोग समूहले उस्तै वा मिल्दाजुल्दा सरोकारहरूमा क्रियाशील विभिन्न मन्त्रालय र अरू सरकारी निकायहरूको पहिचान गरेको छ । सिँचाइ मन्त्रालय, सिँचाइ विभाग, जलस्रोत तथा ऊर्जा आयोगको सचिवालय, भूमिगत जलस्रोत विकास बोर्ड आदि जलस्रोत तथा सिँचाइको क्षेत्रमा क्रियाशील केही निकायहरू हुन् । यी निकायहरूका फरक फरक प्राथमिकता भए तापनि, उपभोक्ताहरूलाई एकद्वार सेवा प्रदान गर्नतर्फ यिनीहरूबीच संयोजन र एकीकरणतिर ध्यान पुग्नुपर्ने देखिन्छ ।

१५१) एकभन्दा बढी मन्त्रालयको जिम्मेवारीमा परेका नीति र कानूनहरूको कार्यान्वयनमा कठिनाइ भएको देखिन्छ । केही मात्रामा यस्तो समस्या नीतिनियम लागू गर्ने उचित बहुक्षेत्रीय संस्थागत संरचनाको अभावका कारण जन्मिएको मान्न सकिन्छ । राष्ट्रिय सहायता आयोग र त्यस अन्तर्गत स्वतन्त्र समीक्षा इकाई स्थापना गरी दीर्घकालीन कृषि योजना कार्यान्वयन गर्न सरकारले गरेको प्रयासमा व्यवधानहरू आए । खास गरी, कृषि विकास मन्त्रालय योजनाको समग्र कार्यान्वयनमा जिम्मेवार भए पनि बिना साधन र स्रोत काम गर्नुपर्ने परिस्थितिमा अरू समानान्तर मन्त्रालयहरूसँग उत्तरदायित्व मिचामिच हुनसक्ने चिन्ता उत्पन्न भएको थियो । आजसम्म पनि दीर्घकालीन कृषि योजना वा राष्ट्रिय कृषि नीति २००४ जस्तो बहु-क्षेत्रीय नीतिको संयोजन र कार्यान्वयन गर्ने कुनै यस्तो बहु-मन्त्रालयीय संरचना बनेको छैन ।

१५२) इङ्कित गरिएको तेश्रो पक्ष यो हो कि विकाससँग सम्बन्धित मन्त्रालयको कामको विस्तार जिल्लासम्म हुनुपर्छ । खास गरी कृषि क्षेत्रमा सम्बद्ध कृषि विकास मन्त्रालय, सिँचाइ मन्त्रालय र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका कार्यहरूको आधारमा सरकारी निकायहरूको हालसम्मको क्रियाशीलताको पुनरावलोकन हुनुपर्छ ।

परिशिष्ट ३: लक्ष्य तथा सूचकहरूको कार्यपद्धति

१५३) मूल दस्तावेजको तालिका १८ मा एडिएस का लक्ष्य र सूचकहरू समावेश गरिएको छ । तालिका २० ले एडिएस का प्रतिफलका लक्ष्यहरू प्रस्तुत गर्छ । ती लक्ष्य र सूचकहरू पुष्टि गर्ने काम एडिएस तयारी प्राविधिक सहयोगको समाप्ति र नेपाल सरकारद्वारा एडिएस अनुमोदनको बीचको समयमा हुने छ । लक्ष्यहरू विशेष, मापनयोग्य, साध्य, यथार्थपरक र सामयिक (SMART) हुनुपर्ने सिद्धान्तका आधारमा स्थापित गरिएका छन् । अनुमान र आधाररेखा पनि तालिकाहरूमा दर्साइएको छ । लक्ष्यहरू र गणनाका तरिकाहरू सम्बन्धी अतिरिक्त जानकारी यस परिशिष्टाङ्कमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

१५४) एडिएस कार्यान्वयनको आवधिक (पाँचवर्षे) समीक्षा र मूल्याङ्कनको अड्डाको रूपमा लक्ष्य र सूचक दुवैको आँकलन र मूल्याङ्कन गरिने छ । आवधिक समीक्षा र मूल्याङ्कनले नयाँ लक्ष्य र सूचकहरू स्थापित गर्ने सुझाव अगाडि ल्याउन सक्ने छ वा प्रारम्भिक एडिएस दस्तावेजमा रहेका लक्ष्य र सूचकहरूलाई अद्यावधिक पार्ने छ । मूल लेखमा उल्लेख भएभैं (भाग १०.६ मा हेर्नु होला) एडिएस एउटा जीवित रणनीति हो; जसको निरन्तर सामयिकीकरण, समीक्षा र सुधारको आवश्यकता परिरहन्छ ।

१५५) एडिएस को प्रत्येक चौथाइ अवधिमा गरिने अनुगमन र मूल्याङ्कनले यसका उपलब्धि र समग्र कार्यदिशातर्फको प्रगतिको आँकलन प्रस्तुत गर्ने छ । प्रतिफल र उपलब्धि सूचकहरूको मूल्याङ्कन आवधिकरूपले गरिने छ ।

१५६) लक्ष्य र सूचकहरू अद्यावधिक गर्दा निम्न प्रश्नहरूको सम्बोधन हुनु आवश्यक छ:

- क) के हामीले लक्ष्य हासिल गरिसकेका छौं ?
- ख) छैनौं भने के के कारणले छैनौं ?
- ग) लक्ष्यहरू अबै सान्दर्भिक छन् त ?
- घ) छैनन् भने, नयाँ लक्ष्यहरू के के हुन् ?
- ङ) सूचकहरू अबै सान्दर्भिक छन् त ?
- च) छैनन् भने नयाँ सूचकहरू के के हुन् ?
- छ) एडिएस को बाँकी अवधिका लागि कसरी हामी लक्ष्य र रणनीतिलाई अद्यावधिक गर्छौं ?
- ज) कुन कुन अनुमानहरूलाई हामीले परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ ?

१५७) अद्यावधिक गर्दा मूल दस्तावेजमा भएका तालिकाहरूमा सामान्य फेरबदल गर्नुपर्ने हुन्छ । तर मुख्य प्रयास चाहिँ के र किन अद्यावधिक गर्ने निश्चित गर्नेतर्फ हुन्छ ।

तालिका ६०: मुख्य खाद्यान्नको लक्ष्य

अन्न	सूचक	एकाइ	आधाररेखा २०१५/१६	अनुमानित वृद्धिदर	छोटो अवधि (५ वर्ष)	मध्यावधि (१० वर्ष)	दीर्घ काल (२० वर्ष)
धान	क्षेत्रफल	हजार हे.	१,४२५	-०.१०%	१,४१८	१,४११	१,३९७
	उत्पादन	हजार टन	४,७०८	१.६%	५,०९७	५,५१८	६,४६८
	उत्पादकत्व	केजी/हे.	३,३००	१.७०%	३,५९१	३,९०६	४,६२४
मकै	क्षेत्रफल	हजार हे.	९०१	०.८०%	९३८	९७६	१,०५७
	उत्पादन	हजार टन	२,२५३	३.००%	२,६१२	३,०२८	४,०७०
	उत्पादकत्व	केजी/हे.	२,५०२	२.२०%	२,७८९	३,११०	३,८६६
गहुँ	क्षेत्रफल	हजार हे.	७६३	०.७०%	७९०	८१८	८७८

अन्न	सूचक	एकाइ	आधाररेखा २०१५/१६	अनुमानित वृद्धिदर	छोटो अवधि (५ वर्ष)	मध्यावधि (१० वर्ष)	दीर्घ काल (२० वर्ष)
	उत्पादन	हजार टन	१,८९०	२.४०%	२,१२८	२,३९६	३,०३७
	उत्पादकत्व	केजी/हे.	२,४७७	१.७०%	२,६९५	२,९३२	३,४७०
जम्मा	क्षेत्रफल	हजार हे.	३,०८९	०.३५%	३,१४४	३,१९९	३,३१३
	उत्पादन	हजार टन	८,८५२	२.१२%	९,८३१	१०,९१८	१३,४६६
	उत्पादकत्व	केजी/हे.	२,८६४	१.७७%	३,१२७	३,४१४	४,०६८

(*) तीन वर्षको औसतको आधारमा (२०१३/१४ - २०१५/१६)

१५८) माथिको तालिका ६० ले फसलमा भएको वृद्धि सिँचाइ, बीउ, सामग्री ढुवानी प्रणाली, कृषि अध्ययन, प्रसार र शिक्षामा लगानी सम्बन्धी एडिएस ले प्रस्तावित गरेका मापकहरू मुताबिक रहेको देखाउँछ। फसलमा सुधार सम्भाव्यता र कमीको परिधि र हालका अभ्यास र अनुसन्धान र प्रसार सेवा अन्तर्गत उपलब्ध प्रविधिहरू अनुसार नै छन्।

१५९) धानबालीको कुरा गर्दा, धानखेतको विस्तार हुने नभएर घट्दै जाने देखिएको छ। एसिया र यो क्षेत्रकै खाद्य उपभोगमा देखिएको बदलाव विचार गर्दा धानजन्य खानाको उपभोग घट्ने तर मासुजन्य खाद्यको बढ्ने स्पष्ट छ। नेपालमा मासुको उच्च उपभोग पोल्ट्रीमा हुने उपभोगसँग सम्बन्धित छ, जुन उपलब्ध मकैजन्य दानामा निर्भर रहन्छ।

१६०) खाद्यबाली उत्पादनको क्षेत्रफल मन्दरूपले बढ्ने छ। खास गरी विस्तारित सिँचित क्षेत्र, हिउँदे र पाखो बाली उत्पादनको विस्तारका परिणामस्वरूप यस्तो वृद्धि हुने छ।

तालिका ६१: मूल खाद्यबालीको प्रतिव्यक्ति उपलब्धता

विषय	सूचक	एकाइ	आधार रेखा २०१५/१६	अनुमानित वृद्धिदर	छोटो अवधि (५ वर्ष)	मध्यावधि (१० वर्ष)	दीर्घ काल (२० वर्ष)
जनसङ्ख्या	जम्मा सङ्ख्या	हजार	२८,०३८(*)	१.१४%	२९,६६९	३१,३९४	३५,१५३
कुल प्रतिव्यक्ति उपलब्ध धान	प्रतिव्यक्ति उत्पादन	केजी प्रतिव्यक्ति	१६८(१)	०.२०%	१७०	१७१	१७५
कुल प्रतिव्यक्ति उपलब्ध मकै	प्रतिव्यक्ति उत्पादन	केजी प्रतिव्यक्ति	८०(१)	१.६०%	८७	९४	११०
कुल प्रतिव्यक्ति उपलब्ध गहुँ	प्रतिव्यक्ति उत्पादन	केजी प्रतिव्यक्ति	६७(१)	१.००%	७१	७४	८२
कुल प्रतिव्यक्ति उपलब्ध खाद्यबाली	प्रतिव्यक्ति उत्पादन	केजी प्रतिव्यक्ति	३१६(१)	०.७२%	३२७	३३९	३६४

(१) तीन वर्षको औसतको आधारमा (२०१३/१४ - २०१५/१६)

(*) राष्ट्रिय जनसङ्ख्या र आवास जनगणना २०११

१६१) जनसङ्ख्याभन्दा खाद्य उत्पादनको वृद्धि छिटो हुने हुँदा खानामा आत्मनिर्भरता सुनिश्चित हुने छ। एडिएस को मुख्य उद्देश्य नै नेपालजस्तो भूपरिवेष्टित देशले आफ्नो जनसङ्ख्यालाई पुग्ने अन्नबाली उत्पादन सुनिश्चित गर्ने हो। मकै उत्पादनमा वृद्धिले पशुजन्य प्रोटीनको बढ्दो माग पूर्ति गर्ने दाना उद्योगको माग पनि पूरा गर्ने छ।

प ३.१ कृषि व्यापार सन्तुलन

१६२) २०१५मा कृषि व्यापार सन्तुलन करिब १,१२३ मिलियन डलरको घाटाबाट लगभग ५१० मिलियन डलरको वचततर्फ उन्मुख हुने छ। एडिएस मा देखाइएका प्रतिस्पर्धाका मापकहरू, कृषि निर्यातमा वृद्धि र आयात प्रतिस्थापनको संयोजनबाट यस्तो सन्तुलन सम्भव हुने छ।

तालिका ६२: कृषि व्यापार अनुमानहरू

	आधार रेखा २०१५	वृद्धिदर	छोटो अवधि (५ वर्ष)	मध्यावधि (१० वर्ष)	दीर्घ काल (२० वर्ष)
निर्यात (मिलियन डलर)	२५५	१२.३	४५६	८१४	२,५९८
आयात (मिलियन डलर)	१,३७८	२.१	१,५२९	१,६९६	२,०८८
व्यापार सन्तुलन (मिलियन डलर)	-१,१२३		-१,०७३	-८८२	५१०

स्रोत: TEPC तथ्याङ्कका आधारमा एडिएस टोलीले गणना गरेको

प ३.२ एडिएस का लक्ष्यमा निहित मान्यता र अनुमानहरू

१६३) एडिएस का लक्ष्य र सूचकहरूमा संलग्न चर (variables) र मापदण्ड (parameters) हरूको अनुमान/मान्यता तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ। एडिएस को समाप्तिसम्ममा करिब १२ मिलियन जनसङ्ख्या सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने छ र कृषि उद्योगसँग एकीकृत र अभि सम्पन्न कृषक जनसङ्ख्याले उक्त सहरी जनसङ्ख्याको सेवा गर्ने छ। कृषिमा संलग्न श्रम अहिलेकै प्रकार र आकारमा रहन सक्छ, तर यो राष्ट्रको कुल श्रमशक्तिको भने सानोमात्र हिस्सा रहने छ (कुल श्रमशक्तिको ६६% बाट ५१% मा झरेको हुने छ)।

तालिका ६३: एडिएस का परिवर्तनीय (variable) सम्बन्धी अनुमानहरू

विषय	एकाइ	वृद्धिदर	आधार रेखा २०१५	छोटो अवधि (५ वर्ष)	मध्यावधि (१० वर्ष)	दीर्घ काल (२० वर्ष)
जनसङ्ख्या	मिलियन	१.१४ %	२८	२९.७	३१.४	३५.२
सहरी जनसङ्ख्या	मिलियन	४.१३ %	५.३	६.५	८	११.९
ग्रामीण जनसङ्ख्या	मिलियन	०.२ %	२२.७	२३.२	२३.४	२३.२
कुल गार्हस्थ उत्पादन	\$	८ %	३०.६	४४.९	६६	१४२.४
कुल गार्हस्थ उत्पादन /व्यक्ति	\$/व्यक्ति	६.९ %	\$१,०९०	\$१,५१३	\$२,१०१	\$४,०५१
कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादन	बिलियन	५ %	८.३	१०.६	१३.५	२२
कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादनको हिस्सा	%	-२.८ %	३२ %	२४ %	२० %	१५ %
कुल श्रम	मिलियन	२ %	१६	१७.७	१९.५	२३.८
कृषिमा कुल श्रम	मिलियन	०.६ %	९.९	१०.३	१०.६	११.४
कृषिमा श्रमको हिस्सा	%	-१.३ %	६२	५८	५४	४८
कुल गार्हस्थ उत्पादन/श्रम	\$/व्यक्ति	५.९ %	\$१,९११	\$२,५४३	\$३,३८४	\$५,९९३
कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादन /कृषिमा श्रम	\$/व्यक्ति	४४.३%	\$८३५	\$१,०२९	\$१,२६८	\$१,९२६
कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादन /गैर-कृषि श्रम			\$३,६७०	\$४,६५०	\$५,९२६	\$९,७४८
गरिबी	%	-७.७ %	२२ %	१४ %	१० %	४ %

विषय	एकाइ	वृद्धिदर	आधार रेखा २०१५	छोटो अवधि (५ वर्ष)	मध्यावधि (१० वर्ष)	दीर्घ काल (२० वर्ष)
खेती गरिएको जमिन	मिलियन/ हे.	०	२.५२६	२.५२६	२.५२६	२.५२६
कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादन/हे.	\$/हे.	५ %	\$३,२७८	\$४,१८४	\$५,३३९	\$८,६९७
कृषि उद्योगको कुल गार्हस्थ उत्पादन हिस्सा	%		८ %	९%	११ %	१६ %
कृषि उद्योगको कुल गार्हस्थ उत्पादन	\$ बिलियन	११.८ %	२.४	४.३	७.४	२२.७
कृषि उद्योगको कुल गार्हस्थ उत्पादन / कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादन	%		२९ %	४० %	५५ %	१०३ %
ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी	%	-४.८ %	२४ %	१९ %	१५ %	९%
खाद्य गरिबी	%	-७.५ %	२८ %	१९ %	१३ %	६%

नोट:

- एडिएस (२०१०) जनसङ्ख्याको सट्टा राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभागको जनसङ्ख्या प्रक्षेपणले बदलिएको छ र २०१५ र २०३१ जनसङ्ख्या वृद्धि दर प्रयोग गरिएको छ।
- जिडिपी र एजिडिपीको लागि २०१५/१६ को वर्तमान मूल्यहरू र वर्तमान मुद्रा दर प्रयोग गरिएको छ।
- २०१५को श्रम स्टक राष्ट्रिय योजना आयोगको १४ औं योजनाको आधारपत्र र राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभागको जनसङ्ख्या मोनोग्राफमा आधारित छ। यी श्रम सहभागिता दर (LFPR) उमेर समूह १५ वर्ष र माथि उल्लेख छ।
- २०१५को लागि कृषिमा श्रम अंश, जनगणना (१९७१, १९८१, १९९१, २००१ र २०११) हरूका लागि कृषि पेसामा आर्थिक सक्रिय जनसङ्ख्याको रैखिक प्रक्षेपण आधारित छ।
- एग्रो-उद्योग (कृषिव्यवसाय) एजिडिपी साभेदारी २०००/०१ मूल्यहरूमा आफ्नो शृङ्खलामा आधारित छ। यिनीहरूको वजन २०१५/१६ सम्म आफ्नो मात्रा वृद्धिसँग मिलाइएको छ र त्यसपछि वर्तमान मूल्यहरूमा एजिडिपी र गार्हस्थ उत्पादनको अनुपातसग तुलना गरेर हालको मूल्यमा यी वजनको रूपान्तरणको लागि समायोजित गरिएको छ।
- कृषि- व्यवसाय, कृषि क्षेत्रमा प्राथमिक वस्तुहरू ढाक्न ग्रहण गरिएको छ। एग्रो-उद्योगी प्राथमिक वस्तुहरूका मूल्य लगायत यस्को विनिर्माण र व्यापार अर्को चरणका मूल्य पनि समावेश गरिएको छ। त्यसैले एग्रो-उद्योगको जिडिपी कृषि- व्यवसायका वस्तुहरूको जिडिपीभन्दा बढी हुन सक्छ।

एडिएस मा मूल्य शृङ्खलाको प्राथमिकता निर्धारण

१६४) मूल्य शृङ्खलाको प्राथमिकीकरण एडिएस सँग सान्दर्भिक मापदण्डहरू तथा नेपालभित्रै वा अन्यत्र प्रयोग गरिएका विभिन्न विधिहरूको विश्लेषणमा आधारित थियो।^{३८} एडिएस का सरोकारवालाहरू मूल्य शृङ्खला छनोटका मापदण्डहरू पहिचानमा योगदान गर्नुका साथै वस्तुहरू र तिनका मूल्य शृङ्खलाको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने क्षेत्रीय र केन्द्रीय तहका बैठकहरूमा सहभागी भए। यस्ता सरोकारवालाहरूमा कृषि विकास मन्त्रालय, कृषक संघ, उपभोक्ता समूह, प्राज्ञिक समूह, दाता प्रतिनिधि र गैरसरकारी संस्थाहरू रहेका छन्।

१६५) मुख्य ४३% कृषिजन्य वस्तुहरूको उत्पादनले कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादनको ९५% र कृषिमा निहित निर्यातको ६०% समेटेको छ।^{३९} सुरुमा प्राथमिकता निर्धारण गर्ने वेलामा धान सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण बाली हो (कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादनका १९%) तर यसको ७०% जीविकोपार्जनमा जान्छ। तरकारी दोस्रो महत्त्वपूर्ण उत्पादन हो (कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादनको १३.२%); जसलाई दुग्ध उत्पादनले पछ्याएको छ (कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादनको १२.६%)। तथ्याङ्कीय दृष्टिकोणमा उत्कृष्ट दस स्थानमा रहने उत्पादनहरूमा मकै,

^{३८}यसमा DFID, Danida, SNV, IFAD, USAID, UNIDO ले प्रयोग गरेका मापकहरू समाविष्ट छन्।

^{३९}Central Bureau of Statistics 2011

भैंसीको मासु, गहुँ, फलफूल, खसीको मासु र अदुवा पर्छन् । मुसुरी दाल सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण निर्यात बाली हो (कृषि निर्यातको २९.६%) । त्यसपछिका महत्त्वका उत्पादनहरूमा अलैंची (७%), गहुँ (६.७%), चिया (उच्च स्तर वृद्धिको सम्भावना भएको) र तरकारी हुन् । यसै गरी उच्च व्यापारीकरण दर भएका वस्तुहरूमा दूध, चिया, तरकारी, मासु, माछा, फूल र अरू साना स्तरका उत्पादन रहेका छन् । क्षेत्रीय महत्त्वका पक्षमा केही विशिष्टता पनि छ । उच्च मूल्यका वस्तुहरू र खास गरी चिया, अलैंची र कफीको उत्पादनमा पूर्वाञ्चलको सम्भाव्यता अरू क्षेत्रहरूको भन्दा धेरै छ । त्यसै गरी सबै क्षेत्रमा तराईको भूभाग खाद्यबाली (धान, गहुँ, मकै, दलहन र तेलहन) उत्पादनको मुख्य क्षेत्र हो । पश्चिमी भाग भने मकै, डेरी र तरकारी खेतीका लागि चिनिएको छ ।

प ३.३ एडिएस मा मूल्य शृङ्खला छनौटका मापदण्ड

१६६) गरिवी न्यूनीकरण, उत्पादन वृद्धि, हस्तक्षेपको सम्भाव्यता, परस्पर प्रभावका सवाल लगायतका विषयहरूलाई ध्यानमा राखी एडिएस का मापदण्डहरूको पहिचान गरियो । छनौट मापदण्डहरू चार विस्तृत विषयहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ; जसमा हरेकका आफ्ना केही मापकहरू छन्:

- गरिवी निवारण सम्भाव्यता: यस अन्तर्गतका मापकहरूले एडिएस का लक्षित समूहहरूसँग क्षेत्रहरू सान्दर्भिक छन् कि छैनन् भन्ने समीक्षा गर्दछन्; जस्तो कि, यस्तो कुनै एक क्षेत्रमा हुने हस्तक्षेपले ठूलो जनसङ्ख्या प्रभावित हुन्छ कि हुँदैन । यसो गर्दा गरिबहरू कसरी यी क्षेत्रहरूमा (उत्पादक, उपभोक्ता वा श्रमिककारूपमा) सहभागी हुन सक्छन् भन्ने पक्षलाई पनि बुझ्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।
- वृद्धिको सम्भाव्यता (अथवा वृद्धि तथा पहुँचको सम्भाव्यता): यस अन्तर्गतका मापदण्डहरूले क्षेत्रहरूको रोजगारी र आय वृद्धिमा योगदान गर्ने र अपरिहार्य सेवाहरूमा गरिबहरूको पहुँच स्थापित गर्ने क्षमता भए नभएको मूल्याङ्कन गर्दछन् । धेरै हदसम्म, एक विशेष क्षेत्र भित्रको बजार परम्परा अवलोकन गर्ने साथै अवसर र सीमाहरूको प्रत्यक्ष जानकारी लिने काम यसमा पर्छ । जस्तै, बजार प्रणालीको सुधारले कसरी वृद्धि र पहुँचलाई अझ माथि लान सक्छ भन्ने खोजी यस मापदण्ड अन्तर्गत हुन्छ ।
- हस्तक्षेपको क्षमता: उपलब्ध सरकारी स्रोतहरू, प्राथमिकताहरू, साभेदार उपलब्धताको आधारमा संरचानगत परिवर्तनको सम्भावना र उपादेयताको आँकलन यस अन्तर्गत गरिन्छ ।
- परस्पर प्रभाव पार्ने विषयहरू: लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण, वातावरणीय दिगोपना, राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय रणनीतिक प्राथमिकता, व्यापार सन्तुलन (आयात प्रतिस्थापन र निर्यात) र भौगोलिक फैलावट जस्ता मापकहरू यस मापदण्डमा राख्न सकिन्छ ।

१६७) उपर्युक्त मापदण्डहरूको सार तल प्रस्तुत गरिन्छ । सामूहिक रूपले, मूल्य शृङ्खलामा विकासका माध्यमले कस्ता प्रतिफल प्राप्त हुन सक्छन् भन्ने एउटा बृहत् चित्र प्रस्तुत हुन्छ । व्यक्तिगतरूपले, हरेक मापदण्डले कार्यक्रमको सम्पादनको फरक दृष्टिकोण अगाडि ल्याउँछ । विचार पुऱ्याउनुपर्ने विषय के हो भने विभिन्न समग्र र उप-मापकहरूलाई फरक फरक मान दिइएको छ, साथै विश्लेषण गर्दा विभिन्न उत्पादन र वस्तुहरूमा चार प्रकारका प्रणालीहरू प्रयोग भएका छन् (तालिका ६४) ।

तालिका ६४: समग्र मापक र उपमापकहरूको वर्गीकरण

समग्र मापक श्रेणी (मान)	उप-मापक(मान)
गरिवी न्यूनीकरण सम्भाव्यता (१८)	क्षेत्रमा सहभागी घरधुरीको सङ्ख्या (६) क्षेत्रका लक्षित समूहको गरिवीमा गिरावट (६) सुविधाविहीन क्षेत्रहरूमाथिको प्रभाव (६)

वृद्धिको सम्भाव्यता (१२)	आगामी ५-१० वर्षको वृद्धि सम्भाव्यता (६) लक्षित समूहको उत्थानको सम्भाव्यता (आय/रोजगारी) (६)
हस्तक्षेप क्षमता र उपादेयता (१५)	प्रभावको मापनीयता (३) उच्च लाभको सम्भाव्यता भएका scale agents को उपलब्धता (३) बजारका हस्तीहरूको केन्द्रीकरणको सम्भाव्यता (३) आवश्यक पूर्वाधार (सडक, भण्डारण) को वर्तमान स्थिति (३) प्रदत्त स्रोत र क्षमताको उपादेयता (३)
परस्पर प्रभाव पार्ने प्राथमिकताहरू (१८)	सरकारी प्राथमिकतासँगको अनुकूलता (३) व्यापार सन्तुलनमा प्रभाव (३) समावेशी विकासका अवसरहरू (३) लैङ्गिक असमानता सम्बोधन गर्ने स्पष्ट अवसरहरू (३) पर्यावरणमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने अवसरहरू (३) उप-क्षेत्रको राष्ट्र तथा क्षेत्रव्यापी फैलावट (३)
जम्मा (६३)	जम्मा (६३)

स्रोत: DFID NMDP (२०१०) पद्धतिमा आधारित

प ३.४ कृषि मूल्य शृङ्खला छनौट

१६८) विगतका एडिएस प्रतिवेदनमा यी विषयहरूको यथेष्ट छलफल भएको छ: (क) विश्लेषणमा प्रयुक्त मूल्य शृङ्खला छनौटको मापदण्ड; (ख) कृषि मूल्य शृङ्खलाको चित्राङ्कन र वर्णन, जस अनुसार चार मुख्य क्षेत्र—बाली (३२), पशुपालन (११), मत्स्यपालन (२) र वनपैदावर (३)—का ४८ मूल्य शृङ्खलाहरूको समीक्षा र प्राथमिकीकरण भएको थियो; (ग) तदनुसार, कृषि क्षेत्रका विभिन्न मूल सरोकारवालाहरूको सहयोगमा १५ मूल्य शृङ्खलाहरूको छोटो तालिका तयार गरिएको थियो। सरोकारवालाहरूको सुझावमा परेका ४८ उत्पादनहरूमा छनौट विधि प्रयोग गरिएको थियो। मूल्य शृङ्खला छनौट गोष्ठीको हरेक सहभागीले हरेक उत्पादनको मूल्याङ्कन (अङ्क सहित) गरेका थिए। पन्ध्र मुख्य उत्पादनहरूको श्रेणी निर्धारणमा जम्मा ४ आधारहरूको प्रयोग गरिएको थियो।

तालिका ६५: १५ मुख्य मूल्य शृङ्खलाको मापन/श्रेणीकरण

उत्पादन	श्रेणी
मकै	१
दुग्ध उत्पादन	२
तरकारी	३
चिया	४
मुसुरो दाल	५
धान	६
बाखा	७
पोल्ट्री	८
आलु	९
गहुँ	१०
अदुवा	११
अलैची	१२

उत्पादन	श्रेणी
तेलहन	१३
कफी	१४
तराईको माछा	१५

स्रोत: सरोकारवाला गोष्ठीको प्रतिवेदन: Agriculture Value Chain Development- Policy Options Report (जुलाई २०१२)

१६९) उल्लेखनीय कुरा के छ भने एडिएस विश्लेषकहरूले प्रायः उल्लेख गर्ने गरेका धान, खसी-बाखा र आलु लगायतका उत्पादनहरू मुख्य १५ उत्पादनहरूमा लिइएका भए पनि मुख्य ५ को श्रेणीमा पनि परेनन् । उदाहरणका लागि, धानको बारेमा कुरा गर्ने सहभागीहरूको सङ्ख्या ठूलै भए पनि यसको वृद्धि सम्भाव्यता उपल्ला ५ उत्पादनभन्दा न्यून छ । खसी-बाखा गरिबमुखी रणनीति अन्तर्गत परे पनि दुग्ध उत्पादनको वृद्धिमा रोजगारी, पोषण र व्यापारिक प्रभावको उच्च सम्भाव्यता छ । निश्चित क्षेत्रहरूमा आलुलाई मकैभन्दा माथि राख्न सकिएला, तर समग्र राष्ट्रिय स्तरमा यस्तो हैसियत छैन । पाँच उच्च श्रेणीका मूल्य शृङ्खलाहरूले शृङ्खलाका सहभागीहरू (किसान, कृषक समूहहरू, सहकारीहरू, निजी स्तरका निकायहरू, प्रशोधकहरू र व्यापारीहरू)लाई प्रत्यक्ष फाइदा पुऱ्याउने अनुमान गरिएको छ । अनुमान अनुसार मुसुरो दालका ९०,०००, मकैका २००,०००, चियाका ८,००० र तरकारीका ९५,००० का तुलनामा कम्तीमा ६०,००० दुग्ध उत्पादन उपक्षेत्रका सरोकारवालाहरू लाभान्वित हुन सक्थे । हालको अपेक्षा अनुसार कम्तीमा ०.५ मिलियन मानिसहरूले प्रत्यक्ष लाभ उठाउने छन् । यसरी लाभ उठाउनेहरूमा कम जग्गावाल कृषक साथै दुर्गम क्षेत्रका महिला समुदाय, कृषक र कृषि व्यवसाय समुदाय समेतका साना कृषि व्यवसायीहरू पर्ने छन् ।

१७०) यो सूचीले मूल्य शृङ्खलाका अरू महत्त्वपूर्ण वस्तुहरू (खासगरी मह, च्याउ र फूल), अनि समग्र ग्रामीण समुदायहरूको जीविकोपार्जनमा पर्ने तुलनात्मक प्रभावका दृष्टिले सुविधाविहीन, पिछडिएका तथा एक्लिका पहाडी क्षेत्रका तेल, ऊन, जडिबुटी, र लेकाली फलफूल (स्याउ) समेटेको छैन । तर एडिएस अन्तर्गतका विशिष्ट कार्यक्रमहरू मार्फत् यी उत्पादनहरूलाई विशेष सहयोगी कृषि उपजको रूपमा समेटिने छ ।

१७१) मूल्य शृङ्खला छनौटले शृङ्खलाका सहभागीका समस्याहरूको निराकरणका सम्भाव्यताहरूमा ध्यान पुऱ्याएको छ । यो उत्पादन, प्रशोधन, पोस्ट हार्भेस्ट, बजारीकरण, र नीति र निकायहरूमा सुधारका अवसरप्रति सचेत छ । साथै समावेशी, दिगो, निजी वा सहकारी क्षेत्रगत विकास र संयोजनद्वारा उत्पादकत्व, व्यापारीकरण, प्रतिस्पर्धात्मकता तथा सु-शासन हासिल गर्न बजारमा आधारित व्यापारिक सम्पर्क बलियो पार्ने स्पष्ट सोच यसले राखेको छ ।

परिशिष्ट ४: एडिएस को कार्ययोजनाको कृयाकलापहरूको लागत

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलक्ष्य	प्रतिफल	क्रियाकलाप		नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)			टिप्पणीहरू	
								सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत		सह-जोडफल
१				सुशासन				४३,२६,३०,०००	९,२०,०००		४३,३५,५०,०००	
	१.१			नीतिको प्रतिबद्धताको विश्वसनीयता र किसानका अधिकारहरू	कृषिम						३६,००,०००	
		१.१.१		एडिएस विषयमा सचेतना अभियानको सञ्चालन	कृषिम नीति विभाग	कृषिम नीति विभाग	अभियान	७,५०	३,७५,०००		३,७५,०००	७५ जिल्लामा १० वार्षिक अभियानहरू
		१.१.२		नियमनले ओगट्ने नीतिगत मुद्दाहरूको एकरूपता र कार्यक्रमको निरन्तरता	केकृ विकास, रासस	एडिएस सहायता इकाई	कार्यक्रम कोष	१०	२,००,०००		२,००,०००	वार्षिक परिणामको अनुगमन
		१.१.३		एडिएस का मुख्य तहहरूको दीर्घ अवधिका लागि सहजीकरण गर्न नियमनहरूको निर्माण र लागू	कृषिम नीति विभाग	रायोआ	आधिकारिक व्यक्ति महिना	५	२५,०००		२५,०००	नियमहरू
		१.१.४		एडिएस पञ्चवर्षीय समीक्षा	रायोआ	एडिएस सहायता इकाई	कार्यक्रम कोष	२	२,००,०००		२,००,०००	पञ्चवर्षीय समीक्षा
		१.१.५		एडिएस को कार्यान्वयनको सुनिश्चितताका लागि नीति र कानूनको परिवर्तनलाई प्रोत्साहन गर्नु	राएकास		कार्यक्रम कोष	१०	१६,००,०००		१६,००,०००	१० वर्षको लागत

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
		१.१.६	कृषक अधिकारको उत्थान गर्नको लागि संयन्त्रहरूको पहिचान (किसान आयोग)	कृषिम नीति विभाग	कृषक संगठन	कार्यक्रम कोष	६	१०,६०,०००	१,२०,०००	१,२०,०००		६ अध्ययनहरू, FO को तर्फबाट १० प्रतिशत योगदान	
		१.२	एडिएस को कार्यान्वयनमा सुधारिएको संयोजन	रायोआ	कृषिम						६०,१०,०००		
		१.२.१	राएसस, केकृविकास को स्थापनाको लागि नियमहरू र संसाधनहरूको तर्जुमा गर्नु	रायोआ	कृषिम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	२	१०,०००		१०,०००		नियमहरू	
		१.२.२	राएससको क्षमता कडा गर्नु	रायोआ	कृषिम	कार्यक्रम कोष	१०	५,००,०००			५,००,०००	दश वर्ष सञ्चालन लागतहरू	
		१.२.३	राएससका उपसमितिहरूको स्थापना र तिनीहरू नियमित भेट्ने कुरा सुनिश्चित गर्नु	रायोआ	कृषिम	कार्यक्रम कोष	६०	३०,००,०००			३०,००,०००	६ उपसमितिहरू, १० वर्ष	
		१.२.४	केन्द्रीय कृषि विकास कार्यान्वयन समितिको क्षमता सबलीकरण गर्नु	रायोआ	कृषिम	कार्यक्रम कोष	१०	५,००,०००			५,००,०००	१० वर्षे केकृविकाससञ्चालन	
		१.२.५	क्षेकृविस र जिजकृविसका उस्तै सभाहरूको उत्थान गर्नु	रायोआ	कृषिम	कार्यक्रम कोष	६००	४०,००,०००			४०,००,०००	५ क्षेकृविस र ७५ जिजकृविस, १० वर्ष सञ्चालन	
		१.२.६	वार्षिक क्षेत्रीय विवरण तयार पार्नु	रायोआ	कृषिम						-	एडिएस को कार्यान्वयन सहयोग इकाई	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू								
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू	
									स्रोत					
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
													अन्तर्गतको लागत लगाइएको	
		१.२.७		एडिएस कार्यान्वयनका निर्देशिकाहरू र अनुगमन प्रणालीको विकास गर्नु	रायोआ	कृविम								एडिएस को कार्यान्वयन सहयोग इकाई अन्तर्गतको लागत लगाइएको
		१.३		एकीकृत योजना	रायोआ	कृविम						१,१,०००,०००		
		१.३.१		बहु-मन्त्रालय योजनाहरूको एकीकरणको सुनिश्चितता गर्नु	रायोआ	कृविम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१०		५०,०००		५०,०००		नियमन, वार्षिक
		१.३.२		दीर्घकालीन योजनाहरूसँग वार्षिक कार्ययोजना र बजेटको एकीकरण सुनिश्चित गर्नु	रायोआ	कृविम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१०		५०,०००		५०,०००		नियमन, वार्षिक
		१.३.३		योजनाहरूको नियमित अनुगमन सुनिश्चित गर्नु	रायोआ	कृविम	कार्यक्रम कोष	२०		१०,००,०००		१०,००,०००		समिति कार्यसञ्चालन
		१.४		प्रभावकारी कार्यान्वयन सहायता	रायोआ	कृविम							७०,४०,०००	
		१.४.१		कार्यान्वयन सहजीकरण गर्नका लागि कृविम अन्तर्गतको एडिएस कार्यान्वयन सहायता	रायोआ	कृविम	प्रास (TA) आयोजना	१		७०,४०,०००		७०,४०,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप		नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)			टिप्पणीहरू	
								स्रोत				
								सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत		सह-जोडफल
	१.५			कृषिम	सगनिम						२१,५००,०००	
	१.५.१		लैङ्गिक समानता र सामाजिक र भौगोलिक समावेशीकरणका लागि स्थापित संयन्त्रहरू	कृषिम		पूर्णकालीन कर्मचारी वर्ष	२०	१०,००,०००		१०,००,०००		२ कर्मचारी, १० वर्ष
	१.५.२		जेसीमा आधारित र भौगोलिक समावेशितामा आधारित तथ्याङ्क उत्पादन तथा मर्मत गर्नु	कृषिम		कार्यक्रम कोष	१०	५,००,०००		५,००,०००		१० वर्षे कोष
	१.५.३		केन्द्रीय विभाग र जिल्ला स्तरीय आयोगहरूमा जेसी कर्मचारीको स्थापना र सबलीकरण	कृषिम		पूर्णकालीन कर्मचारी वर्ष	८०	२४,००,०००		२४,००,०००		७५ जिल्ला र ५ विभाग कर्मचारी, १० वर्ष
	१.५.४		महिला र पुरुष किसान सहभागिताको गुणात्मक र परिमाणात्मक प्रगति	कृषिम		कार्यक्रम कोष	१०	१०,००,०००		१०,००,०००		१० वर्षे कोष
	१.५.५		सबै जिल्लाहरूमा कृषि विस्तार सेवा जेसी लाई जवाफदेही गराउने	कृषिम		कार्यक्रम कोष	७५०	१,५०,००,०००		१,५०,००,०००		७५ जिल्ला; १० वर्ष
	१.५.६		कृषकको पहुँचमा सुधार	कृषकहरूको गठबन्धन	कृषिम	TA आयोजना	१	५,००,०००		५,००,०००		कृषक गठबन्धनले कार्यान्वयन गरेको
	१.५.७		कृषि अनुसन्धानमा जेसीजवाफदेहिलाई उत्थान गर्ने	कृषिम	नार्क	कार्यक्रम कोष	१०	१०,००,०००		१०,००,०००		१० वर्षे कोष
	१.५.८		जेसी रणनीति विकास गर्ने	कृषिम	संरामहिलाहरू	प्रास आयोजना	१	१,००,०००		१,००,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलक्ष्य	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू	
							स्रोत					
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
	१.६		उचित समयमा प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन	कृषिम							१,७८,५०,०००	
	१.६.१		केन्द्रीय र जिल्ला स्तरका इकाईहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन क्षमताको सबलीकरण गर्नु	कृषिम		कार्यक्रम कोष	८०	४०,००,०००			४०,००,०००	७५ जिल्ला र ५ विभाग कर्मचारी, १० वर्ष
	१.६.२		सुव्यवस्थित अनुगमन र मूल्याङ्कन पूरा गर्नका लागि एक उचित विधि र प्रणालीको स्थापना गर्नु	कृषिम		प्रास आयोजना	१	५,००,०००			५,००,०००	
	१.६.३		अनुगमनलाई सुशासनसँग जोड्न एक प्रणालीको सञ्चालन गर्नु	कृषिम	एकासइ	कार्यक्रम कोष	१	१०,००,०००			१०,००,०००	प्रत्येक वर्ष उत्कृष्ट कार्य गर्ने २० जिल्ला कार्यालयहरूलाई ५,००० यु एस डलरले पुरस्कृत गर्नु
	१.६.४		खाद्यान्न र पोषण सुरक्षाको अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्नु (नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली संस्थागत गर्नु)	कृषिम	विखाका/युरोपेली युनियन	कार्यक्रम कोष	१०	७,५०,०००			७,५०,०००	१० वर्षे कोष, ७५,००० डलर प्रतिवर्ष
	१.६.५		कृषि र वस्तुभाउ गणनाको सञ्चालन गर्नु	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	तथ्याङ्क विभाग, कृषिम	कार्यक्रम कोष	१	१,००,००,०००			१,००,००,०००	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
		१.६.६		नेपाल सरकार र विकास साभेदारहरू सहितको संयुक्त अमूमिसनहरू सञ्चालन गर्नु	रायोआ	जिविस/गाविस र विसा	कार्यक्रम कोष	२०	८,००,०००	८,००,०००	१६,००,०००		प्रत्येक वर्ष २ पटक, १० वर्ष, १० विसा कर्मचारी, २, कृसं, २ नेउवासं
		१.७		नागरिक समाजको सहभागिताका लागि स्थापित संयन्त्रहरू	रायोआ	कृषि संगठन, कृविम						१,७५,००,०००	
		१.७.१		अङ्ग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा को स्थापना र सम्भार गर्नु	कृविम		कार्यक्रम कोष	१०	२,५०,०००		२,५०,०००		१० वर्षे कोष
		१.७.२		नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य संयोजन विभाग अन्तर्गतको सूचना-डेक्सको स्थापना गर्नु	कृविम		कार्यक्रम कोष	१०	७,५०,०००		७,५०,०००		१० वर्षे कोष
		१.७.३		क्षेत्र र जिल्लामा उस्तै एडिएस सूचना कक्षहरूको स्थापना	कृविम		कार्यक्रम कोष	७५०	१,५०,००,०००		१,५०,००,०००		१० वर्षे कोष
		१.७.४		नागरिक समाजलाई एडिएस को अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको आवधिक प्रस्तुति	कृविम		कार्यक्रम कोष	७५०	१५,००,०००		१५,००,०००		१० वर्षे कोष
		१.८		एडिएस संयोजन र सञ्चालनमा संलग्न मुख्य संस्थाहरूको क्षमताको बृद्धि	रायोआ	कृविम, अन्य सबै साभेदारहरू						२५,७५०,०००	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)			टिप्पणीहरू	
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत		सह-जोडफल
		१.८.१		क्षमता आवश्यकता जाँच	रायोआ	कृषि, अन्य सबै साभेदारहरू	प्रास आयोजना		२,५०,०००		२,५०,०००		प्रास आयोजनामा समाविष्ट भएको
		१.८.२		मुख्य संस्थाहरूको क्षमता निर्माणको योजना तर्जुमा गर्नु	रायोआ	कृषि, अन्य सबै साभेदारहरू	प्रास आयोजना		२,५०,०००		२,५०,०००		प्रास आयोजनामा समाविष्ट भएको
		१.८.३		क्षमता निर्माणको अनुगमन र कार्यान्वयन	रायोआ	कृषि, अन्य सबै साभेदारहरू	कार्यक्रम कोष	१०	१,००,००,०००		१,००,००,०००		१० वर्षे कोष
		१.८.३.१		संस्थाहरूको क्षमता निर्माण सञ्चालन गर्नु	रायोआ	कृषि, अन्य सबै साभेदारहरू	कार्यक्रम कोष		५०,००,०००		५०,००,०००		
		१.८.३.२		राष्ट्रिय किसान गठबन्धन को क्षमता निर्माण सञ्चालन गर्नु	रायोआ	कृषि, अन्य सबै साभेदारहरू	कार्यक्रम कोष		३०,००,०००		३०,००,०००		
		१.८.३.३		राष्ट्रिय सहकार्य संघको क्षमता निर्माण सञ्चालन	रायोआ	कृषि, अन्य सबै साभेदारहरू			१०,००,०००		१०,००,०००		
		१.८.३.४		निजी क्षेत्रका संगठनहरूको क्षमता निर्माण सञ्चालन गर्नु	रायोआ	कृषि, अन्य सबै साभेदारहरू			१०,००,०००		१०,००,०००		
		१.८.४		MOAD र सम्बन्धीत विभागहरूको संगठनात्मक सुधारको मूल्याङ्कन गर्नु	कृषि		प्रास आयोजना		२,५०,०००		२,५०,०००		
		१.८.५		कृषि मा नीअससम स्थापना गर्नु	कृषि		कार्यक्रम कोष	१०	५०,००,०००		५०,००,०००		१० वर्षे कोष
	१.९			अति सुविधा वञ्चितको सुधारिएको खाद्यान्न र पोषण सुरक्षा र खाद्य अधिकार	कृषि, खापोसुका, प्रबन्धक							३२,२७,००,०००	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू	
						स्रोत						
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
		१.९.१	लक्षित राष्ट्रिय खाद्य र पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको डिजाइनगर्नु	खापोसुका प्रबन्धक		प्रासआयोजना	१	६,००,०००		६,००,०००		
		१.९.२	लक्षित राष्ट्रिय खाद्य र पोषण सुरक्षा कार्यक्रमको लागू गर्नु	खापोसुका प्रबन्धक		कार्यक्रम कोष	१	१५,६०,००,०००		१५,६०,००,०००	-	पहिलो ५ वर्षमा ६० प्रतिशत, २० प्रतिशत पुनरावृत्ति
		१.९.३	नेपाल खाद्यसुरक्षा कार्यक्रमलागू गर्नु	कृषिम		कार्यक्रम कोष	१	६,६०,००,०००		६,६०,००,०००		२० प्रतिशत पुनरावृत्ति
		१.९.४	खाद्य पोषण सुरक्षा कार्यक्रम लागू गर्नु	कृषिम		कार्यक्रम कोष	१	९,००,००,०००		९,००,००,०००		२० प्रतिशत पुनरावृत्ति
		१.९.५	चलिरहेको खाद्यान्न र पोषण सुरक्षा आयोजनाहरूसँग समन्वय गर्ने	खापोसुका प्रबन्धक		कार्यक्रम कोष	१०	१०,००,०००		१०,००,०००		१० वर्षे आयोजना व्यवस्थापन
		१.९.६	नेपाल खाद्य सुरक्षा योजना, खाद्य पोषण सुरक्षा योजना, र अन्य खाद्यान्न र पोषण सुरक्षा आयोजनाहरूको समीक्षा गर्नु	खापोसुका प्रबन्धक		प्रास आयोजना	१	६,००,०००		६,००,०००		
		१.९.७	केन्द्रीय र जिल्ला स्तरका खाद्य सुरक्षा समन्वय संयन्त्रहरूको क्षमताको सबलीकरण गर्नु	खापोसुका प्रबन्धक		कार्यक्रम कोष	१०	८०,००,०००		८०,००,०००		१० वर्षे, केन्द्रीय र ७० जिल्लाहरू
		१.९.८	खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता कानून	खापोसुका प्रबन्धक		कार्यक्रम कोष	१	५,००,०००		५,००,०००		५ वर्षे कार्यक्रम

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू	
							स्रोत						
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
			तर्जुमाको प्रवर्द्धन र तिनीहरूको कार्यान्वयनको अनुगमन										
	१.१०		कार्यसम्पादनको लागि पुरस्कार सहितको कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना	कृषिम							-	८५,००,०००	
	१.१०.१		निर्देशिका र स्तरीय सञ्चालन विधिहरूको स्थापना	कृषिम		प्रास आयोजना	१	५,००,०००			५,००,०००		
	१.१०.२		कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली विषयक नमूना कार्यक्रमसञ्चालन गर्नु	कृषिम		नमूना आयोजना		७५,००,०००			७५,००,०००		१५ जिल्लाहरूमा सञ्चालन
	१.१०.३		नमूना कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्नु र सिफारिसहरू बनाउनु	कृषिम		प्रासआयोजना		५,००,०००			५,००,०००		
२			उच्च उत्पादकत्व					१,८२,१८,२०,०००	१३,९८,२५,०००			१,९६,१६,४५,०००	
	२.१		किसान र कृषिइन्टरप्राइजेजहरूको आवश्यकताप्रति रेस्पान्सिभ एक विकेन्द्रित प्रसार प्रणाली	विप्रशिका प्रबन्धक	कृषि, पसेवि, साकृप्रसेके							५०,७७,६०,०००	
	२.१.१		सामुदायिक कृषिप्रसार सेवा केन्द्रहरूको स्थापना	विप्रशिका प्रबन्धक	कृषि, पसेविसाकृप्रसेके								

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
			२.१.१.१	साकृप्रसेकेका लागि साधारण निर्देशिकाको तर्जुमा	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	प्रास अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्ति महिना	३	६०,०००	-	६०,०००		
			२.१.१.२	पहलका वारेमा सचेतना अभियान	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	अभियान	४,०००	२०,००,०००		२०,००,०००		४००० गा.वि.स.हरूमा अभियानहरू
			२.१.१.३	साकृप्रसेके स्थापनाका लागि सहयोगार्थ क्षमता निर्माण	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	तालिम कोष	१६०	३,२०,०००		३,२०,०००		प्रत्येक तालिम कोर्षमा २५ जना हुने, एक गा.वि.स.बाट एक जनाको दरमा, ४,००० गा.वि.स.
			२.१.१.४	साकृप्रसेके को स्थापनाका लागि मूल पैसा	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	पूरक अनुदान	४०००	२,००,००,०००	२,००,००,०००	४,००,००,०००		१०,००० डलर प्रति सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र ५०:५० वित्तीय व्यवस्थापन
			२.१.१.५	साकृप्रसेके विस्तार प्राविधिकको तालिम	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	तालिम कोर्ष	६४०	१२,५०,०००		१२,५०,०००		प्रत्येक गा.वि.स.मा ४ तालिमहरू, २५ जना व्यक्तिहरू, प्रति कोर्ष, ४००० गा.वि.स.
			२.१.१.६	साकृप्रसेकेको प्राविधिक व्याकस्टोपिंग	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	प्राविधिकको भ्रमण	१६०,०००	१,६०,००,०००		१,६०,००,०००		४ भ्रमणहरू प्रति वर्ष, ४००० गा.वि.स.

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू	
							स्रोत						
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
		२.१.१.७	साकृप्रसेके को बाध्य अनुगमन	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	प्राविधिकको भ्रमण	१,६०,०००	१,६०,००,०००			१,६०,००,०००		४ भ्रमणहरू प्रति वर्ष, ४००० गा.वि.स
		२.१.२	कृषि र पशु सेवा केन्द्र र उप केन्द्रहरूको क्षमता सबलीकरण	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके								
		२.१.२.१	तालिम, कार्यशालाहरू, प्राविधिकहरूका लागि अध्ययन भ्रमण	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	तालिम कोष	१०,०००	२,००,००,०००			२,००,००,०००		५००० जेटिए, ५० तालिम कोर्षहरू, २५ व्यक्ति प्रति कोर्ष
		२.१.२.२	फार्म प्रदर्शन र कृषकको तालिमका लागि स्रोतहरू	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	farm demo	१,६०,०००	३२,००,००,०००			३२,००,००,०००		४ फार्म प्रदर्शनी प्रति वर्ष प्रति गा.वि.स.
		२.१.२.३	कृषि र पशु सेवा केन्द्र र उप केन्द्रहरूको पूर्वाधार र औजार सुधार गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	पूर्वाधार र औजार	१,४००	४,६०,००,०००			४,६०,००,०००		१,४०० केन्द्र/उपकेन्द्र प्रत्येकलाई २०,००० डलर, २० मिलियन MOAD र विभागहरूका का लागि १० वर्षेभरिका लागि
		२.१.३	विस्तार र सल्लाहाकार सेवाहरूमा भौचर प्रणालीको स्थापना	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके								

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू								
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू		
						स्रोत								
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल				
			२.१.३.१	पाइलट भौचर स्किमको डिजाइन, लागू र मूल्याङ्कन गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	प्रास आयोजना	१	५,००,०००			५,००,०००		
			२.१.३.२	पाइलट स्किमको ५०००० भौचरको लागि बजेट प्रदान गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	भौचर	५०,०००	२५,००,०००			२५,००,०००		५०,००० कृषक भौचरहरू, प्रत्येकलाई ५० डलर
		२.१.४		कृषक बजारीकरण विद्यालयहरू शुरुगर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके						-		१ FMS प्रति ४००० गा.वि.स.
			२.१.४.१	कार्यक्रम क्षमता र प्रशिक्षकका लागि प्रशिक्षणको स्थापना	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	TA आयोजना	१	५,००,०००			५,००,०००		प्रत्येक जिल्लामा ४ जना प्रशिक्षित व्यक्तिहरू
			२.१.४.२	मूल्य चक्र विकासकालागि प्राथमिकतामा परेका गा.वि.स. हरूमा FMSसञ्चालन गर्ने	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	FMS, FFS	१,०००	५०,००,०००			५०,००,०००		स्थलगत विद्यालयहरू: १० व्यक्तिहरू, meets 10 x yr
			२.१.५	कृषि विस्तारमा ICT को उत्थान	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके						-		
			२.१.५.१	प्रत्येक CAESC का लागि इन्टरनेट सेवा सहितको PCs अथवा tablet प्रदान गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृवि, पसेवि, साकृप्रसेके	इन्टरनेट सेवा सहितको PCs	४,०००	२०,००,०००			२०,००,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप						लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू	
								स्रोत					
								सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण										
			२.१.५.२	मोबाइल एप्लिकेसनहरू	विप्रशिका प्रबन्धक	कृषि, पसेवि, साकृप्रसेके	PP कार्यक्रम ५०:५०	१०	२,५०,०००	२,५०,०००	५,००,०००		प्रत्येक एप्लिकेसनका लागि ५०,००० डलर लागत, सरकारको तर्फबाट ५० प्रतिशत वित्तीय व्यवस्था
			२.१.६	कृषक समूहहरू र संस्थाहरूलाई बैंक र वित्तीय संस्थाहरूसँग जोड्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृषि, पसेवि, साकृप्रसेके	कार्यक्रम	७५	१५,००,०००		१५,००,०००		प्रत्येक समूहमा २० कृषकहरू, प्रत्येक कार्यक्रममा प्रत्येक जिल्लामा १०० समूहहरू
			२.१.७	स्थल कर्मचारीहरूलाई र पोषणप्रति भावुक हुन तालिम दिनु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृषि, पसेवि, साकृप्रसेके					-		
			२.१.७.१	जेसी र पोषणमा तालिम	विप्रशिका प्रबन्धक	कृषि, पसेवि, साकृप्रसेके	तालिम कोर्ष	८००	१६,००,०००		१६,००,०००		प्रत्येक गाविसमा ५ प्रशिक्षित व्यक्तिहरू, २५ प्रति कोर्ष,
			२.१.७.२	नाप्रास मा महिलाको प्रतिनिधित्व वृद्धि गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	कृषि, पसेवि, साकृप्रसेके	JT तलव	६०,०००,	३,००,००,०००		३,००,००,०००		५०० थप महिला जेटी, १० वर्षे तलव
२.२				कृषकहरू र कृषि इन्टरप्राइजेजको आवश्यकताहरू प्रति	विप्रशिका प्रबन्धक						-	१०,२६,२०,०००	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू	
							स्रोत						
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
			जवाफदेही विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली										
	२.२.१		राअस र क्षेत्रकेलाग हुने अनुसन्धान, नार्क अन्तर्गतको तालिम सहितको नार्कलाई क्षेत्रके को शिखरको रूपमा पुनर्संरचना गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क	निर्देशक व्यक्ति महिना	६	३०,०००			३०,०००		
		२.२.१.१	राक्षको स्थापना, राक्षकोसँग मिलान, नार्कसँग एकीकरण	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क	कोषको सुरुवात	१	१०,००,००,०००			१०,००,००,०००		अनुदानको रूपमा कोषको सुरुवात
		२.२.१.२	एडिएस सँग समान नार्कको दूरदर्शिता २०११-२० को अन्तिम रूप दिनु	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क	प्रास राष्ट्रिय व्यक्ति महिना	३	३०,०००			३०,०००		
		२.२.१.३	वागवानी, पशु स्वास्थ्य, र जलचर र माछापालन का लागि राअस को स्थापना गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क	भवनहरू र सञ्चालन	३	७,५०,०००			७,५०,०००		२५,००,००० प्रतिराअस
		२.२.१.४	उच्च पहाडहरू, मध्य पहाडहरू, र सुप तराईमा क्षेत्रके को स्थापना गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क	भवनहरू र सञ्चालन	३	७,५०,०००			७,५०,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
			२.२.१.५	तराईमा (२), मध्ये पहाडमा (१) र उच्च पहाडमा (१) यथावत रहिरहेका अनुसन्धान केन्द्रहरू भित्रै कृषि यान्त्रिकरण केन्द्रहरूको स्थापना	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क	भवनहरू र सञ्चालन	४	१०,००,०००		१०,००,०००		
			२.२.१.६	दोहोरोपना (डुप्लिकेसन) हटाउनको लागि र कार्यक्रमहरूको पुनर्संरचना गर्नु र खर्चिलो पार्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क	निर्देशक व्यक्ति महिना	६	३०,०००		३०,०००		
			२.२.२	अनुसन्धान-शैक्षिक-विस्तारको त्रिकोणभित्रको जोडाइलाई बलियो पार्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	नार्क, शैक्षिक संस्थान	निर्देशक व्यक्ति महिना	६	३०,०००		३०,०००		
२.३				सुदुढ कृषि शिक्षा प्रणाली	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय					-	५,१५,५०,०००	
			२.३.१	कृषि विश्वविद्यालयको सुविधाहरू र क्षमतामा सुधार गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	भवनहरू र सञ्चालन	१	१२,५०,०००		१२,५०,०००		५ वर्षे भरी
			२.३.२	कृषि र वनविज्ञान विश्वविद्यालयमा नयाँ विभागहरूको स्थापना	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय			-		-		प्रशासन र सुविधा समावेश भएको
			२.३.१.१	कृषिव्यापार विभागको स्थापना	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	कार्यक्रम कोष	१०	५०,००,०००		५०,००,०००		दश वर्षे कोष

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
			२.३.२.२	प्रविधि प्रचार विभागको स्थापना	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	कार्यक्रम कोष	१०	१,२५,००,०००		१,२५,००,०००		दश वर्षे कोष
			२.३.३	सयुक्त शैक्षिक र अनुसन्धानात्मक कार्यक्रमहरूलाई सहयोग गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	कार्यक्रम कोष	५०	१०,००,०००		१०,००,०००		
			२.३.४	कृषि विश्वविद्यालय निजी क्षेत्र साभेदार सञ्चालनको स्थापना गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	सानीसाकार्यक्रम ५०:५०	५०	१२,५०,०००	१२,५०,०००	२५,००,०००		१० वर्षे भरि प्रत्येक वर्ष ५ कार्यक्रमहरू
			२.३.५	अन्य क्षेत्रहरूमा नयाँ कृषि वा पशु विज्ञान कलेजहरूको स्थापना गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	भवनहरू र सञ्चालन	५०	१२,५०,०००		१२,५०,०००		
			२.३.६	प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषदको क्षमता सुदृढीकरण गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	प्रशिक्षक प्रशिक्षण	१००	५०,०००		५०,०००		प्राविधिक शिक्षा र पेसागत तालिम केन्द्रहरू
			२.३.७	विदेशी डिग्री र तालिमका माध्यमबाट सरकारी पेसागत कर्मचारी, शैक्षिक प्रणाली, र निजी क्षेत्रको क्षमता सुदृढीकरण गर्नु	विप्रशिका प्रबन्धक	विश्वविद्यालय	छात्रवृत्ति	१०	१,८०,००,०००		१,८०,००,०००		प्रत्येक वर्ष ३० अल्पकालीन तालिम र १५ दीर्घकालीन तालिमहरू (स्नातकोत्तर, विद्यावारिधि)

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू								
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू			
							स्रोत							
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल				
		२.३.८	खाद्यान्न र पोषण सुरक्षालाई यथावत कृषि शिक्षा प्रणालीमा मूलप्रवाहीकरण गर्नु	विप्रशिक्षाप्रबन्धक	विश्वविद्यालयहरू, कलेजहरू र पेसागत विद्यालयहरू	कार्यक्रम कोष	१०	१,००,००,०००			१,००,००,०००		दश वर्षे कोष	
		२.४	भूमिको दिगो र प्रभावकारी प्रयोग गर्ने पर्याप्त आकारको खेती समाविष्ट एक खेतीक्षेत्र	भूसुव्यम	रायोआ, कान्यासंमाम, कृविम						-		३,२५,२५,०००	
		२.४.१	भूमिसुधार सम्बन्धी नीति नियमहरूको कार्यान्वयन वा समीक्षा गर्नका लागि नीति कथनको निर्णय र ग्रहण गर्नु	भूसुव्यम	रायोआ, कान्यासंमाम, कृविम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१	५,०००				५,०००		
		२.४.२	भूमि व्यवस्थापन कार्यालय अर्न्तगतको कार्यहरूलाई सुदृढीकरण गर्नकालागि भूमि सम्बन्धी ऐन अर्न्तगत सरकारी निर्देशन जारी गर्ने	भूसुव्यम	रायोआ, कान्यासंमाम, कृविम	राष्ट्रिय प्रबन्धक	१	१,००,०००				१,००,०००		
		२.४.३	मोहियानी र दोहोरो स्वामित्वलाई व्यवस्थित गर्न भूमि सम्बन्धी अदालतको गठन गर्नु	भूसुव्यम	कान्यासंमाम	जिल्ला प्रबन्धक	७५	१,५००,०००				१५,००,०००		प्रत्येक जिल्लामा
		२.४.४	जग्गाको अधिकरणलाई	भूसुव्यम	कान्यासंमाम	जिल्ला प्रबन्धक	७५	१,५०,००,०००				१५,००,०००		प्रत्येक जिल्लामा

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू	
						स्रोत						
				नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
						स्वीकृत सीमामा भर्नाका लागि लक्ष्यहरूको निर्धारण र लागू गर्नु						
		२.४.५		भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम,	आधिकारिक व्यक्ति महिना	२४	१२,००,०००		१२,००,०००		
		२.४.६		भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम	नमूना योजना	१	१०,००,०००		१०,००,०००		
		२.४.७		भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम							
		२.४.४.१		भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००		६०,०००		
		२.४.४.२		भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम	अन'दान प्याकेज	१	१०,००,०००		१०,००,०००		
		२.४.८		भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००		६०,०००		
		२.४.९		भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००		६०,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
				लागि भाडामा लिन अनुमति दिने भूमि भाडामा दिने ऐन -करार खेती ऐनको भाग पनि हुन सक्छ) को लागू गर्ने									
		२.४.१०		भूमिको अञ्चलीकरण नीतिलाई लागू गर्ने	भूसुव्यम	अम, कान्यासंमाम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	२४	१,२०,०००		१,२०,०००		
		२.४.११		पुनर्स्थापनाका लागि कमसल भूमिको पहिचान गर्नु	भूसुव्यम	वभू संरक्षण मन्त्रालय, कृविम	प्रास परियोजना र कार्यक्रम कोष	१०	२५०००,०००		२५०००,०००		भौगोलिक सूचना प्रविधि (GIS)
		२.४.१२		भूमिमा महिलाको अधिकारको सचेतना वृद्धि गर्नु	भूसुव्यम	कृविम	अभियान	४,०००	२०,००,०००		२०,००,०००		प्रत्येक गाविसमा १ अभियान
		२.५		सिञ्चित क्षेत्रको समान र भाइवल विस्तार भएको, र सुधारिएको सिँचाई क्षमता र व्यवस्थापन	सिँम	कृविम, जउस					-	६९,०२,००,०००	
		२.५.१		फिजिबल माध्यमबाट सिँचाई क्षेत्रको विस्तार गर्नु	सिँम	कृविम							
		२.५.१.१		सुरुवात भइसकेका सतह योजनाहरूलाई पूरा गर्नु	सिँम	कृविम	कोष प्रति हेक्टर	६०,०००	३२,००,००,०००		३,२००,००,०००		अनुमानित ४००० डलर प्रति हेक्टर
		२.५.१.२		नमूना मझोला पोखरी/जलाशयरिचार्ज निर्माण	सिँम	भूजस्रोतविकृविम, कृषकहरू	नमूना योजना	१	१०,००,०००		१०,००,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप		नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
			सरकार, दाता					निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
		२.५.१.३	भत्किएको सतह मर्मत योजनाहरू	सिँम	कृषकहरू	आयोजना जटिल	३४,०००	३,४०,००,०००		३,४०,००,०००		\$१,०००/ हेक्टर
		२.५.१.४	भत्किएका ट्युबवेलहरूको मर्मत गर्नु	सिँम	कृषकहरू	आयोजना साना	३४,०००	३४,००,०००		३४,००,०००		\$१,००/ हेक्टर
		२.५.१.५	नयाँ ट्युबवेलहरू निर्माण गर्नु	सिँम	कृषकहरू	आयोजना जटिल	७५,०००	१,८७,५०,०००	१,८७,५०,०००	३,७५,००,०००		\$५००/ हेक्टर कृषकले शेयर गरेको लागत
		२.५.१.६	अपरम्परागत सिँचाइको विकास गर्नु	सिँम	कृषकहरू निजी क्षेत्र	नमुना योजना	१०	५०,००,०००	५०,००,०००	१,००,००,०००		१० जिल्लाले प्रत्येकले ५०० हेक्टर कभर गर्ने गरी सञ्चालन गर्ने
	२.५.२		विद्यमान योजनाहरूको प्रभावकारी क्षेत्र वृद्धि गर्नु	सिँम	जउस	काम र तालिम	१,७०,०००	३,४०,००,०००	३,४०,००,०००	६,८०,००,०००		\$४००/ हेक्टर कृषकले शेयर गरेको लागत
	२.५.३		सिँचाइको घनत्व वृद्धि गर्नु	सिँम	वभूसंम, ऊम					-		
		२.५.३.१	जलाधार व्यवस्थापन को सुधार गर्नु	सिँम	वभूसंम	पुनर्वृक्षारोपण नमुना योजना	१०	८०,००,०००	२०,००,०००	१,००,००,०००		२० प्रतिशत समुदायको योगदान
		२.५.३.२	अन्तर वेसिन प्रसारको निर्माण	सिँम	ऊम	कामहरू	७	२,८०,००,०००		२,८०,००,०००		प्रत्येक योजना अनुमानित लागत ४ मिलियन अमेरिकी डलर
	२.५.४		सिँचाइ प्रणालीको सुधार र खेतमै पानी व्यवस्थापन गर्ने	सिँम						-		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप				विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)			टिप्पणीहरू		
								स्रोत					
								सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत		सह-जोडफल	
			नेतृत्व	योगदान गर्ने									
			२.५.४.१	सिँचाइ विकास विभागमा परिवर्तन गर्नका लागि सिँचाइ व्यवस्थापन विभागलाई सुदृढ र सुधार गर्ने	सिँम		राष्ट्रिय प्रबन्धक	१०	१,००,०००		१,००,०००		
			२.५.४.२	सरकार वा सिँचाई सेवा शुल्कसङ्कलनबाट पर्याप्त बजेट उपलब्ध गराउने	सिँम	अम	वार्षिक सञ्चालन बजेट	५०,०००	२,५०,००,०००	२,५०,००,०००	५,००,००,०००		५००० योजनाहरू, १० वर्षेवर्ष प्रत्येक वर्ष १००० डलर बजेटका दरले, ५० प्रतिशत लागत शेयर
			२.५.४.३	जउस र कृषकहरूको क्षमता निर्माण गर्नु	सिँम		अन-फार्मतालिम कोर्स	१५,०००	३,००,००,०००		३,००,००,०००		१५००० जउस १००० डलर प्रति तालिम कोर्सको
			२.५.५	सिँचाइ व्यवस्थापन प्रणाली प्रसार लागू गर्ने	सिँम	जउस	राष्ट्रिय प्रबन्धक	३२	३२,००,०००		३२,००,०००		#@ of]hgf
			२.५.६	O&M का लागि कोष स्थापना गर्ने, ISF सुदृढीकरण गर्ने	सिँम	जउस	प्रबन्ध लागत	१५,०००	१५,००,०००		१,५०,००,०००		hp;प्रशासन सुधारको लागि लागत
			२.५.७	एकीकृत जल स्रोत व्यवस्थापन लागू गर्ने	सिँम	भूसुव्यम	आयोजना	५	५०,००,०००		५०,००,०००		
			२.५.८	महिला कृषकहरूको क्षमता वृद्धि गर्ने	सिँम	कृविम	कृषक पाठशाला	१५,०००	७,५०,००,०००		७,५०,००,०००		१ कृषक पाठशाला १० महिला प्रति कृषक पाठशाला प्रति जउस
			२.६	उचित समय र धान्न सक्ने मूल्यमा गुणस्तरीय कृषि इनपुटमा पहुँच							-	६,००,०००	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू									
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)								
							नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	स्रोत		गतिविधि लागत	सह-जोडफल	टिप्पणीहरू
											सरकार, दाता	निजी, समुदाय			
		२.६.१		संगतनीतिको तर्जुमा	कृषिम	रायोआ, अम, वाआम	जिल्ला प्रबन्धक	१	१,००,०००		१,००,०००				
		२.६.२		इनपुटको लागि भौचर प्रणालीको स्थापना	कृषिम	अम	प्रासआयोजना	१	५,००,०००		५,००,०००				
		२.७		श्रोतहरूमा पर्याप्त लगानी र क्षमता निर्माण द्वारा विउ विजन दृष्टि सहितको विद्यमान बीउ विजन नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु	कृषिम	निजी क्षेत्र					-	१,२९,००,०००			
		२.७.१		बीउ अनुसन्धान केन्द्रहरूको क्षमता वृद्धि गर्नु	कृषिम	निजी क्षेत्र, विश्व विद्यालय	अनुसन्धान केन्द्र	१०	२५,००,०००		२५,००,०००				
		२.७.२		निजी, सहकारी, समुदायमा आधारित बीउ उत्पादनलाई उत्थान गर्ने	कृषिम	निजी क्षेत्र, सहकारी	सानीसाकार्यक्रम ५०:५०	६,००	३०,००,०००	३०,००,०००	६०,००,०००		प्रति जिल्ला १० कार्यक्रमहरू, प्रत्येक ८००० डलर, ५० प्रतिशत शेयर		
		२.७.३		गुणस्तर सुनिश्चितता प्रणालीहरूलाई लागू गर्नु	कृषिम	निजी	प्रास आयोजना	१	५,००,०००		५,००,०००				
		२.७.४		ठिमाहाहरूको उत्पादनलाई उत्थान गर्नु	कृषिम	निजी	सानीसा कार्यक्रम ५०:५०	१५	३,७५,०००	३,८५,०००	७,५०,०००		५ क्षेत्रका ३ अञ्चलमा उत्पादन, ५० प्रतिशत लागत शेयर		
		२.७.५		बीउ माग तथा आपूर्तिमा सूचना प्रणालीको स्थापना गर्नु	कृषिम	निजी	कार्यक्रम कोष	१०	२,००,०००	२,००,०००	४,००,०००		१० वर्षे, ५० प्रतिशत लागत शेयर		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू								
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप				विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू		
								स्रोत						
								सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
			नेतृत्व	योगदान गर्ने										
		२.७.६		जैविक विविधता नीति लागू गर्नु	कृषिम	वाम	प्रासआयोजना	१	५,००,०००			५,००,०००		
		२.७.७		बीउ विजनको लागि भौचर प्रणाली सञ्चालन गर्ने	कृषिम	अम	आयोजना	३०,०००	७,५०,०००			७,५०,०००		७५ जिल्लामा ४०० किसान सञ्चालन, २५ डलर भौचर प्रति व्यक्ति
		२.७.८		बीउ सम्प्रभुताका लागि खुला परागसेचन, सुधारिएको र स्थानिय बीउ उत्पादन प्रणालीको उत्थान गर्ने	कृषिम	सहकारी, निजी	सानीसाकार्यक्रम	१५०	७५,०००	७५,०००	१५,००,०००			
		२.८		अल्पकालमा स्वीकार्य हुने मलको आपूर्तिको व्यावहारिक समाधानले स्पष्ट रूपमा मध्यकाल र दीर्घकालका लागि रणनीतिको स्पष्ट सङ्केत गर्दछ र उत्पादकत्व सुधार गर्ने लक्ष्य राख्छ।								-	४५,६२,५०,०००	
		२.८.१		मलमा सहलियत व्यवस्था गर्नु	कृषिम	अम	बजेट	१०	४,००,०००			४०,००,००,०००		सरकारको २०१२ को बजेटमा आधारित सहलियत, १० वर्षे
		२.८.२		प्रभावकारी मल प्रयोगका लागि पूरकउपायहरू	कृषिम	निजी						-		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू	
							स्रोत						
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
			२.८.२.१	प्रदर्शन र सचेतना अभियान	कृषिम		प्रदर्शन	४,०००	६०,००,०००	२०,००,०००	८०,००,०००		२५ प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
			२.८.२.२	अर्गानिक र जैविक मलको उत्थान गर्नु	कृषिम		कृषक पाठशालाक	४,०००	६०,००,०००	२०,००,०००	८०,००,०००		२५ प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
			२.८.२.३	मल, उत्पादन र आपूर्तिमासम्भाव्यता अध्ययन गर्नु	कृषिम	वाआम	प्रासआयोजना	२	१०,००,०००		१०,००,०००		
			२.८.२.४	मल बफर स्टोकको स्थापना गर्ने	कृषिम	वाआम	सानीसाकार्यक्रम ५०:५०	७५	१,८७,५०,०००	१,८७,५०,०००	३,७५,००,०००		५० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
			२.८.२.५	मलको डाटावेस र नियमन प्रणालीको स्थापना गर्ने	कृषिम	वाआम	कार्यक्रम कोष	७५	११,२५,०००	३,७५,०००	१५,००,०००		२५ प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
			२.८.२.६	मलको लागि भौचर प्रणाली	कृषिम	अम	नमूना भौचर मलखाद अनुदान	३०,०००	७,५०,०००		७,५०,०००		७५ जिल्लामा ४०० किसान सञ्चालन, २५ डलर भौचर प्रति व्यक्ति
			२.८.२.७	गुणस्तर सुनिश्चितता प्रणाली लागू गर्ने	कृषिम	निजी	कार्यक्रम	७५	१५,००,०००		१५,००,०००		
	२.९			नेपालको खेती प्रणालीहरूको लागि उपयुक्त उन्नत पशु प्रजनन विविधता अवस्थाहरू कृषकहरूलाई उपलब्ध	कृषिम	निजी, सहकारी					-	८३,५०,०००	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
		२.९.१		पशु प्रजनन नीतिको विकास	कृषिम		राष्ट्रिय प्रबन्ध	१	१,००,०००		१,००,०००		
		२.९.२		उन्नत बीउ उत्पादनका लागि क्षमता निर्माण	कृषिम	निजी	कार्यक्रम	५	१८,७५,०००	६,२५,०००	२५,००,०००		७५ प्रतिशत सरकारको २५ प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
		२.९.३		पशु प्रजननका लागि भौचर प्रणालीको स्थापना	कृषिम	अम	नमूना भौचर पशु नश्ल	३०,०००	७,५०,०००		७,५०,०००		७५ जिल्लामा ४०० किसान सञ्चालन, २५ डलर भौचर प्रति व्यक्ति
		२.९.४		तरल नाइट्रोजनको उपलब्धताका लागि सानीसा कार्यक्रम	कृषिम		सानीसाकार्यक्रम ५०:५०	१	२५,००,०००	२,५०,००,०००	५०,००,०००		
		२.१०		निजी क्षेत्रमार्फत किसानहरूको पहुँच हुने यान्त्रीकरणको रेन्ज	कृषिम	अम, वाआम, निजी क्षेत्र					-	१,३५,४०,०००	
		२.१०.१		सूचनाको प्रसार	कृषिम	निजी	अभियान	४,०००	१,०००,०००	१०,००,०००	२०,००,०००		५० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
		२.१०.२		उपभोक्ताको वित्तमा पहुँचको सुधार गर्ने	कृषिम	नेरावै, निजी क्षेत्र	आधिकारिक व्यक्ति महिना	२	१०,०००		१०,०००		
		२.१०.३		सेवा र मर्मत प्रदायकहरूको क्षमता निर्माण	कृषिम	निजी	कार्यक्रम	७५	७५०,०००	७,५०,०००	१,५००,०००		प्रत्येक जिल्लामा १० सेवाप्रदायक ५० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
		२.१०.४		कृषि औजारको भाडामा लिने व्यापारको वातावरण लाई सबल गराउने	कृषिम	नेरावै, वाआम, निजी क्षेत्र	आधिकारिक व्यक्ति महिना	६	३०,०००		३०,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
		२.१०.५		यान्त्रिकरणको सहयोगार्थ नियमहरू र करको पुनरावलोकन गर्ने	कृषिम	अम, नेरावै	करसहूलियत प्याकेज	४	४,०००,०००		४०,००,०००		४ उपायहरू, लागत वित्तको आम्दानी हो
		२.१०.६		भौचर योजना सञ्चालन गर्ने	कृषिम	अम, यातायात मन्त्रालय	भौचर नमूना, यान्त्रिकरण	३०,०००	६०,००,०००		६०,००,०००		७५ जिल्लामा ४०० किसान सञ्चालन, २०० डलर भौचर प्रति व्यक्ति
		२.११		जलवायु परिवर्तन, प्रकोप, मूल्य अस्थिरता र अन्य झड्काका प्रति कृषकको सुधारिएको समानुकूलन	कृषिम	वाम					-	३,६०,००,०००	
		२.११.१		तनाव सहन विविधता र प्रजनन सम्बन्धी अनुसन्धान	कृषिम		कार्यक्रम कोष	२००	४०,००,०००		४०,००,०००		
		२.११.२		पूर्व जनाउ प्रणाली	कृषिम	कृषिम	आयोजना	१	१०,००,०००		१०,००,०००		
		२.११.३		जलवायु परिवर्तनको सूचना र मौसम सूचीकरणको प्रणालीहरू	कृषिम	मौसम विज्ञान विभाग	आयोजना	१	५०,००,०००		५,००,०००		
		२.११.४		कृषक कल्याण कोषको सञ्चालन गर्ने	कृषिम	अम, सगनिम	नमूना कोष	१	१०,००,०००		१०,००,०००		
		२.११.५		कृषि विमालाई प्रोत्साहन दिने	कृषिम						-		वाणिज्यकरणमा विस्तृतता
		२.११.६		खाद्य भण्डारण प्रणालीलाई बलियो बनाउने	कृषिम	अम,सगनिम	आयोजना	१	५०,००,०००		५०,००,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
		२.११.७		वीउ र दाना भण्डारण प्रणालीलाई बलियो बनाउने	कृषिम	कृषक संगठन	कार्यक्रम कोष	१०	५०,००,०००		५०,००,०००		
		२.११.८		थप कर्मचारी र कृषकको जलवायु स्मार्ट कृषि अभ्यासहरूमा क्षमता सुधार गर्नु	कृषिम		कार्यक्रम कोष	१०	५०,००,०००		५०,००,०००		
		२.११.९		तयारी र रेस्पन्सका लागि कोष स्थापना गर्नु	कृषिम	अम	कोष अनुदान	१	१०,०००,०००		१०,०००,०००		
		२.१२		दिगो खेती, उत्तम कृषि अभ्यास उत्तम भेटेनरी पशुपालनहरू स्थापना गरिएको र अपनाइएको	कृषिम	निजी क्षेत्र					-	५५,००,०००	
		२.१२.१		स्तरको तर्जुमा गर्ने	कृषिम		प्रास आयोजना	१	५,००,०००		५,००,०००		
		२.१२.२		निजी क्षेत्रसँगको विस्तारित कार्यक्रमहरू	कृषिम	निजी क्षेत्र	आयोजना	१	३७,५०,०००	१२,५०,०००	५०,००,०००		२५ प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
		२.१३		जीविकोपार्जन-उत्पादनमा आधारित वन समग्र र समुदायमा आधारित ल्यान्डस्केप बाट प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन समेतको प्रतिस्पर्धी, कृषिमैत्री र समावेशी वन व्यास्थापन अभ्यास	वभूसंम	कृषिम, वाम, निजी क्षेत्र					-	४१८५०,०००	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू								
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप				विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू		
								स्रोत						
								सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
			नेतृत्व	योगदान गर्ने										
		२.१३.१		योग्य वातावरण नीति बलियो बनाउने	वभूसंम	TA आयोजना	१	५,००,०००			५,००,०००			
		२.१३.२		भू- उपयोग नमुनाहरूलाई वन विज्ञानसंग एकीकृत तथा विकास गर्ने	वभूसंम	आयोजना	१	५०,००,०००			५०,००,०००		राष्ट्रिय आयोजना	
		२.१३.३		वन उद्यम र बजारीकरणको विकास गर्ने	वभूसंम	निजी	प्रासआयोजना	१	५,००,०००			५,००,०००		
		२.१३.४		वन जेसी सबल गराउने	वभूसंम	कार्यक्रम	७५०	१,५०,००,०००			१,५०,००,०००		१० कार्यक्रमहरू प्रत्येक जिल्लामा, प्रत्येक २०,००० डलर	
		२.१३.५		जैविक विविधता संरक्षण र जलवायु परिवर्तनको अनुसरण	वभूसंम	कार्यक्रम	७५०	१,८७,५०,०००			१,८७,५०,०००		१० कार्यक्रमहरू प्रत्येक जिल्लामा, प्रत्येक २५,००० डलर	
		२.१३.६		संस्थागत र मानव स्रोतको विकास गर्ने	वभूसंम	राष्ट्रिय प्रबन्ध	१	१,००,०००			१,००,०००			
		२.१३.७		दिगो वनको लागि अनुसन्धान र विस्तार गर्ने	वभूसंम	कार्यक्रम कोष	७५	१५,००,०००			१५,००,०००		जिल्ला कार्यक्रमहरू	
		२.१३.८		वन लगानी रणनीति र योजनाको विकास गर्ने	वभूसंम	प्रासआयोजना	१	२,५०,०००			२,५०,०००			
		२.१३.९		नीतिका लागि संयुक्त मञ्चको विकास गर्ने	वभूसंम	प्रासआयोजना	१	२,५०,०००			२,५०,०००			
३				नाफामूलक				६१,३१,४१,२५०		३७,८४,५१,२५०		९९,१५,९२,५००		
	३.१			कृषि व्यवसायीकरणको लागि सुधारिएको लगानी वातावरण	कृषिम	अम						१९,२०,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू					टिप्पणीहरू		
उपलक्ष्य	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)						
							स्रोत						
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
		३.१.१		ब्रोड बेस्ड व्यवसायिक कृषि संगठनहरूको तर्जुमालाई प्रोत्साहित गर्नु			नमूना योजना	१५	११,२५,०००	३,७५,०००	१५,००,०००		१,००,००० डलर, लागत शायर ७५ प्रतिशत, २५ प्रतिशत
		३.१.२		कृषि व्यापार, सहकारीहरू र उद्योग समूहहरूको सहभागिता वृद्धि गर्ने			कार्यक्रम	१०	२,००,०००		२,००,०००		
		३.१.३		उपयुक्त नियमहरूको घोषणा गर्ने			कार्यक्रम	३	६०,०००		६०,०००		
		३.१.४		निजी क्षेत्र र राज्यका इन्टरप्राइज बीच प्रतिस्पर्धात्मक तह बनाउने			आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००		६०,०००		
		३.१.५		व्यावसायिक कृषिका लागि भूउपयोग नीतिलाई सुधार गर्ने	कृषिम	भूसुव्यम					-		२.४ जग्गाको उत्पादन अर्न्तगतको लागत
		३.१.६		व्यावसायिक खेतीका निर्णयहरूलाई सहयोग गर्न सूचना प्रदान गर्ने	कृषिम		राष्ट्रिय प्रबन्ध	१	१,००,०००		१,००,०००		
		३.२		व्यावसायिक कृषिका लागि करार प्रबन्धहरू	कृषिम	वाआम, भूसुव्यम					-	६०,६०,०००	
		३.२.१		सहमतीय प्रबन्ध संयन्त्रलाई बलियो बनाउने	कृषिम	वाआम	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००		६०,०००		
		३.२.२		व्यावसायिक कृषिमा क्षमता निर्माण	कृषिम	नीजि क्षेत्र, कृषक संगठन	गा.वि.स.मा तालिम कोर्षहरू	४,०००	६०,००,०००		६०,००,०००		प्रत्येक गा.वि.स.मा ५ कृषक समूहहरू, प्रत्येक तालिममा समूहहरू

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू	
						स्रोत							
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
	३.३		दक्ष व्यावसायिक कृषि क्षेत्रलाई सहयोग गर्ने कर नीति	अम	कृषिम, नेराबै	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००			६०,०००	६०,०००	
	३.४		प्रतिस्पर्धात्मक र मागमा आधारित वित्तीय र कृषि बिमा उत्पादनको विविधता	नेराबै	कृषिम, अम, वीमा बोर्ड, बैंकहरु							११,३२,५००	
	३.४.१		कृषि विमा र वित्त प्रदायकहरूको विकासलाई उत्थान गर्ने	नेराबै	कृषिम, अम, वीमा बोर्ड, बैंकहरु								
		३.४.१.१	डेस्काद्वारा दीर्घकालीन वित्त उपलब्ध गराउने			आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००			६०,०००		
		३.४.१.२	वित्तीय संस्थाहरूमा सरकारको सेयर र व्यवस्थापन प्रभाव बञ्चित गर्नका लागि नीति लागू गर्ने			आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००			६०,०००		
		३.४.१.३	वित्तीय संस्थाको भाएबिलिटीलाई उत्थान गर्ने			आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००			६०,०००		
		३.४.१.४	कृषिको लागि वित्तीय उत्पादनहरूको रेन्जको विकासलाई सहजीकरण गर्ने			सानीसा कार्यक्रम ५०:५०	१०	२,५०,०००	२,५०,०००		५,००,०००		
		३.४.१.५	कृषि वित्तलाई सहूलियत प्रदान गर्ने			सहूलियत प्याकेज	१	१०,००,०००			१०,००,०००		प्रति ऋण डलर ५ बराबर सुविधा (>०.५% औषत ऋण रकम हिसाव नगरिएको)

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत		गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
								सरकार, दाता	निजी, समुदाय				
			३.४.१.६	वित्तीय व्यवस्थापनबारे कृषकलाई तालिम प्रदान गर्ने									मार्थि ३.२.२ मा समावेश भएको लागत
			३.४.२	कृषि विमाको विकासलाई उत्थान गर्ने	बीमा बोर्ड	कृषि, अम, बैँकहरु							
			३.४.२.१	कृषि विमा निर्देशनलाई लागू गर्न विमा उद्योगलाई समर्थन गर्ने			आधिकारिक व्यक्ति महिना	१०	२०,०००	२०,०००	४०,०००		
			३.४.२.२	कृषक उत्थान अभियान			अभियान	१,०००	१,२५,०००	३,७५,०००	५,००,०००		२५ प्रतिशत सरकारको ७५ प्रतिशत बीमकको योगदान
			३.४.२.३	स्थानीय स्तरको मौसम सूचक कार्यसूचीसञ्चालन गर्ने			प्रासआयोजना	१	४,५०,०००	५०,०००	५,००,०००		१० प्रतिशत कृषक र बीमककोयोगदान
			३.४.२.४	क्षेत्रीय र स्थानीय स्तरमा बाली अनुमानका लागि कृषिमाको प्राविधिक क्षमता बलियो बनाउने									मार्थि प्रास आयोजनामा समावेश भएको लागत

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ				वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप						लागतहरू (अमेरिकी डलर)						
								स्रोत						टिप्पणीहरू
								इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय												
			३.४.२.५	५० प्रतिशत किस्सा अनुदानको स्किम सञ्चालन गर्ने			नमुना योजना	५५,०००	२,०६,२५०	२,०६,२५०	४,९२,५००		सुनिश्चित मूल्यको (५०० डलर नोमिनल सुनिश्चित मूल्य) ५ प्रतिशत प्रिमियम, ३ वर्षे सञ्चालन	
			३.५	साना किसानहरू र एग्रोइन्टरप्राइजेजलाई मूल्य अभिवृद्धि र फाइदा बढाउने प्रतिस्पर्धी कृषि मूल्य शृङ्खला	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि						७६५५५०,०००		
			३.५.१	प्राथमिकता प्राप्त राष्ट्रिय मूल्य शृङ्खला कार्यक्रमहरूको स्थापना गर्ने	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	प्रासआयोजना	१	५,००,०००	५०,०००	५,५०,०००		१० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान	
			३.५.२	असल शीघ्र मूल्य शृङ्खला विकासलाई समर्थन गर्ने	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	आयोजना	१	१,३५,००,०००	१५,००,०००	१,५०,००,०००		१० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान	
			३.५.३	प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई बढाउनु	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	आयोजना कठिन	१	४५,००,०००	५,००,०००	५०,००,०००		१० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान	
			३.५.३.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	कोष, सुहाउदो लगानी	१	४,५०,००,०००	३०,००,०००	७,५०,००,०००		४० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान, सिंचाइ र अन्य पूर्वाधार समावेश हुने	
			३.५.३.४	प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई बढाउनु	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	आयोजनाकठिन	१	४५,००,०००	५,००,०००	५०,००,०००		१० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलक्ष्य	प्रतिफल	क्रियाकलाप				लागतहरू (अमेरिकी डलर)						
						स्रोत			टिप्पणीहरू			
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
		३.५.४.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	कोष, सुहाउँदो लगानी	१	७,२०,००,०००	४,६०,००,०००	१२,००,००,०००		४० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान, सिँचाइ र अन्य पूर्वाधार समावेश हुने
	३.५.५	३.५.५.१	प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई बढाउनु	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	आयोजना कठिन	१	४५,००,०००	५,००,०००	५०,००,०००		१० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
		३.५.५.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	कोष, सुहाउँदो लगानी	१	७,६०,००,०००	५,२०,००,०००	१३,००,००,०००		४० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान, सिँचाइ र अन्य पूर्वाधार समावेश हुने
	३.५.६	३.५.६.१	प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई बढाउनु	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	आयोजना कठिन	१	४५,००,०००	५,००,०००	५०,००,०००		१० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान
		३.५.६.२	मूल्य शृङ्खला विकास कोष	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	कोष, पूरक लगानी	१	२,१००,००,०००	१४,००,००,०००	३५,००,००,०००		४० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान, सिँचाइ र अन्य पूर्वाधार समावेश हुने
	३.५.७	३.५.७.१	प्राथमिकता प्राप्त मूल्य शृङ्खलाको विकासलाई बढाउनु	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	आयोजना कठिन	१	४५,००,०००	५,००,०००	५०,००,०००		१० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू						
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू
						स्रोत			गतिविधि लागत	सह-जोडफल		
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय				
		३.५.७	मूल्य शृङ्खला विकास कोष	मूश्रुविका कार्यक्रम व्यवस्थापक	मूश्रुविनि	कोष, सुहाउँदो लगानी	१	३,००,००,०००	२,००,००,०००	५,००,००,०००		४० प्रतिशत निजी क्षेत्रको योगदान, सिंचाइ र अन्य पूर्वाधार समावेश हुने
	३.६		ग्रामीण सडक सञ्जाल विस्तार	कृविम	डोलिडार,समुदाय, निजी						१३,२७,७०,०००	५० कि.मि प्रति जिल्ला, सुरुवाती आयोजना
		३.६.१	ग्रामीण सडकहरूबाट निश्चित लक्ष्ययुक्त कृषि सडकहरू बनाउनका लागि नीति अपडेट गर्ने			आधिकारिक व्यक्ति महिना	४	२०,०००		२०,०००		
		३.६.२	जिल्ला प्राविधिक कार्यालयमा कृषि सडकहरूका लागि नयाँ शाखा स्थापना गर्ने			प्रशासनिक जिल्ला	७५	१५,००,०००		१५,००,०००		
		३.६.३	कृषि सडकहरूको विकास सम्भारका लागि अलग कोष प्रदान गर्ने			सुहाउँदो अनुदान कोष	१	६,५६,२५,०००	६,५६,२५,०००	१३,१२,५०,०००		३५,००० डलर प्रति किलोमिटर ५० प्रतिशत लागत बाँडफाँड
		३.७	बजार इन्टेलिजेन्सका लागि कृषि बजार सूचना रसूचना प्रविधि सञ्चार उत्पादनहरू	कृविम	निजीक्षेत्र, सहकारी						५०,००,०००	
		३.७.१	बजार सूचना र बजार इन्टेलिजेन्सका लागि उत्पादनहरूको			सुहाउँदो अनुदान कोष	१	२५,००,०००	२५,००,०००	५०,००,०००		५० प्रतिशत योगदान

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)						
							स्रोत				टिप्पणीहरू		
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
			विकासलाई उत्थान गर्ने										
	३.८		ग्रामीण विजुलीकरण र नवीकरणीय ऊर्जाको विस्तार	कृषिम	नेविप्रा, निजी, समुदाय							७,५१,००,०००	
		३.८.१	कृषिममा शक्ति विकासका लागि एक अलग सम्पर्क शाखाको स्थापना गर्ने			राष्ट्रिय प्रबन्ध	१	१,००,०००			१,००,०००		
		३.८.२	खेती गर्ने समुदायसहित ऊर्जा विकासका लागि सानीसा को लागि एक कोषको स्थापना गर्ने			सुहाउँदो अनुदान कोष	१	६,००,००,०००	१,५०,००,०००		७,५०,००,०००		८० प्रतिशत सरकारको २० प्रतिशत सामुदायिक क्षेत्रको योगदान
४			बढ्दो प्रतिस्पर्धात्मकता					३३,३०,५२,३६८		८,०३,७५,०००		४१,३४,२७,३६८	
	४.१		बजार पूर्वाधार विकसित गरिएको	कृषिम	डोलिडार,							७,९६,००,०००	
		४.१.१	बजार पूर्वाधारको विकासलाई प्रोत्साहन गर्नु	कृषिम	डोलिडार, निजी क्षेत्र	कोष, सुहाउँदो लगानी	७५०	३,७५,००,०००	३,७५,००,०००		७,५०,००,०००		५० प्रतिशत सरकारको योगदान, प्रत्येक जिल्लामा १० इकाईहरूको पूर्वाधार, मूल्य शृङ्खला कोषलाई कम्प्लीमेन्ट गर्ने
		४.१.२	PPPवित्तीय सहयोग संयन्त्रहरूलाई लागू गर्ने	कृषिम	अम	कार्यक्रम कोष	२०	१,००,०००			१,००,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)				टिप्पणीहरू
									स्रोत				
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल	
		४.१.३		बजार पूर्वाधार व्यवस्थापनका लागि क्षमता निर्माण	कृषिम	डोलिडार, निजी क्षेत्र	तालिम कोष	७५०	११,२५,०००	३,७५,०००	१५,००,०००		७५ प्रतिशत सरकारको योगदान, ७५ जिल्लामा, १० वर्ष
		४.१.४		बजार विकासका लागि रणनीतिक स्थानहरूको पहिचान र सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने	कृषिम	डोलिडार, निजी क्षेत्र	कार्यक्रम कोष	१०	२,००,०००		२,००,०००		७५ जिल्लामा, १० वर्ष
		४.१.५		सुधारिएको बजार व्यवस्थापनका लागि नियमहरू र स्तरीय कार्यान्वयन प्रकृयाको विकास गर्ने	कृषिम	निजी क्षेत्र	कार्यक्रम कोष	१०	१,००,०००		१,००,०००		
		४.२		नविनतम साना र मझौला कृषि व्यापार इन्टरप्राइजेजको बृद्धि	नकृउका कार्यक्रम व्यवस्थापक							२०,५१,००,०००	
		४.२.१		कृषि आधारित उद्योगहरूमा लागानी सकृय गराउनका लागि कर अनुदानहरू अनुशरण गर्ने			आधिकारिक व्यक्ति महिना	२०	१,००,०००		१,००,०००		वितेका कर अन्तशुल्क हिसाव नगरिएको
		४.२.२		कृषि व्यापार इन्कुबेटर को स्थापना र प्रोत्साहन गर्ने			नमूना योजना		१,००,००,०००		१,००,००,०००		मूल्य श्रृंखला गतिविधिलाई परिपूर्ण गर्न
		४.२.३		कृषि उद्योग नविनताका लागि ठीक हुने अनुदानहरूको स्थापना									

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू	
							स्रोत				सह-जोडफल		
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत				
			४.२.३.१	कृषि उद्योग र सहकारी का लागि नविनता कोष			कार्यक्रम कोष	१	५,२५,००,०००	१,७५,००,०००	७,००,००,०००		७५ प्रतिशत सरकारको योगदान
			४.२.३.२	युवा, महिला, सुविधा वञ्चित समूहहरू र सुविधा वञ्चित क्षेत्रहरूका लागि उद्यमता कार्यक्रमहरू			कार्यक्रम कोष	४	१०,००,००,०००	२,५०,००,०००	१२,५०,००,०००		८० प्रतिशत सरकारको योगदान
	४.३			खाद्यान्न र कृषि उत्पादनहरूको निर्यातमा बृद्धि								५२,८०,०००	
			४.३.१	निर्यातलाई प्रोत्साहन गर्नका लागि क्षमता सुदृढीकरण गर्ने र अभ्यनुकूल व्यापार सम्झौताहरूका लागि वार्ता गर्नु	कृषिम	वाआम, लगानी बोर्ड							
			४.३.१.१	विधायिकी उपायहरू	कृषिम	व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र	आधिकारिक व्यक्ति महिना	१२	६०,०००		६०,०००		
			४.३.१.२	विदेशी लगानीका लागि प्रोत्साहन गर्ने	कृषिम	लगानी बोर्ड	आधिकारिक व्यक्ति महिना	२४	१,२०,०००		१,२०,०००		
			४.३.१.३	संस्थागत उपायहरू	कृषिम	खाप्रगुनिवि	राष्ट्रिय प्रबन्धक	१	१,००,०००		१,००,०००		
			४.३.१.४	अन्तराष्ट्रिय उपायहरू	कृषिम	वाआम	कार्यक्रम कोषहरू	१	५०,००,०००		५०,००,०००		५०,०००डलर १०वर्षका लागि
	४.४			खाद्यगुणस्तर र सुरक्षामा बृद्धि	कृषिम							१२,३४,४७,३६८	

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ			वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू							
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप					लागतहरू (अमेरिकी डलर)					टिप्पणीहरू	
							स्रोत						
			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	सह-जोडफल			
		४.४१	अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको खाद्य र सुरक्षा मापदण्डलाई अवलम्बन र लागू गर्ने	कृषिम									
		४.४.१.१	एक आधुनिक खाद्य ऐनका लागि वैधानिक उपायहरू	कृषिम		कार्यक्रम कोषहरू	१	२,५०,०००			२,५०,०००		
		४.४.१.२	खाद्य सुरक्षा र गुणस्तरको मापदण्डकाको तर्जुमा र घोषणा	कृषिम	निजी क्षेत्र, उपभोक्ता समूहहरू	कार्यक्रम कोषहरू	१	२,५०,०००			२,५०,०००		
		४.४.१.३	मापदण्ड प्रमाणीकरण समितिकोहरूको वैधानिक मान्यता अवलम्बन गर्ने	कृषिम		कार्यक्रम कोषहरू	१	२,५०,०००			२,५०,०००		
		४.४.१.४	खाद्य सुरक्षा र गुणप्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रिय प्रयोगशालाहरूको वैधानिक मान्यता अवलम्बन गर्ने	कृषिम		कार्यक्रम कोषहरू	१	२,५०,०००			२,५०,०००		
		४.४.१.५	प्रयोगशालाहरूलाई सुदृढ र अपडेट गरी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतामा पुऱ्याउने	कृषिम		कार्यक्रम कोषहरू	१०	२,५०,००,०००			२,५०,००,०००		
		४.४.१.६	क्षमता सबलीकरण र भूमिका स्पष्ट(छोटो अवधिको) गर्ने संस्थागत उपायहरू	कृषिम		कार्यक्रम कोषहरू	५	२५,००,०००			२५,००,०००		

तर्कसङ्गत खाका सन्दर्भ				वर्णन	जिम्मेवार संस्था		स्रोतहरू					
उपलब्धि	प्रतिफल	क्रियाकलाप			नेतृत्व	योगदान गर्ने	विषय	इकाई वा परिमाण	लागतहरू (अमेरिकी डलर)			टिप्पणीहरू
									स्रोत			
									सरकार, दाता	निजी, समुदाय	गतिविधि लागत	
			४.४.१.७	खाप्रगुनिवि का लागि क्षेत्रीय प्रयोगशालाहरू र जिल्ला कार्यालयहरू स्थापना गर्ने	कृविम		कार्यक्रम कोषहरू	७५	४,१४,४७,३६८		४,१४,४७,३६८	
			४.४.१.८	खाद्य ऐन अन्तर्गतको अख्तियारीयुक्त खाद्य आयोगको गठन गर्ने	कृविम		कार्यक्रम कोषहरू	५	७५,००,०००		७५,००,०००	
			४.४.१.९	हानिकारक किटाणु जोखिम परिक्षण, एसपिएस व्यवस्थापन र निगरानीका लागि क्षमता स्थापना गर्नु	कृविम		कार्यक्रम कोषहरू	१०	१,५०,००,०००		१,५०,००,०००	
			४.४.१.१०	एक स्वास्थ्य पहुँचको अवलम्बन र पशु स्वास्थ्य निगरानी, रोग लक्षण र रेस्पान्स क्षमताको सुदृढीकरण गर्ने	कृविम		कार्यक्रम कोषहरू	१०	३,००,००,०००		३,००,००,०००	
			४.४.१.११	राएससको खाद्य सुरक्षा र सम्बन्धी उप समितिहरूसँग समन्वय गर्नु र प्रतिवेदन दिनु	कृविम		कार्यक्रम कोषहरू	१०	१०,००,०००		१०,००,०००	

परिशिष्ट ५: एडिस तयारी गर्दाका योगदानकर्ता तथा सहभागीहरू

अन्तिम मस्यौदा प्रतिवेदन तयारी गर्दाका योगदानकर्ताहरू

१. फ्रान्सेस्को गोलेटी, टोली नेता र नीति र संस्थागत विशेषज्ञ
२. पुरुसोत्तम मैनाली, उप टोली नेता र नीति र संस्थागत विशेषज्ञ
३. क्रिस ल्यान्डोन लेन, कृषि अर्थविज्ञ
४. जेम्स बोल्गर, प्रतिष्ठित व्यक्ति
५. जेम्स मेलर, प्रतिष्ठित व्यक्ति
६. जोहन मेलर, प्रतिष्ठित व्यक्ति
७. जोन कुक, सिंचित खेती र जलस्रोत विशेषज्ञ
८. केथ च्यापम्यान, कृषि र कृषि व्यवसाय विशेषज्ञ
९. जितच्याकअल्स्टर, कानून र नियमन विशेषज्ञ
१०. सूर्यप्रसाद पौडेल, वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत, कृषि
११. सवनम सिवाकोटी, वरिष्ठ कृषि अधिकृत, कृषि
१२. यमुना घले, अनुसन्धान तथा प्रसार विशेषज्ञ
१३. पोषराज पाण्डे, व्यापार विशेषज्ञ
१४. दलराम प्रधान, पशु विकास विशेषज्ञ
१५. दीपवहादुर स्वार, मत्स्यपालन विशेषज्ञ
१६. नवराज बराल, वन विज्ञान विशेषज्ञ
१७. रत्नध्वज शाही, वागवानी विशेषज्ञ
१८. निरञ्जन राजभण्डारी, वाली विशेषज्ञ
१९. नरेन्द्रराज खनाल, वातावरण जलवायु परिवर्तन तथा प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन विशेषज्ञ
२०. इन्द्रलाल कालु, सिंचाई विशेषज्ञ
२१. जगदीशचन्द्र गौतम, कृषि अर्थविज्ञ
२२. दीपक लोचन अधिकारी, साना सिंचाई विशेषज्ञ
२३. दिनमणि पोखरेल, खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तरको लागि कानून तथा नियमन विशेषज्ञ
२४. मातृकाप्रसाद मरासिनी, वाणिज्य तथा व्यापारको लागि कानून तथा नियमन विशेषज्ञ
२५. प्रकाश मणि शर्मा, प्राकृतिक स्रोतको लागि कानून तथा नियमन विशेषज्ञ
२६. पूर्णमान शाक्य, सार्वजनिक व्यवसाय सुधारको लागि कानून तथा नियमन विशेषज्ञ
२७. गोविन्ददाश श्रेष्ठ, शासन संस्था तथा योजनाको लागि कानून तथा नियमन विशेषज्ञ
२८. मदनकुमार दाहाल, कर विशेषज्ञ
२९. सन्तोष भट्टराई, ग्रामीण पूर्वाधार विशेषज्ञ
३०. निरज जोशी, सामाजिक विकास विशेषज्ञ
३१. आयन ह्यान्कक, कृषि मूल्य श्रृंखला तथा वजारिकरण विशेषज्ञ
३२. जेम्स टोमेको, नीजि क्षेत्र विकास विशेषज्ञ
३३. पोषण केसी, नीजि क्षेत्र विकास विशेषज्ञ
३४. तोयनाथ पाण्डे, कृषि बीमा विशेषज्ञ
३५. विम्बिका सिजापती बस्नेत, लैंगिक विशेषज्ञ

कृषि विकास रणनीति

सञ्चालन समितिका सदस्यहरू

क्र.स.	सदस्य	पद	कार्यालय
१.	श्री जयमुकुन्द खनाल	सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	श्री नथु प्रसाद चौधरी	सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
३.	श्री गणेशराज जोशी	सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
४.	श्री युवराज भुषाल	सचिव	अर्थ मन्त्रालय
५.	श्री शान्तराज सुवेदी	सचिव	अर्थ मन्त्रालय
६.	श्री कृष्णहरि बास्कोटा	सचिव	अर्थ मन्त्रालय
७.	श्री उत्तम कुमार भट्टराई	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
८.	श्री विजय कुमार मलिक	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
९.	श्री राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
१०.	श्री राम प्रसाद पुलामी	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
११.	श्री मोहन चापागाई	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
१२.	डा. प्रभाकर पाठक	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
१३.	श्री बिष्णु अर्याल	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
१४.	श्री फुलगेन प्रधान	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
१५.	श्री मधु कुमार मरासैनी	सह सचिव	अर्थ मन्त्रालय
१६.	श्री लालशङ्कर घिमिरे	सह सचिव	अर्थ मन्त्रालय
१७.	श्री भवकृष्ण भट्टराई	सह सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय
१८.	श्री कमल प्रसाद रेग्मी	सह सचिव	सिँचाई मन्त्रालय
१९.	श्री हरिहर सिग्देल	सह सचिव	वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
२०.	श्री कृष्ण बहादुर राउत	सह सचिव	भूमि तथा व्यवस्थापन मन्त्रालय
२१.	श्री ध्रुव दाहाल	सह सचिव	स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
२२.	श्री बोधराज निरौला	सह सचिव	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
२३.	श्री कृष्णराज बी.सी.	सह सचिव	भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन मन्त्रालय
२४.	श्री तोयनारायण ज्ञवाली	सह सचिव	बाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
२५.	सुश्री यम कुमारी खतिवडा	सह सचिव	उद्योग मन्त्रालय
२६.	श्री नरेन्द्रमान श्रेष्ठ	सह सचिव	कानून तथा न्याय, संविधान सभा मन्त्रालय
२७.	श्री प्रकाश माथेमा	सह सचिव	विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय
२८.	श्री चित्र बहादुर श्रेष्ठ	उप सभापति	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
२९.	श्री भानु सिग्देल	सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
३०.	श्री प्रेम डाँगी	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
३१.	श्री गणेश शाह	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
३२.	श्री उदयनारायण भ्ना	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
३३.	सुश्री भवानी राणा	उपाध्यक्ष	नेपाल उद्योग बाणिज्य महासंघ

**कृषि विकास रणनीति
सल्लाहकार समिति**

क्र.स.	सदस्य	पद	कार्यालय
१.	श्री जयमुकुन्द खनाल	सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	श्री मधु कुमार मरासैनी	सह सचिव	अर्थ मन्त्रालय
३.	श्री भवकृष्ण भट्टराई	सह सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
४.	श्री बोधराज निरौला	सह सचिव	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय
५.	श्री पुष्पराज शाक्य	सह सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
६.	श्री खेमराज भट्टराई	सह सचिव	वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
७.	श्री विनोद कुमार भा	सह सचिव	सिँचाइ मन्त्रालय
८.	श्री खड्ग बहादुर राना	सह सचिव	सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय
९.	श्री रोहित कुमार भट्टराई	सह सचिव	भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
१०.	डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय

स्थायी आमन्त्रितहरू

११.	श्री चित्र बहादुर श्रेष्ठ	उप सभापति	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१२.	श्री भानु सिग्देल	सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१३.	डा. प्रेम डड्गोल	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१४.	श्री गणेश शाह	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१५.	श्री नहेन्द्र खड्का	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन

**कृषि विकास रणनीति
प्राविधिक समिति**

क्र.स.	सदस्य	पद	कार्यालय
१.	डा. प्रभाकर पाठक, सभापति	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी, उप सभापति	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
३.	डा. हरि बहादुर के.सी.	वरिष्ठवाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
४.	श्री कैलाशराज पोखरेल	उपसचिव	अर्थ मन्त्रालय
५.	श्री महेश खरेल	उपसचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
६.	श्री महेन्द्रनाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थ विज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
७.	श्री विनोद भट्टराई	वरिष्ठ कृषि अर्थ विज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

**कृषि विकास रणनीति
उच्च अधिकारी र विशेषज्ञहरूको सूची**

१.	माननीय हरि प्रसाद पराजुली	मन्त्री	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	माननीय गोविन्द प्रसाद पोखरेल	उपसभापति	राष्ट्रिय योजना आयोग
३.	माननीय भरतेन्दु मिश्र	सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
४.	माननीय स्वर्णिम वाग्ले	सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
५.	माननीय प्रेम डाँगी	सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
६.	श्री टेक बहादुर थापा	पूर्व मन्त्री	कृषि विकास मन्त्रालय

७.	श्री नन्दन कुमार दत्त	पूर्व मन्त्री	कृषि विकास मन्त्रालय
८.	श्री एकबल मोहम्मद साह	पूर्व मन्त्री	कृषि विकास मन्त्रालय
९.	श्री ओम प्रसाद यादव	पूर्व राज्य मन्त्री	कृषि विकास मन्त्रालय
१०.	श्री मोहनमान सैजू	पूर्व उपसभापति	राष्ट्रिय योजना आयोग
११.	डा. सुबोधनारायण भ्ना	पूर्व सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
१२.	डा. जनक शाह	पूर्व सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
१३.	डा. रामदेव सिंह	पूर्व सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
१४.	डा. पुष्पराज पाण्डे	पूर्व सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
१५.	डा. हरिकृष्ण उपाध्याय	अध्यक्ष	सेफर्ड
१६.	डा. कैलाश प्याकुरेल	उपकुलपति	कृषि तथा वन विश्वविद्यालय
१७.	डा. सूर्यकान्त घिमिरे	रजिष्ट्रार	कृषि तथा वन विश्वविद्यालय
१८.	डा. दुर्गामणि गौतम	रेक्टर	कृषि तथा वन विश्वविद्यालय
१९.	डा. सुन्दरमानश्रेष्ठ	डिन	कृषि तथा वन विश्वविद्यालय
२०.	श्री यम बहादुर थापा	पूर्व सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
२१.	डा. हरि दाहाल	पूर्व सचिव	नेपाल सरकार
२२.	डा. गणेशराज जोशी	पूर्व सचिव	नेपाल सरकार
२३.	श्री नथु प्रसाद चौधरी	पूर्व सचिव	नेपाल सरकार
२४.	श्री गोविन्द प्रसाद पाण्डे	पूर्व सचिव	नेपाल सरकार
२५.	डा. श्रीकान्त अधिकारी	पूर्व सचिव	नेपाल सरकार
२६.	डा. अहरूर नरसिंह राना	पूर्व सचिव	नेपाल सरकार
२७.	डा. दुर्गादत्त जोशी	दुग्ध विशेषज्ञ	
२८.	डा. टिका बहादुर कार्की	पूर्व प्रबन्धक निर्देशक	खाद्य प्रविधि तथा गुणस्तर नियन्त्रण विभाग
२९.	डा. नील प्रकाशसिंह कार्की	पूर्व प्रबन्धक निर्देशक	पशु सेवा विभाग
३०.	डा. भरत प्रसाद उपाध्याय	पूर्व प्रबन्धक निर्देशक	कृषि विभाग

कृषि विकास रणनीति

विभिन्न विषयगत समूहका सदस्यहरू

१. कृषि व्यवसाय तथा व्यवसायीकरण			
१.	श्री योगेन्द्र कुमार कार्की	योजना निर्देशक	कृषि व्यवसायीकरण तथा व्यापार आयोजना
२.	श्री गजेन्द्र महर्जन	प्रबन्धक निर्देशक	न्याफ प्रा.लि.
३.	श्री कुमुद दुगड.	अध्यक्ष	नेपाली चामल, तेल र दाल उद्योग संघ
४.	डा. तीलचन्द्र भट्टराई	अध्यक्ष	नेपाल खाद्य उद्योग संघ
५.	श्री राजेश भट्टराई	प्रतिनिधि	चिसो पेय भण्डारण संघ
६.	श्री नवराज शर्मा	अध्यक्ष	नेपाल पशुपन्छी औषधि व्यवसायी संघ
७.	श्री बाबुराम आचार्य	प्रबन्धक निर्देशक	नेपाल राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
८.	श्री केशव प्रेमी	कार्यक्रम निर्देशक	पशु बजार प्रबर्द्धन निर्देशनालय, पशु सेवा विभाग
९.	श्री तुलसी गौतम	प्रमुख	बजार अनुसन्धान तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन
१०.	सुश्री शवनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय

११.	डा. सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
२. बिषयगत समूह : खाद्य तथा पोषण सुरक्षा			
१.	सुश्री जीवनप्रभा लामा	महानिर्देशक	खाद्य प्रविधि तथा गुणनियन्त्रण विभाग
२.	श्री मित्रराज दवाडी	सभापति	नेपाल वीउविजन व्यवसायी संघ
३.	श्री सुरज पोखरेल	कार्यक्रम निर्देशक	बाली विकास निर्देशनालय, कृषि विभाग
४.	सुश्री पूजा पाण्डे	पोषणविज्ञ	हेलेन केलर इन्टरनेशनल
५.	डा. कृष्ण पहारी	खाद्य सुरक्षा सल्लाहकार	विश्व खाद्य कार्यक्रम, नेपाल
६.	श्री ज्योति बानियाँ	अध्यक्ष	उपभोक्ता संरक्षण मञ्च
७.	श्री बिजु श्रेष्ठ	कार्यक्रम निर्देशक	कृषि/ग्रामीण विकास विभाग, राष्ट्रिय योजना आयोग
८.	श्री राजकुमार पोखरेल	पोषणविज्ञ	पोषणमहाशाखा, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
९.	श्री हेमराज रेग्मी	वरिष्ठ तथ्याङ्क अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१०.	श्री गेहेन्द्र गुरुङ्ग	खाद्य सुरक्षा विशेषज्ञ	प्राक्टिकल एक्सान, नेपाल
११.	सुश्री शवनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१२.	डा. सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय

३. बिषयगत समूह : कृषि अनुसन्धान तथा प्रविधि विकास

१.	श्री दिनेश परियार	कार्यकारी निर्देशक	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद
२.	श्री गणेश कुमार के.सी.	अध्यक्ष	कृषि महासंघ
३.	डा. निर्मल गदाल	कार्यक्रम अधिकृत	सिमिट इन्टरनेसनल, क्षेत्रीय कार्यालय नेपाल
४.	श्री जानकीप्रसाद खनाल	सदस्य सचिव	राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष
५.	श्री विष्णुदत्त अवस्थी	उपमहानिर्देशक, प्रविधि विस्तार	कृषि विभाग
६.	हस्त बहादुर विष्ट	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
७.	श्री यमुना घले	एसपिओ	एसडिसी, नेपाल
८.	श्री प्रमोद कोइराला	वरिष्ठ खाद्य निरीक्षण अधिकृत	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग
९.	श्री शवनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१०.	डा. सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
११.	श्री महेन्द्रनाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविद विज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

४. बिषयगत समूह : कृषि, उपक्षेत्र: बाली -खाद्यान्न बाली, दाल बालीर औद्योगिक बाली)

क्र.स.	सदस्यको नाम	पद	कार्यालय
१.	श्री लिलाराम पौडेल	महा निर्देशक	कृषि विभाग
२.	डा. फेरेरा	टोली नेता	सिमिट इन्टरनेसनल
३.	श्री तेज बहादुर सुवेदी	कार्यक्रम निर्देशक	भू व्यवस्थापन निर्देशनालय, कृषि विभाग

४.	श्री दिलाराम भण्डारी	प्रमुख	वीउविजन गुण नियन्त्रण केन्द्र
५.	श्री निरु दाहाल	वरिष्ठबाली विकास अधिकृत	कृषि विभाग
६.	श्री धर्मादत्त बराल	उपमहानिर्देशक	कृषि विभाग
७.	श्री शङ्कर साह	वरिष्ठ कृषि अर्थविद	कृषि विकास मन्त्रालय
८.	श्री शवनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
९.	डा. सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१०.	श्री रवि डड्गोल	कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

५. विषयगत समूह : कृषि उपक्षेत्र: फलफूल व्यवसाय तथा उच्च मूल्यका सामानहरू

क्र.स.	सदस्यको नाम	पद	कार्यालय
१.	श्री मोहन बहादुर थापा	उपमहानिर्देशक	कृषि विभाग
२.	श्री गोपालमान श्रेष्ठ	कार्यक्रम निर्देशक	फलफूल विकास निर्देशनालय, कृषि विभाग
३.	श्री महेन्द्रमान श्रेष्ठ	प्रमुख	सुन्तलाजात फलफूल विकास कार्यक्रम, कृषि विभाग
४.	श्री भैरवराज कैनी	विशेषज्ञ	नेपाल फलफूल समाज
५.	श्री केदार बुढाथोकी	विशेषज्ञ	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद
६.	श्री लक्ष्मण प्रसाद पौडेल	कार्यकारी निर्देशक	कालिमाटी फलफूल तथा थोक बजार विकास समिति
७.	श्री सुनिलनाथ लोहनी	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
८.	डा. भरत कुमार पौडेल	वरिष्ठ फलफूल विकास अधिकृत	कृषि विभाग
९.	श्री रत्नध्वज शाही	विशेषज्ञ	एडिएस प्राविधिक सहायता टोली

६. विषयगत समूह : कृषि, उपक्षेत्र: पशु विकास तथा मत्स्य

क्र.स.	सदस्यको नाम	पद	कार्यालय
१.	डा. प्रभाकर पाठक	महा निर्देशक	पशु सेवा विभाग
२.	डा. रामकृष्ण खतिवडा	कार्यक्रम निर्देशक	पशु स्वास्थ्य निर्देशनालय
३.	डा. लोकनाथ पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	पशु सेवा विभाग
४.	डा. दलराम प्रधान	विशेषज्ञ	एडिएस प्राविधिक सहायता टोली
५.	श्री टेक बहादुर गुरुङ्ग	कार्यकारी निर्देशक	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद
६.	डा. दिनेश प्रसाद पराजुली	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय पशु सेवा निर्देशनालय, मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र
७.	श्री राजेन्द्र कुमार के.सी.	कार्यक्रम निर्देशक	मत्स्य विकास निर्देशनालय, कृषि विभाग
८.	श्री रामानन्द मिश्र	प्रमुख	
९.	डा. दीप बहादुर स्वाँर	विशेषज्ञ	एडिएस प्राविधिक सहायता टोली

७. विषयगत समूह : व्यापार तथा प्रतिस्पर्धात्मकता

१.	श्री चन्द्र प्रसाद घिमिरे	सह-सचिव	वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
२.	श्री तोय प्रसाद ज्ञवाली	सह-सचिव	वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय
३.	श्री मीन बहादुर श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	नेपाल राष्ट्र बैंक
४.	श्री राजेन्द्र घिमिरे	अध्यक्ष	नेपाल अलैची संघ
५.	श्री रमेश कुमार श्रेष्ठ	कार्यकारी निर्देशक	व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र
६.	श्री विनोद कुमार कर्माचार्य	विशेषज्ञ	नेपाल विकास परिषद
७.	श्री रुद्र बहादुर श्रेष्ठ	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विभाग
८.	डा. हरिबाबु तिवारी	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
९.	डा. कृष्ण प्रसाद पन्त	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१०.	श्री प्रदीप महर्जन	प्रमुख कार्यकारी अधिकृत	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ -कृषि उद्यम केन्द्र

८. विषयगत समूह: जल स्रोत तथा सिँचाइ

१.	श्री शिव कुमार शर्मा	उपमहानिर्देशक	सिँचाइ विभाग
२.	श्री सञ्जय ढुङ्गेल	वरिष्ठ इन्जिनियर	जल तथा शक्ति आयोगको सचिवालय
३.	श्री प्रकाश थापा	संयोजक	समुदायीक सिँचाइआयोजना, डोलिडार
४.	श्री मधुसूदन बस्नेत	कार्यक्रम निर्देशक	कृषि इन्जिनियरिङ्ग निर्देशनालय
५.	श्री सन्जु उपाध्याय	वरिष्ठडिभिजनल इन्जिनियर	सिँचाइ विभाग
६.	श्री खिलानाथ दाहाल	वरिष्ठडिभिजनल इन्जिनियर	सिँचाइ विभाग
७.	डा. सिद्धि गणेश श्रेष्ठ	कार्यक्रम निर्देशक	कृषि प्रसार निर्देशनालय

९. विषयगत समूह : वन, जलवायु परिवर्तन तथा प्रकोप व्यवस्थापन

१.	श्री वट्ट कृष्ण उप्रेती	सह-सचिव	वातावरण मन्त्रालय
२.	श्री कुमुद श्रेष्ठ	उपाध्यक्ष	नेपाल वन प्राविधिक संघ
३.	श्री राजन कोत्रु	एनआरएम विशेषज्ञ	इसिमोड
४.	श्री दीपकमणि पोखरेल	वरिष्ठवागवानी विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय

१०. विषयगत समूह: भू उपयोग, पूर्वाधार तथा ऊर्जा

१.	श्री कृष्णराज वि.सी.	सह सचिव	भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
२.	श्री ऋषिराज कोइराला	उप सचिव	वातावरण मन्त्रालय
३.	श्री शिवनाथ प्रसाद साह	वरिष्ठ तथ्याङ्क अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय

११. विषयगत समूह: ग्रामीण वित्त, बिमा तथा ऋण

१.	श्री जनक प्रसाद अधिकारी	प्रमुख	लघु वित्त विभाग
२.	श्री कञ्चनराज पाण्डे	वरिष्ठ योजना अधिकृत	कृषि विभाग

कृषि विकास रणनीतिमा क्षेत्रीय कार्यशाला
नेपालगञ्ज (२०६९/०३/२२)

क्र.स.	सदस्यको नाम	पद	कार्यालय
१.	सनत कुमार कार्की	सदस्य	नेपाली कांग्रेस, जाजरकोट
२.	नारायण बहादुर वि.सी.	उपाध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, दाङ्ग
३.	कृष्ण प्रसाद गौतम	पूर्व सांसद	रुकुम
४.	भानुभक्त भट्टराई	अध्यक्ष	नेपाल किसान संघ
५.	महेन्द्र तिवारी	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल किसान संघ
६.	हरिश्चन्द्र न्यौपाने	क्षेत्रीय प्रबन्धक	कृषि सामाग्री कम्पनी, नेपालगञ्ज
७.	कृष्ण बहादुर घर्तीमगर	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, रोल्पा
८.	लक्ष्मी पौडेल	जिल्ला सदस्य	किसान संघ, बाँके
९.	वीर बहादुर भण्डारी	अध्यक्ष	किसान संघ, दैलेख
१०.	बालिका थापा	जिल्ला सदस्य	किसान संघ, बाँके
११.	विदेसनी थारु	जिल्ला सदस्य	किसान संघ, बाँके
१२.	महेश्वर गहतराज	सचिव	थारुवान राज्य समिति
१३.	काली बहादुर मल्ल	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेकपा एकीकृत माओवादी
१४.	लिला कुमार जि.सी.	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेकपा माले
१५.	मुन बहादुर कार्की	राज्य समिति सदस्य	नेकपा एकीकृत माओवादी
१६.	दुर्गा बहादुर राउत	जिल्ला सचिव	नेकपा एकीकृत माओवादी
१७.	रत्न प्रसाद न्यौपाने	सचिव	नेकपा एमाले, भेरी
१८.	गणेश चन्द	सचिव	नेपाली कांग्रेस, सल्यान
१९.	थागेन्द्र प्रसाद पुरी	प्रमुख	नेकपा एमाले, रुकुम
२०.	हरि प्रसाद शर्मा	सदस्य	किसान महासंघ
२१.	मोहम्मद खान	सदस्य	फेकोफन केन्द्र
२२.	बासुदेव शर्मा	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल अखिल किसान महासंघ
२३.	मानव सेजुवाल	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, जुम्ला
२४.	गौरीशङ्कर उपाध्याय	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल किसान संघ
२५.	हरि प्रसाद रिजाल	सभापति	नेकपा एमाले, डोल्पा
२६.	अमर प्रसाद भण्डारी	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल किसान महासंघ, प्युठान
२७.	सुवास के.सी.	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, प्युठान
२८.	हरिभक्त अधिकारी	राष्ट्रिय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२९.	कृष्ण कुमार मिश्र	वरिष्ठ कृषि वैज्ञानिक	क्षेत्रीय अनुसन्धान केन्द्र, खजुरा
३०.	सालिकराम अधिकारी	सचिव	नेकपा माले बर्दिया
३१.	जम्बीर साहिलोस	ऋण अधिकृत	कृषि विकास बैंक शाखा कार्यालय नेपालगञ्ज
३२.	तिलक शर्मा	इन्चार्ज	नेकपा एमाओवादी, बर्दिया
३३.	राधा आचार्य	इन्चार्ज	नेकपा एमाओवादी, बर्दिया
३४.	लउराम चौधरी	उपाध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, बाँके
३५.	मगन सिंह थापा मगर		बाँके
३६.	सालिकराम धागी		बाँके
३७.	दल बहादुर फादेर	प्रमुख	नेकपा एमाले, हुम्ला
३८.	अञ्जना चौधरी	राष्ट्रिय समिति सदस्य	नेकपा एमाओवादी
३९.	नारायण थापा	केन्द्रीय समिति सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ
४०.	अज बहादुर साही	जिल्ला इन्चार्ज	नेकपा एमाओवादी, मुगु

४१.	गणेशराज पन्थी	क्षेत्रीय प्रबन्धक	राष्ट्रीय बीउविजन कम्पनी, नेपालगञ्ज
४२.	गोपाल बहादुर बम	बीउ विकास अधिकृत	क्षेत्रीय बीउविजन प्रयोगशाला, खजुरा
४३.	चुगमणि तिवारी	बाली संरक्षण अधिकृत	क्षेत्रीय बाली संरक्षण प्रयोगशाला, बाँके
४४.	परशुराम शर्मा	वरिष्ठ माटो विज्ञ	क्षेत्रीय माटो परिक्षण प्रयोगशाला, खजुरा
४५.	डा. रामगुलाम यादव	फार्म प्रबन्धक	कुखुरा विकास फार्म, खजुरा
४६.	जनकराम भण्डारी	पशु चिकित्सक	जिपसेका, बाँके
४७.	टेक बहादुर बुढाथोकी		सल्यान
४८.	वीरेन्द्र पटेल	सहायक इन्जिनियर	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, सुर्खेत
४९.	तप्त बहादुर बिष्ट	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, सुर्खेत
५०.	डिल्ली बहादुर डाँगी	पशु चिकित्सक	क्षेत्रीय पशु सेवा तालीम केन्द्र, नेपालगञ्ज
५१.	साहिद अहमद खान	पशु विकास अधिकृत	जपसेका, बाँके
५२.	तेज नारायण चौधरी	कामु फार्म प्रबन्धक	चरनतथा घाँस विउ विकास फार्म, गौधारा
५३.	बसन्त कुमार मानन्धर	वरिष्ठ तालिम अधिकृत	क्षेत्रीयपशु सेवा तालीम केन्द्र, नेपालगञ्ज
५४.	छत्र शाही	सम्वाददाता	रेडियो भेरी आवाज
५५.	घनै प्रसाद यादव	मत्स्य विकास अधिकृत	जिकृविका, बाँके
५६.	कृष्ण अधिकारी	सम्वाददाता	नेपाल टेलिभिजन
५७.	प्रेम खरेल		सुर्खेत
५८.	शरद कुमार पौडेल	कार्यक्रम अधिकृत	जिल्ला विकास समिति, बाँके
५९.	डि आर पौडेल	भेरी, कर्णाली सचिव	नेकपा एमाओवादी
६०.	शसिल अहमद	बाली संरक्षण अधिकृत	जिकृविका, बाँके
६१.	चित्र बहादुर के.सी.	उपसंयोजक	नेपाल किसान गठबन्धन
६२.	भानु सिग्देल		किसान गठबन्धन
६३.	प्रेम डाँगी	महा सचिव	नेपाल अखिल किसान महासंघ
६४.	उत्तम कुमार भट्टराई	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
६५.	डा. अमर बहादुर शाह	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय पशु सेवा निर्देशनालय, सुर्खेत
६६.	बिन्दिरा अधिकारी	कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
६७.	वासुदेव रेग्मी	वरिष्ठ बीउ विकास अधिकृत	बीउविजन गुण नियन्त्रण केन्द्र, हरिहर भवन
६८.	महेन्द्रनाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
६९.	शबनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
७०.	पुरुषोत्तम मैनाली	उपटोली प्रमुख	एडिएस
७१.	दिनेश गौतम	सम्वाददाता	नागरिक दैनिक
७२.	जीवराज के.सी.	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेकपा माले
७३.	मीन बहादुर सिंह	प्रबन्धक	जिल्ला सहकारी संघ
७४.	खगेन्द्र बहादुर मल्ल	सह सचिव	नेपाली काँग्रेस, मुगु
७५.	सरिता हमाल		इटीसी मिडिया, नेपाल
७६.	किशोरमान श्रेष्ठ	कामु वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिकृविका, बाँके

७७.	रमेश शाही		माले, मुगु
७८.	प्रकाश शाही		माले, मुगु
७९.	बिष्णु अधिकारी	सदस्य	किसान संघ, बाँके
८०.	डा. तपेन्द्र बोहरा	पशु चिकित्सक	क्षेत्रीय पशु सेवा निर्देशनालय, सुर्खेत
८१.	देवराज भुषाल	कृषि प्रसार अधिकृत	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, सुर्खेत
८२.	सूर्यमणि उपाध्याय	जिल्ला समिति सदस्य	नेकपा माले,
८३.	गोविन्द अधिकारी	सदस्य	नेकपा माले, जुम्ला
८४.	टोप बहादुर खत्री		नेकपा माले, सुर्खेत
८५.	कुमार श्रेष्ठ	सम्बाददाता/समाचार संयोजक	नेपाल समाचार पत्र
८६.	तिलक गाउँले	सम्बाददाता	एबिसी टेलिभिजन
८७.	रजिना मल्ल	क्यामेराम्यान	कान्तिपुर टेलिभिजन
८८.	सृजना आचार्य	सम्बाददाता	कान्तिपुर टेलिभिजन
८९.	हसमुल्ला खान	बाली विकास अधिकृत	जिकृविका, बाँके
९०.	अर्जुन ओली	उपसम्पादक	रेडियो, बागेश्वरी
९१.	दीपेन्द्र सुनुवार		नेकपा माले, बाँके
९२.	रामेश्वर प्रसाद रायदास	प्लान्ट क्वारेन्टाइन अधिकृत	क्षेत्रीयप्लान्ट क्वारेन्टाइन कार्यालय, नेपालगंज
९३.	घनश्याम नगरकोटी	प्रमुख	मध्यपश्चिमाञ्चल अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था महासंघ
९४.	टेकेन्द्र बहादुर शाह	उप इन्जिनियर	मध्यपश्चिमाञ्चल सिँचाइ विभाग-२, बाँके
९५.	कृष्ण के.सी.	एकीकृत माओवादी	बिजौरी २, दाङ्ग
९६.	पार्वती पुन	एकीकृत माओवादी	रुकुम
९७.	चेत बहादुर गुरुङ्ग	प्रमुख	भूमिगत सिँचाइ कार्यालय
९८.	ललितजङ्ग कुँवर	प्राविधिक सहायक	क्षेत्रीय पशु सेवा तालीम केन्द्र
९९.	लक्ष्मी खड्का	डिसिएम	नेकपा माले, बर्दिया
१००.	फ्रान्ससेस्को गोलेटी	टोली नेता, एडिएस	काठमाण्डौ
१०१.	निरज गौतम		नेपालगञ्ज
१०२.	दिलाराम खरेल		राष्ट्रिय पशु प्रजनन केन्द्र, नेपालगञ्ज
१०३.	तारा कुमारी खड्का		क्षेत्रीय पशु सेवा तालीम केन्द्र
१०४.	कृष्ण प्रसाद उपाध्याय	कार्यालय सहायक	क्षेत्रीय पशु सेवा तालीम केन्द्र
१०५.	शरदचन्द्र श्रेष्ठ	वरिष्ठ कृषि प्रसार अधिकृत	क्षेत्रीयकृषितालीम केन्द्र, खजुरा
१०६.	सञ्जय गौतम	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, बर्दिया
१०७.	राय बहादुर बोहरा	राष्ट्रिय समिति सदस्य	नेकपा एमाओवादी, बर्दिया
१०८.	तारा प्रसाद खत्री		स्थानीय शान्ति समिति कार्यालय
१०९.	देवीलाल सापकोटा	लेखापाला	राष्ट्रिय पशुप्रजनन केन्द्र, नेपालगंज
११०.	डा. राम कुमार कार्की	वरिष्ठ पशु चिकित्सक	पशु क्वारेन्टाइन कार्यालय, बाँके
१११.	डा. टेकनाथ आचार्य	वरिष्ठ पशु चिकित्सक	जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, बाँके
११२.	जीवन कुमार के.सी.	योजना अधिकृत	जिल्ला कृषि सवकास कार्यालय, बाँके
११३.	राजेन्द्र प्रसाद धिताल	चालक	काठमाण्डौ
११४.	दीपक आले	सम्बाददाता	सगरमाथा टेलिभिजन
११५.	ठाकुर सिंह थारु		कान्तिपुर दैनिक
११६.	रवीन्द्रराज शर्मा	सदस्य	नेकपा एमाले, दैलेख

११७.	नारद प्रसाद शर्मा	सदस्य सहकारी क्षेत्र, भेरी अञ्चल	नेकपा एमाले, जाजरकोट
११८.	विजय धिताल	सदस्य	नेकपा एमाले, बाँके
११९.	प्रकाश बोहरा		सुर्खेत
१२०.	भक्त बहादुर रोकाय		जाजरकोट
१२१.	टिकाराम खड्का	सदस्य	एएनएफपिए, दाङ्ग
१२२.	लक्ष्मण आचार्य	अध्यक्ष	नेकपा एमाले, दाङ्ग
१२३.	भागीलाल घर्ती		नेकपा एकीकृत माओवादी, जाजरकोट
१२४.	चेत नारायण खनाल	प्रास	आइडब्लुआरएमपी
१२५.	हरि यादव	प्रास	आइडब्लुआरएमपी
१२६.	विद्या प्रसाद यादव	सदस्य	मधेशी जनाधिकार फोरम
१२७.	अयोध्या प्रसाद गुडिया	कार्यालय सहायक	क्षेत्रीय पशु सेवा तालीम केन्द्र, बाँके
१२८.	धीरज शेरपाली	सदस्य	राज्य समिति नेकपा एकिकृत माओवादी, दाङ्ग
१२९.	खुशीराम चौधरी	चालक	आरएडिसी, सुर्खेत
१३०.	जीर बहादुर धामी	डिसिएम	नेकपा एमाले, कालिकोट
१३१.	खग्रेन्द्र कार्की	उपसचिव	नेकपा एमाले, हुम्ला
१३२.	विजय भण्डारी	सचिव	नेकपा एकीकृत माओवादी, हुम्ला
१३३.	सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१३४.	लक्ष्मण यादव		बर्दिया

एडिएस क्षेत्रीय कार्याशाला धनगढी (२०६९/०३/२०)

क्र.स.	नाम	पद	कार्यालय
१.	श्री चित्र बहादुर श्रेष्ठ	संयोजक	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
२.	श्री भानु सिग्देल	सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
३.	श्री प्रेम डाँगी	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
४.	डा. प्रभाकर पाठक	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
५.	श्री कैलाश कुमार बज्जीमय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कैलाली
६.	श्री कर्ण बहादुर थापा	सदस्य	नेकपा एमाले, बाजुरा
७.	श्री उर्वादत्त पन्त	सदस्य	नेकपा एमाले, बैतडी
८.	श्री ईश्वरी प्रसाद खरेल	जिल्ला सभापति	नेकपा एमाले, कञ्चनपुर
९.	श्री दिल बहादुर ऐर	सदस्य	धनगढी
१०.	श्री नारायणदत्त पन्त	केन्द्रीय सदस्य	नेपाली काँग्रेस, कञ्चनपुर
११.	श्री अरविन्द कुमार गुप्ता	वरिष्ठडिभिजनल इन्जिनियर	धनगढी
१२.	श्री भोजराज जोशी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१३.	श्री अर्जुन बहादुर थापा	सभापति	नेकपा एमाले, बाजुरा
१४.	श्री लाल बहादुर थापा	सदस्य	
१५.	श्री नारद मलासी	सभापति	नेकपा एमाले, डोटी
१६.	श्री नरनारायण शाह	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, कैलाली
१७.	श्री विष्णु प्रसाद चौधरी	सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ

१८.	श्री शेर बहादुर साउद	सदस्य	नेपाल किसान संघ
१९.	श्री पूर्ण सिंह थापा	सदस्य	नेकपा माले, कन्चनपुर
२०.	श्री पूर्णनन्द लेखक	सचिव	नेपाली कांग्रेस, बैतडी
२१.	श्री पदमराज जोशी	इन्चार्ज कमाण्डर	डडेल्धुरा
२२.	श्री महादेव बडु	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, डोटी
२३.	श्री अगस्थ अधिकारी	सभापति	मिसन नेटवर्क, सुदूर पश्चिम
२४.	श्री हजारी साउद	उपसभापति	नेकपा एमाले, बैतडी
२५.	श्री दिनेश महतो		बैतडी
२६.	श्री दीर्घ सोधारी	सचिव	एमाले
२७.	डा. प्रेम कुमार मण्डल	पशु विकास अधिकृत	बाखा विकास फार्म, कैलाली
२८.	श्री हर्क बहादुर डाँगी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, वभाङ्ग
२९.	श्री लोकराज उपाध्याय	योजना अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कैलाली
३०.	श्री दीर्घराज उपाध्याय	सम्पादक	रेडियो पश्चिम टुडे
३१.	श्री वीरेन्द्र राउत	सम्पादक	मर्निङ्ग बेल दैनिक / हिमालय टाइम्स
३२.	श्री हेमन्त पौडेल	प्रमुख सम्पादक	सुदूर सन्देश दैनिक
३३.	श्री ओमराज पाठक	सदस्य	नेपाली कांग्रेस, डोटी
३४.	श्री वीर बहादुर साउद	वरिष्ठ उपसभापति	
३५.	श्री जगत साउद	सम्बाददाता	रेडियो नेपाल
३६.	श्री प्रकाश विक्रम शाह		गोरखापत्र, धनगढी
३७.	श्री कर्ण बहादुर शाही	सम्बाददाता	पश्चिम टुडे, धनगढी
३८.	सुश्री कमला तिमिल्सिना	सभापति	नेकपा एमाले
३९.	श्री अरविन्दमणि त्रिपाठी	वाली विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कैलाली
४०.	श्री सञ्जीव कुमार कर्ण	वरिष्ठ खाद्य अनुसन्धान अधिकृत	क्षेत्रीय खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण कार्यालय, धनगढी
४१.	श्री खगेन्द्र प्रसाद शर्मा	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कैलाली
४२.	श्री देवराज शर्मा	प्रतिनिधि	नेपाली कांग्रेस जिल्ला समिति
४३.	श्री अरुण भट्ट	सम्बाददाता	शुक्लाफाँट एफ.एम
४४.	डा. दिकरदेव भट्ट	वरिष्ठ पशु चिकित्सक	केन्द्रीय पशु अनुसन्धान प्रयोगशाला, धनगढी
४५.	श्री विश्वास गौतम	पशु विकास अधिकृत	क्षेत्रीय पशु सेवा तालीम केन्द्र, धनगढी
४६.	श्री यज्ञराज बास्तोला	सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन, सुदूर पश्चिम
४७.	श्री भूपेन्द्र थापा	पशु विकास अधिकृत	जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, कैलाली
४८.	श्री दुर्गा प्रसाद पाण्डे	क्षेत्रीय प्रबन्धक	कृषि समग्री कम्पनी लिमिटेड, धनगढी
४९.	श्री चन्द्र प्रसाद भट्ट	कामु शाखा प्रबन्धक	राष्ट्रिय वीउविजन कम्पनी लि., धनगढी
५०.	श्री वासुदेव रेग्मी	वरिष्ठ वीउ विकास अधिकृत	वीउविजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र
५१.	श्री महेन्द्रनाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

५२.	श्री प्रेम कुमार थापा	शाखा प्रमुख	कृषि विकास बैंक, क्षेत्रीय कार्यालय, धनगढी
५३.	श्री बाबुकाजी थापा	प्रबन्धक	कृषि विकास बैंक, बैकिङ्ग कार्यालय, धनगढी
५४.	श्री हर्क बहादुर सिंह	पूर्व सांसद सदस्य	ने.क.पा. एमाले, डोटी
५५.	सुश्री शुभद्रा बस्नेत	प्रतिनिधि	नेपाल महिला संघ, बन्नाङ्ग
५६.	श्री सच्चिदानन्द उपाध्याय	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, सुदूरपश्चिम
५७.	श्री त्रिलोचन भट्ट	सचिव	एकीकृत माओवादी, डोटी
५८.	श्री कर्ण बहादुर मल्ल	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, डडेल्धुरा
५९.	श्री जयन्द्र बहादुर स्वारं	उपाध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, अछाम
६०.	श्री टड्क बहादुर रावल		ने.क.पा. माले, अछाम
६१.	श्री बल बहादुर रोकाया	उपसभापति	गैर सरकारी महासंघ, क्षेत्रीय समिति, बन्नाङ्ग
६२.	श्री हरिदेव जोशी		
६३.	सुरेन्द्र विष्ट	सभापति	गैर सरकारी महासंघ, क्षेत्रीय समिति, बन्नाङ्ग
६४.	श्री तिलक बहादुर सिंह	सदस्य	एकीकृत माओवादी
६५.	डा. विनोद कंडेल	वरिष्ठ पशु चिकित्सक	जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, कैलाली
६६.	श्री मीन बहादुर कुँवर		बन्नाङ्ग
६७.	श्री प्रेम बहादुर सिंह		बन्नाङ्ग
६८.	सुश्री चन्द्रा जोशी	योजना अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कैलाली
६९.	श्री रमेश टमाटा	सम्बाददाता	हेड लाईट, धनगढी
७०.	श्री नर बहादुर चौधरी	सदस्य	नेपाल किसान संघ, कैलाली
७१.	श्री रण बहादुर चन्द		ने.क.पा. एमाले, धनगढी
७२.	श्री उपेन्द्र विष्ट	सहायक सचिव	क्षेत्रीयउद्योग बाणिज्य संघ, धनगढी
७३.	श्री ऋषिराज विडारी	सभापति	पत्रकार महासंघ, कैलाली
७४.	श्री महेश चन्द्र गुप्ता	वरिष्ठ मत्स्य विकास अधिकृत	मत्स्य विकास केन्द्र, गेटा, कैलाली
७५.	श्री श्याममोहन लाल दास	उप सचिव	जिल्ला वन कार्यालय, कैलाली
७६.	श्री हेमकर्ण वि.के.	सभापति	प्रेस चौतारी
७७.	श्री नरनारायण शाह	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, कैलाली
७८.	श्री कर्ण बहादुर वि.के.	इन्चार्ज	नेकपा एकीकृत माओवादी, बाजुरा
७९.	श्री दिल बहादुर साउद		नेकपा एकीकृत माओवादी, अछाम
८०.	श्री गङ्गा बहादुर सिंह (रोहित)		नेकपा एकीकृत माओवादी, कञ्चनपुर
८१.	सुश्री पवित्रा नेगी	क्षेत्रीय सदस्य	नेकपा एकीकृत माओवादी, डडेल्धुरा
८२.	श्री प्रकाश बहादुर बम	सदस्य	नेपाली कांग्रेस, कैलाली
८३.	श्री दुर्गा भट्ट		नेकपा एकीकृत एमाओवादी, डोटी
८४.	श्री नारायणदत्त भट्ट	सदस्य	नेपाली कांग्रेस, कैलाली
८५.	श्री भरत शाह	सभापति	नेपाल पत्रकार महासंघ, कैलाली
८६.	श्री तेज कुँवर		समावेशी, कैलाली
८७.	श्री हरिमोहन चौधरी	सभापति	तराई मधेशी लोकतान्त्रिक पार्टी, कञ्चनपुर
८८.	श्री लक्ष्मण न्यौपाने	सदस्य	नेपाली कांग्रेस, कैलाली
८९.	श्री मीन ठकुरी	सम्बाददाता	राष्ट्रिय समाचार समिति, कैलाली

९०.	श्री मुकेश वि.के.		
९१.	श्री कविराज पण्डित	प्रतिनिधि	नेपाली कांग्रेस, बाजुरा
९२.	श्री गोविन्द राज वि.के.	सदस्य	
९३.	डा. पुरुषोत्तम मैनाली	उप टोली प्रमुख	एडिएस
९४.	श्री विक्रान्त पण्डित	उपसभापति	नेपाल किसान संघ, बाजुरा
९५.	श्री नर बहादुर चौधरी		नेपाल किसान संघ, कैलाली
९६.	श्री भीम बहादुर कडायत	सदस्य	नेकपा एमाओवादी, काठमाण्डौ
९७.	श्री दुर्गा प्रसाद ओझा	प्राविधिक सहायक	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, कैलाली
९८.	श्री गोकर्ण प्रसाद शर्मा	स्थानीय विकास अधिकृत	जिल्ला विकास समिति, कैलाली
९९.	श्री सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१००.	श्री चन्द्र बहादुर रावल		अध्यक्ष
१०१.	श्री चिन्ता नारायण खनाल	प्राविधिक सहायक	आइडब्लुआरएमपी
१०२.	श्री हरि यादव	प्राविधिक सहायक	आइडब्लुआरएमपी
१०३.	श्री रण बहादुर बोहरा	सदस्य	नेपाल किसान संघ, बाजुरा
१०४.	श्री कृष्ण प्रसाद लम्साल	नायब सुब्बा	जिल्ला विकास समिति, कैलाली
१०५.	श्री हर्क बहादुर बी.सी.	ओभरसियर	जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, कैलाली
१०६.	श्री दिवाकर शर्मा	सम्वाददाता	कालखण्ड साप्ताहिक, कैलाली

**एडिएस क्षेत्रीय कार्याशाला
हेटौडा, मकवानपुर (२०६९/०५/१८)**

क्र.स.	नाम	पद	कार्यालय
१.	डा. प्रभाकर पाठक	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	चित्र बहादुर श्रेष्ठ	सह-संयोजक	नेपाल किसान गठबन्धन
३.	भानु सिग्देल	सचिव	नेपाल किसान गठबन्धन
४.	शम्भु प्रसाद पाण्डे	कोषाध्यक्ष	नेपाल किसान गठबन्धन
५.	डा. प्रेम डाँगी	सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन
६.	डिल्लीराम शर्मा	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, हरिहर भवन
७.	डा. पुरुषोत्तम मैनाली	उप टोली प्रमुख	एडिएस प्राविधिक सहयोगी टोली
८.	हेमन्त कुमार महतो	माटो वैज्ञानिक	क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला, हेटौडा
९.	हस्त बहादुर विष्ट	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१०.	बालकृष्ण अधिकारी	फत्रकार	कान्तिपुर टेलिभिजन
११.	नवीन सिग्देल	फत्रकार	हेटौडा टुडे
१२.	दीपक प्रसाद पौडेल	सदस्य, काभ्रे	नेपाल किसान संघ
१३.	रण बहादुर बोहोरा	सामान्य सचिव, काभ्रे	नेपाल किसान गठबन्धन
१४.	गौरी प्रसाद दवाडी	जिल्ला समिति सदस्य	नेपाली कांग्रेस, काठमाण्डौ
१५.	महेन्द्रराज तिवारी	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल किसान संघ
१६.	अच्युत प्रसाद मिश्र	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल किसान संघ
१७.	शम्भु प्रसाद लामिछाने	केन्द्रीय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१८.	विमला कार्की	केन्द्रीय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१९.	विष्णु बहादुर खत्री	जिल्ला समिति सदस्य	ने.क.पा. माले, काठमाण्डौ

२०.	शान्ता न्यौपाने	केन्द्रीय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२१.	मङ्गला तिमिल्सिना	केन्द्रीय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२२.	गङ्गा श्रेष्ठ	सदस्य	किसान नेपाल गठबन्धन
२३.	जानुका भुजेल	जिल्ला समिति सदस्य, मकवानपुर	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
२४.	राम प्रसाद दाहाल	केन्द्रीय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२५.	कृष्ण बहादुर कार्की	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२६.	देवी बहादुर थापा	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२७.	केशव बराल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२८.	रामहरि सुवेदी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२९.	राम एकवाल मुखिया	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
३०.	अमृत कुमार श्रेष्ठ	सदस्य	नेपाल किसानसंघ
३१.	सूर्य विलास देवकोटा	सदस्य	नेपाल किसान संघ
३२.	गणेश तिमिल्सिना	सदस्य	नेपाल किसान संघ
३३.	षडानन्द शर्मा	उपसचिव	जिल्ला वन कार्यालय, मकवानपुर
३४.	गोविन्द कार्की		रामेछाप
३५.	डा. अन्जना पुनारचालिसे		काठमाण्डौ
३६.	जमुना प्रसाद साह		सिन्धुली
३७.	गीता साह		धनुषा
३८.	हेमा मिश्र		महोत्तरी
३९.	लबश्री न्यौपाने	सदस्य	नेपाल किसान संघ
४०.	नहेन्द्र खड्का	केन्द्रीय सचिवालय सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन
४१.	भीम परियार	सहकारी अधिकृत	डिभिजनल सहकारी कार्यालय, मकवानपुर
४२.	हरिकृष्ण	उपाध्यक्ष	ने.क.पा. एमाले, काठमाण्डौ
४३.	सोनम सिंह -स्याङ्ताङ्ग	संयोजक	नेकपा एकीकृत माओवादी
४४.	गोकर्णराज घिमिरे	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
४५.	नवराज लुईटेल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
४६.	घनश्याम न्यौपाने	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
४७.	श्री लक्ष्मण रोय	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, सर्लाही
४८.	श्री रामचन्द्र खड्का	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, रामेछाप
४९.	श्री रामराज प्रसाद जैसवाल		नेकपा एकीकृत माओवादी
५०.	श्री रामनारायण सिंह	सदस्य	रौटहत
५१.	श्री शिव प्रसाद हुमागाई	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, काभ्रे
५२.	श्री महेन्द्र प्रसाद		जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, बारा
५३.	श्री अनन्त कोइराला	उपाध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, रौटहत
५४.	श्री राधा तिमिल्सिना	केन्द्रीय सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी) सिन्धुली
५५.	श्री भलक प्रसाद लामिछाने	केन्द्रीय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी), काभ्रे
५६.	श्री केदार प्रसाद पुडासैनी	केन्द्रीय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी), नुवाकोट

५७.	श्री दिनेश थापा	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी), सर्लाही
५८.	डा. सम्राट तुम्बाहाम्फे		
५९.	श्री चन्द्र प्रसाद घिमिरे	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी), मकवानपुर
६०.	श्री एकराज उप्रेती	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ मकवानपुर
६१.	श्री तेजकृष्ण काफ्ले	केन्द्रीयमहा सचिव	नेपाल किसान महासंघ, धनुषा
६२.	श्री जनार्दन पौडेल	सदस्य	नेपाल किसान महासंघ, मकवानपुर
६३.	श्री गौरीशङ्कर प्रसाद	केन्द्रीय सदस्य	नेपाल किसान महासंघ, बारा
६४.	श्री आनन्दराम फुयाल	केन्द्रीय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
६५.	श्री रामेश्वर फुयाल	केन्द्रीय सदस्य	ने.क.पा. एमाले, काठमाण्डौ
६६.	श्री सानु कुमार श्रेष्ठ	सचिव	ने.क.पा. एमाले, काठमाण्डौ
६७.	श्री कपिल प्रसाद मैनाली	सदस्य	नेपाली काँग्रेस, सर्लाही
६८.	श्री काशीनाथ अधिकारी	पोलिव्युरो सदस्य	ने.क.पा. एमाले, चितवन
६९.	श्री वासुदेव शर्मा	योजना अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मकवानपुर
७०.	श्री कौशल पाण्डे	पत्रकार	प्रयास अर्ध साप्ताहिक
७१.	श्री राजेन्द्र राजथला	सभापति	ने.क.पा. एमाले, भक्तपुर
७२.	श्री राजेन्द्र आचार्य	वरिष्ठ खाद्य अनुसन्धान अधिकृत	क्षेत्रीय खाद्य प्रविधि तथा गुणनियन्त्रण कार्यालय
७३.	श्री धनञ्जय पंजियार	वरिष्ठबीउ विकास अधिकृत	क्षेत्रीय बीउविजन परीक्षण प्रयोगशाला, हेटौडा
७४.	श्री रघुरमण न्यौपाने	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, मकवानपुर
७५.	श्री शम्भु प्रसाद पाण्डे	कोषाध्यक्ष	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन, काठमाण्डौ
७६.	श्री शिव रेग्मी	सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी), चितवन
७७.	श्री सहत राम	मत्स्य विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मकवानपुर
७८.	श्री गंगा बहादुर खड्का	संयोजक	अखिल नेपाल किसान महासंघ एमाले, पर्सा
७९.	श्री प्रदीप कोइराला	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, मकवानपुर
८०.	श्री दमनराज काफ्ले	सदस्य	नेपाली काँग्रेस, सर्लाही
८१.	श्री राम प्रसाद अधिकारी	विभागीय प्रमुख	
८२.	श्री राम प्रसाद पन्त	प्रमुख	मत्स्य विकास केन्द्र, हेटौडा
८३.	श्री केशव प्रसाद देवकोटा	सदस्य	ने.क.पा. एमाले, जनकपुर
८४.	श्री नारायण खतिवडा	सभापति	ने.क.पा. एमाले, नुवाकोट
८५.	श्री लाल कुमार के.सी.	सदस्य	ने.क.पा. एमाले, बागमती, दोलखा क्षेत्र संयोजन समिति
८६.	श्री चिन्ता नारायण खनाल	प्राविधिक सहायक	आईडब्ल्यूआरएमपी
८७.	श्री रुपेश दुलाल	सम्वाददाता	सगरमाथा टेलिभिजन
८८.	श्री राजन दाहाल	सम्वाददाता	एभिन्जुज टेलिभिजन
८९.	श्री दीपेन्द्र रोक्का	सम्वाददाता	हिमालय टेलिभिजन
९०.	श्री श्रीराम अर्जुन	सम्वाददाता	रेडियो थाहा संचार

९१.	श्री सविन न्यौपाने	सम्बाददाता/सम्पादक	एन.टि.भी. /समायानुकुल दैनिक
९२.	सुश्री नीरा सापकोटा	सदस्य	मकवानपुर
९३.	डा. चेत नारायण खरेल	पशु चिकित्सक	जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, मकवानपुर
९४.	श्री महेश रेग्मी	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मकवानपुर
९५.	श्री भरत बहादुर आचार्य	वागवानी विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मकवानपुर
९६.	श्री सुवास बिडारी	सम्बाददाता	साना कुरा दैनिक
९७.	श्री वासुदेव रेग्मी	वरिष्ठबीउ विकास अधिकृत	बीउविजनज गुणनियन्त्रण केन्द्र
९८.	श्री काशीराज हमाल	कृषि प्रसार अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मकवानपुर
९९.	श्री राममणि दाहाल	प्रतिनिधि	गोरखापत्र, मकवानपुर
१००.	श्री डिल्ली प्रसाद उप्रेती	सचिव	ने.क.पा. एमाले, सर्लाही
१०१.	श्री कैलाश हुङ्गेल	सभापति	ने.क.पा. एमाले, रामेछाप
१०२.	श्री प्रवेश खनाल	सदस्य	ने.क.पा. माले, चितवन
१०३.	श्री रामनाथ अधिकारी	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, धादिङ्ग
१०४.	श्री पुष्पराम मल्ल	सदस्य	एकीकृत माओवादी, धादिङ्ग
१०५.	श्री गुरु प्रसाद बुर्लाकोटी	सभापति	ने.क.पा. माले, धादिङ्ग
१०६.	श्री ध्रुव सुवेदी		धादिङ्ग
१०७.	श्री राजेन्द्र पौडेल		धादिङ्ग
१०८.	श्री हरि हुमागाईं	सम्बाददाता	हेटौडा
१०९.	श्री भीमराज थपलिया	सदस्य	ने.क.पा. माले, चितवन
११०.	श्री कृष्ण साहु	सम्बाददाता	एवीसी, मकवानपुर
१११.	श्री रामकृष्ण थापा	अधिकृत	जिल्ला विकास समिति, मकवानपुर
११२.	श्री डिल्लीराम शर्मा	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, मध्यमाञ्चल
११३.	श्री गोविन्द प्रसाद पुडासैनी	उपसभापति	नेपाल किसान संघ, मकवानपुर
११४.	श्री बाबुराम तामाङ्ग	सभापति	रामेछाप
११५.	श्री पवन सिंह भण्डारी	कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विभाग
११६.	श्री रमेश देवकोटा	सम्बाददाता	रेडियो, मकवानपुर
११७.	श्री अशोक सुजन श्रेष्ठ	सम्बाददाता	रेडियो थाहा संचार
११८.	सुश्री आरती पाठक	कोषाध्यक्ष	गैर सरकारी संस्था महासंघ, क्षेत्रीय कमिटी, मध्यमाञ्चल
११९.	सुश्री रेशमी कार्की	कोषाध्यक्ष	रेडियो, मकवानपुर
१२०.	सुश्री शुभलक्ष्मी विश्वकर्मा	सम्बाददाता	समृद्धि समाज दैनिक, हेटौडा
१२१.	श्री राम प्रसाद चौधरी	सचिव	नेपाली काँग्रेस, बारा
१२२.	सुश्री प्रतिमा मिश्र	कामु महिला विकास अधिकृत	महिला तथा बाल बालिका कार्यालय
१२३.	श्री डी.बी. थापा	इन्चार्ज	नेकपा एमाओवादी, मकवानपुर
१२४.	श्री रजुदिन आलम	उपसभापति	ने.क.पा. माले, रौटहत
१२५.	बलविर चौधरी	प्रमुख	ने.क.पा. एमाले, बारा
१२६.	हरि महारा	सदस्य	ने.क.पा. माले, बारा
१२७.	विश्वचन्द्र धामी	जिल्ला समिति सदस्य	ने.क.पा. एमाले, बारा
१२८.	अन्जोल डड्गोल	सम्बाददाता	हेटौडा टुडे

१२९.	महानन्द सापकोटा	सभापति	राष्ट्रिय किसान संघ
१३०.	प्रल्हाद लामिछाने	भू.पू.सांसद	नेकपा एकीकृत माओवादी
१३१.	खेमराज दाहाल	प्रमुख	ने.क.पा. एमाले, सिन्धुली
१३२.	ठाकुरमान भुलन	सदस्य	ने.क.पा. माले, ललितपुर
१३३.	सुरेश प्रसाद सिंह	सदस्य	ने.क.पा. एमाले, महोत्तरी
१३४.	अनिता पराजुली	सम्वाददाता	नारायणी दैनिक/हिमालय टाइम्स
१३५.	डा. अन्जन कुमार चालिसे	राष्ट्रिय सभादस्य	नेपाल किसान महासंघ
१३६.	विष्णुमाया बुढाथोकी		विरुवा गुठी, पर्सा
१३७.	शत्रुघ्न प्रसाद उपाध्याय	केन्द्रीय समिति सदस्य	ने.क.पा. माले, चितवन
१३८.	विष्णुमाया विश्वकर्मा	सम्वाददाता	समृद्ध समाज
१३९.	गोविन्द प्रसाद न्यौपाने	सम्वाददाता	हिमालिनी मासिक पत्रिका
१४०.	योगेन्द्र कार्की	सम्वाददाता	हटौडा एफ एम
१४१.	ध्रुव प्रसाद गजुरेल	बाली विकास अधिकृत	क्षेत्रीयबीउविजन प्रयोगशाला, हेटौडा
१४२.	तुलसी प्रसाद चापागाई	केन्द्रीय समिति सदस्य	राष्ट्रिय किसान संघ
१४३.	चिनियामान लामा		मकवानपुर
१४४.	भलक प्रसाद लामिछाने	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेकपा एकीकृत माओवादी
१४५.	सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१४६.	केशव चौधरी	जिल्ला अध्यक्ष	सर्लाही
१४७.	हरि यादव	जेटी	आईडब्लुआरएमपी

**कृषि विकास रणनीतिको क्षेत्रीय कार्याशाला
विराटनगर (२०६९/०५/२०)**

क्र.स.	नाम	पद	कार्यालय
१.	श्री प्रेम डाँगी	महा सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२.	श्री चित्र बहादुर श्रेष्ठ	प्रमुख	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रा.), इलाम
३.	श्री राम प्रसाद पुलामी	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
४.	सुश्री उषा निरौला	सचिव	जिल्ला किसान गठबन्धन, इलाम
५.	हरि माया सापकोटा	सदस्य	जिल्ला किसान गठबन्धन, भापा
६.	मिना कुमारी कँडेल	प्रमुख	जिल्ला किसान गठबन्धन, मोरङ
७.	गणेश काम्बाङ्ग	पाँचथर	ने.क.पा. एमाले प्रमुख
८.	प्रेनु शिवाकोटी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
९.	तिल कुमार मेराङ्गबो	ताप्लेजुङ्ग	ने.क.पा. एमाले
१०.	जीवन सापकोटा	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
११.	घनश्याम थापा		अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रा.), इलाम
१२.	लाल बहादुर काँडवा		अखिल नेपाल किसान महासंघ
१३.	खेर सिंह चेम्जोङ्ग		अखिल नेपाल किसान महासंघ
१४.	दुण्डीराज थापा		धनकुटा
१५.	सूर्य प्रसाद पौडेल	प्रमुख	राष्ट्रिय मकै बालीविकास कार्यक्रम
१६.	सत्य नारायण मण्डल	योजना संयोजक	आईडब्लुआरएमपी

१७.	नरेन्द्र कुमार केरुङ्ग	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, पाँचथर
१८.	कृष्ण लाल दावा	सचिव	नेकपा माले, सुनसरी
१९.	केशव प्रसाद दाहाल	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, ताप्लेजुङ्ग
२०.	शबनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
२१.	रामनारायण मण्डल	योजना अधिकृत	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
२२.	पोषराज पोखरेल	नायब सुब्बा	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
२३.	दीपक कुमार शर्मा	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, सङ्खुवासभा
२४.	राजेन्द्र कुमार मल्ल	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, इलाम
२५.	मनोज कुमार चौधरी	इन्जिनियर	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
२६.	बच्चु कैलाश कोइराला	योजना अधिकृत	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
२७.	हृदयराम पोखरेल	प्राविधिक सहायक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
२८.	अर्जुन निरौला		डिभिजनल सहकारी कार्यालय, मोरङ्ग
२९.	अर्जुन सुवेदी	समाचार संयोजक	विराटनगर
३०.	शिवा अड्गोला		धनकुटा
३१.	विनोद ढकाल	प्रमुख	ने.क.पा. एमाले, मोरङ्ग
३२.	उमेश कुमार धाङ्ग	प्रमुख	ने.क.पा. एमाले, संखुवासभा
३३.	तारेमाम गुरुङ्ग	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, संखुवासभा
३४.	राजेन्द्र राई		धनकुटा
३५.	राजेन्द्र गौतम	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
३६.	सावित्री रेग्मी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
३७.	भुवन सिंह राई	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
३८.	भिमा गौतम		मोरङ्ग
३९.	अनिल बस्नेत	सचिव	ने.क.पा. माले, भोजपुर
४०.	संगेन किराँत		खोटाङ्ग
४१.	कल्पना राई		खोटाङ्ग
४२.	चन्द्र बहादुर न्यौपाने	सदस्य	राष्ट्रिय किसान संघ, संखुवासभा
४३.	नरेन्द्र खतिवडा	सदस्य	राष्ट्रिय किसान संघ, ओखलढुङ्गा
४४.	विष्णु बहादुर धाङ्ग	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, सुनसरी
४५.	केदार बहादुर थापा	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, मोरङ्ग
४६.	सोमित बहादुर चौधरी		मोरङ्ग
४७.	श्यामराम विर	कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विभाग
४८.	विष्णु कुमार राई	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, खोटाङ्ग
४९.	हिमाल कार्की	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, उदयपुर
५०.	शशी सेढाई	अध्यक्ष	नेपाल किसान गठबन्धन, उदयपुर
५१.	उद्धव थापा	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, भूपा
५२.	अमेन्द्र कुमार भागड	इन्जिनियर	पूर्वी सिँचाइडिभिजन
५३.	बालकृष्ण थापा	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, भोजपुर
५४.	रविन कोइराला	प्रमुख	ने.क.पा. एमाले, भूपा
५५.	ज्ञाननाथ घिमिरे		भूपा
५६.	शिवशरण मण्डल		सप्तरी
५७.	लय प्रसाद बास्कोटा		ने.क.पा. माले, पाँचथर
५८.	रिता चौधरी	सदस्य	अखिल नेपाल महिला संघ, सप्तरी

५९.	अमृत श्रेष्ठ	सदस्य	नेपाल किसान संघ, ताप्लेजुङ्ग
६०.	गणेश तिमिल्सिना	सदस्य	नेपाल किसान संघ
६१.	महेन्द्रराज तिवारी	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाली काँग्रेस, बर्दिया
६२.	रामहरि नेपाल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान संघ
६३.	तारा सुवेदी	प्रमुख	नेपाल किसान संघ, (क्रा.)
६४.	सरोज सापकोटा	सचिव	नेकपा माले, मोरङ्ग
६५.	माधव खनाल		किसान संघ,तेह्रथुम
६६.	गणेश गुरागाईं		किसान महासंघ,सुनसरी
६७.	मोहन मानन्धर	समाचार वाचक	एनटिभी विराटनगर
६८.	दुखीलाल चौधरी	सदस्य	किसान महासंघ,सुनसरी
६९.	सरोजकान्त अधिकारी	वरिष्ठ कृषि प्रसार अधिकृत	आइडब्लुआरएमपी, कृषि विभाग
७०.	विना चित्रकार	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विभाग
७१.	अग्नी पौडेल		फेकोफन
७२.	सीतादेवी यादव	अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, सिराहा
७३.	मोधराज घिमिरे	क्षेत्रीय अध्यक्ष	नेपाली काँग्रेस, मोरङ्ग
७४.	हरि बहादुर खनाल		किसान गठबन्धन , मोरङ्ग
७५.	लिलानाथ श्रेष्ठ	अध्यक्ष	ने.क.पा. एमाले, सिराहा
७६.	भगिरथ यादव	कृषि प्रसार अधिकृत	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
७७.	काशीराम चौधरी	वागवानी विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय
७८.	तेज बहादुर थापा		सङ्खुवासभा,
७९.	पदम राई		भोजपुर
८०.	पेशल खतिवडा	केन्द्रीय समिति सदस्य	ने.क.पा. एमाले, काठमाण्डौ
८१.	माधव कार्की		सोलुखुम्बु
८२.	राजविक्रम कार्की		ओखलढुङ्गा
८३.	श्याम कुमार श्रेष्ठ	किसान	भोजपुर
८४.	धानु मण्डल	किसान	सप्तरी
८५.	हरिनाथ महतो	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ,(क्रा.) सप्तरी
८६.	रिता चौधरी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ,(क्रा.) सप्तरी
८७.	रामहरि नेपाल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ,(क्रा.) भ्रपा
८८.	रवि जोशी	प्रबन्ध निर्देशक	न्यु लक्की इन्टरप्राइजेज
८९.	मनोज कुमार यादव	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मोरङ्ग
९०.	डा. गङ्गाराम यादव	पशु विकास अधिकृत	जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, मोरङ्ग
९१.	चन्द्रकला शिवकोटी	किसान	इलाम
९२.	श्रीमन्ता भट्टराई		हिमालय टिभी. विराटनगर
९३.	नगेन्द्र खड्का	केन्द्रीय समिति सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन, काठमाण्डौ
९४.	निरा प्रसाईं		मोरङ्ग
९५.	ईश्वर बुढाथोकी	केन्द्रीय समिति सदस्य	ने.क.पा. एमाले, धनकुटा
९६.	जीवन शाह	प्रमुख	किसान संघ, सिराहा
९७.	डिल्लीराम दाहाल	सदस्य	किसान संघ, सुनसरी
९८.	रमेश खड्का	सदस्य	नेपाली काँग्रेस , खोटाङ्ग

९९.	करण धिमाल	किसान	मोरङ्ग
१००.	लिकुमा राजवंशी	किसान	मोरङ्ग
१०१.	सूर्यमाया धमाल	किसान	मोरङ्ग
१०२.	चन्द्र लिम्बू		इलाम
१०३.	इन्द्र बहादुर ढुङ्गेल		धनकुटा
१०४.	वेद प्रसाद पोखरेल	प्रमुख	ने.क.पा. एमाले, उदयपुर
१०५.	बद्री प्रसाद दाहाल	वरिष्ठ योजना अधिकृत	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
१०६.	नर बहादुर कटुवाल	गा.वि.स. सचिव	पतिमानीङ्ग गा.वि.स.
१०७.	दीपेन्द्र कुमार यादव		सिराहा
१०८.	तेजमान खाँडवा		तेह्रथुम
१०९.	प्रेमनाथ अधिकारी		विराटनगर
११०.	बच्चु राई		खोटाङ्ग
१११.	हरि कुमार पोखरेल	राष्ट्रिय समिति सदस्य	किसान महासंघ, खोटाङ्ग
११२.	रमेश राई	राष्ट्रिय समिति सदस्य	किसान महासंघ, खोटाङ्ग
११३.	जनदेव दाहाल	शाखा अधिकृत	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
११४.	बिलट यादव	चालक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
११५.	तारा बहादुर घिमिरे	ओभरसियर	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
११६.	सञ्जय प्रकाश यादव	क्षेत्रीय अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, सिराहा
११७.	परशुराम दुलाल	सदस्य	किसान संघ, मोरङ्ग
११८.	छवि अधिकारी	सदस्य	किसान संघ, मोरङ्ग
११९.	हरिलाल सिंह		नेपाली कांग्रेस, मोरङ्ग
१२०.	प्रदीप कुमार सुनवार	अध्यक्ष	नेपाली कांग्रेस, ओखलढुङ्गा
१२१.	जय बहादुर श्रेष्ठ	केन्द्रीय समिति सदस्य	किसान संघ,
१२२.	प्रमोद कार्की	सचिव	किसान महासंघ, ओखलढुङ्गा
१२३.	सिता प्रसाई		मिडिया गठबन्धन
१२४.	शम्भु प्रसाद पाखेड		सिन्धुपाल्चोक
१२५.	गीता शाह	केन्द्रीय समिति सदस्य	एकीकृत माओवादी
१२६.	गोविन्द बिष्ट	सदस्य	नेकपा माले, सिराहा
१२७.	के.पी. बरे		उदयपुर
१२८.	उपेन्द्र राय	उपसभापति	क्षेत्रीय खाद्य प्रविधि तथा गुणनियन्त्रण कार्यालय
१२९.	सागर भट्टराई	बाली संरक्षण अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मोरङ्ग
१३०.	उदय कुमार सिंह	प्राविधिक सहायक	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, मोरङ्ग
१३१.	जगत नारायण शाह		सिराहा
१३२.	महानन्द ठाकुर		सुनसरी
१३३.	सुशील मेहेता		सुनसरी
१३४.	महेन्द्र यादव		विराटनगर
१३५.	श्रीनारायण शर्मा	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
१३६.	महेन्द्र तिवारी	केन्द्रीय समिति सदस्य	किसान संघ
१३७.	महाप्रसाद खतिवडा	समाचार सम्वाददाता	कान्तिपुर टिभी
१३८.	शेषराज दाहाल	सदस्य	किसान संघ, मोरङ्ग
१३९.	धर्मानन्द शाह		सिराहा
१४०.	दिनानाथ घिमिरे	पिएल सदस्य	नेकपा माले, सिराहा
१४१.	शम्भु पोखरेल	किसान	विराटनगर

१४२.	किशोर विश्वकर्मा		मकालु टिभी विराटनगर
१४३.	रोहित खनाल		मकालु टिभी विराटनगर
१४४.	शिव दयाल दास		विराटनगर
१४५.	तारा आचार्य		मोरङ्ग
१४६.	रेवती रमण भण्डारी		मोरङ्ग
१४७.	सुदामा शाह	कार्यालय सहयोगी	व्यवसायिक कृषि विकास आयोजना
१४८.	गोपाल प्रसाद यादव	कार्यालय सहयोगी	व्यवसायिक कृषि विकास आयोजना
१४९.	राम प्रसाद मेहता		काठमाण्डौ
१५०.	दिनेश कुन्याहा	सभापति	नेपाली कांग्रेस, सप्तरी
१५१.	बासुदेव मेहता	कार्यालय सहयोगी	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१५२.	पृथ्वी बहादुर खड्का	कार्यालय सहयोगी	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१५३.	ठाकुर प्रसाद काफ्ले	कार्यालय सहयोगी	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१५४.	शत्रुघन प्रसाद उपाध्याय	सदस्य	ने.क.पा. माले, काठमाण्डौ
१५५.	घमण्डबहादुर भण्डारी	कार्यालय सहयोगी	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१५६.	लेखनाथ अधिकारी	कार्यालय सहायक	किसान संघ, उदयपुर
१५७.	कल्पना श्रेष्ठ		सुनसरी
१५८.	सरोजलाकोइराला		व्यवसायिक कृषि विकास आयोजना
१५९.	गोपी बहादुर अछामी	भू.पू.खेलकुद राज्य मन्त्री	काठमाण्डौ
१६०.	सम्मर बहादुर मगर	कार्यालय सहयोगी	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१६१.	पूर्ण बहादुर सुनुवार	कार्यालय सहयोगी	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१६२.	रिता पाण्डे	कार्यालय सहयोगी	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१६३.	बिष्णुमणि पोखरेल	प्राविधिक सहायक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनाल, विराटनगर
१६४.	पुरुषोत्तम मैनाली	उपटोली प्रमुख	एडिएस
१६५.	सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१६६.	राजन दाहाल	वाली विकास अधिकृत	आईडब्लुआरएमपी,
१६७.	राजेश शाह	कृषि अर्थविज्ञ	आईडब्लुआरएमपी,

**एडिएस टाक्स फोर्स समूह बैठक
धुलिखेल (२८-२९ जेष्ठ, २०७०)**

क्र.स.	नम	पद	कार्यालय
१.	डा. प्रभाकर पाठक	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	श्री उत्तम कुमार भट्टराई	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
३.	डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
४.	श्री भवकृष्ण भट्टराई	सह सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
५.	श्री सुरेशबाबु तिवारी	कामु महानिर्देशक	कृषि विभाग
६.	श्री योगेन्द्र कुमार कार्की	योजना निर्देशक	प्याक्ट
७.	श्री टेक बहादुर बम	उपमहानिर्देशक	कृषि विभाग
८.	डा. रामकृष्ण खतिवडा	उपमहानिर्देशक	पशु सेवा विभाग
९.	डा. टेक बहादुर गुरुङ्ग	निर्देशक	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्
१०.	डा. देवेन्द्र गौचन	वैज्ञानिक	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्
११.	श्री सत्यनारायण मण्डल	योजना संयोजक	आईडब्लुआरएमपी,

१२.	श्री महेन्द्रनाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१३.	डा. सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१४.	सुश्री शवनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१५.	डा. महेन्द्र खनाल	वरिष्ठ बीउ विकास अधिकृत	बीउविजन गुण नियन्त्रण केन्द्र
१६.	श्री पूर्णचन्द्र वस्ती	वरिष्ठ खाद्य निरीक्षण अधिकृत	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग
१७.	श्री रवि कुमार डङ्गोल	कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१८.	श्री विन्दिरा अधिकारी	कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१९.	श्री हरि प्रसाद वस्ती	लेखा अधिकृत	आइडब्लुआरएमपी,
२०.	श्री राजन ढकाल	बाली विकास अधिकृत	आइडब्लुआरएमपी,
२१.	श्री ऋषिकेश भा	प्राविधिक सहायक	आइडब्लुआरएमपी,
२२.	श्री हरि यादव	प्राविधिक सहायक	आइडब्लुआरएमपी,

**एडिएस मस्यौदा कार्ययोजना तथा मार्गचित्र समीक्षा कार्यशाला
धुलिखेल (३१ जेष्ठ, २०७०)**

क्र.स.	नाम	पद	कार्यालय
१.	श्री जयमुकुन्द खनाल	सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	डा. प्रभाकर पाठक	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
३.	श्री विजय कुमार मल्लिक	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
४.	श्री सुरेशबाबु तिवारी	कार्यकारी निर्देशक	कृषि विभाग
५.	डा. श्यामकिशोर शाह	सदस्य सचिव	राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष
६.	श्री सच्चिदानन्द उपाध्याय	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, दिपायल
७.	श्री टेक बहादुर बम	उपमहानिर्देशक	कृषि विभाग
८.	श्री श्रीनारायण शर्मा	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, सुर्खेत
९.	श्री कमलकान्त भा	योजना प्रमुख	कृषि विकास योजना, जनकपुर
१०.	श्री तेज बहादुर सुवेदी	कार्यक्रम निर्देशक	पोष्टहार्भेष्ट व्यवस्थापन निर्देशनालय
११.	श्री लेखनाथ आचार्य	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, ललितपुर
१२.	श्री डिल्लीराम शर्मा	कार्यक्रम निर्देशक	बाली संरक्षण निर्देशनालय, कृषि विभाग
१३.	श्री रामानन्द मिश्र	कार्यक्रम प्रमुख	मत्स्य विकास निर्देशनालय, कृषि विभाग
१४.	श्री सत्यनारायण मण्डल	योजना संयोजक	आइडब्लुआरएमपी,
१५.	श्री द्वारिका प्रसाद आचार्य	उपनियन्त्रक	महालेखा परिक्षणको कार्यालय
१६.	श्री हस्त बहादुर बिष्ट	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१७.	डा. सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१८.	सुश्री सवनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१९.	श्री बन्नी दाहाल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर
२०.	श्री भरत देवकोटा	वरिष्ठ बाली विकास अधिकृत	कृषि विभाग

एडिएस क्षेत्रीय कार्याशाला
धनकुटा २०७१/०१/२९

क्र.स.	नम	पद	कार्यालय
१.	डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	लक्ष्मण प्रसाद पौडेल	योजना संयोजक	आइडब्लुआरएमपी, कृषि विभाग
३.	चित्र बहादुर श्रेष्ठ	सह संयोजक	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
४.	भानु सिग्देल	सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
५.	देवी बराल	उपाध्यक्ष	अखिल नेपाल किसान महासंघ
६.	डा. प्रेम डाँगी	महा सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ
७.	नगेन्द्र खड्का	सचिवालय सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
८.	गोपाल भण्डारी	संयोजक, पूर्वाञ्चल	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
९.	डा. बोध प्रसाद पराजुली	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय पशु सेवा निर्देशनालय
१०.	मुकुन्द भुषाल	बाली विकास अधिकृत	आइडब्लुआरएमपी, कृषि विभाग
११.	सोम प्रसाद भट्टराई	का.मु. प्रजिअ	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनकुटा
१२.	सावित्री रेग्मी	राष्ट्रिय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१३.	देवीमाया भट्टराई	राष्ट्रिय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१४.	ज्ञान बहादुर कटुवाल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१५.	गंगा प्रसाद चेम्जोङ्ग	राष्ट्रिय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१६.	शिव अन्जिया	जिल्ला सभापति, धनकुटा	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१७.	शिव कुमार चौधरी	जिल्ला सभापति, उदयपुर	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१८.	हरि कुमार पोखरेल	राष्ट्रिय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
१९.	बेनु शिवाकोटी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२०.	दुखीलाल चौधरी	राष्ट्रिय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२१.	धन्यानन्द अधिकारी	जिल्ला सभापति, मोरङ्ग	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२२.	भुवन सिंह राई	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२३.	तारा सुवेदी	जिल्ला सभापति, झापा	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
२४.	घनश्याम थापा	सचिवालय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
२५.	केहरसिंह चेम्जोङ्ग	जिल्ला सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
२६.	अग्नि बस्नेत	जिल्ला सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
२७.	टेक बहादुर राई	जिल्ला सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२८.	ठाकुरनाथ पौडेल	जिल्ला सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ
२९.	रुद्र बहादुर अधिकारी	जिल्ला सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ
३०.	वीरजङ्ग राई	जिल्ला सभापति, भोजपुर	अखिल नेपाल किसान महासंघ
३१.	हरि नारायण महतो	केन्द्रीय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
३२.	गणेश प्रसाद घिमिरे	जिल्ला सभापति, तेह्रथुम	नेपाल किसान संघ
३३.	केदार बहादुर थापा	जिल्ला सभापति, मोरङ्ग	नेपाल किसान संघ
३४.	राम बहादुर बस्नेत	जिल्ला सभापति, संखुवासभा	नेपाल किसान संघ
३५.	शिवशरण मण्डल	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल किसान संघ

३६.	ईश्वरी आचार्य	जिल्ला समिति सदस्य	नेपाल किसान संघ
३७.	हरि बहादुर खनाल	सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन
३८.	छविीलाल घिमिरे	का.मु वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, धनकुटा
३९.	सुष्मा राई	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
४०.	तील बहादुर कार्की	जिल्ला सभापति, ताप्लेजुङ्ग	नेपाल किसान संघ
४१.	बिष्णु बहादुर डाँगी	जिल्ला सभापति, सुनसरी	नेपाल किसान संघ
४२.	केशव प्रसाद भट्टराई	सचिव सुनसरी	नेपाल किसान संघ
४३.	भीष्मराज आङ्दम्बी	जिल्ला समिति सदस्य, खोटाङ्ग	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
४४.	लेखनाथ ढकाल	जिल्ला सभापति, सोलुखुम्बु	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
४५.	प्रेमा माडोडवा	पत्रकार	रेडियो मकालु
४६.	मिन प्रसाद सुवेदी	जिल्ला संयोजक धनकुटा	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
४७.	मुक्तिनाथ खतिवडा	सहायक इन्स्पेक्टर	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनकुटा
४८.	रामवंश यादव	हवलदार	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनकुटा
४९.	लोकेन्द्र कुँवर	शाखा अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, धनकुटा
५०.	अस्मिता दाहाल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
५१.	हरि प्रसाद खतिवडा	सदस्य	नेपाल किसान संघ
५२.	कृष्ण राई	पत्रकार	रेडियो नेपाल
५३.	सिद्धराज राई	पत्रकार	नागरिक दैनिक
५४.	पुष्पराज पौडेल	कृषि प्रसार अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, धनकुटा
५५.	अम्बिका बहादुर खड्का	जिल्ला समिति सदस्य, पाँपथर	नेपाल किसान संघ
५६.	महेन्द्र नाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
५७.	राजेन्द्र भट्टराई	सचिव, भ्रूपा	नेपाल किसान संघ
५८.	निर्मल बराल	संयोजक	कोचिला राज्य समिति
५९.	जिवच्छा यादव	जिल्ला सभापति, सिराहा	अखिल नेपाल किसान महासंघ
६०.	नगेन्द्र खतिवडा	सचिवालय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
६१.	डा. जीवन कुमार सिंह	वरिष्ठ पशु चिकित्सक	जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, धनकुटा
६२.	भवानी पराजुली	जिल्ला समिति सदस्य, मोरङ्ग	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
६३.	मन्जु राई	जिल्ला समिति सदस्य, खोटाङ्ग	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
६४.	गणेश तिमिल्सिना	केन्द्रीय समिति सदस्य	नेपाल किसान संघ
६५.	विनोद कुमार भट्टराई	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
६६.	विक्रम कार्की	जिल्ला समिति सदस्य, सोलुखुम्बु	अखिल नेपाल किसान महासंघ
६७.	धर्मराज राई	सदस्य	नेपाल किसान संघ
६८.	कल्याण शर्मा	जिल्ला सभापति, मोरङ्ग	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)

६९.	रवीन्द्र बुढाथोकी	जिल्ला समिति सदस्य, भोजपुर	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
७०.	प्रवीण राई	जिल्ला समिति सदस्य, खोटाङ्ग	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
७१.	चिन्तानारायण खनाल	प्राविधिक सहायक	आईडब्लुआरएमपी, कृषि विभाग
७२.	भविन्दु अधिकारी	जिल्ला समिति सदस्य, सङ्खुवासभा	अखिल नेपाल किसान महासंघ
७३.	अन्जु राई	जिल्ला समिति सदस्य, धनकुटा	अखिल नेपाल किसान महासंघ
७४.	उदय शंकर मण्डल	जिल्ला समिति सदस्य, सप्तरी	अखिल नेपाल किसान महासंघ
७५.	दुण्डीराज थापा	जिल्ला सभापति, धनकुटा	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
७६.	धुब्र डाँगी	केन्द्रीय सदस्य समिति	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
७७.	इन्द्र बहादुर हुङ्गेल	जिल्ला सभापति, धनकुटा	नेपाल किसान संघ
७८.	लक्ष्मी प्रसाद खरेल	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, ताप्लेजुङ्ग
७९.	जगतियान देवी शाह	केन्द्रीय समिति सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
८०.	बिनादेवी राई	प्राविधिक सहायक	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, धनकुटा
८१.	चित्रकला चौहान	प्राविधिक सहायक	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, धनकुटा
८२.	डम्बर चेम्जोङ्ग	जिल्ला समिति सदस्य, पाँचथर	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)
८३.	ठगेन्द्र प्रसाद खतिवडा	सचिव जिल्ला समिति	अखिल नेपाल किसान महासंघ (क्रान्तिकारी)

एडिएस क्षेत्रीय कार्याशाला नेपालगञ्ज २०७१/०२/१३

क्र.स.	नाम	पद	कार्यालय
१.	सम्माननीय डा. प्रेम दंगाल	सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
२.	डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	सह सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
३.	श्री भानु सिग्देल	सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
४.	श्री तेज बहादुर सुवेदी	उपप्रबन्ध निर्देशक	कृषि विभाग
५.	श्री लक्ष्मण प्रसाद पौडेल	कार्ययोजना संयोजक	आईडब्लुआरएमपी
६.	श्री बलराम बास्कोटा	उप सामान्य सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
७.	श्री नगेन्द्र खड्का	केन्द्रीय सचिवालय सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
८.	श्री श्रीनारायण शर्मा	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, मध्य पश्चिम
९.	श्री राजेन्द्र प्रसाद भारी	योजना प्रमुख	एचभिएपी
१०.	श्री गोकर्ण अर्याल	योजना निर्देशक	रिज्मएफपी
११.	श्री गोकर्ण आचार्य	कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

१२.	श्री गोविन्द ज्वाली	वरिष्ठ कार्यक्रम अधिकृत	एडिबी/एनआरएम
१३.	श्री किशोर प्रसाद कायस्थ	क्षेत्रीय निर्देशक	क्षेत्रीयपशु सेवा निर्देशनालय, मध्य पश्चिम
१४.	श्री महेन्द्र तिवारी		नेपाली कांग्रेस
१५.	श्री शेर बहादुर साउद	केन्द्रीय सदस्य	नेपाल किसान संघ, कञ्चनपुर
१६.	श्री कृष्ण प्रसाद पन्थी	जिल्ला सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ, रुपन्देही
१७.	सुश्री प्रेमा अधिकारी	सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ, सल्यान
१८.	सुश्री रेखा शर्मा	केन्द्रीय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, दाङ्ग
१९.	श्री हरिभक्त अधिकारी	सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन, बाँके, कोहलपुर
२०.	श्री टीकाराम खड्का	केन्द्रीय सदस्य	किसान संघ
२१.	श्री अमर ओली	सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ, दाङ्ग
२२.	श्री वीर बहादुर खड्का	उपसभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ, रुकुम
२३.	श्री गोवर्द्धन शर्मा आचार्य	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन, दाङ्ग
२४.	श्री तीर्थ बहादुर बुढा	सभापति	जुम्ला
२५.	श्री खड्ग बहादुर सेजुवाल	अध्यक्ष	किसान संघ, जुम्ला
२६.	श्री तेज बहादुर के.सी.		रुकुम
२७.	श्री लोकेन्द्र बहादुर थापा	सभापति	किसान संघ, मुगु
२८.	श्री मान बहादुर पाल	उपाध्यक्ष	नेपाल किसान संघ, कञ्चनपुर
२९.	श्री नारायणदत्त पन्थ	केन्द्रीय सदस्य	नेपाल किसान संघ, कञ्चनपुर
३०.	सुश्री जानुका क्षेत्री		कञ्चनपुर
३१.	श्री देगेन्द्र विक्रम सिंह जि.सी.	डिसिएम	प्युठान
३२.	श्री लक्ष्मी प्रसाद राजभण्डारी	उपसभापति	अखिल किसान महासंघ, प्युठान
३३.	श्री प्रेमलाल सापकोटा	सभापति	नेपाल अखिल किसान महासंघ, बाँके
३४.	श्री टड्क प्रसाद पाण्डे	जिल्ला सदस्य	रुपन्देही
३५.	श्री नारायण भुषाल	प्रतिनिधि	कपिलवस्तु
३६.	श्री गणेश पौडेल	प्रतिनिधि	बाँके
३७.	सुश्री शारदा शर्मा (लक्ष्मी)	प्रतिनिधि	बाँके
३८.	श्री विनोद कुमार गिरी	केन्द्रीय सदस्य	सुर्खेत
३९.	श्री अम्बिका पाठक	अधिकृत	जिजिस, बाँके
४०.	श्री रवि किसन पासवान		
४१.	श्री मुकुन्द भुषाल	बाली विकास अधिकृत	आइडब्लुआरएमपी/कृषि विभाग
४२.	श्री विनोद भट्टराई	लेखा अधिकृत	आइडब्लुआरएमपी/कृषि विभाग
४३.	सुश्री लक्ष्मी तिमिल्सिना	किसान	कैलाली
४४.	श्री पुष्पराज बेलबासे	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, मध्य पश्चिम
४५.	श्री रवि जोशी		न्यु लक्की इन्टरप्राइजेज
४६.	श्री राजेन्द्र प्रसाद प्रधान	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, बाँके
४७.	श्री टेक प्रसाद लुईटेल	वरिष्ठ कृषि अर्थ विज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
४८.	श्री हिक्मत कुमार श्रेष्ठ	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, बर्दिया
४९.	श्री जडुलाल साह	प्राविधिक सहायक	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, बाँके

५०.	सुश्री जिवन्ती पौडेल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, कैलाली
५१.	सुश्री अगस्था अधिकारी		
५२.	श्री राम बहादुर महर	सभापति	नेपाल किसान संघ, बझाङ
५३.	श्री प्रकाश बहादुर देउवा	केन्द्रीय सदस्य	नेपाल किसान संघ, कैलाली
५४.	श्री प्रेम बहादुर घले		नेपाल किसान संघ, सुर्खेत
५५.	श्री प्रकाश खनाल		नेपाल किसान संघ, दैलेख
५६.	श्री गणेश चन्द्र तिमिल्सिना	केन्द्रीय सदस्य	नेपाल किसान संघ, काठमाण्डौ
५७.	श्री अमर प्रसाद भण्डारी	केन्द्रीय सदस्य	नेपाल किसान संघ, प्युठान
५८.	श्री रुद्र शर्मा	योजना अधिकृत	राष्ट्रिय योजना आयोग
५९.	श्री लाल कुमार श्रेष्ठ	वरिष्ठ कृषि अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
६०.	श्री विनोद कुमार भट्टराई	वरिष्ठ कृषि अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
६१.	श्री शिलादेवी तिवारी	सदस्य	नेपाली कांग्रेस, कालिकोट
६२.	श्री तर्क बहादुर शाही	सचिव	नेकपा एमाले केन्द्रीय कृषि तथा भूमि सुधार विभाग
६३.	श्री जागुराय चौधरी		अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.) कञ्चनपुर
६४.	श्री नारायण थापा	केन्द्रीय सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.) दैलेख
६५.	श्री विश्व बहादुर थापा	केन्द्रीय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.) बर्दिया
६६.	श्री मुन बहादुर कार्की	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, जुम्ला
६७.	श्री मान बहादुर भण्डारी	केन्द्रीय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.) कालिकोट
६८.	श्री चन्द्र कुमारी गुरुङ्ग		सुर्खेत
६९.	श्री कुमराराम शाही	सभापति	नेकपा एमाले कालिकोट
७०.	श्री कल बहादुर हमाल	केन्द्रीय सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.) हुम्ला
७१.	श्री उमानाथ पौडेल	प्रतिनिधि	किसान संघ, बर्दिया
७२.	श्री तुल प्रसाद गौतम	प्रतिनिधि	किसान गठबन्धन, बर्दिया
७३.	श्री शेर बहादुर सिंह	सभापति	किसान गठबन्धन, कञ्चनपुर
७४.	श्री कृष्णराज उपाध्याय	अध्यक्ष	नेपाल किसान संघ, सल्यान
७५.	श्री मनसिंह डाँगी	सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ
७६.	श्री राजन ढकाल	वाली विकास अधिकृत	आरआईएसएमएफपी
७७.	श्री मोहममद हरमुलाह खान	वाली विकास अधिकृत	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, बाँके
७८.	श्री धर्मा रोकाया	संयोजक	खाद्य अधिकार सञ्जाल
७९.	श्री केदार प्रसाद आचार्य	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.) बर्दिया
८०.	श्री लेखराज रेग्मी	राज्य संयोजक	थारुवान, दाङ्ग
८१.	श्री दिनेश पाठक	प्रविधिक सहयोगी	जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, बाँके
८२.	श्री दल बहादुर साही		रुपन्देही
८३.	श्री बुद्ध बहादुर बस्नेत		प्युठान
८४.	श्री शुभकामना पौडेल	सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन, कैलाली

८५.	श्री भीम बहादुर बस्नेत	अध्यक्ष	नेपाल किसान संघ, प्युठान
८६.	श्री अमृत बहादुर ओली	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.) रुकुम
८७.	श्री खड्ग बहादुर मगर	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.)
८८.	श्री सन्तोष आचार्य	सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन, बाँके
८९.	श्री सम्भना रावल	सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन, कन्चनपुर
९०.	श्री शिवेन्द्र कार्की	सदस्य	नेपाल किसान गठबन्धन, कालिकोट
९१.	श्री आरती तिवारी	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, बाँके
९२.	श्री रिता पौडेल	सदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ
९३.	श्री हरि यादव	प्राविधिक सहयोगी	आइडब्लुआरएमपी
९४.	श्री राजेश साह	कृषि अर्थविद	आइडब्लुआरएमपी
९५.	श्री गौरी अधिकारी	नायब सुब्बा	आइडब्लुआरएमपी

एडिएस नगरकोट बैठक
२०७०/१०/२७-२८

क्र.स.	नाम	पद	कार्यालय
१.	श्री उत्तम कुमार भट्टराई	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	सह -सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
३.	डा. सुरज पोखरेल	कार्यक्रम निर्देशक	बाली विकास निर्देशनालय
४.	श्रीमती जीवन प्रभा लामा	महा निर्देशक	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग
५.	श्री सुरेशबाबु तिवारी	महा निर्देशक	कृषि विभाग
६.	डा. नर बहादुर राजुवार	महा निर्देशक	पशु सेवा विभाग
७.	श्री दिलाराम भण्डारी	प्रमुख	बीउविजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र
८.	श्री कैलाश पोखरेल	उप सचिव	अर्थ मन्त्रालय
९.	श्री महेश खरेल	उप सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
१०.	डा. प्रेम दंगाल	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
११.	श्री बलराम बांसकोटा	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१२.	श्री भानु सिग्देल	सचिव	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१३.	श्री चित्र बहादुर श्रेष्ठ	सह सभापति	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१४.	श्री नहेन्द्र खड्का	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१५.	श्री गणेश शाह	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१६.	डा. केशव खड्का	सदस्य	राष्ट्रिय किसान गठबन्धन
१७.	श्री महेन्द्र खनाल	वरिष्ठ बीउ विकास अधिकृत	बीउविजन गुण नियन्त्रण केन्द्र
१८.	श्री महेन्द्रनाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१९.	श्रीमती सबनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
२०.	श्री सूर्य पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	जिल्ला पशु सेवा कार्यालय, मकवानपुर
२१.	श्री विनोद कुमार भट्टराई	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

२२.	श्री टेक प्रसाद लुईटेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
२३.	श्री सुदीप खतिवडा	कृषि अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
२४.	डा. इन्द्रकान्त भ्वा	योजना प्रबन्धक	जुनेसिस नियन्त्रण आयोजन
२५.	श्री किशोर पन्त	वरिष्ठ कृषि विस्तार अधिकृत	एकत्रित जल संसाधन व्यवस्थापन परियोजना
२६.	डा. हरि बहादुर के.सी.	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
२७.	श्री कैलाशराम चौधरी	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

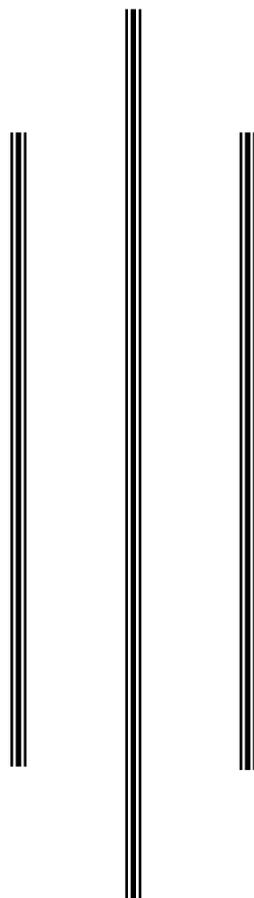
**एडिएस टास्क फोर्स बैठक
धुलिखेल २०७०/०१/१५-१६)**

क्र.स.	नाम	पद	कार्यालय
१.	डा. प्रभाकर पाठक	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
२.	श्री भवकृष्ण भट्टराई	सह-सचिव	राष्ट्रिय योजना आयोग
३.	डा. राजेन्द्र प्रसाद अधिकारी	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
४.	श्री राम प्रसाद पुलामी	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
५.	श्री योगेन्द्र कुमार कार्की	सह-सचिव	कृषि विकास मन्त्रालय
६.	श्री चित्र बहादुर श्रेष्ठ	सभापति	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.)
७.	श्री भानु सिग्देल	अध्यक्ष	नेपाल किसान संघ
८.	डा. प्रेम दङ्गाल	महा सचिव	अखिल नेपाल किसान महासंघ
९.	श्री गणेश शाह	प्रतिनिधि	नेपाल किसान महासंघ
१०.	श्री बलराम बाँसकोटा	उप महासचिव	नेपाल अखिल किसान महासंघ
११.	श्री नहेन्द्र खड्का	सचिवालयसदस्य	अखिल नेपाल किसान महासंघ, (क्रा.)
१२.	श्री महेन्द्रनाथ पौडेल	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय
१३.	श्रीमती सबनम शिवाकोटी	वरिष्ठ बाली संरक्षण अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१४.	श्री सूर्य प्रसाद पौडेल	वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत	कृषि विकास मन्त्रालय
१५.	श्री लाल कुमार श्रेष्ठ	वरिष्ठ कृषि अर्थविज्ञ	कृषि विकास मन्त्रालय

परिशिष्ट ६: व्यवस्थापिका-संसद, कृषि तथा जलस्रोत समितिको सुभाब

व्यवस्थापिका-संसद
कृषि तथा जलस्रोत समिति
कृषि विकास रणनीति सम्बन्धि सुभाब प्रतिवेदन, २०७१

व्यवस्थापिका-संसद,
कृषि तथा जलस्रोत समिति सचिवालय
सिंहदरवार, काठमाडौं

Email : kj.samiti@can.gov.np

Website : www.can.gov.np

व्यवस्थापिका-संसद, कृषि तथा जलस्रोत समितिको सुभाब

भाग-१ परिचय

पृष्ठभूमि:

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको प्रधान्यता यहाँको वास्तविकता हो । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ३५ प्रतिशत योगदान कृषि क्षेत्रको छ र करीब दुई तिहाई जनता कृषिमा नै निर्भर रहेका छन् । कृषि क्षेत्रको विकास र विस्तारले देश विकासमा महत्वपूर्ण योगदान गर्दछ । कृषि लगायत प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग गरी तुलनात्मक लाभको आधारमा कृषि बालीको प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाएर उत्पादन वृद्धि गरी मुलुकलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउनु हाम्रो प्राथमिकता हुनुपर्छ । तुलनात्मक लाभका नगदे बालीहरूमा व्यवसायीकरण, कृषि मार्फत आयात प्रतिस्थापन र आम किसानहरूको आर्थिकस्तर वृद्धि गर्दै समृद्ध नेपाल बनाउने नै हाम्रो परिकल्पना हुनु पर्दछ । कृषिमा औद्योगीकरण नभएसम्म देशको समृद्धिको कल्पना पनि गर्न सकिदैन र हुन सक्दैन । कृषिमा व्यवसायीकरण, विविधीकरण, आधुनिकीकरण गरी यस क्षेत्रको योगदान बढाउने र विदेश पलायन भएका र वैदेशिक रोजगारीमा गएका युवाहरूलाई कृषि क्षेत्रमा आकर्षित गरी कृषिलाई आत्मनिर्भर बनाउनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी कृषि क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनका असर कम गर्ने, सिंचाई सुविधा सर्वसुलभ बनाउने, सीमान्त भूमिमा कृषिको लागि चाप घटाउने, किटनाशक विषादीको अनुपयुक्त र असुरक्षित प्रयोगबाट वातावरण र जनस्वास्थ्यमा नकारात्मक प्रभाव घटाउने, उपलब्ध कृषि प्रविधिहरू पर्याप्त रूपमा कृषकको थलोमा पुऱ्याउने, रासायनिक मल आयात र वितरण व्यवस्था सुनिश्चित तुल्याउने, युवा जनशक्तिलाई कृषि पेशामा आकर्षित गर्न, कृषि उपजको प्रशोधन प्रविधिको विकास र विस्तार गर्ने, कृषि एवं पशुजन्य उत्पादन, वितरण, आयात एवं निर्यातमा गुणस्तर एवं स्वच्छताको नियमन कार्य प्रभावकारी तुल्याउने, कृषि उत्पादकत्व बढाउन कृषक समूह र सहकारीको संस्थागत विकास, गरिब, महिला, जनजाति, दलित, मधेसी, मुस्लिम र दुर्गम क्षेत्रका कृषकहरूको कृषि तथा पशु सेवा कार्यक्रममा पहुँच वृद्धि गर्ने, कृषि सम्बन्ध औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षामा पहुँच बढाउने जस्ता चुनौतिहरू रहेको कुरा चालु त्रिवर्षीय योजनामा पनि औल्याइएको छ । दुरगामी असर पार्ने नीति नियम कानून, त्यसलाई सहयोग गर्ने संरचना, राज्यको लगानी, नीजी सहकारी क्षेत्रको सक्रियता र किसानहरूको सचेतना, संलग्नता, लगनशीलता, मिहिनेत, दाताहरूको लगानी प्रतिबद्धताबाट कृषि क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति भई कृषिमा आत्मनिर्भर हुन सकिन्छ र कृषि क्षेत्रलाई आकर्षित र मर्यादित बनाई युवावर्गलाई कृषि क्षेत्रमा टिकाई राख्न सकिन्छ ।

दीर्घकालीन कृषि योजना सफल हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा कृषि विकास मन्त्रालयले दीर्घकालीन कृषि रणनीति तयार पारेको र यस्तो नीति निर्माणमा पनि संसदको भूमिका रहनु पर्दछ भन्ने सन्दर्भमा कृषि तथा जलस्रोत समितिको मिति २०७१/०५/२४ गतेको बैठकबाट समितिका सदस्य माननीय श्री आनन्दप्रसाद पोखरेलको संयोजकत्वमा कृषि विकास उप-समिति गठन भएको थियो । उक्त उपसमितिलाई कृषि विकास रणनीतिको सम्बन्धमा सबै पक्षका सरोकारवालासंग छलफल गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन पेश गर्न कार्यभार दिइएकोमा उपसमितिले विभिन्न सरोकारवर्गसँग छलफल गरी प्राप्त सुझावहरू समेत अध्ययन गरी रणनीतिको सम्बन्धमा आफ्नो सुझावहरू सिफारिस प्रस्तुत गरिएको थियो। उपसमितिले पेश गरेको प्रतिवेदनमा छलफल र परिमार्जन सहित यो प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

अध्ययनको मुख्य उद्देश्य प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिको अध्ययन गरी सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी समितिको सुझावहरू प्रस्तुत गर्नु रहेको छ ।

अध्ययनको औचित्य

१. संसदको मुख्य काम नीति निर्माण गर्ने भए तापनि नीति अन्तर्गत बन्ने ऐनमा मात्र संसदको भूमिका रहने प्रचलन रहेको छ । नीतिबाट नै अन्य ऐन, नियम निसृत भएर आउने हुँदा नीति निर्माण संसदको चासोको विषय बन्नु पर्छ र रणनीतिमा संसदले अपनत्व लिनु पर्दछ ।
२. आगामी २० वर्षको नेपालको कृषि क्षेत्रको विकासमा यस रणनीतिले नै मार्गनिर्देश गर्ने र ऐन, नियम, बजेट र कार्यक्रम समेत प्रभाव पार्ने भएकोले यो रणनीति निर्माणको चरणमा नै सम्बन्धित सबै निकायको चासो तथा सहभागिता र राजनीतिक स्वामित्व आवश्यक छ ।
३. रणनीति निर्माणसँगै अकी महत्वपूर्ण कुरा यसको सफल कार्यान्वयनको हो । समिति ADS ले APP को जस्तो असफल नियती व्योहोर्नु नपरोस भन्ने चाहन्छ । यस कृषि विकास रणनीतिको सफल कार्यान्वयनका लागि यसका सरोकारवाला निकायको प्रतिवद्धता, कार्ययोजना र समन्वय अपरिहार्य छ ।
४. रणनीति निर्माणका क्रममा छुटेका सरोकारवाला निकायसंग छलफल गर्न, छुटेका विषयहरू समेटन र संरचनागत परिवर्तन, कानून परिमार्जन र स्रोत साधन व्यवस्थापनका लागि समेत थप स्पष्टता बनाउन तथा रणनीति कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने निकायहरूविच अस्पष्टता हटाउन र यसको सफल कार्यान्वयन हुन सकोस भनेर नै यो अध्ययन गरिएको हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिमा सुभाब पेश गर्ने सन्दर्भमा उप-समितिले विभिन्न विधिहरू अपनाएको थियो। अपनाइएका विधिहरूमा प्रस्तावित रणनीति र विभिन्न सन्दर्भ सामाग्रीको अध्ययन विश्लेषण गरिएको थियो। त्यसपछि विभिन्न संघ, संस्था, पदाधिकारीहरूसँग छलफल र अन्तरक्रिया गरिएको र विभिन्न राजनीतिक दलहरूको आधिकारिक धारणाको जानकारी लिइएको थियो । यसरी जानकारी लिइएका संघ, संस्था र सरकारी निकायका सम्बद्ध पदाधिकारी, सरोकारवाला मन्त्रालयहरू, कृषिसँग सम्बन्धित विज्ञहरू, व्यवसायीहरू, महिला, जनजाति, दलित, पिछडिएको वर्ग, भूमिहीनका प्रतिनिधिसँग छलफल अन्तरक्रिया गरिएको थियो । त्यसैगरी नीति निर्माणमा सहयोग गर्ने दातासँग नीति कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने प्रतिवद्धताको लागि छलफल पनि गरिएको थियो। उपसमितिबाट प्रस्तावित कृषि विकास रणनीतिमा सुभाब सहितको प्रतिवेदन समितिमा पेश भएपछि समितिमा कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनमा सरोकार राख्ने विभिन्न १० वटा मंत्रालयसँग छलफल गरिएको थियो । उपसमितिको गठन विधि अनुसूची १ मा, छलफलमा सहभागी विज्ञ र संघ संस्थाको नामावली अनुसूची २ मा, सहभागी निकाय र विज्ञहरूबाट प्राप्त सुभाबहरू अनुसूची ३ मा, कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनमा सरोकार राख्ने विभिन्न १० वटा मंत्रालयबाट छलफलमा संलग्न पदाधिकारीहरूको नामावली अनुसूची ४ मा, समितिका माननीय सदस्यहरूको नामावली अनुसूची ५ मा र समिति सचिवालयका कर्मचारीहरूको नामावली अनुसूची ६ मा राखिएको छ ।

कृषि क्षेत्रको समस्या

करिव ८३ प्रतिशत ग्रामिण जनताको मुख्य जिविकोपार्जनको श्रोतका रूपमा रहेको नेपालको कृषि क्षेत्रले तेस्रो आवधिक योजनाबाट नै विकासको प्राथमिकतामा पर्न सफल भएता पनि अपेक्षाकृत विकास हुन सकेको छैन। कृषि क्षेत्रको विकास नीतिरणनीतिमाहरुमा प्राथमिकतामा परे पनि राज्यबाट हुने लगानीको प्राथमिकतामा कहिल्यै परेन। एकातिर कृषि विकासका लागि बजेटको अपर्याप्तताको विषय सदैव टड्कारो रूपमा आउँछ भने अर्कातिर कृषि विकासका योजना कार्यान्वयन गर्ने निकायबाट समयमा विनियोजित बजेट खर्च गर्न नसकेको र भएको बजेटको कार्यान्वयन पनि प्रभावकारी नवनेको अवस्था छ । कृषि विकासको जिम्मा पाएका निकायहरुको समयानुकूल क्षमता अभिवृद्धि हुन नसक्दा र सुशासन सुनिश्चित गर्न नसक्दा कृषि विकासका परियोजनाबाट परिलक्षित उपलब्धिहरु हासिल हुन सकेका छैनन। जसको परिणाम विगतमा खाद्यान्न निर्यात गर्ने मुलुक आज खाद्यान्न आयात गर्नु पर्ने अवस्थामा पुगेको छ ।

राष्ट्रिय कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रले गरेको योगदानका आधारमा यस क्षेत्रको लागि हाल आवश्यक लगानीको करिव १० प्रतिशत मात्र राज्यबाट प्राप्त गरेको छ। भु-खण्डीकरण, प्रकृतिक प्रकोपलाई व्यवस्थापन गर्न सक्ने राज्यको अपर्याप्त क्षमता, राज्यको अस्थिर भू-नीति जस्ता कारणले कृषि क्षेत्रमा पर्याप्त मात्रामा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित हुन सकेको छैन । पर्याप्त नीतिगत पुर्वाधारहरुको अभावमा व्यवसायिक कृषि तथा यसको औद्योगिकरणमा अन्तर्राष्ट्रिय लगानी समेत आकर्षित हुन सकिरहेको छैन । हाल सम्म पनि कृषि क्षेत्र व्यवसाय वा उद्यमको रूपमा स्थापित हुन सकेको छैन। प्राकृतिक प्रकोप तथा अन्य खतराबाट हुने क्षतिलाई परिपूर्ति गर्नका लागि विमा र क्षतिपूर्तिको उचित व्यवस्था एवं विमामा सबै कृषकहरुको सहज र सरल पहुँच हुन सकेको छैन ।

नेपालमा कृषि अनुसन्धानको क्षेत्रमा राज्यको लगानी कृषि गार्हस्थ उत्पादको करिव ०.४ प्रतिशत छ, जुन अत्यन्त न्यून हो । कृषि अनुसन्धान कृषकहरुको माग, राष्ट्रिय आवश्यकता र भौगोलिक सम्भावनाहरुलाई सम्बोधन गर्ने गरी केन्द्रीत हुन सकिरहेका छैनन् भने अर्कोतिर अनुसन्धानबाट सृजित प्रतिफलहरु सही समयमा सही ढंगले कृषक समक्ष प्रसारित हुन सकिरहेको छैन । कृषि अनुसन्धान, कृषि प्रसार र कृषि शिक्षाका विचमा समन्वय हुन सकेको छैन। कृषि अनुसन्धान र प्रसार विकेन्द्रीकरण हुन सकिरहेको छैन। कृषि उत्पादनको मुख्य आधारको रूपमा रहेको विउ र नश्लहरुको विकास र विस्तार हुन नसक्दा र आवश्यक पुर्वाधार एवं मलको उपलब्धताको अभावले उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य हासिल हुन सकिरहेको छैन ।

प्रचुर मात्रामा पानी भएता पनि सीमित खेतीयोग्य जमिनमा मात्र सिंचाईको सुविधा छ। अधिकांश खेती योग्य जमिन आकासे पानीमा निर्भर छ । कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व बृद्धिको सिंचाईको अभाव नै मुख्य व्यवधानको रूपमा देखापरेको छ। यसका अलावा सिंचाई परियोजनाको ढाँचा, बजेट विनियोजन तथा व्यवस्थापनले पनि समयमै परियोजना सम्पन्न हुने/नहुने निर्धारण गर्छ । कृषि क्षेत्रको पुर्वाधारका लागि बजेट निक्षेपण भए तापनि अन्य विभिन्न सरकारी निकाय बीच समन्वयको अभावका कारण कृषि क्षेत्रको नयाँ पुर्वाधार निर्माणको जिम्मेवारीका सन्दर्भमा द्विविधा देखिन्छ । अपर्याप्त प्राविधिक तथा व्यवस्थापन क्षमताका कारण स्थानीय स्तरमा सिंचाई परियोजना हस्तान्तरण गरिदैन अनि केन्द्रीकृत निर्णय प्रणालीले ठूला परियोजनालाई मात्र केन्द्र विन्दुमा राखेको पाइन्छ ।

कृषि सडकका नाममा ग्रामीण सडकलाई प्राथमिकता दिए पनि उत्पादन सामग्रीको पहुँच र कृषि उपजको सहज बजारीकरणमा नकारात्मक प्रभाव पर्न गई उत्पादनशील जमिनहरु बाँझो रहन गएको छ। आन्तरिक र बाह्य आप्रवासनका कारण कृषि क्षेत्रमा कृषि मजदुरहरुको अभाव देखिन थालेको छ । ग्रामीण विद्युतीकरणको अभावमा व्यवसायिक तथा औद्योगिक कृषिका लागि अत्यावश्यक उर्जाको अभावमा कृषि व्यवसाय सफल बन्न सकिरहेको छैन । कृषि क्षेत्रको उत्पादन लागत न्यूनीकरण गर्नका लागि कृषि यान्त्रीकरण गर्न समेत विद्युत अभावका कारण नकारात्मक असर पर्न गई उत्पादन लागत बढ्न गईरहेको छ। कृषि उपजहरु जस्तै धान

प्रशोधन गर्न प्रशोधनशालाहरु पर्याप्त र नविन प्रविधिका नहुँदा धान भारत निकासी हुने र सोही धान प्रशोधन पश्चात् अत्यन्तै महंगो मूल्यमा आयात हुने अवस्था श्रृजना भएको छ ।

आलु, प्याज, तरकारी तथा फलफूल जस्ता कृषि उपजहरुको लागि उचित भण्डारण सुविधा नहुँदा उत्पादन हुने मौसममा सडेर जाने वा न्यून मूल्यमा निर्यात हुने तथा बेमौसममा अत्यन्तै महंगो मूल्यमा आयात हुँदा कृषि उत्पादनमा अपेक्षित विकास नहुनुका साथै राष्ट्रको व्यापार घाटा समेत दिनानुदिन बढ्दै गईरहेको छ । गुणस्तरीय कृषि उपजहरुको उत्पादन, प्रशोधन तथा प्याकेजिङ्ग प्रविधिको विकास, विस्तार र नियमन हुन नसक्दा निर्यात भैईरहेका कृषि उपजहरु समेत निरन्तर घट्टै गएका र निर्यात हुनबाट बन्चित हुन थालेका छन् ।

राज्यले विगत केही वर्षहरुबाट मलमा अनुदान उपलब्ध गराउन शुरु गरे तापनि राष्ट्रिय आवश्यकताको सानो अंशलाई मात्र सम्बोधन गर्न सकेको छ । मल वितरण प्रणाली समानुपातिक तथा समतामूलक बन्न सकेको छैन। दूर दराजमा रहेका कृषकहरु यस सुविधाबाट बन्चित भएका छन् । राज्यले उचित परिमाणमा, उचित समयमा र उचित स्थानहरुमा मल वितरण गर्न नसक्दा कृषि उत्पादनमा अपेक्षाकृत बढोत्तरी हुन सकेको छैन । देशमा मलको अपर्याप्तताले गर्दा भारत बाट महंगोमा चोरी निकासीका माध्यमबाट मल आयात हुने र त्यस्तो मलको गुणस्तर कमसल हुने तथा म्याद गुजिसकेका मलहरु भित्रिने समस्या रहेको छ। मलको गुणस्तरीयतालाई नियमन गर्ने निकाय तथा प्रकृया प्रभावकारी नहुँदा राज्य तथा कृषकहरुको सीमित श्रोत र मेहनत खेर गईरहेको छ ।

ग्रामीण क्षेत्रमा कृषि बाहेकको बैकल्पिक रोजगारीको अवसर नहुनु, कृषि क्षेत्रले समेत पर्याप्त रोजगारी श्रृजना गर्न नसक्नु र कृषि प्रतिष्ठित पेशा हुन नसक्दा ग्रामीण भेगका यूवाहरुको विदेश पलायनले हालका दिनमा कृषि व्यावसायलाई महिला, बृद्ध तथा बालबालीकाको पेशाका रुपमा रुपान्तरण भएको देखिन्छ । कृषिको विकास नै ग्रामिण क्षेत्रको दिगो आर्थिक रुपान्तरणको प्रमुख आयाम भएता पनि कृषि क्षेत्रमा नीतिगत तथा पुर्वाधार विकेन्द्रीकरण हुन नसक्दा समग्र ग्रामीण विकासलाई नै प्रभावित गरेको छ । राज्यका तर्फबाट कृषि सेवा प्रदान गर्ने निकाय र विज्ञ जनशक्तिहरुको ठूलो जमात राजधानी र जिल्ला सदरमुकाममा सीमित भएर बस्ने हालको व्यवस्थाले नविनर वैज्ञानिक कृषि प्रविधिहरु ग्रामीण क्षेत्रमा पुग्न सकिरहेको छैन । अनुगमन तथा मुल्याङ्कन प्रणाली मार्फत राज्यबाट भएको लगानी देखिने गरी सेवा प्रवाहको उचित प्रतिफल भल्कन नसक्दा कृषि विकासको समग्र सेवा प्रवाह, पारदर्शिता र सुशासनमा समेत प्रश्न उठ्न थालेको छ ।

अहिले कृषि विकास रणनीतिको तयारी गरी रहँदा विगतका कमी कमजोरी नदोहोरिने गरी गर्न सकेको खण्डमा यो दस्तावेजले कृषिमा नयाँ क्रान्ति ल्याउन सक्छ । रणनीति प्राज्ञिक निश्कर्ष र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका साथै किसानमुखी हुनुपर्छ, समस्त किसानमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने किसिमको हुनु पर्छ । नेपालको कृषि विकास रणनीति तयार गर्दा कृषि उत्पादनका आधार जल, जमिन, जंगल, जैविक विविधता र कृषि पूर्वाधारको विकास, अनुसन्धान, वास्तविक प्रसार, प्रविधि, लगानी र बजारको न्यायोचित सम्वर्धनबाट नै कृषिको रुपान्तरण हुनसक्छ ।

कृषिको असफलता ऐन, नियमसँग पनि जोडिएको विषय हो, नीतिको आधारमा समयानुकूल ऐन, कानूनको संशोधन र किसान अनुकूल, कृषक ऐन र कृषि विकास ऐन आजसम्म बनाउन नसक्नु पनि यस क्षेत्रको विकास नहुनुको एउटा कारण हो। त्यसतर्फ पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ। उत्पादनलाई पनि विविधीकरण, प्रतिस्पर्धी र बजारमुखी बनाउन सकिएको छैन । कृषि रणनीतिको कार्यान्वयन कृषि विकास मन्त्रालयले मात्र गरेर पुग्दैन । यसको लागि सम्वद्ध सबै मन्त्रालय र लाइन एजेन्सीहरुको पनि त्यत्तिकै सहयोग चाहिन्छ। केन्द्रीय स्तरमा अन्तर मन्त्रालयमा समन्वयको अभाव देखिन्छ भने कार्यान्वयन तहमा सम्वद्ध सबै निकायहरुकाबीच समन्वय र सहकार्य हुनु पर्नेमा समन्वय र सहकार्य नहुनु विडम्बना नै भएको छ ।

भाग-३

कृषि विकास रणनीतिको विश्लेषण

आजसम्म आइपुग्दा धेरैवटा दीर्घकालीन कृषि नीति र रणनीति बनाई कार्यान्वयन पनि भइसकेका छन् । पछिल्लो अवधिमा दीर्घकालीन कृषि नीतिको समीक्षा गर्दै यसले लक्ष्य प्राप्त गर्न नसकेको कारण नयाँ कृषि विकास रणनीति बनाई लागू हुने चरणमा छ । एपिपि भन्दा एडीएस संरचनागत रूपमा अभै उपयुक्त र विषयवस्तु केन्द्रीत छ । यसले एपिपि असफल हुनुको कारक तत्वहरूलाई विशेष ध्यानपूर्वक हेरेको छ, लक्ष्यहरू पहिचान गरेको छ र लक्ष्य प्राप्त भए नभएको मापन गर्ने सुचकाङ्क समेत सुझाएको छ । दातृ निकाय, सरोकारवाला निकायसंग छलफल भएपनि किसानसंग समेत समन्वय पर्याप्त समन्वय हुन सकेको देखिदैन । यो रणनीति निर्माणको क्रममा संसद र राजनीतिक तहमा पर्याप्त छलफल भएको देखिदैन । एडीएसले आगामी २० वर्षका लागि नेपालको कृषि क्षेत्रसंगै कृषि व्यवसायको पनि अभिवृद्धि हुने अपेक्षा लिएको छ । सरकारले तयार गरेको यो रणनीतिलाई असफल हुन नदिन कार्यन्वयन गर्ने निकाय, राजनैतिक दल, अन्य सरोकारवाला र विशेषतः खेतीमा संलग्न किसानहरूको रणनीति निर्माण र कार्यान्वयनमा सहभागिता र स्वामित्व हुनु जरूरी छ । सम्बन्धित सबैको जीवन्त सुभावहरूलाई समावेश गरी यो कृषि विकास रणनीतिलाई कृषकमुखी बनाई कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ । एडीएसको सोचले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने उत्पादनहरूतर्फ ध्यान दिनुपर्छ ।

कृषिको विकास मुलुकको विकासको मेरुडण्ड मात्र नभई खाद्य संप्रभुता र खाद्य अधिकारको महत्वपूर्ण आधार पनि हो । मानिसको व्यक्तित्वसंग जोडिएको जमिनको न्यायपूर्ण स्वामित्व, सामाजिक प्रतिष्ठा र गौरव पनि हो । गरिबी निवारण, खाद्य सुरक्षा, रोजगारीको स्रोत नेपाली अर्थतन्त्रको मुख्य आधार पनि कृषि नै हो । यो बहुआयामिक सम्बन्ध राख्ने प्राकृतिक स्रोतमा आधारित जलवायु र मौसमको अनुकूलता प्रतिकूलतामा अन्तरनिर्भर रहने जैविक उत्पादन पद्धति समेत भएको प्राकृतिक वस्तु हो । यो कुरा रणनीति तयारी गर्दा विर्सनै नसकिने तथ्य हो । नेपालको सरकार संचालन र उसले परिकल्पना गरेको करिब १० वटा मन्त्रालय (कृषि, सिंचाई, जलस्रोत, आपूर्ति, उद्योग, सहकारी, स्थानीय विकास, भौतिक पूर्वाधार र शहरी विकास, अर्थ र शिक्षा मन्त्रालय) को प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित विषय हो । यो रणनीति तर्जुमा गर्दा ती मन्त्रालयसंग ठाडो, तेर्सो अन्तरनिर्भरता र अन्तरसम्बन्धलाई प्रत्यक्ष सम्बोधन नभई यसले परिलक्षित गरेको लक्ष्य हासिल गर्न सकिदैन । यी निकायविचको समन्वय विना यो सफल हुन सक्दैन । यसका सन्दर्भमा यथोचित सम्बोधन नभएको वर्तमान यथार्थलाई समितिले अत्यन्त महत्वका साथ लिएको छ ।

वर्तमान कृषिमा संलग्न ६६ प्रतिशत जनसंख्यालाई खाद्यसुरक्षाको प्रत्याभूति गरी बाँकी ३४ प्रतिशत जनसंख्यालाई खाद्य सुरक्षा प्रदान गर्न थप उत्पादन वृद्धि अत्यन्त जरूरी छ । त्यसमा पनि तुलनात्मक लाभको बालीको उत्पादन गरी विशाल दुई छिमेकी मुलुकमा निर्यात गर्न सक्नु नै यसको लक्ष्य रहनु पर्दछ । यसको लागि खेती गर्ने किसानमा जमिनको स्वामित्वको प्रत्याभूति, कृषि उत्पादनका सहायक अन्य साधन स्रोतमा कृषकको सहज पहुँच, कृषि लगानीमा वृद्धि, सीमान्त किसानलाई कृषि उत्पादन लागतमा कम्तीमा ५० प्रतिशत अनुदानको सुनिश्चितता गरी कृषक ऐन र कृषि श्रमिक ऐनको नयाँ व्यवस्था गर्नु र यथोचित भौतिक पूर्वाधारसंग कृषि व्यवसायीकरणमा जोड दिँदै बजारको प्रत्याभूति र त्यसको नियमन कृषि रणनीतिको अनिवार्य आवश्यकता हो ।

नेपालको कृषि जल, जमिन, जंगलसंग जोडिएको मौलिक पद्धति हो र नेपालको पहिचान, संस्कृति र राष्ट्रियतासंग यसको अन्योन्यासित सम्बन्ध छ । कृषिमा आत्मनिर्भर भई खाद्य संप्रभुताको प्रत्याभूति गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मार्गनिर्देश गरेको छ । यसैको आधारमा हामी कृषि विकास रणनीति बनाउदैछौं । यसबाट निर्देशित भई कृषि नीतिको पुनर्संरचना र वर्तमान ऐन कानून र निर्देशनलाई पुनःपरिभाषित गर्नु पर्दछ । कृषि नीति कृषि कर्ममा लाग्नेकालागि हो भन्ने कुरा हामीले आत्मसात गरेका छौं । यसको तात्पर्य भूमिको स्वामित्व र अनुपस्थित जमिन्दारीको उन्मूलन र खेतीयोग्य बाँझो जमिनको उपयोग, भु-खण्डीकरण रोकौ कृषि उत्पादन वृद्धि गर्ने र व्यवसायीकरण गर्ने चुनौति रहेका छन् । यसमा चक्लावन्दी, सामूहिक र सहकारी मार्फत खेती गर्नु र कृषिको व्यवसायीकरण गर्नु नै उत्पादन वृद्धिको लागि महत्वपूर्ण विषय हो । कृषि उत्पादन वृद्धिको

महत्वपूर्ण स्रोत पानी अर्थात सिंचाई हो । कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरणको नाममा Land Grabbing हुने र सिधै कृषिमा वैदेशिक लगानीको परिकल्पनाले नेपाली किसानको विस्थापन हुने क्रमशः किसान श्रमिकमा परिवर्तन हुने र नेपाल सुकुम्बासी र बेरोजगारहरूको थलोको बन्दै जान सक्ने खतरातर्फ हेक्का राख्नै पर्दछ ।

खाद्यान्नको आपूर्ति सुपरमार्केटबाट गरिने कोरा कल्पना नेपालको भौगोलिक विविधता, जलवायु र मौसमको विविधताले अनुमति नदिने कुरातर्फ पनि कृषि विकास मन्त्रालयको ध्यान जानै पर्दछ । कृषि रणनीति नेपाल र नेपालीको मौलिक पहिचान, गौरव, सामाजिक न्याय, जीविका र खाद्य सुरक्षा, रोजगारी र वैदेशिक मुद्रा आर्जन गर्ने प्रमुख स्रोत भएकोले यो रणनीतिको पुनर्संरचना गर्नु आवश्यक छ, भन्ने कुरामा पुनः यहाँ जोड दिनु सान्दर्भिक देखिएको छ ।

कृषि विकास रणनीतिका अनेकन सकारात्मक पक्ष हुँदा हुँदै पनि यसका केहि लक्ष्य र प्रक्षेपण यथार्थता भन्दा माथि र महत्वकांक्षी देखिन्छन् । सन् २०२२ सम्ममा देशलाई अल्पविकसितबाट विकासोन्मुख मुलुक बनाउने जुन परिकल्पना गरिएको छ, त्यसलाई साकार रूप दिन कृषिको योगदान कति हुनु पर्ने हो ? दृष्टिकोण, उद्देश्य, रणनीति र कार्यक्रमबीच एकरूपता कसरी कायम गर्ने ? यसमा गैरसरकारी संस्थाको प्रतिनिधित्व र सहभागिता कसरी गराउने ? रणनीतिमा दाताहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव नेपालको कृषि अनुकूल हुन सक्छ कि सक्दैन ? भन्ने प्रश्नहरू खडा भएका छन् । दातामा आश्रित रणनीति कार्यान्वयनमा सरकारी प्रतिवद्धताको अभाव रहेको देखिन्छ, भने वीउवीजन उद्योग स्थापनाको विषय, कीटनाशक औषधि र रासायनिक मलको प्रतिकूल असरको विश्लेषण समेत यसले गर्न सकेको देखिँदैन ।

कृषि वन र कृषि पर्यटनलाई सँगै लाने, सूचनारतथ्याङ्क अद्यावधिक गर्न नयाँ तथ्याङ्कको प्रयोग कसरी भएको छ ? कृषि र वन बीचको अन्तरसम्बन्ध के हो ? जलवायु परिवर्तनबाट कृषिमा पर्ने असर, पारिवारिक खेती मार्फत खाद्यान्नमा आत्म निर्भर हुन सक्ने अवस्था छ, छैन ? यो कुरा रणनीतिले स्पष्ट गरेको देखिँदैन ।

कृषिमा श्रम शक्ति बढाउने र वैदेशिक रोजगारीमा जानेलाई कृषि पेशामा आकर्षित गर्न प्रोत्साहन गर्ने ठोस र कामयावी प्रस्ताव पनि प्रस्तुत भएको पाइँदैन । त्यसैगरी माटोको उपचार, जैविक खेती र यसको लागि क्षेत्र निर्धारण, कृषकको अधिकार, उत्पादकत्व बढाउने भूमिसुधार, भूमिको स्वामित्व, भू-उपयोग नीतिको कार्यान्वयन र सिमान्तकृत किसानको सम्बोधन, ठूला कृषिको संरचना अनुसारको भूमि उपलब्ध गराउने विषय, उब्जाउ भूमिको संरक्षण र जग्गा बाँफो राख्न नपाउने व्यवस्था, कृषिमा समावेशी, महिलाको संलग्नता, पहिचान र मूल्य श्रृङ्खलाको संयन्त्रका विषयलाई पनि रणनीतिले सन्तोषजनक उत्तर दिन सकेको पाइँदैन ।

यद्यपि नेपालमा कृषि उत्पादनमा यथेष्ट सम्भावना छ र रणनीतिले ती संभावनालाई उजागर गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ । न्यून लगानीको कृषि अनुसन्धान, किसानलाई जोड्ने प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव, सिंचाईको न्यून उपलब्धता, मल, विउ लगायतका मुख्य सामग्री र पूर्वाधारको सीमित उपलब्धता लगायतका कारणले गर्दा उत्पादकत्व स्तर र वृद्धि न्यून छ । खाद्यान्न र कृषि सामग्रीको निर्यातमा वृद्धि र आयात प्रतिस्थापन हुन सकेको छैन । तथापि यी सम्भाव्यताको खोजी र चुनौतिको संबोधन गर्न रणनीतिले पर्याप्त आधार दिनेछ, भन्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

भाग-४ निष्कर्ष

नेपालको समग्र कृषि विकासको लागि कृषि विकास रणनीति आवश्यक थियो र ठिक समयमा बने तापनि यो आफैमा पूर्ण दस्तावेज भने होईन । केही कमी कमजोरीहरू भएतापनि यसले नेपालको कृषि विकासको लागि एउटा वाटो भने देखाउने छ । रणनीतिको मस्यौदा निर्माणको प्रारम्भिक चरणमा किसान लगायत राजनीतिक तहमा आवश्यक छलफल नभए पनि किसान प्रतिनिधिहरू, कार्यान्वयन गर्ने निकाय र अन्य सरोकारवालाको सहभागितामा रणनीति तयार भएको देखिन्छ। नीति निर्माणमा संसद र संसदीय समितिको चासो रहनुपर्छ र नीति तथा रणनीतिमा संसदले अपनत्व लिनु पर्दछ र यो अपरिहार्य छ भन्ने ठानेर कृषि तथा जलस्रोत समितिले कृषि विकास रणनीतिलाई छलफलमा ल्याएको हो । संसद र संसदीय समितिले नीति निर्माणमा अपनत्व लिए पश्चात् यस्ता नीति अन्तर्गत बन्ने ऐन कानून निर्माणमा सहजता प्राप्त हुने र सुझावबाट नीति कार्यान्वयनमा समेत सरकारलाई सहजता प्राप्त हुनेछ ।

रणनीतिमा केहि अप्पष्टता रहेतापनि यसले कृषि क्षेत्रको विकासका आधार, कृषि क्षेत्रले भोगेका समस्या तथा विगतको दीर्घकालीन कृषि योजना कार्यान्वयनमा देखा परेका समस्या केलाउने कोशिस गरेको छ। विगतको असफलता दोहोरिन नदिन सतर्कताका उपाय पनि खोजेको छ । समस्याको केही हदसम्म बस्तुगत विश्लेषण गर्न सफल भएको छ । यसले समग्र कृषि विकासको खाका प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गर्दै किसान अधिकारको प्रस्तावलाई अगाडि ल्याएको देखिन्छ । तर यसको समग्र प्रस्तुतीमा उच्च लगनीको आशा गरिएको छ । साना किसानको कृषि रुपान्तरण गर्न यस दस्तावेजलाई पूर्णता दिनुपर्ने केहि आवश्यकताहरू पनि छन्। ती आवश्यकताहरू लाई समयक्रमसंगै परिमार्जन र पुनरावलोकन गर्नुपर्दछ ।

यो दस्तावेजलाई गतिशील र जीवन्त दस्तावेजको रूपमा अगाडि वढाउनुपर्दछ । मस्यौदामा कृषि विकास रणनीतिको दूरदृष्टि, उद्देश्य, रणनीति र प्रस्तावित कार्यक्रमबीच सामन्जस्यता देखिदैन । यसका लागि प्रस्तुत सुझावहरूको गम्भीर अध्ययन र मस्यौदाको मसिनो चिरफार गर्न आवश्यक छ । साथै यसमा प्रक्षेपित उपलब्धिलाई व्यवहारिक बनाउन अहिले कृषि क्षेत्रमा देखा परेका महत्वपूर्ण परिवर्तित आयामहरू जस्तै आन्तरिक तथा बाह्य बसाई सराई, जलवायु मैत्री कृषि र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, अन्य मुलुकसंगको व्यापार सम्झौता जस्ता संवेदनशील पक्षहरूको वस्तुनिष्ठ विश्लेषण जरूरी छ ।

कृषि विकास रणनीति बहु मन्त्रालय, बहु सरोकार संघ, संस्था संलग्न भएको र सबैले मिलेर कार्यान्वयन गर्नु पर्ने विषय भएकोले यसको समन्वय र प्रभावकारी कार्यान्वयनको सवाल यो दस्तावेजको सबभन्दा कमजोर पक्ष देखिन्छ । आगामी २० वर्षको नेपालको कृषि क्षेत्रको विकासमा यस रणनीतिले नै मार्गनिर्देशन गर्ने र ऐन, नियम, बजेट र कार्यक्रम समेतमा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्ने भएकोले पनि यसको सफल कार्यान्वयनका लागि यो रणनीति निर्माण संगै कार्यान्वयनमा सम्बन्धित सबै निकायको चासो तथा सहभागिता र राजनीतिक स्वामित्वको जरूरी छ ।

यो दस्तावेजमा परिकल्पना गरेको प्रावधानबाट मात्र यो रणनीति कार्यान्वयन गर्ने हो भने यो अर्को दीर्घकालीन कृषि नीतिको असफलताको इतिहास बन्न सक्ने भएकोले कृषिको महत्व र यसले गरेका परिलक्षित पाँच पिलर र यसको अपेक्षा पूरा गर्न कृषि विकास मन्त्रालयको स्तर वृद्धि गर्न र मानव संसाधनको विकास र क्षमता अभिवृद्धि अपरिहार्य छ । यो रणनीति कार्यान्वयनका लागि अन्तर्मन्त्रालय समन्वयको अती महत्व रहेको हुँदा यसको कार्यान्वयनको नेतृत्व प्रधानमन्त्री वा उपप्रधानमन्त्रीले नै लिनुपर्दछ, भन्ने समितिको भनाई रहेको छ ।

वैदेशिक सहयोग (अनुदान र ऋण) लिनु हाम्रो वाध्यता र वर्तमान विकासको मोडेल भएको छ । तर दातृ संस्थाहरूको अनुदान तथा ऋण सहयोगका मोडेलहरू अत्यधिक शर्त सहित ऋणीहरूको अधिकार माथिको अप्रत्यक्ष हस्तक्षेप र सरकारको भूमिकालाई कमजोर बनाउने खालको देखिएको छ । दाताहरूबाट आएका सबै शर्त स्वीकार गरी वैदेशिक सहायता स्वीकार गर्ने र दोष अरुलाई पन्छाउने प्रवृत्ति समेत विद्यमान छ । कुनै पनि वैदेशिक सहायता स्वीकार गर्दा हामी आफैले व्यवस्थापन गर्न पाउने तथा आफ्नो हित र अधिकार सुनिश्चित गर्दै

परामर्शदाता खर्च आयोजनाको कुल लागतको दुई प्रतिशतभन्दा बढाउन नपाइने गरी मात्र स्वीकार गर्ने पद्धति बसाल्नु पर्दछ ।

रणनीति निर्माणको प्रारम्भिक चरणमा छुटेका सरोकारवाला निकाय र किसानको सहभागिता हुन सकोस र छुटेका विषयहरू समेत समेटिन सक्नु, राजनीतिक दल लगायत सबैको अपनत्व होस र कतिपय संरचनागत परिवर्तन, कानून परिमार्जन र स्रोत साधन व्यवस्थापनको कुरामा समेत स्पष्टता हुन सकोस र यसको सफल कार्यान्वयन हुन सकोस भन्ने ध्येयले समितिले छलफल गरेको हो । कृषि विकास रणनीतिको सफल कार्यान्वयनका लागि रणनीति निर्माण प्रकृयादेखि कार्यान्वयनतहसम्म सरोकारवाला निकायको संलग्नता, प्रतिबद्धता, कार्ययोजना र समन्वयको खाँचो रहन्छ । समितिले राखेको चासो र छलफलले यसतर्फ सबैको ध्यान केन्द्रित भएको छ र सरकारले समितिले सिफारिस गरेका सुझावलाई महत्वका साथ लिई रणनीतिमा आवश्यक परिमार्जन सहित कार्यान्वयन तहमा लैजानेछ भन्ने विश्वास समितिले लिएको छ ।

समितिले यो दस्तावेजलाई कागजमा मात्र सिमित रहन दिने छैन। समितिले नजिकबाट रणनीति कार्यान्वयनको अवस्था हेर्ने छ । प्रत्येक तिन महिनामा यसको कार्यान्वयनको प्रगतिको अवस्थाका वारेमा कृषि विकास मन्त्रालयले अनिवार्य रूपमा समितिमा जानकारी गराउनुपर्ने छ र समितिले आवश्यकता अनुसार सरोकारवाला निकायलाई बोलाई छलफल गर्नेछ । यसले सम्बन्धित निकायलाई थप जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउने छ र रणनीतिको सफल कार्यान्वयन हुनेछ भन्ने विश्वास समितिले राखेको छ ।

भाग-५
सुभावरु

क्रस	सुभावरु
१	<p>सोच (Vision) कृषि विकास रणनीतिको प्रस्तावनामा “किसानको सम्मृद्धी, ग्रामीण औद्योगीकरणको आधार कृषि क्षेत्रको समग्र विकास सहित खाद्य सम्प्रभुता” भन्ने विषय समवेश गरि परिमार्जन गर्ने।</p>
२	<p>सैद्धान्तिक अवधारणामा प्रष्टता</p> <ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विकास रणनीतिको सैद्धान्तिक अवधारणा खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता मध्ये कुन हो स्पष्ट रूपमा खाद्य सुरक्षा, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुतालाई परिभाषित गर्ने। ● खाद्य सम्प्रभुताको दृष्टिकोणबाट केही थप लक्ष्य, योजना र कार्यक्रम थप गर्नुपर्ने। खाद्य सुरक्षालाई पर्याप्त रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने। ● रणनीति बनाउँदा जल, जङ्गल र जमिनको अन्तरसम्बन्धलाई सम्बोधन गरि कृषि विकासको अभिन्न अङ्ग बनाउनुपर्ने। ● कृषि उत्पादनसंग सम्बन्धित किसान, जमिन, सिंचाई, मल, विउ, आधुनिक प्रविधि, कृषि प्रसार सेवा, कृषि पूर्वाधार, उत्पादित वस्तुको भण्डारण, मूल्य श्रृङ्खला, बजारको सुनिश्चितता र कृषकलाई दिने अनुदान र वित्तीय सेवाको सहजताको विषयमा रणनीतिमा प्रष्ट व्यवस्था हुनुपर्ने। ● वैदेशिक स्रोत परिचालन(कुन कुन क्षेत्रमा कसरी)का विषयमा प्रष्ट हुनुपर्ने।
३	<p>कार्यदिशा</p> <p>नेपालको समग्र कृषि विकासका लागि वर्तमान परिस्थितिको आधारमा खाद्यमुखी र तुलनात्मक लाभको कृषि उपजको व्यवसायिक प्रवर्द्धनको लागि थप स्पष्ट वेग्ला वेग्लै कार्यदिशा तय गरी यसो गर्दा:</p> <p>क. खाद्यमुखी कृषिका लागि साना किसानमा आधारित आत्मनिर्भर कृषि प्रणाली र यी किसानलाई दिने सेवा तथा लगानीको वेग्लै तर थप स्पष्ट खाका तयार गरिनुपर्ने।</p> <p>ख. तुलनात्मक लाभका लागि कृषि उपज तथा नगदेवालीको व्यवसायिक प्रवर्द्धन गर्ने, किसान र कृषि उद्यमका लागि वेग्लै लगानी तथा सेवाको रणनीतिक प्रस्ताव तयार गर्ने।</p>
४	<p>कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि</p> <ul style="list-style-type: none"> ● एडिएस ले नेपाललाई कृषि क्षेत्रमा ५ प्रतिशत वृद्धि आवश्यक छ भनेको छ। एडिएसले बढेको कृषि उत्पादकत्वले नेपाललाई कसरी अविकसित राष्ट्रबाट विकासोन्मुख राष्ट्रमा पुग्ने लक्ष्यमा मद्दत गर्छ, भन्ने देखाउनु आवश्यक छ। ● खेतीको तरिकामा सुधार गर्न सामुहिक खेती, करार खेती वा सहकारी खेतीको अवधारणालाई व्यवहारमा उतार्ने कार्यक्रम थप गन। ● उत्पादनका साधनहरूमा सहज, सरल र सुलभ पहुँच हुनुपर्ने, यस अनुसार उत्पादनका साधनमा दिईने अनुदान, कृषि प्रसार सेवाको विस्तार र प्रभावकारिता जस्ता विषयलाई स्पष्टसंग लेख्नुपर्ने। ● उत्पादित कृषि उपजको भण्डारण, प्रशोधन, बजारीकरण र आवश्यकता र उपलब्धता अनुसार निकासी प्रवर्द्धन गर्न अपनाउनुपर्ने उपायका वारेमा स्पष्ट हुनुपर्ने।
५	<p>लगानी र कार्यान्वयन</p> <ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनको तहमा लगानीको प्रश्न पेचिलो रूपमा रहेको छ। विगतका कृषि विकास नीति/रणनीति कार्यान्वयन गर्दा लगानीमा देखिएको अपर्याप्तताको अन्त्य गर्दै पर्याप्त लगानीको आधार र त्यसको उचित व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने। ● कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयनमा बजेट व्यवस्थापन लगायतमा अर्थ

		<p>मन्त्रालयको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। त्यसैले अन्य सरोकारवाला मन्त्रालय जस्तै अर्थ मन्त्रालयलाई पनि Key Actorको रूपमा समावेश गर्ने।</p> <ul style="list-style-type: none"> ● कृषकलाई ऋण, अनुदानमा सरलीकरण गर्नुपर्ने, कृषकको अनौपचारिक लगानीलाई पनि मूल्यमा गणना गर्ने र कृषि परियोजनाको मूल्याङ्कन भारमा ५० प्रतिशत र धितोमा ५० प्रतिशत कायम गरि ऋण प्रवाह गर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्ने ।
६	कार्यान्वयन गर्ने निकाय विचको समन्वय र सहकार्य	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विभिन्न विधाहरू समेटेको क्षेत्र हो । त्यसैले एडीएस कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू (मन्त्रालयहरू, स्थानीय तह र आवश्यकता अनुसार निजी क्षेत्र समेत)ले एडिएस कार्यान्वयनमा अपनत्व लिने गरी सम्बद्ध निकायका बीच समन्वय र सहकार्यका लागि बन्ने संयन्त्रलाई थप प्रभावकारी बनाउने । ● एडीएसको लक्ष्य प्राप्तिका लागि विभिन्न निकायको फरक फरक जिम्मेवारी तोकिएको छ तर कार्यान्वयनको लागि संलग्न मन्त्रालयहरूको कामको परिधि स्पष्ट रूपमा चित्रित गरिएको छैन । मन्त्रालयहरूको योजना र कार्यक्रममा एकरूपता ल्याउदै एडिएस कार्यान्वयनका चरणमा पुग्न पुर्व नै विभिन्न निकायको स्पष्ट भूमिका किटान हुनपर्ने । ● एडीएसले रणनीति कार्यान्वयनका लागि विभिन्न संयन्त्र निर्माण गर्ने प्रस्ताव गरेको छ। यति धेरै संयन्त्रहरू बनाउँदा समेत कार्यान्वयन असफल भएको खण्डमा उत्तरदायित्व कसले लिने उत्तरदायित्वलिने निकायको अभाव देखिन्छ। अतः जवाफदेहिता कसको रहने भन्ने प्रष्ट स्पष्ट व्यवस्था राखिनु पर्ने । प्रधानमन्त्री वा उपप्रधानमन्त्रीको नेतृत्वमा कार्यान्वयनको नेतृत्व लिनुपर्ने। यो रणनीति कार्यान्वयनका लागि अन्तर्मन्त्रालय समन्वयको अती महत्व रहेको हुँदा यसको कार्यान्वयनको नेतृत्व प्रधानमन्त्री वा उपप्रधानमन्त्रीले नै लिनु पर्ने । ● हाम्रो जस्तो भौगोलिक विविधता र सामाजिक विभेद भएको मुलुकमा कृषि विकास रणनीतिलाई कार्यान्वयन गर्दा केन्द्र र क्षेत्रमा भन्दा स्थानीय तहमा अर्थात् कृषकको खेतिवारीमा केन्द्रित गरिनुपर्दछ। त्यसैले स्थानीय निकायलाई वैधानिक समन्वयको व्यवस्था, मूल्याङ्कन, अनुगमन, सहजीकरण र कार्यान्वयनको नतिजा प्राप्तिको मूल जिम्मेवार निकायको रूपमा व्यवस्था गरिनुपर्ने । ● कृषि प्राविधिकलाई स्थानीय निकाय मार्फत परिचालन गर्ने व्यवस्था गर्ने । ● मुलुक संघीय ढांचामा प्रवेश गरेपश्चात एडीएसको कार्यान्वयन कसरी गर्ने ? भन्ने सन्दर्भमा स्पष्ट हुनुपर्ने । ● आफ्नो समुदायमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरिरहेका स्थानीय कृषकहरूलाई एकजुट हुन र किसानको पक्षमा आफ्नो विचार र चासोहरूलाई अधि सार्न एडीएसले प्रोत्साहित गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
७	एडीएस कोष	एडीएस ट्रस्ट कोषलाई पारदर्शी बनाउने र कोषमा किसानको उत्पादन वृद्धि र व्यवसायीकरणका लागि खर्च गर्ने स्पष्ट व्यवस्था गर्ने ।
८	अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा नियमन	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विकास रणनीति नियमन कसले गर्ने भन्ने स्पष्ट छैन । कृषि विकास रणनीतिको तर्जुमा देखि कार्यान्वयन तथा सुपरिवेक्षणका लागि केहि संरचनागत व्यवस्था गरेको भएपनि समग्रमा कृषि विकास मन्त्रालयको मात्र जिम्मेवारी देखिन्छ । अतः एडिएस ले प्रस्ताव गरेको अनुगमन नीति, प्रकृया र संरचनालाई थप प्रष्ट र प्रभावकारी बनाउने। कृषि विकास मन्त्रालयले नीति र योजना निर्माण, वित्तीय व्यवस्थापन र सहजीकरण गर्ने । परियोजना अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको कार्य स्वतन्त्र तेस्रो पक्ष मार्फत गर्ने प्रावधानलाई थप प्रभावकारी बनाई त्यसको सिफारिसमा सम्बन्धित निकायलाई जिम्मेवार बनाईनुपर्ने । अनुगमनको लागि छुट्टै बजेट कोडको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।

९	मानव संसाधन विकास	एडीएसको प्रभावकारी कार्यन्वयन गर्न मानव संसाधन विकास र क्षमता अभिवृद्धिलाई उच्च प्राथमिकता दिनुपर्ने ।
१०	कृषि शिक्षा, अनुसन्धान र प्रसार	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विश्वविद्यालय, विद्यालय, प्रतिष्ठान र कृषि अनुसन्धान केन्द्रको स्थापना र विस्तार गर्नुपर्ने । विद्यालय तह देखि नै कृषि शिक्षाको व्यवस्था गर्ने। भौगोलिक रूपमा सचेत र संवेदनशील भएर सिपमूलक र व्यवसायिक कृषि शिक्षा प्रदान गर्ने । ● कृषि शिक्षा, अनुसन्धान र कृषि प्रसारबीच आपसी तालमेल सहयोग र समन्वयका लागि निश्चित कार्यदेश सहितको अन्तरमन्त्रालय संयन्त्रको व्यवस्था (शिक्षा र कृषि) गर्नुपर्ने । कृषि प्रसारका लागि स्थानीय स्तरमा विद्यालयहरूलाई केन्द्रविन्दुको रूपमा विकास गर्ने । ● अर्गानिक कृषि उपजको फाईदा, प्राङ्गारिक मलको प्रयोग जस्ता विषयमा खासगरि माध्यामिक तहका कक्षाहरूमा कम्तिमा महिनामा एक पटक कृषि विशेषज्ञद्वारा सचेतना अभिवृद्धि कक्षा लिन व्यवस्था गर्ने। शिक्षक तालिममा कृषिका विषय समावेश गर्ने । ● नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदले सेवामूलक हिसावमा प्रविधि उपलब्ध गराउनुपर्ने । परिषद र विश्वविद्यालय विच समन्वय हुनुपर्ने । ● गुणस्तरीय र Niche Product नै प्रतिस्पर्धात्मक हुने भएकोले अनुसन्धान आविस्कार गर्ने किसानलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने ।
११	दीगो भूव्यवस्थापन	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि विकासको लागि भूमि सुधारको विषय महत्वपूर्ण छ । नेपालको कृषि जमिनको जटिलतालाई सम्बोधन गर्न कृषि रणनीतिले भूमिसुधार मन्त्रालयसंगको समन्वयमा भू-उपयोग तथा व्यवस्थापन कार्ययोजना रणनीति मै उल्लेख गर्ने । कृषि क्षेत्रका लागि जमिनको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने योजना तर्जुमा गर्ने । ● कृषि योग्य जमिन र आवासको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छ, कृषि प्रयोजनको भूमिमा बस्ति बढेकोले वस्ति विकासलाई आवास क्षेत्रमा मात्र सुव्यवस्थित गराउनु पर्ने । भू-उपयोग नीति लागू गरी कृषियोग्य भूमिलाई सुरक्षित गरी कृषि भूमिमा खेती मात्र गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने । ● भूमिहीन किसानहरू(मुक्त कर्मैया, मुक्त कम्म्लरी, मुक्त हलिया, हरुवाचरुवा, दलित तथा पिछडावर्ग)हरूलाई सुरक्षित आवासको व्यवस्था गर्दै कृषि क्षेत्रका सबै सुविधा सहित करारमा जग्गा उपलब्ध गराउदै व्यवसायिक बनाउने र जमिन उपलब्ध गराउंदा राम्रो अनुगमन र मुल्यांकनको व्यवस्था गर्ने । ● कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिका लागि कृषिमा लाग्ने मोही किसानको भूमिका उल्लेखनीय छ । कानूनत द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गरेपनि करिव ४ लाख भन्दा बढि वेदतावालहरू अर्काको जग्गा कमाई जीविकोपार्जन गर्दै आएका छन् । काम गर्ने वास्तविक किसान जमिनहीन भएर कृषिको उत्पादकत्व वृद्धि हुन सक्दैन र सामाजिक न्याय पनि हुदैन। अतः उनीहरूको मागलाई संवोधन गर्ने गरि एडीएसमा व्यवस्था गर्ने । ● पुर्व राजपरिवार, ठुला भूमिपति, धार्मिक प्रतिष्ठान र गुठीको स्वामित्वमा रहेको जमिनको उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने । ● कृषिमा उत्पादन वृद्धिको महत्वपूर्ण पक्ष कृषि भूमिको चक्कावन्दी हो । सामुदायिक, सहकारी र निजी व्यवसायी मार्फत जमिनको चक्कावन्दीको नीतिगत व्यवस्था गरि सामूहिक खेती प्रणाली मार्फत कृषिको व्यवसायीकरण गर्न चाहनेहरूलाई निश्चित सीमा तोकी कृषिको पूर्वाधार सरकार मार्फत विकास गरि पहिलो वर्ष उत्पादन लागतको ५० प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गर्ने ।

		<p>यसको लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्ने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> जमिन बाँझो राख्न नपाउने कुरा कर (Tax) ले मात्र नियमन हुन नसक्ने हुँदा यसको लागि वैकल्पिक व्यवस्था गर्ने ।
१२	सिंचाई	<ul style="list-style-type: none"> सिंचाईको सन्दर्भमा एडिएस ले लिएको लक्ष्य र आर्थिक प्रक्षेपण तथा त्यसका लागि लाग्ने लागत र कार्यपद्धति एवं संरचना र सिंचाई मन्त्रालय र विभागले दिएको तथ्याङ्क र लागतमा तालमेल देखिदैन। यो विरोधाभाषलाई तत्कालै समाधान गरि समन्वयात्मक ढंगबाट कार्यक्रमलाई अगाडि वढाउनुपर्ने ।
१३	विउ विजन	<ul style="list-style-type: none"> परम्परागत स्थानीय र रैथाने विउ तथा विजको सुरक्षा, संरक्षण र प्रबर्धन गर्ने । सोको लागि अगुवा किसानको संलग्नतामा सहभागितामुलक अनुसन्धानको व्यवस्था गर्ने । पेटेन्ट अधिकारको सुरक्षा गर्ने । विउ उत्पादनमा सम्बद्ध कृषकहरूलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने र त्यस्ता कृषकहरूलाई विमाको सुविधा उपलब्ध गराइनुपर्ने । साथै विउ उद्योगको व्यवस्था गरि नीजि र सहकारी क्षेत्रलाई विउ विजनको व्यवसायिक उत्पादन गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने ।
१४	प्राङ्गारिक कृषि	<ul style="list-style-type: none"> पहाडी भुभागलाई प्राङ्गारिकतर्फ उन्मुख बनाउन कृषकलाई अर्गानिक प्रमाणीकरण र कम्पोस्ट मलको प्रवर्द्धनको लागि अनुदानको व्यवस्था गर्नु पर्ने । छुट्टै “अर्गानीक जोन” को विकास गरि पकेट प्याकेज एप्रोचमा जैविक उत्पादनलाई प्रवर्द्धन गरिनुपर्ने ।
१५	मलखाद	<ul style="list-style-type: none"> बहुदो जनसंख्यालाई खाद्यान्न सर्वसुलभ उपलब्ध गराउनको लागि मलखाद महत्वपूर्ण साधन भएकाले मलको उपलब्धतालाई सहज र सुलभ बनाउनु पर्ने । अहिलेसम्म नेपालमा रासायनिक मलको कारखाना छैन त्यसैले रासायनिक मलको कारखाना स्थापना गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने ।
१६	समयानुकुलता र पर्यावरण	<ul style="list-style-type: none"> भू-पर्यावरण संरक्षण र मौसम परिवर्तनको असरलाई न्युनिकरण गर्ने कार्यक्रमहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने योजना बनाईनुपर्ने । वाढी पहिरोबाट हुने भूक्षय र प्राकृतिक प्रकोपलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने भन्ने कुरामा ध्यान दिनुपर्ने । कृषि विकास सम्बन्धी परियोजनामा कृषि र वन तथा जमिन र पानी बीचको सम्बन्धलाई सम्बोधन गर्दै वन मन्त्रालय र कृषि विकास मन्त्रालयले साभेदारी गरेर जडिबुटी र तिनीहरूको व्यवसायिक प्रयोगको प्रवर्द्धन गर्नु पर्ने । एडीएसले वन उद्योगको विकासको विषयमा विशेषगरी NTFPs को बारेमा राम्ररी सम्बोधन गरेको छैन । त्यसैगरी यसले एग्रो-फरेस्ट्रीको महत्वलाई उजागर गर्नबाट चुकेको छ । यी विषयहरूलाई संबोधन गर्न स्पष्ट कार्यदिशा तय गर्नुपर्ने ।
१७	किसानलाई वित्तीय तथा अन्य सुविधा	<ul style="list-style-type: none"> कृषि गणना अद्यावधिक गरि कृषकहरूलाई वर्गीकरण गर्ने र परिचयपत्र प्रदान गरि सोहि आधारमा किसानलाई दिने सेवा सुविधा सुनिश्चित गर्ने। सरकारले कृषकहरूलाई दिईरहेको सेवा र सुविधाको नजिकबाट अनुगमन गरि प्रगति मापन गरिनुपर्ने । कृषकहरूलाई क्रेडिट कार्ड उपलब्ध गराउने । कृषक मजदुरहरूको लागि पेन्सन कोषको व्यवस्था गरिनुपर्ने । कृषिमा आधारित उद्योग दर्ता गर्न सरलीकरण गरि सहूलियतको व्यवस्था गर्ने । कृषकको वर्गीकरण गरि आवश्यक रणनीति तर्जुमा गर्नुपर्ने आत्म निर्भर खाद्य सुरक्षाको ग्यारेन्टी गर्न प्रति एकाई जमिनको उत्पादकत्व वढाउनका लागि साना किसानहरूको कृषि लागतमा ५० प्रतिशत अनुदानको व्यवस्था गर्ने ।

		<ul style="list-style-type: none"> ● वजारलाई स्थानीय निकायबाट व्यवस्थापन र अनुगमन गर्न कार्यविधि बनाउने प्रस्ताव गर्ने। दुर्गम क्षेत्रमा कृषिजन्य सामग्री हुवानीमा किसानलाई अनुदानको व्यवस्था गर्ने । ● प्रत्येक गाविसमा एउटा सहकारी बजार, संकलन र वितरण केन्द्र स्थापना गर्ने । कृषि व्यवसाय सुरु गर्न इच्छुक कृषकहरूले उपकरण र कच्चा पदार्थमा अनुदान पाउने व्यवस्था गर्ने । ● मौसमी बेरोजगारी किसानलाई खाली समयमा समेत रोजगारी बनाउनेतर्फ रणनीतिले ध्यान दिनुपर्ने । कृषिमा महिलाको योगदानको उचित मूल्याङ्कन गर्दै महिला किसानको पहिचान, भूमिमा स्वामित्व र कृषि सुविधामा विशेष प्राथमिकता दिने ।
१८	बिमा	<ul style="list-style-type: none"> ● कृषि व्यवसाय विकासको साथसाथै विशेष वाली, स्थान र संभाव्य खतराको लागि नयाँ नमूना बिमा योजना तर्जुमा गर्न व्यवसायिक विमाकर्तालाई कोष उपलब्ध गराउने । ● विमासंग सम्बद्ध खतराहरू उच्च भएको र विमा गर्ने उचित माध्यम नबनाएसम्म व्यवसायीकरण सम्भव नहुने हुँदा विमामा नीजि क्षेत्रको लगानी सहजीकरण गर्न सरकारले पहिले उच्च मूल्य क्षेत्रमा नमूना बिमा योजना संचालन गर्ने र पछि अन्य क्षेत्रमा अनुशरण गर्ने ।
१९	मूल्य श्रृङ्खला	<ul style="list-style-type: none"> ● रणनीतिले मूल्य श्रृङ्खलालाई प्राथमिकता दिए पनि सीमित गरेको छ । एडीएसले फलफूल, फूल खेती, मसलाजन्य बस्तु, मौरीपालन, मत्स्यपालन, र पोल्ट्रीमा कम ध्यान दिएको छ । तर यी बस्तुहरू पर्यावरणीय, पौष्टिक, आयात प्रतिस्थापन एवं निर्यात प्रवर्द्धन र रोजगारीको हिसाबले महत्वपूर्ण भएकोले मूल्य श्रृङ्खलामा समावेश गर्न उपयुक्त हुने ।
२०	बाली संरक्षण तथा कृषि पर्यटन	<ul style="list-style-type: none"> ● लोपोन्मुख बालीहरूलाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने । ● विश्वका मूल्यवान जडिवुटी यार्चागुम्बा, गुच्ची च्याउ, बनलसुन, सतुवा, जटामसी, लोठसल्ला र चिराइतो आदिको व्यवसायिक खेती र प्रविधिको विकास गर्ने । यस बाहेक कागुनो, कोदो, फापर र जौ लगायतका बालीहरूको संरक्षणलेकृषि पर्यटनमा आकर्षण बढाउन सक्ने हुँदा स्थानीय खाद्यबस्तुको मूल्य श्रृङ्खलालाई सुधार गर्ने । ● कृषि पर्यटनलाई ध्यानमा राख्दै विविध भौगोलिक स्थानमा उत्पादन हुने स्थानीय खाद्यान्नलाई उन्नत बनाउने र स्थानीय खाद्य परिकारको विविधताको विकास र विस्तार गर्नुपर्ने । ● विश्वको उच्चतम स्थानमा उत्पादन हुने मार्सी प्रजातिको धान लगायत कृषि बाली हरूको संरक्षण विकास र विस्तार गर्ने ।
२१	शितभण्डार	<ul style="list-style-type: none"> ● उत्पादनका आधारमा उपयुक्त ठाँउमा शितभण्डार निर्माण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
२२	खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर	<ul style="list-style-type: none"> ● हाल रहेका खाद्य गुणस्तर मापन गर्ने प्रयोगशालाहरूको स्तरोन्नति गरिनुपर्ने। सुदृढ र गुणस्तरयुक्त मासुकालागि बधशाला तथा मासु निरीक्षण गर्न बनेको ऐनको यथाशीघ्र कार्यान्वयन गरिनुपर्ने ।
२३	एक घर एक बगैँचा	<p>मौसम अनुसार बढी उत्पादन हुने एक फलफूल खेती र अन्न वालीलाई मुख्य वाली बनाई सोही अनुसार बगैँचाको व्यवस्था गरी एक घर एक बगैँचाको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।</p>
२४	बौद्धिक सम्पत्ति	<p>नेपालमा बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारकोलागि कानून तर्जुमा गरिएको भए तापनि त्यस कानूनले वाली संरक्षण तथा पर्यावरणीय सुरक्षालाई समेट्न सकेको छैन । कृषि</p>

		क्षेत्रको व्यवसायीकरणको लागि बौद्धिक सम्पतिको संरक्षण आवश्यक रहेकोले कृषि मन्त्रालयले उद्योग मन्त्रालयसंग समन्वय गरि बौद्धिक सम्पतिमाथिको अधिकारबारे स्पष्ट हुनुपर्ने ।
२५	अन्य	<ul style="list-style-type: none"> ● विभिन्न चरणमा भएका छलफल तथा सुझावहरु अनुसूचीमा छन् त्यसलाई आवश्यकता अनुसार मस्यौदा रणनीतिमा समावेश गर्नु गर्ने । ● नेपाल सरकारबाट बनाउने जुनसुकै नीति, रणनीति र लिखतहरू नेपाली भाषामा सवैले बुझ्ने गरि बनाउनु पर्ने । ● जुनसुकै नीति/रणनीति तर्जुमा गर्दा संसद वा विषयगत संसदीय समितिमा छलफल गराउने र जनप्रतिनिधिहरूको राय लिई नीति निर्माण गर्नु पर्ने । जसका कारण ऐन नियम निर्माणमा समेत सहजता हुनसक्छ ।

परिशिष्ट ७: राष्ट्रिय योजना आयोगको सुझाव प्रतिवेदन
प्रस्तावित कृषि विकास रणनीति (ADS) को अन्तिम प्रतिवेदन माथि राय सुझाव
(राष्ट्रिय योजना आयोग)

देशको कूल गार्हस्थ उत्पादनको एक तिहाई भन्दा बढी कृषि क्षेत्रबाट प्राप्त हुने र करिब दुई तिहाई जनसंख्या जिविका तथा रोजगारीको लागि यस क्षेत्रमै निर्भर रहने भएकोले कृषि क्षेत्रलाई नेपालको अर्थतन्त्रको मुख्य अवयवको रूपमा लिन सकिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले समेत खाद्य संप्रभूतालाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिसकेको र कृषिलाई उद्योगको रूपमा स्थापित गर्ने नीति समेत अंगीकार गरिसकेकोले यस क्षेत्रको महत्व अझै अभिवृद्धि भइरहेको छ । अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा खाद्य पदार्थहरूमा भैरहेको मूल्य वृद्धि, उत्पादनशील जनशक्तिको दैनिक विदेशिने क्रमको बढोत्तरीले कृषि क्षेत्रमा श्रम शक्तिको अभाव हुँदै गएको वर्तमान अवस्था, जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभाव जस्ता हाल देखिएका टड्कारो चुनौतीहरूको सामना गर्दै देशको भौगोलिक परिवेश अनुकूलको उन्नत बीउ विजन र प्रविधि, कृषि उद्यमी र सीमान्त कृषकवर्गको चाहना, सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू, कृषि तथा पशुपंक्षीजन्य उत्पादनमा व्यवसायीकरण जस्ता महत्वपूर्ण पक्षहरूलाई आत्मसात गर्दै कृषि पेशालाई सम्मानजनक बनाई आय तथा रोजगारी सृजना, गरिबी न्यूनीकरण, दिगो र सन्तुलित विकास, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र आर्थिक रुपान्तरणमा कृषि क्षेत्रको योगदान बढाउने लक्ष्य प्राप्तीको महत्वपूर्ण औजारको रूपमा समयानुकूल कृषि विकासको रणनीति हालको एक टड्कारो आवश्यकताको रूपमा रहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा, कृषि विकास मन्त्रालय तथा राष्ट्रिय किसान सञ्जालको सहकार्यमा विभिन्न राष्ट्रिय / अन्तराष्ट्रिय संस्था/संगठनहरूको सहयोगमा निर्मित २० वर्षे रणनीतिक योजनाको प्रस्तावले कृषि क्षेत्रको विगतलाई राम्ररी केलाएको छ भने वर्तमान अवस्थाको गहन विश्लेषण गरेर भविष्यको सही मार्ग चित्रण गर्न उल्लेख्य प्रयास गरेको देखिन्छ ।

प्रस्ताव निर्माणमा संलग्न सबैको इमान्दार प्रयास र सहकार्यबाट हाम्रो जस्तो कृषि प्रधान देशका जनताहरूको जीवनको प्रमुख आधार क्षेत्रको रूपमा रहेको कृषि हाल कुन धरातलमा छ र यस क्षेत्रको विकास तथा विस्तारबाट नेपालीहरूको जीवनस्तर उच्च बनाउन भावी दिनहरूमा अख्तियार गर्नुपर्ने बाटो देखाउने उचित प्रयत्न भएको कुरामा दुईमत छैन । रणनीतिले आगामी २० वर्षमा कृषि क्षेत्रको संरचनामा व्यापक परिवर्तन ल्याई कृषि र सम्बद्ध अन्य क्षेत्रहरूबीचको सुदृढ समन्वयबाट ग्रामीण गरिबी निवारणको अपेक्षा समेत गरेको छ, जुन आफैमा सहायीय पक्ष हो ।

राय सुझावको लागि प्रतिवेदनको प्रस्ताव प्राप्त भएपछि राष्ट्रिय योजना आयोग भित्र तथा बाहिरका सम्बन्धित क्षेत्रका जानिफकार तथा विद्वानहरूसंगको लिखित तथा मौखिक सल्लाह र अन्तरक्रिया समेतको आधारमा कृषि विकास रणनीतिलाई अंभ्र परिष्कृत, प्रभावकारी तथा उद्देश्योन्मुख बनाउन देहाय बमोजिमका राय, सुझावहरू पेश गरिएको छ :-

नीतिगत सवाल

समयानुकूलको कृषि विकास नीति लागु गरी सो को सफल कार्यान्वयन मार्फत् अपेक्षित उपलब्धी हांसिल गर्नको लागि नीति आउनु पूर्वको अवस्था र विद्यमान(हालको)अवस्था बीच के कस्तो Gap रहेको छ सो सम्बन्धमा गहन विश्लेषण गरेको खण्डमा नीति अंभ्र बढी प्रभावकारी र फलदायी हुने देखिन्छ । यस दृष्टिले हेर्दा कृषि क्षेत्रमा उद्देश्य पूर्तिमा बाधक रहेका रहेका खास समस्याहरू के के सो को सही पहिचान गर्न सकेमा भावी दिनहरूमा त्यस्ता समस्याहरूबाट सहज उन्मुक्ति पाउन सकिन्छ ।

- कुनै पनि नयाँ नीति अवलम्बन गर्दा नीतिको आवश्यकतालाई प्राथमिकताक्रममा अगाडि राख्दा क्रमबद्धता देखिने भएकोले “ADS को आवश्यकता” को बारेमा पनि अन्तिममा नभएर शुरुमा उल्लेख गर्दा उपयुक्त देखिने हुन्छ । साथै ADS हाम्रो देशको कृषि क्षेत्रको उत्थान र विकासको लागि एउटा भरपर्दो मार्गदर्शन भएकोले यसलाई Project को रूपमा नभई वास्तविक Strategic Document को रूपमा स्थापित गर्नेतर्फ ध्यान केन्द्रित गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

- रणनीतिमा सरकार, निजि क्षेत्र तथा अन्य सरोकारवालहरूको लगानी हाल कुन कुन क्षेत्रमा कति कति रहेको आगामी अवधिमा कुन क्षेत्रमा कति-कति प्रतिशत हुनुपर्ने हो सो सम्बन्धी स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्दा लगानीकर्ता र स्वयं सरकारको तर्फबाट समेत उचित समयमा ठोस निर्णय गर्न मद्दत पुग्न जाने देखिन्छ ।
- नीतिमा रहेको केही बाक्यांशहरूमा देहाय बमोजिम थपघट गर्दा थप प्रभावकारी हुने देखिएकोले राय पेश गरिएको छ :
- Vision को अन्तिम बाक्यांशको पछाडि Situation and Food Sovereignty थप्नु पर्ने,
- Strategic Framework of the ADS को नं. १ मा Increase agricultural productivity and Production राखिनुपर्ने र सोही तालिकाको नं. १ मा राखिएको Food and Nutrition Security को पछाडि and Food Sovereignty थप्नुपर्ने,
- Prominent Issue को पहिलोको at भन्दा पछि, Higher and wider level थप्नुपर्ने साथै सोही Box को अन्तिममा देहायका बुँदाहरू थप्नुपर्ने :-
- Support from other relevant stakeholders
- Stability of agri commodity prices.
- Trade Imbalance Issues.
- Issues discussed and agreed with National Peasant Coalition of Minimum support price को कति Possibility छ र सो सम्बन्धमा हालसम्म देखिएको Practice कस्तो छ त्यो विषयमा पर्याप्त विश्लेषण गरिनुपर्ने देखिन्छ । साथै नीति मार्फत् कृषि क्षेत्रको व्यवसायिकरण गर्न र आयात प्रतिस्थापन गर्नको लागि Cosmetic Commodity मा प्रयोग हुने कृषि उत्पादनको पहिचान गरी सो को विस्तार गर्ने तर्फ स्पष्ट सोच ADS मा देखिनुपर्छ ।
- कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाई रोजगारीमा अभिवृद्धि गर्ने र गरिबी न्यूनीकरण गर्ने ध्येयको प्राप्तिको लागि निरन्तर भइरहेको वनजंगलको विनाश र पशुपालक कृषकहरूको संख्यामा आइरहेको गिरावटलाई कसरी संबोधन र उचित व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ सो सम्बन्धमा नीतिले प्रभावकारी कार्यक्रमहरू समाविष्ट गर्न सक्नुपर्दछ ।
- रणनीतिले पछाडि परेका वर्ग र क्षेत्रलाई संबोधन गर्नुपर्दछ, जसबाट उनीहरूको Ownership र Accountability दुवै पक्षमा अभिवृद्धि भई कृषि क्षेत्रको विकासमा टेवा पुग्न जान्छ ।

तथ्यांक सम्बन्धी सवाल

- तथ्यांक एउटा यस्तो त्ययकि हो जसको सहायताबाट मात्र हामीले हरेक अपूर्ण ज्ञानलाई पूर्णता प्रदान गर्न सक्छौं र हाम्रा हरेक खोज तथा अन्वेषणलाई वास्तविक बनाउन सक्षम हुन्छौं । अतः रणनीतिको प्रस्तावमा समाविष्ट Growth Forecast वास्तविक तथ्यमा आधारित हुन सकेमा आफैमा नीतिको एक सफल पक्ष हुन जाने देखिन्छ । यसका अतिरिक्त प्रतिवेदनको Phases Of the ADS मा उल्लेखित तथ्यांकहरू सन् २०११ मा संकलित भएको देखिएकोले वास्तविकता पहिचानको लागि तथ्यांकहरू अद्यावधिक हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- सिंचित क्षेत्रमा अभिवृद्धि हुदा स्वभावैले यसबाट प्रभावित हुने बालीहरूको उत्पादनमा पनि सकारात्मक बढोत्तरी हुनजान्छ । अतः सिंचित क्षेत्रमा बृद्धि हुने दर भन्दा धान उत्पादनको दर धेरै न्यून हुने तथ्यांक राखिनु स्वभाविक नदेखिएकोले यस तर्फ पुनर्बिचार गरिनुपर्ने देखिन्छ । साथै रणनीतिमा आगामी ५ वर्षमा ब्यापार घाटा सून्य गर्ने लक्ष्य राखिएको छ जुन कुराको भरपर्दो आधार देखिदैन र सो लक्ष्य प्राप्त गर्न यथार्थमा संभव छ कि छैन उक्त तथ्य तर्फ पुनः एकपटक सोच्नुपर्ने देखिन्छ ।

संस्थागत सवाल

- हरेक कार्यक्रमको सफल कार्यान्वयनको लागि त्यससंग सम्बन्धित नीतिगत संस्थागत र प्रकृयागत पक्षहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कृषि क्षेत्र जनताको दैनिक जिवीकासंग जोडिएको एक संवेदनशील क्षेत्र भएकोले यसलाई देशको बदलिंदो राजनीतिक परिवेश र राज्यको पुनर्संरचनाको अवस्थालाई समेत ध्यान राखेर संस्थागत सुदृढीकरणको लागि नीतिले उचित मार्गदर्शन गर्न सक्नुपर्दछ । अतः यसको लागि नीतिले समेटेका केही बुँदाहरूमा देहायबमोजिम बाक्यांश र शब्दावलीहरू थपघट गर्न आवश्यक देखिएकोले सुझाव दिईएको छ:

- Priorities Of the ADS को Productivity df Restructuring and Strengthening या research, extension and agri-education system थप्नुपर्ने,
- Composition of ADS Implementation Committee अन्तरगत Officiating Members मा Hon.VC (NPC) को सदृता Hon. Member (Agri.) र Co-ordinating committee मा पनि Hon.Member (Agri.) NPC र १ जना पोषण सम्बन्धी Expert थपिनुपर्ने तथा Secretaries from को पछाडी concerned थप्नु पर्ने, सोही अनुच्छेदको अन्तिम कोष्ठमा रहेको Nominated by Maximum 2 GON हुने पर्ने,
- National ADS Co-ordination Committee को Officiating Members को Top मा Hon.Member (Agri) NPC थप्नुपर्ने र सोही Box को Sub committees मा DOA, DOI and DOLIDAR, NARC, Food Technology and Quality cotrol Department थपिनुपर्ने,
- प्रायः नीतिहरूको कार्यान्वयन अक्षरसः हुन नसक्नु र यसले अपेक्षित प्रतिफल हाँसिल गर्न नसक्नुको मुख्य कारण कमजोर अनुगमन तथा मूल्यांन प्रणाली हो भन्ने कुरामा सहमत हुनेहरूको ठूलो संख्या रहेको वर्तमान अवस्थामा कृषि नीतिको सफल कार्यान्वयन भएनभएको सम्बन्धमा यसका प्रत्येक क्रियाकलापहरूको गुणस्तर परिमाण र लागत पक्षको नियमित र आवधिक अनुगमन मूल्यांकन गरी निर्दिष्ट उद्देश्य प्राप्त गर्न ADS को Monitoring and Evaluation तथा Implementation मा राष्ट्रिय योजना आयोगको भूमिकालाई प्राथमिकता दिईनुपर्ने देखिन्छ ।
- नीति र कार्यक्रमहरूको उद्देश्यमूलक कार्यान्वयनको लागि वर्तमान आवश्यकतालाई समेत मध्यनजर गर्दै लक्षित वर्ग र क्षेत्रले सहज सेवा सुविधा उपभोग गर्न पाउने अवस्थाको सुनिश्चितता प्रदान गर्न वदलिदो परिस्थिति अनुरूपको छरितो, चुस्त र प्रभावकारी संगठन संचालन गर्न सक्ने हेतुले कृषि विकास मंत्रालयको संरचनामा व्यापक परिवर्तन गर्ने तर्फ नीतिले स्पष्ट मार्गदर्शन गर्न सक्नुपर्छ ।

अनुसन्धान क्षेत्र

- कृषिसंग सम्बन्धित विविध अध्ययन र अनुसन्धानको कार्यलाई परिणाममुखी बनाउदै आधुनिक कृषि प्रणालीको अवलम्बन र सो को पहुँचमा विस्तार गर्न National Agriculture Research System र कृषिसंग सम्बन्धित अन्य Academy हरुको बारेमा रणनीतिमा प्रष्ट धारणा आउनुपर्दछ । साथै अनुसन्धानको क्षेत्रमा कति लगानी गरिने भन्ने कुरा स्पष्ट रूपले उल्लेख नगरिएकोले सो कुरा नीतिमा नै प्रष्ट पारिनुपर्दछ ।
- सामुदायिक कृषि विकास केन्द्रमा अनुसन्धानलाई कसरी अगाडि बढाउने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख गरिनुका अतिरिक्त कृषि अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारलाई एक आपसमा कसरी Linkage गर्ने हो सो सम्बन्धमा रणनीतिले प्रष्ट मार्ग निर्देश गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- NARC को Restructuring गर्ने भन्ने कुरा मात्र बन्नु मा देखिएकोले उक्त शब्दले पुनर्संरचना अनुसन्धान पद्धतिमा गर्ने हो कि संस्थामा गर्ने हो सो कुरा प्रष्ट पार्न नसकेको हुदा पुनर्संरचना गरिने पक्षको बारेमा र पुनर्संरचना पछि निर्माण हुने ढाँचाको बारेमा नीतिले स्पष्ट व्याख्या गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

क्षमता विकासको क्षेत्र

- हरेक क्रियाकलाप वा विकासको कर्ता मानव श्रोत नै हो । अतः नीति कार्यान्वयनको पक्षलाई सफलभूत पार्नको लागि उपयुक्त व्यक्तिलाई उचित समयमा उचित स्थान र अवस्थामा कार्यको लागि तत्पर बनाईराख्न सफल भएमा मात्र हामी आफ्नो गन्तव्य उन्मुख हुन सक्दछौं । यस तथ्यलाई ख्याल राखेर कृषि क्षेत्रमा मानव स्रोत व्यवस्थापन (HRM) र सशक्तिकरणबारे उल्लेख गरिनुपर्छ, साथै कृषि क्षेत्रमा आकर्षण बढाउन उचित मानव स्रोत विकास (HRD) सम्बन्धी रणनीतिको जरुरी छ ।
- Bio-Technology सशक्त नभई कृषि अनुसन्धान प्रभावकारी नहुने हुदा Bio-Technology को सशक्तिकरणबारे ADS मा उचित कार्यक्रम राखिनुपर्दछ ।

खाद्य र पोषण सम्बन्धमा

- खाद्य सुरक्षाका प्रमुख ४ स्तम्भहरू उपलब्धता, पहुँच, उपयोग र स्थिरता मध्ये प्रथम आधारस्तम्भ उपलब्धता पूर्णतः कृषिमा निर्भर गर्दछ । अतः पोषण र खाद्य सुरक्षाका पक्षलाई उचित तवरले संबोधन गर्न कृषि नीतिले यस

सम्बन्धमा ध्यान दिनु अनिवार्य हुनजान्छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा हाम्रो तेन्नी योजनाले समेत खाद्य तथा पोषण सुरक्षाका सबै पक्षहरूलाई सबल पार्दै नागरिकको खाद्य सम्प्रभूता अधिकार सुनिश्चित गर्ने दीर्घकालिन सोच राखेको सन्दर्भलाई समेत ख्याल गर्दा नीतिमा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी सवालहरूलाई प्राथमिकताका साथ उल्लेख गरिनुपर्दछ। साथै खाद्य र पोषण सम्बन्धमा कृषि र स्वास्थ्य मंत्रालयबीच कार्यमा अस्पष्टता र दोहोरोपन नहुने गरी स्पष्ट जिम्मेवारी किटान गरिनुपर्दछ ।

निजी क्षेत्रको सवाल

- मुलुकले खुला अर्थतन्त्रको नीति अवलम्बन गरेदेखि नै निजी क्षेत्रलाई उत्पादन, वितरण र रोजगारी सृजनाको क्षेत्रमा साभेदार बनाउने अभ्यास निरन्तर रुपमा भइरहेको छ । एकातिर सरकारी तथा निजी क्षेत्रको साभेदारीमा ठूलाठूला विकास निर्माणका कार्यहरू संचालन भइरहेको अवस्थामा छ भने अर्कोतर्फ निजी क्षेत्र तत्काल लाभ हुने क्षेत्रमा बढी आकर्षित हुने र दीर्घकालिन लाभ प्राप्त हुने पूर्वाधार निर्माण एवं औद्योगिक क्षेत्रको विकासमा कमै मात्र केन्द्रित भएको विद्यमान अवस्थामा कृषि उद्यम तथा व्यवसायमा निजी क्षेत्रको आकर्षण बढाउने खालका नीति अवलम्बन गर्नु जरुरी छ ।
- कृषि कार्यमा निजी क्षेत्रको अपनत्व भावमा अभिवृद्धि गर्न र लगानीको वातावरणको सुनिश्चितताको लागि Private Sector को भूमिका Action Plan मा नै स्पष्ट पारिनुपर्दछ । Cost of the ADS (10 Years) मा Private sector/Community को योगदान प्रतिशत कम्तिमा २०% तोकेर नै राखिदिदा थप सुनिश्चितता प्रदान गर्न सघाउ पुग्ने देखिन्छ ।
- कृषि क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गर्न लगानी मैत्री वातावरणको सृजना गर्न सकेमा कृषि क्षेत्र मार्फत मुलुकको आर्थिक विकास र रोजगारीका अवसरहरूमा अभिवृद्धि हुने हुदा त्यसतर्फ उचित नीतिगत प्रबन्ध हुनु पर्दछ ।

सम्बन्धित अन्य क्षेत्रको सवाल

- कृषि एक बहुआयामिक क्षेत्र भएकोले कृषि सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति निर्माण गर्दा यससंग प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपले सरोकार राख्ने विषय, क्षेत्र वा निकायहरूलाई नजर अन्दाज गरिदा यसले समग्र नीति कै सफल कार्यान्वयनमा असहजता सृजना गर्न सक्दछ । अतः नीति तर्जुमा गर्दा यस्ता महत्वपूर्ण सरोकारवाला पक्ष वा क्षेत्रलाई उचित तवरले संबोधन गर्न सकेमा नीति फलदायी हुनसक्छ । अन्य पक्षहरूको अतिरिक्त नीतिले समेटनुपर्ने केही पक्षहरूको सम्बन्धमा निम्नानुसार राय व्यक्त गरिएको छ :
- Agri Input (मलखाद तथा बीउ) Institutes बाट स्पष्टरुपमा Commitment हुनुपर्दछ ।
- Donor हरुबाट कृषि क्षेत्रमा गरिने लगानी सम्बन्धमा कुन कुन क्षेत्रमा कति अबधिसम्म के कति लगानी गरिने हो सो सम्बन्धमा प्रष्ट प्रतिबद्धता हुनुपर्दछ ।
- सिंचाईबाट स्पष्ट Commitment आउनुपर्ने,
- Land use policy संग ADS लाई Adjust गरिनुपर्ने,
- Local level को basket fund कसरी संभव हुन्छ र यदि संभव छ भने त्यसको आधार के हो भन्नेबारे रणनीतिमा प्रष्ट उल्लेख हुनुपर्ने,
- नीति कार्यान्वयनलाई प्रभावित गर्न सक्ने विषय “जलवायु परिवर्तन”, “संघीयता” जस्ता महत्वपूर्ण सवालहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

END OF REPORT: 2